ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ YAYINLARI

CUMHURİYET TARİHİ ARAŞTIRMALARI – I

90. YILINDA LOZAN VE TÜRKİYE CUMHURİYETİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU

(13-15 KASIM 2013, ANKARA)

STUDIES OF REPUBLICAN HISTORY – I INTERNATIONAL SYMPOSIUM OF LAUSANNE AND THE REPUBLIC OF TURKEY ON THE 90TH ANNIVERSARY

(13-15 NOVEMBER 2013, ANKARA)

CİLT II

Yayına Hazırlayanlar
Duygu TÜRKER - Murat SAYGIN

ANKARA-2015

5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'na göre bu eserin bütün yayın, tercüme ve iktibas hakları

Atatürk Araştırma Merkezi'ne aittir.

90. Yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu (2013: Ankara) = International Symposium of Lausanne and the Republic of Turkey on the 90th Anniversary (2013: Ankara)

Cumhuriyet tarihi araştırmaları I : 90. yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti uluslararası sempozyumu: bildiriler; Ankara, 13-15 Kasım 2013 = Studies of repuclican history I: International symposium of Lausanne and the Republic of Turkey on the 90th anniversary: proceedings; Ankara, 13-15 November 2013 / yay. haz. : Duygu Türker, Murat Saygın. – Ankara: AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2015.

2c.: res.: tbl.: hrt.; 24 cm. – (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi yayını)

ISBN: 978-975-16-3095-7 (1.c.)
978-975-16-3096-4 (2.c.)
978-975-16-3094-0 (Tk.)

1. TÜRKİYE − TARİHİ − DEVRİM, 1918-1923 − KONGRELER, VB.

2. LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI , 24 TEMMUZ 1923 (TÜRKİYE) − KONGRELER, VB.

I. E.a.: Cumhuriyet tarihi araştırmaları I… II. E.a.: International symposium of… II. E.a: Studies of repuclican history I…

IV. Türker, Duygu, yay. haz. V. Saygın, Murat, yay. haz. VI. Seri 956.1024

Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları I: 90. Yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu, Hacettepe Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından (Proje no: 013D09709001) desteklenmiştir.

KİTAP SATIŞ:
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

Mağaza	: Bayındır 1 Sok. Nu: 24/6 Kızılay/ ANKARA
Kurum	: Ziyabey Cad. Nu: 19 Balgat-Çankaya/ANKARA
	Tel: 009 (0312) 285 55 12
	Belgegeçer: 009 (0312) 285 65 73
e-posta	: bilgi@atam.gov.tr
web	: http://www.atam.gov.tr
e-mağaza	: e-magaza.atam.gov.tr

ISBN	**:** 978-975-16-3096-4
İLESAM	**:** 15.06.Y.0150-462
BASKI SAYISI	**:** 1
BASKI	**:** 500 Adet
BASIM TARİHİ	**:** 2015
BASIM YERİ	**:** Semih Ofset Matbaacılık

İÇİNDEKİLER
CİLT I

SEMPOZYUM KURULLARI XI

AÇIŞ KONUŞMALARI XIII

Prof. Dr. Adnan SOFUOĞLU XV
Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürü

Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN XVII
Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı

Prof. Dr. A. Murat TUNCER XXI
Hacettepe Üniversitesi Rektörü

BİLDİRİLER

I. OTURUM / Balo Salonu

Sovyetler Birliği'nin Lozan Konferansı'ndan Beklentileri / Prof. Dr. Cemil HASANLI 3

Lozan Barış Antlaşması ve İran'ın Tutumu / Dr. Masoumeh DAEİ 15

The Kingdom Serbs, Croats and Slovenes During the Lausanne Conference (1922-1923) / Prof. Dr. Vladan VİRİYEVİÇ 25

I. OTURUM / Salon I

Lord Curzon Ültimatomunun Lozan Konferansı Sırasında Verilmesi Bir Rastlantı mıydı? / Doç. Dr. Yegana GEZALOVA 41

SSCB Halk Hariciye Komiseri G. Çiçerin'in Lozan Konferansı Sırasında Moskova'ya Yazdığı Gizli Mektuplarda Sovyet-Türk İlişkileri Meselesi / Prof. Dr. Musa QASIMLI 55

Lozan Barış Antlaşmasında Bulgaristan / Yrd. Doç. Dr. Bengül BOLAT - Okutman Suzan ERTÜRK 75

I. OTURUM / Salon II

Rus Tarih Yazıcılığında Osmanlı Devleti /
Dr. Roza ABDIKULOVA 91

Sevr Barış Antlaşması'ndan Lozan Barış Antlaşması'na İstanbul ve Çanakkale Boğazları Meselesine Analitik Bakış /
Doç. Dr. Yüksel KAŞTAN 103

Lozan Anlaşması Arifesinde Türk Toplumsal, Siyasi, Sosyal Yaşamının Bu Dönem Azerbaycan Edebiyatına Yansıyışı /
Yrd. Doç. Dr. Nizami VALİYEV 137

II. OTURUM / Balo Salonu

Arnavutluk'un Atina Büyükelçiliği Raporları Temelinde Türk-Yunan Mübadelesinde Müslüman Arnavutların Durumu /
Dr. Halil ÖZCAN 149

Unknown Case of Private Creditors: Ottoman Debt Negotiations in 1923-1933 / Yrd. Doç. Dr. Natalia CHERNİCHENKİNA 181

Romania and Turkey During Lausanne Conference /
Araştırmacı Liliana BOSCAN ALTIN 199

II. OTURUM / Salon I

Amiral Bristol'un Günlük ve Raporlarında Lozan Müzakerelerinin Birinci Safhası /
Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ – Yrd. Doç. Dr. İsmail KÖSE 209

Rus ve Azerbaycan Kaynaklarında Lozan /
Doç. Dr. Roida RZAYEVA 239

İran ve Lozan Konferansı /
Emekli Üni. Müderrisi Cemal AYRIMLI 255

Ermenice Basında Lozan Barış Antlaşmasının İptali Talepleri ve Yeni Ermeni İddiaları / Doç. Dr. Gaffar Çakmaklı MEHDİYEV 261

II. OTURUM / Salon II

Lozan Konferansı'nda Ermeni Yurdu Meselesi ve ABD Heyeti'nin Tutumu / Prof. Dr. Mehmet OKUR 281

Lozan'da Musul Sorunu / Prof. Dr. Sabit DUMAN 309

Yüzyıllık Hesaplaşma: Lozan'da Boğazlar Sorunu / Dr. Sadık ERDAŞ 327

Lozan Barış Görüşmelerinde Yabancı Uyrukların Türkiye'de Yapabileceği İşler ile İlgili Düzenlemeler ve Lozan Sonrası Uygulamalar / Yrd. Doç. Dr. Cevahir KAYAM 349

III. OTURUM / Balo Salonu

Lozan Antlaşmasında Kapitülasyonların Kaldırılması ve Yeni Türkiye'de Yabancı Okulların Durumuna Etkisi: İzmir Amerikan Koleji Örneği / Yrd. Doç. Dr. M. Emin ELMACI 367

III. OTURUM / Salon I

Lozan Barış Konferansında Türk Basını / Dr. Hilmi BENGİ 427

'Türkistan' Gazetesinde Türkiye ve Lozan Konusunun Yansımaları (1922-1923) / Doç. Dr. Tahir KAHHAR 449

Lozan Antlaşması'nın İmzalanmasının Muhalif İstanbul Basınına Yansıması: Tanin Gazetesi Örneği / Yrd. Doç. Dr. Seydi Vakkas TOPRAK 461

III. OTURUM / Salon II

Lozan Anlaşması Kıbrıs Türklerini Eğitim Alanında Nasıl Etkiledi? / Prof. Dr. M. Akif ERDOĞRU 481

Türkiye-Yugoslavya İlişkilerinde Lozan Barış Anlaşması ve Etkileri / Yrd. Doç. Dr. Galip ÇAĞ 493

IV. OTURUM / Balo Salonu

The Hungarian Elite and Public Opinion Concerning the Two Turkish Peace Treaties (Sevres and Lausanne) / Dr. Arpad HORNJAK 505

Lozan Barış Antlaşması İle Yabancı Postanelerin Kaldırılması / Yrd. Doç. Dr. Fahri KILIÇ 513

Lozan Barış Anlaşmasına Göre Muhtelit Hakem Mahkemelerinin Çalışmaları / Araş. Gör. Bahattin DEMİRTAŞ 527

IV. OTURUM / Salon I

Lozan Mecburi Mübadelesi ve Muhacirlerin Mallarının Tasfiyesi ve İstimlakı Hakkındaki Maddeler Üzerine Analitik Bir İnceleme / Prof. Dr. Muhittin ELİAÇIK 549

Lozan Barış Konferansı'nda Bir Sorun: Savaş Tutsakları ve Mübadelesi / Doç. Dr. Ercan HAYTOĞLU 563

Lozan'da 'Ekalliyetlerin Korunması' (37-45.maddeler) Bölümünün Geri Planı ve Günümüze Yansıması / Yrd. Doç. Dr. Ali GÜLER .591

IV. OTURUM / Salon II

Türkiye'de Denizyolu Ulaşımı Açısından Lozan Barış Antlaşması'nın Önemi / Yrd. Doç. Dr. Nuray ÖZDEMİR 617

Lozan-Montrö-Nyon Cenevre Gölü Kıyılarında İmzalanan Uluslararası Antlaşmalarla Biçimlenen Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin Deniz Politikası / Yrd. Doç. Dr. Mehmet Yücel KARLIKLI 637

Lozan Barış Antlaşması'nda Demiryollarına Yönelik Alınan Kararlar ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Yaşanan Gelişmeler / Dr. Efdal AS 663

CİLT II

V. OTURUM / Balo Salonu

Göç Problemi Bağlamında Lozan Mübadilleri ve Geldikleri Yerleşim Ölçeğinde Yaşanan Sorunlar / Yrd. Doç. Dr. İlknur YÜKSEL 699

The Treaty of Laussane and the Expulsion of Albanian Chams in Turkey / Doktora Öğr. Klodjan SHAQIRI 731

Gerçeklik-Edebiyat İlişkisi Bağlamında Lozan Nüfus Mübadelesi'nin Örnek Romanlarda Karşılaştırmalı Analizi /
Okutman Sibel ERCAN 745

V. OTURUM / Salon I

Şark Meselesi'ne Son Veren Andlaşma- Lozan Barış Andlaşması /
Doç. Dr. Murat HATİPOĞLU 761

Lozan Barış Antlaşması'nın 90. Yıldönümünde, Lozan, Hukuki Kapitülasyonlar ve Uluslararası Tahkim Anlaşmaları /
Dr. Ali ŞAHİN 771

Anayasa Mahkemesine Yapılan Başvuru ve Kararlarda Lozan Antlaşması'na Yapılan Atıflar Üzerine Bir İnceleme /
Doç. Dr. Mehmet Serhat YILMAZ 803

V. OTURUM / Salon II

Kuruluş Yıllarından Günümüze Bütçe ve Borçlanmalar Işığında Türkiye Cumhuriyeti İktisadi Analizi / Dr. Bahar AŞÇI 839

Atatürk Döneminde Ağır Sanayi Sorunsalı Ekonomi Politik Notlar / Doç. Dr. İrfan KALAYCI – Prof. Dr. Nevin Y. ATEŞ 867

Lozan Barış Antlaşmasına Ekli "Sağlık Sorunlarına İlişkin Bildiri": Anlamı ve Arka Planı / Prof. Dr. Murat BASKICI – Araş. Gör. Çiğdem BASKICI 885

VI. OTURUM / Balo Salonu

Revisiting the Lausanne Treaty, Reflections on Political Conundrum and Contemporary Discourse on Political Developments in Republic of Turkey / Doç. Dr. Arshi KHAN 921

Sovyet-Rus Siyaset Bilimi Literatüründe Lozan Barış Antlaşması / Doç. Dr. Ergali ESBOSİNOV 941

Lozan Barış Antlaşmasının Türkiye'deki Yansımaları / Yrd. Doç. Dr. Yaşar BAYTAL 963

VI. OTURUM / Salon I

Lozan Sonrası Türk Adli Sisteminde Yabancı Hukuk Müşavirlerinin Etkileri / Öğr. Gör. Pakize YÖNTER SAĞUN 997

Lozan'daki Ekonomik Çekişmeler ve Celal Bayar'ın Bilgileri / Prof. Dr. Tuncer BAYKARA 1023

VI. OTURUM / Salon II

Arşiv Belgelerine Göre Lozan Antlaşması Sonrasında Diğer Devletlerle Yapılan İkili Antlaşmalar / Doç. Dr. Cengiz DÖNMEZ 1029

Lozan Antlaşması'ndan Günümüze Ermeni Meselesi Ve İzlenebilecek Politikalar / Prof. Dr. Yusuf SARINAY 1065

Lozan Antlaşması ve Sonrasında Dış Politika Ekseninde İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesi / Prof. Dr. Adnan SOFUOĞLU – Doç. Dr. Seyfi YILDIRIM 1073

Lozan Barış Antlaşması Çerçevesinde Türkiye-Ermenistan İlişkileri / Yrd. Doç. Dr. Yıldız DEVECİ BOZKUŞ 1089

VII. OTURUM / Balo Salonu

Lozan Sürecinde Kıbrıs Adası'nın Durumu ve Türkiye'nin Lozan Sonrasında Kıbrıs Stratejisinde Kıbrıs Adası / Prof. Dr. Ulvi KESER 1113

Lozan Antlaşması ve İran Bir Nesturi Soykırımı İddiası /
Doç. Dr. Tohid MELİKZADE 1169

VII. OTURUM / Salon I

Lozan Konferansında Yabancı Sermayeli İmtiyazlı Şirketler Meselesi ve Sonucu / Yrd. Doç. Dr. Asaf ÖZKAN 1175

Lozan ve Sonrasında Adakale Meselesi /
Okt. Dr. Feyza KURNAZ ŞAHİN 1201

VII. OTURUM / Salon II

İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığının Birinci Yılında Halkevlerinde 24 Temmuz Lozan Günü Kutlamaları /
Doç. Dr. Hamit PEHLİVANLI 1253

Türkiye Cumhuriyetinin Kuruluşu ve Lozan Barış Antlaşmasından Önce ve Sonra Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığında Müslümanların Durumu / Prof. Dr. Recep ŞKRİYEL 1277

Lozan Barış Konferansı'nda Sağlık İşleri Komisyonu'nun Çalışmaları ve Sonuçları / Dr. Hüsnü ÖZLÜ 1295

SEMPOZYUM KURULLARI

DÜZENLEYEN KURUMLAR

TC Başbakanlık Atatürk Kültür,
Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
Atatürk Araştırma Merkezi
Hacettepe Üniversitesi Atatürk
İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü

DÜZENLEME KURULU

Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN
Prof. Dr. Adnan SOFUOĞLU
Prof. Dr. Çağrı ERHAN
Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN
Prof. Dr. Fatma ACUN
Doç. Dr. Derviş KILINÇKAYA
Doç. Dr. Saime Selenga GÖKGÖZ
Doç. Dr. Kenan OLGUN
Doç. Dr. Seyfi YILDIRIM

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN
Nihat BÜYÜKBAŞ
Prof. Dr. Halil BAL
Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN
Prof. Dr. İsmail COŞKUN
Prof. Dr. Çağrı ERHAN
Prof. Dr. Bedri GENCER
Prof. Dr. Abdullah İLGAZİ
Prof. Dr. Selami KILIÇ
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN
Prof. Dr. Adnan SOFUOĞLU
Prof. Dr. Necati Fahri TAŞ
Prof. Dr. Mehmet TEMEL
Prof. Dr. Mustafa TURAN
Prof. Dr. Ömer TURAN
Prof. Dr. Ömer Osman UMAR
Prof. Dr. Selma YEL
Prof. Dr. Mustafa YILMAZ
Prof. Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ
Prof. Dr. Yusuf SARINAY
Prof. Dr. Fatma ACUN
Prof. Dr. Burçin EROL
Prof. Dr. Süleyman SEYDİ
Doç. Dr. Nuri YAVUZ
Doç. Dr. Kemal ÇELİK
Doç. Dr. Hamit PEHLİVANLI
Doç. Dr. Uğur ÜNAL
Doç. Dr. Seyfi YILDIRIM
Doç. Dr. Saime Selenga GÖKGÖZ
Doç. Dr. M. Derviş KILINÇKAYA
Doç. Dr. Ayten SEZER ARIĞ
Doç. Dr. Mehmet Serhat YILMAZ
Doç. Dr. Serdar SAĞLAM
Doç. Dr. Mehmet ÖZDEN
Doç. Dr. Rüya KILIÇ
Em. Büyükelçi Taner BAYTOK
Doç. Dr. Celal METİN
Yrd. Doç. Dr. Orhun YAKIN
Dr. Sadık ERDAŞ

SEKRETERYA

Hüseyin TOSUN
Duygu TÜRKER
Murat SAYGIN

90. YILINDA
LOZAN VE TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ULUSLARARASI SEMPOZYUMU

AÇILIŞ KONUŞMALARI

Prof. Dr. Adnan SOFUOĞLU*

Sayın Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanı,

Sayın Hacettepe Üniversitesi Rektörü,

Sayın Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı,

Sayın Danıştay Başsavcısı,

Sayın Yunus Emre Enstitüsü Başkanı,

Türkiye'nin çeşitli üniversitelerinden, kardeş Türk ülkelerinden ve dünyanın birçok yerinden ülkemizin tarihine ilgi duyarak sempozyuma katılan değerli ilim adamları,

Sevgili Öğrenciler,

Hanımefendiler, beyefendiler;

Üniversitemiz Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nün Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi (ATAM) ile ortaklaşa düzenlediği "90. Yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu"na hoş geldiniz.

1982 yılında üniversitemiz bünyesinde kurulmuş olan İnkılâp Tarihi Enstitüsü temel olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel tarihine ışık tutacak bilimsel araştırmaları gerçekleştirmeyi, aynı zamanda Türk inkılâbını öğretmeyi hedeflemektedir.

Bu çerçevede Enstitü, Türk tarihinin en önemli sosyo-kültürel ve siyasal dönüşümlerinden birisi olan Türk inkılâbını, Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihini bilimsel bir zeminde tahlil eden bir kurum olmayı temel stratejik bir vizyon olarak benimsemiştir. Bu doğrultuda lisansüstü eğitimi sürdürmesinin yanı sıra çeşitli bilimsel ve kültürel faaliyetlerde bulunan Enstitü kuruluşundan bu yana ilk defa şimdi bizim bir araya gelmemizi sağlayan bu uluslararası sempozyumu ATAM ile birlikte gerçekleştirmiş bulunuyor.

Değerli misafirler,

Yeni Türk Devleti'nin kuruluşunun uluslararası alanda kabulünün bir belgesi olan ve o dönemde imzalanmış olan diğer barış antlaşmalarının aksine

* Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkilap Tarihi Entitüsü Müdürü

hala geçerliliğini koruyan Lozan Barış Antlaşması, Mondros Mütarekesi sonrası Sevr'e giden sürece ve Sevr Antlaşması'na itiraz edilerek başlatılan, büyük fedakârlık ve kahramanlıklarla gerçekleştirilen Milli Mücadelenin başarıya ulaştırılması sonucunda imzalanmıştır. Lozan Barış Antlaşması aynı zamanda I. Dünya Savaşı'nı bitiren bir antlaşma olarak değerlendirildiğinde savaşın sonunda yenik düşen devletlere müzakere edilmeden imzalatılan antlaşmalarla kıyas dahi edilemeyecek, galip devletlerle eşit şartlarda masaya oturularak imzalanmış bir antlaşmadır ve Türk devletinin bağımsızlığının bir beratıdır.

Bilindiği gibi Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasından üç ay sonra cumhuriyet ilan edilmiştir. İçinde bulunduğumuz 2013 yılı Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasının ve Cumhuriyetin ilanının 90. yılıdır. Bu çerçevede biz her iki tarihi vakayı bir arada ve bağlantılı biçimde bir bilgi şöleni çerçevesinde ele alıp değerlendirmeyi uygun gördük. Böylece hem Lozan Antlaşmasını hem de kuruluşundan beri geçen 90 yıl zarfında Türkiye Cumhuriyeti'nin geçirdiği evrelerle geldiği noktayı bir bütün halinde değerlendirebileceğimizi düşündük ve daha önce de vurguladığım gibi "90. Yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu"nu Atatürk Araştırma Merkezi (ATAM) ile ortaklaşa düzenledik.

Bu sempozyum aynı zamanda Cumhuriyet tarihi alanında çalışan değerli akademisyen ve araştırmacıların bir araya getirilmesine vesile teşkil etmiştir. Nitekim Sempozyumumuza yerli ve yabancı bilim adamlarından çok sayıda başvuru olmuştur. Bu çerçevede sempozyum, tebliğ sunacak, oturum yönetecek yerli ve yabancı bilim adamlarından 96 kişinin katılımıyla iki gün boyunca üç ayrı salonda yapılacak 22 oturumla gerçekleşecektir ve bu oturumlarda 70'in üzerinde bildiri tartışılacaktır.

Lozan Barış Antlaşması ve Türkiye Cumhuriyeti'nin çok yönlü olarak değerlendirileceği sempozyumun yeni perspektifler sunacağını, yeni bilgiler üreteceğini ve bilgi birikimimizi arttıracağını umuyor ve bu yolda başarılı olmasını temenni ediyorum.

Sözlerime burada son verirken sempozyuma katkı sunmak üzere buraya teşrif eden tüm bilim insanlarına, sempozyumun hazırlanmasında görev alan, katkı sağlayan tüm arkadaşlara ve bir kez daha emeği geçenlere huzurunuzda teşekkür ediyor ve sempozyumun başarılı geçmesini diliyorum.

Saygı ve şükranlarımla…

Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN*

Sayın Rektör yardımcılarım, pek değerli öğretim üyesi meslektaşlarım, saygıdeğer konuklar; muhterem hanımefendiler beyefendiler, geleceğimizin teminatı sevgili öğrenciler; 90. Yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti Sempozyumu'na hoş geldiniz.

Sizleri saygı ve sevgiyle selamlıyorum.

Bir zamanlar; bileğin ve yüreğin en büyük güç olduğu dönemlerde; hükümdarlar, krallar; milletlerinin kaderlerini omuzlarında taşıyanlar, at üstünde ve ordularının başında savaş meydanlarında başkomutan idiler. Zaferlerin şanı ve şöhreti, komuta ettikleri askerleri adına bu başkomutanlara aitti. Mağlubiyetlerin kederini ve zilletini de, yine elbette askerleri adına bunlar göğüslerdi; bedel öderlerdi. Bedel; bazen hayatları, bazen iktidarlarını veya güçlerini kaybetmek olurdu.

Bu devirler asırlar öncesinde kaldı. Zaman içinde şartlar değişti; stratejiler, taktikler gelişti. Teknolojinin gücü, yüreği ve bileği saf dışı bıraktı. Gelişen silahlarla beraber aktörler de değişti. Teknolojiyi okuyan, takip eden; silahların özelliklerini, yeni savaş gereçlerinin inceliklerini bilen, öğrenen ve tatbik eden "komutanlar devri" başladı. Hükümdarlar, savaşlardaki yerlerini komutanlara bıraktı.

Teknolojik gelişmeler, aynı zamanda üreten ve tüketen milletlerin ayırımını da beraberinde getirdi. Üretenler, ürettiklerini sürekli geliştirenler, bu yeni devrin hâkimi; sadece tüketenler ise mahkûmu oldu. Evet, Lozan'a giden sürecin başında Osmanlı Devleti "tüketen milletler" sınıfında bulunuyordu. Silah, mühimmat ve askeri teçhizat bakımından dışa bağımlıydı. I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu Alman silahlarını kullanıyordu. Savaş sürecinde de hep bu silahlara muhtaçtı.

Çağımızda, sembolik de olsa monarşilerle yönetilen pek çok ülke mevcuttur; krallar, kraliçeler vardır. 21. yüzyılda Avrupa devletlerinin ekseriyeti monarşilerle yönetilmektedir. Asya'da imparatorlar, krallar işbaşındadır. Ancak, bu yeni zaman hükümdarlarının, yönettikleri ülkelerin askeri/diplomatik bir başarısı ya da başarısızlığında katkısı, kusuru ne nispette ise, elbette 20. yüzyıl başlarındaki Osmanlı hükümdarlarının katkısı veya kusuru da o nispette idi. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girişi, savaş sürecindeki gelişmeler,

* Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı

savaşın sonuçları, etkileri değerlendirilirken göz önünde bulundurulması gereken en önemli husus budur.

I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı Devleti büyük travmalar yaşadı. 1911'de İtalya, Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'daki son topraklarını, Trablusgarb'ı ele geçirdi; Akdeniz'deki adaları işgal etti. Balkan coğrafyasındaki toprakların kaybı tam bir faciadır. 1912 yılı başlarından itibaren Bulgar-Yunan; Bulgar-Karadağ ve Sırp-Karadağ ittifakları gerçekleşirken Osmanlı Devleti, maddi sıkıntılar gerekçesiyle bölgedeki eğitimli askerlerini terhis ediyor, "subay kadrosunu gençleştirmek" adı altında, tamamen siyasi mülahazalarla tecrübeli komutanlar emekliye sevk ediliyordu. Savaşta Bulgarlar bütün Trakya'yı, Osmanlı Devleti'nin ikinci başkenti Edirne dâhil ele geçirdi; Çatalca'ya kadar gelerek İstanbul kapılarına dayandı. Yunanlılar Selanik'i işgal etti.

1914'te savaş başladığında, Osmanlı Devleti ciddi mağlubiyetler yaşamış bir durumda idi. Kıt kaynakları ve ekonomisi bir savaşı kaldıramayacak ve sürdüremeyecek kadar zayıftı. Bu şartlar içinde savaşa giren bir devlet için mağlubiyet kaçınılmazdı. Barış şartlarını galipler belirler; dikte ettirirler. Mütarekeler de öyledir; antlaşma metinleri için bir ön hazırlıktır ve şartları büyük ölçüde antlaşma metinlerine yansır.

Mağlup olmuşsan, mağlubiyeti yaşarsın; mütareke şartlarını, dikte ettirilen antlaşma metinlerini kabul etmenin dışında seçeneğin yoktur. Tarih böyle kaydediyor. Çok fazla geriye gitmeye gerek yoktur. Osmanlı Devleti için bir dönüm noktası olan Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan, yani 18. asrın son çeyreğinden 20. asrın ilk çeyreğine kadar geçen sürede Osmanlı Devleti'nin oturduğu barış masalarında hep böyle olmuştur. Osmanlı Devleti; Ziştovi, Yaş, Bükreş, Edirne, Yeşilköy, Berlin Kongresi, Uşi, Londra, Sevr (10 Ağustos 1920) anlaşmalarını mağlup devlet sıfatıyla imzalamıştır.

Bu bakımdan Lozan (24 Temmuz 1923), farklıdır: İtilaf devletlerinin desteğiyle Batı Anadolu'yu işgale başlayan Yunanistan hezimete uğratılmış, Anadolu'nun istiklali sağlanmıştır. Bu statü ile masaya oturulmuş ve 150 yıllık bir mağlubiyetler döneminden sonra; Türkiye Cumhuriyeti'nin uluslar camiasında yer almasını sağlayan bir antlaşma imzalanmıştır. Bir devri, altı asrı geçkin bir devri kapatmış, yeni bir devri açan antlaşma olmuştur. Üzerinden bir asır geçmiştir. Tarihte yer alan pek çok devletin ömrüne bedel bir zamandır bu. Yeni sınırlarımız bu antlaşma ile belirlenmiştir, bu bakımdan önemlidir.

Ancak tarihi hadiselerin bir hususiyeti vardır: Süreklilik arz ederler, üzerinden uzun süre geçse bile, zaman içinde etkileriyle karşımıza çıkabilirler. Lozan da böyledir; 90 yılı geride bırakmasına rağmen, kapatılan uzun bir devrin muhasebesinin ardından günümüze pek çok problemi taşımıştır.

I. Dünya Savaşı sonrası çizilen Osmanlı coğrafyasının siyasi haritası üzerinde pek çok devlet kuruldu. Bu devletler; "kralı öldür, halkı esaret altına al" sömürü felsefesinin ön gördüğü çerçevede şekillendi. Kraldan kasıt, mutlaka bir hanedana mensup monark, hanedan üyesi olması değildir; yerine göre güçlü devlettir. Bazen demokratik usullerle iktidara gelen güçlü bir liderdir, bu liderin etrafında oluşan güçlü bir iktidardır. Evet, öyle olmuştur; savaş ile Osmanlı Devleti'nin sonu getirilmiş; boşalan coğrafyada tasarlanan devletler ve bu devletlerin üzerinde bulunduğu zengin topraklar sömürüye açık hale getirilmiştir.

Anadolu'nun batı ucunda yer alan adalar, zaman zaman bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Doğu ve güneydoğu sınırlarımızın ötesinde ciddi sıkıntılar vardır. Bu sıkıntılar bizi her yönüyle etkilemektedir. Balkan coğrafyasında nispi bir sükûnet olsa da ne zaman, bu coğrafyanın neresinde neler olacağını kestirmek mümkün değildir. Lozan'ın imzalanma süreci tartışma konularından biridir. İngiltere, anlaşmanın bir an önce imzalanması hususunda baskı yapmıştır ama nedense kendisi bir yıl sonra imzalamıştır. İngiltere, Türkiye heyetine bir an önce imzalaması için baskı yapmasına rağmen, neden/neyi beklemiştir? Lozan'da "Misak-ı milli"ye riayet edilmiş midir? Gümrüklerle ilgili hukukumuzu kısıtlayan hususlar; masaya galip oturmamıza rağmen, neden anlaşma metnine girmiştir? Maddi ve manevi kayıplarımız var mıdır? Benzeri sorular ve günümüze taşınan problemlerin de etkisiyle Lozan, hâlâ kamuoyunda, muhtelif toplantılarda, açık oturumlarda tartışma konusu olmaktadır.

Akademi dünyası, bir bilim alanı olarak Cumhuriyet Tarihi mensupları, haklı ya da haksız bu tartışmalara duyarlı olmalıdır. Tartışma konusu hususlar, bilimsel bir titizlikle incelenmeli; bulgular, elde edilen bilgiler neşredilmelidir. Üniversitenin başta gelen en önemli görevi bilgi üretmektir, kamuoyunu bilgilendirmektir.

Yıldönümlerinde gerçekleştirilen sempozyumlar, bilgi üretimine katkı sağlamanın ötesinde, geçen zamanın bir muhasebesini ortaya koyar: Nerede idik, nereye geldik, ne idik, ne olduk… Bu muhasebe aynı zamanda gelişim süre-

cinin bir icmalidir. İçinde bulunduğumuz yıl, aynı zamanda Cumhuriyet'in de 90. yılı. Bu münasebetle Atatürk Araştırma Merkezi, Eskişehir'de Eskişehir Valiliği ve Osmangazi Üniversitesi işbirliği ile uluslararası bir sempozyum gerçekleştirdi.

Bugün burada, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü ile 90. yılında Lozan'ı muhtelif yönleriyle ele alacağız. Sahanın uzmanları, çeşitli yönleriyle Lozan hakkında tebliğlerini sunacaklar, tartışacaklar. Ümit ediyor ve diliyorum ki, sempozyumda sunulacak tebliğler, yapılacak değerlendirmeler sonunda Lozan Anlaşması ile ilgili yeni bilgiler, yeni perspektifler ortaya çıkacaktır.

Prof. Dr. A. Murat TUNCER*

Sayın Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanı,

Sayın Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı,

Kardeş Türk ülkelerinden ve dünyanın birçok yerinden ülkemizin tarihine ilgi duyarak toplantıyı onurlandıran değerli alimler,

Türkiye'nin çeşitli üniversitelerinden sempozyuma katılan değerli ilim adamları,

Sevgili Öğrenciler,

Hanımefendiler, beyefendiler;

Üniversitemizin Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsünün ATAM ile ortaklaşa düzenlediği "90. Yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu"na hoş geldiniz.

Türkiye Cumhuriyeti'nin müstakil bir devlet olarak tarih sahnesindeki yerini alması Türk milletinin geçtiğimiz yüzyılın başlarından itibaren yaşadığı acıların, gösterdiği büyük fedakârlık ve kahramanlıkların sonucunda mümkün olabilmiştir.

Hepimizin bildiği gibi tarihin idrak ettiği en büyük devletlerden biri olan Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'nın sonunda mağlup olarak, ülkesi işgal edilmiş, müttefik olarak birlikte savaştığı Almanya gibi, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu gibi dağılan imparatorluklar arasındaki yerini almıştı.

Savaş öncesi dünyanın büyük güçleri arasında olan bu imparatorluklar, galip devletlerin önlerine koymuş olduğu barış anlaşmalarını imzalayarak, şartlara boyun eğerek dağılmış ve kendi tarihsel mecralarında yürümüşlerdir. Mağlup milletler arasında sadece Türkler dikte edilen barış şartları karşısında diz çöküp boyun eğmeyerek vatan toprağını bütün yokluklara katlanmak ve büyük fedâkarlıklar göstermek suretiyle cansiperane savunmuş ve sömürgeciliğe 20. yüzyıldaki en ağır darbelerden birini vurmuştur.

Bu önemli tarihi vakayı uluslararası bakımdan tescil eden belge ise Lozan Antlaşması'dır. Türkler, Lozan'da I. Dünya Savaşı'nın galipleri karşısına mağlup edilemeyen bir millet olarak çıkmışlardır.

Cumhuriyetimizin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün siyasi, iktisadi ve hukuki bağımsızlığımızın diğer ülkeler tarafından da tescili olarak

* Hacettepe Üniversitesi Rektörü

tanımladığı Lozan Antlaşması'nı, 90. yılında değerlendirmek üzere buraya teşrif eden bütün bilim insanlarına bu katkılarından ötürü şahsım, üniversitem ve ülkem adına teşekkür ediyorum.

Değerli Misafirler,

İstiklâl, fedâkarlık ve gayretle sürdürülen bir şey olduğu kadar, insan onuruna saygının, başka milletlerin yaşama hakkına değer verme şuur ve isteğinin ve uluslararası işbirliğinin de bir ifadesidir.

Lozan Antlaşması'nın çok yönlü olarak değerlendirileceği bu toplantı Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında karşı karşıya bulunduğu sorunları hangi temel yaklaşımlar çerçevesinde çözdüğünü ortaya koymaya yarayacak yaklaşımları zenginleştirebileceği gibi günümüz dünyasındaki küreselleşme, karşılıklı bağımlılık gibi kavramların hangi esaslar üzerinde yürütülebileceği konusunda yeni perspektifler de sunabilir.

Birlikte yaşamak, çözümleri özgür ve medeni biçimde tartışmak ve her alanda bilgi üretmekle mümkün olabilir.

Bu toplantının son derece saygıdeğer bir etkinlik olan "bilgi birikimimizi artırma" yolunda başarılı olmasını temenni ederek, düzenleyenleri ve katılımcı bilim insanlarını içtenlikle kutluyorum.

Hepiniz, hoş geldiniz.

BİLDİRİLER

GÖÇ PROBLEMİ BAĞLAMINDA LOZAN MÜBADİLLERİ VE GELDİKLERİ YERLEŞİMLER ÖLÇEĞİNDE YAŞANAN SORUNLAR

İlknur YÜKSEL*

Özet

Göç, tarih boyunca dönemlere göre değişen nedenlere bağlı olarak ya da bireysel ihtiyaç olarak beliren şartlar altında gerçekleşti halen gerçekleşmektedir.

Özellikle büyük ölçekte ve zorunlu gerçekleşen göçler, toplumların hafızalarında ve göç edenlerin yaşam şartlarında büyük ve önemli değişimlere neden olmuştur.

Anlaşmalar, devletler arasındaki sorunları bitirerek taraf devletler için olumlu bir süreç gibi değerlendirilse de yapılan anlaşmaların etkilediği insanlar açısından yeni problemlerin kaynağını oluşturabilmektedir.

Öncelikle Yunanistan'da yaşanan sorunların düzelmesi ve her iki ülkenin menfaatleri düşünülerek yapılan "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi Sözleşmesi" ülkemiz özelinde bakıldığında, Yunanistan'a gidenlerin mağdur olduğu koşulları, ülkemize gelen vatandaşların da yaşamasına neden oldu.

Göç edenlerin yaşadıkları sorunlar beraberinde, yeni geldikleri yerleşim yerindeki insanlar için de yeni şartlar hazırlamaktadır. Bu bağlamda ülkemize gelen mübadillerin yerleştikleri kentler ile kentlerin değişen fiziksel altyapıları ve genel olarak göç olgusu, Lozan mübadilleri özelinde ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Lozan, mübadil, yerleşim, göç.

---

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, ilknur.yuksel@iszu.edu.tr

MIGRATION IN THE CONTEXT OF THE PROBLEM, THE SCALE OF THE PROBLEMS AND THEY COME FROM THE LAUSANNE EMIGRANTS PLACEMENTS

Abstract

Immigration throughout history by periods as needed, depending on the varying causes or individual under circumstances that still takes place.

Especially on a large scale and that mandatory migration, migrants living conditions of memories and great and important changes.

Agreements between States as a positive process for concluding the problems States parties made agreements in terms of people affected by new problems in the quintessential victim, or source.

First of all, the problems in Greece and in the interests of both countries and "Greek-Turkish population exchange agreement" our country, in particular, those who went to the victims of the conditions, our country from Greece citizens live.

They along with their problems, new immigrants settlement for people in the new conditions. In this context, our country from emigrants settled in the cities as cities with varying physical infrastructures and the global migration phenomenon, will be handled by individual emigrants in Lausanne.

Key Words: Lausanne, immigrant, placement, emigration.

GİRİŞ

Lozan Nüfus Mübadelesi'nin uygulamaya konulması ve göçmenlerin yaşayacakları yeni topraklara gelmeleriyle birlikte iskân sorunu Türkiye'nin en önemli sorunlarından biri olarak ortaya çıktı. Bu, yeni bir sorun değildi. Anadolu, özellikle 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra yoğun göç akımlarına sahne oluyordu. Osmanlı Devleti Balkanlarda ve Kafkaslarda toprak kaybettikçe göçün yoğunluğu arttı.[1]

Balkan Savaşları öncesi gelmiş ve henüz tam iskân edilmemiş muhacirlerin yanı sıra, savaş sırasında ve sonrasında gelenlerin de eklenmesi ile iskân sorunları büyüdü. Bu sorunların üstesinden gelmek için üç yol vardı. Bunlar,

1 Nesim Şeker, "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Bir Kent: Bursa", **Bursa Defteri**, 1 (1999).

mevcut köylere hane ekleyerek köyleri genişletmek, yeni köyler inşa etmek veya gayrimüslim köyleri tamamen Müslüman muhacirlere tahsis etmekti. 1877-1908 döneminde çiftçi muhacirlerin öncelikle mevcut köylerde iskân edilmesi ilke olarak benimsenmişti. Osmanlı İmparatorluğu, muhacirlerin iskânı için, ilk zamanlar mevcut köylere yeni mahalleler eklemek suretiyle iskân sorununa çözüm bulmaya çalıştı. Zorunluluk halinde göçmenlere özel köyler kurulacaktı.

Balkan Savaşları'ndan sonra muhacir akımı tekrar başladı. II. Balkan Savaşı'ndan sonra Bulgaristan ve Yunanistan ile mübadele yapılması düşünülüyordu. Mübadele ile gelecek olan muhacirlerle birlikte muhacir sayısı artacaktı. Bunlara yeni köyler inşa etmek gerekecekti. Önceki göçlerin mevcut köylere dağıtılması yüzünden, bu olanak tüketilmişti. Bu yüzden hükümet tarafından yeni kurulacak köyler için bir dizi plan, proje için çalışmalar yapıldı. Yapılan bu projeler tüm vilayetlere gönderilerek inşa edilecek köylerin bu imar planına uygun olarak inşa edilmeleri istendi.[2]

Kurtuluş Savaşı sonrasındaki iskân, daha önceki iskân türlerine göre, en planlı, en kapsamlı iskân olmuştur. Böyle olmak zorundaydı, çünkü göçün sayısal büyüklüğü ve hızı bunu gerektirdi. Ama 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve 1912 yılında son bulan Balkan Savaşı'ndan beri hızlanan iskân çalışmasının getirdiği bir deneyim de söz konusudur. Örneğin; Balkan Savaşı sonrasında, ilk anda devlet, ormanları barınma mekânı olarak görmüş; bu uygulamanın sakıncaları, ormanların yok olması ve suçun artışı olarak görüldüğünden, bu uygulamadan vazgeçilmiştir. Öte yandan yine belgelere göre, aynı tarihlerde mülteci akını Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Gazi'nin türbesini saracak boyutlarda bir yerleşim sorunu da oluşturmuştur. Bu deneyim öylesine derin ve kapsamlıdır ki, konut yapım ve acil barındırma biçimlerinin tümünün de, geçmişten gelen denenmişliği, bu dönemde Mübadele İmar ve İskân Vekaleti'nin elinde büyük bir güç oluşturmuştur. Yeniden yerleştirme ve acil önlem arayışları içinde, "hazır baraka" ithali, "kamıştan ev" (hug) yapımı önemli deneyimler olmuştur; bu arada, bir kentte kurulu olan "acil barınak"ların başka kentlere, taşınmasına ilişkin yazışmalar da bulunmaktadır.

---

2 Sezer Arslan, **Balkan Savaşları Sonrası Rumeli'den Türk Göçleri ve Osmanlı Devleti'nde İskanları**, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakın Çağ Tarihi Bilim Dalı, Y.Lisans Tezi, Danışman: Yrd.Doç.Dr. Zekai Mete, 2008.

Cumhuriyet'in kurulduğu ilk yıllara rastlayan mübadele faaliyetleri içerisinde, Atatürk köy ve köylünün kalkınmasına büyük önem verdi. Ülkenin ekonomik bağımsızlığı tarımsal alandaki gelişmeye bağlı idi. Yapılan çalışmalar 17 Şubat 1923 yılında toplanan İzmir İktisat Kongresi ile başlar. Kongrede tarımsal alanda gelişmeyi sağlamak temelinde köylülerle ilgili kararlar alınmıştır. 1925 yılında aşarın kaldırılması kongrede alınmış kararlara dayanmaktadır. Bir başka önemli adım Köy Kanunu'nun çıkartılmasıdır (1924). Köy Kanunu köyün yeniden yapılandırılmasını amaçlar. 97 maddeden oluşan bu kanunda; köyün tanımı, sınırları, imarı, yolların yapımı, evlerin planı, sağlık, eğitim gibi çeşitli konular ele alınmıştır. Kanunla yıllarca ihmal edilen köylüleri Cumhuriyet yönetiminin çağdaş uygarlık seviyesinin üzerine çıkarma isteği dikkati çekmektedir. Kanun uygulandığında Cumhuriyetin örnek köy modeli de ortaya çıkmıştır. Kanunun uygulanması sonucu birçok bataklık kurutuldu. Köylere tarım ve sağlık hizmetleri götürüldü. Sınırlı sayıda da olsa köy kütüphaneleri kuruldu. Bazı köylere posta ve telefon teşkilatı kuruldu. Verimsiz tarlalarda ıslah çalışmaları yapıldı. Ağaçlandırmaya büyük önem verilerek 1924–1933 yılları arasında köy sınırları içinde 1.821.900 ağaç dikildi. Yapılanlara rağmen Köy Kanunu tam anlamıyla başarıya ulaşamadı. Bunun temel nedenleri arasında Dünya Ekonomik Bunalımı, köylerdeki okuryazar oranlarının çok düşük olması, yerleşik ağa düzeni ve köylülerin maddi olanaklarının yetersizliği sayılabilir.[3]

1936'da Türkiye'de kişi başına düşen ekilebilir toprak 159, ekilemeyen toprak 670 hektardı. Uygulanan iskân siyasetleriyle, atıl bulunan topraklara ve hazine arazilerine nüfus yerleştirip ekime açılması hedeflendi. Ayrıca bataklıklar, göletler, kamış ve fundalıklar gibi yerlerin, yerleştirilecek nüfus tarafından, devletin sağlayacağı destekle ekili alanlar haline getirilmesi amaçlandı.[4]

Mübadele ile gerçekleşen yerleşimlerde bölgeye, yerin özel şartlarına göre yaklaşımlar ve çözümler değişiklik göstermektedir.

3 http://www.isteataturk.com/haber/5055/asaf-ilbay-anlatiyor-etimesgut-koyunde

4 Binali Tercan, **Afet Bölgelerinde Yeniden Yerleştirme ve İskan Politikaları: Doğubayazıt Afetzede Yerleşim Alanları Uygulama Örneği**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi (Kent ve Çevre Bilimleri) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2008.

EMVALİ METRUKE'DEN YARARLANILMASI

Metruk halde bulunan söz konusu 100.000 evden, 2000-2500 adedi hükümetin denetimi altına alınmıştı. Geriye kalanlar ise, talan edilerek çeşitli şahısların eline düşmüştü.[5]

Hükümet, Yunanistan'a göç eden ve dahile sevk edilen Rumların terk ettikleri menkul ve gayri menkul bütün malların korunmasına büyük önem veriyordu. Talat Paşa gönderdiği birçok emirde Rum emval-i metrukesinin talimatname hükümlerine göre korunmasına, en azından muhacirlerin dışında ahaliye dağıtılmamasına özen gösterilmesini istiyordu. Ancak buna rağmen yine de bazı yerlerde metrukeye zarar verilmekte ve yasak olduğu halde binalar yerli ahali ve memurlar tarafından işgal edilmekteydi. Talimatnameye aykırı olarak emval-i metrukeye servet sahibi insanlar yerleştiriliyor ve birçok kereler yasaklanmış olmasına rağmen, bazı memurlar kiralama adı altında metrukeyi işgal ediyorlardı. Bu kişiler aynı zamanda metrukeye iskân edilen muhacirlerden para istiyorlar ve vermeyenleri de evlerinden atıyorlardı.

Emval-i metrukeyle alakalı bir başka konu da Rumlardan kalan zeytin bahçelerindeki ürünlerin ve zeytin ağaçlarının korunması sorunuydu. Önemli bir zeytin ve zeytinyağı üretim merkezi olan Ayvalık'ta, Rumlar dahile sevk edildikleri için ürünü toplayacak ve fabrikalarda işleyecek kimse kalmamıştı. Zeytinlerin toplanması ve fabrikalarda işlenmesi sorununun icar yoluyla halledilmesinin, ağaçlara gereken önem ve özenin gösterilmeyeceği nedeniyle uygun bulmayan hükümet, sevk edilen fabrika sahiplerinin ve zeytin işiyle uğraşan kadınların önemli bir kısmının Ayvalık'a geri gönderilmesine karar verdi. Memlekette büyük iaşe sıkıntısının yaşandığı, savaş nedeniyle bütün tarımsal faaliyetlerin gerilediği bir dönemde zeytin ağaçlarının bakımsızlıktan tahrip olması ve zeytin üretiminin düşmesi istenir bir durum değildi. Göç zamanında Rumlardan kalan zeytinler, mahsulün yarısının çalışanlara verilmesi suretiyle toplandı. Ancak 1917'de askeri nedenlerden dolayı kaza boşaltılıp Rumlar dahile sevk edilince, gönderdiği komisyonla Rumların bütün mallarını muhafaza altına alan hükümet, zeytin ağaçlarının bakımı ve ürünün toplatılarak fabrikalarda işletilmesi meselesiyle ilgilenmek durumunda kaldı.

Mübadillere terkedilmiş Rum evleri dağıtılırken tercih edilen yöntem; olabildiği kadar kısa sürede, olabildiği ölçüde fazla sayıda insanın bir dam altına

5 Mevlüt Kaya, **Milli Mücadele Sonrasında İzmir'de Mesken Sorunu**, 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum, Bahar 2012, C 1, S 1, s. 187-212.

yerleştirilmesidir. Büyükçe bir Rum evini iki ayrı aileye paylaştırmak gibi örnekler yaşandı. Özellikle mübadillere büyük çapta yerli halkın kullanmakta olduğu toprakların dağıtılması, kıskançlığa ve geçimsizliklere kaynak oluşturdu. Mübadillere ayrılan otlak ve sulara sahip çıkma, onların diktikleri ağaçları kesme ya da hayvanlara yedirme, tapulu topraklarını zorla sürme gibi kamu esenliğini ve güvenliğini bozucu davranışlar da sık sık görüldü. Samsun'da mübadillerin gidecekleri hamamlar ve kahvehaneler bile ayrıydı. Ayrıca Rumların Türkiye'yi boşaltmalarıyla küçük zanaat dallarında önemli boşluklar yaşanmıştır. Rumların Anadolu'dan ayrılmaları ile yer yer ev inşa edecek, dam aktaracak ya da araba tekerleği yapacak usta bulunamamıştır.[6]

KIRSAL ALANDAKİ YERLEŞTİRMELER

Kırsal alanlarda kurulan köylerde ise, bir avlu içine konut ve işletme binaları yapılmış ve imar planı doğrultusunda ortak kullanım alanları belirlenmiş okul, cami, köy konağı gibi bazı sosyal tesislerde kurulmuştur. Tüm bu olanaklara rağmen özellikle Güneydoğu, Doğu ve İç Anadolu bölgesindeki kırsal yerleşmelerde göçmenlerin büyük bir bölümü köylerini terk ederek ya da yerli halka satarak, batı bölgelerine yerleşmeyi tercih etmişlerdir. Ege ve Akdeniz bölgesindeki kırsal yerleşmelerde göç çok düşük oranda olmuştur. Yerli halkla olan uyuşmazlık dışında, eğitim ve istihdam sorunlarının çözülemeyişi de göçmenleri ülke içinde yeniden göçe zorlamıştır.[7]

KENT ALANINDAKİ YERLEŞTİRMELER

Göçmenlere tip projeler esas alınarak planlanan konutlar yerleşim programları çerçevesinde, ya bu yerleşim için kurulan köylerde ya kentlere veya yerli köylere eklenen mahallelerde yapılmıştır. Ancak özellikle kırsal kesimlerde yapılan yerleşmelerin başarılı oldukları söylenemez, yerleştirilenlerin büyük bölümü iklimsel koşullara uyamamak ya da yerli halkın gösterdiği tepkiye dayanamayarak büyük kentlere göç etmek zorunda kalmışlar ve kentlerin dış mahallelerinde yoğunlaşmışlardır. İstanbul'un Zeytinburnu, Ümraniye,

6 Baki Sarısakal, **Samsun'da Mübadele, Mübadil Kentler: Türkiye**, Lozan Mübadilleri Vakfı, Editör: Müfide Pekin, Ocak 2013, ISBN: 978-605-88706-8-0.

7 Doğanay Filiz (1997), " Türkiye'ye Göçmen Olarak Gelenlerin Yerleşimi", **Toplum ve Göç, II. Ulusal Sosyoloji Kongresi**, TC Başbakanlık DİE Matbaası, Sosyoloji Derneği, 20-22 Kasım 1996, Mersin.

Ankara'nın Telsizler, Altındağ, Ayaş ve Kayaş ilçeleri ile Bursa, Eskişehir, İzmir illeri bu yoğunlaşmanın tipik merkezleri olmuşlardır.

Kentlerde yerleştirilen göçmenler için yapılan konutlar, genelde kentlerin dış semtlerinde ve 300 - 400 m^2'lik parsellerin içinde tek katlı yaklaşık 65-90 m^2'lik tip planlara göre yapılmıştır. Günümüzde büyük kentlerin önemli yerleşim merkezleri konumuna gelmiş olan İstanbul'un Taşlı Tarla semti ile Ankara Varlık Mahallesi, bu uygulamanın örnekleridir. Bu mahallelere yerleştirilenlerin çok az sayıdaki bölümü konutlarını terk etmiştir.

1863 yılında ise imar sistemine ilişkin yeni bir düzenlemeye gidilerek çıkarılan Turuk ve Ebniye Nizamnamesi'nin Anadolu kentlerindeki ilk mekânsal ürünlerinin, İskan–ı Muhacirun Komisyonu tarafından Kırım ya da Balkanlardan kitleler halinde Anadolu'ya gelen göçmenlerin iskanına yönelik olarak kentlere eklemlenmeye başlayan göçmen mahalleleri üzerinde olduğu söylenebilir. Nitekim göçmen mahallelerinin eklemlendiği kentlerde, kentlerin diğer mahallelerden kolaylıkla ayırt edilebilen ızgara plan ve dik açılı yol şemaları Turuk ve Ebniye Nizamnamesi hükümlerinin izlerini taşımaktadır. Bu dönemde kurulan göçmen mahallelerine, Çorum'da İcadiye, Mahmudiye ve Hamidiye, Ankara'da Boşnak, Afyon'da Hamidiye ve Mecidiye, Bursa'da Rusçuk, Eskişehir'de Hamidiye, Konya'da Selimiye, Cedidiye ve Mamuriye ve İzmir'de Değirmendağı mahalleleri örnek verilebilir (Şekil 1).

Mamuriye mahallesi, Konya

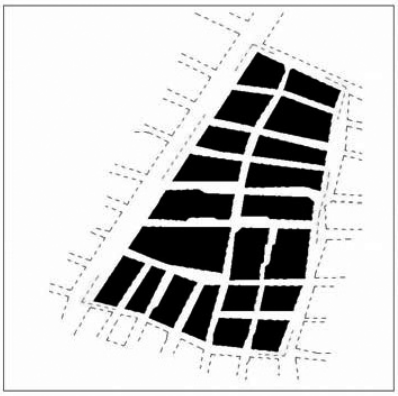

Cedidiye mahallesi, Konya

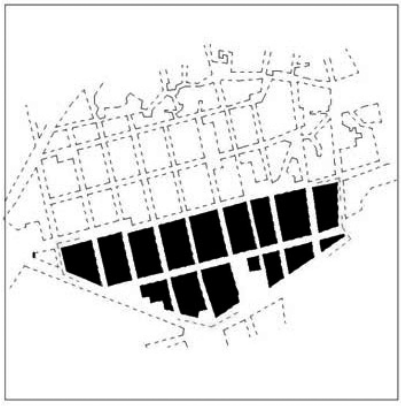

Boşnak mahallesi, Ankara

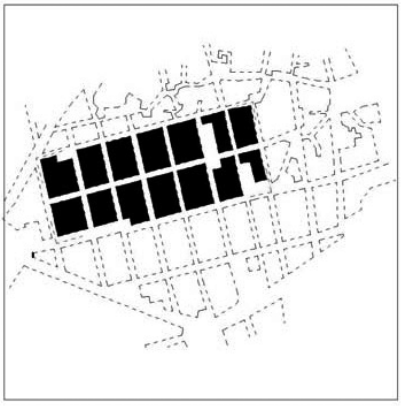

Hamidiye mahallesi, Eskişehir

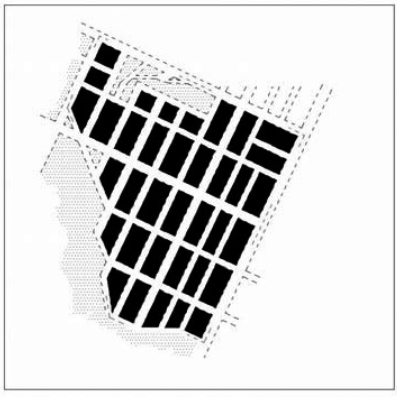

Rusçuk mahallesi, Bursa

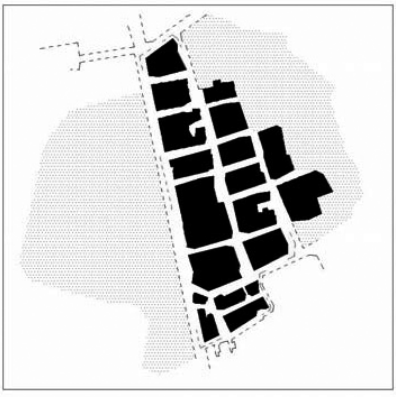

Hamidiye mahallesi, Afyon

Şekil 1. Yeni kurulan göçmen mahalleleri

İskan–ı Muhacirun Komisyonu'nun kurularak devlet eliyle göçmen mahalleleri planlanması, Türk kent planlama tarihi açısından mekânsal ve kurumsal olarak kentsel alanlara dönük ilk toplu ve örgütlü yerleştirme deneyimleri olarak değerlendirilmektedir.[8]

Kent yerleşimleri içinde en çok zarar gören kentler Batı Anadolu kentleriydi. Ayrıca yoğun göçlerin yaşandığı kentler de bu bölgedeydi. Ancak farklı şekillerde zarar görmeler söz konusuydu. Çözüm arayışları da, durumlarına göre değişmiştir.

Afyon, Kurtuluş Savaşı'nın en çetin savaşlarının yapıldığı önemli bir cephedir. Kocatepe'de yürütülen çarpışmaların kazanılması, bağımsızlık savaşının da sonucunu belirlemiştir. Savaş sırasında şehir harap duruma düşmüş, yakılıp yıkılmıştır. Merkezi yönetim kenti eski canlılığına kavuşturmayı önemli bir görev olarak benimsemiştir. 1933 Planı (Şekil 2), kenti eski ve yeni iki kısma ayırmıştır. Geleneksel dokudaki eski kent kısımlarına yol hizalama çalışmaları dışında herhangi bir müdahale getirilmemiştir. Yeni kent bölümünde modern kent planlamasında kullanılan bölgeleme prensiplerine uygun yönetim, ikamet, kültürel amaçlı alanlar, endüstri, asri mezarlık, mezbaha, hastane ve tarım sahaları bulunmaktadır. İkamet için ayrılan bahçeli, az katlı, lüks konut alanları Mecidiye yolunun batısında ve Dumlupınar Mahallesi civarında önerilmiştir.[9]

8 Koray Özcan, **Tanzimat'ın Kent Reformları: Türk İmar Sisteminin Kuruluş Sürecinde Erken Planlama Deneyimleri (1839-1908)**, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* VII/2, 2006.

9 Sıdıka Çetin, **Geç Osmanlıdan Erken Cumhuriyete İç Batı Anadolu'da Kentsel Yapının Değişimi: Manisa, Afyon, Burdur ve Isparta Kentleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme**, METU JFA 2012/2, (29:2), s. 89-126.

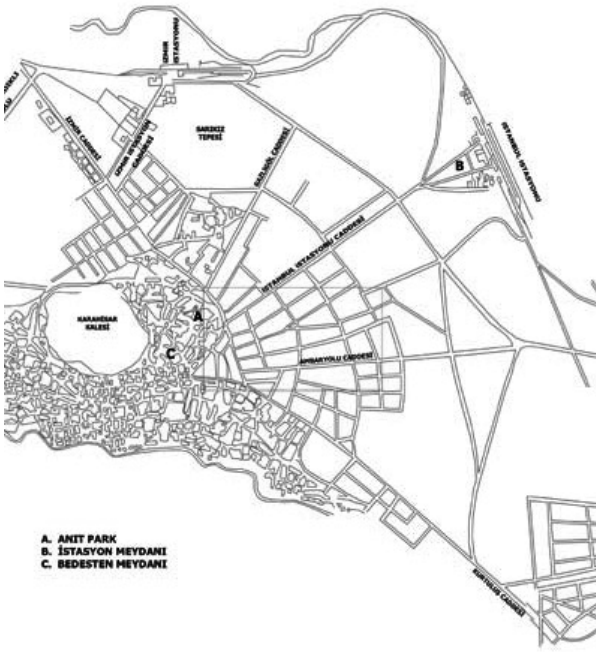

Şekil 2. Afyon kenti 1933 İmar Planı

Denizli ve Afyon, Rum nüfusun nispeten az olduğu şehirlerdir. Rumlar genelde şehir ve kasabalarda olduğundan ve fazla tahrip edilmediğinden mübadillerin dağıtımı kolay olmuştur. Her iki şehirde de yaşanan konut sıkıntısı Vekalet tarafından barakalar getirtilerek çözülmeye çalışılmıştır. İskân muamelesi gören bütün mübadillere tavziat yapılmış ise de, mübadillerin çoğunluğu firar ederek özellikle İzmir ve civarında bulunan akraba yanına gitmiştir.[10]

HAZIR BARAKALAR

Hazır baraka ithali önerileri, çoğunlukla İzmir ve İstanbul'daki tüccarlardan gelmiştir. 18 Mart 1924 tarihli İzmir çıkışlı böyle örnek hazır baraka türlerinin ilkokul, hastane pavyonu, otomobil garajı; tek katlı ve iki tuvaleti içinde barındıran tipleştirilmiş olduğu anlaşılan barınma koğuşları ya da tek çatı altında toplanan birden fazla ev olarak çeşitlendiğini göstermektedir. Hamburg'dan ithali önerilen bu "acil barınma" yapıları için verilen İngiliz lirası cinsinden fiyatlar yüksek olmakla birlikte, girişimci, benzeri bir teknolojiyi Türkiye'ye transfer etmekten ve burada Alman lisansı ile kurulacak

10 Bursa, TC Bursa Valiliği (bursa.gov.tr).

"desterehane" ve "marangozculuk fabrikaları" ile seri üretime geçmekten de söz etmektedir. Girişimin nasıl sonuçlandığı bilinmemektedir. Ancak Denizli'ye bağlı Sarayköy ve Buldan kazalarının köylerinde de baraka kullanıldığı, bunlardan Dairebol köyündeki barakaların gerçekleştirildiği, İzmir'e gelen barakaların Buldan'a naklinin sağlandığı, bununla da "1922 yılı sonuna kadar 14 hane ve baraka, 1923 sonuna kadar da 59 hane ve baraka" yaptırıldığı, Şarköy'de Balkan Savaşı'ndan hemen önce meydana gelen depremin yaralarının Müslüman ve Hristiyan halka yaptırılan barakalarla sarıldığı, ancak Kurtuluş Savası sonrasında bu kez de barakaları bulunan halkın, merkezde başka kişilerin açıkta kalmalarına rağmen, bunları terk ederek "emval-i metruke" konutlarına işgalci olarak yerleşmişlerdir. Öte yandan mübadillerin, örneğin Samsun köylerinde barındırılmasının ön aşaması olarak yerinde yapım baraka türlerinin kullanıldığını, bu geçici barınmadan sonra kısa sürede, daha sağlıklı olarak inşa edilen köy evlerine alındıklarını görmekteyiz. Barakaların malzemesi Adapazarı ve İstanbul'dan karşılanmaya çalışılır, yine Hilal-i Ahmer Cemiyeti sac, direk, çivi ve benzeri malzemeyi vapur yoluyla İstanbul'daki depolarından, Samsun limanına aktarıyordu. Bu da, barakaların yalnızca bir noktada geçici iskân için kullanılmadığını, ayrıca onarım ve tamamlama aracı olduğunu göstermektedir.

HUĞLAR (KAMIŞ EV)

Huğ barınağı, Adana ve Mersin illerinde uygulanmıştır. Genel olarak huğlar kamıştan yapılmaktadır. Basit olarak kerpiçten ve sazdan yapılan huğların kerpiç duvarlarda yer yer işlenmemiş ahşap ya da ağaç dalları bağlayıcı olarak kullanılmış, çatıda ise kamıştan iskelet üzerine saz yaygı kullanılmıştır.[11] (Şekil 3)

11 Binali Tercan, **Afet Bölgelerinde Yeniden Yerleştirme ve İskan Politikaları: Doğubayazıt Afetzede Yerleşim Alanları Uygulama Örneği**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi (Kent ve Çevre Bilimleri) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2008.

Şekil 3. Mübadil Göçmenlerin Geçici Olarak Yerleştirilmesi için Düşünülen "Huğ" Evleri

Acil barınma sorununu çözmeye yönelik, Adana / Kozan kaynaklı ve 4 Ekim 1924 tarihli bir girişimle, huğ (kamıştan ev) önerisi gündeme gelerek Kozan'ın Taylan bölgesinde sekiz ev olarak gerçekleştirildi. Yumurtalık (Ayas mevkii) Bedros Çiftliği'nde ve Mersin (Kızılyar mevkii) Yuvanaki Çiftliği'ndeki iktisadi haneler de "huğ" biçiminde yapıldı. Huğlar, 15,30 m x 3.00 m boyutlarında, 2,20 m tavan yüksekliğine sahip dört odalı evlerdir.

Huğlar, Türkiye'nin çeşitli yerlerinde yapılacak "iktisadi ev" önerisine benzemektedir. 9,00 m x 16,50 m olan bu öneride ikişer odalı ve bir giriş sahanlığı bulunan evler, tek çatı altında toplanmıştır. Oysa bu "acil barınma" biriminde, her biri ikişer odadan oluşan iki ev ve dış yüzlerinde birer pencere (0,50 x 1,00m) ve kapının yer aldığı dört oda vardır.

Evlerin köşelerine ve pencere-kapı kasası olarak açıklık kenarlarına, çevresi 45 cm'den az olmamak üzere (yani minimum 10 x 12cm) dikmeler konmalıdır. Bu dikmelerin üst uçları 25 cm çevreye sahip olabilir, ama orta dikmelerin çevresi 60 cm olacaktır. (min. 15 x 15cm) Dikmelerin alt 80 cm'i katranlanarak, bunun 50 cm'i toprağa girmelidir. Dikmeler arasına 40-50 cm'de bir 5x8cm kesitli yuvarlak ağaçlar çivilenecek bunların arasına da kamış (saz) örülecek ve bunlar da toprağın 20 cm derinliğine kadar sokulacaktır. Dikmelerin üst noktalarına konacak kirişlerin çevresinin 45 cm (min. 10 x 12cm) olması, ek yerlerinin dikme üstüne rastlaması ve yine dikme üzerinde başlık (pabuç) yapılması zorunludur. Orta bölmenin kamış örgüsü çift örgü yapılacak ve böylece sırt sırta bulunan evlerin mahremiyeti korunmuş olacaktır. Mü-

hendisler bu örgüyü görüp onayladıktan sonra, huğların duvarları içeriden ve dışarıdan samanlı çamurla "düzgün biçimde" sıvanacaktır. Çatıda ise, mahya tahtaları 65 cm çevresinde (min. 15 x 17cm) olacak, mertekler 30-35 cm'de bir konacak, çatı kaplaması olarak yerleştirilecek ot kalınlığı yeteri kadar verilecek ama 25 cm'de bir kamışlarla bağlanacak, ayrıca en az 50 cm çıkıntı oluşturan bir saçak elde edilecektir. Her bir huğ'un maliyeti, 118 lira olmaktadır. Samsun'da 7, İzmir ve Bursa'da ikişer, İzmit, Adana ve Antalya'da birer olmak üzere Türkiye genelinde toplam 14 numune köyü inşa edilmiştir. Bu köylerden her biri 50 mesken, bir mektep ve bir camiden oluşmaktadır.

Savaş sonrasında geride kalan mallar olarak "emval-i metruke"nin kullanılmasında Anadolu'nun değişik yörelerindeki tüm şehirlerde nispeten iyi durumdaki evler, mübadiller oralara gelmeden önce kentin yerli ahalisinden ihtiyacı olanlar, harikzedeler ve değişik yörelerden özellikle de Kafkasya'dan gelen göçmenler tarafından işgal edilmiş durumdaydı. Bu evlerin hak sahibi mübadillere verilebilmesi için hali hazırda meskûn olanların çıkarılması gerekiyordu ki, bu da belli şartlar altında ve kimi zaman tatsız olaylara sebebiyet verecek tarzda zor kullanılarak gerçekleştiriliyordu. Söz konusu evlere yerleşenlerden iş sahibi olarak geçimini temin edebilenlere, bazı şehirlerde ev yapmaları için arsa verilerek belli süre tanınmıştı. Bu sürenin sonunda, evlerde ikamet etmekte olanlar çıkarılıyor ve yerlerine de hak sahibi olan mübadiller yerleştiriliyordu. Kimi şehirlerdeyse bu tarz bir uygulamaya dahi gitmeksizin evlere yerleşenler oralardan çıkarılıyor ve söz konusu evler mübadillere tahsis ediliyordu.

GELİNEN VE YERLEŞİLEN BÖLGELERDEKİ FARKLILIKLAR

Emval-i metruke ile gelen mübadillerin bıraktıkları mesken farklılıkları dikkat çekicidir. Rum ve Osmanlı konut farklılıklarına baktığımızda da, Makedonya bölgesinin büyük şehirlerinde bir anlamda antik dünyanın bir yansıması olarak yerleşim alanlarıyla ticaret bölgelerinin birbirinden ayrışmıştır. Yani, başta Makedonya olmak üzere Yunanistan'ın birçok yöresindeki şehirlerde antik Yunan'dan gelen bir geleneğin yansıması olarak yerleşim merkezleri adına agora denilen ve ticari fonksiyonların yanı sıra sosyal ve kültürel etkinlikleri de bünyesinde barındıran bir merkez etrafında şekillenmişlerdi. Osmanlı döneminde bir hayli değişmiş olsa da, ticaret merkezleri ile yerleşim birimlerinin birbirinden ayrılması bağlamında varlığını önemli ölçüde muhafaza etmeyi başarmıştı. Konutlarla çarşıların belirgin bir şekilde birbirinden ayrıldığı bir şehir geleneğinden gelen bu insanların yerleştikleri yörelerdeyse,

durum bir parça farklıydı. İster Samsun'da ister Kütahya'da isterse İzmit'te olsun evlerin çoğunun alt tarafları mahzen veya dükkân olarak kullanılacak şekilde tasarlanmıştı. Dükkânlar ile evleri büyük ölçüde bir araya getiren bu şehirleşme geleneğinin doğal bir yansıması olarak insanların mesleklerini icra ettikleri işyerleri yani dükkânları da hemen evlerinin altında yer almaktaydı. Esnafın geleneksel anlayış kalıplarını yıkarak onu değişmeye zorlayan bu yapının yanı sıra evlerin kendisi de önemli birtakım farklılıklar içermekteydi. Anadolu'nun değişik şehirlerinde Rumlardan kalan bu evlerin genel olarak odaları da küçüktü. Misafir ağırlamak ve ondan da öteye değişik amaçlı sosyal etkinlikler için kalabalık grupları konuk etmek adına yeterli büyüklükte misafir odasına sahip olmayan bu evlerin, diğer odaları da alışılmış ölçülerde değildi. Osmanlı geleneğinde inşa edilmiş evlerde büyük bir sofanın çevresine yerleştirilerek, geniş bir mekâna dağıtılan ve bu suretle belirli bir mahremiyeti sağlayacak tarzda birbirinden uzaklaşan odaların yerini birbirine bitişik biçimde inşa edilmiş daha küçük odalar almıştı. Mübadiller için geldikleri yerlerdeki çoluk çocuk birlikte yaşamaya imkân tanıyan geniş evlerin yerini alan ve kullanım alanı geleneksel Osmanlı yaşam düzenini sürdürmeye pek de müsait olmayan bu evlere ilk yıllarda alışmak hiç de kolay olmadı.[12]

NUMUNE (ÖRNEK) KÖYLER

Samsun'da Emvali metrukenin önemli bir bölümünün yıkılmış olması ve özellikle bazı köylerde oturacak bir ev bile kalmamış olması nedeniyle örnek köyler yapılması gündeme geldi. Mübadele İmar ve İskan Vekili Mustafa Necati Bey 24 Mart 1924 tarihinde Meclis'te vermiş olduğu beyanatta "… Pontus eşkıyası tarafından tamamen tahrip edilmiş olan Samsun mıntıkasında 15 numune köyün inşa edileceğini" belirtmiştir. Ancak Samsun'da 7 tane numune köyü inşa edilebilmiştir. Bu köylerden her biri 50 mesken bir mektep ve bir Cami'den oluşmaktaydı.[13]

Numune köylerin yapımı bir zorunluluktan doğmuş olmasına rağmen Köy Kanunu'nda öngörülen "ideal köy" tipinin uygulanabilmesi için de bir fırsat yaratmıştı. Yeni köylerin yapımında, Türkiye'ye mübadele yoluyla getirilecek

12 İlkay Duman, "Balkanlardan Anayurda Yapılan Göçler, Osmanlı İskan Politikaları ve Göçmen Yerleşimleri", Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Tarihi Bölümü, Y. Lisans Tezi, Danışman: Doç. Dr. Nuran Kara Pilehvarian, 2007.

13 Baki Sarısakal, **Samsun'da Mübadele, Mübadil Kentler: Türkiye**, Lozan Mübadilleri Vakfı, Editör: Müfide Pekin, Ocak 2013, ISBN: 978-605-88706-8-0. http://bakisarisakal.com/Samsun'da%20M%C3%BCbadele.pdf

olan göçmenlerin uğraşı alanlarına uygun olarak yerleştirilmeleri düşüncesinin yanı sıra, yine mübadele kapsamında boşalan arazilerden yararlanma düşüncesi etkili oldu.[14]

Muhacirler için yeni kurulacak köyler, İslam Mahalle biçimine göre tanzim edildi. İslam Mahallesi modelinde, merkezde bir cami ve bunun etrafında kümelenen haneler bulunur. Planlamada her köy için bir mektep ve bir cami zorunludur. Cami, çarşı, büyük bir meydan ve bu meydanda bulunan bir çeşme mahallenin iskeletini meydana getirir. Mahalleler aynı zamanda bir yönetim birimi olarak dikkat çeker. Muhacirlerin iskânında dikkat edilen bir diğer özellikte köyün aynı aidiyete sahip kişilerden oluşmasıdır. Her mahalle veya köy aynı işle uğraşan, aynı köy veya şehirden gelen, birbiriyle yakın ilişkisi olan, aynı dinden, aynı etnik gruptan olan ailelerin oturduğu homojen bir yapıya sahiptir.[15]

Genelde Na'fia (Bayındırlık) Müdürlüğü mühendisleri tarafından tasarlanan mübadillerin yerleştirildiği köylerin ortasında köy meydanı olarak bir arazi bırakılmakta; cami, okul, pazar yeri, dükkân, misafirhane, çeşme ya da kuyu bu civarda yer almaktadır. Meydanın çevresinde kuzey-güney ve doğu-batı eksenlerinde yerleştirilen sokaklarla parsellenen köylerde, harman yeri, mera alanı, mezarlık yerleri bulunmaktadır. Evler, bizzat göçmenler ya da eksiltme ya da emanet usulü ile devlet tarafından yaptırılmıştır. Devletin yaptırdığı evlerde bölge şartları ile mübadillerin sosyal ve kültürel farklılıkları dikkate alınmamıştı.[16] Cumhuriyet'in geliştirdiği "yerleşim", o günkü adıyla "iskân" politikası, 1923-1925 yıllarında demiryolu ve karayolu ile ulaşılmaya yatkın, tarım arazilerinden, akarsulardan ve doğal kaynaklardan yararlanabilen köyler kurmayı ve var olan köyleri eklerle geliştirmeyi hedeflemiş ve gerçekleştirmiştir. Bu ilk dönem göçmen yerleşimleri, 30 Ocak 1923 tarihli "Rum ve Türk ahalinin mübadelesine dair mukavelename" uyarınca Yunanistan'dan Türkiye'ye göçmek zorunda kalan Müslüman Türk nüfusun yerleştirilmesini amaçlıyordu.

---

14 http://www.etimesgut.bel.tr/index.php?Page=Sayfa&No=299

15 Sezer Arslan, **Balkan Savaşları Sonrası Rumeli'den Türk Göçleri ve Osmanlı Devleti'nde İskanları**, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakın Çağ Tarihi Bilim Dalı, Y.Lisans Tezi, Danışman: Yrd.Doç.Dr. Zekai Mete, 2008.

16 Binali Tercan, **Afet Bölgelerinde Yeniden Yerleştirme ve İskan Politikaları: Doğubayazıt Afetzede Yerleşim Alanları Uygulama Örneği**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi (Kent ve Çevre Bilimleri) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2008.

Mübadele döneminde kurulan "Numune Köyler", genellikle ızgara plana sahip, ağırlık merkezinde köy meydanı ve mektep, cami, jandarma karakolu ve misafirhanenin bulunduğu, birbirine paralel sokaklarda bahçeli evlerden oluşuyordu. Toplam konut birimi sayısının 50 olduğu köylerde, hane sayısı yoluyla nüfus da, yönetim birimi büyüklüğü de (muhtarlık), evlerin inşa düzeni de kontrol ediliyordu. [17](Şekil 4)

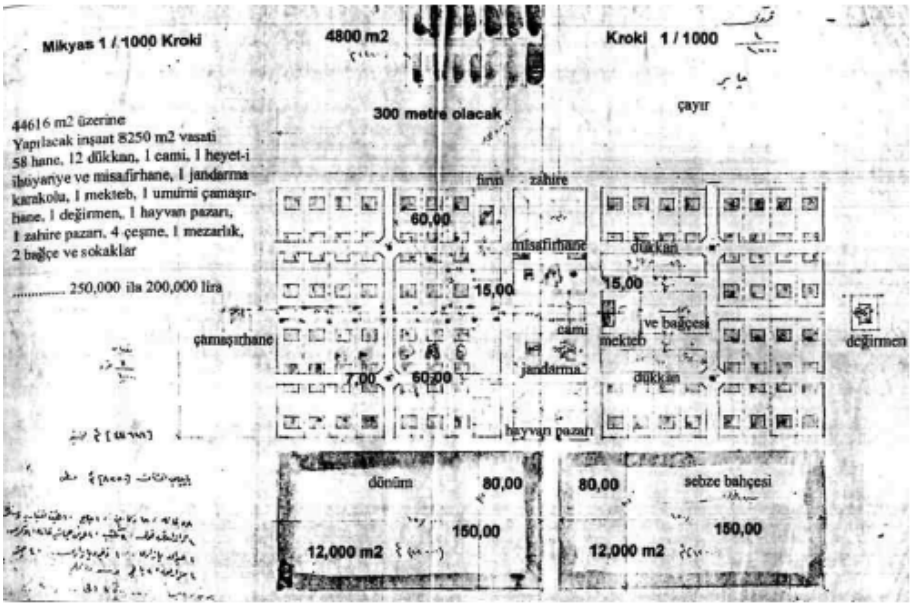

Şekil 4. Numune Köy: Manisa Çobanisa Yerleşim Planı

Göçmenlerin yerleştiği bölgelerde kurulan köylerin örnek vasıflar taşımasına büyük önem verilmiştir. Bu nedenle numune köyler göçmenlerin modern tarım yöntem ve araçları kullanarak tarımsal üretime katkıda bulunabilecekleri şekilde kurulacaklardı. Bölgenin özellikleri göz önünde bulundurularak planları hazırlanmış olan bu ideal köy Türk köyünün bütün vasıflarını taşımakta olduğundan, çevresindeki köylerin kendisine benzeyeceği düşünülmüştür. Dolayısıyla eski ve geri kalmış köy tipinin yerini, yeni ve gelişmiş köylerin alması amaçlanmıştır.

Gelecek olan göçmenlerin daha çok tarımsal uğraşı sahibi oluşu dikkate alınarak İzmir ve çevresinde, Eskişehir - Ankara çizgisinde, Samsun ve çevresinde örnek köylerin yapımı için gerekli özelliklere sahip yöreler belirlendi.

17 http://www.mimarlikmuzesi.org/Gallery/Photo_23_1_ornek-koyler-ve-temelli-ornek-koyu.html#

Örnek köylerin kurulması kapsamında başkentin çevresinde göçmenlere yönelik olarak örnek ve modern bir yerleşim merkezi kurulmasına karar verildi. Ankara civarında uzun seneler terkedilmiş geniş araziler mevcuttu. Ankara-Eskişehir hattında yerler aranarak bulunan arazinin Ankara'da oturan sahipleri, topraklarını işleyemeyecek halde idiler. Yapılan incelemeler sonucunda gerek yapılan çalışmaların takibi, gerekse ulaşım kolaylığı göz önünde bulundurularak, örnek köyün Ahi Mes'ud'ta yaptırılmasına karar verilmiştir.

Köye yerleştirilmek üzere bekleyen göçmenlerin arazi ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için, Ahi Mes'ud arazisi kamulaştırma sürecine bile zaman harcanmaksızın pazarlık usulüyle satın alındı. Örnek köyün planı burasının modern bir yerleşim yeri olduğunu göstermektedir. Örnek köyde sokaklar doğu-batı ve kuzey-güney yönünde uzanır, sokaklar düzgündür. Her sokak arasında yer alan bölgede bahçeli evler sıralanmaktadır. Paralel olarak uzanan sokakları kuzey-güney doğrultusunda kesen ana caddeler aynı zamanda mahalleleri de oluşturmaktadır. Kuruluş planında üç mahallede toplam 50 ev yer almaktadır. 5 nüfuslu bir ailenin barınabileceği şekilde yapılan bu evler, bir salon, mutfak-banyo ve kiler olarak kullanılan bir oda ve bu bölüme birleşik olan ahır ve samanlıktan oluşmakta idi. Kuruluş planında evlere bitişik olarak yapılan samanlık ve ahırlar hem oldukça dar olan evleri genişletmek, hem de yangın tehlikesine karşı korunabilmek amacıyla daha sonraki yıllarda evlerin uzağına taşınmıştır. Evler bahçe içindedir. Bahçenin uzunluğu 40, genişliği 25 metredir ve böylelikle her ev bir dekarlık sahanın içine kurulmaktadır. Ayrıca hane başına yaklaşık 150'şer dekarlık tarla ve bağ arazisi dağıtılarak göçmenlerin tarımla uğraşmalarına imkân verilmiştir. Bu tarla ve bağlar köyün dışında yer almaktaydı. Yine köyün dışında kalmak şartıyla koyun besiciliği için ağıllar yaptırılmıştı. Örnek köyde yolların ve kaldırımların yapımına ve sokak aralarının ağaçlandırılmasına büyük bir önem verilmiştir. Kömürle çalışan buharlı silindir makineleri kullanılarak yollar yapılmıştır. Örnek köyün kendisi gibi yapımında kullanılan araçlar ve yöntemler de moderndir. Örnek köyde yapılanlar burasının günün koşulları içinde çevreye de hizmet verebilecek bir durumda olduğunu göstermektedir. Daha kurulma aşamasında Ahi Mes'ud'da kurulacak örnek köyün örnek bir nahiye olması ilgili kararnamede belirtilmektedir. Bu yerde içme suyu ihtiyacını karşılayacak bir çeşme bulunmasına rağmen bu çeşmenin düzensiz su sağlaması içme suyu ihtiyacını ortaya çıkartmıştı. Bu ihtiyacın karşılanabilmesi için yapılan araştırmalar sonucu

2500 metre uzaklıktaki Çakırlar Çiftliği'nden su getirilmesine karar verilmiştir. 1928 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı ile örnek köy Ahi Mes'ud'a 2500 metre mesafedeki Çakırlar Çiftliği'nden getirilecek içme suyu işinin ardından, göçmenlerin yerleştirilmesine başlandı. Evler teslim edilirken senet karşılığında teslim edilmiş, daha sonra bu senetler 1934 yılında tapuya çevrilmiştir. Nahiye halkının sosyal ihtiyaçlarına cevap verecek olan tesislerin inşaatı ise 1929 yılında yapıldı. Ahi Mesut örnek nahiyesine yerleştirilen göçmenler Bulgaristan'dan gelmişlerdi. Bunlar arasında mübadele yoluyla gelenler olduğu gibi daha sonra kaçak yollarla gelenler de bulunmaktaydı. Bu anlaşmalar kapsamı içinde Bulgaristan'dan özellikle de çoğunluğunu Rusçuk'tan gelenlerin oluşturduğu 50 haneye mensup 301 soydaşımız Ahi Mes'ud örnek köyünde yapımı tamamlanan evlere yerleştirildi. Yerleştirilen göçmenler başta tam anlamıyla bir hayal kırıklığına uğradılar. Geldikleri yerlerdeki yeşillikler burada yoktu. Onları çetin bir mücadele bekliyordu. Göçmenlerin yapılan örnek evlere yerleştirilmesinin ardından onların acil ihtiyaçlarının giderilmesi yönünde çalışmalara devam edilmiştir. Bu amaçla ilk olarak çocukların eğitim ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla bir okul yapımına karar verilmiştir. Ancak bu okul aynı zamanda çevrenin ihtiyaçlarına da cevap verebilecek şekilde yapılacak ve yatılı bir okul olacaktı. Burası bütün yönleriyle Anadolu'nun diğer köylerine örneklik yapmalıydı. Örnek köyün elektrikle aydınlatılması bu girişimlerden biridir. Henüz yapımı üzerinden bir yıl dahi geçmemiş olması ve 1929'lu yılların ekonomik şartlan düşünüldüğünde nahiyenin elektrikle aydınlatılması önemlidir. [18]1928 Yılı Kasım ayında Ahi Mesud Numune Köyü'nün kurulup iskâna açılmasından sonra, 30 Nisan 1930 tarihli 9243 sayılı kararla Malı Köy civarında 29 hanelik bir köy kurulma kararı alındı. Bu kararla sırasıyla bugünkü Etimesut, Temelli ve Sincan yerleşimleri oluşmuştur.[19] (Şekil 5)

18 http://www.etimesgut.bel.tr/index.php?Page=Sayfa&No=299

19 http://www.mimarlikmuzesi.org/Gallery/Photo_23_1_ornek-koyler-ve-temelli-ornek-koyu.html#

Şekil 5. Sincan Köy Planı

Cumhuriyet'in ilk yıllarında kurulmuş örnek köylerden biri olan Sincan Köyü'nü Behçet Ünsal şöyle anlatır: "İstasyondan 25 metrelik iki kenarı ve ortası ağaçlı güzel bir yol köyün esas giriş yoludur. Köyün eteklerinde numune tarlaları ve fidanlık vardır. Köyün girişinde umumi bir park ile havuz ilk tesir vermek için mühim rolleri hamildir. Bu park köyün tam ortasında nihayetindeki oyun sahasına kadar yeşil olarak devam eder. Her iki tarafında güzel yollar vardır. Bu yeşillikler arasında *köy odası, dispanser ve sağlık binaları, çamaşır evi ve okul* vardır. Elektrik santrali, pazar, cami ve köy okuma odası ile kahve bu yeşil sahanın nihayetini teşkil eyler. Tepede yeşillikler arasında köyün oyun sahası vardır. Köyün küçük yolları hep bu merkezi yeşil sahaya varmaktadır. Birçok yerlerde çeşmeler yapılmıştır. Hayvan yolları ayırt edilmiştir ve hayvan toplama meydanlarından başlayarak köyün merkezi yeşil sahası ile hiç alakası olmadan meralara doğru uzar". Bu tasvirlerden yola çıkarak Cumhuriyet Köyleri ve planlı köylerde ortak kullanım mekânlarının planlamada yer aldığından ve bu mekânların günlük yaşamdaki gerekliliğinden söz edilebilir.[20]

20 Dilvin Hazal AKKAYA, Efe Emre USMAN, **Ortak Kullanım Mekânlarının Sosyal Sürdürülebilirliğe Etkisinin Eskişehir Kırsalında İncelenmesi**, GreenAge Symposium, Mimar Sinan Fine Arts University, Faculty of Architecture, 26-27 April 2012, İstanbul.

Özellikle yanmış köyler ve yerleşimlerin, eğer çevresindeki ekili-dikili alanlar hala sağlıklı ise yeniden kurulmaya çalışıldığı görülmektedir. Genelde Na'fia (Bayındırlık) Müdürlüğü mühendisleri tarafından tasarlanan köylerin ortasında köy meydanı olarak bir arazi bırakılmakta, cami, mektep, pazar yeri, dükkân, misafirhane, çeşme ya da kuyu bu civarda yer almaktadır. Meydanın çevresinde kuzey-güney ve doğu-batı eksenlerinde yerleştirilen sokaklarla parsellenen köylerde, harman yeri, mera alanı, mezarlık yerleri bulunmakta ve ormana yakın olan köylerde baltalık hakkı verilmektedir. Evler, bizzat göçmenler ya da eksiltme ya da emanet usulü devlet tarafından yaptırılmaktaydı. Devletin yaptırdığı evlerde bölge şartları ile mübadillerin sosyal ve kültürel farklılıkları dikkate alınmamıştı. Ancak bu farklılıkların yansıması yapı malzemeleri kullanımında görüldü. Kafkas göçmenlerinin yapı malzemesi olarak taş, kerpiç, saz ve ot kullandıkları, Romanya ve Kırım göçmenlerinin kerpiç, saz, toprak veya kiremit kullandıkları belirlenmiş.

Numune köyü yer seçimine başka bir örnek olarak; Nisan 1924 tarihli bir belgeye göre**,** İzmir ve Manisa'da mübadiller için düşünülmüş üç yerleşimden birinci yerleşim alanı İzmir Urla'nın güneyinde, Kuşçular'ın doğusunda bir eğimli bir alan bulunmuş. Kaz deresinden suyunu sağlayan bu olası köy alanı, İzmir'e yakınlığı, tatlı suyu ve temiz havası ile de tercih edilmiş. (Şekil 6) İkinci yerleşim yeri (Şekil 6) yanan eski Rum köyü Kısıkköy (Kayık Çiftliği) olarak düşünülmüş ve alan, güney ile doğu yönlerinden çıkan kaynak suyu, inşaat kumunun yakındaki dereden alınabilmesi, Cumaovası tren istasyonuna yarım saatlik mesafede bulunması ve İzmir'e (malzeme temini açısından) yakın bulunması, yakında bulunan kavak, zeytin ve çınar ağaçları ile Rumların daha önce bu arazide çevreyi besleyecek sebzeyi yetiştiriyor olması (dolayısıyla toprağın uygun ve hazır olması) nedenleriyle uygun bulunmuş. Üçüncü yerleşim yeri ise (Şekil 6) Manisa'nın batısındaki Bozköy bölgesidir. Buradaki alan ise şose kenarında oluşu, kasaba ve tren istasyonuna yakınlığı ve halen on beş ev ile bir okulunun bulunması ve enkazdan yararlanabilme olasılıkları nedenleriyle tercih edilmiştir.

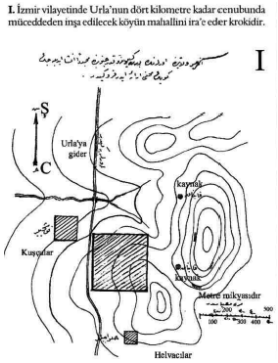

Kuşçular Köyü Yerleşimi
Tasarımı

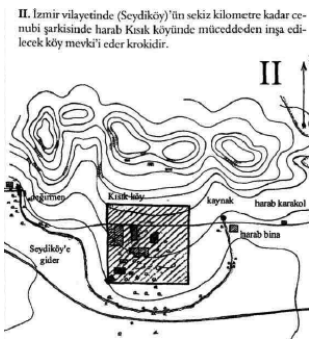

İzmir Kısıkköy
Yerleşimi Tasarımı

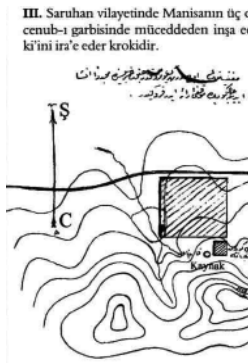

Manisa Bozköy
Yerleşimi Tasarımı

Şekil 6. Numune Köyü için yer seçimleri

Numune köyü konutları, planimetri ve tipoloji açısından incelenecek olursa; ikişer odalı ve mutfaklı "kagir köy evi" projesi, tek çatı altında, tek katlı iki birimden oluşmaktadır (Şekil 7). Ancak her konutun içinde büyük odaya (4,50 x 3,75 m) ait 0,70 m derinliğinde bir dolap ve bir de gusülhane, konuta ait 1,00 x 2,00 m boyutlarında abdesthane ve 3,00 x 4,75 m boyutlarında sofa bulunmaktadır. Küçük oda boyutlarının 3,00 x 3,10 m, mutfak boyutlarının ise 3,00 x 2,60 m olduğu, konut içine çeşme suyunun alındığı görülmektedir. Daha tekil uygulamalar için düşünülebilecek bu plan, yalnızca iki evin birbiriyle ilişkilerini belirlediği için konut açığı bulunan yörelerde bu eksikliği gidermek için oraya özgü uygulamalar için kapı aranmaktadır. Dış ölçüleri 15,30 m'ye 8,50 m olan kitle öngörülmektedir.

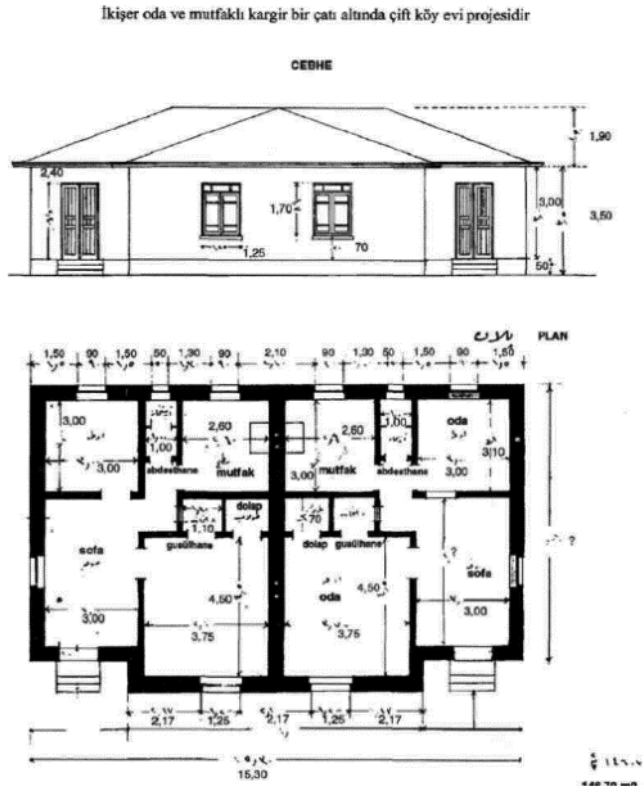

Şekil 7. Numune Köy: İkişer Odalı ve Mutfaklı Kagir Köy Evi

Türkiye genelinde 27 adet numune köyünün inşa edilmesi planlanmıştır. Bu köylerden her biri 50 hane ve cami, okul gibi binalardan oluşmaktadır. 1925 yılında, masraflı olan ve inşaatı uzun zaman alan Numune Köyleri Sistemi terk edilerek İktisadi hanelerin (iktisadi ev) yapılmasına ağırlık verilmiştir.[21]

CUMHURİYET KÖYÜ

Beykoz'daki Cumhuriyet Köyü, Yunanistan'la yapılan mübadele anlaşması sonucu oradan geleceklerin yerleştirilmesi için düşünülmüştü. Bu açıdan plan bir parça Rumeli köylerini andırır. Planın en dikkat çekici bölümlerinden biri de "Hayvan mezarlığı"dır. O yıllara göre bir köy planında havyan mezar-

21 Binali Tercan, **Afet Bölgelerinde Yeniden Yerleştirme ve İskan Politikaları: Doğubayazıt Afetzede Yerleşim Alanları Uygulama Örneği**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi (Kent ve Çevre Bilimleri) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2008.

lığına yer verilmesi çok ileri bir adım olarak görülür. Planda yer alan köy üniteleri temiz, ferah ve çağdaş bir köyde olması gereken her şeyi içermektedir. Bugünkü köylerle kıyaslandığında çizilen planın çağının çok ilerisinde olduğu, sanat atölyelerinin, etkinlikler için ayrılmış salonların, okuma odalarının olduğu köylerdi (Şekil 8).

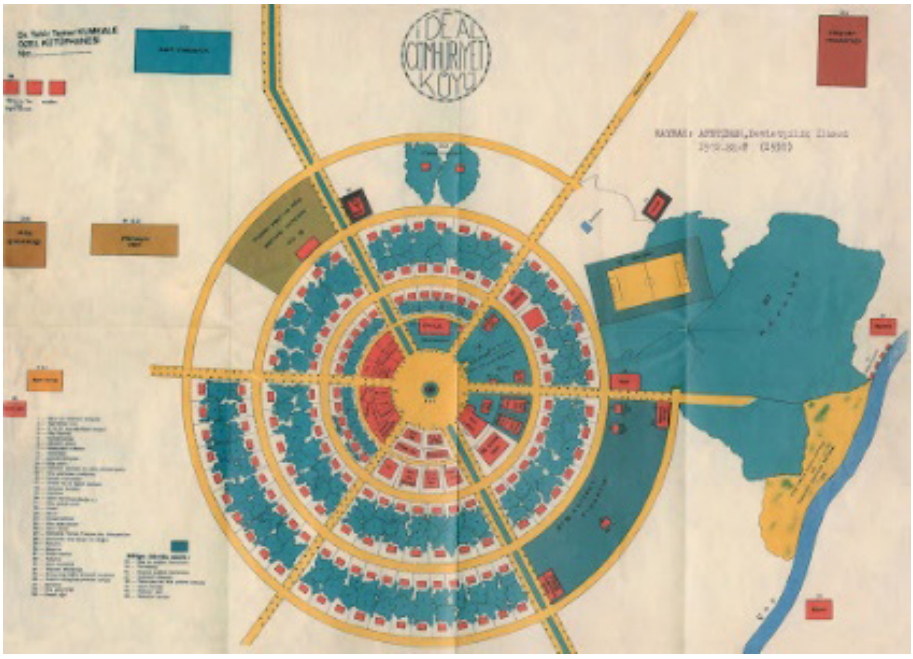

Şekil 8. Cumhuriyet Köyü

İdeal Cumhuriyet Köyü Planı'nda 44 ünite yer alır: 1. Okul ve tatbikat bahçesi 2. Öğretmen evi 3. Halk odası 4. Köy konağı 5. Konuk odası 6. Okuma odası 7. Konferans salonu 8. Otel/han 9. Çocuk bahçesi 10. Köy parkı 11. Telefon santralı (Köy söndürgesi) 12. Köy gazinosu (Radyolu) 13. Sosyal kurumlar 14. Ziraat ve el işleri müzesi 15. Gençler kulübü 16. Hamam 17. Etüv makinesi (Buğu) 18. Köy yunak yeri 19. Cami 20. Revir 21. Kooperatifler 22. Köy dükkanları 23. Spor alanı 24. Damızlık tavuk, tavşan, arı istasyonları 25. Damızlık ahır (Aygır ve boğa) 26. Kanara (Mezbaha) 27. Mandıra 28. Değirmenler 29. Fabrika 30. Asri mezarlık 31. Hayvan mezarlığı 32. Kireç, taş, tuğla, kiremit ocakları 33. Yonca ve hayvan pancar tarlası 34. Koruluk 35. Köy gübreliği 36. Fenni ağıl 37. Ebe ve sağlık korucusu 38. Tarımbaşı 39. Hayvan

sağlık korucusu 40. Kolektif fidanlık 41. Pazar yeri ve köy zahire loncası 42. Aşım durağı 43. Panayır yeri 44. Selektör bina[22]

İnşaat isinin en önemli konusu, malzeme temini olmuştur. Bakanlık zaman zaman ihaleler açarak toplu olarak inşaat kerestesi satın almıştır. Kimi zaman da yakın bir bölgede, örneğin Tarsus'ta bulunan malzeme (kereste) Mersin Yuvanaki Çiftliği'ndeki numune köy inşaatında kullanılmak üzere satın alınıp sevk edilmektedir. Artan malzemeler titiz biçimde ayrılmakta, dökümü yapılarak başka bir inşaata gönderilmektedir. Bazen uzun mesafelerden getirilen malzemeler de olabilmektedir; örneğin Aydın Tepecik Çiftliği için Adana Ayas'tan (Yumurtalık) tuğla satın alınmaktadır.

İKTİSADİ EVLER

1925 yılında, masraflı olan ve inşaatı uzun zaman alan numune köyleri sistemi terk edilerek iktisadi hanelerin yapılmasına ağırlık verilmesi kararlaştırıldı. İktisadi hane, bir çatı altında dört haneden ibaretti. Hepsinin ayrı birer bahçesi vardı. Yaptırılacak evler en azından iki odalı olacaktı. Bir odada karı koca, diğerinde çocuklar kalacaktı. Ayrıca tuvalet, samanlık ve ahırı bulunacaktı. Samsun vilayetinde 1.717 mesken inşa edilmesi planlandı. Planlanan binalardan yaklaşık bin tanesi inşa edilerek göçmenlere dağıtıldı. İnşa edilen iktisadi evler, çamurla, kerpiçle, sazla ucuza çıkarılan evlerdir. Yapılan meskenlerin pek azı keresteden, mütebakisi dahil ve harici sıvalı çitten mamuldür. Kiremit yerine saz veya çinko levhalar kullanılmıştır. Bu meskenlerin beş yıllık bir ömrü vardı. Muntazam tarzda bir meskenin faturası 800 lirayı buluyordu. Buna hükümetin ayırdığı ödenek yeterli değildi. Bürokratların "iktisadi" ve "numune" olarak tanımladığı meskenleri halk "hükümet evleri" olarak tanımlamaktaydı. Kendilerine mesken tahsis edilemeyen göçmenler halihazırda baraka ve çadırlarda barınmaktaydı. Barakaların bir kısmını mübadiller kendi imkânları ile gerçekleştirmişlerdir.[23]

22 http://www.lozanmubadelesi.org/2010/06/ideal-cumhuriyet-koyu-plan-kazmdirik.html

23 http://www.haberexen.com/turk-yunan-mubadelesi-90-yasinda-246416h.htm

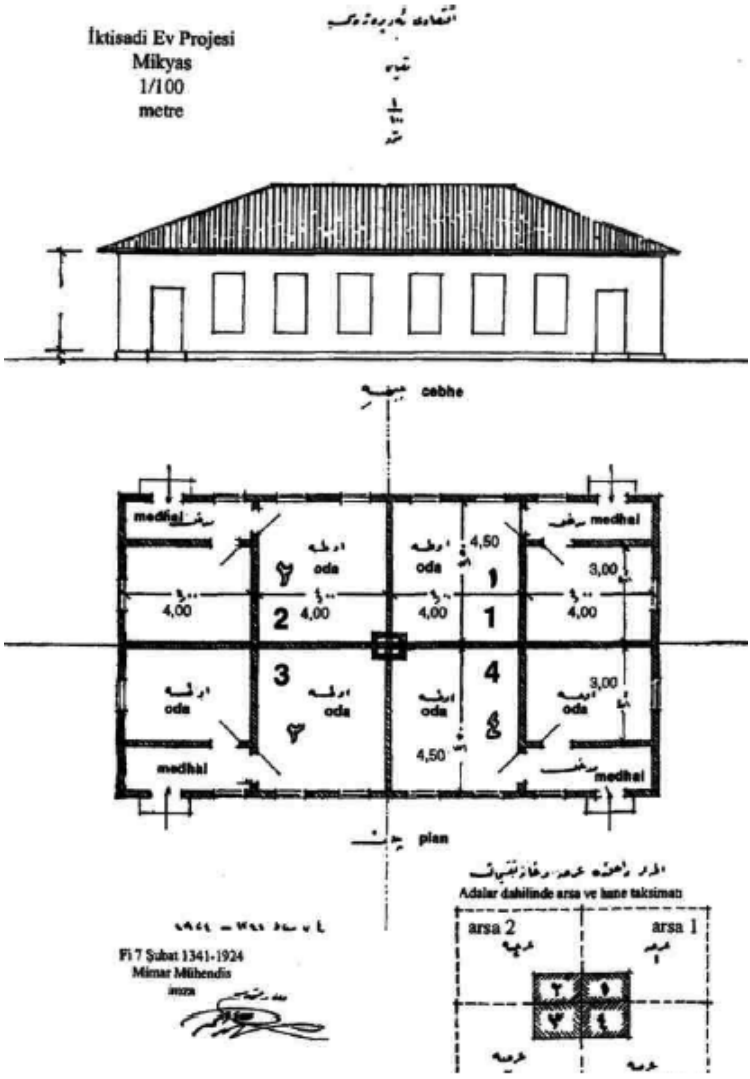

Şekil 9. İktisadi Ev Projesi

"İktisadi ev" tek çatı altında, ikişer odalı dört konut birimini barındırmaktadır. Bu yapılar, küçük bir yerleşim birimini ve sokakların yerlerini de belirleyen bir plan üzerine oturtulmuştur. 4.00 x 4.50 m ve 3.00 x 4.00 m olan iki oda, bir giriş bölümü ile bağlanmakta ve dış kapı da buraya açılmaktadır (Şekil 9). Evlerin içinde tuvalet, banyo ve mutfak bulunmamakta, yapıyı dört parçaya ayıran iki duvar, yalıtkanlık ve mahremiyet arayışı ile kerpiçten yapılmakta, yapıyı bölen duvarların aynı zamanda bağımsız ev birimlerinin arsalarını da belirlemesi sağlanmaktadır. Yalnızca büyük odanın, en korunaklı

köşesi ocak ve bacayla ısınacak biçimde tasarlanmıştır. Dolayısıyla "iktisadi hane"lerden her biri, 36 m^2'lik bir birimdir. Konutların dördü, tek çatı altında bağımsız bahçelere sahip olarak düşünülmüştür.[24] "iktisadi ev"ler, hem tekil olarak inşa edilebilmekte, hem de "numune köy"lerin oluşturulmasında tip olarak ya da her köyün yöresine göre farklı kılınarak, kullanılabilmektedir. "İktisadi ev" kavramı, yörelere göre bir dizi basit uygulamayı kapsamış gibidir. Örneğin, Adana yöresindeki kamıştan "huğ" yapımı standardize edilip, çoğaltılabilen bir ürüne dönüştürülürken; burada, genellikle bütün yörelerde yinelenebilecek basitlikte bir konut tipi de ortaya çıkmıştır. Planın yanı sıra, bacanın taştan yapılması (yangına karsı dayanıklılık), ahşap dikme ve payandalar arasının örülmesi (iyi yalıtım), kapıların parçalardan oluşan "mıhlama" tarzında, pencerelerin "adi cinsinden", sıvanın "samanlı çamurla" yapılması (ucuzluk ve yapılabilirlik); çatının "tahta üstü kiremit", orman bölgelerinde ince tahtadan sıcak çatı (yöresel malzemeye uygunluk) biçiminde elde edilmesi, hem denetlenen, hem yöreye uygun, hem de ucuz (ekonomik: iktisadi) oluşunu sağlamaktadır. Göçmenlerin (muhacir) kendilerine ödenen para ve gösterilen plan-proje ile kendilerinin yapmaları sağlanan bu evlerin basit kurgulanan ve ucuz elde edilen malzemeleri de bu amaçla önerilmiş olsa gerekir. Yazışma tarihi itibariyle 10 Şubat 1925'te Samsun, Amasya ve Çorum'da bu yöntem başarıyla denenmiş, İzmit, İzmir, Saruhan (Manisa), Samsun, Ertuğrul (Bilecik), Adana, Silifke, Çorum, Amasya, Ordu, Bozok (Yozgat), Sivas, Burdur, Isparta, Antalya, Bursa, Aydın, Denizli yerleşmelerinde de denenmesini bekleyen genelgenin yayınlanması gündeme gelmiştir. Ayrıca "iktisadi hane", kagir inşaat olarak da düşünülebilmiştir. Yanan yakılan yıkılan köylerin çok olduğu Samsun, Balıkesir, İzmir, gibi bölgelerde, köylerin yeniden kurulması söz konusu idi ki bu da belli standartları ve normları ile köy yerleşimlerinin, yani "numune köy"lerin gündeme getirilmesine neden olmuştur.[25]

Bazı göçmen ailelerinin yerleştirildikleri toprakların, onların geçimini sağlayamayacak derecede kötü olması dolayısıyla ilginç olaylar da yaşanmıştır. Örneğin bir arazi üzerinde, göçmen ailelerinden birisine toprağı ekip biçme,

24 Binali Tercan, **Afet Bölgelerinde Yeniden Yerleştirme ve İskan Politikaları: Doğubayazıt Afetzede Yerleşim Alanları Uygulama Örneği**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi (Kent ve Çevre Bilimleri) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2008.

25 İlkay Duman, "Balkanlardan Anayurda Yapılan Göçler, Osmanlı İskan Politikaları ve Göçmen Yerleşimleri", Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Tarihi Bölümü, Y. Lisans Tezi, Danışman: Doç. Dr. Nuran Kara Pilehvarian, 2007.

sebze yetiştirme ve böylece bahçe olarak kullanma hakkı verilirken, başka bir göçmen ailesine de, aynı arazi üzerindeki zeytin ağaçlarını kullanma hakkı verilmiştir. Büyükçe bir Rum evini, iki aileye birden verme gibi durumlar da ortak bir malı kullanma konusunda zaman zaman bazı göçmenler arasında tatsız olaylar yaşanmasına sebep olmuştur.

Köylü göçmenlerin kentlere, kentli göçmenlerin de kırsal yörelere yerleştirildiği durumlarda da, zor duruma düşen göçmenler terk ettikleri yörelerine benzer ortam edinme gereksinimi duymuş, kentlere yerleştirilen bazı çiftçi göçmenlerin kentleri terk ederek kırsal yörelerde arazi işgal ettiği görülmüştür. Bu durum büyük ölçüde, göçmenlerin toplumsal durumlarının yeterince saptanamamış olmasından kaynaklanmıştır. Buna koşut olarak bazı kırsal kökenli göçmen grupları yerleştirildikleri köyü beğenmeyerek, toplu biçimde başka bir yöreye gidip, oraya yerleşmiştir.

Mübadillerin iskânları konusunda zaman zaman başka önemli sorunlarla da karşı karşıya kalınmıştır. Verilen toprağın yeterli olmaması ya da veriminin düşük oluşu, dağıtılan toprağın hukuki anlaşmazlıklara sebep olması, altyapı ve kamusal hizmetler alanındaki yetersizlikler (elverişli suyun olmaması ya da okulun yapılmaması), iklimin elverişsizliği ve kuraklık gibi sebeplerle üst üste ürün alamama ve yerli ahalinin mübadiller üzerindeki baskıları (kıskançlıklar ve geçimsizlikler) gibi sebepler, mübadillerin yerleştirildikleri bölgeleri beğenmemelerine neden olmuştur.[26]

Türkiye'ye gelen göçmenlerin yerleştirildikleri bölgelerdeki yerli nüfustan ayırt edecek keskin farklılıklarının olduğundan söz edilemez. Fakat sınırlı kaynakların dağıtımında bu insanların gözetilmesi ve kollanması yerli halkla aralarında bir mesafenin oluşmasına ve uzunca bir süre çıkar çatışmaları yaşanmasına sebep olmuştur.[27]

Lozan'da yapılan sözleşme gereğince gelen ve giden göçmenlerin iş kolları açısından durumu simetrik değildir. Türkiye'ye gelenlerin %90'ı tarımla uğraşan bir nüfusu oluştururken gidenlerin ise çoğu çeşitli sanayi ve ticari alanlarda idi. Bu durum Yunanistan'dan ziyade Türkiye'de bir takım dengesizliklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Örneğin azınlıkların ayrılmasıyla sanayi, ticaret alanlarında gerilemeye neden oldu. Ayrıca sermaye eksikliği,

26 Binali Tercan, **Afet Bölgelerinde Yeniden Yerleştirme ve İskan Politikaları: Doğubayazıt Afetzede Yerleşim Alanları Uygulama Örneği**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi (Kent ve Çevre Bilimleri) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2008.

27 Kürşat Kurtulgan, "Dokuzuncu İskan Mıntıkası ve Kadro Cetvelleri", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S 30, Güz 2011, ISSN: 1300-5766, s. 409-421.

Müslüman-Türk insanının ticarete olan uzaklığı milli bir ekonominin kurulmasını zorlaştırdı.[28]

SONUÇ

Göçler sonucunda, "Kafkas ve Rumeli köy şekilleri" Anadolu'ya taşındı, diğer mübadiller için ise devlet eliyle köyler yapıldı. Bir yaşama biçiminin gelmesi dışında, o yaşama biçiminin kabuğunun da mimari bir öğe olarak Anadolu'ya girişi, bir konut kültürü saçılımı ve bir konut görgüsünün araziye yayılmasını getirmektedir.

Göçler sonucunda Anadolu'ya taşınan farklı olgular da olmuştur. Mübadele sırasında parçalanan aileler, yitirilen insanlar ve insani değerler, yere ve mekâna ilişkin özelliklerin dışında, geride kalan mekânların tahribi de mübadelenin bir sonucu olmuştur. Öte yandan mübadeleyle gelenler de farklı üretim kültürlerini Anadolu'ya taşımışlardır.

1920-1932 yılları arasında köy kurmak ve kırsal alanlara yerleştirme yapmak, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde, II. Meşrutiyet dönemindeki karar ve çabaların da uzantısı olarak, bir süreklilik içinde zorunlu olarak yapılan ve planlı olarak gerçekleştirilen bir uygulamaydı. Dolayısıyla 19.yy ortalarında Ordu'da başlayan modernleşmenin yine aynı dönemden başlayarak nüfus hareketlerine bağımlı iskan sorununun çözümünün uzantısı olarak yerleşim ve köy planlama kültürüne de yansıdığı, bu kültürün genç Cumhuriyet yönetimine kadroların sürekliliği ile geçtiği, bu alanda görülen "sağlıklı yerleşim" ve "toplu plan" gibi kavram ve kararların, modernleşme söyleminin nesneleri olarak gerek uygulayıcı gerekse yurttaş özneler tarafından benimsendiği görülmektedir.

Köylerin kendi içinde yeterli "yaklaşık elli hanelik yerleşmeler" oluşu, köy genelinde yapı-yol, yapı-parsel ilişkisinin çoğunlukla dikdörtgenel (ortogonal) dizgeye bağlanmış bir ızgara plana sahip olması ve bunun da yerel köy oluşumlarıyla çelişkili olmasa bile, aykırı durusu, köylerde mezarlık, küçük ticaret, üretim bölgesi, kültür ve eğitim bölgeleri konusunda getirdiği "bölgeleme kararı" gibi yeni değerler ve belirlenmesi, modernleşme söyleminin yayılmasında ve "modern olan"ın anlaşılmasında ve anlamlandırılmasında oldukça etkin olmuş olmalıdır. Konut birimlerinin getirdiği planimetri ve kütle özelliklerinin; konuta yakın açık alanların değeri, akar suyun konuta girmesi,

28 Mehmet Kiracı, **Cumhuriyet Döneminin İlk Göçü: Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı**, Y. Lisans Tezi, 2006.

pencere ve kapı düzeni önermeleri, kapı yönlenişi, çatının biçimlenişi, ısınma durumu ve bunun baca vb. elemanlarla, yalıtım duvarları ile konuta dahil olması, konutu ürün olarak sağlıklı kılacak yeni değerlerin kullanıcılar üzerinde "modern olan" konusunda katkısı olmuştur.

Kitlelerin yerleştirilmesi için gereken çok sayıda konut inşaatı ile konut ve yerleşim tasarım kültürünün, bir süreklilik içinde Osmanlı Devleti'nin son yıllarından Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk on yılındaki uygulamalara kadar sürdüğü anlaşılmaktadır. Cumhuriyet'in başında uygulanan yeni iskân türlerinin, Osmanlı Devleti'nin son yıllarındaki tehcir, iç göç ve iltica temelli yeniden yerleştirme ve yer değiştirme politikalarının sonucu olan iskân türleri ile benzerliği dikkat çekmektedir.

Mübadelenin, daha homojen bir toplum yaratarak, her iki ülkenin de etnik yapısını değiştirdiği yönündeki yaygın görüş, güçlü ve sürekli olmuş, günümüzdeki mülteci yerleşimi politikaları üzerinde de doğrudan etkili olmuştur. Fakat bu görüş durumu fazlaca basitleştirmektedir. Daha karmaşık bir gerçeği maskelemektedir. Gelenlerin tümü aynı dinden olsa da göçler, gerçekte son derece farklı gruplar içermektedir. Osmanlı Devleti'nin farklı bölgelerinden gelen bu kişiler, aralarındaki servet, dil, lehçe ve bölgesel kültür farklılıkları nedeniyle homojen bir topluluk oluşturamamışlardır. Yeni koşullara uyum sağlanırken geçmişle farklı yollar aracılığıyla süreklilik sağlanmıştır, böylece uzun vadede var olan toplumsal ve kültürel bölünmeler varlığını sürdürmüş ve belli zamanlarda güçlenmiştir.[29]

29 İlkay Duman, "Balkanlardan Anayurda Yapılan Göçler, Osmanlı İskan Politikaları ve Göçmen Yerleşimleri", Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Tarihi Bölümü, Y. Lisans Tezi, Danışman: Doç. Dr. Nuran Kara Pilehvarian, 2007.

KAYNAKÇA

AKKAYA, Dilvin Hazal, Efe Emre USMAN, **Ortak Kullanım Mekânlarının Sosyal Sürdürülebilirliğe Etkisinin Eskişehir Kırsalında İncelenmesi**, *GreenAge Symposium, Mimar Sinan Fine Arts University, Faculty of Architecture, 26-27 April 2012, Istanbul.*

ARSLAN, Sezer, **Balkan Savaşları Sonrası Rumeli'den Türk Göçleri ve Osmanlı Devleti'nde İskanları**, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakın Çağ Tarihi Bilim Dalı, Y.Lisans Tezi, Danışman: Yrd.Doç.Dr. Zekai Mete, 2008.

Bursa, T.C. Bursa Valiliği (bursa.gov.tr).

ÇETİN, Sıdıka, **Geç Osmanlıdan Erken Cumhuriyete İç Batı Anadolu'da Kentsel Yapının Değişimi: Manisa, Afyon, Burdur ve Isparta Kentleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme**, METU JFA 2012/2, (29:2), s. 89-126.

DOĞANAY, Filiz (1997), " Türkiye'ye Göçmen Olarak Gelenlerin Yerleşimi", **Toplum ve Göç. II. Ulusal Sosyoloji Kongresi**, T.C. Başbakanlık DİE Matbaası, Sosyoloji Derneği, Mersin, 20-22 Kasım 1996.

DUMAN, İlkay, "Balkanlardan Anayurda Yapılan Göçler, Osmanlı İskan Politikaları ve Göçmen Yerleşimleri", Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Tarihi Bölümü, Y. Lisans Tezi, Danışman: Doç. Dr. Nuran Kara Pilehvarian, 2007.

KAYA, Mevlüt, **Milli Mücadele Sonrasında İzmir'de Mesken Sorunu**, 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum, Bahar 2012.C 1, S 1, s. 187-212.

KİRACI, Mehmet, **Cumhuriyet Döneminin İlk Göçü: Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi**, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Y:Lisans Tezi, 2006.

KORAY, Özcan, **Tanzimat'ın Kent Reformları: Türk İmar Sisteminin Kuruluş Sürecinde Erken Planlama Deneyimleri (1839-1908**), *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* VII/2, 2006.

KURTULGAN, Kürşat, "Dokuzuncu İskan Mıntıkası ve Kadro Cetvelleri", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S 30, Güz 2011, ISSN: 1300-5766, s. 409-421.

SARISAKAL, Baki, **Samsun'da Mübadele, Mübadil Kentler: Türkiye**, Lozan Mübadilleri Vakfı, Editör: Müfide Pekin, Ocak 2013, ISBN: 978-605-88706-8-0.

ŞEKER, Nesim, "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Bir Kent: Bursa", **Bursa Defteri**, 1, 1999.

TERCAN, Binali, **Afet Bölgelerinde Yeniden Yerleştirme ve İskan Politikaları: Doğubayazıt Afetzede Yerleşim Alanları Uygulama Örneği**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi (Kent ve Çevre Bilimleri) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2008.

http://bakisarisakal.com/Samsun'da%20M%C3%BCbadele.pdf

http://www.etimesgut.bel.tr/index.php?Page=Sayfa&No=299

http://www.isteatataturk.com/haber/5055/asaf-ilbay-anlatiyor-etimesgut-koyunde

http://www.mimarlikmuzesi.org/Gallery/Photo_23_1_ornek-koyler-ve-temelli-ornek-koyu.html#

http://www.etimesgut.bel.tr/index.php?Page=Sayfa&No=299

http://www.mimarlikmuzesi.org/Gallery/Photo_23_1_ornek-koyler-ve-temelli-ornek-koyu.html#

http://www.lozanmubadelesi.org/2010/06/ideal-cumhuriyet-koyu-plan-kazm-dirik.html

http://www.haberexen.com/turk-yunan-mubadelesi-90-yasinda-246416h.htm

THE TREATY OF LAUSANNE AND THE EXPULSION OF ALBANIAN CHAMS IN TURKEY

Klodjan SHAQIRI*

The Treaty of London in May 1913 paved the way for the establishment of the province of Chameria, where indigenous Albanian ethnicity lived, allowing it to stay within the borders of the Greek state. The history of Albanian Chams in Greece has two important events. The first event was related to the Treaty of Lausanne of 1923's that had been related with the exchange of Albanian Chams in Greece with Greeks that lived in Turkey. The second event was related with the Albanian Chams genocide in 1940s, during which thousands of Albanian Cham residents of the province of Chameria were forced to move to Albania and to some other countries.

The Treaty of Lausanne's first step clearly defined the intention against Albanian Chams from the Greek government. Greece based on this treaty's rights and obligations and launched its project for evacuation and expulsion of Albanian Chams. By using the political clauses in articles 1/45 of the treaty for the exchange of Greeks who were living in Turkey with Turks who lived in Greece, Greece presented the Albanian Chams as Turkish population and attributed this to their religion. So the Greek government exploited Albanian Chams in Turkey and brought those who lived in Turkey back to Greece.

This paper aims to focus on analyzing the Lausanne Treaty articles that support the exchange of populations between Greece and Turkey. Also in this paper, the possibility that the Greek government misused these articles according to its own interest about the expulsion of the Chams from Greece toward Turkey will be analyzed

Keywords: Treaty of Lausanne; Turkey; Albanian Chams.

---

* Ph. D. Candidate, Department of History; Faculty of Philology; Tirana University, Tirana/ALBANIA; e-mail: klodjanshaqiri@gmail.com

1-Introduction

This article will focus on historical periods that are based on an agreement between Greece and Turkey which started the procedures for the exchange of the populations of their respective nationalities. This complicated and difficult process reflects negative repercussions.

Taking the problem that still continues stemming from the Cham issue into account or more precisely that the Albanian Chams were expelled from their lands and then located on the territory of the Albanian state, I will analyze the possibility of abuse due to this agreement by the Greek authorities at the expense of the Albanians Cham with residence and properties, inherited for centuries in the region of Epirus, and to highlight the beginning of the plan for deportation of all the Albanians Cham from Greek territory.

The new Greek State came into the protectorate of the Great Powers during 1830-1831, and consequently the protocol between them should sanctioned the rights of ethnic communities and religious minorities, to respect and preserve the minorities who used to live in the new geopolitical formation as well as the previous signed property transactions recognized during the rule of the Ottoman Empire. In the continuum of the same spirit is the'' Treaty of Constantinople on defense of the religious minorities and property'' signed by King Otto in 1832. However the Greek state requests were increased and concentrated on the annexation of Thessaly, the territories of southern Chameria, Preveza and Arta.

For Albanians Cham started a period of suffering when '' the New'' Greece started invading territories populated from non-Greeks, despite the signature of "The Constantinople Convention for the protection of Muslim populations in Epirus and Thessaly '1897'. Greek request for the occupation of new territories continued with the assistance of the Great Powers via the Treaty of London of 1913, where once more Greece annexed Albanian territories sub the Ottoman Empire, as Chameria, Ioannina region, Kastoria, Florina etc. Treaties signed as the "Treaty of Athens" between Turkey and Greece, on November 14th 1913 oblige Greece to respect the property and religious rights of minorities which remained under the jurisdiction of the Greek State. The Treaties of Sevres 1920 and Lausanne 1923 gave property and religious rights for the minorities not included in the exchange between Turkey and Greece. Even though treaties were numerous and explicit regarding the Greek state

obligations towards minorities on their treatment, by utilizing the recent treaty of Lausanne, Greece started the first wave of ethnic cleansing on the expense of Albanians Cham.

During the treatment of this theme we will focus on an overview of the struggle for independence of the Albanian state, to his journey to statehood full with difficulties, conflicts with its neighbors and unity weakness on the historical moments. Exactly this weakness emerged in the critical moments which make it difficult and impossible to guaranty the integrity and the protection of the Albanian territories and Albanian minorities in the neighboring countries.

Will also be dealt the content of the Treaty of Lausanne 1923rd, the modus operandi of the committees charged with solving viable exchanging populations and the identified deficiencies in allowing the exchange of Albanians Cham, a minority in Greece, with Greek population from Anatolia.

The problem of the Albanians Cham in Greece and the exchange of them with Greek population from Anatolia will be another topic, which would also explain why even after the declarations of Greek leading personalities about not permitting the exchange, it continued.

In this article, will be presented Albanian government and Albanian diplomats' positions on protecting the minority rights of the Albanians Cham in Greece. Turkey's state position, as a party in this exchange, it is also to be treated. At the end of this paper will have to conclude if Greek state abused on the articles of the Treaty of Lausanne in the detriment of the Albanians Cham in Greece with final result a general expulsion, few years later.

2- Albania, the struggle for independence and statehood

In this chapter we will submit in a general manner the steps for the formation of the Albanian state, the history and the domination from it emerge. Will also evidenced its position beside its natural boundaries neighbors, conflicts and the problems which pursue. Data that will reflect in the establishment of Albanians ethnic and religious minorities within the borders of neighboring countries, following the London Conference 1913th, and the extension of the ''Ethnic Albania''. Furthermore this chapter will serve to understand the problems of Albania statehood and the real strength for the protection of the Albanian minorities in the neighboring territories.

Albania was one of the last Balkan countries which became independent towards the Ottoman Empire. According to Hysamedin Feraj, XVI- XVIII centuries were the time when in the Ottoman- Albanian relationships prevailed an atmosphere of mutual benefit and also was the end of XVIII century and the early XIX century, when the Ottoman central power interests took opposite direction by entering into conflict with the interests of the Albanian strata leadership society and the suppressed population (Feraj; 2006; 68). During this relationship Albania contributed by giving to the Ottoman Empire as state senior managers many dignitaries from Albanian ancestry such as. Sami Frasheri, Mehmet Akif Ersoy, etc.. Furthermore, Albanian nationalist process started considerably later than other neighboring countries. The particular feature of this nationalism, according to Hysamedin Feraj, is that the Albanian nationalism is non messianic, so does not grant itself the role of the Messiah, the savior of other nations (Feraj; 2006; 11).

Sami Frasheri in his publication of ‘’Albania, what was’’ says about the purpose of the Albanians,’’ The only purpose of the Albanians is to preserve the Albania to not be partitioned by foreigners, to keep their own language and nationality, to be careful from the spread of the language of the Greeks and the Slavs’’ (Frasheri; 1987; 85). This position and the slow process of the internal nationalism, being followed by the constant demonstration of the hostility by its Balkan neighbors delayed the Albania statehood according to the modern model of state.

The patriotic sentiments and attempts of the Albanian patriots and intellectuals of the early 1900’s along with the interests of the Great Powers, focused on the Balkan region, gave as a result the Albanian Declaration of Independence.’’ On November 28th 1912, a congress of honorable personalities of the period, gathered in Vlora, declared the independence of ‘’the ethnic Albania’’. Which included the Ottoman Vilayet of Shkoder and Ionnina, the Sandzak of Prizren, Novi Pazar, Pristina and Pec, Kalkadelen ,the Vilayet of Kosovo and the Sandzak of Korca, Elbasan and Dibra by the Bitola Vilayet’’ (Guy; 2012; 25).

The so-called’’ Ethnic Albania’’ has a territory extension in a part which is included in the state borders of Serbia, Greece, Montenegro and Macedonia. The explicit chauvinist intentions of Albania neighbors, in opposition to the claims about the recognition of the ‘’Ethnic Albania’’, encouraged the

beginning of the Balkan wars in the 1912-1913. On the genocidal nature by the Serbs, Greeks and Montenegrins and the role of the Great Powers against Albanians. According to Bajram Xhafa even the European Powers did indifferent game, leaving a free hand to Balkan states to undertake aggressive wars of extermination against unprotected peoples, in the first place, against the Albanians (Xhafa; 2005; 185).-Chameria and Ioannina violent annexation by Greek forces was followed by a savage campaign of violence and terror against the Albanians. Austro-Hungarian diplomat Buchberger during 1913-1914 claimed that, they bring to me more and more complaints. Near Ioannina, Mohammedans were found murdered across the street. These atrocities were doing down by Greek extremists (Buchberger; 1972; 145).

This was the Balkan atmosphere, such as precursor of the First World War. Albanian state in 1914 was assigned a monarchic government management system, under the control of the Great Powers. The direction of this young state, newly established, was handed to the Prince Wilhelm Wied. His rule was interrupted after 6 months, due the start of the First World War. Wied left because of turmoil and initiated to make no return, leaving Albania in a very difficult situation. The departure of Albanian sovereign and of the Great Powers representatives, the disintegration and dissolution of the Albanian gendarmerie, gave parties concerned (Italy, Greece, Serbia and Montenegro) a good chance to use the situation created at their favor (Guy; 2012; 129). Albania during the conflict was the prey of interest to its neighbors and the warring parties, which were confronted among one another to achieve the occupation objectives of the Albanian territory. ‘’Disputes between French and Italian were evidenced throughout the entire 1917 and 1918’s, during the military campaigns deterring Austro-Bulgarian forces out of Albania and particularly in the rush on who will occupy the city of Shkoder ‘’ (Guy; 2012; 171). End of First World War still found Albania occupied by Serbs, Greeks, French and Italians. Albanian internal political forces during the conflict remained polarized because the regional disputes, political and religious. League of Nations and the principle of self-determination were good news for a small nation in danger such as Albania. Albanian Delegations at the Paris Peace Conference in submitting their requirements for the recognition of the Albanian state positioned in not as strong basis. As Guy said, Albania did not recognized internationally as an independent state. This decision made the Albanian status equivalent with that of an enemy or of a country which did not exist before (Guy; 2012; 25).

This definition closed many of the roads to be used from the Albanian delegations that even in this moment of importance had failed to find the strength to present themselves and to interact with dignity. The historical continuity sees particular factions and individuals, as the next king of the Albanians Ahmet Zogu, who by putting in the service and maintains liaisons with neighbors and with the interests of the Great Powers was able to give slowly through domestic factors and external political difficulties, a real new lineament structure of the modern Albanian state.

3- Treaty of Lausanne

The Treaty of Lausanne was signed on January 30th 1923 and determined the mandatory conditions for exchange population between Greece and Turkey. This type of exchange was the first treaty of its kind and served as a case for exchanges that occurred later on. Masses of people were displaced by one country to another and the effects of this treaty were distinguished in the demographic, economic, political, social and cultural changes of the following exchange subject areas.

Whether we were to an early evaluation of this treaty, can truly say that the relationship between the two countries was stabilized, but what is most significant for the aim of this paper are the problems and violations which resulted, concerning the protection of the human rights. There are opinions which pose this treaty as a crime against the humanity, by not taking mind the development of the time, and the attribution up of the international human rights, which we know currently. The model introduced by the treaty, the state boundary determination through the process of ‘’ethnic cleansing’’, was verified in the Balkans by causing critically times. The Treaty of Lausanne signed between the two countries focused on the exchange of Turkish nationality populations of Greek Orthodox religion in Turkey with those of Greek nationality and Islamic religion in Greece (Treaty of Lausanne; 1923; Art. 1).

Summing the treaty, the agreement prohibits the return without the authorization of their respective governments. Subjects who were exempted by this agreement were the Greek inhabitants of Istanbul, Muslim inhabitants of Western Thrace, stabilized in the above mentioned areas before 30 October 1918. The Treaty determines in the following the property rights and the liquidation of movable properties and immovable property of the inhabitants of

exchange, implementation of the procedures were determined by the mixed commissions.

Subcommittees were composed by a Turkish member, one Greek and one neutral. It is exactly these units charged with the task to control the welfare of the process of exchange which were facing a problem which affected a considerable number of one of the ethnic and religious minorities in Greece of the time. This Albanian national minority belonged to a Muslim and Orthodox belief, but essentially the harmed were the Muslim Albanians Cham.

4- Treaty of Lausanne and Turkey's position in the exchange of Albanians Cham with Greek Population

Turkey emerged from the First World War with a state management structure affected and in the position to restart from the first. The old system of Ottoman Empire left the queue to a new modern state in the direction of Kemal Ataturk. Defying the crisis of the time and the arrogance of the victorious, Ataturk operated with determination, as M. Macmillan pointed, British followed by the French and the Italians took up the control of Constantinople on March 16th 1920, and the in behalf of the law and the order arrested a large number of nationalist leaders, Ataturk simply replied with arresting all allies officers within its territory and convened his parliament. The center of power was now definitely in Ankara (Macmillan; 2006; 503). Ataturk and the Turkish people were forced to gather the forces once again for not being territorially fragmented. By not accepting the treaty of Sevres and its terms, Ataturk restored once more Turkey in new position to improve the conditions on the Treaty of Lausanne. Macmillan appointed that the disappointment of Curzon, Foreign Secretary of Great Britain, '' Till now we have imposed our peace treaties, now are negotiating with an enemy that has an army, whereas we have nothing else except the inconsiderable position'' (Macmillan; 2006; 514). Regarding the beginning of the exchange between Greece and Turkey, of the population in Greece Curzon said,'' now Muslim families from Crete and the borders of Albania are forcibly flee to settle in Turkey, a solution totally erroneous and vicious, about which the world will pay a severe penalty for the next hundred years. The exchange initiated among Turkey and Greece based on the Treaty of Lausanne according to Kahve does not take into consideration the culture, the national identity and the language of the Muslim mi-

nority, ‘’It is manifest that one of Lausanne’s objectives has been to eliminate the cultures of the Muslim minorities-inclusive of their languages and national identities (Kahve; 2012; 65).

The figures of the exchanges were in different proportion. Greece exchanged about 400 000 Muslims with 1.3 million Greeks of Turkey. According to what Kahve said about Greece’s Muslims the space of interpretation was wide and so Albanians Cham of the Epirus could quite easily be included in the exchange. Shtylla claimed that using as a excuse the Muslim religious affiliation expellers displaced the Albanians Cham and oriented their departure towards countries of the same religion and particularly to Turkey (Shtylla; 2000; 41). The purpose of the Greek government it was as we said to make as less sound as possible and the affiliation of religion played as a factor for the camouflage of their action.

Shtylla also claimed that’’. It was not too difficult for the Greek governmental authorities the inclusion of a number of about 20,000 Albanians Cham in the amount of 400,000 Muslims which will flee to Turkey in exchange for approximately 1.3 million Greeks that came from there (Shtylla; 2000; 52). He connects the reasons for the orientation of the expulsion of Albanians from Chameria to Turkey, with the hope of the expellers for a quick assimilation of Albanians in this country, also with the assurance or confidence that the repatriation to their homeland was impossible. Also, Shtylla stated that the authorities of the host country had approved this exchange in the interest of the repopulation of the remote regions of the Turkish state territory.

Analyzing the above references we conclude that the exchange of populations under the Treaty of Lausanne in 1923 gave the possibility of misinterpretation of its provisions and legally allowed, as long as the parties concerned did not report on this violation, the Greek government’s intention to expel Albanians Cham of Epirus in Turkey. Turkish representatives in the mixed committee and subcommittees continued the implementation of this process in to the disadvantage of the Albanian Cham population in the interest of the repopulation of the Turkish regions therefore remain empty by displacement the 1300 000 Greeks.

5- The Treatment Of Albanians Cham In Greece During The Exchange Of Populations

The Greek Prime Minister, Eleftherios Venizelos, in a letter addressed to the League of Nations emphasizes the granting of the government directives for not confusing Albanians Muslims with Greek citizenship, with Turks in the process of exchange "Muslims in Greece, descendants of the Albanian race, will does not flee to Turkey and will not be included in the exchange"(-Confernce de Laussanne; 1923; 604).

About this problem, the charge d'affaires of the Greek Government in Tirana, N. Kokotakis, assured the Albanian Government, on October 3, 1923, that his government would adhere rigorously to the solemn declaration made in Lausanne in front of the League of Nations, regarding the exclusion in exchange of the Albanian Cham minority. The mix commission that was tasked with the implementing of the exchange treaty, decided that "the Cham population not to be involved" (Memorandumi i Sekretarit të Përgjithshëm të Lidhjes së Kombeve; 1924;__). The Greek representative at the Lausanne Conference declares that Greek government is not interested in exchanging of Albanian Cham Muslims who live in the region of Epirus. The identical religious faith with the population to be exchanged does not indicate that they are from the same nationality.

Article 1 of the Treaty of the Lausanne specifically defines that subjects of the exchange, as regards the individuals who lived in Greece, are of Greek nationality and citizens and of Islamic faith. But in the first confrontations with the issue of identification of the Albanian Cham minority in Greece, the head of delegation of Durres, Turhan Pasha makes known to the High Council of the League of Nations and to the Greek Commission in the Peace conference of Paris in 1919 delaired that ''in Chameria 54 000 residents versus 60 000 residents, were Albanians, notwithstanding that this region was not included in discussions of the commission, it was ceded Greece 1913 (Guy; 2012; 499).

Taking advantage of the difficult situation of war the pro- Greek propaganda in Albanian areas had reached the point that referring to Misha Gleny. He claimed that in the far south were made attempts to persuade Albanians to change their Albanian identity in exchange for a good Greek education. To be Albanians were meant of remain a poor. To become a Greek meant opportunity for breakthrough (Gleny; 2007; 254)-So it was a genuine program

that the Greek government pursued to influence the Albanians in accepting the Greek language and interests. On the importance of the phenomenon of Albanian nationalistic feelings Clayer claimed that Albanian nationalism was specific, because it is developed around the language and not about religion (Clayer; 2009; 639). Albanians Cham did not have reasons of being involved in the exchange of populations, although their religion was common with the Turks and the Greeks. The reality of the exchange situation appeared different from the statements made by the Greek leaders. Greeks does not implement the agreements, to the contrary they described as "Turks" thousands of Albanians Cham which fled their homes. Greeks started to assimilate the Albanian Christians by offering the Albanians Cham property.

It was obvious that Greece and Turkey were interested in exchange of Muslim population. The first was desperate to expel from the territory of the state the Albanian Muslim population, with the end of request of Albanians to return of their lands, which were unjustly taken in 1913. Also, with the displacement of Muslims, Greece estimated that could more easily assimilate the Albanian Orthodox element. Consequently to this, Swire declared that Turkey sees the economic interests and profits. In the framework of the exchange, they thought that profiting from the value of the real estate that will be compensated from the displaced persons by the Greek government. It also hoped to take advantage from the opportunity to enhance its prestige during the process of mutual financial compensation (Swire;1929 ;416). The conference of Ambassadors of March 31, 1923's after the mix committee reports, defines the Greek government as responsible and guilty for acts committed against Albanian Cham minority. Commission after being fully convinced of the Albanian character of the population, suspended the exchange, but the Greek authorities continued their work. According to Minga, village of Petrovice was completely empty of, Gardhiqi were from 400 houses to 80, Karbunari from 300 to 120, Parga from 300 to 40, Shëndielli 200 people there was none left, during the years 1912-1925 were displaced more than 20,000 people of Albanian Cham (Minga 1992; 4).

The Greek representative in Tirana convened on Athens after this event. Albanian Cham population started to face difficulties. Meanwhile the Albanian government starts to be informed constantly about the situation of Albanians Cham and after denunciation in the League of Nations a commission chaired by Albanian representatives, Turkish and Greek Epirus became pos-

sible in October 1924, reaching to verify the nationality and the will of the people. In the summer of 1924, the exchange process took a massive character. Albanian Government, front these evidence did the protection of Albanian minority Cham a serious target of its diplomacy. By addressing the Secretary General of the League of Nations in its review of the Lausanne Treaty of 1923, wrote: "The Albanian government considers that the principle of descendents that the mix Commission has adopted, it could also apply till to a certain point, only for those Albanians living in Macedonia, whereas it could not be into consideration at all like in a Chameria region where the Albanian population is compact. The Albanian government thinks that the fact that this population is required to show the desire is contrary to the spirit of the Treaty of Lausanne, which means that the Albanian element will be excluded from the exchange. The Albanian Government is of the opinion that it is impossible to be taken seriously, a desire expressed by a population that is under fear of the violence measures by the Hellenic authorities In addition "... the ethnic physiognomy of the Albanian Cham province's is defined so incontestable, because the population is indigenous, it speaks only Albanian, Turkish culture is completely unknown and there is no foreign element encountered in this region ..." (AQSH; 1924; 84). Noli's government undertook diplomatic actions to sensitizing the international public, in order to solve the problem of the Albanians Cham. Although sued the violent measures that the Greek government structures used for the deportation of Albanians Cham; Noli tried to establish a regular relationship between the two countries. The Albanian delegation to the 5th Assembly of the League of Nations led by F. Noli denounced the unlawful actions of the Greek government and of the mixed commission.

An important factor in these events, which with perseverance and determination for coming in to the assistance of Albanians Cham and building relationships on the recognition of the mutual rights and obligations between Greece and Albania, was the Albanian ambassador in Athens, Mithat Frasheri. Below we bring you some of his memories and correspondence with officials of the Ministry of Foreign Affairs of the Albania, senior officials of the League of Nations and Albanians Cham from Epirus. In his memories Mithat Frasheri wrote that: "One day, Mr. de Marcilly, Minister of France (in Athens) said these words: -The Greeks know very well who are Albanian and Turkish. They want to steal Albanians property. Therefore also they want to expel them." Greek true intentions against Albanians Cham were explicit to the rep-

resentatives of the other countries (Frasheri; 2002; 57). It was a knowledge of such acts however by the Great Powers preferred to not declare their position and these expressions circulated only unofficially.

On October 30, l924, the Albanian Legation in Athens received this memorandum from Cham Margellici residents ": "Excellency! ... We find the need to bring more unaware of Mr. J. the actions and the recent measures of the local authority (Greek) against entities of our people miserable, they pass the "threshold, it is not possible to be tolerated more!" the system that the government uses at the expense of poor Cham people, trust and be confident that certainly in very short time will completely cut off us from the ground and then you have to listen the scream of the Cham provinces" (Frasheri; 2002; 146). The alarming of the Albanian cham was the warning bell of what was coming later on. With the Albanian Cham minority in Greece, the parties who were part in the exchange failed to show as fair and as a result these actions gave even more serious event.

6- Conclusion

The exchange of populations under the Treaty of Lausanne in 1923 and the inclusion of the Greek interests in the expulsion of the Albanian Cham population gave as a result the appearance of violence during the migration process and served for the violation of the rights of this minority in Greece. Denunciation of Albanians Cham and the commitment of a young state like Albania to protect its minority in Greece and this wave of eviction are stopped exchanges according to the treaty. Other parties in this process as the representatives of the mix Commission accepted and confirmed that there were mandatory exchanges of the Albanian Cham Muslims during the years 1923-1924, when the Greek government acts without any control. When the Albanian government demanded that the entire Albanian national minority in Greece to protect also, the General Secretary League of Nations, said that the mix Commission would be limited only with the non- revilement obligation to the Albanian Cham muslim population. Such an attitude left again at the mercy of the Greek a population which not enjoys any right. So Albanian Chams continued to be abused, expelled and excluded from any participation or representation in the organs of the Greek state. The Lausanne Treaty of 1923 gave occasion to Athens ruling circles to expel with violence from their ancestral lands the Albanians Cham. The subsequent years achieved only the changes of tactics,

strategy to eradicate Albanian Cham population it remains, strategy which was conducted by General Zervas with fire and iron in 1944.

The case of the Albanians Cham and their property rights are still an issue that provokes tension between Greece and Albania. Engagement in political life of the Albanians Cham in Albania is bringing innovation to solve this problem.

7- Referencat:

_____, (1929), Arkivi Qendror Shqiptar; Fondi 251, Dosja 84;_____

_____; (2013), Treaty of Lausanne 1923; Accessed from internet on October 1st, 2013, http://www.hri.org/docs/lausanne/

_____; (1923); Conference De Lausanne Sur Les Affaires Du Proche-Orient 1922-1923 Proces Verbal Nr. 8

_____; (1924); Memorandumi i Sekretarit të Përgjithshëm të Lidhjes së Kombeve; ____

Buchberger, Karl, (1972); Vjetët e mia në Shqipëri, Tiranë: Studime Historike

Clayer, Nathalie, (2009), Ne fillimet e Nacionalizmit Shqiptar; Tirane: Botimet Perpjekja

Feraj, Hysamedin, (2006), Skice e Mendimit Politik Shqipetar; Tirane: Botimet Pegi

Frasheri, Sami, (1987); Çfare ishte Shqiperia;Botimet Luarasi: Tirane

Gleny, Misha, (2007), Historia e Ballkanit 1804-1999-Nacionalizmi, Lufterat dhe Fuqite e Medha; Tirane: Botimet Toena

Guy, Nicola, (2012), Lindja e Shqipërisë; Tirane: Botimet Pegi

Kahve, T.S; (2012); International Treaties; Legal and Political Aspects; Ararat Heritage; London

Macmillan, Margaret, Paris 1919, Plejad, 2006, Tiranë

Malltezi, L.& Delvina Sh. (2000); Mithat Frasheri: Ministër Fuqiplotë Athinë 1923- 1926, Tirane: Botimet Dita

Minga, Hasan, (1992); Revista "Çamëria", Nr. 7 (26), Viti II; Tirane

Shtylla, Zamir; (2000), Çamëria Dhe Kosova: Paralele Rreth Shpërnguljes Me Dhunë Të Shqiptarëve, The Albanian American Cultural Foundation" & "The Kosova Relief Fund, USA: Fordham University

Swire, Joseph; (1929); Albania: The Rise of a Kingdom, London: Williams & Norgate Ltd

Xhafa, Bajram, (2005); Shqipëria në Luftërat Ballkanik; Buletini Shkencor; Seria e Shkencave Shqoqerore; No. 55, Shkoder: Universiteti Luigj Gurakuqi

GERÇEKLİK – EDEBİYAT İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA LOZAN NÜFUS MÜBADELESİ'NİN ÖRNEK ROMANLARDA KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ

Sibel ERCAN*

Özet

Bu çalışmada Türkiye ile Yunanistan arasındaki 1923 Lozan Nüfus Mübadelesi'nin, gerçeklik – edebiyat ilişkisi bağlamında seçilen örnek metinlere nasıl yansıdığı analiz edilmiştir. Yaptığımız karşılaştırmada öncelikle Kemal Yalçın'ın *Emanet Çeyiz* (1998) adlı metni ele alınmıştır. Bu eser merkeze yerleştirilerek Yaşar Kemal'in *Fırat Suyu Kan Akıyor Baksana* (1998) ve Sabâ Altınsay'ın *Kritimu – Girit'im Benim* (2004) adlı romanlarıyla karşılaştırılmıştır. Bu eserlerin tarihî bir gerçeklik olarak Lozan Nüfus Mübadelesi'nin nasıl işlediği, kurmaca unsurları ne ölçüde kullandığı saptanmış ve aynı zamanda eserlerin belgesel nitelikleri araştırılmıştır. Bu çalışmada *Emanet Çeyiz* adlı anlatının seçilmesinin nedeni, eserin belgesel roman niteliği taşımasıdır. Bu nedenle gerçeklik - edebiyat ilişkisini sorgulayabilmek için elverişli bir eserdir. Minoğlu, mübadele sırasında kızlarının çeyizini Kemal Yalçın'ın dedesine emanet eder ve anlatıda yazarın emanet çeyizin sahiplerini bulma süreci aktarılır. *Fırat Suyu Kan Akıyor Baksana* adlı romanda ise böyle tarihsel veriler bulunmaz. Mübadeleden sonraki yıllarda Rum Vasili ile Türk Poyraz Musa'nın Karınca Adası'nda birlikte yaşamayı başarmaları anlatılır. *Kritimu – Girit'im Benim* adlı romanda Girit'ten Çanakkale'ye göç eden İbrahim ve ailesinin mübadele öncesindeki yaşamı ve Hıristiyan komşularıyla ilişkileri işlenir. Bu roman da kurgusaldır ama tarihî gerçekliklere *Fırat Suyu Kan Akıyor Baksana* romanına göre daha sadık kalmıştır. Bu üç metin aracılığıyla gerçekliğin, edebi metinlerde farklı biçimlerde nasıl kurgulandığı yansıtılmıştır.

Anahtar Sözcükler: 1923 Lozan Nüfus Mübadelesi, göç, gerçeklik ve edebiyat, Türk edebiyatı.

---

* Okutman, MA. Namık Kemal Üniversitesi. sibelerc@yahoo.com

Abstract

In this study, the reflections of the 1923 Exchange of Populations between Greece and Turkey has been analised on the chosen text by the context of reality and literature. First of all, Kemal Yalçın's text, named *Emanet Çeyiz* has been discussed in the comparison that we made. This text has been placed in the center, and compared with the following novels; Yaşar Kemal's *Fırat Suyu Kan Akıyor Baksana* (1998), and Sabâ Altınsay's *Kritimu – Girit'im Benim* (2004). In the texts, processing of the 1923 Exchange of Populations as a historical reality, and how the elements of fiction is used has been determined, and also the documental qualifications of the texts have been researced. In this study, the narrative named *Emanet Çeyiz* was chosen because the work is similar to a documentary novel. Therefore, the work is convenient in order to interrogate the relationship between reality and literature. Minoğlu's had entrusted his daughters' dowry to Kemal Yalçın's grandfather during the Exchange, and in the novel, the process of finding of the owners of the escrow dowry is narrated. These kind of historical datas do not exist in *Fırat Suyu Kan Akıyor Baksana.* In the novel, it is narrated that how Greek Vasili and Turkish Poyraz Musa succeed living together in the Island of Karınca after the exchange. In the novel named *Kritimu – Girit'im Benim,* prior to the exchange, the life of Ibrahim and his family who immigrated from Girit to Çanakkale, and reletionship with their Christian neighbors is written. This novel is also fictional, but compared to *Fırat Suyu Kan Baksana* it remains more faithful to the historical realities. Through these three texts, how the reality is fictionalised differently in the literary texts is reflected.

Key Words: The 1923 Exchange of Populations, immigration, reality and literature, Turkish literature.

GİRİŞ

Bu sunumda, 1923 Lozan Nüfus Mübadelesi'ni konu edinen bazı eserler örnek olarak seçilerek gerçeklik ve edebiyat ilişkisi analiz edilecektir. Merkeze, Kemal Yalçın'ın *Emanet Çeyiz* (1998) adlı anlatısı yerleştirilerek tarihî bir vaka olarak mübadeleyi nasıl ele aldığı ve gerçekliği nasıl yansıttığı irdelenecektir. *Emanet Çeyiz*'le Sabâ Altınsay'ın *Kritimu – Girit'im Benim* ve Yaşar Kemal'in *Fırat Suyu Kan Akıyor Baksana* (1998) adlı romanlarıyla karşılaştırılacak ve bu romanlardaki kurgusal yapının farkları incelenecektir. Ayrıca yazarların mübadeleye yaklaşımı ve nasıl bir dil yarattığı aktarılacaktır.

Edebiyat metinleri; tarih, sosyoloji, psikoloji, siyaset bilim ve antropoloji gibi reel bilgilerin yer aldığı farklı disiplinlerle etkileşim içindedir. Edebiyatın

gerçeklik olgusuyla ilişkisi, Antik Yunan'dan beri sorgulanmaktadır. Keza bu ilişki, çeşitli edebiyat kuramcıları ve eleştirmenleri tarafından farklı biçimlerde ele alınır.

Yazar ve şairler, yaşadığı çağın doğa ve sosyal bilimlerini eserlerine yansıtma niyetinde olmasa dahi bireylerdeki ve toplumdaki sosyal, psikolojik, ekonomik ve tarihsel değişimden uzakta kalamayabilir. Eserlerinin şekillenişine bu algı örtük ya da doğrudan etki eder. Üstelik bu durum, edebi türlerin oluşumunu da şekillendirir.

Modern Türk Edebiyatı'nda "tarih ve edebiyat" bağlamında yazılan roman, öykü gibi düzyazıların eskiye dayandığı, özellikle Millî Edebiyat ve Cumhuriyet Dönemi'nde yoğunlaştığı görülür. Türk edebiyatında iskeletini tarihî gerçekliklere yaslayan ya da bu gerçeklerden esinlenerek meydana getirilen eserlerin çoğunda, tarihsel unsurlar gerçeğe bağlı kalınarak ele alınmıştır.

Edebiyatımızda 1990'lı yıllara kadar Lozan Nüfus Mübadelesi'ni bütünlüklü biçimde konu edinen sadece birkaç esere rastlarız. Özellikle 1990'ların ortalarından itibaren mübadeleyi ele alan yapıtlar çoğalmaya başlar. Çağdaş Yunan Edebiyatı'nda ise Lozan Mübadelesi'nden kısa bir süre sonra, tarihsel fonunu mübadelenin oluşturduğu hem kurmaca hem de kurmaca olmayan metinlere yer verilmiştir.

Gerçeklik ve Edebiyat

Berna Moran, edebiyat ve hakikat[1] ilişkisini irdelerken estetikçi ve eleştirmenler arasında karşıt iki grubun olduğunu ifade eder. Buna göre bir grup yazar ve düşünür, edebiyatın hayata dair bilgi sağladığını ve hakikati bildirmesi gerektiğini savunurken diğer grup; edebiyatın hakikati yansıtmayacağını, bilgisel ve didaktik olamayacağını düşünmektedir. (Moran, 1999: 273)

Schopenhauer gibi kimi düşünürler sanatın, "sezgi" ile kavranabileceğine ve bildirdiği hakikatin bilimsel olmadığına inanmaktadır. Edebiyatın bildirdiği gerçekliğin "önermesel" olduğunu ifade edenler arasında "belirtik hakikat"i savunanlar, gerçeğin doğrudan bir tez sunularak yansıtılması gerektiğini düşünür. Öte yandan, "örtük hakikat"çiler, gerçeğin bu şekilde doğrudan sunulması ve bir parçasından çıkarılacak anlam yerine, eserin bütününden çıkarılacak bir tezi savunur. Buna karşın edebiyat ve sanatta hakikatin olmadığını

1 Moran, "gerçeklik" kavramını "reality"nin, "hakikat"i de "truth"un karşılığı olarak kullanmaktadır.

düşünenler de vardır. Hakikatle edebiyat arasında direkt ilişki görmeyen I. A. Richards'ın da içinde olduğu bir grup, bir olguyu tasvir eden sembolik dilin bilimde olduğuna, edebiyatın duygusal kullanıma uygun olduğunu iddia etmektedir. Derrida gibi yapısalcılık-ötesi[2] düşünürleri ise dilin mevcut hakikati yansıtmadığını, kendi içinde bir hakikat yarattığını ve metinlerin anlamının da kesin olmadığını dile getirirler. (Moran, 1999: 275-287)

Antik Yunan'da edebiyat metinlerinde olması gereken üç işlevden biri, yaşamın taklit edilmesi anlamında ele alınan "mimesis"tir. (Erkman, 2010: 64) Antik Yunan'ın mimetik estetik anlayışı uzantılarını on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıl klasik ve realist edebiyatında da görürüz ki bu metinlerde aklın hâkimiyetinde gerçekliği hayatta olduğu gibi anlatmak, içeriği kurgulamak esastır. Klasik romanda, özellikle natüralist edebiyatta gerçeklik, duyuların algıladığı biçimde yansıtılabilmesi için fotoğrafik olarak anlatılır. Romantik edebiyat akımını kenarda bırakırsak belirgin değişim, modernist edebiyat ile başlamış; postmodernist edebiyatla "mimesis" algısı yeni bir forma kavuşmuştur.

Roman Sanatı adlı kitabında "Tarih ilerler, sanat yerinde durur" (1985: s. 59) diyen E. M. Forster, bu konuyu daha farklı yönleriyle değerlendirir: Forster'a göre anı kitapları kanıtlara dayandığı için tarihtir ancak romanlarda, kanıtlarla yazarın anlattıkları arasında artı ya da eksi yöne bir bilinmeyen değer (x) bulunur. İkisi arasında kalan bu bilinmeyen değeri (x) yazar şekillendirir ya da değiştirir. (s. 84) "Roman"ın, günlük yaşamda geçerliği yoktur ve kendine özgü kuralları vardır. Forster, yazarların bize onlarla ilgili her şeyi anlatmak istemeyebileceğini ama her şeyin açıklanabileceğine dair oluşturulan duygunun, günlük yaşamda olmayan bir gerçeklik izlenimi yarattığını imler. Bunun yanında gerçek dünyada insanlar birbirini bir yere kadar anlayabilirken okuyucu, roman dünyasındaki kişileri tüm yönleriyle tanıyabileceği için "roman, tarihten daha doğrudur, çünkü kanıtlarla sınırlı değildir". (Forster, 1985: 102-104)

Forster'ın edebiyatın tarihten daha doğru olduğu iddiası, aslında tekdüze gerçekliğin daha fazlasına işaret eder. Roman, günlük yaşamdakinden daha derinde var olan bir hakikati sunma potansiyeline sahiptir.

René Wellek de edebiyat metinlerindeki sözlerin hakikatin kendisi olmadığına dikkat çeker. Aktüel durumlarla ilgili bilgiler içeren tarihî bir romanlar-

2 "Poststructuralism".

daki ifadelerle, aynı bilgileri içeren tarih ya da sosyoloji metinlerindeki ifadeler arasında kayda değer farklar bulunur. Romanlardaki karakterlerle, gerçek hayattaki kişilerle aynı değildir. Wellek'in ifadelerine göre edebi karakterler cümlelerden, diğer bir tabirle sözden oluşur ve herhangi bir zamana ait değildir. Natüralist eserler de aslında belirli sanat geleneklerine göre oluşturulmuştur. (Wellek, 1993: 12)

Burada aktarmaya çalıştığımız gibi kurmaca ürünlerin gerçeği nasıl aktarması gerektiği konusunda teorisyenler arasında birlik yoktur. Buna karşın edebiyatın bir tarih metni olmadığı, gerçekliği bir tarih metni kadar nesnel yansıtma sorumluluğunu türsel olarak taşımadığı da ortadadır. Edebiyatımızdaki tarihsel romanların bir kısmı belgesel özellikler taşır, bir kısmı eleştirel bir üslup geliştirir, bir kısmı ise resmi ideolojiyi yansıtır. Kimi romanlarda bilinçli yapılmış anakronizme rastlanır. Lozan Nüfus Mübadelesi'nin ele alındığı bazı romanlarda, tarihsel olay gerçekliğe yakın biçimde ele alınsa da kurmaca metin kapsamında değerlendirilebilirler. Bazı romanlarda ise mübadele, kurmacının unsurlarıyla daha fazla harmanlanmış, vaka daha örtük biçimde anlatılmıştır.

Emanet Çeyiz ve Lozan Nüfus Mübadelesi

Kemal Yalçın, *Emanet Çeyiz* (2011)[3] adlı anlatısında Lozan Nüfus Mübadelesi'ni gerçeklere olabildiğince bağlı kalarak aktarmıştır. Yalçın, çerçeve hikâyede mübadeleyle Denizli'nin Honaz nahiyesinden Yunanistan'a göç eden Yanni ve Stella Minoğlu'nun kızları Sofiya ve Eleni'nin çeyizlerinin sahiplerine ulaştırılma sürecini aktarır. Minoğlu ailesi gitmeden önce kızlarının çeyizini, dönerlerse kızlarına ve dönemezlere bir fakire verilmek üzere Kemal Yalçın'ın dedesiyle babaannesine emanet eder. Dedesiyle babaannesi, Minoğlu'nun kızlarının çeyizini saklayıp sonra yazarın babasına emanet ederler. Minoğlu ailesi Honaz'a dönemeyince, yazarın babası, bu çeyizi sahiplerini bulup iade etmesini ister. Bunun üzerine Kemal Yalçın, çeyizin sahiplerini bulmak için 27 Haziran 1994'te Yunanistan'a gider. Böylece yazar için uzun bir araştırma süreci başlar.

Kemal Yalçın, Yunanistan'da Türkçe bilen Anadolu Rumlarıyla yüz yüze görüşme yaparak Minoğlu ailesine ulaşmaya çalışır. Kitabın birinci bölümünü Yunanistan'a göç eden Rumlarla yapılan görüşmeler oluşturur. Yazar, her birinin nereli olduğunu, ne zaman doğduğunu ve göç öyküsünü dinler, seslerini

3 Buradan itibaren romanların incelenen baskılarının tarihleri verilecektir.

kaydedip fotoğraflarını çeker. İkinci bölümde, Kemal Yalçın Türkiye'ye döner ve Türkiye'deki mübadillerle aynı biçimde görüşmeler yapar. Minoğlu'nun kızlarını bulamayan Yalçın, üçüncü bölümde Yunanistan'a ikinci kez gider, benzer biçimde görüşmeler yapmaya devam eder. Bu görüşmeler sayesinde Minoğlu'nun kızlarından Sofiya'nın torunu İrini'yi bulur ve "emanet çeyiz"i sahiplerine teslim eder. Yazarın emanet çeyizi sahiplerine ulaştırma süreci âdeta bir roman kahramanının çıktığı yolculuğa benzer.

Kemal Yalçın'ın muhacir ve mübadillerle yaptığı görüşmeler belgesel niteliğindedir. Tarihî gerçekler, genelde birinci kuşak göçmenlerin ağzından aktırılır. Metnin bu kısımları sözlü tarih özelliği taşır. Yazarın okuyucuda bıraktığı izlenim, anlatılanların olduğu gibi aktarıldığı yönündedir. Kemal Yalçın, zaman zaman aralara girerek kendi hikâyesine, duygulanım ve düşüncelerine de yer verir.

Yunanistan'da yaşayan muhacirlerin aktardıkları belgesel niteliğindedir. Görüşmelerin yapıldığı dönemde Türkiye ile Yunanistan arasında ilişkiler hâlâ gerilimlidir. Bu nedenle muhacirlerin üslubu ve savaşlarla göç sürecini barışçıl bir dille değerlendirmesi yapıcıdır. Ayrıca onları böyle bir dil kullanmaya teşvik eden toplumsal açıdan bir rüzgârın olmaması, kullanılan dilin önemini katmerlendirir.

Yazar, görüşmeler yaptığı konuşmacılar bir diğerine referans olur ve böylece bir zincir oluşur. Yunanistan'da görüştüğü kişilerin çoğunu mübadele ile giden kişiler oluşturur ancak 6-7 Eylül olaylarından sonra göçen İstanbullu Hristo Samoğlu gibi öyküsü biraz daha farklı Rumlar da vardır.

Göçmenlerin anlattıkları, Anadolu'da yaşadıkları ve göç ettikleri yerler farklı olsa bile bazı noktalarda ortaklıklar içerir. Bu kesişen çizgiler, anlatılanların gerçekliğini belirginleştirir.

Muhacir Rumların hepsi küçük yaşlarda göç etmiştir. Anadolu'da geçirdikleri son yıllar, göç ve Yunanistan'da hayata tutunabilmeleri tahayyül edilmesi güç derecede zorlu olmuştur. Rumlar orada başka olumsuzluk ve huzursuzluklar da yaşamıştır. Mübadelenin ardından hayatlarını tam olarak düzene koyamadan 1939 İtalyan ve 1941 Alman işgallerini yaşamışlar, 1946'da iç savaş başlamıştır. (s. 102, 103, 119) Bu nedenle çoğu yaşlı muhacir hayatta gün yüzü göremeden yaşlandığına işaret eder. Aralarında Sofiya Kolosa gibi partizan olarak nitelenen bazı muhacirler iç savaşı kaybedince yıllarca sürgünde

kalmış (Yalçın, 2011: 38) ve 1974'te cunta yönetimi gidene kadar ülkesine dönememiştir. Özellikle ikinci kez yerinden edilen bu Rumlar için hayat daha zorlayıcı geçmiştir.

Yunanistan'a ilk gidişinde konuştuğu Rumlar arasında destan anlatıcısına benzeyen Amasyalı Yordanis Orfanidis'in öyküsü dikkat çekicidir. Yordanis, bazı Rumlar gibi Almanya'da işçi olarak çalışmıştır. (s. 42) Bu açıdan Anadolu'dakilere benzerler. Her iki ülkenin de ekonomisi kötü olduğu için işçi göçü vermiştir. Yordanis, Türklerle Rumların karşılıklı birbirlerini öldürmelerini harpten kaçan silahlı askerlerin Rum köylerine saldırması ve bunun üzerine köylülerin de silahlanıp gelen silahlıları vurmasıyla başladığını belirtir. (s. 44) Bu tespit kopuşun başlangıcını vermesi açısından önemlidir. Bunun yanında ölümlerin askerlerden ziyade çeteler yüzünden olduğunu belirtenler de mevcuttur. (s. 133)

İki halkın ayrışmasında çetelerin de etkisi olmuştur. Topal Osman, en tanınan Türk çetelerden biridir ve farklı muhacirler tarafından adı zikredilir. (s. 47, 86, 126) Çeteler özellikle Yunan tarafı savaşı kaybettikten sonra sorun çıkartır. Bu çetelere savaşı kazanabilmek için hükümet tarafından göz yumulsa da sonradan bastırılmışlardır. (s. 48) Mübadele kararının ardından Rumların deyimiyle Kemal Paşa, sevkiyatta sorunlar çıkınca ahalinin güvenli bir şekilde gidebilmeleri için emir vermiştir. (s. 52)

Bu görüşmelerde hiçbir Rum, Yunanistan'a gönderilmekten mutlu olduğunu belirtmemiştir. Yordanis'in doğduğu topraklara vedası buna iyi bir örnektir: "Elveda doğduğum toprak, elveda! Ağladım, ağladım. Vapurdakiler, […] geriye bakıyordu. Gülen yoktu, sevinen yoktu. Beni kim koparıyordu vatanımdan? Bir daha görecek miydik buraları? […]" (s. 69)

Rumlar, bu göç sırasında açlık ve ölümle iç içedir. Yunanistan'a varabilmeleri ve orada hayata tutunmaları dahi kolay olmamıştır. Tesadüfler sonucu hayatta kaldıkları zamanlar olmuştur. Kimi ailesinin tüm üyelerini kaybedip öksüz kalmıştır, kimisi de birkaç kişiyle Yunanistan'a gitmeyi başarmıştır. Yolda ölenleri önemsemeye, gömmeye dahi zamanları yoktur. Emirlere karşın yolculuk sırasında Türk çeteleriyle karşılaşmışlar, aralarında tanıdık Türk yoksa mallarına ya da canlarına zarar geldiği olmuştur. Nitekim Taşova-Ferizdağlı Vasili Vasilyadis'in öyküsünde anlattığı, çetelerden kaçarken kafiledeki yirmi kadar bebeğin bağırarak yerlerini belli ettikleri gerekçesiyle babaları

tarafından boğularak öldürülmesi olayı oldukça çarpıcıdır. (s. 93) Hep birlikte ölmemek için kendi canından olanı öldürmek, sadece bireysel değil, toplumsal uzantısı olan bir travmadır.

Andalayı diye adlandırdıkları mübadeleyi aradan yıllar geçmesine rağmen Kayserili Vasili Karabaş gibi "Bizim suçumuz neydi?" gibi söylemlerle (s. 78, 100, 130) durumu sorgulayanlar da mevcuttur.

İlk kuşak muhacirlerin bazıları, Anadolu'ya dönebilme umuduyla yaşayarak ölmüştür. (s. 76) Aralarında Burdurlu Tanasis gibi Müslümanlığı kabul edip Türkiye'de kalmadığına pişman olanlar da bulunmaktadır. (s. 116)

Görüşme yapılan Rumların çoğu Türklerle aralarında bir husumet olmadığına, uzun süre "kardeş gibi" yaşadıklarına ve birbirleriyle maddi-manevi alışveriş yaptıklarına değinmiştir. Bazı Rumlar yaşananları bir şekilde unutmayı başarabildiklerini söylerler. "Tek meyveyle bahçe olmaz!" (s. 155) diyen Sinop-Ayancıklı Baba Yorgo'nun, Türklerle Rumlar arasında ayrım yapmaması, kimsenin kazanmadığını düşünmesi (s. 130), her iki toplumun yakınlaşması açısından değerlidir.

Ayrıca Rumların Anadolu'yu halen yurtları gibi değerlendirmeleri ve Baba Yorgo'nun "Türkçe benim vatanımın dilidir, unutmam!" (s. 131) sözleri, bu kişilerin sanılanın aksine Yunanistan'a kendilerini tam manasıyla ait hissetmediklerinin bir göstergesidir.

Birinci kuşak Rum muhacirlerden bazıları, sınırlar 1974'te açıldıktan sonra yurtlarını ziyaret edebilmiştir. Evlerini, geride bıraktıklarını görmeye gidenler yıkım ve dönüşüm karşısında hayal kırıklığına uğramıştır.

Kemal Yalçın, Türkiye'ye döndükten sonra kendi memleketi Honaz'daki mübadillerden başlayarak görüşmeler yapar. Mübadiller de mekânlar farklı olsa da Rumlarınkine benzer minvalde anılar anlatır. Mübadillerin öyküsünün bazı aşamaları paraleldir. Onlar da Yunan çetelerinin bazı Müslümanları katletmesine ve yağmasına rağmen Yunan komşularıyla dostluk içinde yaşadıklarını aktarır. Hiçbir zaman yapmadıkları kız alıp verme dışında aralarındaki hukuk gidene kadar bitmemiştir. Kastrolu Abbas Barut gibi bazı mübadiller Balkan Savaşı sırasında huzurlarının bozulduğunu ancak yönetimin Yunan yönetimi sırasında on iki sene boyunca pek sorun yaşamadıklarını dile getirir. (s. 200, 201) Mübadele kararının ardından Müslümanlar, Yunanistan'a giden Rumlara mallarının yarısını vermek ve evlerini paylaşmak durumunda

kalmıştır. Anadolu'ya göç ettiklerinde ise iskân sorunuyla karşılaşmışlardır. Kendi yaşam deneyimlerine uygun olmayan, barınmalarının zor olacağı yerlere yerleştirilmişlerdir. Bazıları bu yüzden farklı yerlere göç etmiştir. (Örneğin Samsun'dan Tokat'a gönderilmesine karar verilen mübadillerin bir kısmı Erbaa'ya göç etmiştir.)

Anadolu'daki göçmenlerle yaptığı görüşmeler sırasında halkın tedirgin olması ve birçoğunun yazara güvenmemesi dikkat çekicidir. (s. 205) Dönemin Türkiye'sinin siyasi atmosferinin bu güvensizlikte etkisi vardır. Bir süredir ülkesinde uzak kalan Kemal Yalçın, Yunanistan'da bile kendisine daha fazla güven duyulduğunu düşünerek bu durumu yadırgar.

Mübadillerin ortak bir dille dikkat çektiği hususlardan biri taşınmaz mallarını satamamaları, burada da karşılığını alamamaları ve dağıtımda yaşanan haksızlıklardır. Bazı insanlar haksız yollarda daha fazla mal almıştır. Rumlardan kalan ev ve mallar kendilerine pay edilir ama evler yağmalanmış, çoğu yer harap olmuştur. Mübadiller, Yunanistan'ın Anadolu'ya göre daha gelişmiş ve çağdaş olduğunu, bu yüzden ayak uydurmakta zorlandıklarını da belirtirler. Göçmenlerin anlattıklarından Türkiye'ye gelenlerin, uyum konusunda daha çok sorun yaşadığı ve yerliler tarafından daha dışlandıkları anlaşılmaktadır. (s. 232) Açlık, işsizlik ve güven sorunlarını da yoğun biçimde yaşamışlardır. (s. 257) Ayrıca mübadil Sabiha Yavuz tarafından imlenen, kadınların daha çok zorluk çekip yalnız kaldığı saptaması da önemlidir. (s. 198) Aralarında iletişim sağlansa da küçük yerlerde yerli-muhacir ayrımının devam ettiği, son zamanlarda birbirlerine kız alıp vermeye başladıkları dile getirilir. Bununla birlikte Anadolu'daki göçmenler Rumlar gibi başka işgallerle karşılaşmamış, solcu oldukları için Kayalarlı İbrahim'in babası gibi işten çıkarılsalar da başka ülkelere sürgüne gitmemişlerdir.

Her iki taraf da yurtlarını terk edene kadar kendilerine destek çıkan, gitmelerini istemeyen komşularının olduğuna işaret eder. Mülakat veren muhacir ve mübadillerin tamamı, göçün yarattığı ruhsal, toplumsal ve ekonomik sıkıntıların altını çizer. Ölümün içinden geçerek başka bir ülkede, bilmedikleri koşullarda yeni bir yaşam kurmak epey zaman almıştır. Çetelerden, savaştan ve hastalıktan kurtulmayı başaran bazı göçmenler, gittikleri yerde yokluk ve açlıktan ölmüştür. Reel koşulların getirdiği zorluklar dışında her iki taraf da gittikleri yerin yerlileri tarafından dışlandığını belirtir. Hiçbir yere sığamaz, ait olamazlar. Bunun yanında her iki taraf da dil sorunu yaşamış, bazıları da gittikleri yerin dilini pek öğrenememiştir.

Emanet Çeyiz*, *Fırat Suyu Kan Akıyor Baksana* ve *Kritimu

Emanet Çeyiz'de (2011) yazarın, Yaşar Kemal ve Sabâ Altınsay ile kıyaslandığında olayların ortasında yer aldığı görülür. Nesnel uzaklık pek sağlanmamış olsa da anlatının etkisi kayda değerdir. Bunun en önemli nedeni, anlatılan hikâyenin masalsı dokunuşlar içeren, yerine getirilmesi zor bir gerçeğe tekabül etmesinden ileri gelir. Bu hikâyenin kendisi fantastiktir. Diğer yazarların eserleri, hepsi aynı düzlemde yer almasa da kurmacanın belli başlı özelliklerini taşır. Romanlarının merkezinde yazarın kendisi yerine olay, olay örgüsü ve ana karakterler yer alır.

Kemal Yalçın, göçmenlerin yaşadıklarını aktarırken aralarda kendi geçmişinden bahseder. Yazarın kendi anılarının anlatıda bağlayıcı bir unsur olduğu bile söylenebilir. Nitekim anlatının daha başında, Kemal Yalçın'ın da sürgün hayatı yaşadığını öğreniriz. (s. 15) Yazar, 12 Eylül 1980 Darbesi yüzünden yurtdışına gitmek zorunda kalmıştır. Devlet kovuşturması ve yasaklar nedeniyle de on üç sene ülkesine dönememiştir. Olay farklı olsa da bu sayede muhacirlerle duygudaşlık kurabilmiştir. Böylece ilk kuşak göçmenlerdeki "yurt" özlemini diğer yazarlara göre daha fazla içselleştirebilmiştir. Yazarın çeyizi sahiplerine ulaştırma konusundaki kararlığında onlarla empati kurabilmesinin etkisi olduğunu düşünüyoruz. Kemal Yalçın'ın kendisi de yolculuk olarak adlandırdığımız çeyizi iade sürecini, aslında kendisini arayışı olarak değerlendirir. (s. 159-161) *Emanet Çeyiz*'in ana karakteri bu nedenle esasen yazarın kendisidir.

Kemal Yalçın, bahsedilen görüşmelerden sonra Anadolu'ya göçen mübadilleri pek tanımadığını fark edip kendini sorgular. Honaz'da yaşayan çocukluk arkadaşlarının nereden geldiğini geçmişte merak etmemesi yüzünden kendisini duyarsız biri gibi görür. Honaz'da Kuruçay Vadisi'nin öbür tarafında yaşayan mübadillerin ayrıştırıldığını daha yeni fark edebilmiştir. Bunlar, oldukça kişisel bilgilerdir. (s. 175, 176)

Kurmaca bir eserde, hakikat doğrudan yansıtmaya çalışsa da bu çeşit belge niteliği taşıyan bilgiler pek yer almaz. Daha önce belirttiğimiz gibi natüralist romanlar bile belli bir kurgusal çerçevenin içindedir. Bunun yanında *Emanet Çeyiz*'de yazarın kendisiyle ilgili bilgi ile düşüncelerinin olduğu yerlerde dil daha şiirseldir ve kurmacaya biraz daha yaklaşılır.

Yazarın emanet çeyizin sahipleriyle birlikte aslında kendini aradığını itiraf ettiği bölümde okuyucu olarak metinler arası bağlantı kurmak da mümkün-

dür. Bu bölümde Kemal Yalçın, kiraz ağacını coşkuyla anlatır ve onu yaşama sevinci veren bir ağaç gibi tasvir eder. Böyle değerlendirildiğinde kiraz ağaçları simgeselleşir ve Abbas Kiarostami'nin 1997 yapımı *Kirazın Tadı* (Ta'm-e gīlās) filmini anımsatır.

Ayrıca bu eserde her iki ülkede kültürel ve tarihî mirasa sahip çıkamama sorununa ve kültürel yozlaşmaya da değinilmiş, kiliselerin camiye, camilerin de kiliseye dönüştürülmesine geniş yer verilmiştir.

Bu kitaplar arasında tarihî gerçekliğin dışına en çok çıkılan, Yaşar Kemal'in *Fırat Suyu Kan Akıyor Baksana* (2003) adlı romanıdır. Yaşar Kemal, romanlarının genelinde Anadolu insanının toplumsal gerçekliğini yeni bir dünya yaratarak ortaya koyar, sonra da "olağan dışı, abartı ve simgesel öğeleri" öne çıkartarak insanın gerçekliğini evrensel boyuta taşır (Andaç, 2003: 97, 98).

Fırat Suyu Kan Akıyor Baksana (Kemal, 2003), *Bir Ada Hikâyesi* dörtlemesinin ilk kitabıdır. Roman, Mübadele'nin hemen sonrasındaki dönemi kapsar ve hayali bir ada olan Karınca (Mirmingi) Adası'nda geçer. Mübadele'nin gerçekleşmesinin ardından adayı terk etmeyip saklanan Rum Vasili'yle, adaya yerleşen Türk Poyraz Musa'nın hikâyesi, çelişkileri ve zamanla gelişen iletişimi roman içerisinde geriye dönüşlerle ele alınır.

Yaşar Kemal'in yazarlığının temelini oluşturan; başkaldırının, umudun ve direnişin üreticisi konumundaki "mitolojik bilinç" (Kula ve Sakallı, 2003: 230-235), *Fırat Suyu Kan Akıyor Baksana*'da da görülmektedir. Mübadele romana yansıtılırken Yaşar Kemal'in mitsel düş süzgecinden geçirilerek kurgulanmıştır.

Yaşar Kemal, karakterlerini doğanın bir parçası olarak kurgulamıştır. Doğa ve Karınca Adası onları bir araya getirir. Yaşar Kemal; masal, halk hikâyesi, destan, mit gibi yazınını ve roman kurgusunu etkileyen türleri, mübadeleyi ele aldığı bu romanda da kullanmıştır. Ayrıca Yaşar Kemal, diğer yazarlara kıyasla insanın çelişkili yönünü, gel-gitlerini, ruhsal değişimini daha fazla öne çıkarmış ve belki mübadil olmamasının etkisiyle Türk karakterlerin olumsuz taraflarını da yansıtmıştır. Yaşar Kemal, tarihsel gerçeklerle kendi kurmaca gerçekliğini harmanlamıştır ve romanı, belgesel nitelikli unsurları içermez.

Sabâ Altınsay'ın *Kritimu – Girit'im Benim* (2004) isimli romanı otobiyografik özellikler taşır. Romanda mübadele kararıyla Girit'ten Çanakkale'ye göç

eden Müslüman bir aileyi ve bu ailenin mübadele öncesinde Giritli Rumlarla zamanla değişen ilişkileri anlatılır. Romanın ana karakterleri kuyumcu İbrahim ve ailesidir. Bildirinin gelmesiyle hayatları iyice zorlaşmasına rağmen, günlük yaşamlarına devam etmeye çalışırlar. Hıristiyan komşularıyla her türlü alışverişe devam etmeye çalışmalarına karşın esasından zamanla birbirlerinden uzaklaşmışlardır. Girit'te mübadeleden önce yirmi otuz senelik dönemde giderek artan isyan ve kışkırtmalar, bu iki halkın birlikte yaşamasını zorlaştırmıştır. Altınsay, roman boyunca karakterlerin iç çatışmalarına yer verirken savaşın izlerini fona yerleştirir.

Kritimu, tarihî gerçeklerden Yaşar Kemal'in eserine kıyasla daha fazla beslenir. Roman karakterlerinin yaşadıkları kurgusal olmakla birlikte, reel yaşamda karşılığının bulunması daha olasıdır. Yazarı Sabâ Altınsay'ın romanı yazmadan önce uzun bir süre konu hakkında araştırma yaptığı da bilinmektedir. Buna karşın *Emanet Çeyiz* gibi belgesel roman olarak nitelenemez. Tarihî olaylar, kurmacaya yedirilir.

Ele aldığımız eserler arasında Rumlarla ilgili olumsuz imge bu kitapta daha fazladır. Diğer eserlerde barış bir şekilde inşa edilmesi gerektiğine işaret edilirken *Kritimu*'da savaşın getirdiği yıkım öne daha fazla çıkar. Bunun yanında, Altınsay'ın kurguladığı öykü, aynı anda hem toprağına tutunmaya çalışan insanları hem de bu topraklarda bağımsızlık savaşı veren insanları anlatır. (Akdemir, 2004: 5) Altınsay, bir söyleşisinde, mübadelenin her iki tarafın da yoğun acı çekerek ödediği bir "bedel" olması sebebiyle, romanında haklıyı haksızı aradığı bir tartışmanın içine girmediğini ifade eder. Keza yazar, romanla arasına mesafe koyup dışarıdan bakabilen bir bakış açısını tercih ettiğini de dile getirir. Romanında yarattığı ana karakterler aslında kendi dedesi ve babaannesidir. (Sabâ Altınsay, söyleşi Feridun Andaç, Ocak 2005: 20, 21) Yazar, zaman zaman ailevi sözlü tarihin etkisinde kalmış olabilir.

Mübadeleden önceki süreci, Müslümanlarla Ortodoksların birbirinden zamanla nasıl ayrıştırıldığını neden – sonuç ilişkisi içinde göstermesi bakımından *Kritimu* öne çıkar. Kemal Yalçın göçmenlerin deneyimlerini aktarmıştır ancak kendisi böylesi net bir ilişki kurmamıştır. Yaşar Kemal ise temelde böyle bir ilişki kurmak için yazmamıştır. Yaşar Kemal iletmek istediği mesaj, sonuçların değişebilirliği üzerinedir.

Kritimu'da Müslümanlarla Hıristiyanlar başta bir arada yaşarken zamanla uzaklaşırlar ve birbirlerine karşı nefret ile öfkeleri roman boyunca artar. Ro-

mandaki bu manevi ayrılık, mübadelenin gerçekleşmesiyle fiziki bir ayrılığa dönüşür. *Fırat Suyu Kan Akıyor Baksana*'da bunun tersi söz konusudur. Romanın başında mübadele gerçekleşmiş, iki halk çoktan ayrılmıştır. Onlar, bir zaman sonra Karınca Adası'nda bir araya gelirler ve birlikte yaşamayı hatırlarlar. Bu açıdan *Emanet Çeyiz*'de de *Fırat Suyu Kan Akıyor Baksana*'dakine benzeyen çizgi vardır. Kemal Yalçın'ın ailesinin sakladığı çeyiz; gömülen hatıralarla özlemin ışığa çıkmasına, her iki halk arasında köprü kurulmasına aracılık etmiştir.

Sonuç

İncelediğimiz eserlerde "gerçeklik", birbirinden farklı şekilde yansıtılmıştır. Bu açıdan *Emanet Çeyiz*'i sadece roman olarak adlandırmak doğru olmayabilir. Eser bazı türler arasında salınır ki anı, belgesel roman, sözlü tarih ve yer yer otobiyografi özellikleri barındırır. Buna mukabil *Emanet Çeyiz*'le ilgili sözlü tarih çalışması gibi bir iddia dile getirilmemiştir. Metin boyunca, özellikle Kemal Yalçın'ın kendisinden bahsettiği veya göçle ilgili düşüncelerinin yer aldığı kısımlarda şiirsel bir üslup kullanılmış, zaman zaman şiirlere ve manilere de yer verilmiştir.

Emanet Çeyiz'de oluşturulan barışçıl dilin yapısı ve göstergeleri değerlidir. Nedret Kuran'ın da işaret ettiği gibi toplum tarafından kalıplaşmış yargılar oluşturulup karşı tarafın düşman olarak algılanmasında edebiyat ortamı zaman zaman yardımcı bir rol üstlenmektedir. (Kuran-Burçoğlu, 2005) Bu nedenle Türkiye'deki olumsuz Yunan imgesinin kırılmasında ve ulus devlet olma sürecinde yaşananların alımlanışında, anlatının yarattığı atmosfer işlevsel bir role sahiptir. *Emanet Çeyiz* (2011) adlı metin, görüşmeler ve kişisel anılardan oluşmasına karşın, çeteler dışında Türklerle ya da Rumlarla ilintili pek olumsuz imge barındırmaz.

Forster'ın da belirttiği gibi roman yazarları, tarihî kanıtlardan daha fazlasını gerçeği dönüştürerek sunabildiği için roman, tarihten daha gerçek olmasa da, daha doğrudur. Bu nedenle kurgusal metinler, imge ve kalıpları dönüştürüp değiştirebilme gizilgücüne sahiptir.

Fırat Suyu Kan Akıyor Baksana ve *Kritimu – Girit'im Benim* romanları, tarihsel gerçekleri kurgusal biçimde aktarır. Bunun yanında her eserin kendi biricikliğini unutmamak gerekir. Her üç eser de, Lozan Mübadelesi'yle ilgili

verileri, kendisine has kurguyla yansıtır. Bu nedenle tarih metinleri gibi gerçekleri olduğu gibi yansıtmak yükümlüğünü taşımazlar. Her biri kendi içinde mübadeleyi farklı bir bakış açısıyla ele almış, olumsuz Türk ve Yunan imgesinin azalmasına ve doğrudan ya da örtük şekilde iki halk arasında ilişkilerin sıkılaşmasına katkı sağlamıştır.

Edebiyatın tarihsel gerçekleri farklı formatta sunabilme özelliğine istinaden sözlerimi Cevat Çapan'ın *Göç* (1998: 34) adlı şiiriyle bitirmek istiyorum:

Ayrılırken
turuncu pancurlarını
aralık bıraktığınız ev –
yıllarca
o açık pencereden girip çıkacak
çocukluk arkadaşın güvercinler
anılarının karanlık odalarına.
Arkanızdan bir kova suyla
sizi uğurlayan komşunuz
her akşam
tencereyi hızla maltıza vuracak
arka bahçede,
bir daha hiç karşılaşmayacağınızı
unutmak için,
sırtını denize çevirmiş,
gözleri dağlarda.

KAYNAKÇA

AKDEMİR, G., "Sabâ Altınsay'dan Bir Ağıt: "Kritimu", **Cumhuriyet Kitap,** s. 770, 4-5, (2004, 18 Kasım).

ALTINSAY, S., **Kritimu – Girit'im Benim,** İstanbul: Can Yayınları, (2004).

ANDAÇ, F., Saba Altınsay: "Kritimu'da Siyasi Tarihle Sosyal Tarihi Üst Üste Getirmeye Çalıştım" (söyleşi), **Hürriyet Gösteri,** s. 266, 18-22, (2005, Ocak).

ANDAÇ, F., **Yaşar Kemal'in Sözlerinde Yaşamak** (Söyleşimler 1), İstanbul: Dünya Kitapları, (2003).

ÇAPAN, C., **Doğal Tarih,** İstanbul: Adam Yayınları, (1998).

ERKMAN, F., **Edebiyat ve Kuramlar,** İstanbul: İthaki Yayınları, (2010).

FORSTER, E. M, **Roman Sanatı** (çev. Ünal Aytür). İstanbul: Adam Yayınları, (1985).

KEMAL, Y., **Fırat Suyu Kan Akıyor Baksana: Bir Ada Hikâyesi** 1, İstanbul: Adam Yayınları, (2003).

KULA, O. B. ve SAKALLI, C., Bir Felsefe Sorunsalı Olarak Biçem ve Yaşar Kemal. Süha Kuran-Burçoğlu, N. (2005, Mayıs-Haziran). Disiplinler Arası Bir Bilim Dalı Olarak İmgebilim. **Edebiyat ve Eleştiri 81**, 105-107. (2003).

MORAN, B., **Edebiyat Kuramları ve Eleştiri**, İstanbul: İletişim Yayınları, (1999).

OĞUZERTEM, S., (Yay. haz.), **Geçmişten Geleceğe Yaşar Kemal** (ss. 220-236). İstanbul, Adam Yayınları.

WELLEK, R., **Edebiyat Teorisi** (çev. Ömer Faruk Huyugüzel). İzmir: Akademi Kitabevi, (1993).

YALÇIN, K., **Emanet Çeyiz - Mübadele İnsanları,** İstanbul: Bir zamanlar Yayıncılık, (2011).

"ŞARK MESELESİ" VE LOZAN BARIŞ ANDLAŞMASI

M. Murat HATİPOĞLU*

Özet

"*Şark Meselesi*" olarak da tanımlanan tarihî *olgu*, ortalama XVIII. yüzyılın son çeyreği ile özellikle XIX. yüzyılın ortalarından itibaren sanayileşmiş batılı ülkelerin Avrupa dışında kalan bütün *şarkî coğrafyalara* yönelik güttükleri yayılmacı, sömürgeci/emperyalist politikaların adı olmuştur. Başka bir deyişle, o dönemlerde '*şark coğrafyalarının*' merkezinde yer tutan Osmanlı-Türk egemenlik alanları da bu paylaşımcı süreci yürüten batılı devletlerin hedefi olmuştur. Son kertede ise '*1920 Sevr Barış*'ı bu emperyalist politikaların *nihâî ve muzaffer belgesi olsun diye* tasarlanmış iken, *Garb*'ın *Şark*'a yönelik bu müstemlekeci/sömürgeci politikaları/senaryoları *Türk direnişi ve Millî Mücadelesi* ile sekteye uğratılmıştır. İşte, bu *Mücadelenin* diplomatik bir sonucu olan *1923 Lozan Barış Andlaşması*, '*sömürgeci garb dünyasının hızını kesen*' bir belge olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu "*sonuç*" ise bildirinin sonunda tartışılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Şark Meselesi, Türkler, emperyalizm, Şark/Garb, Sevr Barışı, Lozan Andlaşması.

* Doç. Dr., İzmir Ekonomi Üniversitesi, Öğretim Üyesi, murathatipoglu.2023@gmail.com

"THE EASTERN QUESTION" AND THE PEACE TREATY OF LAUSANNE

Abstract

The "*Eastern Question*", also defined as a historical *phenomenon*, had been a basic concept for both imperialistic as well as colonialistic politics of the industrialized western nations beginning from about the last three decades of the XVIIIth century, continued throughout the XIXth century targeting the '*oriental geographies*' i.e. the entire countries outside of Europe. In other words, almost all territories under the than Ottoman-Turkish rule who were located in about the centre of these "*oriental geographies*" had been the main target of the above mentioned western powers. Nevertheless in the final analysis while the so called *Peace Treaty of Sèvres of 1920*, designed to be a *final victorious document of the colonialistic as well as imperialistic scenarios of the Occident versus Orient* it was brought to a standstill by the *Turkish resistance and National Struggle*. Thereby, the *Peace Treaty of Lausanne of 1923* emerges as a diplomatic victory of this 'Struggle'. This '*consequence*' however will be dicussed at the final of this article.

Key words: the Eastern Question, Turks, imperialism, Orient/Occident, Peace of Sevres, Treaty of Lausanne.

Lozan Barış Andlaşması'nın 90. yılı vesilesiyle düzenlenen bu uluslararası sempozyumda, "*Şark Meselesi*" ve "*Lozan Andlaşması*" arasındaki bağlantıyı, bir anlamda panoramik ve bir ölçüde de filozofik bir ufuk turu şeklinde akademik birikimlerimle ele almak istiyorum. Elbette hatırlatmaya gerek yoktur ki, "*Şark Meselesi*" ile "*Osmanlı Türkiyesi*" ve bu bağlamda gündemden düşmeyen "*emperyalizm*" ve "*sömürgecilik*" gibi kavramlar da, bu ufuk turunun kaçınılmaz parçaları olacaktır; çünkü Türk milletini "Kurtuluş Savaşı" yapmak zorunda bırakan emperyalist politikalar da, bir sorunlar yumağı şeklinde gelişen *Şark Meselesi* zihniyeti de bir bakıma birbirlerinin mütemmim cüz'ü olmuşlardır!.. Yeter ki, şu aşamada işi sadece "*Şark*"a dönük olarak değerlendirmek ile başlayalım; çünkü "*Mesele*"nin boyutları aslında çağları ve kıt'aları aşmaktadır.

Bir kere *radikal ve total bir zihniyeti yansıtması* açısından, "*Şark Meselesi*" ve onunla paralel uygulanagelmiş olan *batı kaynaklı emperyalist davranışlar* birbirini tamamlayan olgulardır. Başka bir deyişle, Yakınçağ Türk Tarihi olsun, Cumhuriyet Tarihi olsun, bu "*Şark Meselesi*" zihniyetini aktarıp

öğretmeden, asıl amaca varmanın mümkün olmadığı görüşündeyim. Çünkü bu "*Şark Meselesi*", ilk bakışta uzun yüzyıllar boyunca *Müslüman-Türk unsuru* karşısında gerileyen *Hristiyan Batı'nın* eline geçen ilk fırsatta rövanşist yaklaşımlarla karşı saldırı imkânlarını sonuna kadar kullanmaya kalkışmasını da, Batı dünyasının "*sosyo-psikolojik*", hattâ "*antropo-politik*" hesap ve tepkilerini ve algılarını da gözler önüne sermektedir. Halk tâbiriyle, yüzyılların "*kuyruk acısı*" olan bu birikimler günümüze kadar, Batılıların **genelde** "*Şark"coğrafyalarına*, **özelde** ise *Türkler*'e karşı güttükleri olumsuz politika ve davranışlarını açıklamaktadır. *Şark Meselesi*'ne konu olan olaylar dizisini tablolaştırmak gerekirse, şöyle bir manzara karşımıza çıkar:

Önce, XVIII. Yüzyılda yoğunlaşan ***Osmanlı İmparatorluğu ve Düvel-i Muazzama ilişkileri*** *daha sonra, 1789 Fransız Devrimi ve Napolyon Savaşları 1792-1814-15 /* ***Viyana Kongresi***

Mora İsyanı ve ***Yunanistan'ın bağımsızlığı 1821-1830*** *Kavalalı Mehmet Ali Paşa ve Mısır Meselesi 1832-1841/****Boğazlar Meselesi***

Kırım Harbi 1853-1856 / ***Islahat Fermanı ve Sonuçları***

*Balkanlar'da Krizler ve "93 Harbi" 1875-1878-****Balkan Türklüğü'nün ilk büyük kaçış göçü***

"Ermeni Meselesi" nin Doğuşu ve Gelişmesi-

Ermeni Meselesinde ilk 35 yıl: 1880-1915 *Birinci Dünya Savaşı 1914 - 1918 ve bunları izleyen* ***Barış süreçleri 1919-1920 / 1923***

Hiç şüphesiz, modern zamanları şekillendiren gelişmelerin arka planını, XVIII. yüzyılın son çeyreği ile XIX. yüzyılda yaşanan siyasî, ekonomik ve askerî dönüşümler oluşturmuştur. İnsanlığı ilk Dünya Savaşı'na sürükleyen olaylar, aktörler ve faktörler de bu dönemlerin kaçınılmaz birer uzantısı olarak değerlendirilmelidir. Çünkü XX. asrın uzak/yakın arifesinde ve bu her iki yüzyılın getirdiği değerlerin birbiriyle neredeyse örtüşerek yaşandığı geçiş sürecinde, Avrupa merkezli klâsik dünya, bir taraftan '*Sanayi Devrimi*', diğer taraftan da klâsik '*imparatorlukların*' 1870'lerde '*ulus devletler*'e evrildiği sancılı ve gayet karmaşık dönemi yansıtmaktadır; başka bir ifadeyle söz konusu dönem, Avrupa'da hem 1789 "*Fransız Devrimi*"nin beraberinde getirdiği "*millet, milliyetçilik, vatan, vatandaşlık, hürriyet ve bağımsızlık*" gibi yeni yükselen değerlerin hızla yayıldığı, hem de *ticaret kapitalizminin* ***sanayi kapitalizmine dönüştüğü*** bir dönem olmuştur. Birbiri ile at başı, peş peşe gelen bu

önemli oluşumlar aynı zamanda '*ikinci ve üçüncü küreselleşme dalgalarının*' tetikleyicisi olarak da değerlendirilebilir.

Bu süreçlere kısa bir retrospektif bakış atmak gerekirse, şu gelişmelere şahit oluruz: Bir kere "*yeni dünyanın keşfi*'yle ***1490'larda*** yaşanmaya başlanan ve Avrupalı ticaret burjuvazisinin ticarî faaliyetler-keşifler-icâdlar vb. yollarla palazlanıp güçlendiği *ilk küreselleşme dalgası* ortaya çıkar; bundan yaklaşık üç asır sonra, *ikinci küresel dalga* yani ***1790'larda***, Avrupa'da *feodal-aristokrasinin* egemen olduğu *sınıflı toplum yapısını temelden sarsarak* Avrupa sahnesinde yeni bir sosyo-politik statükonun -yani *burjuva egemen siyasî yapının*- ortaya çıkışı söz konusu olmuştur; *üçüncü küreselleşme* dalgası ise *Sanayi Devrimi*'nin getirdiği sonuçların ***1890'larda*** dünya çapında ulaştığı zirve sonuçları ile hissedilmeye başlanan, dolayısıyla *sınaî kapitalist* ilişkilerin yeni aktörü olan *sanayi burjuvazisinin* ön plana çıkmasıyla açıklanabilir.

Bütün bunlar, aynı zamanda Avrupa'da olduğu kadar 1820'lerde *Monroe Doktrini* doğrultusunda içine kapanan/*izolasyoncu* Amerika Birleşik Devletleri'nde de '*modernite*'nin yükselmeye başlayacağı bir sürece işaret etmektedir. Sınaî gelişmelerini hızlandırarak kalkınan Avrupalı ve Atlantik ötesi kapitalist güçler, varoluş biçimlerini ve izleyecekleri politikaları bundan böyle '*maddî', 'stratejik'* ve 'dönemin ruhuna' göre *'sosyo-psikolojik*' çıkarlara dayalı etkenlerle donatıp destekleyecek, gerekçelendirecek ve '*garb*' yani '*oksident*' dışında kalan '*şark*' ülkelerine yani '*orient*' coğrafyalarına yöneleceklerdir.

Batının sınayî emperyalizminin artık XIX. yüzyıla adım attığı o "devirde", şu *gerekçeler, vesileler* ya da *bahaneler* ise belliydi ve onlara göre yapılıp edilecekler de tek taraflı olarak mubah sayılacaktı: *Hammadde ihtiyacı, üretim fazlası sınâî ürünlerine pazar bulmak* ve yine *dönemin ruhuna uyan* 'sosyal-Darvinist' zihniyetin yücelttiği *Hristiyan-Avrupalı beyaz üstün insanın,* Avrupa dışında kalan "Şark ülkeleri" başta olmak üzere, diğer coğrafyalardaki sözüm ona '*gelişmemiş ve hayat hakkına "beyazlar kadar sahip olup olmamaları"* tartışmalı olması gereken *insanlar/toplumlar'* üzerinde *egemenlik kurmak, onları yönetmek ve elbette onların topraklarını sömürmek hakkına sahip olunduğuna dair* sömürgeci düşünce !... Bu durumda "*oralara civilization götürmek de*" gene '*üstün beyaz insanın misyonu olmalıydı'* !... Bu aşamada, ister istemez şu tartışmayı da gündeme taşımak gerekiyor ve "*Mesele*"nin zihniyet açısından hiç de öyle sadece "*Şark*" ile sınırlı olmadığı ortaya çıkıyor:

Anlaşılan, ortalama 2 ilâ 3 yüzyıl öncesinde başlayan ve gene Avrupa çıkışlı "*beyaz*" insanın Amerika kıt'asını keşfettikten kısa süre sonra, oralara kendince "*civilization götürmesi*" ve "*Yeni Kıt'anın bütün yerli halklarını sömürüp, topraklarına el koyması* sonra o halkları *etnik temizlik yoluyla tamamen yok etmesi*" yetmemişti. Dahası, ya ertesinde ya da eşzamanlı olarak Afrika'ya el atıp milyonlarca farklı renk ve ırktan kitleleri Amerika'ya -bu sefer köle olarak- zincirleyerek deporte etmeleri de yetmemişti; artık sıra Avrupa'nın uzak-yakın periferisine, Hindistan'a, Çin'e, Tibet'e ve elbette Balkanlar'a oradan da Orta Doğu'ya, Anadolu'ya gelmişti.

İşte, "*Şark Meselesi*" bağlamında, konuya sadece "şark/doğu" olarak bakmakla yetinmenin yetersizliği, yani "*beyaz*" Avrupa kaynaklı bu saldırgan uygulamalara "*bütüncül olarak bakamamanın/bunları topluca görememenin*" uygarlık tarihini *hem anlamak hem de* "*öğretmeye kalkışmak*" açısından da büyük eksiklik olacağı ortadadır. O bakımdan, Türkiye'ye yönelik "*Şark Meselesi*" uygulamaları ile *sosyal-Darvinist* Batılı "*beyaz*"ın derin tarihindeki "*Avrupa kaynaklı civilization uygulamalarının*" da mutlaka ele alınmasının gerekliliğine inanmaktayım. Yoksa "onu" yani "*bu meş'um garb zihniyetini*" kavrayıp çözümlemeden "*Şark Meselesi*"ni açıklamak mümkün olamaz!.. Bunun Türk bilim çevrelerince mutlaka tartışılması, yeni gelen genç nesil akademisyenlerle birlikte, kendimize kültürümüze/varlığımıza yönelik güdülegelen art niyetli "*Oryantalizm*"e alternatif olarak, Türk "*Oksidantalizm*"/ "Batı/Garb" araştırmaları sürecinin -geç de olsa- başlatılması gerektiği düşüncesindeyim. Bunun yanı sıra şunu da bilmek lâzımdır: Bütün *Oryantalist/Müsteşrik hareketler ve çalışmalar* illâ ki düşmanca olmamıştır, bunu da ayıklamak şarttır; yani süreç, herhangi bir "*anti-batı/anti-Oksidantalizm*" çabasına da dönüşmemelidir.

Bütün bunlar olup biterken XIX. yüzyılın ortalarından itibaren büyük güçlerin kendi aralarındaki rekabetin niteliği, yani "*imparatorluklar ile imparatorluklar*" arası kadim çatışmaların nitelikleri de değişecektir; artık hem '*sınaî-kapitalist emperyalizm*' hem de '*oryantalist*' politikalar başa baş gündeme gelecektir ki bu da "*emperyalizmler ile emperyalizmler*" arası çatışma sürecini karşımıza çıkaracaktır. Bu ise, dünyanın hangi bölgesini, hangi büyük gücün, nasıl ele geçirip kimlerle paylaşacağı sorunsalını beraberinde getirecektir. Diğer yandan, çeşitli iç ve dış sebeplerden ötürü zayıflama emâreleri gösteren Osmanlı Türkiyesi de bu acımasız paylaşma rekabetinin ana hedef-

lerinden biri olacak ve Osmanlı, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren XX. yüzyılın ilk çeyreğini de kapsayacak şekilde, söz konusu emperyalist aktörlerin gündeminden düşmeyecektir.

Meseleye mümkün olduğunca panoramik bir açıdan bakılınca ve *Şark Meselesi* olgusunu bu emperyalist gelişmeler ışığında ele alınca, karşımıza şöyle bir manzara çıkmaktadır: İşler henüz XVIII. yüzyılda '*ticaret kapitalizminin*' hüküm sürdüğü ve henüz klâsik '*imparatorlukların*' birbirleriyle çatıştığı bir döneme işaret ederken [yani – henüz *büyük imparatorluk olma emellerinin* gündemde olduğu dönemde -*arazisini genişletmek, dünya üzerinde geniş topraklara ve denizlere egemen olmanın*, *bir prestij değeri olarak algılandığı dönemlerde*-] zafiyet göstermeye başlayan Osmanlı Devleti'nin, özellikle sıcak denizlere inme hevesindeki büyük komşusu Rusya karşısında, amansız saldırılara mâruz kaldığı bilinmekte ve görülmektedir.

Tarihçilerin önemli bir kesimi haklı olarak bu "Rus" faktörünü göz önünde tutmakta ve "*Şark Meselesi*" olgusunu, 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşlarını sonuçlandıran 1774 *Küçük Kaynarca Andlaşması* ile başlatma eğilimindedirler. Kavram ve siyasî/diplomatik bir deyim olarak ise "*Şark Meselesi*", Napolyon'un hezimetiyle sonlanan Rusya Seferi sonrasında toplanan 1814-15 Viyana Kongresi'nde dile getirilmiştir; yani, bu "*Şark Meselesi*" kavramı, Viyana Kongresi'nde sağlanmaya çalışılan '*restorasyon Avrupası*'nı şekillendiren güçlerin ürettiği ve hedef olarak gördükleri, **genel olarak** bütün "*Şark'a*", ama **özelde** Osmanlı Türkiyesi'ne karşı güdecekleri yıpratıcı, yıkıcı ve paylaşmacı politikaların adı olmuştur.

Evet, kavramın adı 1814 Viyana Kongresi'nde konmuştur ama bazı tarihçiler bu "*Şark Meselesi*"nin **özü ve kapsamı itibariyle** çok daha eskilere dayandığını kabul etmektedir. "*Tarihî Şark Meselesi*" diye de tanımlanan bu yaklaşıma göre esasen "*Şark ile Garb*" ya da *"İslam ile Hristiyanlık"* veya "*Türkler ile Avrupa*" arasındaki ilişkiler süreci XI. yüzyıla kadar dayandırılabilmektedir. Diğer bir deyişle, bu süreç "*Şark'ın ve İslâm'ın bayraktarlığını yapagelen Türkler*" ile "*Garb dünyası ve Hristiyanlığın temsilcisi olan Avrupalılar*" arasında uzun yüzyıllar boyu yaşanan çatışmalı ve uzlaşmalı ilişkileri tanımlamaktadır. Buna göre Selçuklu-Türk unsurunun Horasan üzerinden Anadolu'ya doğru dalga dalga akmaya başlaması ve kadim doğu Hristiyanlığı'nın temsilcisi olan Bizans karşısında peş peşe elde ettiği kazanımlar bütün Hristiyan âleminde telâşa yol açmıştır. Selçuklu ile başlayan ve Osmanlı eliyle

XVII. yüzyılın sonlarına dek fetihlerle devam eden Türk ilerlemesi, XVII. yüzyılın son çeyreğine kadar -yani *1683 İkinci Viyana Bozgunu* ve *1699 Karlofça Andlaşması'*na kadar- batı karşısında hep muzaffer olmuştur. Bu ilk aşamada Türk unsuru yani *"Şark/Doğu"* askerlik, kültür/estetik, insan merkezli *hükümran-uygarlık* vb. boyutlarda sürekli ilerleyen ve kazanan taraf iken, Hristiyan Avrupa sürekli kaybeden ve gerileyen taraf olmuştur. Ne var ki, XVIII. yüzyılla birlikte işler tersine dönmüş ve bu sefer "*Garb/Batı*" ilerleyen taraf, *"Şark/Doğu"* yani Türkler ise savunarak çekilen, kaybeden ve gerileyen taraf olmuştur; bu da XX. yüzyılın ilk yirmi yılına kadar, net bir ifadeyle *1921 Sakarya Meydan Muharebesi*'ne kadar böyle devam etmiştir. Olgulara göre kapsayıcı bir tarih vermek gerekirse, bu süreç 1718 ile 1918 arasını içermiştir. Son tahlilde, Batı'nın giriştiği ve yaklaşık 200 yıl süren rövanşist saldırılar ise, Türk Millî Mücadelesi ve onun diplomatik sonucu olan Lozan Barışı ile durdurulabilmiştir.

Lozan'da, bilindiği gibi Birinci Dünya Savaşı'nın galipleri ile Türk unsuru arasında yüzyıllardan beri süregelen ve dikey olarak "*Şark Meselesi*"ni oluşturan hukukî, siyasî sorunlar ve uyuşmazlıklar ele alınıp çözümlenmiştir. Kapitülasyonlar adlî, malî, hukukî, ticarî ve idarî sahalarda yabancılara tanınan ayrıcalıklar iken, bunlar Lozan Andlaşması'nda, bütün kaynak ve sonuçları ile birlikte kaldırılmış ve Türkiye, yüzyıllardan beri onu kemiren ve sömüren bu sorunlardan kurtulmuştur. Lozan, Birinci Dünya Savaşı'nın galip devletlerinin temel amacı olan Anadolu'nun parçalanmasını ve **Türklüğün ortadan kaldırılmasını** öngören, "*Şark Meselesi*"nin son halkası olarak tasarlanan *Sevr Andlaşması*'nın hükümlerini de tamamen geçersiz kılmıştır. 1918 *Mondros Mütârekesi* ve 1920 *Sevr Andlaşması* ile Türkiye'nin toprakları ve bağımsızlığı elinden alınıp sömürge haline getirilmek, Anadolu'da mümkün olduğunca sözde *dinî, lisânî ve ırkî ayrıma yol açacak bölücü-yıkıcı-parçalayıcı hukukî yapılar* aracılığıyla -*Sevr*'i de aşan yıkıcı projelerle- yok edilmesi planlanan Türk varlığı, Lozan Andlaşması'yla kapitülasyonlardan, çeşitli ecnebi imtiyaz girişimlerinden arındırılmıştır; böylece *askerî Millî Mücadele'nin muzaffer Türkiyesi*, başta "*siyasî ve ekonomik bağımsızlığına*" kavuşarak, devletler hukuku bağlamında eşit, bağımsız ve egemen bir devlet olarak dünyaya onaylattırılmıştır. Dolayısıyla, bu zorlu *Mücadelenin* diplomatik bir sonucu olan Lozan Barış Andlaşması, '*sömürgeci garb'* dünyasının -en azından konjonktürel olarak- *hızını kesen bir belge* olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç

"*Şark Meselesi*" Lozan Konferansı'nın ağırlık noktasını oluşturmuş ve sonuçta bu "*mesele*", en azından o aşamada, mesele olmaktan çıkartıldığı doğrudur; ancak şu da unutulmamalıdır: ***"Şark Meselesi"*** esasen ***"Garb/Batı" kaynaklı sürgit bir zihniyet meselesi*** olduğu için, ***bu illet 'sonsuza kadar' tarihe gömülememiştir***; çünkü aynı batılı güçler, aradan geçen zaman içinde, kendi aralarında aktörleri ve rolleri konjonktürel olarak değiştirmiş fakat hedeflerinden şaşmadan, öylece günümüze de yansıyan ve -modern Türkiye dâhil- bütün "*Şark'a dönük*" *kültürel, iktisâdî, ticarî, malî, coğrafî, askerî, gıdaî, zirâî, etnik* ve bilumum emperyalist senaryolarını uygulamayı sürdürmüşlerdir, sürdürmektedirler. Evet; Lozan Barışı konjonktürel bir '*ara durak*' olmuş, ancak *garb zihniyetinin* niyetleri, amaçları ve uygulamaları değişmemiştir.

KAYNAKÇA

ANDERSON, Matthew Smith, **Doğu Sorunu 1774-1923**, İstanbul, 2010.

BAYTOK, Taner, **İngiliz Belgeleriyle Sevr'den Lozan'a: Dünden Bugüne Değişen Ne Var?**, İstanbul, 2007.

CARR, Edward Hallet, **Karl Marx**, İstanbul, 2010.

FIELDHOUSE, D.K, **Western Imperialism in the Middle East 1914-1958**, New York, 2006.

GENCER, Mustafa, **Imperialismus und die Orientalische Frage**, Ankara, 2006.

GÖKKAYA, Kürşat – Cemil Cahit YEŞİLBURSA, **Yeni ve Yakınçağ Tarihi**, Ankara, 2008.

HATİPOĞLU, M. Murat, **Ders Notları ve Slaytları**, Ankara/İzmir, 1992-2012.

KODAMAN, Bayram, "Ermeni Meselesi'nin Doğuş Sebepleri", **Türk Kültürü**, S 219, (Mart-Nisan 1981).

ORTAYLI, İlber, **Son İmparatorluk - Osmanlı**, İstanbul, 2007.

NIVET, Henry, **Balkan Haçlı Seferinde Avrupa Siyaseti ve Türklerin Felâketi**, İstanbul, 2011.

SAID, Edward W, **Orientalism**, New York, 1978.

TUNCER, Hüner, **Metternich'in Osmanlı Politikası (1815-1848),** Ankara, 1996.

LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI'NIN 90. YILDÖNÜMÜNDE, LOZAN, HUKUKİ KAPİTÜLASYONLAR VE ULUSLARARASI TAHKİM ANLAŞMALARI

Ali ŞAHİN*

Özet

Lozan Barış Antlaşması'yla birlikte Misak-ı Milli hedeflerine önemli ölçüde ulaşılmış, Türkiye'nin dünya kamuoyunda bağımsız ve eşit bir ulus devlet olarak tanınması mücadelesi başarıya ulaşmıştır. Antlaşmanın imzalanması sonrasında ülkemizi en çok ilgilendiren yönlerinden biri de iktisadi boyutuydu. Antlaşma sonucu kaldırılan, Osmanlı döneminde yabancılara ticari ve ekonomik imtiyazlar olarak ifade edilen kapitülasyonlar, Cumhuriyet tarihinin belirli dönemlerinde yeni başka biçimlerde karşımıza çıkmaktadır. Özellikle hukuki alandaki bazı düzenlemeler, adli kapitülasyonların yeni biçimleri tartışmalarını gündeme getirmiştir. Yabancı şirketlere verilen ticari imtiyazlar, bu şirketlerle olan anlaşmazlıklarda yabancı hakemlerin belirlenmesi ve Türk yargısının devre dışı bırakılması çabaları bunun tipik örnekleridir. Bu çalışmada öncelikli olarak kapitülasyon olgusunun içeriği tartışılacak, "kapitülasyon"un ekonomik yaşamı ve ticareti "canlandırmak" ile bir ülke üzerinde oluşturulacak ekonomik tahakküm unsurlarının tesis edilmesi ikilemi sorunlarına yanıt aranacaktır. Kuşkusuz kavramın içeriğinin bilimsel tahlili, tarihsel-iktisadi uygulamaların ve verilen ayrıcalıkların kapitülasyonlarla olan ilişkisine ışık tutacaktır.

İkinci olarak Lozan'da kapitülasyonlar sorunu değerlendirilerek meselenin, heyetlerin tartışmalarına yansımaları ortaya konacaktır. Bu noktada alınan kararlar ve tutanaklara geçen maddeler tarihsel kaydın önemi dikkate alınarak incelenecektir. Görüşmeler döneminde Türk heyetinin kapitülasyonların kaldırılması noktasındaki kesin ve hassas tutumu yeni cumhuriyetin iktisadi gelişimini doğrudan etkilemiş, özellikle dünya ekonomik bunalımına yaklaşılan süreçte devletçi ekonominin temellerinin atılmasında etkili olmuştur. Ancak özellikle ülkemizin 1940'lar sonrasında yaşadığı siyasal-iktisadi

* Dr., İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Araştırma Görevlisi, e posta: asahin2003@yahoo.com

değişim süreçlerinde Batı ülkeleriyle ilişkiler, Avrupa Topluluğu'na başvuru süreci, AB'ye giriş çabaları, Gümrük Birliği anlaşmaları, uluslararası tahkim anlaşmaları ve Petrol Yasası gibi uygulamalar kuruluş döneminin yöneticilerinin uygulamalarıyla çelişkiler göstermektedir. Bilhassa tek taraflı gümrük anlaşmaları ve tahkim mahkemelerine verilen yetkiler birebir kapitülasyonlarla örtüşmese dahi onun benzer biçimleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışmanın özgünlüğü, ülkemizin Cumhuriyet tarihi içinde kurucu antlaşmalarımızdan Lozan ile günümüze uzanan uygulamaların somut çelişkilerini göstermek olacaktır.

Anahtar kelimeler: Kapitülasyon, Lozan, Tahkim, MAİ, Atatürk.

Abstract

With the treaty of Lozan, Misak-ı Milli goals are reached, Turkey's effort to be an independent and equal country become successful. One of the most important dimension of the treaty is about economics. The capitulations which become invalid after the treaty and provides commercial and economic privileges in Ottoman Empire period, comes on the scene in new and different concepts at specific periods. Especially some of the regulations in legal system, bring forward the forensic capitulations discussions. The commercial privileges provided to foreign companies, defining of foreign referees for debates as a mediator and the efforts to put the Turkish Judicial out are examples of this opinion. At this study firstly the capitulations will be discussed, then looked for the answer of the dilemma of whether capitulations support the economic and commercial life or compose an economical domination on a country. By all means the scientific analysis of the concept will clarify the historical-economical applications' and privileges' relationship with capitulations.

Secondly by evaluation of the capitulations in Lozan, the commission debates are revealed. At this point the decisions and the items recorded, will be analyzed by taking care of the importance historical records. At the interviews, Turkish Goverment's definite and accurate attitude effected the new Republic economic development, especially it is effective to lay the foundation of a satist economy when the World economic crisis. But the affairs with West Countries in political and economic exchange terms of our country after 1940, the application process to European Union, deals of customs union, international arbitrage deals and the applications like oil law, conflicted with the applications of that period's goverment. One sided customs deals and the authority given arbitrage courts aren't as the same as capitulations, they come on the scene as a similar forms of them. The uniqueness of the study is that it

clarifies the dilemmas of Lozan one of our founder deals and concrete applications of present.

Key words: Capitulation, Lozan, Arbitration, MAİ, Atatürk.

GİRİŞ

Lozan Barış Antlaşması, kurucu devletimizin en önemli yazılı belgelerindendir. Antlaşma gerek imzalandığı dönemin tarihsel konjonktürünün hassasiyeti, gerekse içeriği ve sonuçları bakımından ülkemizin 20. yüzyıl siyasetine dönem dönem damgasını vurmuştur. Özellikle maddelerinin uygulanabilirliği, azınlıklar ve Rum Patrikhanesi, imtiyazlar, Boğazların statüsü ve son gündem olarak Kürt meselesi ekseninde Musul petrolleri gibi konular günümüze kadar uluslararası siyaset arenasında, Türk dış siyaseti bakımından önemli bir gündem oluşturmuştur.

Sevr'in tarihselliği bir yazılı belge olarak değil fakat, çağa uzanan simgesel ağırlığıyla belirleyici olmuştu. Öncelikle Birinci Dünya Savaşı'nı bitiren antlaşmalar yenik ülkeleri siyaseten ezilen ve "edilgen" bir konumda bırakmıştı. "Lozan" la birlikte Türkiye bu yenilgi sürecini tersine çeviren bir role sahiptir ve yegane istisnadır. Bütün özellikleriyle bu antlaşmalardan ayrılmaktadır. Karşılıklı pazarlığa ve eşit bir ilişkiye dayanması onu günümüzde de geçerli kılmış, Türkiye Cumhuriyeti'nin kendini "var" etmesinde elzem metinlerden biri olarak önem kazandırmıştır. Lozan sonrası uzun bir süre uluslararası ilişkiler Lozan'dan kaynaklanan güçle Türkiye lehine bir durum arz etmiştir. Çok net olarak görülmektedir ki ulus devletin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk için öncelik Lozan'da emperyalist devletlere karşı başarı kazanıldıktan sonra Cumhuriyeti ilan etmekti. Antlaşmanın imzalanmasından sadece üç ay sonra Cumhuriyetin ilanı, yeni Türk devletinin uluslararası meşruiyetinde Lozan'ın temel geçerli metin olduğunu göstermektedir.

Lozan Barış Antlaşması siyasal bağımsızlığın yanında aynı zamanda bir iktisadi bağımsızlık belgesiydi. Bu çalışmayı elzem kılan da budur. Kapitülasyonların kaldırılması bunun birincil kanıtıdır. Osmanlı Devleti döneminde yabancılara verilen ticari ve ekonomik imtiyazlar olarak ifade edilen kapitülasyonlar, Cumhuriyet tarihinin belirli dönemlerinde yeni başka biçimlerde karşımıza çıkmaktadır. Özellikle hukuki alandaki bazı düzenlemeler, adli kapitülasyonların yeni biçimleri tartışmalarını gündeme getirmiştir. Yabancı şirketlere verilen ticari imtiyazlar, bu şirketlerle olan anlaşmazlıklarda yabancı

hakemlerin belirlenmesi ve Türk yargısının devre dışı bırakılması tartışmaları ve son olarak meclisten geçen Petrol Yasası bunun tipik örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu çalışmada genel olarak kapitülasyon olgusunun içeriği tartışılarak, "kapitülasyon"un ekonomik yaşamı ve ticareti "canlandırmak" ile bir ülke üzerinde oluşturulacak ekonomik tahakküm unsurlarının tesis edilmesi ikilemi sorunlarına yanıt aranacaktır. Türkiye'nin tarihselliği içinde kapitülasyon benzeri iktisadi bağımlılık süreçleri tartışılarak güncel olarak Tahkim, MAİ ve son Petrol Yasası bağlamında uluslararası "baskı" unsurları ele alınacaktır.

Kapitülasyonlar ve Yeni Türk Devletinde İktisadi Yönelimler

Kapitülasyon olgusu gerek tarihçiler, gerekse iktisatçılar arasında önemli bir tartışma konusudur. Meseleyi çetrefil hale getiren ise kapitülasyonların hangi koşullarda hangi işlevleri gördüğü meselesinde düğümlenmektedir. Sorun kapitülasyonların yalnızca bir dönemin ekonomik ilişkilerini yansıtmak için ifade edilmesidir. Oysa ki ""Kapitülasyon yalnızca bir dönemi ifade eden tarihsel isim değil, tarihselliği içinde ülkelerin, emperyalist ülkelerle ekonomik ilişkilerini belirleyen bir sistemler bütünüdür. Bu tartışmaların ayrıntısından çok, "kapitülasyon" olgusunun içeriği, dönemsel işlevleri ve Türkiye tarihinde oynadığı rol üzerinde durmak elzemdir. Kuşkusuz günümüzün, özellikle Batı ile iktisadi ilişkilerinin geleneksel şifreleri, tarihsel bağlamda konunun nesnel olarak doğru algılanmasıyla mümkündür.

Tarihçi Koçu'ya göre en klasik bağlamda; "Osmanlı İmparatorluğu memleketlerinde daimi surette yahut muvakkat olarak oturan Hristiyan devletleri tebaasına bahşolunan müsaadeler ve imtiyazları ihtiva eden ve Osmanlı Devleti'nin en şevketli ve kudretli bulunduğu bir zamanda Babıali'nin rıza ve muvaffakatı ile akt olunan muahedelere" kapitülasyon denir.[1] Bu tanım elbette kapitülasyonların ilk dönemini tarif etmekle birlikte tarihsel işlevini tam olarak karşılamamaktadır. Bu bakımdan Osmanlı İmparatorluğu için kapitülasyonların oynadığı rol iki dönem halinde düşünülmelidir. Öncelikle kapitülasyonların ilk kabul edildiği imparatorluğun dünya siyasetinde ciddi bir güce sahip olduğu dönem ve gerileme döneminin sorunları ile cumhuriyete kalan "miras".

1 Reşat Ekrem Koçu, **Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar**, Muhallim Ahmet Halit Kütüphanesi, İstanbul, 1934, s. 402.

Osmanlı İmparatorluğu, 1536 yılında Fransa ile imzaladığı Kapitülasyon Antlaşması ile daha farklı bir uluslararası ilişkiler sürecine girmişti. Daha önce tanıdığı iç hukukun biçimleri olarak kabul edilen bazı imtiyazların ötesinde bu antlaşma ile artık Osmanlı padişahı ile Hıristiyan kral eşit kabul edilmektedir.[2] Kapitülasyonların imzalandığı Kanuni döneminin araştırmaları konusunda genel kabul gören görüş bu antlaşmaların ticari ve ekonomik temelli olsa da aslında siyasal konjonktürün ve ittifak ihtiyacının ve zorunluluğunun bir sonucu olarak gündeme gelmesidir.

Kapitülasyonların bu niteliğini tespit etmek özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası bağımlılık sürecinin nesnel tahlili bakımından elzemdir. Çünkü dünya siyasal tarihi, ülkeler arasındaki ilişkilerde görünen diplomasinin arkasında daha ciddi ve çıkara dayalı siyasal ilişkilerin olduğunu göstermektedir. Öyle ki daha kapitülasyonların kabul edildiği ilk dönemde dahi bazı Osmanlı yöneticilerinin bunların sakıncalarını tespit ettiği ve kaldırılması yönünde girişimleri olduğu göze çarpmaktadır. Örneğin 1716 - 1724 yılları arasında görev yapan Fransa elçisi Bonnac'ın raporlarına göre kendisi İstanbul'a geldiğinde Sadrazam Ali Paşa'nın iki hedefi vardı. Bunlar kapitülasyonların kaldırılması ve Katolik misyonerlerin faaliyetleriydi. Örneğin Elçi Bonnac, Osmanlı'da kapitülasyonların hukuki temelinin zayıf olduğunu anladığı konusunda endişelendiğini belirterek kendi amaçlarının bunları daha da genişletmek olduğunu belirtmişti.[3] Özellikle 19. yüzyılın sonları yabancı sermayenin kapitülasyonlar eliyle etkisini artırdığı ve Osmanlı Devleti üzerindeki yıkıcılığını gösterdiği bir dönemdir. Karal'a göre de Kırım Savaşı'nın öncesinden itibaren yabancılar ticari ve endüstri firmalarıyla devlet içinde yerleşmeye başlamışlar servet ve insan kaynaklarını istismar etmeye başlamışlardı. Elbette bu istismar Osmanlı'nın yerli ekonomisi ve iç ticaretini çökerten bir etkiye neden olmuştu. Kapitülasyonlar ve yabancılara verilen imtiyazlar II. Abdülhamit döneminde yabancı sermayenin ülke ekonomisini ele geçirmesinde zafer yılları olmuştu.[4]

Lozan'dan çok önce Jön Türk Devrimi'ne öncülük eden İttihat ve Terakki Partisi de Birinci Dünya Savaşı öncesinde kapitülasyonları kaldırma girişi-

2 İsmail Soysal, **Fransız ihtilali ve Türk - Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789 - 1802),** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987, s. 9.

3 Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma,** Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 49.

4 Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi, 8. Cilt Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876- 1907,** 7. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 2011, s. 436.

minde bulunmuş, 28 Eylül 1914'te kapitülasyonları "ilga edip" yabancı postaneleri kapatmıştı. Ancak yenilgi sonrası Müttefik ülkeler kapitülasyonların yeniden iadesini sağlamışlardı.[5] Tunaya'nın deyimiyle Jön Türklerin Meşrutiyet siyaseti, iktisadi anlamda "milli ve otarşik" bir siyasetti. Kapitülasyonlardan kurtulmayı, ülkede ticaretin canlanması, milli iktisadi işletmelerin ve milli bir bankanın kurulmasına girişilmesi bu siyasetin olumlu sonuçları olarak öne çıkmaktaydı.[6]

Kapitülasyonlara ve yabancı şirketlere verilen imtiyazlar Osmanlı'nın son döneminde önemli tartışmalara sahne olmuştu. Özellikle 19. yüzyılda Avrupa ile yapılan ticaret sözleşmeleri ve sonrasında Avrupa devletlerinden alınan dış borçlar Avrupa ile olan ticaret ilişkilerini yeni bir aşamaya getirmiş bunun sonucu olarak özellikle Bağdat Demiryolu imtiyazı sonucu ekonomide Avrupa'ya bağımlı bir süreç işlemeye başlamıştır. Demiryolu imtiyazı, İngiltere, Fransa ve Rusya gibi emperyalist ülkelerin Osmanlı üzerindeki çıkar çatışmalarının yoğunlaşmasını hızlandırmıştır.[7] Bunun yanında yine Osmanlı'nın son döneminde özellikle batılı ülkeler Osmanlı Devleti'ne gözlerini dikmişler ve somut olarak da madencilik alanında çalışmalar yapmışlardı. Örneğin 1902-1911 döneminde üretilen 6,5 bin tonluk maden kömürünün %74'ü, maden kömürü dışındaki tüm madenlerin üretiminin de % 64'ü yabancı şirketler tarafından gerçekleştirilmiştir. Kuşkusuz bu dönemde çıkarılan madenlerden elde edilen servet bu şirketlerin kasasına gitmişti. Örneğin Ereğli'deki maden çıkarma işini alan Fransız şirketler çok kısa süre içinde sermayelerini katbekat arttırmışlardı.[8]

Elbette Batı'nın siyasal evrimi Osmanlı'nın son dönemindeki dönüşümünü doğrudan etkilemişti. Sanayi devrimlerinin gerçekleşmesi, Avrupa'nın emperyalist bir konuma ulaşması iktisadi ve siyasal bakımdan az gelişmiş ülkelere göre büyük avantajlar sağlamıştı. Böylelikle klasik dönemin "kapitülasyonlar" dönemi, daha önce nispeten eşit şartlarda kurulan ilişkiler, Osmanlı Devleti'nin aleyhine adeta bir sömürge ilişkisi biçimine doğru yol almıştır. Batı, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı gibi ülkelere sermaye

5 Rıdvan Akın, **Türk Siyasal Tarihi, 1908- 2000,** On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2010, s. 240.

6 Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya, **Batılılaşma Hareketleri 1**, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, 1999, s. 63.

7 Doç. Dr. Gündüz Ökçün, "Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Bağdat Demiryolu İmtiyazı Üzerine Yapılan Tartışmalar", **AÜSBFD**, C 25, S 2., s. 17-18.

8 Yıldırım Koç, **Emperyalizm ve Türkiye'de Madencilik Alanında Yabancı Sermaye,** Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları, Ankara, 1975, s. 20-21.

ihracını yoğunlaştırmaya başlamış, kapitülasyonların karşılıklı ticari antlaşmaların ötesinde sömürge hukukuna doğru yol alması da bu dönemin ürünü olarak kendisini hissettirmişti. Osmanlı'nın bu bağımlılık süreci her emperyalist-kapitalist ilişkinin sonucu olarak Osmanlı Devleti aleyhine borçlanmayla sonuçlanmıştı. Duyun-u Umumiye'ye ekonomik kaynaklarını teslim etme süreci bunu taçlandıran bir olgu olarak ortaya çıkmaktadır. Böylelikle devletin iktisadi işletmelerinin işletme hakları borçların ödenebilmesi için yabancıların inisiyatifindeki bir kurulun denetimine verilmişti.

Osmanlı Devleti'nden böyle bir miras devralındı. Yeni cumhuriyetin kurucusu Mustafa Kemal Paşa tarafından kaleme alınan Misakı Milli metni olmak üzere Milli Mücadele Dönemi belgelerinde kapitülasyonlar ve ekonomik bağımsızlığımızı engelleyen anlaşmalar konusunda net bir tutum açıklanmıştır. Misakı Milli'nin altıncı maddesi şöyledir:

"Ulusal gelişmemizin olanaklar çerçevesi içine girmesi ve daha çağdaş, düzenli bir yönetim biçiminde işlerin yürütülmesinde başarılı olabilmek için, her devlet gibi bizim de gelişmemizin sağlanmasında bağımsızlığa ve tam bir özgürlüğe kavuşmamız, yaşama ve var olmamızın ana koşuludur. Bu nedenle siyasi, adli, mali gelişmemize engel olacak öteki sınırlamalara karşıyız. Saptanacak borçlarımızın ödenmesi koşullara da bu esaslara aykırı olmayacaktır."[9]

Atatürk, tam bağımsızlık konusunda Sakarya Savaşı öncesinde Fransız diplomat Frank Bouillon'la yaptığı görüşmelerde de tam bağımsızlığı siyasi, mali iktisadi, adli, askeri ve kültürel alanlarda tam bağımsızlık olarak ifade etmişti. Ayrıca 2 Kasım 1922'de "bu topraklar dahilinde tamamıyla bağımsız, yani kapitülasyonsuz bir Türkiye istiyoruz" sözleriyle kapitülasyonlar hakkındaki görüşünü açıklamıştı.[10]Daha kapitülasyonların kaldırılması gündemde değilken TBMM başkanı olarak 1 Mart 1922'de yaptığı konuşmada; "Bugünkü mücadelemizin amacı tam bağımsızlıktır. Bağımsızlığın tam sağlanabilmesi ise ancak mali bağımsızlık ile mümkündür. Bir devletin aslı bağımsızlıktan yoksun olunca o devletin bütün hayatı bölümlerinde bağımsızlık sakat durumdadır. Çünkü her devlet organı ancak maliye ile yaşar. Mali bağımsızlığın korunması için ilk şart bütçenin ekonomik bünye ile uygunluğu ve denk olmasıdır. Bundan dolayı devlet yapısını yaşatmak için dış ülkelere başvurmadan ülkeyi gelir kaynakları ile yönetmek çözüm ve önlemlerini bulmak gereklidir

9 Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi, 2. Kitap, Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti'ne**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1998, s. 88.

10 Prof. Dr. Sabahattin Özel, **Büyük Milletin Evladı ve Hizmetkarı, Atatürk ve Atatürkçülük,** Derin Yayınları, İstanbul, 2006, s. 59.

ve bulunabilir" demiştir.[11] İzmir İktisat Kongresi'nin açış konuşmasında cumhuriyetin iktisadi hayatında yabancılara uygulanacak hukukun geçmişe göre nasıl bir kopuş sergileyeceği açıkça ifade edilmiş, hukuken egemenlik haklarımızın güvence altına alınacağı bildirilmişti:

> "Efendiler, ekonomi sahasında düşünürken ve konuşurken zannedilmesin ki, biz yabancı sermayesine düşman bulunuyoruz. Hayır, bizim memleketimiz geniştir. Çok çalışma ve sermayeye ihtiyacımız vardır. Bundan dolayı kanunlarımıza bağlı olmak şartıyla yabancı sermayelerine gereken güvenceyi vermeye her zaman hazırız ve isteriz ki, yabancı sermayesi bizim çalışmamıza ve var olan ama yetersiz kalan servetimize katılsın. Bizim için ve onlar için faydalı sonuçlar versin; fakat eskisi gibi değil. Gerçekten geçmişte ve özellikle Tanzimat devrinden sonra, yabancı sermayesi memlekette üstün bir yere sahip oldu. Ve ilmi manasıyla denebilir ki, devlet ve hükümet yabancı sermayesinin jandarmalığından başka bir şey yapmamıştır. Artık her medenî devlet gibi, millet gibi, yeni Türkiye de buna uyamaz. Burasını esir ülkesi yaptıramaz."[12]

İzmir İktisat Kongresi'nin açış konuşmasında ise yabancı sermaye vurgusuyla dönemin iktisadi rotasını çiziyordu:

> "İktisadiyat sahasında düşünür ve konuşurken zannolunmasın ki ecnebi sermayesine hasımız, hayır bizim memleketimiz vâsi'dir. Çok sây ve sermayeye ihtiyacımız var. Kanunlarımıza riayet şartıyla ecnebi sermayelerine lazım gelen teminatı vermeye her zaman hazırız. Ecnebi sermayesi bizim sây'imize inzimam etsin ve bizim ile onlar için faideli neticeler versin. Mazide, Tanzimat devrinden sonra ecnebi sermayesi müstesna bir mevkie malikti. Devlet ve Hükümet, ecnebi sermayesinin jandarmalığından başka bir şey yapmamıştır. Her yeni millet gibi Türkiye buna muvafakat edemez."[13]

11 **TBMM Millet Meclisi Tutanak Dergisi,** D. 1, C 18, S 2 http://www.tbmm.gov.tr/tarihce/ataturk_konusma/1d3yy.htm

12 Prof. Dr. Ali SEVİM, Prof. Dr. M. Akif TURAL, Prof. Dr. İzzet ÖZTOPRAK, "Türkiye İktisat Kongresi'ni Açış Söylevi, İzmir", **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri,** http://atam.gov.tr/turkiye-iktisat-kongresini-acis-soylevi-izmir/

13 Afet İnan, **İzmir İktisat Kongresi, 17 Şubat-4 Mart 1923,** TTK Yayınları, Ankara, 1982, s. 65.

Batılı ülkelerin kapitülasyonlarla ilgili geçmişten kalan ısrarlı tutumları Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Bunlara tipik bir örnek olarak "Bozkurt-Lotus Davası" gösterilebilir. Ege Denizi'nde birer Fransız ve Türk gemisinin çarpışması sonucu gerçekleşen olayda Fransız kaptanın Türk makamları tarafından tutuklanması ve cezaya çarptırılması Fransız makamları tarafından sert tepkiyle karşılanmıştı. Fransızların Türkiye'yi protestosu sonucu Türkiye, Türk bağımsız yargısının karar verme hakkı olduğunu savunmuştur. Konuyu bir hakeme götürme örneği olarak nitelenebilecek bir gelişme yaşanmış ve taraflar konuyu Lahey Adalet Divanı'na götürmüşlerdir. Genç Cumhuriyet önderliğinin bu konudaki tutumu Mustafa Kemal'in daha önce açıkladığı kapitülasyonlar konusundaki tavrına paralel bir tutum olmuştur. İsviçre'de kapitülasyonlar alanında doktora yapmış olan Mahmut Esat, yaptığı savunmasında uluslararası hukuk ilkelerinin, devletlere kendi toprakları dışında yasaların cinayet saydığı bir suçu işledikten sonra ülkeye gelen bir vatandaşı yargılama hakkı tanıdığını gemi çarpışmasının bu bağlamda değerlendirilmesi gerektiğini belirtmişti. Sonuçta Adalet Divanı kapitülasyonların kaldırılmasından hareketle Türkiye lehine karar vermek zorunda kalmıştı. Bu kararla birlikte ilk kez kapitülasyonların kaldırılmasından sonra Türkiye uluslararası hukuk alanında bağımsızlık ve egemenlik haklarını koruyan bir karara imza atmış oldu.[14]

Lozan Tutanaklarında ve Meclis Görüşmelerinde Kapitülasyonlar

Lozan barış görüşmeleri Türkiye ile Avrupa ülkeleri arasındaki uzun bir döneme dayanan ve belli aralıklarda savaşlarla çözülmeye çalışılan sorunların diplomasi alanındaki savaşıdır. Yüzyıllara dayanan sorunların kısa bir dönemde çözülmesi mümkün olmamış, anlaşılamayan konular nedeniyle konferans kesintiye uğramıştır. Bunlar Türkiye'nin Irak ve Trakya sınırlarının saptanması, boğazlarda uygulanacak esaslar, kapitülasyonların kaldırılması, borçlar ve azınlıkların durumu gibi çözümü zor konulardı. Bilindiği gibi iki döneme ayrılan görüşmelerde antlaşmaya varılamayan adalar, Musul ve kapitülasyonlar, imtiyazlar ile Yunanistan'a ödenmesi istenen savaş tazminatı gibi konularda anlaşmaya ikinci dönemde varılabilmişti.[15]

14 Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi, 3, Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923-1938),** Bilgi Yayınları, Ankara, 2005, s. 225-226.

15 Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi 2,** s. 285-286.

Lozan görüşmelerinde Komisyon Başkanı Marki Garroni kapitülasyonların tartışıldığı oturumda kapitülasyonlarla ilgili olarak bunların başlangıçta yabancılara ülke ticaretinin kaynaklarını geliştirmek için, gerekli güvencelerle Osmanlı İmparatorluğu'na çekmek için gönüllü olarak kabul edildiğini hatırlatmıştı. Bununla birlikte bu uygulamanın devletlerin egemenlik haklarını kısıtladığını Türkiye'nin de çağı geçmiş bu rejimin kalkmasını istemesinin yerinde ve haklı olduğunu ifade etmiştir.[16] Aslında daha görüşmelerin başında görülmektedir ki masada Türk heyetinin karşısında oturan devletlerin temsilcileri kapitülasyonları eski haliyle kabul ettiremeyeceklerini biliyorlar ve alabilecekleri ölçüde ödünler almayı tasarlıyorlardı. Bu nedenle eski kapitülasyonlar rejimi yerine yabancı şirketlerin ticari girişimlerini güvence altına alan eskiye benzer bir adli rejimin hayata geçirilmesi gerekliliği üzerinde duruldu. Bu istek yabancı temsilcilerden M. Barrere tarafından şu şekilde ifade edilmişti:

> "Kapitülasyonların ortadan kaldırılmasından söz edildiğine göre demek ki bu kapitülasyonlar bugün de vardır. Konferansın ödevi çağdaş gereklere daha uygun düşecek ve çağı geçmiş görüşlere dayanan kapitülasyonlar rejimi yerine geçebilecek, bir sistem araştırmaktır. Bununla birlikte, yeni rejimin, hukuk açısından, yabancıların isteklerini karşılayacak ve onlara gerekli güvenceleri verecek hükümleri kapsaması zorunlu olacaktır."

Lord Curzon'da bu görüşlere katılmakta, ona göre;

> "Kapitülasyonlar adı altında antlaşmalardan doğmuş haklar ve düzenlemeler anlaşılmaktadır. Bunlar, böylece karşılıklı rica ile yaratılmışlardır ve bu sistem yüzyıllardır, yürürlükte kalmıştır; kapitülasyonların, öteki tarafın rızası olmaksızın yerlerine yeni bir rejim konmaksızın yalnız bir tarafça sona erdirilemeyeceği ise birçok vesilelerle yerleşmiş bulunmaktadır."[17]

Türk Heyeti Başkanı İsmet Paşa, kapitülasyonlarla ilgili yaptığı konuşmanın sonunda şunları belirterek Türk tarafının bu konudaki kesin tutumunu dile getirmekteydi:

---

16 Seha Meray, **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, C 2, A.Ü. SBF, Yayınları** No:319, s. 2.

17 **A.g.e.**, s. 3-4.

> "Aslında kapitülasyon niteliğinde olacak başka herhangi bir rejim de kabul edilemez. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ilgili hükümetlerle, karşılıklı olmak (mütekabiliyet) şartına ve Devletler Hukuku (uluslararası kamu hukuku) ilkelerine dayanan, ticaret, yerleşme, suçluların geri verilmesi antlaşmalarıyla konsolosluk sözleşmeleri yapmaya hazırdır."[18]

Fakat elbette emperyalist ülkelerin gündeme getirdiği "yeni rejim" aslında kapitülasyonların yeni, fakat belli ölçülerde şekil değiştirmiş halinden başka bir şey değildi. İsmet Paşa'nın başkanlığındaki heyet bunu ifade ederek bunların yeni Türkiye tarafından kabul edilemeyeceği, bağımsız bir ülkenin kimliğiyle bağdaşmayacağı üzerinde durmaktaydı. Türk heyetinin kapitülasyonlar rejiminin pratik alandaki uygulamalarının karara bağlanacağı komisyonlarda bu bakış açısıyla çalışacağı vurgulandı.[19]

Türk heyeti kapitülasyonların kaldırılması gerektiğini oldukça net ve sağlam nesnel olgulara dayandırmıştı. Verdiği örneklerle özellikle uluslararası hukuk ilkelerinin de bunu dayattığını ifade etmişti. Uluslararası kamu hukuku ve egemenlik hakları açısından batılı ülkelerin 1856 Paris Kongresi'nde Osmanlı'nın haklarına saygı göstereceği vurgulanmıştı. Antlaşmanın 7. maddesi şöyleydi:

> "Avrupa devletleri, Osmanlı Devletler Hukuku'ndan ve haklarından yararlanmasını kabul ediyordu. Ayrıca, her biri, ayrı ayrı, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne ve bağımsızlığına saygı göstermeyi garanti ediyor ve bu garantinin tamamen uygulanmasına da ortaklaşa kefil oluyorlardı."[20]

Bu örnek aslında günümüze yapılacak bir perspektifte uluslararası hukukun büyük ölçüde değiştiğini göstermektedir. Günümüzde çok uluslu şirketler pek çok antlaşma ile devletler hukukunun üzerinde bir özel bir hukuk alanı oluşturmuşlardır.

Nitekim Lozan'da İtilaf devletleri, adına kapitülasyon denilmese dahi geçmişin mali ve adli birtakım hak ve imtiyazlarının çeşitli güvenceler altında yeniden verilmesini şart koşuyorlardı.

18 **A.g.e.**, s. 15.

19 **A.g.e.**, s. 3.

20 Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi,** C 5, 7. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 243; Dr. Rıfat Uçarol, **Siyasi Tarih, 1789-2010,** Der Yayınları, İstanbul, 2010, s. 226.

Lozan Konferansı'yla ilgili meclis görüşmelerinde bilgi veren Hüseyin Rauf Bey, yabancıların kapitülasyonlarla ilgili istekleri konusunda endişelerini dile getirdikten sonra özellikle ayrıcalık istekleri ve karşı tarafın uluslararası mahkemelerin Türk mahkemelerinin üzerinde yetkili olması isteğini ifade etmişti:

"1) Ecnebilerin mahkemelerimize ciheti müracaatı hakkında ancak şu derecesinde kuyudata tabi tutulup teminat akçası kuyudatına tabi olmamak, tebaa derecesinde yani bizim tebaamız gibi kefaleti müteselsileye tabi olmamak, kefalet akçası alınmak diyorlar. Hatta bunda da bir hile yapmak istiyorlar. Mesken yani ikamet vesikası göstermekten bile kendilerini vareste bırakmak istiyorlar.

2) Beynelmilel mahkemei daimî tarafından teklif olunacak hâkimlerin Türk adliyesine iltihak ile ecanibe ait mesailde bizim hâkimlerimizle teşriki mesaî salâhiyetini haiz olmaları.

3. Bunların kavaninimizi ihtiyacatı asriyeye göre tespit etmek üzere ıslahat lâyihalarını ihzarda bir vazifeye sahip olmaları. Ecnebi hâkim usulünü prensip itibariyle reddettiğimizden mesaili adliyeye başlanamamıştır. Ecnebilerin kasabalar haricinde araziya ademi tasarrufu ve bazı mebaninin tebaamıza lüzumu hasrı hakkında metalibimize karşı ısrar ediyorlar. Kapitülasyonlar hakkındaki mesai de bu derecededir."[21]

Lozan görüşmelerini döneminde meclisteki tartışmalarda söz alan Hakkı Hami Bey ise;

"Türk mahkemelerinde yabancı hukukçuların bulunmaması gerektiğini, yargını bağımsız olması gerektiğini şu sözlerle ifade etmişti: Biz mütehassıslara muhtacız. Fakat İngilizlerin teklifleri üzerine korkarak değil. Biz sureti katiyete mahkemelerimizde istiklal ederiz ve kimseyi müdahale ettirmeyiz" diyordu.[22]

Lozan görüşmelerinin meclis tartışmalarına yansımalarından anlaşılmaktadır ki, özellikle Fransızlar kapitülasyonlar konusunda tarihten aldıklarını düşündükleri avantajlarını kullanmak istemişler, bu meseleyi bütün müttefiklerin sorunu haline getirmişlerdir. Görüşmeler sürerken söz alan Hüseyin Rauf Efendi bunu şöyle ifade etmiştir:

21 **TBMM, GCZ**, C 3, 25.12.1922, s. 1148.
22 **TBMM, GCZ**, C 3, 1.1.1923, s. 1193.

"Fransızlar ve İtalyanlar kendi murahhaslarına söylemişler ve onlara ısrar ettirmişlerdir. Adli kapitülasyonla, mali kapitülasyonlar vesaire ve fakat kendilerinin istihsalını elzem gördükleri mevada gelince öyle bir hazırlık yapmışlardır ki o meseleyi tekmil müttefiklerinin meselesi yapmışlardır ve müttefikan bize taarruz etmek imkanını istihsal etmişlerdir. Gurzon'un en büyük mahareti bu noktada tebarüz ediyor. Adli kapitülasyonlarda Fransa murahhasları son derece anudane ve bazen mütecasirine, mütecavizane etvarda bulunmak suretiyle bugüne kadar iddialarını idame ettire gelmektedirler.[23]

İkili Antlaşmalardan Gümrük Birliği, Tahkim ve MAİ'ye

Cumhuriyet, diğer pek çok alanda olduğu gibi iktisadi anlamda da Osmanlı'dan devralınan Milli İktisat politikalarını da içeren hem bir sürekliliği hem de bir kopuşu ifade etmektedir. Yüzyılların birikimi varlığını belli ölçülerde sürdürmekle birlikte yeni cumhuriyet yaptığı atılımlarla siyasi devrimi başarıya ulaştırmıştır. Dönemin ekonomi politikaları açısından bakıldığında Meşrutiyet çizgisinin büyük ölçüde Cumhuriyet'e aktarıldığını söylemek yerinde olacaktır. 1908 sonrasında uygulanan "milli iktisat" politikası dönemin iktisat politikasına egemen olacaktır.

Lozan'la birlikte hem kapitülasyonların kaldırılması hem de 19. yüzyılda yabancıların elde ettiği ticari imtiyaz haklarının iptali, emperyalist ülkelerin inisiyatifini azaltmıştı. Ancak antlaşma bir bağımsızlık belgesi olmasının yanında iktisadi olarak güç dengelerinin Türkiye aleyhine olmasından dolayı belli ödünleri de içeriyordu. Bu ödünlerden Osmanlı borçlarının devralınması, Cumhuriyet hükümeti açısından önemli bir kaynak bunalımı yaratacaktır. Bir başka olumsuz gelişme ise Lozan'a ek olarak imzalanan ticaret sözleşmesiydi. Bu sözleşme 1916 yılında imzalanan Gümrük Sözleşmesi'ni esas alıyordu. Genel olarak bakıldığında bu sözleşmenin uygulanmasının Türkiye'nin gümrük gelirlerini arttırmaya ve sanayisini dış rekabetten korumaya dönük adımları zorlaştırdığı görülmektedir.[24] İzmir İktisat Kongresi sonrası yabancı sermayenin teşvik edilmesine rağmen yarı-sömürge Osmanlı ekonomisinin mirası olan demiryolu işletmeleri ve tütün rejimi millileştirildi. Tunaya'nın, dönemin İkdam Gazetesi'nden aktardığına göre Lozan görüşmeleri esnasında Armstrong Vickers, Regie Generale ve Turkish Petroleum şirketleri bir "ihtikar (vurgun) şebekesi" kurmuşlardı. Chester Projesi kapsamında tekel niteliğinde uzun bir

23 **TBMM, GCZ**, C 3, 25.1.1923, s. 1223.

24 Doğan Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni 2**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1996, s. 369.

süre haklarının saklı tutulmasını istiyorlardı.[25] 1922 yılında Amerikan Chester gurubuyla anlaşmazlığa düşüldükten sonra demir yollarında yabancı sermayeyi tasfiye doğrultusunda karar alındı. Önce demir yollarının devletleştirilmesi ardından 1926 yılında Kabotaj hakkıyla Türk limanları arasında yabancı sermaye dolaşımı yasaklandı. [26] Bu yasa kapitülasyonların somut uygulama alanında kaldırılması bakımından elzemdi. 19 Nisan 1926 yılında kabul edilen 815 sayılı yasa, "Türkiye Sahillerinde Deniz Nakliyatı ve Limanlarla Karasuları İçinde Sanat ve Ticaret Yapma Hakkında Kanun" başlığını taşıyordu. 1 Temmuz'da yürürlüğe giren yasa ile Türk karasularında, Türkiye'deki nehirlerde ve göllerde gemi bulundurmak ve bunlarla ulaşımı düzenlemek, ticaret yapmak hakkı yalnızca Türk vatandaşlarına tanınmıştır.[27]

1929 Dünya Ekonomik Buhranı, iki dünya savaşı arasında dünyayı en çok etkileyen olguydu. Krizden etkilenmemiş hiçbir kıta kalmamış, kendine özgülüğü ve kapsamı bakımından genel olarak büyük bir tahribata yol açmıştı.[28] Ancak Türkiye gibi yeni gelişmekte olan bazı ülkeler için tersi sonuçları oldu. 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'na paralel olarak uygulanmaya başlanan devletçi-korumacı iktisat politikası Türkiye'nin iktisadi olarak büyüdüğü ve sanayisini güçlendirdiği bir dönem olacaktır. İktisatçı Boratav'a göre "kapitalist dünya sisteminin merkezinin derinden sarsan 1929 Buhranı'nın, bu sistemin bağımlı ve azgelişmiş çevresini oluşturan ülkelerde ilk kez kendi öz dinamikleriyle ulusal bir sanayileşmeye yönelme fırsatı yarattığı, 1950 sonrasında "bağımlılık okulu" altında toplanan pek çok çağdaş yazarın benimsediği bir tezdir." [29]

1930-1939 yılları arasında devletçi ve kalkınmaya yönelik gelişme Türkiye'nin iktisadi temellerinin sağlamlaşmasında en önemli gelişmeyi sağlamıştı. Sanayileşme yönünde atılan ciddi adımlar sonuçlarını vermiş ve yıllık ortalama büyüme hızı yüzde 10.3 gibi bir rakama ulaşmıştır.[30] Bu dönem Türkiye ekonomisin nispeten büyüdüğü ve bağımsızlaşma yolunda adımların atıldığı bir dönemdi. Bu büyümede en önemli etkenlerden biri de daha önce kapitü-

25 Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876- 1938)**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 245.

26 Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002,** 9. Baskı, İmge Yayınları, İstanbul, 2003, s. 39-47.

27 Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi 3,** s. 227.

28 J.M. Roberts, **Yirminci Yüzyıl Tarihi,** Çev. Sinem Gül, Dost Yayınları, Ankara, 2003, s. 307.

29 Boratav, **a.g.e.**, s. 65.

30 **A.g.e.**, s.70.

lasyonlar yoluyla işletme yabancılara verilen imtiyazlı iktisadi kuruluşların millileştirilmesiydi. Dönemin teorisyenlerinden Şevket Süreyya'nın deyimiyle bu çaba bir "özgür kalkınış çabası devri"dir. Bu dönemde yirminin üzerinde şirket millileştirilmiş bunlar 1933 yılından sonra hız kazanmıştır.[31] Kuruç'a göre özellikle Avrupa'nın girdiği kriz ortamında yeni Türk Devleti'nin kendini var etme ve kurma çabasının öne çıkmasıdır. "Evrensel" esaslarla özel koşullara göre izlenen politikalar birlikte yürütülmüş ve yeni ulus devletinin özgün ekonomik yönelimini oluşturmuştur.[32]

Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında, az gelişmiş ülkelerin ekonomik büyüme şartları Batı'yı taklit eden ve batı tarafından önerilen modellerdi. Temelde bu ülkelerin teknik, finansman gibi ekonomik ihtiyaçlar bakımından yetersiz olması ve Batı'nın desteğine muhtaç olduğu argümanına dayanıyordu. Bu görünen amacın ötesinde ise hedef emperyalizmden bağımsızlıklarını kazanmış olan ulus devletlerin Batı'dan kopuşunu önlemek ve çeşitli ekonomik araçlarla yeniden bağımlılığını sağlamaktı. Az gelişmiş ülkeler, çok uluslu devletlerin finans kuruluşları tarafından verilen hibelerle borçlandırıldı ve geri dönülmez bir süreç başladı. [33]

Ülkemiz açısından da ilk ciddi kırılma 1945 yılında ABD ile yapılan ikili antlaşmalar sonrası yaşanmıştır. Öncelikle 23 Şubat 1945'te imzalanan yardım antlaşmasını 27 Şubat 1946 yılında imzalanan 10 milyon dolarlık kredi antlaşması izlemiştir. Bu antlaşmalar öncelikle yardım ve karşılıklı ticari ilişkilerin geliştirilmesi amaçlı yapılsa da Türkiye ekonomisini dışa bağımlı hale getiren edilgen bir sürecin başlangıcıdır.[34] İlk antlaşmanın 2. maddesinde "T.C. Hükümeti, sağlayabilmek vazifesinde bulunduğu ve müsaade edebileceği maddeleri, hizmetleri, kolaylıkları veya bilgileri ve kolaylıkları sağlayacaktır" denilmektedir.[35]

Türkiye'nin Kore Savaşı'na dahil olması, dış politika ekseninin tek yönlü olarak giderek Batı'ya özellikle ABD'ye doğru kayması ve NATO'ya katılım

31 Avcıoğlu, **a.g.e.**, s. 454-455.

32 Bilsay Kuruç, "Ulus Devletin Payandaları, Ekonomik Büyüme ve Mali Disiplin, 1923- 1950", **Uluslararası Atatürk ve Çağdaş Toplum Sempozyumu,** İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2002, s. 40. (39-63).

33 Fikret Başkaya, **Azgelişmişliğin Sürekliliği,** İmge Yayınları, Ankara, 1995, s. 147.

34 Haydar Tunçkanat, **İkili Antlaşmaların İçyüzü,** Kaynak Yayınları, İstanbul, 2006, s. 260.

35 **A.g.e.,** s. 18.

özellikle ABD'nin iktisadi alanda Türkiye üzerindeki emperyalist politikalarının yoğunlaşmasını getirmiştir. Arkada kalan elli yıl adeta bu bağımlılaşma sürecinin katmerlenme sürecidir. Marshall yardımları sonrası Türkiye'nin ABD'nin ileri karakolu rolünü üstlenmesi, iktisadi olarak sömürgeleşme sürecinin hızlandırılmasını sağlamıştır. Türkiye'nin AET'ye başvuru sürecinin sürekli olarak sürüncemede tutulması, Türkiye'nin oyalanması ve son yapılan Gümrük Birliği Antlaşması ekonomik kaynakların batılı odaklar tarafından adeta talan edilmesini sağlamıştır. 12 Eylül 1963 yılında Ankara Antlaşması'yla başlayan Avrupa Birliği'ne katılma süreci 1995 yılında imzalanan Gümrük Birliği antlaşmasıyla kritik bir sürece girmiştir. Başlangıçta Türkiye'ye tam üyelik için verilen sözler, Türkiye'nin AB'nin istediği gümrüklerini tamamen açmasına neden olmuştur. 1 Ocak 1973 yılında imzalanan Katma Protokol ile Türkiye'ye ortak üyelik statüsü verilmiştir. Ancak bu statü ne iktisadi olarak bir avantaj ne de karar alma mekanizmalarına katılımı sağlayacaktır. AB'nin bu adımları yalnızca Türkiye pazarını değerlendirmede attığı taktik adımlardan biriydi.[36]

Prof. Dr. Manisalı'ya göre Gümrük Birliği süreci AB'ye bağımlılık sürecinde son noktalardan biridir:

"Başta anlaşma dengesiz bir anlaşmadır. Özellikle de anlaşma metninin 52'den 62'ye kadar olan maddeleri okunduğu zaman net bir şekilde Türkiye'yi vesayet altına aldığı görülmektedir. Her şey Gümrük Birliğine uydurulacaktır. Ancak Gümrük Birliği ise tam üyelerin milli menfaatleri doğrultusunda döndürülen bir çarktır. Türkiye kendi milli menfaatlerini Gümrük Birliğine yansıtamayacaktır. Gümrük Birliği sabit, statik bir hadise değildir. Devamlı değişme, gelişme halindedir. Kim değiştirecek? Tam üyeler değiştirecektir. Hangi kritere göre değiştirecek? Kendi milli menfaatlerine göre değiştirecektir. Çelişki ve dengesizlik buradan kaynaklanıyor. Onun ötesindeki meseleler, mali yardım, negatifleri pozitifleri bundan sonra gelecek meselelerdir. Temeldeki meseleler çok büyük sorunlar yaratacaktır."[37]

36 **A.g.e.,** s. 18.

37 "Gümrük Birliği Üzerine Görüşler", **Altınoluk Dergisi**, Nisan 1995, S 110, Sayfa: 012http://dergi.altinoluk.com/index.php?sayfa=yillar&MakaleNo=d110s012m1, Erişim tarihi: 25 Eylül Çarşamba.

Tahkim ve MAİ ve Türkiye'de Tahkim ve Uluslararası Bağımlılık Süreçleri

Tahkim, dünya siyaset tarihi içinde yalnızca son yüzyıla ait bir olgu değildir. Antik çağlardan itibaren devletler arasında barış amacıyla kullanılan bir çözüm yolu olmuştur. Özellikle 19. ve 20. yüzyıllarda uluslararası örgütlerin kurulmasıyla birlikte daha farklı boyutlarda ele alınmış, uluslararası hukukun bir parçası haline gelmiştir.[38]

Akıncı'ya göre tahkim, "kanunun tahkim yolu ile çözümlenmesine izin verdiği konular kapsamında olmak koşuluyla, taraflar arasında doğmuş, veya doğabilecek uyuşmazlıkların devlet yargısında çözümlenmesi yerine, hakem adı verilen kimseler aracılığı ile çözümlenmesi konusunda tarafların antlaşmaları"dır.[39]

Ancak bunun yanında tahkim, "kanunun menetmediği konularda taraflar arasında doğmuş veya doğması muhtemel anlaşmazlığın, bir akit veya kanun hükmü uyarınca, devlet yargısına başvurulmadan, taraflarca veya kanunla doğrudan doğruya seçilmiş olan veya kanunun yetki tanıdığı şahıs veya mercilerce tayin edilmiş bulunan kişiler aracılığı ile çözülmesidir".[40] ülkeler arasında ticari ve hukuki anlaşmazlıklarda tahkimin uygulanabilirliği konunu uzmanlarınca tartışmalıdır. Örneğin "Milletlerarası Özel Hukuk'ta kesinleşmiş ve icara kabiliyeti kazanmış yabancı hakem kararlarının tenfizi düzenlenmiş, fakat yabancı hakem kararı kavramının tanımı yapılmamıştır."[41]

Samir Amin, ulus devletlerin oluşumunda iktisadi gelişmenin rolünü şu sözlerle vurguluyordu:

"Günümüzde egemen yabancı sermayenin ağırlık merkezinin ticaret şirketlerinden büyük bölgelerarası maden ya da sanayi işletmelerine kaymasıyla, ticaret kesimi önemini yitirmekte ve ticari işler yerli sermayeye bırakılmaktadır. Siyasi bağımsızlığın ertesinde, ilişkilerin geçirdiği bu dönüşümün bu

38 Dr. Feyiz Erdoğan, **Uluslararası Hukuk ve Tahkim,** Seçkin Yayınevi, Ankara, 2004, s. 27.

39 Ziya Akıncı, **Milletlerarası Tahkim**, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2003, s. 23.

40 Veli Atılgan, "Milletlerarası Tahkim Kanunun Uygulama Alanı ve Hakem Kararlarının İptal Sebepleri", http://www.turkhukuksitesi.com/makale_119.htm

41 Ergin Nomer, Nuray Ekşi, Günseli Öztekin, **Milletlerarası Tahkim**, Beta Yayınları, İstanbul, 2003, s. 120.

noktada da belirleyici bir etkisi olmuştur. Devlet aygıtıyla kurduğu çok yönlü bağlar (aile ilişkileri, suistimal, vb.) ulusal burjuvazinin oluşumuna yardımcı olmakta, bu bağların sağlamlığı ölçüsünde ulusal burjuvazi gelişebilmektedir. Yerli iktidardaki yoğunlaşmanın en uç noktalara vardığı örneklerde, toprak oligarşisiyle iç içe işlevlerini yüklenmekle kalmayıp modern kesimlerdeki (madenler, sanayi ve bankalar) yabancı sermayeyle ortaklığa da girişebilir."[42]

20. yüzyılda emperyalist gelişmesini tamamlamış ülkeler dışında kalan "gelişmekte olan" ülkelerin geçirdiği iktisadi süreç bu doğrultuda olmuştur. Tahkim ve uygulamalarını Türkiye gibi ülkeleri ilgilendiren yönü iktisadi boyutlarıyla değerlendirilmesi gerekir. Uluslararası Tahkim, Mai ve benzer sözleşmeler yabancı sermayenin az gelişmiş ülkelerin kaynak ve işgücü potansiyelinden maksimum düzeyde yararlanmasına hizmet etmektedir. 20. yüzyıl kapitalizminin ulaştığı birikim Avrupa merkezli emperyalist ülkelerin az gelişmiş ülkelere sermaye ihracı olgusunu gündeme getirmişti. Tahkim ve Mai gibi uygulamalar ise bu ülkelerin ekonomik sistemlerinin emperyalist kapitalist sisteme entegre edilmesi ve bu ülkelerde uyguladığı yeni ekonomi politikasının bir uzantısıdır, yeni biçimleridir.

Dünyada günümüzde ülkeler arasındaki ekonomik ilişkiler içinde hukuksal düzenlemelerin ele alınması ekonomik sistemlerin gelişimi ve çok uluslu odakların ihtiyacıyla doğrudan ilişkiliydi. Bu noktada bu sistem çok uluslu şirketlerin doğrudan kontrolünü sağlayan bir sistemi zorunlu kılmıştır. Bu şirketlerin önemli bir bölümü Amerikan, Japon ya da Batı Avrupalı şirketlerdir.[43] Prof. Minibaş'a göre çok taraflı yatırım antlaşmaları (MAİ) "yabancı sermayenin girdiği ülkede üretimden pazarlamaya kadar mülkiyet edinme de dahil olmak üzere hiçbir sınırlama ve denetimle karşılaşmamasını sağlayacak kuramsal ve kurumsal düzenlemelerin yapılması" ihtiyacından ortaya çıkmıştır. Öyle ki bunun önündeki yasal idari ve adli engellerin kaldırılması ve taraf ülkelerin uyması noktasında imtiyazların tanınması zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Minibaş'ın formülasyonuyla; "kapitalist sistemin sorunu sermaye birikimi yetersizliğinden kaynaklandığından çözüm, yani kârların maksimize edilmesi doğal kaynakların maliyetinin sıfır, emeğin maliyetinin düşük tutulmasına bağlıdır. Bu tür bir çözüm yolu sermayenin hiçbir yasal

42 Samir Amin, **Eşitsiz Gelişme,** Çev. Ahmet Kotil, Arba Yayınları, İstanbul, 1991, s. 324.

43 **Uluslararası İlişkiler, Giriş, Kavramlar ve Teoriler,** Editör: Prof. Dr. Haydar Çakmak, Barış Kitabevi, Ankara, 2007, "Çokuluslu Şirketler", Yrd. Doç. Dr. Kenan Dağcı, s. 102-104.

engelle karşılaşmamasına yani devletin müdahaleci ve koruyucu kimliğinden çıkmasına ekonomik düzenlemedeki yerini piyasa mekanizmasına bırakmasına bağlıdır."[44]

Konunun uzmanı avukat Candoğan'a göre de çok taraflı yatırım antlaşmalarının kabulü devleti "sanal devlet" haline getirmektedir. Ulus devlet anayasalarını temeli olan egemenlik haklarının MAİ anlaşmalarıyla birlikte devletten çok uluslu şirketlere devredilmesi tehlikesini doğurmaktadır. Anayasa'nın "egemenlik, kayıtsız şartsız milletindir" ilkesi bu sürecin kabullenilmesiyle birlikte ortadan kalmış olacaktır.[45]

Uluslararası uyuşmazlıkların hukuki yoldan çözümü başlıca iki yoldan yapılmaktadır. Milletlerarası uyuşmazlıkların barışçıl yoldan çözümü 1899 La haye Barış Konferansı'nda sözleşmelerle belirlenmiştir. Sözleşmenin 37. maddesine göre hakemlik şöyle tanımlanmıştır:

"Uluslararası hakemliğin amacı devletler arasındaki uyuşmazlıkların, tarafların seçecekleri yargıçlar ve hukuk yoluyla çözülmesidir. Hakemliğe başvurma, kararın iyi niyetle uygulanacağının üstlenildiği anlamına gelir." [46]

İlkesel olarak hakemlik konusunda antlaşmalar yapılmasına rağmen, tüm devletler arasında zorunlu hakemliği öngören, genel bir anlaşma bulunmamaktadır. Bu durum da aslında tahkim mahkemelerinin ülkeler nezdinde sübjektif çıkarlara göre düzenlenebileceğini göstermektedir.[47]

"Bu konudaki sakıncaların öne çıkanları uyuşmazlıkların çözümlenmesinin uyuşmazlık çözüm yönteminin, gelişmiş ülkeler tarafından gelişmekte olan veya az gelişmiş ülkelere dayatılan (veya, bir başka deyişle, sermaye ihraç eden ülkelerce sermaye gereksinimi içinde bulunan ülkelere karşı kullanılan, hatta, eski dönemlerdeki kapitülasyonları andıran bir mekanizma olarak tanımlanabileceği, yatırımcı şirketlerin büyük oranda Avrupa Birliği (AB), Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Japonya'nın oluşturduğu üçlüye ait olduğu ve mevcut ikili veya bölgesel antlaşmalar çerçevesinde bir 'çıkar dengesizliği' bulunduğu yolundadır. Bu itibarla, küresel bir antlaşma düzenine

44 Prof. Dr. Türkel Minibaş, "Önümüzdeki Bin Yılın Anayasası", http://www.antimai.org/kitap/mai_taslak/minibas.htm

45 Avukat Gökhan Candoğan, "MAİ ve Özelleştirmenin Hukuki Boyutları", http://www.antimai.org/kitap/maitop/maitop8.htm

46 Mehmet Gönlübol, **Uluslararası, Politika, İlkeler, Kavramlar, Kurumlar,** 5. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2000, s. 358.

47 **A.g.e.**, s. 360.

geçiş, yapılacak ise, burada gelişmekte olan ülkelerin çıkarlarının daha adil korunduğu bir mekanizmanın kurgulanmasına gerek duyulduğu; nihayet, bir yandan küresel ölçekte serbestiyet öngörülürken, diğer yandan da kalkınma amaçlı kısıtlamaların ve ülkelerin düzenleyici işlem yapabilme erklerinin güvence altına alınmasına özen gösterilmesi gerektiği savunulmaktadır."[48]

Ülkemiz açısından bakıldığında ise Tahkim hukukuna, Cumhuriyet tarihinde ilk kez 1927 tarihli Hukuk Muhakemeleri Usulü Kanunu'yla yer verilmiştir. Bunun yanında Milletlerarası Özel Hukuk ve Usul Hukuku Hakkındaki Kanun'da da tahkime ilişkin düzenlemeler vardır.[49] Bu yasalarda hakemlik kurumu yalnızca şirketler arasındaki ticari ilişkileri kapsamaktadır.

Prof. Dr. Seviğ'e göre ise 1973 yılına kadar yabancı hakem kararlarının uygulanması veya Türkiye'nin bu konudaki uluslararası anlaşmalara katılımı konusunda somut adım atılmamıştır.[50] Türkiye'nin tahkim sürecine adaptasyonu özellikle 1980 Askeri Darbesi sonrası küreselleşme süreciyle hızlanmıştır. Örneğin, Elektrik Üretimi ve Dağıtımı gibi büyük alt yapı projelerini gerçekleştirmek amacıyla sırasıyla, 19 Aralık 1984 tarihli (Sayı 18610) Resmi Gazete'de yayınlanan 'Türkiye Elektrik Kurumu Dışındaki Kuruluşların Elektrik Üretimi, İşletimi, Dağıtımı ve Ticareti ile Görevlendirilmesi' hakkındaki 3096 sayılı ve 13 Haziran 1994 tarihli (Sayı 21959) Resmi Gazete'de yayınlanan 'Bazı Yatırım ve Hizmetlerin Yap-İşlet-Devret Modeli çerçevesinde yaptırılması' hakkındaki 3996 sayılı Kanunlar yürürlüğe girmişti. Kanunun 5. maddesinde "Yüksek Planlama Kurulunca belirlenen idare ile sermaye şirketi veya yabancı şirket arasında imtiyaz teşkil etmeyecek nitelikte bir sözleşme yapılacağı" ve "bu sözleşme(nin) özel hukuk hükümlerine tabi olacağı" hükmü yer almıştı. 24 Kasım 1994 tarihli 4047 sayılı Kanunun, 3996 sayılı Kanunun 13. maddesini tadil eden 2. maddesi hükmüyle 3996 sayılı Kanunun 5. maddesi hükmünden 3096 Sayılı Kanuna tabi işlerin de yararlanacağı belirtilmiştir. Fakat bu kanun daha sonra milletvekilleri Mümtaz Soysal, Nami Çağan ve seksen sekiz milletvekili "(3996 sayılı Kanunun) 5. maddesinin Anayasa'nın 2, 5, 8, 11, 125, 129 ve 155. maddelerine aykırılığı savıyla iptaline karar ve-

48 Dr. Sedat Çal, "Uluslararası, Yatırım Tahkimine Yönelik Kimi Eleştirilerin Değerlendirilmesi", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,** C 57, S 54, s. 144.

49 Akıncı, **a.g.e.,** s.47.

50 Prof. Dr. Vedat Raşit Seviğ, "Cumhuriyetin 75. Yıldönümünde Milletlerarası Ticari Tahkim Alanındaki Gelişmeler", **Cumhuriyetin 75. Yıl Armağanı,** İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, (y.y), s. 258.

rilmesi" isteminde bulundular ve Anayasa Mahkemesi 1994/71 Esas, 1995/23 Karar sayılı 28 Haziran 1995 tarihli Kararı (Resmi Gazete 20 Mart 1996 Sayı: 22586 s. 37-54) ile 3996 sayılı Kanunun 5. maddesinde (1. cümle) yer alan "imtiyaz teşkil etmeyecek nitelikte" ibaresini Anayasa'nın 155. maddesine ve "Bu sözleşme özel hukuk hükümlerine tabidir" cümlesini Anayasa'nın 2, 11, 37 ve 125 maddelerine aykırı bularak oybirliği ile iptal etmiştir."[51]

Kanunun iptali için çaba gösteren Soysal'a göre Tahkim hukuku, enerji sektörü ile ilgili tasarruflarda idari yargıyı devre dışı bırakmaya yönelikti. Soysal'a göre Tahkim özel hukukun alanına giren bir uygulamadır. İdari hukukta kamu çıkarı esas olduğu için tahkimin uygulanabilmesi mümkün değildir ve kamu çıkarına aykırıdır; "idare hukuku tarafların eşitliği ilkesine değil, kamu yararını korumakla yükümlü idarenin üstünlüğü ilkesine dayanır." İmtiyaz sözleşme ve şartlarını inceleme yetkisi Türk hukukunda Danıştay'a verilmiştir.[52]

Devlet Planlama Teşkilatı tarafından hazırlatılan "Uluslararası Ticarette Tahkim Prosedürü"ne göre "Türk hukukunda, uluslararası tahkimde uygulanacak hukukun tespiti açıkça belirtilmemektedir. MÖHUK, "hakim Türk kanunlar ihtilafı kurallarını ve bu kurallara göre yetkili olan yabancı hukuku resen uygular ve yabancı hukukun muhtevasının tespitinde tarafların yardımını isteyebilir" (MÖHUK; m., 2/1) diyerek, yabancı hukukun tespitini mahkemeler açısından düzenlemektedir. Yabancı hakem kararlarına uygulanacak hukuk hakkında ise MÖHUK'da açık bir hüküm bulunmamaktadır. Ancak MÖHUK'un hakem kararlarının reddini düzenleyen 45. maddesinde; "tahkim sözleşmesi veya şartı **taraflarca tabi kılındığı kanuna** veya ... göre hükümsüzse"(MÖHUK; m., 45/f) mahkemenin yabancı hakem kararının tenfizi istemini reddedebileceği hükmü yer almaktadır. Bu hüküm çerçevesinde, tarafların tahkimin tabi kılındığı kanunu -yani uyuşmazlığa uygulanacak maddi hukuku- serbestçe belirleyebilmesi mümkün görülmektedir."[53] Bunun yanında Türkiye'nin de taraf olduğu ICSID sözleşmesinin 54. maddesinde "Her üye ülke bu sözleşmeye uygun olarak verilmiş her kararı bağlayıcı kabul edecek

51 Prof. Dr. Mahmut Tevfik Birsel, "Türkiye'de Yabancı Hakem Kararlarının Tenfizinin Anayasal ve Küresel Boyutları", http://web.deu.edu.tr/hukuk/dergiler/DergiMiz7-ozel/PDF/birsel1.pdf. Erişim Tarihi: 2 Eylül 2013.

52 Mümtaz Soysal, İlter Ertuğrul, **Kamu Hizmeti ve Tahkim**, KİGEM Yayınları, Ankara, 1999, s. 23.

53 Uğur Emek, **Uluslararası Ticarette Tahkim Prosedürü,** DPT Yayınları, Ankara, 1999, s. 13.

ve kararın parasal yükümlülüklerini kendi sınırları içinde kendi devlet mahkemesinin nihai bir kararı gibi yerine getirecektir" hükmü yer almaktadır.[54]

Avrupa ülkeleri arasında ticari ilişkilerin geliştirilmesi amacıyla ilk önce 21 Nisan 1961'de "Milletlerarası Ticari Hakemlik Konusunda Avrupa Sözleşmesi" imzalanmıştı. Bu sözleşmeyi 1991 yılında kabul etmesiyle uluslararası tahkim sürecini başlatmıştır. Uluslararası tahkimin bir başka ayağı ise Dünya Bankası bünyesinde yapılan sözleşmeyle 18 Mart 1965 tarihinde kurulan International Centre for Settlement of Investment Disputes -ICSID- (Yatırım Anlaşmazlıklarının Çözümü İçin Uluslararası Merkez)'ini kurulmasıdır. Türkiye, bu sözleşmeye ICSID Ana Sözleşmesi'ne, 6 Aralık 1988 tarihli Resmi Gazete'de yayımladığı kanunla 2 Nisan 1989 tarihinde taraf olmuştur. Bu sözleşmeye göre tarafların rızalarıyla ICSID bünyesinde alınan hakem kararları tarafları bağlayacak; üye devletler, bu sözleşmeye uygun olarak verilecek her kararı bağlayıcı kabul edecek ve kararın yükümlülüklerini kendi ülkesinde yerine getirecektir. Taraflarca tek sayıda tayin edilen hakem heyeti, yine taraflarca tayin edilen hukuk kuralları çerçevesinde karar verecektir. Hakemlik davası, öncelikle tarafların üzerinde anlaştığı usul kurallarına göre yürütülür. Karar oyçokluğuyla verilir. Karar tarafların rızası olmadan yayınlanmaz. Türkiye'nin 1 Ağustos 1975 yılında dahil olduğu Helsinki Nihai Senedi'nde ülkeler arasındaki ticari uyuşmazlıkların barışçıl yollardan çözümü için hakem çözümü gündeme getirilmiştir. Buradaki konuyla ilgili hüküm şöyledir:

"Katılan Devletler, mallara ve hizmetlere ve sanayide işbirliği sözleşmelerine ilişkin ticaret işlemlerinden doğabilecek uyuşmazlıkların çabuk ve hak gözetir biçimde çözümünün ticaret ve işbirliğinin genişlemesine ve kolaylaşmasına yardımcı olabileceğini düşünerek, hakemliğin, böyle uyuşmazlıkları çözmek için elverişli bir yol olduğu konusunda ülkelerindeki örgütlere, kurumlara ve firmalara, uygun düşünce ticaret ve sanayi alanlarında işbirliği sözleşmelerine ya da özel sözleşmelere hakemlik maddeleri koydurtmayı öğütlerler; hakemlik hükümlerinin, hakemliği karşılıklı olarak kabul edilebilir bir dizi kural çerçevesinde öngörmesini ve bu alanda yürürlükteki hükümetler arası ve öbür anlaşmaları göz önünde tutarak, hakemliğe üçüncü bir ülkede olanak vermesi gereğini öğütlerler."[55]

54 Gaye Yılmaz, "Sermayenin Küreselleşmesi ve Bölgesel, Küresel Anlaşmalar", http://www.antimai.org/mkl/gy99aciksayf.htm

55 İsmail Soysal, **Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağıtları, Cilt II (1945-1990),** Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 760.

Ekşi'ye göre ise Türkiye'de tahkim hukukunun tam olarak yerleşmemesinde kamu çıkarları konusunda gösterilen "aşırı" hassasiyet rol oynamaktadır. Bu konuda uygulamada engel olarak görülen Yargıtay kararları belirleyicidir:

"ICC hakem kararlarının tanınması veya tenfizini engelleyen bir müessese olan kamu düzenine bazen gereksiz olarak başvurulmakta veya kapsamı geniş yorumlanmakta; bu da yabancıların gözünde Türkiye'yi tahkim aleyhtarı bir devlet haline getirmektedir. ICC hakem kararlarının tenfizi davalarında Yargıtay tarafından verilen ilk kararlar, Türkiye'nin tahkim yanlısı bir ülke olmadığı izlenimini vermiştir." [56]

Uluslararası tahkimde uyuşmazlıklar bakımından en önemli dönemeç 13 Ağustos 1999 tarihli anayasa değişikliğidir.

"Anayasanın 47, 125 ve 155. maddelerinde yapılan değişiklikler ile kamu hizmeti ve bu hizmetin görülmesi anlayışına yeni bir boyut getirilmiş ve bu alan yabancı sermayenin ülkeye daha rahat girebilmesi ve kendisini güvenli bir ortamda hissedebilmesine uygun bir biçimde yeniden şekillendirilmiştir. Bu köklü değişiklikten evvel idarenin tarafı olduğu tüm sözleşmeler gibi kamu hizmeti imtiyaz sözleşmeleri de her koşulda idari yargının görev alanına girmekteyken bu durumun değiştirilmesi için bir takım girişimlerde bulunulmuş, ancak, bu girişimler Anayasa Mahkemesi'nin kararlarıyla 1999 Anayasa değişikliğine kadar sonuçsuz kalmıştır."[57]

21.06.2001 tarihinde düzenlenen Milletlerarası Tahkim Kanunu kabul edilmiş uluslararası ticarette tahkim alanındaki düzenlemeler resmi gazetede yayınlanmıştır. [58]

Prof. Aydın Aybay, tahkim tartışmalarını sürdüğü dönemde tahkimin kapitülasyonlarla olan ilişkisini ve Türkiye için ne anlama geldiğini şu sözlerle özetlemiştir:

"Kapitülasyon denilen ve bir ülkede "çifte hukuk" uygulanması demek olan imtiyazların en önemli bölümünü "adli kapitülasyonlar oluşturur. Bunun

56 Prof. Dr. Nuray Ekşi, "Yargıtay Kararları Işığında ICC Hakem Kararlarının Türkiye'de Tanınması ve Tenfizi", **Ankara Barosu Dergisi**, Yıl:67, S:1, Kış 2009, s. 65 (54-74).

57 Zehreddin ASLAN, Nilay ARAT, "Kamu Hizmeti İmtiyaz Sözleşmelerinden Kaynaklanan, Uyuşmazlıklarda Tahkim Usulü", **İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,** Yıl:4, Sayı:8, Güz 2005/2, s. 11.

58 **Resmi Gazete**, 5 Temmuz 2001.

anlamı, bir ülkede ticari ve iktisadi alanda etkinlikleri olan yabancı kişi ve kurumların bu faaliyetleri nedeniyle çıkacak ihtilaflarda o ülkenin yargısına, yargı organlarına tabi olmamalarıdır."[59]

Bir Kapitülasyon Örneği Olarak Petrol Yasası

Türkiye'nin arkada kalan elli yıllık süreçte verdiği kapitülasyon benzeri imtiyaz ve iktisadi ödünlerin sonuncusu TBMM tarafından kabul edilen son petrol yasasıyla da somutlaşmıştır. Petrol aramanın tarihçesine bakılacak olursa, 24 Mart 1926 tarihinde yürürlüğe giren 792 sayılı Petrol Yasası ile Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde bütün petrol arama yetkisi hükümete verilmiştir. 20 Haziran 1935 tarihinde çıkarılan 2804 sayılı yasa ile "Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü" (MTA) kurulmuştur ve ülke genelinde yapılacak çalışmalarda yetkili kılınmıştır. 1954 yılından sonra yabancı sermayenin de petrol aramaları için teşvik edilmesi amacıyla yeni bir Petrol Kanunu kabul edilmiştir. 7 Mart 1954 tarihinde kabul edilen 6327 sayılı Petrol Yasası ile "Türkiye Petrolleri Arama Ortaklığı" kurulmuş ve Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü'nün ilgili birimleri bu kuruluşa aktarılmıştır. [60] Aslında petrol arama ile ilgili esas yoğun çalışmalar da bu dönemden sonra başlamıştır. Yabancı sermaye teşvik edilecek, ancak onların yapacakları arama hakkı belli esaslara bağlanacaktı. İktisadi çıkarlarımıza aykırı olabilecek hususlar kanunda belirtilmiş, egemenlik haklarımıza zarar verecek noktalar üzerinde durulmuştu. 2013 yılına kadar yürürlükte olan bu kanunun, örneğin 5. Bölümünde "Milli Menfaatin Korunması" bölümü şu ifadeleri içermektedir:

"**MADDE 12**-1- Yabancı devletlerin doğrudan doğruya veya dolayısıyla idaresinde müessir olabilecekleri mikyasta veya şekilde mali ilgileri veya menfaatleri bulunan hükmü şahıslarla yabancı bir devlet için veya yabancı bir devlet namına hareket eden şahıslar a) Petrol hakkına sahip olamazlar ve petrol ameliyatı yapamazlar; b) Petrol ameliyatına lüzumlu menkul ve gayrimenkul emvali satın alamazlar, bunlara sahip olamazlar veya bunlar üzerinde hak veya menfaat tesis edemezler; c) Bir petrol ameliyatına müteferri veya onun bir kısmını teşkil eden tesisleri kuramaz veya işletemezler. 2- Bakanlar

59 Aydın Aybay, "Tahkim'e Evet Densin mi", **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Temmuz 1999'dan aktaran, Soysal, Ertuğrul, **a.g.e.,** s. 6.

60 T.C. Enerji ve Tabi Kaynaklar Bakanlığı, Petrol İşleri Genel Müdürlüğü, "Türkiye'de Petrol, Cumhuriyetten Önceki Dönem", http://www.pigm.gov.tr/turkiye-de_petrol.php

Kurulu kararıyla bu hükme istisna tanınabilir. Bu karar aleyhine 1.inci fıkradaki şahıslar tarafından adli ve idari kaza mercilerine müracaat olunamaz;

MADDE 13-1- Petrol hakki sahipleri,1 Ocak 1980 tarihinden sonra keşfettikleri petrol sahalarında ürettikleri ham petrol ve tabii gazin tamamı üzerinden, kara sahalarında % 35 ini ve deniz sahalarında %45 ini ham veya mahsul olarak ihraç etmek hakkına sahiptirler, geri kalan kısım ile 1 Ocak 1980 tarihinden önce bulunmuş sahalardan üretilen ham petrol ve tabii gazin tamamı ve bunlardan elde edilen petrol mahsulleri memleket ihtiyacına ayrılır."[61]

Yürürlükte olan bu yasa, 11 Haziran 2013 tarihinde yapılan düzenlemeyle büyük ölçüde değiştirilmiştir. Kanunun önceki halinde belirtilen "milli menfaatler" ifadesi çıkartılmış yabancıların petrol arama engeli kaldırılmıştır. Yeni kanundaki değişiklik şöyle ifade edilmektedir.

"Yasaklar ve özel hükümler:

MADDE 22:

5) Bu Kanundaki esaslara uygun olmak şartıyla, sermaye şirketlerine veya yabancı devletler mevzuatına göre sermaye şirketi niteliğinde bulunan özel hukuk tüzel kişilerine araştırma izni, arama ruhsatı ve işletme ruhsatı verilir. (10) Petrol hakkı sahibi olacak özel hukuk tüzel kişileri 13/1/2011 tarihli ve 6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu hükümlerine tabidir. Türkiye'de petrol hakkı sahibi olacak ve yabancı devletler mevzuatına göre sermaye şirketi niteliğinde bulunan özel hukuk tüzel kişileri, Türk parasının kıymetini koruma hakkındaki mevzuata göre Türkiye'deki faaliyetleri bakımından Türkiye'de yerleşik sayılırlar."[62]

Kanundaki bu değişiklikle, Türkiye'den kara topraklarında çıkarılan petrolden kamu yararı için alınan yüzde 65'lik paydan vazgeçilmiştir. Önceki kanunun altıncı maddesinde petrol arama tasarrufu TPAO ya aittir" hükmü yeni kanunda çıkartılmıştır:

"MADDE 6- Petrol ile ilgili; müsaade, arama ruhsatnamesi ve işletme ruhsatnamesi alma hakki devlet adına, Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı'na aittir. Ortaklık bu hakki bizzat veya idaresine ve sermayesine hakim olduğu

61 **A.y**.

62 **T.C. Resmi Gazete**, 11 Haziran 2013 Salı, Sayı : 28674
http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/06/20130611-5.htm

uzman kuruluşlar aracılığı ile kullanır veya bu Kanun hükümleri dahilinde bu kuruluşlara devredebilir."[63]

Önceki yasada kamu yararı için gözetilen işletme sahalarını sınırlandırılması madde 61- 65 ve 74 teki ifadeler değişikliğe uğratılmıştır.

"MADDE 61-1- Bir işletme sahası en çok 25 bin hektardır.

MADDE 65-1- Bir işletme ruhsatnamesinin süresi, yürürlüğe girdiği tarihten itibaren 20 yıldır.

MADDE 74- Bir hükmü şahısla bunun hisselerinin % 25'inden fazlasına veya karinin başlıca kısmına doğrudan doğruya veya dolayısıyla sahip olan veya idaresinde karar verme, kontrol etme veya müdürlerini tayin eyleme salahiyetini haiz bulunan hükmi şahısların ayni bölge dahilinde iktisap ettikleri arama sahalarının adedi (8)' den ve işletme sahalarının yüzölçümlerinin mecmuu 150 bin hektardan fazla olamaz."[64]

Yeni Kanunun 19. maddesinde, Türkiye Cumhuriyeti'nin kamu yararı için aldığı sekizde bir (%12.5) petrol hissesi geliri, %2'den %12'ye kadar oranlarda olmak üzere düşürülmüştür.[65]

Son olarak yeni kanunun gündeme gelmesi sonrasında yetkili sendika ve meslek odaları da bu konu ile ilgili kanundaki sakıncaları belirten bir açıklama yapmışlardır. Bu açıklama özellikle Türkiye Petrol Anonim Ortaklığı'nın petrol arama hakkını alınmasına dikkat çekmektedir:

"1954 yılından bu yana petrol sektöründe devlet adına faaliyet gösteren milli petrol şirketimiz TPAO; Bugüne kadar yapılan petrol aramalarının ve keşfedilen sahaların tamamına yakınını gerçekleştirmiştir. Halen ülkemizdeki ham petrolün %71'ini, doğal gazın %51'ini üretmektedir. Üretilen ham petrolden alınan devlet hissesinin %71'ini, doğal gazda ise %53'ünü ödemektedir. Türkiye'nin jeolojik olarak en riskli bölgelerinde, tartışmalı denizlerinde petrol potansiyelimizi ortaya koymak için faaliyet yürüten yegane kuruluştur. Adıyaman, Batman, Lüleburgaz Bölge Müdürlükleri ve Merkez teşkilatı ile ülke çapında yatırım ve istihdam kaynağıdır. Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) Ham Petrol Boru Hattı'nın % 6,53 ve Güney Kafkasya (SCP) Doğal Gaz Boru

63 Petrol Kanunu, Kanun No: 6326 Kabul Tarihi : 07.03.1954 Yayım tarihi: 16.03.1954**,** http://www.tpao.gov.tr/tpfiles/userfiles/files/Petrol_Kanunu(1).pdf

64 **A.y.**

65 **T.C Resmi Gazete,** 11 Haziran 2013 Salı, Sayı : 28674 http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/06/20130611-5.htm

Hatlarının %9 ortağı ve bu boru hatlarıyla taşınan petrol ve iletilecek doğal gazda hisse sahibidir. Azerbaycan, Kazakistan, Libya ve Irak'ta üretim, Kolombiya'da arama faaliyetlerini sürdürerek ülke petrol ihtiyacına uluslararası düzeyde katkı sunmaktadır. Türkiye'nin petrol sektörünün uzman personel, deneyim ve bilgi bankasıdır." Ülkemiz yakın coğrafyasında yer alan Dünya petrol rezervlerinden, ülkemiz yararına pay alabilecek, fırsatları değerlendirebilecek tek kuruluşumuzdur. Ülkemizde petrol aramacılığını teşvik etmek amacıyla hazırlanan tasarı, Milli menfaatlerimizi gözetmeyerek, yer altı kaynaklarımızın kamu yararına uygun olarak devlet eliyle değerlendirilmesine imkan vermeyerek, Milli petrol şirketimiz TPAO'nun özelleştirilmesinin önünü açarak, ülke yararına olmayacaktır, faaliyetlerin aksamasına sebep olacak ve enerji bağımlılığımızın çözümüne katkı sunmayacaktır. Petrol Kanunu bu haliyle TBMM'den geçmemeli, önerilerimiz yasa da yer bulmalıdır. Kamuoyuna saygıyla duyurulur."[66]

Sonuç

Cumhuriyetimizin 90. yılını kutladığımız şu günlerde kurucu antlaşmalarımızın başında gelen Lozan Barış Antlaşması güncelliğini ve geçerliğini korumaktadır. Lozan'ın imzalanmasından sonraki 90 yıllık süreçte dünya çapında ülkelerin siyasi, askeri ve ekonomik çıkarlarını gözeten büyük savaş ve mücadelelerine tanık olundu. Lozan, ülkemizin Milli Mücadele sonrası, savaş sonucu zaferle elde ettiği hakların taçlandırılması antlaşmasıydı. Savaştaki yenik ülkelerin konumunu ve geleceğini belirleyen antlaşmalar dikkate alındığında Lozan'la elde ettiğimiz egemenlik haklarımızın ne denli zor ve ağır şartlarda kazanıldığı anlaşılmaktadır. Bu başarıların kuşkusuz en kayda değer olanı iktisadi alanda elde ettiğimiz kazanımlardı. "Hasta adam" gözüyle emperyalist ülkelerin paylaşma planları yaptıkları Osmanlı Devleti, iktisadi bakımdan 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batı'ya bağımlı hale geldi. Öyle ki ülke kaynaklarının nasıl kullanılacağına dahi borçlandığımız ülkelerin temsilcilerinden oluşan bir kurul karar veriyordu. Cumhuriyet önderliğinin ekonomi politikaları, geçmişten kalan bu sorunları hem iktisadi bağımsızlığımızı gözeterek hem de belli ölçülerde yabancı sermaye yatırımlarına izin veren dengeli bir çizgiyle aşmayı hedefliyordu. Bu döneme denk gelen 1929

66 TMMOB JEOFİZİK MÜHENDİSLERİ ODASI, TMMOB JEOLOJİ MÜHENDİSLERİ ODASI, TMMOB PETROL MÜHENDİSLERİ ODASI, TÜRKİYE PETROL JEOLOGLARI DERNEĞİ, PETROL-İŞ SENDİKASI, http://www.jeofizik.org.tr/resimler/ekler/fc8e158490cb365_ek.pdf

Dünya Ekonomik Buhranı, Türkiye'nin çizgisinde daha radikal adımların atılmasını getirdi. Devletçilik ve planlı kalkınma dönemi, Türkiye'nin tarihindeki en önemli iktisadi atılım yıllarına sahne oldu. Dünyanın yeni bir savaşa doğru ilerlediği 1940'lı yıllarda emperyalist kamplaşmaların sonucu olarak, Batı kampında yer alan Türkiye, Osmanlı'nın son dönemindekine benzer biçimde yabancılara muhtaç bir ekonomik "gelişme" çizgisini benimsedi. Özellikle hibe adı altında verilen yardımlarla ve daha sonra ikili antlaşmalarla Türkiye'nin Batı'dan kopuşu engellendi ve yeniden iktisadi bağımlılaşma süreci başladı. Bu inişli çıkışlı süreç 1980'lerde Küreselleşme süreciyle birlikte tamamlandı. Günümüzde adı kapitülasyon olmasa da "az gelişmiş ülkeler ve gelişmekte olan ülkeler" çok taraflı yatırım antlaşmaları (MAİ) adı altında ve bunun hukuki uygulaması olan Tahkim gibi sözleşmelerle birlikte "Ulus devlet"in direnç noktaları ortadan kaldırılıyordu. Böylelikle milli kurtuluş savaşlarıyla ve ülkemiz özelinde Lozan'la elde edilen bağımsızlık ve milli egemenlik hakları törpülendi. Hedef sermayenin dolaşımını az gelişmiş ülke pazarlarını kolaylıkla değerlendirecek bir sistemi kabul ettirmekti.

Bu çerçevede ulus devletin bu yollarla etkisizleştirilmesi sürecine karşı tarihsel mirastan alınan güçle elde edilen direnç, önümüzdeki siyasal ve iktisadi dönüşümleri belirleyen bir role sahip olacaktır.

KAYNAKÇA

AKIN, Rıdvan, **Türk Siyasal Tarihi, 1908- 2000,** On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2010.

AKINCI, Ziya, **Milletlerarası Tahkim**, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2003.

AMİN, Samir, **Eşitsiz Gelişme,** Çev. Ahmet Kotil, Arba Yayınları, İstanbul, 1991.

ASLAN, Zehreddin - ARAT, Nilay, "Kamu Hizmeti İmtiyaz Sözleşmelerinden Kaynaklanan, Uyuşmazlıklarda Tahkim Usulü", **İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,** Yıl:4 Sayı:8 Güz 2005/2, s.(1-25.)

ATILGAN, Veli, "Milletlerarası Tahkim Kanunun Uygulama Alanı ve Hakem Kararlarının İptal Sebepleri", http://www.turkhukuksitesi.com/makale_119.htm

Prof. Dr. Ali SEVİM, Prof. Dr. M. Akif TURAL, Prof. Dr. İzzet ÖZTOPRAK, "Türkiye İktisat Kongresi'ni Açış Söylevi, İzmir", **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri,** http://atam.gov.tr/turkiye-iktisat-kongresini-acis-soylevi-izmir/

AVCIOĞLU, Doğan, **Türkiye'nin Düzeni 2**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1996.

BAŞKAYA, Fikret, **Azgelişmişliğin Sürekliliği,** İmge Yayınları, Ankara, 1995.

BERKES, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma,** Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002.

BİRSEL, Prof. Dr. Mahmut Tevfik, "Türkiye'de Yabancı Hakem Kararlarının Tenfizinin Anayasal ve Küresel Boyutları", http://web.deu.edu.tr/hukuk/dergiler/DergiMiz7-ozel/PDF/birsel1.pdf. Erişim Tarihi: 2 Eylül 2013.

BORATAV, Korkut, **Türkiye İktisat Tarihi 1908- 2002,** 9. Baskı, İmge Yayınları, İstanbul, 2003.

CANDOĞAN, Avukat Gökhan, "MAİ ve Özelleştirmenin Hukuki Boyutları", http://www.antimai.org/kitap/maitop/maitop8.htm

ÇAL, Dr. Sedat, "Uluslararası, Yatırım Tahkimine Yönelik Kimi Eleştirilerin Değerlendirilmesi", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,** C 57, S 54, s. 144.

EKŞİ, Prof. Dr. Nuray, "Yargıtay Kararları Işığında ICC Hakem Kararlarının Türkiye'de Tanınması ve Tenfizi" **Ankara Barosu Dergisi**, Yıl:67, S:1, Kış 2009, s. 65 (54-74).

EMEK, Uğur, **Uluslararası Ticarette Tahkim Prosedürü,** DPT Yayınları, Ankara, 1999.

ERDOĞAN, Dr. Feyiz, **Uluslararası Hukuk ve Tahkim,** Seçkin Yayınevi, Ankara, 2004.

GÖNLÜBOL, Mehmet, **Uluslararası, Politika, İlkeler, Kavramlar, Kurumlar,** 5. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2000.

"Gümrük Birliği Üzerine Görüşler", **Altınoluk Dergisi**, 1995 - Nisan, S 110, Sayfa: 012http://dergi.altinoluk.com/index.php?sayfa=yillar&MakaleNo=d110s012m1, Erişim tarihi: 25 Eylül Çarşamba.

İNAN, Afet, **İzmir İktisat Kongresi, 17 Şubat-4 Mart 1923,** TTK Yayınları, Ankara, 1982.

KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi,** 5. Cilt, 7. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi, 8. Cilt Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876- 1907,** 7. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 2011.

KOÇ, Yıldırım, **Emperyalizm ve Türkiye'de Madencilik Alanında Yabancı**

Sermaye, Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları, Ankara, 1975.

KOÇU, Reşat Ekrem, **Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar**, Muhallim Ahmet Halit Kütüphanesi, İstanbul, 1934.

KURUÇ, Bilsay, **Uluslararası Atatürk ve Çağdaş Toplum Sempozyumu,** "Ulus Devletin

Payandaları, Ekonomik Büyüme ve Mali Disiplin, 1923- 1950", İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2002, s. 40. (39-63).

MERAY, Seha, **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler,** C 2, A.Ü. SBF Yayınları, No:319.

MİNİBAŞ, Prof. Dr. Türkel, "Önümüzdeki Bin Yılın Anayasası",

http://www.antimai.org/kitap/mai_taslak/minibas.htm.

NOMER, Ergin - EKŞİ, Nuray - ÖZTEKİN, Günseli, **Milletlerarası Tahkim**, Beta Yayınları, İstanbul, 2003.

ÖKÇÜN, Gündüz, "Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Bağdat Demiryolu İmtiyazı Üzerine Yapılan Tartışmalar", **AÜSBFD**, C 25, S 2, s. 17-18.

ÖZEL, Prof. Dr. Sabahattin, **Büyük Milletin Evladı ve Hizmetkarı, Atatürk ve Atatürkçülük,** Derin Yayınları, İstanbul, 2006.

PETROL KANUNU, Kanun No: 6326 Kabul Tarihi : 07.03.1954 Yayım Tarihi : 16.03.1954**,** http://www.tpao.gov.tr/tpfiles/userfiles/files/Petrol_Kanunu(1).pdf

ROBERTS, J.M., **Yirminci Yüzyıl Tarihi,** Çev. Sinem Gül, Dost Yayınları, Ankara, 2003.

SEVİĞ, Prof. Dr. Vedat Raşit, **Cumhuriyetin 75. Yıl Armağanı,** "Cumhuriyetin 75. Yıldönümünde Milletlerarası Ticari Tahkim Alanındaki Gelişmeler", İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, (y.y)

SOYSAL, Mümtaz -ERTUĞRUL, İlter, **Kamu Hizmeti ve Tahkim**, KİGEM Yayınları, Ankara, 1999.

SOYSAL, İsmail, **Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağıtları, Cilt II (1945-1990),** Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 760.

SOYSAL, İsmail, **Fransız ihtilali ve Türk - Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789-1802),** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987.

TBMM Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D. 1, C 18. http://www.tbmm.gov.tr/tarihce/ataturk_konusma/1d3yy.htm

TBMM, GCZ, C:3, 25.12.1922.

TBMM, GCZ, C:3, 1.1.1923.

TBMM, GCZ, C:3, 25.1.1923.

T.C. Enerji ve Tabi Kaynaklar Bakanlığı, Petrol İşleri Genel Müdürlüğü, "Türkiye'de Petrol, Cumhuriyetten Önceki Dönem", http://www.pigm.gov.tr/turkiyede_petrol.php

T.C Resmi Gazete, 11 Haziran 2013 Salı, Sayı: 28674

http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/06/20130611-5.htm

TUNAYA, Prof. Dr. Tarık Zafer, **Batılılaşma Hareketleri 1**, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, 1999.

TUNAYA, Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler, (1876- 1938)**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009.

TUNÇKANAT, Haydar, **İkili Antlaşmaların İçyüzü,** Kaynak Yayınları, İstanbul, 2006.

TURAN, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi, 2. Kitap, Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti'ne**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1998.

TURAN, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi, 3, Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923-1938),** Bilgi Yayınları, Ankara, 2005.

UÇAROL, Dr. Rıfat, **Siyasi Tarih, 1789, 2010,** Der Yayınları, İstanbul, 2010.

Uluslararası İlişkiler, Giriş, Kavramlar ve Teoriler, Editör: Prof. Dr. Haydar Çakmak, Barış Kitabevi, Ankara, 2007, "Çokuluslu Şirketler", Yrd. Doç. Dr. Kenan Dağcı, s. 102-104.

YILMAZ, Gaye, "Sermayenin Küreselleşmesi ve Bölgesel, Küresel Anlaşmalar", http://www.antimai.org/mkl/gy99aciksayf.htm

http://www.jeofizik.org.tr/resimler/ekler/fc8e158490cb365_ek.pdf

ANAYASA MAHKEMESİ'NE YAPILAN BAŞVURU VE KARARLARDA LOZAN ANTLAŞMASI'NA YAPILAN ATIFLAR ÜZERİNE BİR İNCELEME

Mehmet Serhat YILMAZ*

Özet

Türkiye'de Anayasa Mahkemesi ilk kez 1961 Anayasası ile kurulmuştur. Anayasa Mahkemesi'nin kuruluşu, görev ve yetkileri, yargılama ve çalışma usulü ile kararlarının niteliği 1961 Anayasası'nın 145 ve 152. maddelerinde düzenlenmiş, buna bağlı olarak 22 Nisan 1962 tarihinde 44 sayılı Anayasa Mahkemesi'nin Kuruluşu ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun kabul edilmiştir. Anayasa Mahkemesi'ne ilk kuruluşunda, kanunların ve Türkiye Büyük Millet Meclisi İçtüzükleri'nin Anayasa'ya şekil ve esas bakımından uygunluğunu denetleme görevi verilmiş, bu görevin yanı sıra görevleriyle ilgili suçlardan dolayı Anayasa'da sayılan kişileri Yüce Divan sıfatıyla yargılamak, siyasi partilerin kapatılması hakkındaki davalara bakmak, siyasi partilerin gelir kaynakları ile giderlerine ilişkin hesapları incelemek ve Anayasa ile verilen diğer görevleri yerine getirmekle yetkili kılınmıştır. Mahkemenin görevleri bağlamında farklı tarihlerde anayasa değişiklikleri de yapılmıştır. Son olarak 2012 yılındaki anayasa değişikliği ile Anayasa Mahkemesi'nin, iki bölüm ve genel kurul halinde çalışması benimsenmiş; Mahkemeye mevcut görevlerinin yanı sıra bireysel başvuruları karara bağlamak ve bireysel başvuruların kabul edilebilirlik incelemesini yapmak üzere komisyonlar oluşturulmasına da imkân tanınmıştır.

* Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, myilmaz@kastamonu.edu.tr

"Anayasa Mahkemesi'ne Yapılan Başvuru ve Kararlarda Lozan Antlaşması'na Yapılan Atıflar Üzerine Bir İnceleme" başlıklı bildiride, Anayasa Mahkemesi'ne yapılan itiraz ve gerekçelerinde Lozan Antlaşması'nın hükümlerine ilişkin ifadelerin gerekçe ve kararlarda olup olmadığı ve nasıl yer aldığı sorusuna cevap aranmıştır. Bu çerçevede bildirinin amacı, 1962-2013 yılları arasındaki çeşitli tarihlerde Anayasa Mahkemesi'nin iptal davaları, itiraz başvuruları, bireysel başvurular ve siyasi parti kapatma davaları konusunda verdiği karar evrakı içerisinde Lozan Antlaşması'na yapılan atıfların incelenmesidir. Bu hususta Lozan Antlaşması ibaresine bağlı olarak itiraz gerekçeleri, savunmalar, iptal gerekçelerindeki incelemeler, esasın incelenmesi, ek gerekçe ve kararlar safhalarında bütün karar metinleri incelenmiştir. Bildiri konusunda temel kaynaklar Anayasa Mahkemesi kararlarının yayınlandığı Resmi Gazete ve Lozan Antlaşması metnidir.

İnceleme sonunda siyasi parti kapatma, iptal davaları/itiraz başvuruları başlığı altında otuz dört karar içerisinde özellikle iptal ve itiraz gerekçelerinde Lozan Antlaşması'na atıfların yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu hususta özelleştirme ile ilgili kanunlar, İlköğretim ve Eğitim Kanunu, Vakıflar Kanunu ve Özel Öğretim Kurumları Kanunu, Tapu Kanunu ve Köy Kanunu gibi bazı kanun ve kanun maddelerinin iptal edilmesi konusunda Lozan Antlaşması'nın çeşitli maddelerinin çoğunlukla iptal istemi gerekçesi olarak kullanıldığı sonucuna varılmıştır. Ayrıca siyasi parti kapatma davalarında kapatma nedenlerine ilişkin sözlü ve yazılı ifadeler ve değerlendirmelerde de Lozan Antlaşması'nın konuyla ilgili hükümlerine yer verildiği anlaşılmaktadır. Son olarak 2012 yılında yürürlüğe giren Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuru hakkı ile mübadele sonrası mülkiyetten feragat edilme gerekçesiyle 2013 yılında açılan bireysel başvuru konusundaki davada mahkeme tarafından ilk karar da verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Lozan Antlaşması, Anayasa Mahkemesi, Mahkeme Kararları.

A REVIEW ON THE REFERENCES TO THE TREATY OF LAUSANNE IN THE APPLICATIONS AND DECISIONS OF THE CONSTITUTIONAL COURT

Abstract

The Turkish Constitutional Court was established by the 1961 Constitution. It was modeled on the European constitutional justice practice. The functions and organizational structure of the German, Italian, Yugoslavian and the Austrian Constitutional Courts were taken into account in giving the final shape to the Court. Like most European Constitutional Courts, it exercises a posteriori control of the consistency of the laws with the Constitution. The Turkish Constitutional Court began to carry out its activities upon the enactment of the Law on the Establishment and Judgment Procedures of the Constitutional Court (No 44, 22 April 1962). The power to review the constitutionality of laws was endowed solely with the Constitutional Court by the 1961 Constitution.

Since the composition, powers and structure of the Court were changed considerably by the constitutional amendments in 2010, a new law was enacted in 2011. The new Law on Establishment and Rules of Procedures of the Constitutional Court, spelling out the provisions of the Constitution, stipulates its organization, independence, proceedings, disciplinary infractions and disciplinary proceedings. The Law No 6216 vested in the Plenary of the Court the authority to regulate its rules. Therefore, the more detailed rules on the organization and procedure of the Constitutional Court are established by the Rules of Procedure of the Court.

In the notification, we appeal to the Constitutional Court and the reasoning to answer the question of whether the decisions of the provisions of the Treaty of Lausanne. The purpose of the paper, are examined references to the Treaty of Lausanne between the years of 1962-2013. The main sources of papers, is the text of the Treaty of Lausanne and the Official Gazette, published in the decisions of the Constitutional Court. After investigation, is understood from references to the Treaty of Lausanne thirty-four decision under the titles of the closure cases against political parties and cancellation proceedings/appeals, especially cancellation and justifications appeal. In addition, was given in the political party closure cases, oral and written statements given in the relevant provisions of the Treaty of Lausanne about the issue. Finally, made of individual petition to the Constitutional Court in 2012, the first decision by the court in 2013, are also given.

Key Words: Treaty of Lausanne, Constitutional Court, Decisions of Court.

Giriş

Lozan belgeleri Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına dayanak teşkil eden belgelerdir. Bu bakımdan Türkiye'nin bağımsızlığı, egemenliği ve diğer devletlerle eşit statü kazanmasının, Türkiye'nin uluslararası alandaki mevcudiyetinin tescili Lozan Antlaşması'yla olmuştur. Devletin kuruluşuna uluslararası alanda hukukî dayanak teşkil eden 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Barış Antlaşması, yıkılan Osmanlı Devleti'nin ardından kurulan Türk Devleti'ne tam bağımsız ve özgür olma niteliğini kazandırmıştır.[1] Milletlerarası sözleşmelerin Türk hukukundaki hiyerarşik yerini doğrudan doğruya düzenleyen tek hüküm Anayasa'nın 90. maddesinin son fıkrasıdır. Bu hükme göre, "Usulüne göre yürürlüğe konulmuş milletlerarası sözleşmeler kanun hükmündedir. Bunlar hakkında Anayasa'ya aykırılık iddiası ile Anayasa Mahkemesine başvurulamaz." Bunun yanında, Anayasa'nın 15, 16, 42 ve 92. maddelerinde de milletlerarası hukuka, dolayısıyla milletlerarası sözleşmelere atıflar yapıldığı görülmektedir.[2]

Lozan Antlaşması hem uluslararası alanda hem de iç hukukta bağlayıcı bir antlaşmadır. Çalışmada, Anayasa Mahkemesi kararları taranmış, kararlarda "Lozan Antlaşması" sözcüklerinin geçtiği kararlar incelenerek atıfların hangi hususlarda nasıl yer aldığı sorusuna cevap aranmıştır. Bu konuda Lozan Antlaşması'nın kapitülasyonları kaldıran 28. maddesi ile "Ekalliyetlerin Himayesi" başlığı altında yer alan 37-45. maddelerine atıfların yapıldığı görülmektedir.[3] İnceleme, mahkemenin yaptığı tasnif esas alınarak iptal davaları ve itiraz başvuruları, siyasi parti kapatma davaları ve bireysel başvurular olmak üzere üç alt başlıkta yapılmıştır. Bu başlıklar altında yasalar ve mahkeme evrakı üzerinden bir yoruma girilmemiş, davaların açılması ve sonuçlarına değinilmemiş ve doğal olarak Lozan Antlaşması yönünden hukukî bir değerlendirme de yapılmamıştır.

---

1 Çağrı Erhan, "Lozan'ın Genel Çerçevesi", **80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu**, TTK, Ankara, 2005, s. 11.

2 Hasan Tunç, "Milletlerarası Sözleşmelerin Türk İç Hukukuna Etkisi ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin Türkiye İle İlgili Örnek Karar İncelemesi", **Anayasa Mahkemesi'nin 38. Kuruluş Yıldönümü Nedeniyle Düzenlenen Sempozyum Bildirileri**, s. 175-176. http://www.anayasa.gov.tr/files/ pdf/anayasa_yargisi/ anayargi/tunc.pdf (23.09.2013).

3 Söz konusu maddeler için bkz. **Düstur**, Üçüncü Tertip, C 5, Necmi İstiklal Matbaası, İstanbul, 1931, s. 32, 36-42.

1.İptal Davaları ve İtiraz Başvuruları

İptal davası ve itiraz başvuruları başlığı altına on dokuz karar içerisinde Lozan Antlaşması'na atıf bulunmaktadır. Bu kararlardan birisi Danıştay tarafından açılan bir itiraz davasıdır. Bir diğeri İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı Askerî Mahkemesinin itiraz ve iptal davasıdır. Diğer on yedi dava ise TBMM tarafından çıkarılan bazı kanunların iptali ve yürürlüğünün durdurulmasına karar verilmesi istemidir.

1.1.Yabancıların Taşınmaz Mal Edinmeleri Konusunda Yapılan Atıflar

Bu başlık altında yabancı gerçek ve tüzel kişilerin Türkiye'de taşınmaz mal edinmeleri ve özelleştirme uygulamaları konusunda Anayasa Mahkemesi'ne yapılan iptal istemleri ele alınmıştır. 22 Kânunuevvel 1934 tarihli ve 2644 sayılı Tapu Kanunu, 18.3.1924 tarih ve 442 sayılı Köy Kanunu'nda değişiklik yapan 21.6.1984 tarihli ve 3029 sayılı Kanunun iptalleri istemine ilişkindir. İptal isteminin gerekçesinde şöyle denmiştir. "…Bakanlar Kurulunun uygun göreceği yabancı ülke halkına mütekabiliyet şartı aranmaksızın Türkiye'de mülk edinme hakkı getirilmiştir." Ayrıca, köylerde yabancı hakiki şahıslar dahi mülk edinemezken, köylerde yabancıların mülk edinebilmeleri tümüyle yasaklanmış iken; Köy Kanunu'nda yapılan değişiklikle, yabancı hakiki şahıslar, yabancı cemiyetler ve yabancı şirketlerin yine, mütekabiliyet şartı aranmaksızın Bakanlar Kurulunun uygun göreceği bölge ve illerde arazi ve emlak alabilmeleri esası getirilmiştir." Mahkeme esasın incelemesinde, öncelikle yabancı gerçek ve tüzel kişilerin Türkiye'de taşınmaz mal edinme haklarının tarihsel gelişimi üzerinde durmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı tüzel kişilere ülkede mülk edinme hakkının tanınmadığı, yabancı gerçek kişilere de söz konusu hakkın 7 Safer 1284 (16 Haziran 1868) tarihli Tebaa-yı Ecnebiyenin Emlaka Mutasarrıf Olmaları Hakkındaki Kanun'la verildiği belirtilmiştir.

24 Temmuz 1923 tarihinde imza edilmiş bulunan Lozan Barış Antlaşması'nın Türkiye'de yabancılar hukuku açısından yeni bir dönemin başlangıcı olduğu vurgusu yapılarak kapitülasyonların kaldırılması süreci hakkında bilgiler verilmiştir. Daha sonra, "…Bilindiği üzere kapitülasyonlar Milli Kurtuluş Savaşı sonunda 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanmış bulunan Lozan Barış Antlaşması'nın 28. maddesiyle kaldırılabilmiştir. Antlaşmaya ekli İkamet ve Selahiyeti Adliye Hakkındaki Mukavelenamenin 3. maddesiyle yabancıların

Türkiye'de mal ve mülk edinme haklarına ilişkin düzenleme yer almaktadır. Bununla 7 Safer 1284 tarihli kanunun benimsediği tebaayı temsil sistemi yerine, Türkiye'nin akit devletlerle tam eşitliğinin bir tezahürü olarak ahdi/siyasi mütekabiliyet esası benimsenmiştir."

Lozan Barış Antlaşması'yla Misak-ı Milli hudutları içerisinde özgür ve bağımsız bir devlet olarak varlığı tanınan Türkiye Cumhuriyeti milli mevzuatını düzenleme çalışmalarının hemen başında Lozan Barış Antlaşması'ndan yedi ay kadar sonra 442 sayılı Köy Kanunu'nun 87. maddesinde "Türkiye Cumhuriyeti tabiiyetinde bulunmayan gerek şahıslar ve gerek şahıs hükmünde olan cemiyet ve şirketlerin köylerde arazi ve emlak almaları memnudur" şeklinde yer alan hükümle yabancılara, Lozan Barış Antlaşması'yla verilmiş bu konudaki haklara oldukça kapsamlı bir sınırlama getirilmiştir. Bu arada Osmanlı İmparatorluğu'ndan intikal eden ve Lozan mektupları doğrultusunda varlıkları Türkiye Cumhuriyeti Hükümetince tanınmış yabancılara ait dinî, ilmî ve hayrî müesseselerin emlakı Tapu Kanunu'nun 3. maddesi hükümlerine göre tüzel kişilikleri adlarına tescil edilmiştir… Köy Kanunu ile yapılmış olan bu sınırlamayı Tapu Kanunu'nun 38. maddesindeki sınırlama izlemiştir. Yabancıların ülkede mülk edinmelerini mümkün mertebe sınırlama doğrultusunda Lozan Barış Antlaşması'yla başlatılan hukuk siyasetinin günümüze dek sürdürüldüğü söylenebilir…"

"Ülke devletin asli ve maddi unsurlarından biridir. Ülke olmadan devlet olmaz. Ülke devlet otoritesinin geçerli olacağı alanı belli eder… Türkiye Cumhuriyeti'nin dünya milletler ailesine bağımsız bir devlet olarak kabulünün uluslararası belgesi Lozan Barış Antlaşması'dır. Bu Antlaşmaya ekli İkamet ve Selahiyeti Adliye Hakkındaki Mukavelenamede; yabancıların ülkede mülk edinmeleri konusunda mütekabiliyet şartı öngörülmüş, bu tarihten sonra düzenlenen konu ile ilgili yasalarda ve yapılan birçok antlaşmada mütekabiliyet şartı getirilmek suretiyle, karşılıklı muamele esası, gerek antlaşmalar hukuku, gerek mevzuu hukuk olarak Türk Yabancılar Hukukunun genel ilkelerinden biri haline dönüştürülmüştür…"[4]

4 Sonuç olarak 21.6.1984 günlü, 3029 sayılı 22.11.1934 tarihli ve 2844 sayılı Tapu Kanunu'nun 35. maddesi ile 18.3.1924 tarih ve 442 sayılı Köy Kanunu'nun 87. Maddesine Birer Fıkra Eklenmesi Hakkında Kanunun, 1. ve 2. maddelerinin Anayasaya aykırı olduğuna ve iptaline oybirliğiyle karar verilmiştir. **R.G.** 24.08.1985, Sayı:18852.

Yine yukarıda geçen konu hakkında 22.4.1986 tarihli ve 3278 sayılı "2644 Sayılı Tapu Kanunu'nun 35. maddesi ile 442 Sayılı Köy Kanunu'nda değişiklik yapan Kanun"un iptaline karar verilmesi istenmiştir.[5] İptal isteminin gerekçesinde "…Ülke olmadan devlet olmaz. Ülke, devlet otoritesinin geçerli olacağı alanı belli eder…" şeklindeki ifadeler ile "Türkiye Cumhuriyeti'nin dünya milletler ailesine bağımsız bir devlet olarak kabulünün uluslararası belgesi Lozan Barış Antlaşması" olduğu vurgusu bu gerekçede de aynen yer almıştır. Karara bir üyenin karşı oy gerekçesinde Lozan Antlaşması'na atıf yapılmıştır. Anayasa Mahkemesi'nin 1984 tarihli kararında "Mütekabiliyet şartı", herhangi bir kural olarak değil, ta Lozan Barış Antlaşması'ndan bu yana "Türkiye Cumhuriyeti'nin Dünya milletler ailesinin eşit haklara sahip şerefli bir üyesi olabilme" çabasının felsefesi doğrultusunda, Cumhuriyetimizi oluşturan temel ilkelerden biri sayılmak suretiyle "referans norm" olarak kullanılmış ve fakat yabancıların mülk edinebilecekleri toprağın miktar ve evsafı üzerinde durulmamıştır" şeklinde ifadelere yer verilmiştir.[6]

Mülkiyet konusunda bir başka dava da 22.2.1994 günlü, 3974 sayılı "1211 Sayılı Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Kanunu, 3182 Sayılı Bankalar Kanunu, 2983 Sayılı Tasarrufların Teşviki ve Kamu Yatırımlarının Hızlandırılması Hakkında Kanun, 2985 Sayılı Toplu Konut Kanunu, 7.11.1985 Tarihli ve 3238 Sayılı Kanun, 2499 Sayılı Sermaye Piyasası Kanununda Değişiklik Yapılması ve 1177 Sayılı Tütün Tekeli Kanununun Bazı Maddelerinin Yürürlükten Kaldırılması ve Kamu İktisadî Teşebbüslerinin Özelleştirilmesi Hakkında Kanuna Ek Maddeler Eklenmesine İlişkin Kanun Hükmünde Kararnamenin Değiştirilerek Kabulüne Dair Kanun"un iptaline ve yürürlüğünün durdurulmasına karar verilmesi istemidir.[7] Mahkemenin esas yönünden yaptığı incelemede istemin gerekçesi olarak şu ifadeler kullanılmıştır: "Diğer yönden, bu yöntem stratejik konumda olan bölge ve yerlerde yabancıların taşınmaz mal edinmelerine olanak sağlayacaktır. Türkiye'de yabancının taşınmaz mal edinmesi yalnızca bir mülkiyet sorunu olarak görülemez. Çünkü toprak devletin vazgeçilmez temel öğesi, egemenliğin ve bağımsızlığın simgesidir.

5 **R.G.** 31.01.1987, Sayı:19358.

6 Sonuç olarak, 22.4.1986 günlü ve 3278 sayılı "2644 Sayılı Tapu Kanunu'nun 35. maddesi ile 442 Sayılı Köy Kanunu'nun 87. Maddesine İkişer Fıkra Eklenmesine Dair Kanun'un 1. ve 2. maddelerinin birinci fıkraları Anayasaya aykırı olduğundan iptaline oybirliğiyle karar verilmiştir. **R.G.** 31.01.1987, Sayı:19358.

7 Özelleştirmeler konusunda bakınız. Bülent Serim, **Anayasa ve Anayasa Mahkemesi Kararları Işığında Özelleştirme**, İzgi Yayınları, Ankara, 1994.

Bu nedenle, Türkiye Cumhuriyeti, kuruluşundan bu yana, kapitülasyonların Osmanlı Devleti'ne verdiği zararları da gözeterek yabancıların taşınmaz mal, özellikle arazi edinmelerine çok duyarlı yaklaşmıştır. Yabancıların ülkede mülk edinmelerini olanaklar ölçüsünde sınırlayan Lozan Barış Antlaşması'yla başlayan hukuk siyaseti, günümüze dek sürmüştür. Kimi yasalarda yer alan sınırlayıcı kurallar yanında Köy Yasası'yla yabancıların köyde taşınmaz edinmeleri yasaklanmış, bunu Tapu Yasası'ndaki sınırlama izlemiştir…"[8] Bu ifade aynen 11.5.1994 günlü, mükerrer 21931 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan 5.5.1994 günlü, 3987 sayılı Özelleştirme Uygulamalarının Düzenlenmesi ile Özelleştirme Sonucunda Doğabilecek İstihdamla İlgili Sorunların Çözümlenmesine İlişkin Kanun Hükmünde Kararnameler Çıkarılması Amacıyla Yetki Verilmesine Dair Kanunun iptali ve yürürlüğün durdurulmasına karar verilmesi isteminde de yer almaktadır.[9] Mahkeme tarafından esas yönünden yapılan inceleme sırasında özelleştirmeyle KİT'lerin arazi, arsa, bina, makine gibi tüm varlığının satılabileceği, bunların değerli olduğu, bu yöntemle, Anayasa Mahkemesi'nin Anayasa'ya aykırı bularak kapatmış olduğu yabancılara taşınmaz mal satışı yolunun dolaylı olarak yeniden açılmış olacağı belirtilerek Lozan Barış Antlaşması'yla başlayan hukuk siyasetinin günümüze dek sürdüğü vurgulanmıştır. Ayrıca telekomünikasyon ve elektrik gibi stratejik öneme sahip kamu hizmetlerinin yabancılaşmasının ülke savunması, güvenliği ve bağımsızlığı yönünden sakıncalar doğuracağı da ifade edilmiştir.

Özelleştirme konusunda açılan bir diğer dava 30.8.1996 günlü, 4182 sayılı "Kamu Kurum ve Kuruluşlarının Taşınmaz Mallarının Satışı Hakkında Kanun"un, iptaline ve yürürlüğünün durdurulmasına karar verilmesi istemi-

8 Sonuç olarak mahkeme tarafından 22.2.1994 günlü, 3974 sayılı Yasa'nın 1. maddesiyle 28.5.1986 günlü, 3291 sayılı Yasa'ya eklenen; 1. maddenin üçüncü fıkrası ile Ek 4. ve Ek 5. maddelerinin Anayasa'ya aykırı olduğuna ve iptaline, oybirliğiyle, Ek 1. maddenin birinci ve ikinci fıkraları ile Ek 2. ve Ek 3. maddelerin Anayasa'ya aykırı olmadığına ve iptal isteminin reddine, diğer maddelerinin Anayasa'ya aykırı olmadığına ve iptal isteminin reddine karar verilmiştir. **R.G.** 24.01.1995, Sayı:22181.

9 Sonuç olarak, 5.5.1994 günlü, 3987 sayılı Özelleştirme Uygulamalarının Düzenlenmesi ile Özelleştirme Sonucunda Doğabilecek İstihdamla İlgili Sorunların Çözümlenmesine İlişkin Kanun Hükmünde Kararnameler Çıkarılması Amacıyla Yetki Verilmesine Dair Kanunun 1., 2. ve 3. maddelerinin Anayasa'ya aykırı olduğuna ve iptallerine karar verilmiştir. **R.G.** 10.09.1994, Sayı:22047.

dir.[10] Daha önce Anayasa Mahkemesi'nin iptal kararlarından sonra gündemden çıkan konu, "3987 sayılı özelleştirme Yetki Yasası" ile yeniden gündeme gelmiş ve Anayasa Mahkemesi, özelleştirme ile yabancıların mülk sahibi olabileceğini ve bunun Anayasa'ya aykırı olduğunu açıkça belirtince, 4046 sayılı Özelleştirme Yasası'nın 14. maddesine yabancılara taşınmaz satışı konusunda "karşılıklılık ilkesi" aranacağı açıkça girmiştir. Bu hususta hükümetin, yabancılara "mülk satışında mütekabiliyet ilkesinin değiştirilmesi" gerektiğini açıklamasıyla gündeme geldiği belirtilerek "Özel Turistik Sahalar Tahsisi" konusuna değinilmiş ve şu ifadelere yer verilmiştir. "Turistik sahalar", kamu taşınmazlarıdır ve doğrudan bu yasanın kapsamına girmektedir. Oysa bu da Anayasa'ya aykırıdır. Çünkü Lozan Antlaşması'nın eki "İkamet ve Selahiyeti Adliye Hakkında Mukavele"nin 1. maddesinde yabancıların mülk edinmesinde "karşılıklılık ilkesi" benimsenmiş, daha sonra çıkarılan 442 sayılı Köy Kanunu ile yabancıların köylerde arazi ve emlâk almaları yasaklanmıştır. Çünkü "ülke devletin asli ve maddi unsurlarından biridir. Ülke olmadan devlet olmaz... Toprak edinme konusundaki mütekabiliyet esasının başka konulardaki mütekabiliyet esasından farklı yönü, Devletin, ülke denilen asli maddi unsuruyla olan ilişkisidir…"

Özelleştirme konusunda açılan bir diğer dava 15.11.2000 günlü, 4603 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası, Türkiye Halk Bankası Anonim Şirketi ve Türkiye Emlak Bankası Anonim Şirketi Hakkında Kanun'un bazı maddelerinin iptali ve yürürlüklerinin durdurulması istemidir. İptalin gerekçesinde özelleştirmeyle üç kamu bankasının arazi, arsa, bina, makine gibi tüm varlığının satılabileceği, bu nedenle yerli ve yabancı özel sektöre çoğu kuruluşun çekici geldiği, önemli olanın KİT'lere ilişkin araç ve gereçlerle birlikte taşınmaz malların da satılması olduğu, bu yöntemin Anayasa'ya aykırı bularak kapatılmış olduğu, yabancılara taşınmaz mal satışı yolunun dolaylı olarak yeniden açılmış olacağı vurgulanmıştır: "…Türkiye Cumhuriyeti, kuruluşundan bu yana, kapitülasyonların Osmanlı Devleti'ne verdiği zararları da gözeterek yabancıların taşınmaz mal, özellikle arazi edinmelerine çok duyarlı yaklaşmıştır. Yabancıların ülkede mülk edinmelerini olanaklar ölçüsünde sınırlayan

10 Sonuç olarak 30.8.1996 günlü, 4182 sayılı "Kamu Kurum ve Kuruluşlarının Taşınmaz Mallarının Satışı Hakkında Kanun"un 1. maddesinin Anayasa'ya aykırı olmadığına ve iptal isteminin reddine, 2. maddesinin Anayasa'ya aykırı olduğuna ve iptaline, 3. ve 4. maddelerinin Anayasa'ya aykırı olmadığına ve iptal isteminin reddine karar verildi. **R.G.** 24.04.1998, Sayı:23322.

Lozan Barış Antlaşması'yla yabancıların köyde taşınmaz edinmeleri yasaklanmış bunu Tapu Yasası'ndaki sınırlama izlemiştir…"[11]

3.7.2003 günlü, 4916 sayılı Çeşitli Kanunlarda ve Maliye Bakanlığının Teşkilât ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun'un çeşitli madde fıkralarının iptal istemidir. "Yabancı gerçek ve tüzel kişilerin ülkemizde taşınmaz mal edinme haklarının tarihsel gelişimine ve bunların esaslarına bakıldığında Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı tüzel kişilere ülkede mülk edinme hakkının tanınmadığı, yabancı gerçek kişilere de söz konusu hakkın 7 Safer 1284 (16 Haziran 1868) tarihli Tebaa-yı Ecnebiyenin Emlake Mutasarrıf Olmaları Hakkındaki Kanunla verildiği görülmektedir." İptal isteminin gerekçesinde Türkiye Cumhuriyeti döneminde ise Lozan Barış Antlaşması'yla, 1868 tarihli Kanunun kabul ettiği tebaaya temsil sistemi yerine tam bir ahdi mütekabiliyet sistemi getirilmek suretiyle, yabancının ülkede mülk edinme imkânının kısmen sınırlandığı belirtilmiştir. "Sözü edilen antlaşmayla ahdi mütekabiliyet sistemini kabul eden Türkiye Cumhuriyeti, bu antlaşmadan yedi ay kadar sonra, çıkardığı Köy Kanunu'nda yabancı gerçek ve tüzel kişilerin köyde gayrimenkul edinmelerini yasaklamıştır. Böyle bir yasağın yeni kurulan Devlette milli birlik ve beraberliğin korunması amacıyla ve bilhassa sosyal ve kültürel açıdan gelişmemiş ve Devlet denetiminin istenilen etkinlikte görülemediği yörelerin yabancı unsurlara açık tutulmasının yaratabileceği birtakım sakıncalardan duyulan endişe nedeniyle getirildiğinden kuşku yoktur. Bugün de söz konusu amaç ve nedenlerin önem ve değerini kaybettiği söylenemez." şeklinde yer almıştır.[12]

Bir başka dava konusu 16.06.2004 günlü, 5189 sayılı Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun'un bazı madde ve fıkralarının yürürlüklerinin durdurulmasına ve iptalinin istenmesi hakkındadır. İptal isteminin gerekçesinde Lozan'a atıf vardır. "…Türk yabancılar hukukunun genel ilkelerinden olan mütekabiliyet esası, öğretide en az iki devlet arasında uygulanan

11 4603 sayılı Kanun'un 1. maddesinin 1. fıkrası (aslında Kanun'un hiçbir maddesi) üç kamu bankasının hisselerinin yabancılara satılıp satılamayacağı, satılacaksa ne nispette satılacağı, satışlarda karşılıklılık ilkesinin gözetilip gözetilmeyeceği hiçbir hüküm içermemektedir. Sonuçta mahkeme iptal siteminin reddine karar vermiştir. **R.G.** 17.11.2006, Sayı:26349.

12 Sonuç olarak 19. maddesiyle değiştirilen 22.12.1934 günlü, 2644 sayılı Tapu Kanunu'nun 35. maddesinin, birinci ve ikinci fıkraları ile üçüncü fıkrasının birinci, ikinci ve üçüncü tümceleri, dördüncü ve beşinci fıkralarının Anayasa'ya aykırı olduğuna ve iptallerine**,** diğer maddelerin reddine karar verilmiştir. **R.G.** 26.04.2005, Sayı:25797.

ve her birinin ülkesinde diğerinin vatandaşlarına aynı mahiyetteki hakları karşılıklı tanımalarını ifade eden bir prensip olarak izah olunmaktadır. Bu prensibe göre; bir yabancının Türkiye'de bir haktan yararlanabilmesi, Türklerin de o yabancının ülkesinde aynı tür ve nitelikte olan haklardan yararlanmasına bağlıdır. Karşılıklı muamele esası antlaşma ile (ahdi veya siyasi) ya da kanunla (kanuni veya fiili) olabilir…", Devletin geleceği üzerinde doğrudan etkisi olan yaşamsal önemdeki konularda, yabancıların ağırlığını önleyici kuralların getirilmesi, bağımsızlığın korunması yönünden zorunludur… Sınırlamaya tabi tutulan başlıca hakların birisi mülk edinme hakkıdır. Zira bu hak, ülke denilen yurt toprağıyla ilgilidir.

"Ülke devletin asli ve maddi unsurlarından biridir. Ülke olmadan devlet olmaz." Ülke devlet otoritesinin geçerli olacağı alanı belli eder. Devlet sahip olduğu, kurucu unsur niteliğini taşıyan üstün kudretine dayanmak suretiyle, ülkede yerleşik olan ve devletin diğer asli - maddi unsurunu oluşturan insan topluluğunun güvenliğini ve yararını kollamak ve gözetmek durumundadır… Toprak ile alakalı konuda insan haklarına saygılı, ölçülü, adil bir sınırlama, Devlet için bir nefsi müdafaa tedbiri niteliğindedir; böyle bir tedbirden vazgeçebilmek çoğu kez olası değildir." Türkiye Cumhuriyeti'nin dünya milletler ailesine bağımsız bir devlet olarak kabulünün uluslararası belgesi Lozan Barış Antlaşması'dır. Bu antlaşmaya ekli İkamet ve Selahiyeti Adliye Hakkındaki Mukavelenamede; yabancıların ülkede mülk edinmeleri konusunda mütekabiliyet şartı öngörülmüş… Türk Yabancılar Hukuku'nun genel ilkelerinden biri haline dönüştürülmüştür.[13]

5.6.2003 gün ve 4875 sayılı Doğrudan Yabancı Yatırımlar Kanunu'nun 3. maddesinin bazı bentlerinin iptali ve yürürlülüğünün durdurulması istemidir.[14] Söz konusu Kanunun 3. maddesinin (d) bendi "Taşınmaz edinimi" başlığı altında düzenlenmiş olup, yabancı yatırımcıların Türkiye'de kurdukları veya iştirak ettikleri tüzel kişiliğe sahip şirketlerin, Türk vatandaşlarının edinimine açık olan bölgelerde taşınmaz mülkiyeti veya sınırlı aynî hak edinmelerine ilişkindir. İptal isteminin gerekçesinde şu ifadelere yer verilmiştir: "Yabancıların ülkemizde mülk edinmelerine ilişkin hukuksal rejimimizi değiştirme girişimleri daha

13 Mahkeme sonuçta iptal isteminde bulunulan bütün maddelerin reddine karar verilmiştir. **R.G.** 21.09.2006, Sayı:26296.

14 Mahkeme 5.6.2003 günlü, 4875 sayılı Doğrudan Yabancı Yatırımlar Kanunu'nun 3. maddesinin; (d) bendinin Anayasa'ya aykırı olduğuna ve iptaline, diğer iki bendinin ise reddine karar verilmiştir. **R.G.** 16.04.2008, Sayı:26849.

önce de olmuştur… Yabancıların Türkiye'de taşınmaz mal edinmelerine ilişkin hukuki rejim şöyle gelişmiştir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde; münferit irade ve fermanlarla yapılmış olan padişah ihsanları bir yana bırakılırsa yabancı tüzel kişilerin Osmanlı ülkesinde mülk edinmelerine asla izin verilmemiş ve bu dönemde yabancıya mülk edinme imkanı veren herhangi bir antlaşma da yapılmamıştır. Yabancı gerçek kişilerin mülk edinmelerine imkan sağlayan 7 Safer 1284 (1868) tarihli Kanunun çıkarılmasında Osmanlı Devleti'nin o tarihlerde içinde bulunduğu sıkıntılar ve kapitülasyonlarla yabancıların himayesini üstlenmiş bazı batılı devletlerin etkisi yadsınamaz… Türkiye Cumhuriyeti döneminde ise Lozan Barış Antlaşması'yla, 7 Safer 1284 tarihli Kanunun kabul ettiği tebaaya temsil sistemi yerini tam bir ahdi mütekabiliyet sistemi getirilmek suretiyle yabancının ülkede mülk edinme imkânı kısmen sınırlanmış, sözü edilen antlaşmayla ahdi mütekabiliyet sistemini kabul eden Türkiye Cumhuriyeti bu antlaşmadan yedi ay kadar sonra çıkardığı Köy Kanunu'nda yabancı gerçek ve tüzel kişilerin köyde gayrimenkul edinmelerini yasaklamıştır… Köy Kanunu ile yapılmış olan bu sınırlamayı Tapu Kanunu'nun 35 ve 36. maddelerindeki sınırlama izlemiştir." Denilerek Türkiye Cumhuriyeti'nin dünya milletler ailesine bağımsız bir devlet olarak kabulünün uluslararası belgesinin Lozan Barış Antlaşması olduğu, yabancıların ülkede mülk edinmeleri konusunda mütekabiliyet şartının öngörüldüğü, karşılıklı muamele esasının gerek antlaşmalar hukuku, gerek mevzuu hukuk olarak Türk Yabancılar Hukuku'nun genel ilkelerinden biri haline dönüştürüldüğü belirtilmiştir.

1.2. Eğitimle İlgili Konularda Yapılan Atıflar

Lozan Antlaşması'nın 40. ve 41. maddelerine atıfların yapıldığı dava 8.2.2007 günlü, 5580 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu'nun 5. maddesinin bazı bentlerinin iptalleri ve yürürlüklerinin durdurulması istemidir. Dava dilekçesinin gerekçe bölümünde "Yabancı Okullar" başlıklı maddenin (b) fıkrasının birinci ve beşinci bentlerinin Anayasa'ya aykırılığı ileri sürülmüştür. Öncelikle yabancı okullar konusunda tarihsel arka plana değinilmiştir. Türkiye'de, yabancılara ait olan "yabancı okullar" ile Türk vatandaşı olan azınlıklara ait okullardan oluşan "azınlık okulları" olmak üzere iki tür okul bulunduğu, "yabancı okullar" teriminin ülkemiz vatandaşı ya da kuruluşu olmayan yabancılara ait okulları, "azınlık okulları" teriminin ise adından da anlaşılacağı gibi, ülkemizde mevcut ve Lozan Antlaşması ile azınlık statüsünde garanti altına alınmış bulunan cemaatlere ait okullar için kullanıldığı belirtilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşadığı siyasal-sosyolojik değişimin sonucu olan "Azınlık" okullarına Lozan Antlaşması'nın 40. ve 41. maddelerinde değinilmiştir. "Yabancı okulların Lozan Antlaşması'yla tanınması ise, delegelerin karşılıklı mektuplarına bağlıdır. Bu konuda karşılıklı yazılmış üç mektup vardır. Bu mektuplar Türk delegasyonun başkanı İsmet Paşa tarafından İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilcilere yazılmış olan ve onların da cevaben yazdıkları mektuplardır. Lozan Antlaşması'nda yer alan bu mektuplarla Türkiye sadece Fransa, İtalya ve İngiltere'ye ait 30 Ekim 1914'ten önce varlığı tanınmış olan din, öğretim, sağlık ve yardım kurumlarını tanımıştır. Her ne kadar Lozan Antlaşması'yla sadece mektup verilen bu üç ülkeye okullarını devam ettirme hakkı verilmişse de, 1914'ten önce açılan diğer ülkelerin okullarının da Lozan Antlaşması'nda adları geçmemesine rağmen faaliyetlerine devam hakkı verilmiştir. Ancak Lozan Antlaşması hükümleri çerçevesinde bu mektupların yedi yıllık geçerlilik süresi 13 Ağustos 1931'de dolmuş ve bağlayıcı hükümleri ortadan kalkmıştır… Lozan Antlaşması çerçevesinde yedi yıllık bir süre için geçerli mektupların geçerliliğini yitirmeleri nedeniyle Lozan mektuplarına muhatap ülkelere ait okullar için, Lozan mektuplarına istinaden bir ayrıcalık tanınmasını gerektiren bir durum söz konusu değildir. Bu mektupların tanınmasına devam edilmesi halinde dahi bu şekildeki bir değerlendirme ancak, Lozan mektuplarına muhatap ülkeler için söz konusu olabileceği açıktır…" denilerek Türkiye Cumhuriyeti'nin dünya milletler ailesine bağımsız bir devlet olarak kabulünün uluslararası belgesinin Lozan Barış Antlaşması olduğu, yabancıların ülkede mülk edinmeleri konusunda mütekabiliyet şartının öngörüldüğü, karşılıklı muamele esasının gerek antlaşmalar hukuku, gerek mevzuu hukuk olarak Türk Yabancılar Hukuku'nun genel ilkelerinden biri haline dönüştürüldüğü belirtilmiştir.[15]

Bu hususta bir diğer dava konusu, 30.3.2012 gün ve 6287 sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun'un bazı maddelerinin Anayasaya aykırılığı ileri sürülerek iptallerine ve yürürlüklerinin durdurulmasına karar verilmesi istemidir. İptal davasında esasın incelemesinde bildiri konusuna ilişkin olarak Kanun'un 9. maddesiyle Değiştirilen 1739 Sayılı Kanun'un 25. maddesinin Mülga Birinci Fıkrasının

15 Sonuçta 8.2.2007 günlü, 5580 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu'nun 5. maddesinin (b) bendinin (1) ve (5) numaralı alt bentlerinin Anayasa'ya aykırı olmadığına, yürürlüğü durdurma ve iptal isteminin reddine, 3.6.2010 gününde oybirliğiyle karar verilmiştir. **R.G.** 30.10.2010, Sayı:27744.

İncelenmesi bölümünde Lozan Antlaşması'na atıf yapılmıştır. Mahkeme tarafından yapılan değerlendirmede şu ifadelere yer verilmiştir: "Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşu öncesine giden bazı toplumsal ve siyasal olayların azınlık dinlerinin mensuplarına özgü hukuki düzenlemeleri beraberinde getirdiği, dolayısıyla, dava konusu kuralın diğer dinlerin mensupları aleyhine bir eşitsizliğe neden olup olmadığını incelerken, sistematik yorum gereği hukuk düzenini bir bütün olarak ele almak, konuyu mevzuattaki diğer hükümlerle birlikte değerlendirmek gerektiği belirtilmiştir."

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurucu belgelerinden olan Lozan Antlaşması, azınlıkların haklarını düzenleyen en önemli hukuki metinlerden biridir. Antlaşmanın "Azınlıkların Korunması" başlıklı üçüncü faslında (m.37-44), Türkiye'de yaşayan gayrimüslim azınlıkların hukuku düzenlenmektedir. Antlaşma'nın 37. maddesine göre, "Türkiye, 38'den 44'e kadar olan maddelerde musarrah ahkâmın kavanini asliye şeklinde tanınmasını ve hiç bir kanun, hiç bir nizam ve hiç bir muamele-i resmiyenin bu ahkâma münafi veya muarız olmamasını ve hiç bir kanun, hiç bir nizam ve hiç bir muamelei resmiyenin ahkâm-ı mezkûreye ihrazı tefevvuk etmemesini taahhüt eder." Böylece, Türk hukukunun ayrıcalıklı bir parçası haline gelen Lozan Antlaşması'nın Anayasa'nın 90. maddesi kapsamında kanun hükmünde olduğu açıktır.[16]

Lozan Antlaşması, Türkiye'nin tüm ahalisinin din farkı gözetilmeksizin kanun önünde eşit olduklarını ve Türkiye tebaası gayrimüslim azınlıkların, Müslümanların sahip oldukları aynı medenî ve siyasî haklardan istifade edeceklerini belirtmiştir. Antlaşma'nın 39. maddesine göre, "Gayrimüslim ekalliyetlere mensup Türk tebaası, Müslümanların istifade ettikleri ayni hukuku medeniye ve siyasiyeden istifade edeceklerdir." Azınlıklar, 40. madde gereğince de, "hukuken ve fiilen diğer Türk tebaaya tatbik edilen ayni teminattan müstefit olacaklar ve bilhassa… Her türlü mektep ve sair müessesatı talim ve terbiyeyi tesis, idare ve murakabe etmek ve buralarda kendi lisanlarını serbestçe istimal ve ayini dinilerini serbestçe icra etmek hususlarında müsavi bir hakka malik bulunacaklardır".

Bunların dışında, "Lozan Antlaşması, Müslüman olmayan azınlıklara muamele konusunda da önemli ayrıcalıklar getirmiştir" denilerek Antlaşma'nın 43. maddesine yer verilmiştir: "Gayrimüslim ekalliyetlere mensup Türk teba-

16 Nitekim Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, AİHM önündeki bir davada yaptığı savunmada, Lozan Antlaşması gereğince, Musevi ve Hıristiyan öğrencilerin zorunlu din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinden muaf tutulduğunu bildirmiştir.

ası, ahkâm-ı itikadiyelerine mugayir veya dini ayinlerini herhangi bir muamelenin ifasına mecbur tutulmayacakları gibi hafta tatilleri gününde mahkemelerde ispatı vücut etmekten veya her hangi bir muamele-i kanuniye icrasından istinkâf ettiklerinden dolayı bunların hiç bir hakları sakıt olmayacaktır."[17]

1.3.Cemaat Vakıflarının Taşınmaz Mal Edinmeleri Konusunda Yapılan Atıflar

Cemaat vakıflarının taşınmaz mal edinmeleri hakkında Anayasa Mahkemesi'ne iki dava gelmiştir.[18] Bunlardan ilki 3.8.2002 günlü, 4771 sayılı "Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun"un bazı maddeleri fıkralarının aykırılığı savıyla şekil ve esas yönlerinden iptallerine ve yürürlüklerinin durdurulmasına karar verilmesi istemidir. Yürürlüğü durdurma istemi gerekçesinde Lozan Antlaşması'na atıf yapılmıştır.

"Eski vakıflardan, Vakıflar Kanunu'nun 1. maddesinde sayılan (yöneticiliği vakfedenin fer'ilerine bırakılmış olanların dışındaki) bütün vakıflar devletçe zapt edilmiş olup, bir kamu kuruluşu olan Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce idare ve temsil edilmektedir. Vakfiyesi olmayan hiçbir eski vakfın kendi müstakil kişiliğini koruması mümkün bulunmamaktadır. Ancak azınlık vakıfları açısından uygulamada bir istisna öngörülmüş, bunların, Kanunun geçici a) maddesine göre verecekleri beyannamelere istinaden vakfiyetleri/tüzel kişilikleri tanınmış ve bu beyannameler onların vakfiyesi olarak kabul edilmiştir. Yargının yerleşik içtihatları bu yönde oluşmuştur. Hatta Vakıflar Kanunu Layihası hazırlama çalışmalarına katılmak üzere ülkemize davet edilen İsviçreli Profesör Hans Leemann'ın hazırladığı tasarıda; "... benzeri Türk müesseselerinin zapt olunduğundan bahisle, azınlık vakıflarının da mazbut vakıflar arasına alınıp o şekilde korunması" yönündeki önerisi, bunun, "Lozan'da üstlenilen yükümlülüklerle uzlaşmayacağı" gerekçesiyle Danıştay tarafından kabul görmemiştir… Dolayısıyla, hukukumuzda gayrimüslim azınlıklara ait vakıfların tanınmış olmasının yegâne gerekçesi, Lozan Antlaşması'nın 42/3. maddesidir.

17 Dava konusu Lozan Antlaşması'nın hükümleriyle birlikte değerlendirildiğinde din eğitimi ve öğretimi konusunda diğer dinlerin mensuplarına ayrımcılık yapılmadığı belirtilerek 30.3.2012 günlü, 6287 sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun'un iptal isteminin reddine karar verilmiştir. **R.G.** 18.04.2013, Sayı:28622.

18 Ayrıntılı bir inceleme için bakınız. Mustafa Çağatay, "Geçmişten Günümüze Azınlık Vakıflarının Mal Edinmeleri Sorunu", **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, S 96, (Eylül-Ekim 2011), s. 91-148.

Bu maddenin uygulamasına ilişkin kanun ise, 2762 sayılı 1935 tarihli Vakıflar Kanunu'dur. Eğer bu Kanunda, azınlık vakıfları tanınmamış olsaydı, Türk Medeni Kanunu'nun 101/4. maddesi karşısında böylesi vakıfların kurulması zaten mümkün olamayacaktı. Çünkü Anayasa koyucu, vakıflarla ilgili olarak da uygulanacağını belirttiği dernek kurma hürriyetini Anayasa'nın 33. maddesinde düzenlemiş; ikinci ve üçüncü paragraflarda, sınırlanması ve kuruluş usulünü belirleme yetkisini kanun koyucuya bırakmıştır. Kanun koyucu da, vakıflar bakımından sınırlamayı, Medeni Kanun'un 104/4. maddesinde düzenleyerek, bu yetkiyi kullanmıştır. Bu sebeple, genel kural vakıflara Medeni Kanun'un 101/4. maddesinin uygulanması, yani azınlık mensuplarını desteklemek amacıyla vakıf kurulamaması; istisnası ise, Lozan Antlaşması'nın 42/3. maddesinde yükümlenilen sınırlar içerisinde, 2762 sayılı Vakıflar Kanunu çerçevesinde belirlenen azınlık vakıflarına müsaade edilmesidir…"

Lozan Antlaşması'nın 42/3. maddesinde, azınlıkların vakıfları ile dinî ve hayrî kurumlarının Türkiye Hükümetince tanınacağı belirtildikten sonra, bu azınlıkların yeni dinî ve hayrî kurumlar kurmaları hususunda Türkiye Hükümeti'nin öteki benzer kurumlara tanıdığı kolaylıkları göstereceği belirtilmiştir. Yani Lozan Antlaşması, azınlık vakıfları bakımından durağan/statik; azınlıkların dinî ve hayrî müesseseleri bakımından ise dinamik bir yaklaşım getirmiştir: Azınlık vakıfları antlaşma tarihindeki durumlarıyla kabul edilmiş, buna karşılık ihtiyaç duyulacak yeni dinî ve hayrî müesseseler kurulması için benzeri diğer kurumlara gösterilen kolaylıkların gösterilmesi, Türkiye Hükümetince yüklenilmiştir. Fakat bu yeni kurulacak kurumların azınlık vakıflarınca kurulması Türkiye Hükümetince üstlenilmediği gibi, 4771 sayılı Kanunun 4. maddesinin a) bendinde sayılan sosyal, eğitsel, sıhhî ve kültürel kurumlar kurulması ise, hiçbir şekilde üstlenilmemiştir. Kanun, bu haliyle Lozan Antlaşması'nda üstlenilen yükümlülüklerle ilgili değildir…"

Yine gerekçede "4771 sayılı Kanunun 11. maddesiyle Türk vatandaşı olan kişilerin Türkçeden başka bir dili anadili olarak öğrenmelerine ve bu amaçla eğitim ve öğretim kurumları açılmasına imkân tanıyan bir düzenlemeye yer verilmiştir. Yine gerekçede Lozan Antlaşması ve Sevr Antlaşması'na atıf yapılmaktadır: 4771 sayılı Kanunun 8 ve 11. maddelerindeki bu hükümlerin, Kurtuluş Savaşı sonunda Lozan Antlaşması ile ortadan kaldırılan 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Antlaşması'nın, aşağıda yer verilen iki maddesindeki dü-

zenlemelerle örtüşmeleri düşündürücüdür. Sevr Antlaşması'nın 145. maddesi şöyledir: "Osmanlı vatandaşlarından birinin gerek özel veya ticari ilişkilerinde, gerekse mezhep ve basın işlerinde ve her türlü neşriyatta ve gerek genel toplantılarda, herhangi bir dilin kullanma serbestliğine karşı herhangi bir tahdit yapılmayacaktır." Sevr Antlaşması'nın 147. maddesi ise şöyledir: "Irk, din veya dil bakımından milli azınlıklara mensup bulunan Osmanlı vatandaşları... her çeşit hayır, dini veya sosyal kurumları ve her türlü ilk, orta ve yüksek okullar ve diğer öğretim kurumları kurmak, idare ve kontrol etmek ve söz konusu olan okullarda kendi dillerini serbestçe kullanmak konusunda eşit bir hakka sahip olacaklardır." şeklinde uzun bir gerekçeye yer verilmiştir.[19]

İkinci dava Lozan Antlaşması'nın 39-45. maddelerine atfın yapıldığı 20.2.2008 gün ve 5737 sayılı Vakıflar Kanunu'nun bazı madde ve fıkralarının iptalleri ve yürürlüklerinin durdurulması istemidir. Yürürlüğü durdurma isteminin gerekçesinde ülke bütünlüğü ve egemenliği ile doğrudan ilgili, uluslararası ilişkilerde eşitliği sağlayan bir denge aracı olan karşılıklı olma ilkesine aykırı düşen, Devlet'in Lozan'da üstlenmediği hakları gayrimüslim cemaatlere tanıyan ve Devlet'i nefsi müdafaa tedbirlerini almaktan yoksun bırakan iptali istenen kuralların uygulanması halinde sonradan giderilmesi mümkün olmayacak zararların doğabileceği" belirtilmiş, ilgi Vakıflar Kanunu'nun; 6. maddesinin 3. fıkrasının, 12. maddesinin birinci, üçüncü ve dördüncü fıkralarının, 14. maddesinin Lozan Antlaşması'na ve dolayısıyla Anayasa'nın 90. maddesine aykırı olduğundan iptali istenmiştir.

İptal isteminin gerekçesinde Vakıflar Kanunu'nun 6. maddesinin 3. fıkrasının Anayasa'ya aykırılığı iptali istenen kural ile "cemaat vakıflarının yöneticilerinin mensuplarınca kendi aralarından seçileceği, seçimin usul ve esaslarının da yönetmelikle düzenleneceği öngörülmüştür." Lozan Antlaşması'nda azınlıklar ile ilgili hükümler, Yunanistan ile mütekabiliyet şartıyla kabul edilmiştir. Diğer bir anlatımla, Yunanistan'daki Türk azınlığa verilmeyen hiçbir hak, Türkiye'deki gayrimüslim azınlığa verilemez (md. 45). Lozan Antlaşması'nda sadece gayrimüslim azınlıklar kabul edilmiştir; Türkiye'de Müslüman azınlık yoktur (md. 39/1). Bu durumda, cemaat vakıflarının mal edinmelerinde dikkate alınacak kural, Lozan Antlaşması'nın 45. maddesindeki mütekabiliyet

19 Sonuç olarak Anayasa Mahkemesi 3.8.2002 günlü, 4771 sayılı "Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun"un bazı maddelerine yapılan iptal isteminin reddine karar vermiştir. **R.G.** 11.12.2003, Sayı:25282. Sevr Antlaşması'nın 145 ve 147. maddeleri için bakınız. Nihat Erim, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri**, C I, TTK, Ankara, 1953, s. 574-575.

şartıdır. Karşılıklı muamele esası uluslararası ilişkilerde eşitliği sağlayan bir denge aracıdır. Nitekim Anayasa Mahkemesi, Lozan Antlaşması'ndaki "karşılıklı olma" ilkesini, "anayasal değerde" kabul ederek "anayasallık blokuna" katmış ve denetiminde ölçü norm olarak kullanmıştır. Bu vakıfların sınırsız mal edinme ehliyetine sahip olmalarını Devlet anlaşmayla üstlenmemiştir. Devletin Lozan'da üstlenmediği bir hakkın yasayla verilmesi, gayrimüslim cemaatler lehine ayrımcılık yapılmış olduğu anlamını taşıdığı, bunun da Anayasa'nın 10. maddesinde öngörülen "kanun önünde eşitlik ilkesi" ne aykırı olacağı ifade edilmiştir.

Mahkeme tarafından iptal istemi reddedilmiştir. Karar ekinde yer alan bir üyenin değişik karar gerekçesinde şu ifadelere yer verilmiştir: "Cemaat Vakıfları, Lozan Antlaşması'nın ilgili hükümleri uyarınca gayrimüslim azınlık vakıfları olarak nitelendirilseler dahi, bu tüzel kişiliklerin yabancı değil, Türkiye Cumhuriyeti'nin bizatihi öz kurumları olduğu izahtan varestedir. Milletlerarası hukukta kabul gören mütekabiliyet/karşılıklılık ilkesi ise kural olarak yabancılık unsuru olan haller için söz konusudur. Mütekabiliyet esası, bir devlet ile o devletin vatandaşları arasında bir hak tanıma şeklindeki ilişkiye uygulanamaz. Gayrimüslim azınlıklar da Türk vatandaşı olduklarından, bunlara yasalarla tanınan hakların mütekabiliyet esasına bağlanması mümkün değildir. Kaldı ki, Lozan Antlaşması'nın 45. maddesinin gayrimüslim Türk azınlıklar bakımından ancak mütekabiliyet şartına bağlandığı tespiti doğru olmadığı gibi; Rum kökenli azınlıklar dışında (Ermeni, Yahudi vb.) diğer azınlıklar konusunda hangi ülke mütekabiliyete esas alınacaktır? Sonuç olarak hangi alt kökenden olursa olsun, gayrimüslim tüm azınlıklar Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olduklarından bunlar hakkında Lozan Antlaşması'nın 37-45. maddeleri ile tanınan statü ve haklar herhangi bir şarta bağlı değildir ve iptal istemine konu kuralın bu bakımdan da Lozan Antlaşması'na aykırılığından söz edilemez… Yukarıda açıklanan nedenlerle, iptal istemine konu kuralın Lozan Antlaşması'nın ilgili hükümlerine ve Anayasa'ya aykırı herhangi bir yönü bulunmadığından iptal isteminin reddi gerekir..." [20]

1.4. İptal Davaları ve İtiraz Başvurularında Geçen Genel Atıflar

Bu alt başlık altında karar bütünlüğünde yer almayan ve kararlar içerisinde itiraz ve iptal gerekçelerinde Lozan Antlaşması'na birkaç cümle ile yer veri-

20 Söz konusu kanunun iptal isteminin reddine karar verilmiştir. **R.G.** 11.01.2011, Sayı:27812.

len kararlara değinilmiştir. Bunlardan ilki İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı Askerî Mahkemesi'nin itirazı ile 1.3.1926 günlü, 765 sayılı Türk Ceza Yasası'nın, 10.6.1949 günlü, 5435 sayılı Yasa ile değişik 163. maddesinin dördüncü fıkrasının Anayasa'ya aykırılığı savıyla iptali istemidir.[21] Lozan Antlaşması'na yapılan atıf bu kararda ek gerekçede geçmektedir. Anayasa Mahkemesi üyelerinde birisinin uzun gerekçesinden yapılan alıntı aşağıda verilmiştir: "… Lâiklik, Atatürk ilkelerinin en önde gelenidir. Hoşgörülü olmaktan insan olmaya, insancıl olmaya dek geniş bir anlamı içeren bu ilkenin, ulusal yaşamımızı dokuyan bir öğe olduğu kuşkusuzdur. Bir yaşam ilkesi olmaktan ötede bir devrim aracıdır… Kurtuluş Savaşı'nı devrimlerle tamamlanmasına çalışması gibi, Misak-ı Millî'den beri izlenen ulusal kurtuluş ve çağdaş kuruluş süreci, Lozan Barış Antlaşması'nda kurulacağı öngörülen yeni hukuk düzeninin yeni yasalarla gerçekleşmesiyle hızlanmış, din seçimi, evlenmenin uygarlaştırılması, tek kadınla evlilik, başka dinde olanlarla evlenme, boşanma düzeni, miras kuralları vd. ile hukuk devrimimiz, lâikliği tümden yaşama geçirmiştir... Atatürk, yalnız zaferle ve Lozan Barış Antlaşması'yla bağımsızlığımızın korunacağı kanısında değildi…"

Bir diğer dava konusu 3446 sayılı "2992 Sayılı Adalet Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamenin Değiştirilerek Kabulü Hakkında Kanuna Bir Ek Madde Eklenmesi, 2802 Sayılı Hakim ve Savcılar Kanunu ile 3221 Sayılı Hakim ve Savcı Adayları Eğitim Merkezi Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanunda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun'un bazı maddelerinin iptali istemidir. Mahkeme tarafından Anayasa'nın 2. maddesi yönünden yapılan incelemede Lozan Antlaşması'na atıf yapılmıştır. Hukuk devleti tanımlaması içerisinde, Cumhuriyetin ilk yıllarında mahkemelerin istiklâli ve hakimlerin masuniyeti olarak tanımlanan yargı bağımsızlığının bağımsız devlet olmanın zorunlu koşulu sayıldığı ve Lozan barış görüşmelerinde bu konuda büyük uğraş verildiği ifade edilmiştir.[22]

21 Sonuç olarak, Türk Ceza Yasası'nın 163/4. maddesindeki "lâikliğe aykırı olma", "Devletin içtimaî ve iktisadî veya siyasî veya hukukî temel nizamları" kavramlarının, açık ve duru olmayıp görüş ayrılıklarına yol açtığı, bu durumun da Anayasa'nın 33. maddesinde yer alan "cezaların yasallığı" kuralına aykırılığı savı da, anılan kavramların uygulama ve öğretide yeterli açıklıkla belirlenmiş bulunması bakımından, yerinde görülmemiş, yerinde görülmeyen itirazın reddine karar verilmiştir. **R.G.** 3.11.1980, Sayı:17149.

22 **R.G.** 22.06.1989, Sayı:20203.

Diyarbakır Milletvekili M. Hatip Dicle'nin yasama dokunulmazlığının kaldırılması hakkında Karma Komisyonca hazırlanan raporun Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 3.3.1994 günlü 79. birleşiminde aynen kabul edilmesine ilişkin 298 sayılı kararın, Anayasa'ya ve İçtüzük hükümlerine aykırılığı savıyla iptali istemidir. Mahkemenin dosyayı incelemesinde geçen ve Belçika'da yayımlanan "La libre Belgique" gazetesinde yer alan bir demece dayanarak Dicle'nin "…1923'ten bu yana ulusal kurtuluş mücadelesi veriyoruz. Lozan Antlaşması Kürdistan'ı böldü…" şeklindeki ifadelerine yer verilmiştir.[23]

Başka bir dava konusu 4.6.2009 gün ve 5903 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Devleti ile Suriye Arap Cumhuriyeti Devleti Arasındaki Kara Sınırı Boyunca Yapılacak Mayın Temizleme Faaliyetleri ile İhale İşlemleri Hakkında Kanun'un iptali istemidir. Dava dilekçesinin gerekçe bölümünde, "…Türkiye Cumhuriyeti'nin dünya milletler ailesine bağımsız bir devlet olarak kabulünün uluslararası belgesi Lozan Barış Antlaşması'dır. Ülke topraklarının korunması, bağımsız Türkiye Devleti için bir nefsi müdafaa tedbiri niteliğindedir; böyle bir tedbirden vazgeçebilmek olası değildir. İptali istenilen kuralların, ülkenin bölünmez bütünlüğünü zedeleyecek bir biçimde ülke topraklarının 44 yıl süre yabancıların eline kolayca geçmesini sağlayacağı da ortadadır..." denilerek gerekçe Lozan Antlaşması'na dayandırılmıştır.[24]

Bir başka dava da 17.2.2010 günlü, 5952 sayılı Kamu Düzeni ve Güvenliği Müsteşarlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun'un bazı madde ve bentlerinin Anayasa'ya aykırılığının ileri sürülmesidir. Dava dilekçesinin gerekçesinde Lozan Antlaşması bir yerde geçmektedir. "Devletin geleceği üzerinde doğrudan etkisi olan yaşamsal önemdeki konularda, yabancıların ağırlığını önleyici kuralların getirilmesi, bağımsızlığın korunması yönünden zorunludur… Türkiye Cumhuriyeti'nin dünya milletler ailesine bağımsız bir devlet olarak kabulünün uluslararası belgesi Lozan Barış Antlaşması'dır. Bu antlaşmaya ekli İkamet ve Selahiyeti Adliye Hakkındaki Mukavelenamede[25] yabancıların ülkede mülk edinmeleri konusunda mütekabiliyet şartı öngörül-

23 Sonuç olarak Diyarbakır Milletvekili M. Hatip Dicle'nin yasama dokunulmazlığının kaldırılmasına ilişkin Türkiye Büyük Millet Meclisi Kararı'nın iptaline yönelik başvurunun reddine karar verilmiştir. Resmi Gazete'de yayımlanmamıştır. http://www.kararlar. anayasa.gov.tr /kararYeni.php?l=manage_ karar&ref= show&action= karar&id= 1123&content= Lozan (28.09.2013).

24 İlgi Kanun'un bazı madde ve fıkralarının Anayasaya aykırı olmadığına ve iptal isteminin reddine karar verilmiştir. **R.G.** 28.03.2013, Sayı:28601.

25 **Düstur**, Üçüncü Tertip, C 5, s. 163-179.

müş, bu tarihten sonra düzenlenen konu ile ilgili yasalarda ve yapılan birçok antlaşmada mütekabiliyet şartı getirilmek suretiyle, karşılıklı muamele esası, gerek antlaşmalar hukuku, gerek mevzuu hukuk olarak Türk Yabancılar Hukuku'nun genel ilkelerinden biri haline dönüştürülmüştür."[26]

Danıştay Sekizinci Dairesinin itirazı üzerine açılan itiraz davasında 13 Eylül 1331 tarihli Ahar mahallere nakledilen eşhasın emval ve düyun ve matlûbat-ı metrûkesi hakkındaki geçici kanunla bu kanunun bazı maddelerinin ve 20 Nisan 1338 tarihli emval-i metrûke kanununu değiştiren 15 Nisan 1339 tarihli ve 333 sayılı kanunun Anayasa'ya aykırı olduğu ileri sürülmüştür. Anayasa Mahkemesi karar gerekçesinde, Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe girdiği 6 Ağustos 1924 tarihinden önce firari ve mütegayyip duruma giren veya başka mahalle nakledilmiş bulunan bir kimsenin mallarının mülkiyetinin Maliye veya Evkaf uhdesine kanun uyarınca geçmiş bulunduğunu belirtmiştir. "Bu itibarla böyle bir şahsın, firari veya mütegayyip olup olmadığının tespiti işine 6 Ağustos 1924 tarihinden evvel başlanmamış ve bu tarihten önce bir vaziyet kararı verilmemiş olması, esasen bu tarihten önce kanun gereğince ilgili hazine uhdesine geçmiş olan mallarının hukukî durumu üzerinde hiç bir etki yapamaz. Bu bakımdan 6 Ağustos 1924 tarihinden evvel başka yere nakledilmiş veya firar veya tegayyüp eylemiş bir kimsenin malı, bu tarihten evvel Hazineye veya Vakıflar idaresine bir kanunla geçmiş bulunduğundan, bu tarihten sonra bu durumun belirtilmesi maksadıyla yapılan işlemler, gayrimenkul mülkiyetinin bu idarelere geçirilmesini değil, vaktiyle tahakkuk etmiş bulunan intikal muamelesinin belirtilmesi amacını gütmektedir." denilerek 6 Ağustos 1924 gününden sonra firar veya tegayyüp etmiş bulunanlar için Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe girdiği tarihten sonra vukua gelen ve emvali metruke kanunlarınca ön görülen fiil ve hareketlere bu kanunların uygulanmasına imkân kalmadığı vurgulanmıştır. Sonuçta söz konusu malın mülkiyetinin Vakıflar İdaresine bir idarî tasarruf sonucu geçmiş olmayıp, firar ve tegayyüb sonucu ve kanun hükmüyle geçtiği belirtilmiştir.[27]

26 İlgi Kanun'un bazı maddeleri hakkında açılan iptal isteminde bazı maddelerde karar verilmesine yer olmadığına ve diğerlerinin reddine karar verilmiştir. **R.G.** 06.03.2013, Sayı:28579.

27 Olayın konusu Boğos Urkapyan tarafından annesi ölü Andon kızı Maryam Urpakya'nın l Mart 1942 tarihine kadar İstanbul'da oturduğu ve bu tarihte Pangaltı'da Çimen Sokak 51 numaralı evde öldüğü halde yetersiz bir tahkikata dayanılarak firari ve mütegayyip eşhastan sayılıp sahibi bulunduğu Üsküdar İcadiye Mahallesi'ndeki taşınmaz malının Vakıflar İdaresince vaziyet olunarak 1952 tarihinde

2.Siyasi Parti Kapatma Davaları

Bu başlık altında siyasi parti kapatma davalarında on dört karar içerisinde Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı iddianameleri ve savunmalarda Lozan Antlaşması'na atıf yapıldığı tespit edilmiştir. Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı tarafından siyasi parti kapatma davası kapsamında Anayasa Mahkemesi'ne açılan davalarda bildiri konusu ile alakalı olan Türkiye Birleşik Komünist Partisi, Sosyalist Parti, Halkın Emek Partisi, Özgürlük ve Demokrasi Partisi, Sosyalist Türkiye Partisi, Demokrasi Partisi, Sosyalist Birlik Partisi, Demokrasi ve Değişim Partisi, Emek Partisi, Refah Partisi, Demokratik Kitle Partisi, Halkın Demokrasi Partisi ve Demokratik Toplum Partisi kapatılmış, Hak ve Özgürlükler Partisi'nin ise kapatılması isteminin reddine karar verilmiştir.

Söz konusu parti kapatma davalarının hepsinde Anayasanın ve Siyasi Partiler Yasası'nın çeşitli maddelerine yapılan göndermeleri içeren iddianamelerde Lozan Antlaşması'nın hükümlerine de yer verilmiştir. Diğer yandan davalı siyasi partilerin savunmalarında da (beş davada) savunma yapılırken Lozan Antlaşması dayanak gösterilmiş ve yapılan atıflarla savunma kuvvetlendirilmeye çalışılmıştır. İddiname ve savunmalarda yapılan vurgularda azınlıklar konusu temel kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada kapatılan veya kapatılma isteminde bulunulan siyasi partilerin isimlerine değinilmemiş, davaların sonuçlarıyla ilgili değerlendirmelerde de bulunulmamıştır. Yalnızca Lozan Antlaşması'na yapılan atıflar üzerinden bir değerlendirme yapılmıştır.

2.1.İddianamelerde Yapılan Atıflar

Lozan Antlaşması'yla kabul edilen azınlıklar dışında başka bir azınlığın olmadığı vurgusunun yapılması hususunda iddianamelerde en çok geçen ifadelerden bazıları şu şekildedir: Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı kapatma iddianamesinde kapatma sebepleri ve değerlendirme başlığı altında, bölünmezlik ilkesinin bir diğer güvencesini oluşturan Siyasi Partiler Yasası'nın 81. maddesinin (a) bendinde, Türkiye Cumhuriyeti ülkesi üzerinde ulusal ya da dinsel kültür ya da mezhep veya ırk veya dil farklılığına dayanan azınlık-

Çevri Usta Vakfı namına tescil edildiği iddiasıyla vaziyet işleminin ve tescil muamelesinin iptaline karar verilmesi için Danıştay'da açılan dâva üzerine, Danıştay Sekizinci Dairesince dosyanın Anayasa Mahkemesi'ne gönderilmesine karar verilmiştir. Mahkeme tarafından 13 Eylül 1331 günlü geçici kanunun l ve değişik 2'inci maddeleriyle 15 Nisan 1339 günlü ve 333 sayılı kanunun 6. maddesi hükümlerinin Danıştay'da açılmış bulunan davanın konusu bakımından Anayasa'ya aykırı olmadığına karar verilmiştir. **R.G.** 31.7.1963, Sayı:11468.

lar bulunduğunu ileri sürmek; (b) bendinde ise Türk dilinden veya kültüründen başka dil ve kültürleri korumak, geliştirmek ve yaymak yoluyla Türkiye Cumhuriyeti ülkesi üzerinde azınlıklar yaratarak ulus bütünlüğünün bozulması amacını gütmek ve bu yolda faaliyette bulunmanın yasaklandığı ifade edilmiştir. Maddenin gerekçesine göre, "Ülkemizde Lozan Anlaşması'yla kabul edilen azınlıklar dışında bir azınlık yoktur. Herhangi bir ülkede resmi dilin dışında dillerin bilinmesi veya yer yer konuşulması azınlık yaratmaz. Hele siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarda olduğu gibi her alanda bütün haklara sahip ve borçlarla eşit bir şekilde yükümlü olan tek bir milletin evlatları arasında azınlıktan söz etmek mümkün değildir." şeklinde açıklanmıştır.[28] Lozan Barış Antlaşması'yla kabul edilen "Müslüman olmayanlar" ile Türk-Bulgar Dostluk Antlaşması'nda öngörülen Türkiye'de yaşayan Bulgarlar dışında ulusal ya da dinsel nitelikte bir azınlığın bulunmadığı da metinlerde yer almaktadır.[29]

Azınlıklar konusunun Lozan Antlaşması'yla düzenlenmiş olmasına yapılan vurgular ve Siyasî Partiler Yasası'nın ulus bütünlüğü ilkesinin güçlendirilerek tekrarlanması niteliğindeki hükümlerinden biri olan "azınlıklar yaratılmasının önlenmesi" başlıklı 81. maddesi ile ilintili olarak geçen iddialar şunlardır: "Siyasi Partiler Yasası'nın ilgili maddelerinde siyasal partilere, ulusal ya da dinsel kültür veya ırk veya dil farklılığına dayanan azınlıklar bulunduğunu ileri sürmek yasaklanmıştır. Lozan Antlaşması ile kabul edilen azınlıklar bu yasağın dışındadır. "Bilindiği gibi ülkemizde azınlıklar konusu öncelikle Lozan Antlaşması ile düzenlenmiş ve sadece "Müslüman olmayanlar" azınlık kapsamına dahil edilmişlerdir. Müslüman olmayanlara da Müslümanlara sağlanan medeni ve siyasî haklardan yararlanma imkânı verilerek yasalar önünde din ayırımı yapılmaksızın herkesin eşit olduğunu belirtmek amacıyla böyle bir düzenlemeye gidilmiştir. Bundan ayrı olarak, 18.10.1925 tarihli Türk-Bulgar Dostluk Antlaşması'nda, Türkiye'de yaşayan Bulgarların azınlık sayılmaları kabul edilmiş ise de, yeni Türk devletinin lâik mevzuatı kabul etmesinden sonra bu kimseler azınlık statüsünden kendiliklerinden vazgeçmişlerdir. Tür-

28 **Resmi Gazete**, 28.01.1992, Sayı:21125, **R.G.** 25.10.1992, Sayı:21386, **R.G.** 09.08.1994, Sayı:22016, **R.G.** (Mükerrer) 30.06.1994, Sayı:21976, **R.G.** 22.10.1997, Sayı:23148, **R.G.** 22.11.2001, Sayı:24591, **R.G.** 18.08.1993, Sayı:21672, **R.G.** 14.02.1994, Sayı: 21849, **R.G.** 14.02.1994, Sayı: 21849, **R.G.** (Mükerrer) 30.06.1994, Sayı:21976, **R.G.** 22.10.1997, Sayı:23148, **R.G.** 23.10.1997, Sayı:23149, **R.G.** 23.10.1997, Sayı:23149.

29 **R.G.** 14.02.1994, Sayı: 21849.

kiye'deki hukuk sisteminde bu iki antlaşma ile kabul edilenlerin dışında bir azınlık yoktur."[30]

"Lozan Barış Antlaşması'yla 18 Ekim 1925 günlü, "Türkiye ve Bulgaristan arasındaki Dostluk Antlaşması"nda sayılanlar dışında Türkiye'de "azınlık" ya da "ulusal azınlık" bulunmamaktadır. Diğer kökenli yurttaşlar gibi Kürt kökenli yurttaşların da kimliklerini belirtmeleri yasaklanmamış, azınlık ve ayrı ulus olmadıkları, Türk ulusu dışında düşünülemeyecekleri devlet bütünlüğü içinde anlatılmıştır. Lozan Barış Antlaşması'na göre, ancak Müslüman olmayanlar azınlık olarak kabul edilmiştir…" "Müslüman topluluklar arasındaki değişik gruplara azınlık statüsü tanınmadığı kuşku ve duraksamaya yer bırakmayacak bir açıklıkla Lozan Barış Konferansı tutanaklarında birçok kez vurgulanmıştır."[31]

Bu hususta kararlarda yer alan Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı'nın sözlü açıklamasında özetle konu hakkında şu ifadeler yer almaktadır: "Lozan Antlaşması, eşitlik ilkesinden hareketle, söz konusu azınlıklara karşı her türlü ayrımcılığı yasaklamıştır. Ne var ki, aynı antlaşmayla yükümlülük altına giren Yunanistan, ülkesindeki Türk azınlığa karşı bilinçli bir asimilasyon politikası uygulamaktadır. 1985'ten beri Türklerin ev ve arazi alıp satmaları, iş kurmaları, okullarını yenilemeleri yasaklanmış, din ve ifade özgürlükleri kısıtlanmıştır. Ayrıca Yunanistan, Vatandaşlık Kanunu, etnik Yunan kökenlilerle, diğer etnik kökenden olan Yunan vatandaşları arasında ayırımcılık yapmaktadır.", "Lozan Barış Antlaşması, azınlıkların statüsünü belirlemede, Müslüman olmayan azınlıklara atıfla, etnik kökeni değil, dinî inanışı esas almıştır. Bu nedenle, Kürt kökenli Müslüman vatandaşlarımızın bu bağlamda azınlık sayılarak, kendilerine, bazı çevrelerce tavsiye ve telkin edildiği şekilde, azınlık hakları tanınması mümkün değildir."[32]

Kendi kaderini tayin hakkı konusunda yapılan atıflar: "Bir kez daha ve kısaca belirtmek gerekirse, Türkiye Cumhuriyeti'nde Lozan Barış Antlaşması ve Türkiye ile Bulgaristan Arasındaki Dostluk Antlaşması hükümlerine göre azınlık oldukları kabul edilen Rum, Ermeni, Musevi ve Bulgar'lardan başka

30 **R.G.** 28.01.1992, Sayı:21125, **R.G.** 14.02.1994, Sayı: 21849, **R.G.** 09.08.1994, Sayı:22016, **R.G.** (Mükerrer) 30.06.1994, Sayı:21976, **R.G.** 14.02.1994, Sayı: 21849, **R.G.** 14.02.1994, Sayı: 21849.

31 **R.G.** 25.10.1992, Sayı:21386.

32 **R.G.** 22.11.2001, Sayı: 24591.

azınlık yoktur."[33] Kendi kaderini tayin hakkının yeni bir kavram olmadığı, uluslararası hukuk düzeninde de devam ede gelen bir olgu olduğu, Türk ulusunun bu konuyu Lozan Barış Antlaşması'yla gündeminden çıkardığı, ülke ve ulus bütünlüğünü koruma hakkının Lozan Barış Antlaşması'nda olduğu gibi günümüzde de uluslararası hukuk düzeninde geçerli olduğu vurgulanmıştır.[34]

Bazı iddianamelerde Kürtlerin "gayrimüslim ekalliyet" olmadığı, bu tür bir kıyaslamanın hukuki olmaktan uzak olduğu gibi bilime de aykırı olduğu vurgulanarak, "…Lozan Barış Antlaşması görüşme ve kararlarında da, Misak-ı Milli'nin çizdiği sınırlar içindeki azınlıklar sayılırken "Kürt" ayrımına yer verilmemiştir…", "Bu durumda, üzerinde durulması gereken önemli bir konu da, yazılı ve sözlü savunmalarda Kürt ulusunun kendi kaderini tayin hakkının, ileri sürülmesidir. Öncelikle belirtmek gerekir ki, Türkiye'de tek bir ulus vardır. O da Türk ulusudur. Kürt kökeninden gelen vatandaşlar, diğer etnik kökenden gelen vatandaşlarla "ulus" bütünlüğünü oluşturmuştur. Ayrı bir ulus, ayrı bir halk ya da bir azınlık varmış gibi bölünmeyi amaçlayan öneri, üstelik terörle desteklenip gündemde tutulmaktadır…" denilmiştir.[35]

Bütünlük ilkesi yönünden devletin tekliği ilkesinin değiştirilmesi amacının güdüldüğü iddiasına ilişkin ifadeler yönünden bakıldığı zaman şu cümlelerle açıklanmıştır: "Bütünlük" ilkesi ilk olarak Misak-ı Milli'nin birinci maddesinde, "…İslam çoğunluğu bulanan yerleşik toprak parçalarının tamamı hakikaten veya hükmen hiçbir sebeple ayırma kabul etmez küldür." biçiminde yer almıştır. İsmet İnönü, Lozan Barış Antlaşması görüşmelerinde, bütünlük ilkesini "Büyük Millet Meclisi Hükümeti; Türk Yurdu'nun birliğine ve bölünmezliğine en büyük önemi vermekte, hakların ve ödevlerin, çıkarların ve yükümlülüklerin yurttaşlarca eşit olarak paylaşılması gerektiğine inanmaktadır." biçiminde açıklamıştır.[36]

"…1921 Anayasası'ndan 1961 Anayasası'na değin sürekli olarak üzerinde durulmuş bir ilke olan "Türk Devleti'nin ulusu ve ülkesi ile bölünmezliği" ilkesi, Erzurum ve Sivas Kongreleri'nde saptanan biçimi ile Misak-ı Millî'nin

33 **R.G.** 22.10.1997, Sayı: 23148.

34 **R.G.** 25.10.1992, SAYI: 21386, **R.G.** 14.02.1994, SAYI: 21849, **R.G.** 09.08.1994, SAYI:22016.

35 **R.G.** 25.10.1992, Sayı:21386, **R.G.** (Mükerrer) 30.06.1994, Sayı:21976, **R.G.** 23.10.1997, Sayı:23149, **R.G.** 22.10.1997, Sayı:23148.

36 **R.G.** 18.08.1993, Sayı:21672, **R.G.** 09.08.1994, Sayı:22016, **R.G.** 22.10.1997, Sayı:23148, **R.G.** 22.11.2001, Sayı:24591, **R.G.** (Mükerrer) 30.06.1994, Sayı:21976.

gösterdiği sınırlar içinde birbiriyle kaynaşmış olarak yaşayanların gerçekten ve hukukça ayrılık kabul etmez bir bütün oldukları kesinlikle belirlenmiş ve bu bütünlük içinde ayrıcalıklı bir Kürt halkından hiçbir zaman söz edilmemiş olduğu gibi, Lozan Barış Antlaşması görüşme ve kararlarında da, Misak-ı Millî'nin çizdiği sınırlar içindeki azınlıklar sayılırken "Kürt" ayrımına yer verilmemiştir."[37]

İç hukuk kuralı haline gelmiş olan ve uluslararası hukuk alanında da sonuçlar doğuran Lozan Barış Antlaşması'nın Türkiye'deki azınlıklar konusundaki hükümlerine esas teşkil eden hazırlık çalışmalarına Anayasa Mahkemesi kararlarında ayrıntılı olarak yer verilmiştir. Buna göre, "...Müslüman topluluklar arasındaki değişik gruplara azınlık statüsü tanınmadığı, kuşku ve duraksamaya yer bırakmayacak bir açıklıkta Lozan Barış Konferansı tutanaklarında birçok kez vurgulanmıştır."[38] "Barış görüşmelerinde söz alan İsmet İnönü: "Türkiye'de hiçbir Müslüman azınlık yoktur; çünkü kuramsal yönden olduğu kadar uygulamada da Müslüman nüfusun çeşitli unsurları arasında hiçbir ayırım gözetilmemektedir." demiştir. Aynı konferansın 20 Kasım 1922 günlü oturumunda Rıza Nur Bey tarafından okunan bildiride şu görüşler yer almıştır: "Müttefiklerin tasarısı Müslüman azınlıklardan söz etmektedir; oysa Türkiye'de bu gibi azınlıklar söz konusu olamaz; çünkü tarihsel gelenekler, moral düşünceler, görenekler, yapılagelişler, Türkiye'de yaşayan Müslümanlar arasında tam bir birlik yaratmaktadır."[39]

Lozan Barış Antlaşması'yla Müslüman olmayanlar "azınlık" olarak kabul edilmiş, ancak onlara da Müslümanların yararlandıkları medenî ve siyasî haklardan yararlanma olanağı sağlanmış, yasalar önünde din ayrımı yapılmaksızın herkesin eşit olduğu hususu belirlenmiştir. Türkiye'de hukuksal ve siyasal yönden ırka dayalı bir Türk ulusu kavramı ya da etnik kökene göre çoğunluk ve azınlık kavramları olmamasına karşın, farklı etnik ve soy kökenlerinden gelen bütün vatandaşların eşit haklarla yer aldığı Türk ulusunu ırk esasına dayalı olarak "Türk ve Kürt" biçiminde ikiye böldüğü…" şeklinde ifadelere yer verilmiştir.[40]

37 **R.G.** 09.08.1994, Sayı:22016, **R.G.** (Mükerrer) 30.06.1994, Sayı:21976, **R.G.** 22.10.1997, Sayı:23148, **R.G.** 22.10.1997, Sayı:23148, **R.G.** 23.10.1997, Sayı:23149.

38 **R.G.** 23.10.1997, Sayı:23149, **R.G.** 22.11.2001, Sayı:24591, **R.G.** (Mükerrer) 30.06.1994, Sayı:21976.

39 **R.G.** 26.6.1998, Sayı:23384.

40 **R.G.** 26.6.1998, Sayı:23384.

Parti kapatma davaları içerisinde bir diğer konu laiklikle ilgilidir. Lâiklik ilkesine aykırı eylemlerin odağı haline geldiği savıyla parti kapatma istemi ile açılan davada; "Türkiye Cumhuriyeti kurulurken, daha baştan devletin temel esaslarının uluslararası standartlara uygun olması benimsenmiş ve buna uygun olarak da Lozan Anlaşması'yla Türk vatandaşlarının tamamı için inanç hürriyetinin olmazsa olmaz mahiyetindeki unsurları çeşitli maddelerde ayrı ayrı teminat altına alınmıştır." denilerek Lozan Anlaşması'nın "Azınlıkların Himayesi" başlığı altında yer alan 38, 39 ve 40. maddelerine yer verilerek Türk Hükümetinin doğum yeri, milliyet, lisan, ırk veya din ayırımı yapmaksızın Türkiye ahalisinin tamamına hayat ve özgürlükler bakımından tam ve kâmil bir koruma bahşetmeyi taahhüt ettiği, herhangi bir Türk vatandaşının özel ve ticari ilişkilerinde, din ve basın yayında, genel toplantılarda herhangi bir dili serbestçe kullanması kısıtlanmayacağı, dolayısıyla din hürriyetinin ayrılmaz bir parçası olan ifade hürriyeti uluslararası bir anlaşmayla her Türk vatandaşı için teminat altına alındığı ifade edilmiştir. Yine Lozan Antlaşması'nın 40. maddesi gereği hiçbir ayırım yapılmaksızın bütün Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının ve bu arada gayrimüslim azınlıkların da din hürriyetinin ayrılmaz parçası olan öğrenim, örgütlenme ve ibadet hürriyeti teminat altına alındığı Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşunun temeli olan Lozan Antlaşması'yla uluslararası standartlara uygun olarak din ve vicdan hürriyetinin bütün ayrılmaz parçalarının bütün çağdaş ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de uygulanacağının teminatının verildiği ifadeleri yer almaktadır.[41]

2.2.Davalı Partilerin Savunmalarında Yapılan Atıflar

Lozan Antlaşması konusunda iddianamelerde olduğu gibi davalı siyasi partilerin savunmalarında da ifadeler yer almaktadır. Bu hususta şu örnekler verilebilir: "…Kürtlerin her türlü ırk hakları korunacak ve geliştirilecek. Mecliste ne söyleniyor? Mustafa Kemal, İsmet İnönü, o zamanın Başbakanı Rauf Bey. Deniliyor ki bu devlet iki ulustan oluşuyor. Türk ve Kürt ulusundan bahsediyor Rauf Bey 1922'deki meclisteki konuşmasında… Aynen iki ulustan, Türk ve Kürt ulusundan bahsediyor. "Kürtler ve Türkler", hayır iki ulus..."[42] "...Lozan'da istenilenlerin bir bölümü elde edilmiş, ancak Kerkük ve Musul gibi petrolce zengin Kürt illeri kaybedilmiştir. Kerkük ve Musul'un İngiliz yönetimine geçmesiyle Kürt kardeşliği de bitmiştir..."[43]

41 **R.G.** 22.02.1998, Sayı: 23266.

42 **R.G.** 22.11.2001, Sayı: 24591.

43 **R.G.** 19.07.2003, Sayı: 25173.

"…Azınlık kavramı, biri sosyolojik, diğeri hukuksal olmak üzere iki boyutlu bir kavramdır. Türkiye'de, hukuksal anlamda, Lozan Antlaşması'yla kabul edilenler dışında azınlık bulunmadığı doğrudur. Sosyolojik boyutu ile ele alındığında, çoğunluktan etnik, dilsel, dinsel veya kültürel açıdan farklılaşan gruplar azınlık olarak kabul edilmektedirler…" denilerek uluslararası hukukla ilişki kurulmaktadır. Ayrıca Türkiye'nin 1923 tarihinde Lozan'da yalnızca gayrimüslim yurttaşların azınlık olduğunu ve dolayısıyla uluslararası azınlık korumasından yararlanabileceğini kabul ettiği, Lozan Anlaşması'nın gayrimüslim azınlıklar için pozitif hak ve özgürlüklerden bahsederken Müslüman azınlıklardan söz etmediği vurgulanmıştır. [44] Yine dünyadaki azınlık kavramı, tanımı ve hakları büyük gelişme gösterdiği için Türkiye ciddi sıkıntılarla karşı karşıya kaldığı, üstelik 1990'dan sonra azınlık hakları hem mekân hem de nitelik olarak daha da genişleyip güçlendiği belirtilmektedir.[45]

Lozan Antlaşması'nda "gayrimüslim azınlıklar" dışında kalan, başta Kürt halkı olmak üzere diğer Müslüman gruplarında 39. madde uyarınca dil ve kültür haklarının kullanılması önünde hiçbir engel bulunmadığı, Türkiye'nin Lozan'ı da gerektiği gibi uygulamadığı dolayısıyla Türkiye'nin bu kurucu antlaşmasının kimi hükümlerini ihlal ettiği, Türkiye, azınlık kavramının ve hukukunun dünyadaki gelişmelerini izlemek yerine, 1923 yılına takılıp kaldığı, üstelik 1923 Lozan'ı da yanlış/eksik yorumladığı şeklinde ifadeler savunmada geçmektedir. Yine savunmalarda Türkiye'nin Lozan'a atıfta bulanarak Türkiye'de yalnızca gayrimüslim azınlıkların tanındığı biçimdeki tezinin hem maddi hem de hukuki temelinin olamayacağı, Lozan Anlaşması'nın azınlıklar metninin içeriğine bakıldığında Lozan Anlaşması'nda dinsel azınlıklar yanında dilsel azınlıklara da yer verildiği belirtilmiştir.[46] Yine savunmalarda; "…Lozan Antlaşması'nda da, Kürtler üzerine yapılan tartışmalar bilinmekte. Lozan Antlaşması'nın 39. maddesinde Kürtlerin dillerini ve kültürlerini geliştirmesi o dönemin devlet sorumluları, T.C. Hükümeti tarafından imza altına almıyor, bu anlaşma TBMM'de onaylanıyor…"[47] denilerek Lozan Konferansı tutanaklarının incelenmesi talep edilmekte, İsmet İnönü'nün Lozan'a Türk ve Kürt halkının temsilcisi olarak gidip gitmediği sorusunun tutanaklara göre araştırılması istenerek gerek Dışişleri, gerek İçişleri Bakanlığından Tür-

44 **R.G.** 22.11.2001, Sayı: 24591.
45 **R.G.** 14.12.2009, Sayı: 27432.
46 **R.G.** 14.12.2009, Sayı: 27432.
47 **R.G.** 01.07.2008, Sayı: 26923.

kiye'deki ulusal azınlıkların durumuyla ilgili bir açıklamanın davaya katılması istenmektedir.[48]Savunmanın bir yerinde Lozan Antlaşması'yla ilgili olarak "Yaklaşık günümüzden 70 yıl önce yapılmış bu metinlerin bugünkü bir sosyolojik olguyu açıklamasını beklemek saçmalıktır. Siyasî anlaşma metinlerinin toplumsal realitelerin tartışılmasında nihaî başvuru kaynağı sayılması hukuk adına utanç vericidir..." denilirken diğer bir yerinde "Kürt Ulusu" varlığının Atatürk ve İsmet İnönü tarafından tanındığı, Lozan Konferansı tutanaklarına geçtiği belirtilerek Lozan Konferansı tutanaklarının incelenmesi istenilmekte ve son yıllarda "Kürt realitesini kabul etmeliyiz" sözü ile Kürt varlığının açık seçik biçimde kabul edildiği belirtilmektedir.[49]

Davalı partilerden birisinin savunmasında şöyle denilmiştir: "İşte, yüzyıllardır Türk halkıyla bir arada yaşayan bu onurlu insanlar, kimliklerinin geliştirilmesine ilişkin talepleri, hep barış içinde ve demokratik bir duyarlılık inceliği içinde ifade etmiştir. Cumhuriyetin ilk kuruluşunda, Türkiye Cumhuriyeti'nin Türklerle birlikte iki asli unsurundan biri olarak sayılan Kürtler, Lozan Antlaşması'ndan sonra, zor ve baskıyla "Türk" sayılmış, kendi kimliği inkâr edilmiştir".[50] Bir diğer savunmada "…Lozan'dan sonra "Misak-ı Milli" sınırları içinde, Türklerle bir arada yaşayan Kürtlerin, Lozan ertesinde, yani Şubat 1925'te Cumhuriyete karşı ayaklanmış" olmalarının düşündürücü olduğu, İstiklal Mahkemeleri Tutanakları, ayaklanma önderlerinin beyanları ve bizzat Genelkurmay belgelerinin bu olay hakkında tarihe önemli belgeler olarak geçtiği vurgulanmıştır.[51]

3.Bireysel Başvurular

Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvurular 24 Eylül 2012 tarihi itibarı ile başlamıştır. Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvurunun kapsamı, Anayasa'da teminat altına alınmış olan temel hak ve özgürlüklerin devletin kamu gücü aracılığı ile ihlâl edilmesidir. Bu kapsam şu şekilde açıklanabilir: "Gerek Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde, gerekse Anayasa'da sayılmış ve teminat altına alınmış olan insan haklarının devletin kamu gücü aracılığı ile ihlâli söz konusu olabilmektedir. Devlet yapısına dâhil olan makamlarca kişilerin hak ve özgürlükleri aktif ya da pasif olarak ihlâle maruz kalabilmektedir. Ör-

48 **R.G.** 09.08.1994, Sayı: 22016.
49 **R.G.** 09.08.1994, Sayı: 22016.
50 **R.G.** 23.10.1997, Sayı: 23149.
51 **R.G.** 23.10.1997, Sayı: 23149.

neğin; bir idari makam tarafından gerçekleştirilen bir işlem ya da uygulama sonucunda kişilerin temel hak ve özgürlükleri ihlâl edilebilmekte, bu durum "aktif ihlâl" olarak nitelendirilmektedir. Yine bir idari makamın mevzuatla ya da hukukun genel ilkeleri çerçevesinde üzerine tevdi edilmiş olan görevini yerine getirmemesi durumunda kişilerin temel hak ve özgürlükleri ihlâl edilebilmektedir ve bu durum "pasif ihlâl" olarak nitelendirilmektedir. Devletin yürütme, yargı ve hatta yasama erkleri tarafından aktif ya da pasif ihlâllerin gerçekleştirilmesi durumunda Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuru yapılabilmektedir.[52]

Bildiri konusuyla ilgili olarak bireysel başvuru başlığı altında tespit edebildiğimiz tek örnek Anayasa Mahkemesi'nin 16 Mayıs 2013 karar tarihli kararı olup mübadele ile kazanılan taşınmazlar hakkındadır. Başvurucu iddiasında, 1924 yılında Türkiye'ye gelen murisine taşınmaz verildiğini, Mübadele Sözleşmesi uyarınca tahsis edilen taşınmazın bedelinin ödenmesi amacıyla açtığı davanın reddedildiğini, uluslararası sözleşme niteliğinde olan Mübadele Sözleşmesi gereği iskân verilen taşınmazların mülkiyetinin Maliye Hazinesi adına tescilinin Sözleşme'nin ve mülkiyet hakkının ihlali niteliğinde olduğunu, ayrıca murisinin Safranbolu ilçesinden ayrılırken bu ilçedeki iskân haklarından feragat ettiğine dair verdiği taahhütnamenin geçerliliğinin bulunmadığını, zira iskân hakkının, feragat edilebilecek haklardan olmadığını, Sözleşme'de süre sınırlaması olmadığı için taşınmazların 5 yıl kullanılmaması halinde Hazine adına tescil edilebileceğine dair hukuki düzenlemelerin de Sözleşme'ye aykırılık teşkil ettiğini, mübadele sırasında Yunanistan'da bırakılan malvarlığının karşılığı olarak Türkiye'de ev ve tarla tahsis edilmesi gerektiğini belirterek Anayasa'nın 35. maddesinde düzenlenen mülkiyet hakkı ile 36. maddesinde tanımlanan adil yargılanma hakkının ihlal edildiğini ileri sürmüş, tazminat talep etmiştir.

Mülkiyet hakkının ihlal edilmediği belirtilen kararda tapu kaydı bulunmayan taşınmazlar üzerinde iskân hakkı verilmesinin taşınmaz mülkiyetinin kazanılması için yeterli olmadığı, bunun dışında belli sürelerde taşınmaz üzerinde zilyetlik şartının da aranacağı ifade edilmiştir. "Başvurucu veya murisi tarafından mülkiyetin kazanılması için aranan bu şart gerçekleştirilmediği gibi, başvurucunun murisi iskân hakkından feragat ederek iskân verilen yerden ayrılmıştır… Başvurucunun murisinin Safranbolu ilçesindeki iskân haklarından

52 http://www.anayasamahkemesinebasvuru.com/ (22.09.2013).

feragat ettiğine dair dilekçesi ile değişik tarihlerde çıkarılan kanunlara rağmen taşınmazı alma hakkının kullanılmadığı dikkate alındığında, başvurucunun iddia ettiği hakkın mevcut olmadığı ortaya çıkmaktadır. Lozan Antlaşması ve Mübadele Sözleşmesi'nde, mübadele sonucu Türkiye'ye gelenlere ev ve iskân verileceği belirtilmiş olup, iskân hakkı verilmesiyle mülkiyetin kazanılacağı belirtilmemiştir."[53]

Sonuç

Anayasa Mahkemesi'nin iptal davaları, itiraz başvuruları, bireysel başvurular ve siyasi parti kapatma davaları konusunda verdiği karar evrakı içerisinde Lozan Antlaşması'na yapılan atıflar incelendiği zaman itiraz gerekçeleri, savunmalar, iptal gerekçelerinde, ek gerekçe ve kararlar safhalarında atıfların yer aldığı görülmektedir. İptal davaları ve itiraz başvuruları başlığı altında incelediğimiz Anayasa Mahkemesi kararlarında çoğunlukla iptal isteminin gerekçelerinde Lozan Antlaşması'na atıf yapılmıştır. Bildiri konusunda ele aldığımız iptal davalarına bakıldığı zaman iki dava dışında 1985-2012 yılları arasında yer aldığı görülmektedir.

1985-86 yıllarında Tapu Kanunu ve Köy Kanunu'nun bazı maddelerinde yapılan değişiklikle başlayan Lozan Antlaşması'na yapılan atıflar 1994-1996 yıllarında "Kamu İktisadi Teşebbüsleri'nin Özelleştirilmesi Hakkındaki Kanun" ve "Özelleştirme uygulamalarının Düzenlenmesi ve Özelleştirme Sonucunda Doğabilecek Sorunların Çözülmesine İlişkin Kanun Hükmünde Kararname Çıkarma Yetkisi Veren Kanun" ile kamu kurum ve kuruluşlarının satışına ilişkin düzenlemeler çerçevesinde gündeme gelmiştir. Yine 2006-2008 yılları arasında Tapu Kanunu ve Doğrudan Yabancı Yatırımlar Kanunu kapsamında yapılan iptal istemlerinde Lozan Antlaşması'na göndermeler yapılmıştır. 2002-2012 yılları arasında ise Vakıflar Kanunu, Yabancı Dil Eğitimi Kanunu, Özel Öğretim Kanunu ve İlköğretim ve Eğitim Kanunu gibi kanunların bazı maddelerinin iptali istemlerinde Lozan Antlaşması'na atıflar yapılmıştır. Yabancı gerçek ve tüzel kişilerin Türkiye'de taşınmaz mal edinmeleri konusunda yapılan iptal istemi gerekçelerinde vurgular çoğunlukla mütekabiliyet/karşılıklı olma kavramı üzerinden yapılmıştır. Eğitim konusunda ya-

53 Sonuç olarak, başvurunun mülkiyet hakkının ihlali iddiası yönünden "konu bakımından yetkisizlik", adil yargılanma hakkının ihlali iddiası yönünden "açıkça dayanaktan yoksun olması" nedeniyle kabul edilemez olduğuna oy birliğiyle karar verilmiştir. http://www.kararlar.anayasa.gov.tr/ kararYeni.php?l= manage_karar&ref= show&action= karar&id=10000484&content=Lozan (22.09.2013).

pılan iptal başvurularında ve azınlık okulları bağlamında gerekçelerde Lozan Antlaşması'nın 37-44. maddelerinin kullanıldığı görülmektedir. Yine Vakıflar Kanunu'nun bazı maddelerinin değiştirilmesi hakkında kanuna yapılan iptal isteminin gerekçesin de azınlık vakıfları ifadeleri üzerinden antlaşmaya atıf yapılmıştır. Cemaat vakıflarının taşınmaz mal edinmeleri ve bu mallar üzerinde tasarrufta bulunabilme hakkı elde etmelerinin Anayasa'ya aykırı olmadığına karar verilmiştir. Anayasa Mahkemesi'nin kararında iptali istenen kuralla cemaat vakıflarının mağduriyetlerinin giderilmek istendiği ve mülkiyet haklarının güvence altına alındığı belirtilmiştir.

Siyasi parti kapatma davaları başlığı altında on dört karar içerisinde Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı iddianameleri ve savunmalarda Lozan Antlaşması'na atıf yapıldığı tespit edilmiştir. Söz konusu parti kapatma davalarının hepsinde Anayasa'nın ve Siyasi Partiler Yasası'nın çeşitli maddelerine yapılan göndermeleri içeren iddianamelerde Lozan Antlaşması'nın hükümlerine de yer verilmiştir. Diğer yandan davalı siyasi partilerin savunmalarında, beş davada savunma yapılırken Lozan Antlaşması dayanak gösterilmiş ve yapılan atıflarla savunma kuvvetlendirilmeye çalışılmıştır. Siyasi parti kapatma davalarında Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığının iddianamelerine Anayasa'nın bazı maddeleri ve Siyasi Partiler Kanunu'nun demokratik devlet düzeninin, bağımsızlığın, devletin tekliği ilkesinin korunması ve azınlık yaratılmasının önlenmesine ilişkin hükümleri çerçevesinde kapatma davaları açılmıştır. 1991-2009 yılları arasında açılan 14 parti kapatma davasında iddianamelerde birisi (laiklik ilkesine aykırı eylemlerin odağı haline gelmek) dışında diğerleri devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmayı amaçlamak fiiliyle ilişkili olarak açılmıştır.

İddianamelerde yapılan vurgularda "azınlıklar" ve "azınlık yaratma" konusu temel kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti'nin dünya milletler ailesine bağımsız bir devlet olarak kabulünün uluslararası belgesinin Lozan Barış Antlaşması olduğu, bu antlaşmaya ekli İkamet ve Salahiyeti Adliye Hakkındaki Mukavelenamede yabancıların ülkede mülk edinmeleri konusunda mütekabiliyet şartı öngörülmüş bulunduğu, bu tarihten sonra düzenlenen yasalarda ve yapılan pek çok antlaşmada mütekabiliyet şartı getirilmek suretiyle, karşılıklı muamele esasının gerek antlaşmalar hukuku, gerek mevzuu hukuk olarak Türk yabancılar hukukunun genel ilkelerinden birisi haline dönüştürülmüş olduğu daima vurgulanmıştır. Yine iddianamelerde etnik kimlik ve azınlık kavramlarına açıklık getirilmesi sırasında Antlaşmaya atıflar yapılmıştır.

Lozan Barış Antlaşması'yla 18 Ekim 1925 günlü Türkiye ve Bulgaristan arasındaki Dostluk Antlaşması'nda sayılanlar dışında Türkiye'de "azınlık" ya da "ulusal azınlık" bulunmadığı, diğer kökenli yurttaşlar gibi Kürt kökenli yurttaşların da kimliklerini belirtmelerinin yasaklanmadığı, azınlık ve ayrı ulus olmadıkları, Türk ulusu dışında düşünülemeyecekleri ifade edilmiştir. Lozan Barış Antlaşması'na göre, ancak Müslüman olmayanların azınlık olarak kabul edildiği, Müslüman topluluklar arasındaki değişik gruplara azınlık statüsü tanınmadığı yapılan vurgular arasında yer almaktadır. Bazı iddianamelerde ise Kürtlerin "gayrimüslim ekalliyet" olmadığı, bu tür bir kıyaslamanın hukuki olmaktan uzak olduğu vurgulanarak, Lozan Barış Antlaşması görüşme ve kararlarında da, Misak-ı Milli'nin çizdiği sınırlar içindeki azınlıklar sayılırken de "Kürt" ayrımına yer verilmediği ifade edilmiştir.

Davalı partilerin savunmalarında ise Lozan Antlaşması eleştirilmekte, Antlaşmada gayrimüslim azınlıklar için pozitif hak ve özgürlükler öngörülürken Müslüman azınlıklardan söz edilmediği, "gayrimüslim azınlıklar" dışında kalan diğer Müslüman grupların da 39. madde uyarınca dil ve kültür haklarının kullanılması önünde hiçbir engel bulunmadığı, Türkiye'nin Lozan'ı gerektiği gibi uygulamadığı, Lozan'da yalnızca gayrimüslim azınlıkların tanındığı biçimdeki tezin hem maddi hem de hukuki temelinin olamayacağı belirtilerek "Müslüman azınlık" kavramının ikame edilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca savunmalarda azınlık kavramının sosyolojik ve Lozan Antlaşması'ndan sonra dünyadaki gelişmeler bağlamında ele alındığı da görülmektedir. Bu husus azınlıklar, azınlık yaratma, azınlık kavramını farklı yorumlama/anlama, azınlıklar konusunda Lozan Antlaşması'nın statüsünü değiştirmeye çalışma gibi farklı yönlerden mahkeme evrakı içerisine girmiştir.

Bireysel başvurular açısından tespit edilen tek dava ise mübadele sonrası edinilen taşınmaz hakkında mülkiyet hakkının ihlali davası olup Lozan Antlaşması ve Mübadele Sözleşmesi'nde atıflar yapılmıştır.

Sonuç olarak, Anayasa Mahkemesi karar evrakı içerisine Lozan Antlaşması'na yapılan atıflar bağlamında Türk iç hukukunda gündeme gelen konuların vakıflar, eğitim-öğretim, mübadele, yabancı gerçek ve tüzel kişilerin Türkiye'de mülkiyet edinmesi, yabancı yatırımlar ve özelleştirmeyle ilişkili davalar içerisinde yer aldığı ve bu konuların ise özellikle siyasi yönden Lozan Antlaşması ile ilişki içerisinde sorgulandığı anlaşılmaktadır. 1984-2013 yılları arasında Türkiye Cumhuriyeti'nin bazı problemlerinde Lozan konusunda

hassasiyetlerin oluştuğu ve problem durumlara bu hassasiyetin etkisi altında yaklaşıldığı, siyasi partiler tarafından bu hususun iptal istemi gerekçelerinde dile getirildiği görülmektedir. Benzer bir şekilde söz konusu dönem içerisinde azınlık kavramının değiştirilmesi ve azınlıkların korunması, kültürel haklar tanınması, dini hürriyetler ve özelleştirme uygulamaları gibi benzer konuların Avrupa Komisyonu Türkiye ilerleme raporları ve tavsiye metinleri arasında da yer alması dikkat çekicidir.

KAYNAKLAR

Resmi Gazete, 28.01.1992, Sayı:21125, 25.10.1992, Sayı:21386, 18.08.1993, Sayı:21672, 14.02.1994, Sayı:21849, 09.08.1994, Sayı:22016, 30.06.1994, Sayı:21976, 22.10.1997, Sayı:23148, 23.10.1997, Sayı:23149, 26.6.1998, Sayı:23384, 22.02.1998, Sayı:23266, 22.11.2001, Sayı:24591. 19.07.2003, Sayı:25173. 01.07.2008, Sayı:26923. 3.11.1980, Sayı:17149. 22.06.1989, Sayı:20203. 28.03.2013, Sayı:28601. 06.03.2013, Sayı:28579. 31.7.1963, Sayı:11468. 24.08.1985, Sayı:18852. 31.01.1987, Sayı:19358. 31.01.1987, Sayı:19358. 24.01.1995, Sayı:22181. 10.09.1994, Sayı:22047. 24.04.1998, Sayı:23322. 17.11.2006, Sayı:26349. 26.04.2005, Sayı:25797. 21.09.2006, Sayı:26296. 16.04.2008, Sayı:26849. 30.10.2010, Sayı:27744. 18.04.2013, Sayı:28622. 11.01.2011, Sayı:27812. 11.12.2003, Sayı:25282.

ÇAĞATAY, Mustafa, "Geçmişten Günümüze Azınlık Vakıflarının Mal Edinmeleri Sorunu", **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, S 96, (Eylül-Ekim 2011), s. 91-148.

Düstur, Üçüncü Tertip, C 5, Necmi İstiklal Matbaası, İstanbul, 1931.

ERHAN, Çağrı, "Lozan'ın Genel Çerçevesi", **80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu**, TTK, Ankara, 2005, s. 11.

ERİM, Nihat, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri**, C I, TTK, Ankara, 1953.

SERİM, Bülent, **Anayasa ve Anayasa Mahkemesi Kararları Işığında Özelleştirme**, İzgi Yayınları, Ankara, 1994.

TUNÇ, Hasan, "Milletlerarası Sözleşmelerin Türk İç Hukukuna Etkisi ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin Türkiye İle İlgili Örnek Karar İncelemesi", **Anayasa Mahkemesi'nin 38. Kuruluş Yıldönümü Nedeniyle Düzen-**

lenen Sempozyum Bildirileri, s. 175-176. http://www.anayasa.gov.tr/files/pdf/anayasa_yargisi/ anayargi/tunc.pdf (23.09.2013).

http://www.anayasamahkemesinebasvuru.com/ (22.09.2013).

http://www.kararlar.anayasa.gov.tr/kararYeni.php?l=manage_karar&-ref=show&action=karar&id= 1123&content= Lozan (28.09.2013).

http://www.kararlar.anayasa.gov.tr/kararYeni.php?l=manage_karar&-ref=show&action= karar&id=10000484&content=Lozan (22.09.2013).

LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI'NDA OSMANLI BORÇLARI MESELESİ

Bahar AŞÇI*

Özet

İmzalandığı anda Sevr'in hükümlerini ortadan kaldıran Lozan Antlaşması ile Türkiye Cumhuriyeti'nin hukuki, iktisadi ve mali açılardan temelleri atılmış ve sınırları belirlenmiş oldu. Yeni Türk Devleti, Osmanlı borçlarının düzenlenmesini ve tasfiyesini de gerçekleştirmek üzere Lozan görüşmelerinde konuyu ayrı bir oturum olarak tartıştı. Bu oturum antlaşmanın ikinci bölümünde, Mali Hükümler başlığı altında, iki kesimden meydana gelmiştir. I'nci Kesim, Osmanlı Kamu Borçları başlığı altında 46-57'nci maddeleri ve borçları gösteren bir çizelgeyi, II'nci Kesim ise, Çeşitli Hükümler başlığı altında 58-63'üncü maddeleri kapsamaktadır. Sınırların ve diğer sorunların tartışıldığı oturumların aksine borçlar meselesi en uzun görüşülen konu olmuştur. 1928'e kadar süren görüşmeler nihayet Paris'te bir antlaşmayla karara bağlanmış ve Türkiye yeni kurulan 16 devlet arasında en fazla borç yükünü üstlenen devlet olarak başı çekmiştir. Osmanlı'yı iktisaden ortadan kaldırmak isteyen Batılı devletlerin çabaları Lozan'da da devam etmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın yorgunluğuna rağmen kazanılan zafer ve kurtuluş mücadelesi, tam bağımsızlık ilkesiyle Lozan görüşmelerinin anafikrini oluşturuyordu. O nedenle ne pahasına olursa olsun tam bağımsızlık sağlanacaktı. Bu çalışmada da özellikle Düyun-u Umumiye sonrası Türkiye'ye kalan borçlar üzerinde durulmuş ve Osmanlı toprakları üzerinde kurulan yeni devletler arasında borç taksiminin ne kadar adaletsiz gerçekleştirilmiş olduğu ispatlanmak istenmiştir. Yapılan analizler sonucunda da Lozan görüşmelerinin, Türkiye'yi en çok zorlayan oturumunun da mali konuların görüşüldüğü oturum olduğu ortaya konulmuştur.

---

* Dr., 21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü, baharasci@gmail.com

Anahtar Kelimeler: Lozan görüşmeleri, Osmanlı borçları, Lozan Barış Antlaşması.

THE OTTOMAN DEBTS CASE IN THE TREATY OF LAUSANNE

Abstract

Once the Treaty of Lausanne is signed by removing the provisions of Treaty of Sevres, the Turkish Republic is established in terms of legal, economic and finacial basis and designated its boundaries. The newly established Turkish Republic discussed for the clearance and arrangenment of the Ottoman debts in a different session during Lausanne negotiations. This session is consisted of two parts in the second chapter of the Treaty under the "Financial Provisions". The first part covers the 46-57 articles under the heading of "Ottoman Public Loans" and a list demonstrating the loans, while the second part covers articles 58-63 under the heading of "Several Provisions". Unlike the sessions that the borders and other cases are discussed, the Ottoman Debts case are the above-board the longest discussed issue. The negotiations lasting till 1928, at last settled with an agreement in Paris and Turkey became the first state among newly established sixteen state who bears the biggest burden in terms of loan. The efforts of the Western states for deleting Ottoman Empire financially continued also during the Treaty of Lausanne. However, the main idea of Lausanne is total sovereignty despite of the exhaustion of First World War and Turkish War of Independence. This study focuses on the loans that came into the property of Turkish government especially after Ottoman Foreign Loans Administration and aims to prove the unfair loan allocation among the newly established states on the Ottoman territories. The analysis shows that the session in which financial subjects are on the agenda, foremost challenges Turkey during Lausanne negotiations.

Key Words: Lousanne negotiations, Ottoman debts, The Treaty of Lausanne.

1. GİRİŞ

1914 yılında başlamış olan savaşa son veren Lozan Antlaşması toplamda 143 maddeden oluşmakta olup 18 ek belgeye sahiptir. İlk 22 madde sınırlarla ilgili hükümleri içerirken makaleye konu parasal hükümler Bölüm 2, Kesim 1'de Osmanlı Devlet Borçları başlığıyla madde 46'dan başlar ve Kesim 2'deki Çeşitli Hükümlerle beraber 63. maddede son bulur.

Antlaşmanın önemi dokuz yıl süren bir savaşın sonlandırılmasından çok Türk Kurtuluş Savaşı'nın prensiplerini yabancı devletlerle müzakere ederek kabul ettirmiş olmasıdır.[1] Lozan'a giden Delegeler Kurulu'na en başta tembihlenen "Ermeni Yurdu asla kabul olunamaz" ilkesi ve buna ek olarak; sınırlar ve adalar meselesi, Trakya'nın durumu, ordu ve donanmanın sınırlandırılması konusu, Türkiye'deki yabancı kurumların durumu, yabancı devletlere verilen imtiyazlar ve Osmanlı'dan kalan borçların taksimi meselesi görüşülecek konular olarak sıralanmıştır. Kapitülasyonlar kesinlikle kabul edilmeyecekti ve gerekirse bu konuda görüşme kesilecekti.

Türk Kurtuluş Savaşı'nın prensipleri savaşın başında Mustafa Kemal Atatürk tarafından tespit edilmişti ve Erzurum, Sivas kongreleri ve Milli Misak ile bütün dünyaya ilan edilmişti. Mustafa Kemal'in en önem verdiği prensip ise milli sınırlarımız dahilinde memleketimizin bütünlüğü ve milletimizin tam istiklaliydi. Bu konu herhangi bir şekilde taviz verilebilecek bir konu değildi.[2] Kastedilen tam istiklal ise siyasi, mali, iktisadi, adli, askeri, harsi ve sair her konuda tam bağımsızlık ve tam özgürlüktür (Atatürk, 2010:590).

Konferans 1922'de başlamış arada kesintilerle 24 Temmuz 1923'e kadar sürmüştür. Masanın bir tarafı Türkiye iken diğer tarafta İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya,Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya vardı. Amerika görüşmelere katılmış ve görüşmelerde delegeler bulundurmuştur. Sovyet Rusya; Boğazlar, Bulgaristan; Boğazlar ve sınırlar, İsveç, Norveç, Felemenk, Danimarka, İspanya ve Belçika; kapitülasyonlar müzakeresine katılmışlardı. Bu devletler dışında ise kendilerinin veya millet ya da cemiyetlerinin dileklerini aktarmak için Lozan'a katılanlar olmuştu.[3]

Bu makalede ise Lozan görüşmelerinde önemli bir komisyon olan ve Osmanlı'dan kalan borçların taksiminin tartışıldığı oturum ile ilgili bilgiler verildikten sonra görüşmelerin iktisadi kısmının başarılı olup olmadığı tartışılacaktır. Çalışma sonlandırılmadan önce de antlaşmayı yabancıların nasıl yorumladığı belgeler ışığında aktarılacaktır.

---

1 Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivleri, Fon no: 30 10 0 0 - Kutu No:117: Dosya No: 817 - Sıra No:13, s. 3.

2 Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivleri, Fon no: 30 10 0 0 - Kutu No:117: Dosya No: 817 - Sıra No:13, s. 4.

3 Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivleri, Fon no: 30 10 0 0 - Kutu No:117: Dosya No: 817 - Sıra No:13, s. 8-9.

2. Osmanlı Devleti Dış Borçları

Lozan görüşmelerine konu olan Osmanlı dış borçlanması 1854'te başlamış bir süreçtir. Batı'nın sanayileşmesine Osmanlı'nın dahil olamaması, savaşların sona ermesiyle toprak kayıplarının başlaması ve hazine gelirlerinin azalması Osmanlı'yı dış borçlanmaya zorlamıştır. Bu arada alınan borçların yatırıma kanalize edilememesi ve bunun yerine mevcut iç borçların ve hali hazırda daha önceden alınan dış borçların ödemelerini yapmak üzere kullanılması 1875'te moratoryum ilanına sebep olmuştur (Pamuk, 1984:55-56). Osmanlı'nın borçlarını ödeyemeyeceğini alacaklı devletlere ilanından sonra 1881'de Düyun-u Umumiye kurulmuş ve devlet gelirlerinin önemli bir bölümünün idaresi Düyun-u Umumiye İdaresi'nin denetimi altına girmiştir (Dikmen, 2005:142).

Mevcut idare ile birlikte milli bağımsızlığa gölge düşmüş ve Düyun-u Umumiye İdaresi zaman içinde, gelirlerin % 35'ini kontrol eden ikinci bir maliye bakanlığı haline dönüşmüştür (Gürsoy, 1984:26-27). Böylece borçlanma yabancı sermaye akımına yol açmış, milli sermayenin yetersizliği yerli sanayinin batılı sermaye karşısında zayıf düşmesine ve bu nedenle ya sanayinin iflasına ya da mecbur ortaklıkların oluşmasına sebep olmuştur. Kâr amacı güden yabancı şirketler milli kaynakları akılcı bir şekilde kullanmamış ve kendi çıkarlarını maksimize etmeye daha çok önem vermişlerdir. Bu da mali sıkıntıları olan Osmanlı'nın daha da zor duruma düşmesine sebep olmuştur (Dikmen, 2005:143).

1854'ten başlayarak I. Dünya Savaşı sonuna dek büyüyen Osmanlı kamu borçları, I. Dünya Savaşı'nda alınanlarla birlikte, büyük bir toplam oluşturuyordu. Sene tertipleri üzerinde borcun taksimi yerine, sermaye üzerinden borcun taksimi ile asıl borç toplamı oldukça azaltılmış ve diğer taraftan bu borçlar, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılan devletlere de gelirleriyle orantılı olarak bölünmüştür (Eldem, 1970:260-262). Ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya, Avusturya, Macaristan ve Bulgaristan'a olan borçları, bu devletlerle de yapılan antlaşmalarla I. Dünya Savaşı'nın galiplerine devredilmiştir. Osmanlı kamu borçlarının, özellikle faizlerinin asıl çetin aşaması da, hangi para birimi ile ödeneceği sorununda kendini göstermiştir (Blaisdell, 1940:43-44). Karşı tarafın, altın veya Sterlin olarak ödeme istemesine karşılık Türkiye, Türk parası ve Fransız Frangı olarak ödemeyi önermiş, aradaki farkın çok büyük tutarlara ulaşmasına rağmen, bu konuda teklifimiz kabul edilmiştir. 1929-1954 yılları arasında ise 25 yıl borç ödenmiştir.

Tablo 1. 1854 – 1923 Yılları Arası Osmanlı Devleti Borç Antlaşmaları

Yıl	Anapara (Osmanlı Lirası)	Borçlanma Nedeni
1854	3.300.000	Kırım Savaşı giderlerini finanse etmek
1855	5.500.000	Bütçe açığını kapatmak amacıyla
1858	5.500.000	Kaimenin (kağıt para) bir kısmının tedavülden kaldırılması
1860	2.240.942	Eski borçların ödenmesi
1862	8.800.000	Sultan Abdülaziz'in mali ıslahat girişimleri, kaimelerin %40'nın satın alınması ve kalanının borç senedi olan tahvillerle değiştirilmesi
1863	8.800.000	Galata bankerlerine olan dalgalı borçları azaltmak ve ayarı bozuk olan paraları ortadan kaldırmak
1865	6.600.000	Eski borçların anapara ve faiz ödemeleri
1865	40.000.000	Borçlara karşı çıkarılmış olan tahvillerin hükümet tarafından uzun vadeli ve harici bir istikraza dönüştürülmesi
1869	24.444.442	Bütçe açıkları ve dalgalı borçların ödenmesi
1870	34.848.000	Rumeli Demiryolları inşası için
1871	6.270.000	Borç anlaşması Credit General Ottoman ve Londra'da Chon Sons ve Dent Palmer ve ortakları ile yapıldı.
1872	5.302.220	Hükümetin çıkarmış olduğu tahvillerin, Credit General Ottoman ve Austro-Ttoman Bankası tarafından %98,5 ihraç fiyatıyla satın alması
1873	12.612.110	Hükümet 1872 hazine tahvillerini zamanında ödeyemeyeceğini anladığından 1873 ikinci tertip "umumi borçlar" tahvilleri ihracı
1873	30.555.558	Yeni borçlanma
1874	44.000.000	Vadesi dolan dış borç ve faizlerinin ödenememesi nedeniyle devletin umumi gelirleri karşılık gösterilerek Osmanlı Bankası'nın imtiyazlarının genişletilmek şartıyla bankadan alınan borç
1886	6.500.000	Osmanlı Bankası'ndan muhtelif tarihlerde alınan avansların muntazam borçlar haline çevrilmesi
1888	1.650.000	Osmanlı Devleti'nin Almanya'dan aldığı mühimmat bedelinin ödenmesi
1890	8.609.996	Mümtaz tahvillerin tedbile tabi tutulması, bu amaçla hükümet, Düyun-u Umumiye idaresi ve Osmanlı Bankası arasında bir mukavele imzalanarak tahviller %4 faizli ve %1 itfalı borca dönüştürülmesi
1890	4.999.500	İç ve dalgalı borçların muntazam borca tahvili
1891	6.316.920	Borç karşılığı yeni tahvil çıkarılması, Osmanlı Bankası ve Rothscild firması tahvillerinin tümünü %90 fiyatla satın almıştır.
1893	1.000.000	Bütçe açıklarını karşılamak amacıyla borçlanma M. Georges de Zogheb'in başında bulunduğu bir banker gubuna yapıldı.
1894	32.400.000	Rumeli Demiryolları Kumpanyası'na yapılacak ödeme, Girit isyanı ve Ermenistan olaylarını nedeniyle ortaya çıkan ek giderler için
1894	8.212.340	1854 ve 1871 istikrazlarının tahvili amacıyla
1896	3.272.720	Rumeli Demiryolları imtiyazını alan şirketin 1885 yılında hükümete verdiği avansın ödenmemiş kısmı olan 20.637.624 Frankın ödenmesi için
1902	8.600.000	Gümrük istikrazı tahvili için
1903	2.376.000	Konya'dan Basra Körfezi'ne uzanacak demiryolunun finansmanı için yapılmıştır.

1903	48.960.000	1888 tarihli Balık avı istikrazının tahviline karar verilmesi üzerine yapılmıştır.
1903	32.738.772	Tedavüldeki B,C,D tertibi tahvillere karşılık olmak üzere yeni tahvil çıkarılması, söz konusu tahvillerin kaldırılması
1904	2.750.000	Anlaşma Osmanlı Bankası, Paris'te bulunan Comptpir d'Escompte ve Fransız bankalarından oluşan bir grupla yapılmıştır. Borca ilişkin tahvil ihracı
1901-1905	5.306.664	Yeni tahvil çıkarılarak Osmanlı Bankası'na borçlanma
1905	2.640.000	1904 yılında Almanya'ya yapılan askeri mühimmat sipariş bedelleri ve Anadolu şimandiferleri ve Deutche-Bank'a olan avans borçlarının ödenmesi
1908	5.236.000	İnşaatına devam edilmekte olan Bağdat Demiryolunun 840 kilometrelik Bulgurlu - Halep kısmının kilometre teminatının ödenmesi için
1908	4.711.124	II. Meşrıtiyet'in ilan edildiği 1908'de devletin mali sıkıntıda olması. Bütçe açıkları yanında, yüksek faizli avansların da ödenmesi gerektiğinden yeni tahvil ihracı
1909	7.000.004	Bütçe açığını kapatmak için tahvil yoluyla borçlanma
1910	2.712.304	İzmir - Bandırma Demiryolu ve Hüdeyda - Sana şirketleriyle yapılan mukavele gereği borçlanma
1911	7.040.000	8 milyonluk bütçe açığını kapatmak amacıyla borçlanma
1913	1.485.000	Tersane ıslahı için sermaye temini
1914	500.000	İtalyan ve Balkan savaşlarının masraflarını karşılamak amacıyla birtakım imtiyazlı şirketlerdenalınan dalgalı borçların, muntazam borçlar haline dönüştürülmesi
Toplam	443.790.616	

Kaynak: İ. Hakkı Yeniay, **Yeni Osmanlı Borçları Tarihi**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, Yayın No: 150, Ekin Basımevi, İstanbul, 1964. (sayfa 20-25'ten yararlanılarak hazırlanmıştır.)

3. Miras Kalan Dış Borçlar ve Lozan Görüşmeleri

Cumhuriyet hükümetinin karşı karşıya kaldığı sorunlar arasında en önemlisi bu makaleye de konu olan dış borç yüküydü. İktisadi politikaların uygulanmasında ve ekonomik atılımlara girişilmesinde en büyük engellerden biriydi borçlar (Kazgan, 2002:29). Borçlara ek olarak kapitülasyonlar da ekonomik gelişmenin prangalarındandı. O nedenle Lozan görüşmelerinde en çok önem verilmesi gereken hususlar aslında borçlar ve kapitülasyonlardı.

Lozan'a giden delegeler, Osmanlı toprakları üzerinde 16 bağımsız ülkenin kurulduğunu, alınmış olan borçların bir kısmının yeni kurulan ülkelere harcandığını ve dolayısıyla borçların buna göre tahsis edilmesi gerektiğini belirtip bu yönde talepte bulunmuşlardı. Ancak bu talep kabul edilmemiş ve Lozan görüşmelerinin en uzun müzakere edilen bölümü olan mali hükümler nihayet 13 Haziran 1928'de Paris'te imzalanan bir antlaşmayla taleple doğru orantılı olmayan bir şekilde bölüştürülmüştür, en büyük pay da Türkiye Cumhuriyeti'ne verilmiştir (Şahin, 2002:26-27).

Tablo 2. Osmanlı Borçlarının Devletler Arasındaki Taksimi

Ülke	Yüzölçümü	Borç Tutarı	Yüzölçümü/ Toplam	Borç Tutarı/ Toplam
Türkiye	779.450	84.597.495	0,266	0,653
Yemen	527.970	1.182.104	0,180	0,009
Irak	435.052	6.772.142	0,149	0,052
Hicaz	400.000	1.499.518	0,137	0,012
İtalya	301.277	243.200	0,103	0,002
Yunanistan	131.990	11.054.534	0,045	0,085
Bulgaristan	110.910	1.776.354	0,038	0,014
Ürdün	89.210	733.610	0,030	0,006
Asir	81.000	26.138	0,028	0,000
Arnavutluk	28.750	1.633.233	0,010	0,013
Yugoslavya	25.175	5.435.597	0,009	0,042
Suriye - Lübnan	10.230	11.108.858	0,003	0,086
Filistin	6.220	3.284.429	0,002	0,025
Necit		129.150	0,000	0,001
Maan		128.728	0,000	0,001
Toplam	2.927.234	129.605.090		

Kaynak: Nedim Dikmen, "Osmanlı Dış Borçlarının Ekonomik ve Siyasi Sonuçları", İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, C 19, Eylül 2005, S 21, s. 152. (Makaledeki tabloya ek olarak yüzölçümleri ülkelere ait almanaklardan bulunmuş ve toplam rakamlara oranlamalar yazar tarafından gerçekleştirilmiştir.)

Bu antlaşmaya istinaden ilgili hükümlerin Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde kabul edildiği ise İcra Vekilleri Heyeti'nin 11 Kasım 1928 tarihli toplantısının tutanağı olan Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet Muamelat Müdürlüğü'nün 7330 sayılı belgesinde görülmektedir.[4]

Her ne kadar görüşmelere katılan delegelerin mali hükümlerle ilgili talepleri kabul edilmemiş olsa da antlaşma imzalanmış ve mali hükümler de karşı tarafın isteği üzerine kabul olunmuştur. Görüşmelere İçişleri Vekili ola-

4 Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivleri, Fon No: 30 18 12 - Kutu No:1 Dosya No: 3 Sıra No:19.

rak katılan Dr. Rıza Nur, Lozan Hatıraları'nı yazdığı aynı başlıklı kitabında, Lozan'ın mali hükümlerinin talep edilen yönde kabul ettirilememesini Maliye Vekili Hasan Saka'nın başarısızlığı olarak aktarmaktadır (Nur, 1999:167-193).

Ona göre üç komisyondan ikisi başarılıdır. Ancak iktisadi meselelerin görüşüldüğü komisyon tam bir faciaydı. Nur, anapara ve faizlerin bölüşülmesinin akla yatkın olduğunu söylerken, Saka bunun, fennen imkansız olduğunu belirtiyordu (Nur, 1999:172). Konuyu biraz daha araştıran ve Avrupalı maliyecilerle de görüşen Rıza Nur, pekala sermaye ve faiz taksiminin mümkün olabileceğini öğrenmiştir. Zaten bu nedenle direnmiş ve görüşmelerin uzamasına sebep olmuştur. Bu konu da 1923'te değil 1928'de mütabakata ulaşmıştır.

Aynı dönem Atina'da çıkan Etnos Gazetesi'nin bir makalesinde de tüm borçların Türkiye'ye yüklenmesinin gerekli olduğu ve Fransızların o güne kadar sağladıkları imtiyazları bir kenara bırakarak Atina, Sofya ve Belgrad'da hamiller lehine kararlar almalarının gerekli olduğu ve borçlar için ayrı bir antlaşma yapmalarının mantıklı olmadığını savunmaktadır.[5]

Ancak neden tüm borç Türkiye tarafından ödenmelidir diye bir soru yöneltecek olsak muhtemelen diğer 15 devlet Türkiye'nin Osmanlı ile olan kan ve din bağını öne sürerek borçlardan muaf olmaları gerekliliği hususunda ısrarcı olacaklardı. Bu konuda yanıt vermek mümkün olmasa da iktisaden Lozan görüşmelerinin başarılı olup olmadığını Rıza Nur'un tespitlerini de bir kenara bırakarak cevaplamak lazımdır.

Osmanlı'nın yıkılmasıyla birlikte ortaya çıkan 16 yeni devlet toplamda, yaklaşık 3 milyon kilometrekarelik Osmanlı toprağını paylaşmışlardır. Buna karşılık Düyun-u Umumiye'nin kurulmasından sonra Osmanlı'dan kalan borç toplamı ise 129.600.090 Türk Lirasıdır (İnce, 1976:65). Tabloda yer alan rakamları karşılaştırdığımızda, müsbet bilimin verebileceği tek bir yanıt vardır. Osmanlı toprağının yüzde 26'sını almasına karşılık borçlarının yüzde 65'inden sorumlu tutulması Türkiye için Lozan görüşmelerinde hiç de adil bir tablonun ortaya konmadığını çok net bir şekilde göstermektedir. Bu, görüşmelerdeki başarısızlık mıdır yoksa yenen devletin doğal yaptırım gücü müdür, bu tabloyla cevaplayabileceğimiz bir soru olmasa da bölüşümün istatistiki olarak adil olmadığı nettir.

5 Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivleri, Fon No: 30 10 0 0 Kut 136 Dosya 978 Sıra 2.

Osmanlı toprağının yüzde 18'ini alan Yemen, borçların neredeyse yüzde 1'inden sorumlu olurken, topraktan yüzde 26'lık bir pay alarak borçların yüzde 65'ini ödeyecek olması Türkiye için tam bir adaletsizlik olmuştur.

Lozan'la kapitülasyonların kalkmış olması ve yabancı sermayenin ülkeden gitmeye başlamış olması ekonomik bağımsızlık adına olumlu gelişmeler olsa da üstlenilen borç yükü, özellikle 1928 bütçesi 103.000.000 Türk Lirası olan yeni bir devlet için iktisadi bağımsızlığı sorgulama sebebi olmalıdır (Karluk, 1997:478).

103.000.000 TL bütçe ile 84.597.495 TL borcu kabul etmekten başka çare kalmamış olabilir ve o dönem için müzakerelerin kesilmesi savaşın devamı anlamına geleceğinden ve Türk ordusu ile ulusunun artık buna gücünün kalmamış olmasından dolayı Lozan, siyasi ve diplomatik olarak bir başarı olsa da iktisaden başarı olduğunu söylemek bu veriler ışığında mümkün değildir. Muhtemelen iktisadi bağımsızlık ekonominin içeride güçlenmesiyle çözülür diye düşünülmüş ve bu nedenle ilk 10 yıl kapalı ekonomi politikaları izlenmiş olabilir ancak bu borçlar Türkiye'nin sırtında 1954 yılına kadar yük olmuş ve maalesef iktisadi gelişmede engellerden en büyüğü haline gelmiştir.

4. Lozan Antlaşması'nın Dış Yansımaları

Yıllardır Osmanlı'yı yok etmek için kurgulanmış olan senaryoların özellikle mali ayağı olan borçlar meselesinin de halledilmesiyle Anadolu coğrafyasında önemli bir başarının elde edildiğini yabancılar da kabul etmiştir.

Fransa Mebusan Meclisi Hariciye Encümeni mazbatasında: "Lozan Antlaşması yirminci asrın en ehemniyetli siyasi vesikalarından biridir. O, büyük devletler rekabetinin karşılamakta olduğu sahayı birden bire çökertmiş, Avrupa'ya şark meselesinden el çektirmiştir."

Raportör Milhaud'a göre "1918'de yenilmiş, ezilmiş hatta mahvedilmiş Türkiye'nin Lozan'da bütün devletleri hezimete uğratarak zamanımızın en mütebariz diplomasi muvaffakiyetini elde eylemsidir."

Lord Kürzon'a göre: "O günkü şeriat altında akdi kabil olabilen en iyi muahededir.

Akademi diplomatik umumi katibi ve Yunanistan'ın Milletler Cemiyeti'nin eski mümessili Mösyö Frangulis'e göre ise : "Lozan Antlaşması, dünya harbi ertesinde akdolunan en önemli antlaşmaya eş önemdedir. Asırlarda kazanıl-

mış durumları ve müktesap hakları devirmiştir. Her satırı, muzaffer bir devletle akdedildiğini göstermektedir.[6]

Cumhuriyet arşivlerinde taranan belgelerden aynen alıntılanan bu görüşlere ek olarak bir başka belgede rastlanan aktarıma da burada yer vermek Lozan'ın önemini ve dış yansımalarını ifade edebilmek için önemlidir.

Lozan'dan 10 sene sonra Almanya'nın Essen şehir radyosunda Dr. Hans Froembogen 24 Temmuz 1933'te bir nutuk vermiş ve verdiği nutukta Lozan'ın önemine ve Batı'daki yansımasına Lozan'dan 10 sene sonra tekrar değinmiştir.[7]

Froembogen, Lozan Antlaşması için önemli olan noktanın; savaşı bitirmek değil, yarım asırlık emperyalist şark siyasetinin hesaplarını temizlemek olduğunu belirtmiştir. Batı'nın bu hedefi doğrultusunda Türkiye imha edilecek ve paylaşılacaktı.

Bu ifadeyi 1922 yılında Foreign Affairs dergisinin Aralık sayısında yayımlanan bir makale de destekler. Makaledeki paragraf aşağıdadır:

" Açıktır ki, dünya 50 veya 60 bağımsız devlete bölünmüş olarak kaldığı sürece insanlık için barış ve gönenç olmayacak ve yine açık olarak, eğer her ulusun kendini güvene almak için girişmekte olduğu diplomatik savaşımı bitirecek bir uluslararası sistem oluşturulmazsa, geri kalmış insanların uygarlaşmasında ve kendi kendilerini yönetmeleri konusunda süreklilik gösteren bir ilerleme olmayacaktır. Bugünün gerçek sorunu, tek dünya devleti sorunudur." (Perloff, 1998:11)

5. Sonuç

Lozan'ın 90. yıldönümüne gelmiş bulunduğumuz 2013 senesinde Emperyalist hedefler Orta Doğu coğrafyası için değişmemiş gözükse de 1923 senesinde imzalanan antlaşma bölgeyi daha küçük devletlere bölme hedefinin uzun bir süre için ötelenmesine sebep olmuştur. Oturumlar tamamen Türkiye'nin istediği doğrultuda gerçekleşmemiş olsa bile bu yönüyle oldukça etkili bir antlaşmadır. Kaldı ki sınırlar, adalar ve Boğazlar meselesi Türkiye'nin talepleri doğrultusunda çözüme kavuştuğu için siyasi ve diplomatik başarı

6 Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivleri, Fon No:30 10 0 0 Kutu No: 117 Dosya No:817 Sıra No: 13 Sayfa: 3-4.

7 Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivleri , Fon No: 30 10 0 0 Kutu No: 231 doya No: 556 Sıra No: 4.

antlaşmayla elde edilmiş ve Türkiye Cumhuriyeti diğer devletler tarafından tanınarak meşrulaşmıştır. Borçlar meselesi de rakamlar incelendiğinde aslında bir başarısızlık gibi dursa da savaşın sonlanabilmesi için önemliydi. Karar alıcılar muhtemelen kâr – zarar analizi yapıp önerilen taksimi kabul etmişlerdir. Antlaşma maddeleri üzerinde mutabakatın sağlanamaması ve savaşın devamlılığı halinde verilebilecek kayıplar hesap edildiğinde, borçların adil olmayan şekliyle taksimini onaylamak muhtemelen mecbur kalınmış bir durumun yansımasıdır.

Genel olarak incelendiğinde ise Osmanlı'dan devralınan borçlar Türkiye'nin gelişmesi ve kalkınması için 1954 yılına kadar bir kanbur olarak ülke ekonomisinin sırtında yük olmuştur. O nedenle Cumhuriyet'in ilanını takiben ilk 10 senede yapılanları düşünecek olursak şartların ne kadar zor olduğunu bir kez daha görebilmiş oluruz. Bulunduğumuz noktadan geçmişi yermek ya da yüceltmek oldukça kolaydır. Ancak hiçbir koşul altında değişmeyecek olan istatistiki veriler ile tarihe bakarsak dönemin koşullarının ne derece zorlayıcı olduğunu ve tam bağımsızlık isteyen bir ülkenin bağımsızlığını ekonomik anlamda da kazanabilmek için ne kadar mücadele ettiğini gözlemleyebiliriz.

Mevcut çalışma, görüşmelerin mali hükümlerinin sonuçlarını değerlendirmeye çalışmış ve Osmanlı'dan kalan borçların devletler arasında paylaştırılmasının Türkiye aleyhine sonuçlandığını rakamlarla ortaya koymuştur. Tarih, alabileceğimiz onlarca dersle arkamızda dururken gelecek kararlarımızı ülkemiz lehine verebilmek için bize her zaman iyi bir öğretmen olacaktır. Bu nedenle Lozan gibi önemli bir antlaşmanın hiç unutulmaması ve sürekli güncel tutularak farklı açılardan incelenmesi zaruridir.

KAYNAKÇA

Birincil Kaynaklar

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivleri, Fon No: 30 10 0 0 Kutu No:117: Dosya No: 817 Sıra No:13.

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivleri, Fon No: 30 18 12 Kutu No:1 Dosya No: 3 Sıra No:19.

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivleri, Fon No: 30 10 0 0 Kutu No: 136 Dosya No: 978 Sıra No:2.

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivleri , Fon No: 30 10 0 0 Kutu No: 231 Dosya No: 556 Sıra No: 4.

İkincil Kaynaklar

ATATÜRK, Mustafa Kemal, **Nutuk**, Alfa Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, 2010.

BLAISDELL, Donald, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Kontrolü**, T.C. Maarif Vekilliği Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Yayını, Yayın No: 24, İstanbul, 1940.

DİKMEN, Nedim, "Osmanlı Dış Borçlarının Ekonomik ve Siyasi Sonuçları", İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, C 19, Eylül 2005, S 21.

ELDEM, Vedat, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1970.

GÜRSOY, Bedri, **100. Yılında Düyun-u Umumiye İdaresi Üzerine Bir Değerlendirme**, Ord. Prof. Dr. Şükrü Baban'a Armağan, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1984.

İNCE, Macit, **Devlet Borçlanması (Kamu Kredisi)**, 3. Baskı, Kalite Matbaası, Ankara, 1976.

KARLUK, Rıdvan, **Türkiye Ekonomisi**,Yayın No: 607, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., İstanbul, 1997.

KAZGAN, Gülten, **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 22, Ekonomi 3, İstanbul, 2002.

NUR, Rıza, **Dr. Rıza Nur'un Hatıraları**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1999.

PAMUK, Şevket, **Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi**, Yurt Yayınları, Ankara, 1984.

PERLOFF, James, **The Shadows of Power, The CFR and American Decline**, Appleton, Wisconsin, USA, 1988, ISBN :0-88279-134-6.

ŞAHİN, Hüseyin, **Türkiye Ekonomisi**, 7. Baskı, Ezgi Kitabevi, Bursa, 2002.

YENİAY, İ. Hakkı, **Yeni Osmanlı Borçları Tarihi**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, Yayın No: 150, Ekin Basımevi, İstanbul, 1964.

Ek 1. Lozan Barış Andlaşması metni

T.C. BAŞBAKANLIK DEVLET ARŞİVİ

Lozan Barış Andlaşması

Türk tarihinin Atatürk devri, bütün dünya tarihinin parlak kısmıdır. Lozan Barışı, Türkiyenin devletlerle münasebetinde, bu devrenin en önemli safhasıdır; Atatürk'ün dili le: " Osmanlı devrine ait tarihte emsali namesbuk bir siyasî zafer eseridir." Türk tarihinin, içerde açılan mânalı ve güzel sergisinde andlaşmalarımızın şeref yerini önemile almıştır; Bunu yüksek kongre önünde incelemek şerefi bana düştüğü için bahtiyarım.

Lozan Barışının önemi:

Lozan Barışının önemi dokuz yıl süren bir harbe nihayet vermesi değildir. Tarihimizde bundan uzun süren harpler vardır. 1699 Karlofça muahedesi, Avusturya, Rusya, Polonya ve Venedikle 16 yıl süren harp sonunda akdedilmiştir.

Lozan Barışının önemi zaferle biten bir harp sonunda akdedilmesinde de değildir. 1856 Paris muahedesi, Sivastopol'da kazanılan müşterek zafer ve 1897 muahedesi Domekede Türk ordusunun kazandığı kat'î zafer ertesinde akdedilmişlerdi. Bununla beraber her üçünün tarihimizde yeri, şeref yeri değildir.

Lozan Barışının önemi, kurtuluş savaşının prensiplerini devletlere kabul ettirmesinde ve Türkiyenin devletlerle münasebetlerini bu prensipler üzerine kurmasındadır.

Bu önemin, nasıl karşılanmış olduğunu biraz görelim:

Büyük Millet Meclisi Hariciye Encümeni mazbatasına göre Lozan andlaşması : "Heyeti Umumiyesi ve ruh ve mânası itibarile, Türk milleti aleyhine asırlardanberi hazırlanmakta bulunmuş ve Sevr ile ikmal edildiği zannedilmiş büyük bir suikasdın inhidamını ifade eder ve bütün beynelmilel evrak hazinelerinde mevki alacak bir vesikai düveliyedir."

Encümenin raportörü Tevfik Rüştü Aras'ın o vakit mec-

030 | 10 | | | 117 | 817 | 13 3

Fon No: 30 10 0 0 - Kutu No: 117 - Dosya No: 817 - Sıra No: 13

T.C. BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ

liste söylediğine göre: " Asırlardanberi devam eden Şark meselesi ve şark suikasdı Türkiyenin elile bir daha hortlamamak üzere yıkılmıştır."

Fransa mebusan meclisi Hariciye Encümeni mazbatasında : " Lozan andlaşması yirminci asrın en ehemmiyetli siyasî vesikalarından biridir. O, Büyük devletler rekabetinin karşılaşmakta olduğu sahayı birdenbire çökertmiş, Avrupaya şark meselesinden el çektirmiştir." '

Raportör Milhaud'a göre:"1918 de yenilmiş ezilmiş hattâ mahvedilmiş Türkiyenin Lozanda bütün devletleri hezimete uğratarak zamanımızın en mütebariz diplomasî muvaffakiyetini elde eylemesidir."

Lord Kürzon'a göre: " O günkü şerait altında akdi kabil olabilen en iyi muahededir."

Akademi diplomatik umumî kâtibi ve Yunanistan'ın Milletler cemiyetinde eski mümessili Mösyö Frangulis'e göre: "Lozan andlaşması dünya harbi ertesinde akdolunan en önemli andlaşmaya eş önemdedir. Asırlarda kazanılmış durumları ve müktesep hakları devirmiştir. Her satırı muzaffer bir devletle akdedildiğini göstermektedir.

Kurtuluş savaşının prensipleri:

Lozan Barışının, devletlere kabul ettirdiğini söylediğim Kurtuluş savaşının prensipleri ne idi?

Atatürk'ün savaş başında esaslı surette tesbit ettiği bu prensipleri Erzurum, Sıvas kongreleri ile Millî misak bütün dünyaya ilân etti: Millî hududumuz dahilinde memleketimizin tamamlığı ve milletimizin tam istiklâli.

Atatürk bu prensipleri, bunlara aykırı andlaşmalar imza eden kendi vekiline hatırlatmaya mecbur olmuş ve Ankaraya bu iş için görüşmeğe gelmiş olan Mösyö Franklen Buyyon' la konuşmağı , bu sebeple, kendi üzerine almıştır.

Atatürk'ü dinliyelim:

"Tam istiklâl, bizim bugün üzerimize aldığımız vazifenin ruhudur. Bu vazife, bütün millete ve tarihe karşı deruh-

030 | 10 | | | 117 | 817 | 13

Fon No: 30 10 0 0 - Kutu No: 117 - Dosya No: 817 - Sıra No: 13

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

istiklâl ya ölüm." diyordu. Türk milleti kendi tarihinin bağrından kopan bu inan ve güven verici parolayı tekrarladı: "ya istiklâl ya ölüm."

Durmak bilmiyen tarih bile bu inandırıcı sesi işitti ve gidişini durdurarak onun peşinden gitti!

Kurtuluş savaşıdır. Tarihin en güç şartları altında ve onun eşsiz başlağında yapılan bu savaş Türk milletini kurtardı.

Devletler , bütün yenilen devletlerle barışı bitirdikten sonra Türk barış andlaşmasını da yapmış ve tebliğ etmişlerdi. Padişah ve onun hükümeti bunun Türk milleti için ölüm hükmü olduğunu bile bile bunu imzalamışlardı. Savaş ilerledikçe devletler bu andlaşmanın tâdil edilmesi lâzımgeleceğini anladılar ve her seferinde daha hafifletici olmak üzere üç teşebbüste bulundular.

Türk milleti bunların herbirinde hakkını gösterdikten sonra Lozanda bu hakkını teslim ettirdi .

Daha oraya gitmeden ordu, Başkumandanının ilk hedef olarak gösterdiği Akdenize ulaşmış, bütün anadolu kurtulmuş, Trakyada Mudanya ile kurtarılan yurda katılmış idi ve önemli olduğu için ilâve edeyim: Lozana gitmeden saltanat da hilâfetten ayrılmıştı.

Yalnız İstanbulda ve Çanakkalede müttefiklerin ordu ve donanmaları duruyordu. Barış ta bunlarla görüşülecekti ve güç olacaktı. Bu güçlük te Lozanın önemlerinden biridir.

Lozan Konferansı:

Lozan konferansı 1922 ikinci teşrinin 20 inci salı günü işe başladı ve arada bir kesilme ile 24 temmuz 1923 e kadar sürdü.

Akit devlet olarak bir tarafta Türkiye, öbür tarafta İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya, Yugoslavya vardı. Birleşik Amerika bütün müzakerelere iştirâk etmek ve bunlar üzerinde müessir olmakla beraber, müşahit delegeler bulundurmuştu. Sovyet Rusya Boğazlar, Bulgaristan boğazlar ve sınırlar, İsveç, Norveç, Felemenk, Danimarka, Ispanya,

030 10 117 817 13

Fon No: 30 10 0 0 - Kutu No: 117 - Dosya No: 817 - Sıra No: 13

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

... ARŞİVİ

Belçika kapitülasyonlar müzakeresine karışmışlardı. Bunlardan başka birçok kimseler kendilerinin veya millet veya cemiyetlerinin dileklerini anlatmak üzere Lozana gelmişlerdi.

Görüşülecek işlerin başında , sınırlar, kapitülasyonlar, azlıklar, borçlar, iktisadî meseleler, boğazlar, imtiyazlar, tahliye gibi hepsi büyük devletlerle hallolunacak meseleler vardı ve bunlardan herbirinin girift bir çok muhtelif safhaları vardı.

Bunların hepsinde,konferans günlerle çalıştı. Bunların hemen hepsinde konuşmaların kesilmesi tehlikesi Lozanın ve dünyanın sükûn havasını günlerce bozdu. Leman gölü kenarında sanki sekiz ay yeni bir politik savaş oldu.

Güçlüğün sebepleri:

Konuşmaların böyle güç , çetin ve uzun olmasının sebeplerini ikiye indirmek kabildir:

1- Yenen devletlerin barış sistemi.

Yenen yenilene kıyar. Bu, dünya kurulalı tarihin değişmiyen hükmüdür. Yenen devletler dünya harbi sonunda yenilenlere yaman kıymışlardı. Her yenilen devletle yapılan andlaşmada ülke terki, para, toprak işgali gibi görülmüş kaytlardan gayri, silâhsızlık, askersizlik, kontrol, tâmirat, mücazat gibi herbiri bir devleti başlı başına kıvrandıracak yeni ve çok ağır hükümler koymuşlardı. Osmanlı imparatorluğu da bu harpte yenilen devletlerdendi. Kurtuluş savaşını kazanmış olmak itibarile Türkiyeye daha mülâyim davranmağı kabul ediyorlardı. Fakat esasta onun da aynı sisteme tâbi olmasını istiyorlardı.

Lord Kürzon kaç defa müzakere esnasında Osmanlı imparatorluğunun kendilerine yenildiğini ve yenilişinin hükmüne tâbi olması lâzımgeleceğini söylemişti. Bu yalnız delegelerin fikri değildir. Hükûmetler de, milletler de böyle düşünüyordu: netekim Fransız mebusan meclisi Hariciye Encümeni mazbatasında " Asyayî bir devletin siyasî bir inkilâbı ve mahallî bir zaferi, Türkiyenin umumî harbe girmesinden doğan

030 10 117 817 13 9

Fon No: 30 10 0 0 - Kutu No: 117 - Dosya No: 817 - Sıra No: 13

Ek 2. Borçların ödenmesine dair kararname

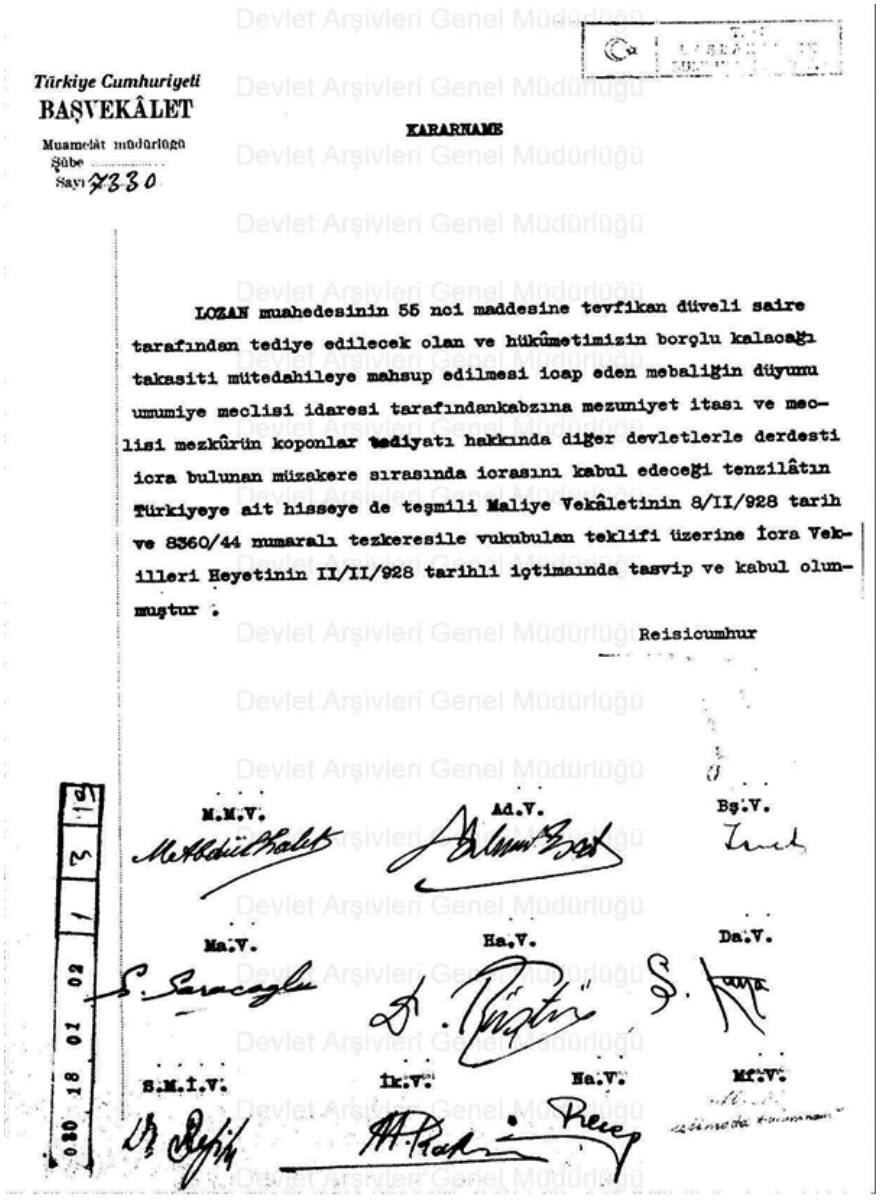

Türkiye Cumhuriyeti
BAŞVEKÂLET
Muamelât müdürlüğü
Şûbe .....
Sayı 7330

KARARNAME

LOZAN muahedesinin 55 nci maddesine tevfikan düveli saire tarafından tediye edilecek olan ve hükûmetimizin borçlu kalacağı takasiti mütedahileye mahsup edilmesi icap eden mebaliğin düyunu umumiye meclisi idaresi tarafındankabzına mezuniyet itası ve meclisi mezkûrun koponlar tediyatı hakkında diğer devletlerle derdesti icra bulunan müzakere sırasında icrasını kabul edeceği tenzilâtın Türkiyeye ait hisseye de teşmili Maliye Vekâletinin 8/II/928 tarih ve 8360/44 numaralı tezkeresile vukubulan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetinin II/II/928 tarihli içtimaında tasvip ve kabul olunmuştur .

Reisicumhur

M.M.V. Ad.V. Bş.V.

Ma.V. Ha.V. Da.V.

S.M.İ.V. İk.V. Na.V. Mf.V.

Fon No: 30 18 1 2 - Kutu No: 1 - Dosya No: 3 - Sıra No: 19

Ek 3. Atina'da Etnos Gazetesi'nde çıkan makaleye dair

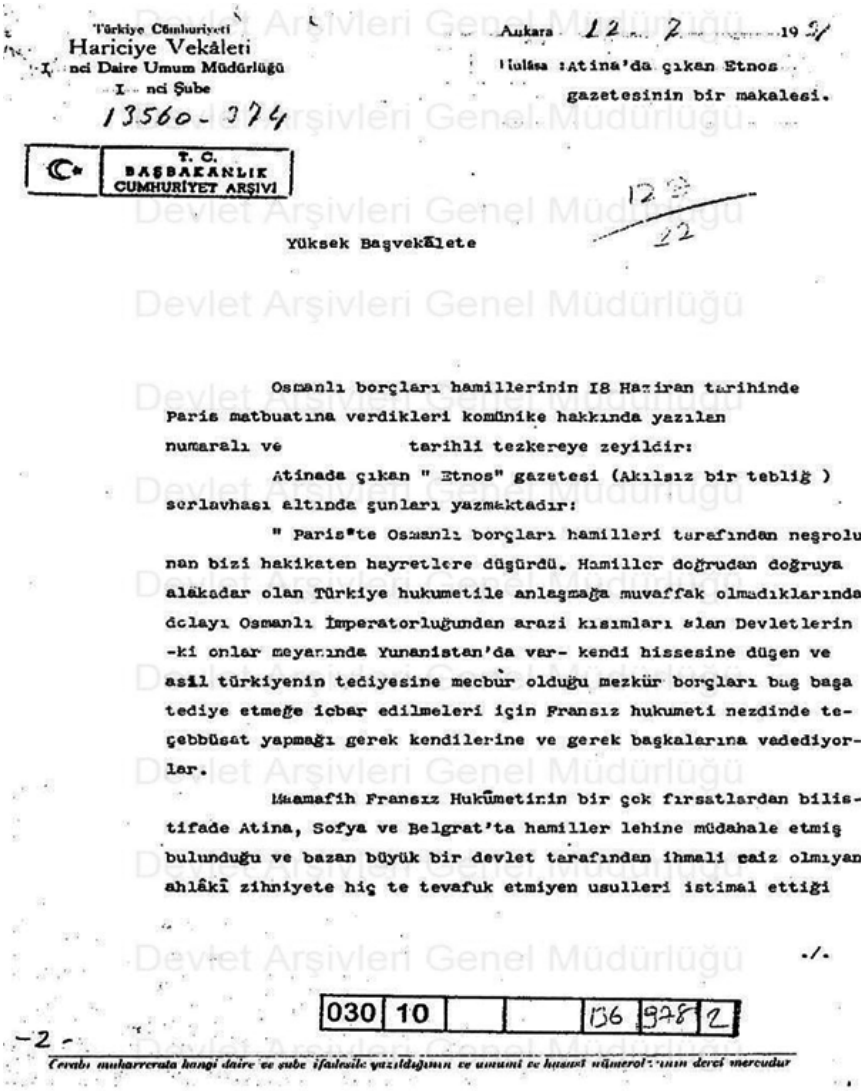

Türkiye Cümhuriyeti
Hariciye Vekâleti
I nci Daire Umum Müdürlüğü
I nci Şube
13560-374

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

Ankara 12.2.19 34

Hulâsa :Atina'da çıkan Etnos gazetesinin bir makalesi.

12 3
22

Yüksek Başvekâlete

Osmanlı borçları hamillerinin 18 Haziran tarihinde Paris matbuatına verdikleri kömünike hakkında yazılan numaralı ve tarihli tezkereye zeyildir:

Atinada çıkan " Etnos" gazetesi (Akılsız bir tebliğ) serlavhası altında şunları yazmaktadır:

" Paris'te Osmanlı borçları hamilleri tarafından neşrolunan bizi hakikaten hayretlere düşürdü. Hamiller doğrudan doğruya alâkadar olan Türkiye hukumetile anlaşmağa muvaffak olmadıklarından dolayı Osmanlı İmperatorluğundan arazi kısımları alan Devletlerin -ki onlar meyanında Yunanistan'da var- kendi hissesine düşen ve asil türkiyenin tediyesine mecbur olduğu mezkür borçları baş başa tediye etmeğe icbar edilmeleri için Fransız hukumeti nezdinde teşebbüsat yapmağı gerek kendilerine ve gerek başkalarına vadediyorlar.

Maamafih Fransız Hukûmetinin bir çok fırsatlardan bilistifade Atina, Sofya ve Belgrat'ta hamiller lehine müdahale etmiş bulunduğu ve bazan büyük bir devlet tarafından ihmali caiz olmıyan ahlâkî zihniyete hiç te tevafuk etmiyen usulleri istimal ettiği

./.

030 10 136 978 2

-2-

Cevabı muharrerata hangi daire ve şube ifadesile yazıldığının ve umumi ve hususi nümerolarının derci mercudur

Fon No: 30 10 0 0 - Kutu No: 136 - Dosya No: 978 - Sıra No: 2

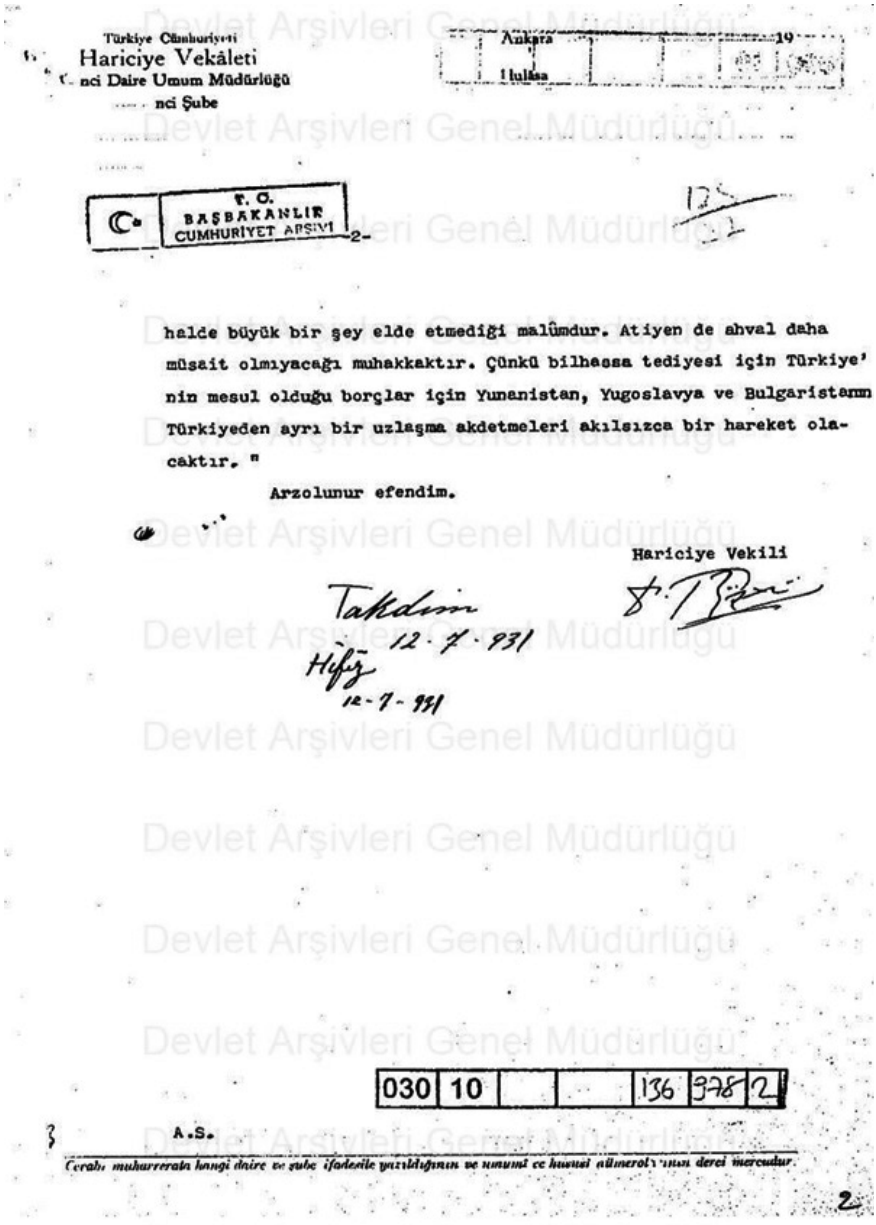

Türkiye Cümhuriyeti
Hariciye Vekâleti
..... nci Daire Umum Müdürlüğü
..... nci Şube

Ankara 19
Hulâsa

T. C. BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ

-2-

halde büyük bir şey elde etmediği malûmdur. Atiyen de ahval daha müsait olmıyacağı muhakkaktır. Çünkü bilhassa tediyesi için Türkiye'nin mesul olduğu borçlar için Yunanistan, Yugoslavya ve Bulgaristanın Türkiyeden ayrı bir uzlaşma akdetmeleri akılsızca bir hareket olacaktır. "

Arzolunur efendim.

Hariciye Vekili

Takdim
12-7-931

Hıfz
12-7-931

030 | 10 | | | 136 | 978 | 2

A.S.

Cevabı muharrerata hangi daire ve şube ifadesile yazıldığının ve umumi ve hususi alâmetlerinin derci mercudur.

2

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

Fon No: 30 10 0 0 - Kutu No: 136 - Dosya No: 978 - Sıra No: 2

Ek 4. Lozan'ın 10. Yılında Almanya'da Dr. Froembogen'in yaptığı konuşmanın metni

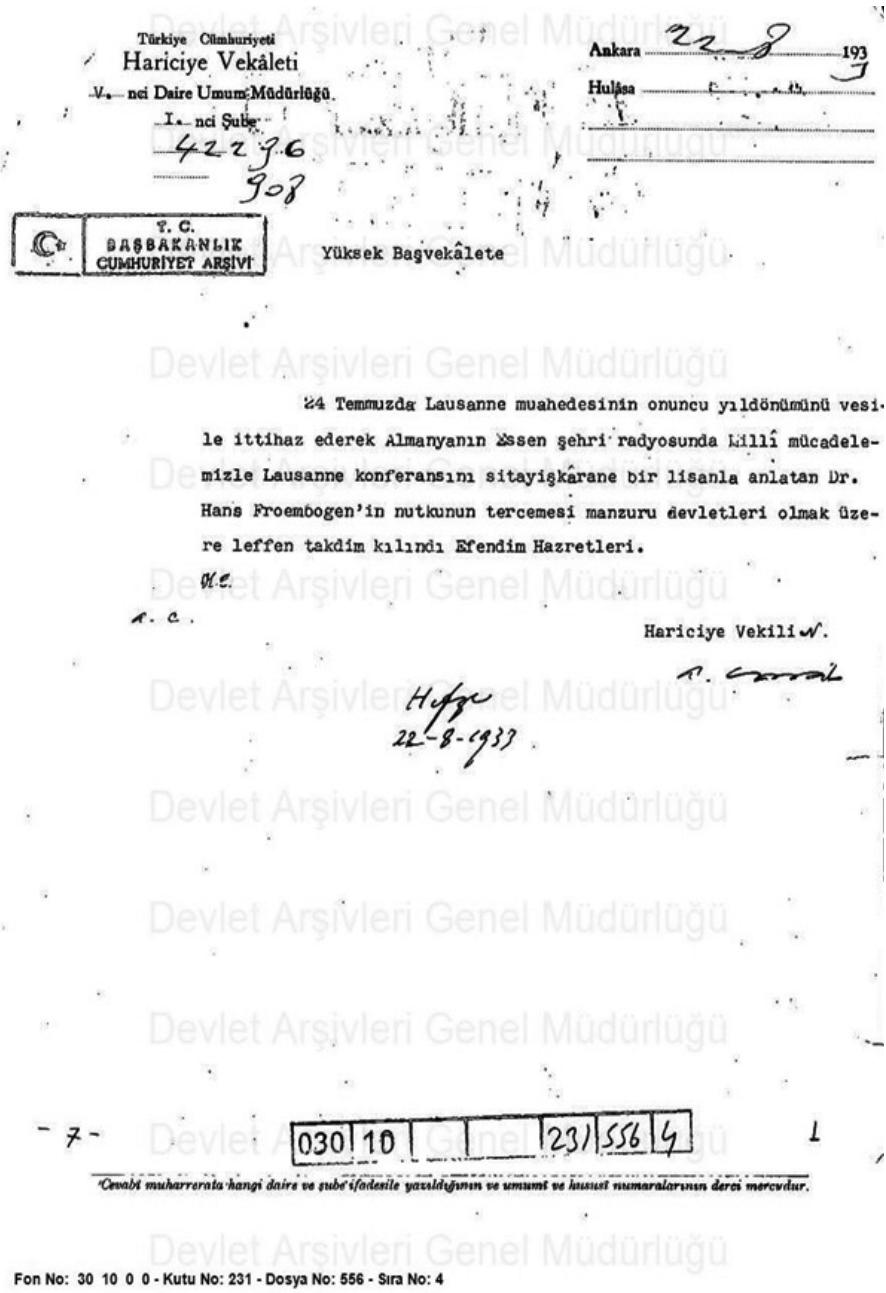

Türkiye Cümhuriyeti
Hariciye Vekâleti
V. nci Daire Umum Müdürlüğü.
I. nci Şube
42296
908

Ankara 22 9 193 J
Hulâsa

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

Yüksek Başvekâlete

24 Temmuzda Lausanne muahedesinin onuncu yıldönümünü vesile ittihaz ederek Almanyanın Essen şehri radyosunda Millî mücadelemizle Lausanne konferansını sitayişkârane bir lisanla anlatan Dr. Hans Froembogen'in nutkunun tercemesi manzuru devletleri olmak üzere leffen takdim kılındı Efendim Hazretleri.

K.C.

a. c.

Hariciye Vekili V.

Hüsnü
22-8-1933

- 7 -

030 10 231 556 4

Cevabî muharrerata hangi daire ve şube ifadesile yazıldığının ve umumî ve hususî numaralarının derci mercudur.

Fon No: 30 10 0 0 - Kutu No: 231 - Dosya No: 556 - Sıra No: 4

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

Dr. Hans Froembogen tarafından 24 Temmuz 1933 tarihinde " On sene Lausanne muahedesi " mevzuu altında radyoda söylenilen nutuk tercemesidir:

30 Teşrinievvel 1918 tarihinde Alman devletinin umumî harbteki en sadık müttefiki düşmanın on misli tefevvuku karşısında o kadar ümitsiz surette münhezim oldu ki, itilâf devletleri kendisini 2 sene müddetle olduğu gibi taliine terkedebilmeğe cesaret ettiler. O vakıta kadar da Avrupadaki işleri temizlemek istediler: Versailles da Almanyanın şerefini ezdiler, Senjermen'de Avusturyayı parçaladılar, Trianon'da Macaristanı boğdular Neuilly'de Bulgaristanın kolunu budunu ç kestiler, dört devletler ittifakında sonuncu uzuv olan osmanlı devletine evvelâ zeman braktılar. Zira Şarkta yapılacak olan göya sulh diğer sulh muahedelerini geçecek, esaslılık itibarile büsbütün arkada bırakacaktı: burada mevzuubahs olan şey umumî harbi tasfiye etmek değil, yarım asırlık emperyalist Şark siyasetinin hesaplarını temizlemekti. Bu siyasetin hedefi Türkiyenin imhası ve taksimi idi. Alman Kayserliği Türkiyeyi bu mukadderattan vikaye etmek için elinden gelen her şeyi yapmıştı fakat boşuna oldu, İngiltere galebe etti, İngilterenin o vakıtki hükûmet şefi Lloyd George, Türkleri adeta sadiste denilebilecek derecede bir kinle takip ediyordu. Türkler Almanyanın dostu olmak itibarile, onlarca insaniyetin kirli köpüğü mevcudiyetleri bütün medenî dünya için bir şin addediliyordu. Dünyayı bu milletten kurtarmağı, tıpkı müttefikleri olan Prusya militarizmini kökünden söküp atmak gibi mukaddes bir vazife sayıyorlardı ve Paris ve Londradan bütün dünyaya böyle ilân ediyorlardı. Mundros mütarekesi bütün memleketin, limanların demir yollarının ve ticaret mevkilerinin düşman tarafından işgalini mucip oldu. Yalnız Ankara ve civarına ve bir de Şark vilayetlerine dokunmadılar fakat buralarda müstakil yapılmış olan ermeniler ortalığı velveleye veriyorlardı. Yunanistanı jandarma tayin ettiler, Polonyanın Almanyaya karşı oynadığı rolu Yunanlılar Türkiyeye karşı oynayorlardı . 15 Mayıs 1919 da İzmiri Yunanlılar işgal ettiler , bununla barut fıçısına alev uğmuş, dokunmuş demekti.

Polonyalıların Korfanty çetelerinin tahrikâtı ve Danzig, Almanyayı uyandıramadı, fakat ~~Ben~~ ermeni çeteleri ve İzmir, Türk milletini isyan ettirdi. Öyle bir içtial hazırlaniyordu ki bunun temizleyici ateşi 20 inci asır için bir meşale olacaktı. Resmî Almanyanın enternasyonalizme tebaiyet ederken, Türkiyede millî fikir dayanılamayacak kuvvetile parladı. Kemal Paşa dizginleri eline aldı ve ilk defa olarak yeni devlet idealini , kan ve ırk esası üzerine kurulacak millî devleti ilân etti. Irkı temizlemek, kanını temizleyerek devleti gençleştirmek fikri Kemalist fikrî alemi ve hareketinin

030 10 1 231 556 4

2

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

Fon No: 30 10 0 0 - Kutu No: 231 - Dosya No: 556 - Sıra No: 4

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

özünü teşkil eder. Bu hareket içinde öyle hayatî bir kuvvet vardır ki bu İtalyada devam etmiş ve bu gün Almanyada yeni başlamıştır. Garbın demokrasisine Kemal Paşa genç 20 inci asrın ▸ Faşist devlet fikrini karşı koydu. Dünya tarihinde fikrân kuvveti 1920 senesinde Boğaziçinin öbür tarafında patlayan ve iki sene tasavvuru kabil olmayan dehşetle devam eden muharebede olduğu kadar nadiren tecelli etmiştir. 10 Ağustos 1920 tarihinde Sultan Vahdettin'in korkak ve sefil hükûmeti, nihayet Sèvres sulh muahedesini imza ettiği vakıt millî hükûmet gerek İstanbul ve gerek itilâf devletleri hükûmetlerine karşı tam isyan halinde bulunmakta idi. Cepheden dönen Türk askerlerinin ve zabitlerinin epolettes'lerini Almanyada olduğu gibi kimse söküp atmadı. İtilâf devletlerinin Türk askerlerinden silahlarını almak emri Kemal Paşanın azmı sayesinde tatbik olunmadı. Kemal Paşa İstanbulda kendisine idam hükmü verilmesine hiç aldırmadı. Gazi, cesur gönüllülerden Anadolunun içerilerinde bulunan kolordular bakiyelerinden mürekkep olarak, bir millî ordu terkip ve teşkil etti. Bu esasen bir ordu değil, daha ziyade bir korkuluk gibi idi. Takriben 20 bin kişinin elinde bir kaç Krupp topu vardı, bunlar için lazım olan mühimmatı evvelâ İngilizlerden igtinam etmek lazım gelmişti. Süngü yerine tüfengin namlusuna bağladıkları ve kendi imal ettikleri demir parçalar vardı. Uniforma mı? bu mesellara girecek bir lüks idi. Uniforma namına Prusya pantalonları ile fransız çaketleri görülüyordu. Bir çok taburlar sivil kiyafetinde ilerleyorlardı. Fakat bütün bunları bir şey bağlayordu: Atılşin vatan muhabbeti, fesin yerine kalpak kaim olmuştu. Türk ırkına yabancı olan rum,ermeni ve Levantlara ve bir de İngiliz ve Fransızlara karşı mutaassıbane bir kin vardı.

İşte bütün bir muzafferler alemine, itilâf devletlerinin filolarına ve takriben 200 000 kadar bütün asrî harp comfort 'i ile mücehhez ordularına karşı yürüyen bu ordu sonradan dünya tarihinin en şerefli zaferlerinden birini ihraz etmiştir.

Muahede imza edilmişti. Bu muahede mucibince Türk olmayan Arabistan., Suriye ilâh.. vilayetleri İngiltere ve Fransaya teslim edilmişti. Kemal Paşa buna memnun bile oldu. Zira bu vilayetler Türk millî devletine ait kıtalarde değildi. Türk devleti türklüğün hiç karışmadan eski safiyet ve kuvvetini muhafaza ettiği Anadolu ve Avrupa Trakyasında idi. Kemal Paşa bu memleket için bizimdir dedi: dünya güldü. Deli ceneral isteye dursun dediler. Anadolu işgal edilmişti ve işgal edilmiş olarak kaldı.

Boğazlar İngiltereye düştü, Fransa Kilikyayı aldı, İtalya Antalya taraflarını, Yunanistan İzmiri ve Hinterland'ini işgal etti. Şarkta ermeni cumhuriyeti ihdas edildi ve Karadenizde bir Yunan - Levantin mahiyette Pontos hükûmeti dünyaya geldi. Sultan, İslamın en yüksek

030 10 231 556 4 3

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

Fon No: 30 10 0 0 - Kutu No: 231 - Dosya No: 556 - Sıra No: 4

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

-3-

ruhanî reisi olarak İstanbulda kaldı. İşte aktedilen sulh bu idi. 35 000 kişiden mürekkep silahsız bir ordu için lutfen müsaade edildi Kalan mıntaka iktisaden üç menfaat havzesine taksim edildi:

Yunanlalara verilen İzmir İngiliz ticareti için bir kapu olacaktı ve bu suretle özledikleri Anadolu piyasasından Almanyayı kovmuş olacaklardı.

Londra ve Pariste mutalebetta bulunan asî cenerale ve Ankarada Faşist parlementosuna gülüyorlardı tam bu sırada Kemal sulh muahedesine ilk darbeyi vurdu ve dört hafta süren bir seferi müteaki ermeni Cumhuriyetini haritadan sildi. Ayni zemanda Kemalist tüfenkle Adanada Fransızlara ateş açtıkları vakıt, gülenlerin ağzı açık kaldı 80 gönüllü 600 Fransızı esir etti ve bütün memlekette bunları teşhir suretile gezdirdi ve ondan sonra mecburî işe soktu. Bu suretle galiblerin aczı sarsılmaz bir irade karşısında büsbütün meydana çıkt İtilâf devletleri Şarkta yeni bir harbin ikinci bir dünya yangını olacağını nazarı dikkate aliyorlardı. Fakat Lloyd Georg buna da bir çare buldu Yunanlıları ateşten kestaneleri kurtarmağa sevketti. Arada geçen zeman zarfında Kemal Paşa ordusunu tensikte devam etmişt ve şimdi yapdığı şey dahiyane idi : İngiliz parasile tepesinden tırnağına kadar teslih edilmiş olan ve adet itibarile üç misli olan yunan ordusunun, ta Anadolu içerisine kadar sokulmasına seyirci gibi durdu.

İşte burada yani Adadolu içerilerinde Türklüğün bütün kuvveti kendisini gösterecekti. Burada her türk neferi ya hüriyet ya ölüm mevzuubahs olduğunu biliyordu, halbuki duşman her gün yeni müşküller karşısına konulmuştu. Kemal Paşa akla sığamayacak derecede asabına hükmederek kendi ordusu içindeki isyanlara ve anlaşmamazlıklara ve yeese karşı dayandı ve yalnız hedefini ve doğru olarak gördüğü fikri takip etti. Fevkelbeşer iztirap ve gayretler neticesinde 1921 Eylûlunda şu harika vücude geldi. Üç hafta Sakaryada süren çenk leşme neticesinde Türklerin mütefevvik harp sanatı ve millî kıtatın emsalsiz geçaatleri Yunanlılara kat'î mağlubiyeti getirdi.

İngilterə hemen işten kendini çekti. İtilâf devletleri biteraflıklarını bildirdiler. Fransae hemen büsülüp Ankara ile bir mukavele aktetti. Silahlar bir sene müddetle durdular. Kemal Paşa iyilikle mutalebatını tahakkuk ettirmeğe uğraştı : Türk Millî devletinin toprağının tahliyesini istedi. Boşuna..... Londra ve Pariste hala anlamamışlardı ki şimdi büsbütün yeni ve genç bir hareket doğmuştur. Yalnız İtalya akıl erdirmeğe başlamıştı. Duşman orduları elân karşı karşıya idiler, yunanlılar tabiye ordu mevcudu ve malzeme

030 10 231 556 4

4

Fon No: 30 10 0 0 - Kutu No: 231 - Dosya No: 556 - Sıra No: 4

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

cihetinden mütefevviktiler. Türkler belki Anadoluda kapanmış bir halde aç kalup helâk olacaklardı. Avrupada kimse farkında değildi İzmirdeki yunan erkânıharbı daha ziyade gafil idi, tam bu esnada hayret ve dehşet[1]e karşılanacak hadise zuhur etti: 26 Ağustos 1933 de Türkler yunan cephesini birden yarıverdiler. Dahiyane kurulan ve Prusya katiyetile takip olunan büyük mikyaslı bir manevra ile Kemal Paşa bir kaç kat mütefevvik duşman ordusunu mahvetti.

Türk askerleri dokuz gün müddetle bu emsalsiz zafer yürüyüşünü icra ettiler, ondan sonra türk atlıları İzmir rıhtımlarında durdular ve denizde boğulan yunanlıların arkasından yıldırım gibi ileri diye haykırdılar. Londra aklını gaîp etti. Zira bundan sonraki hadiseler artık kabili tasavvur değildi: İzmirden itibaren Kemal Paşa hiç tereddüt etmeden, şimala doğru dönerek son derece süratle boğazlardaki ingiliz mevzilerine doğru yürüdü, ve hiç bir beyanata bakarak şaşmadı, ve Trakyanın tahliyesini talep etti. Muzaffer millî kıtalalar boğazlardan Avrupaya doğru bağırıp seslerini aksettiriyorlardı. Muzaffer Paşa Garp diplomasisinin yüzüne kapıyı çarptı, hiç öyle mukaveleye filan bakmadı ve zorla İngiliz mıntakasından yürümeğe hazırlandı. Çanakkaledeki İngiliz askerlerinin başına tıpkı yunan ordusuna gelen felaket gelecekti. Bu büyük tahavvül bir hafta zarfında o kadar çabuk ve anî olmuştu ki kimse ne yapacağını bilmeyor şaşırmış bir vaziyette idi. Kemalist tüfenklerin boğazlarda patlayacağı gün, bütün Balkanlar iştial edecek, Rusya Basarabyaya girecek ve Almanya ! ..... Almanya şimdi fırsatın hulul ettiğini anlamayacaktı! Londra ve Pariste sulh muahedelerinin bir iskambil binası gibi çökeceğini şöyle bir göz önünden geçirdiler. İşte kendini en büyük ve en tehlikeli bir diplomat olarak göstermiş olan bu çılgın paşa demek ki itilâf devletlerinin zaferini şüpheli bir vaziyete koymuştu. Fransa bu lahzede yalnız Versailles muahedesini kurtarmağı düşünüyordu. Bir de şunu ilâve edelim ki Kemalistlerin mücadelesi Seine nehri kenarında oturanların pek gözünü kamaştırmıştı. 19 Eylûl 1922 tarihinde Fransa İngiliz müttefikine bir hançer darbesi vurdu. Boğazlardaki Fransız kıtaları alelacele geri çağırıldılar. İtalya da Fransa gibi askerlerini geri çağırdı , İngiltere büsbütün yalnız bir halde barut fıçısı üzerinde durup kaldı. Mevcut buhran süratle genişlemeğe başladı, Lloyd George dominyonlardan imdat diledi, halbuki bunlar harbten bıkmış usanmışlardı. İngilterenin sözüne kulak asmadılar Kemal Paşanın vaziyeti bu suretle taarruz edilmeyecek bir hale gelmişti. Anadoluda artık Almanyanın da kiyam edeceğini tahmin ediyorlardı. 1918 senesinden beri ilk defa olarak itilâf devletleri için nazik bir an hulûl etmişti. Almanya bu fırsattan istifade

030 | 10 | | | 231 | 556 | 4 5

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

Fon No: 30 10 0 0 - Kutu No: 231 - Dosya No: 556 - Sıra No: 4

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

420

-5-

etmesini bilmedi. Uyudu. Lloyd George Türkiyenin karşısında eğilmeğe ve mütareke teklifine mecbur oldu. Kemal Paşa muzaffer olmuştu. Umumî harp Şarkta itilâf devletleri için kaybedilmişti.

İşte bu sırada büyük temizleme başladı, Ne kadar Türk ırkına yabancı olan unsurlar varsa - ki meselâ 1.500.000 kadar rum vardı - bunlar derhal memleketi terke icbar edildi. Hain Sultan hükûmeti azil edildi, bütün memleket millî hükûmetin idaresi altına geçti. Genç paşalar ve valiler her tarafta öyle işe sarıldılar ki İngilizlerin ödleri patladı. Türkiyede hiç böyle şey görülmemişti. Bu millet büsbütün başkalaşmıştı. Ondan sonra diplomasi mücadelesi başladı Ve bu mücadele de genç ve millî inkilapçı hükûmet ve devlet adamı kabiliyetinin askerî kabiliyetinden aşağı olmadığını isbat etmiş oldu.

20 Teşrinisanî tarihinde Poincaré , Mussolini ve Lord Curzon hazır olduğu halde Lausanne sulh konferansı küşat edildi. Millî ordunun Başkumandanı İsmet Paşa Türkiyeyi temsil ediyordu. İtilâf devletleri, Sèvres muahedesinde yapılacak bazı tashihat hakkında müzakere etmek üzere toplanıldığını söylediler. Bunlar yaniliyorlardı. Genç ceneral böyle bir Sèvres muahedesi namında bir muahedenin mevcut olmadığını bilmukabele söyledi. Müzakereler için azimet noktası teşkil edecek noktanın Türkiyenin muzaffer bir devlet sıfatile aktettiği Mudanya mütarekesi olabileceğini ve bir de ancak müsavî haklı akidler arasında müzakerelerin mevzuubahs olabileceğini ilâve etti. Harbten hangi tarafın mesul olabileceği gibi bir takım nazarî meselelerle işgale vaktı olmadığını ve zaten kabahat meselesinin daima yalnız galip olan taraftan mağluba atfedilmekte bulunduğunu halbuki şimdi artık bunun mevzuubahs olamiyacağını da söyledi. İngiltere dişlerini gıcırdatarak yumuşamağa mecbur oldu, ve işte bir sulhun dictè değil müzakere edilebileceği ilk defa olarak gördü. İsmet Paşanın diplomatlığı pek parlaktı, Müşarünileyh Fransa ve İtalyayı Türk metalibatı lehine İngiltereye karşı dahiyane sure surette kullanmağı bildi. İlerde iktisadî hukuk elde edeceklerine inanan Fransızlar Türklere her hususta muzaheret ettiler. İngiltere işi anladı, ve Fransayı atlatarak Türkler ile itilâfa teşebbüs etti.

Territorial meseleler hakkında çabucak itilâf edildi. Millî hükûmetin talebleri o kadar haklı idi ki, bunlar reddedilemezdi. Fakat iktisadî meseleler pek öyle değildi. Türkiye bir çok imtiyazlar ve kapitülasyonlarla mukayyetti. Türkiyenin kendi kuvvetile yaşayabileceğinden şüphe ediliyordu. İtilâf devletleri bunu hesap ediyorlardı Bunlar genç devletin boynuna altından ip geçirmek isteyorlardı, fakat bunların hiç beklemediği tarzda İsmet Paşa bütün bu zahmetlerin beyhude olduğunu ve ilerde Türkiyede yalnız bir millî iktisadiyat olduğunu

030 10 231 556 4 6

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

Fon No: 30 10 0 0 - Kutu No: 231 - Dosya No: 556 - Sıra No: 4

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

420

T. C. BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ

ve imtiyazların ve kapitülasyonların hepsinin tarihe karıştığını söyledi. Ecnebiler için her hangi iktisadî bir hukuk ve imtiyazatmı? bu ölümden fena olan bir hacaletti.

İmtiyazlar ve kapitülasyonlar hiç mühlet verilmeden ek kaldırılmış ve bunlardan eser kalmamıştı. Eski muahedelerden kalma tazminat metalibine karşı Paşa hiç muvaffakat etmedi. Millî Türkiye kendi mukadderatını kendi eline almıştı. Kayıtlardan ise mahrumiyete katlanmağı tercih ediyordu. 4 Şubat 1923 tarihinde Lord Curzon şaşırdı akşam üstü saat 9 da treninin kalktığını ve o vakıta kadar İsmetin ingilizî tekliflerini kabul edüp etmeyeceğine karar vermesini söyledi. Paşa soğuk kanlılıkla omuzlarını kaldırdı. Konferansı muvaffakiyetsizliğe uğratmamak için kendisine çok rica ettiler , boşuna. Lord Curzon bir saat müddetle perron'da dolaşarak Paşayı bekledi, Paşa gelmedi nihayet Curzon hiç bir şey yapamadan kalkup İngiltereye gitti. Konferans akim kalmıştı. Ancak 9 nisanda tekrar toplanılabildi. Curzon gelmedi. Onun yerine daha itidallı Sir Horace Rumbold'i getirdiler. İsmet arada geçen zaman zarfında evvelce yaptığı bir iki concession'u geri aldı ve eski noktainazarında musir kaldı. Ve kendisinin sebatı galebe etti. Yine Fransayı arabasının önüne kıştu ve yardımından istifade etti. Bir taraftan da diğer itilâf devletlerinin hesabına İngiltere ile gizlice itilâf etti. İngiltere hakikat sahası üzerine gelerek hesabı diğerlerinin cebinden tediye etti. Fransa kendi metalibatını ileri surdiği vakıt artık dünya ihale edilmişti ve Fransanın kendi yardımı mukabilinde elde etmek istediği iktisadî haklara gelince, İsmet maalesef bu gibi şeylerin artık ilerde mevzuubahs olabileceğini beyan etti. Akıllı Paşa hepsile oynamış ve hepsini mat etmişti. Nihayet 24 Temmuzda öğleden sonra çanlar çaldı sulh aktedilmişti. Türkiye istiklâlini temamen tahakkuk ettirmiş ve bütün zincirlerini kırmıştı. Türkiye galip devletler halkasında yeni bir kuvvet amili olarak kalkınmıştı. Ecnebî yardımı olmadan genç millî devlet kendi ayaklarile istikbale doğru yürüyüşe başlamıştı. Yalnız iktisadî değil harsî noktai nazardan da ne kadar Türk olmayan şeyler varsa kendinden sökülüp atıldı , Lausanne muahedesi Şarkta artık sulhu takrir etmiş, Kemal Paşa hedefine varmış, yani kendi milleti için sulh ve inkişaf imkânını elde etmişti. Kemalist siyaset Türkiyeyi bilerek temamen mücerret bir vaziyet içine manevre etmişti. Türkiye bütün complication'lardan temamen uzak ve ancak kendi millî vazifeleri için yaşamaktadır. Kemal Paşanın ecnebî ırklardan temizleme ameliyesin gelince bunun ilerde dahi bir çok semereleri görülecektir. Büyük devle banisinin mücadelesinin başında söylediği şu sözlerin ne kadar doğru olduğunu görmekteyiz: " Hürriyetini ve şerefini müdafaa için dooooo azmetmiş olan bir milleti dünyanın hiç bir kuvveti ezemez."

030 | 10 | | | 231 | 556 | 4

7

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

Fon No: 30 10 0 0 - Kutu No: 231 - Dosya No: 556 - Sıra No: 4

ATATÜRK DÖNEMİNDE AĞIR SANAYİ SORUNSALI: EKONOMİ-POLİTİK NOTLAR[1]

İrfan KALAYCI[2]

Nevin Y. ATEŞ[3]

Özet

a. Kapsam: Atatürk dönemi denilen, Cumhuriyet'in kuruluşunun ilk 15 yıllık yani en kritik konjonktüründe (1923-1938) "ağır sanayi"ye geçiş için ağır ekonomi-politik koşullar ve sorunlar mevcuttu. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e sanayileşme sürecine ilişkin kalan mirasın sacayaklarını; loncalara dayalı sanayileşme fikirleri, teşvik-i sanayi yasaları, benzer Asya tipi üretim tarzı, kapitülasyonlar, iktisadi krizler, yetersiz beşeri ve mali kaynaklar, Chester Projesi gibi Batılı emperyalist planları, vb. oluşturmuştur. Lozan müzakerelerine ara verilirken Şubat 1923'te toplanan I. İzmir İktisat Kongresi'nde, tarihsel bir hesaplaşma yapılmış, kalkınmanın motoru sayılan ulusal sanayi sektörünün sorunları teşhis edilmiş, ayrıca iktisadi milliyetçilik söylemine vurgu yapılmışsa da yabancı sermayeyle uzlaşma yolları aranmış ve devletçilik ekseninde çeşitli iktisat politikaları önerilmiştir. Cumhuriyet'in reel sanayileşme hareketleri, İş Bankası ve Sümerbank'ın finansörlüğünde ve Sovyet planlamacılığı ile örtüşmek üzere 1932 tarihli "I. B eş Yıllık Sanayileşme Planı" (BSYP) ile başlar. Bu planın kararlılıkla başarı sağlamasının ardından, ihmal edilen yerli makine üretimiyle ilgili ağır sanayiye geçmek üzere "II. BYSP" hazırlanır, ancak II. Dünya Savaşı yüzünden hayata geçirilemez ve ne yazık ki bu hemen "Savunma Planı" ile ikame edilir. Atatürk döneminde, bugünle kıyaslanınca son derece az sayıda fabrika kurulmuştur. Modern Türkiye'nin inşası için fabrikalarda çalışacak eğitimli işçi ve mühendislere ihtiyaç vardı.

---

1 Atatürk Araştırma Merkezi ile Hacettepe Üniversitesi AİİT Enstitüsü'nün işbirliği ile 13-15 Kasım 2013'te Ankara'da düzenlenen *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları I - 90. Yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti* konulu uluslararası sempozyuma sunulan bildiri.

2 Doç. Dr., İnönü Üniversitesi İİBF İktisat Bl.,44280 Malatya, irfan.kalayci@inonu.edu.tr

3 Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bl., nevinyates@hotmail.com

b. Amaç: Burada, Atatürk döneminde ağır sanayi sorunsalı özelinde Türkiye ekonomisinin bir kesiti 'ekonomi-politik' bir perspektifle incelenmek istenmiştir. Söz konusu sorunsal, ağır sanayiye geçişi engelleyen tarihsel ve maddi koşullarla ilgilidir. Bu koşullar ağır olduğu içindir ki, ağır sanayiye dayalı kalkınma süreci tıkanıp durmuş ve beklenen 'mucize' gerçekleşmemiştir. Kısacası, Atatürk dönemi bir Batılılaşma dönemi olabilir, fakat bir ağır sanayi dönemi değildir.

c. Olası bulgular: i-Atatürk döneminde ağır sanayinin kendisi yoktu, fakat bunun için yoğun bir özlem ve irade vardı. Fakat iradeyi harekete geçiren yeterli para-sermaye olmayınca ve bu da denk bütçe disipliniyle birleşince, o irade de işlevsiz kalmaktaydı. ii-Ağır sanayi, pragmatik olarak kabul edilen Atatürk'ün kalkınma modelinin bir bileşeniydi; fakat kendi tarihsel koşulları içinde zayıf bir bileşen olarak kaldı. iii-Atatürk dönemi bir ağır sanayi dönemi olarak geçmedi, ancak bu dönem, Tek Parti ve Milli Şef'in antitezi olarak 1950'lilerde on yıl iktidarını sürdüren bir siyasal yelpazeye büyük bir esin ve deneyim kaynağı oldu. DP hükümetleri liberal söylemlerine karşın çok sayıda KİT'i kurarak Atatürk'ün bazı hayallerini gerçeğe dönüştürdü. iv-Atatürk döneminde, nesnel gerekçelerden dolayı zaten ağır sanayiye geçilemezdi; çünkü yeterli sermaye birikimi, yeterli teknoloji ve ithalatı, yeterli teknisyen ve mühendis yoktu. Buna karşılık ağır sanayi ile birlikte asla uyumlu olmayacak yoksulluk ve yoksunluklar vardı. Bugün bile, pek çok yoksulluk ve yoksunluk türü tarihe gömülmüş olmasına rağmen, halen, 2023 vizyonu odaklı ağır sanayi (örneğin kendi uçağını ve otomobilini üretebilen bir ülke) projeksiyonları yapılmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Atatürk Dönemi, Ağır Sanayi, Sanayileşme Planları.

PROBLEMATICAL HEAVY INDUSTRY IN ATATÜRK ERA: ECONOMY-POLITICS NOTES

Abstract

a. The Scope of the Study: There were a strong political-economic problems and conditions for the transitions of heavy industry in the Republic's first 15 years (1923-1938) that is called Atatürk Era. The Process of industrialization from Ottoman to Republic have been constituted of industrialization ideas based on guilds, encouragement of industrial laws, similar Asian type of productions, capitulations, economic crises, insufficient human and financial

sources and western imperialist plans such as Chester Project etc. Ist İzmir Economy Congress (February 1923) that occurred in the break of Lausanne negotiations had been the scene historical contest and determined problems of the national industrial sector. In addition, Congress emphasized the rhetoric of economic nationalism on the one hand, and sought a compromise with foreign capital and proposed a variety of statist economic policies on the other hand. Republic's real industrialization movements initiated with "The First Five-Year Industrialization Plan" (1932). This Plan was financed with cooperation of İş Bank and SümerBank so overlapped with Soviet's planning. Second Five-Year Industrialization Plan was implemented to transit heavy industry after providing the decisive success of first plan because of neglected domestic machinery production. However, Second Five-Year Industrialization Plan was not realized due to the Second World War. Unfortunately, this plan was substituted by the Defense Plan. In Atatürk Era, the number of the factory was fewer than nowadays. There was a need trained workers and engineers to work in the factories to construction of modern Turkey.

b. Aim: In this study, a part of Turkey's economy was investigated by political-economy perspective in case of heavy industry problem of Atatürk Era. This problem was related to historical and material conditions that prevent the passage of heavy industry. These conditions blocked development process oriented heavy industry. Thus, expected "miracle" not occur. Shortly, Atatürk Era could be a Westernization period but not heavy industry period.

c. Possible findings: i- There was not heavy industry in Atatürk Era but there was an intense will and craving. There was not only money and capital but also balance budget discipline to activate this will. So, will became dysfunctional. ii- Heavy industry was an element of Atatürk's pragmatic model of development but remained weak as a component in their historical context. iii- Atatürk Era didn't pass as a heavy industry period but this period was a source of great inspiration and experience as a the antithesis of the One-Party and the National Chef's that continues its political spectrum and power a decade in 1950s. Despite all its liberal expressions, Democratic Party government was come true some of Atatürk's dreams by set up a large number of State-Owned Enterprises (KİT). iv- In fact, it was not seen possible to pass heavy industry in Atatürk Era due to objective reasons. Because, there was not sufficient capital accumulation, adequate technology and imports, enough technicians and engineers. Whereas, there was an poverty and deprivation which will not be compatible with heavy industry. Although poverty and deprivation was bu-

ried in history, even today, it try to make heavy industry projections oriented vision of the 2023 (for example, a country that can produce its own aircraft and automobile).

Key Words: Atatürk Era, Heavy Industry, Industrialization Plans.

GİRİŞ

"Ağır sanayi", üretim araçları denilen makinelerin yapıldığı ve bunun için sermaye-yoğun mallarının ve yüksek düzeyde enerjinin kullanılıp yüksek donanımlı mühendis ve işçilerin istihdam edildiği imalat sanayi demektir. Bu anlamda, Atatürk dönemi denilen 1923-1938 yılları "ağır sanayi"nin damgasını vurduğu yılları değil, teknik olarak sanayi sektörü ve sanayileşme sorunlarının yaşandığı yılları kapsamaktadır. Bu son derece doğal-normal bir süreçtir. Zira Cumhuriyete geçen Türkiye, ardılı olduğu Osmanlı Devleti'nden bir gelişmiş sanayi altyapısını miras almadığı gibi I. Dünya Savaşı'nın cereyan ettiği bir coğrafyanın tüm kötü kaderini paylaşarak ve yokluklar üzerinde kurulmuştu.

Atatürk döneminin neden ve nasıl bir ağır sanayi özlemiyle geçtiğini araştırırken, temelde Osmanlı'nın bir yüzyıl öncesinden hareket edilebilir. Osmanlı, Avrupa'yı radikal olarak değiştiren iki devrim dalgasına tanık olmuştur: 18. yüzyılda milliyetçilik ve cumhuriyetçilik akımlarını doğuran Fransız Devrimi ile 19. yüzyılda yaygın yapılan ve ekonomide katma değere dönüştürülen icatların bir sonucu olan İngiliz Sanayi Devrimi. Birinci devrimi hassasiyetle izlediği halde ikincisi için gerekli hassasiyeti gösteremeyen Osmanlı, genellikle sadece şaşırmakla yetinmiştir. İmparatorluk toprağını ve sınırlarını korumaya ve ayrıca basit el zanaatları ve tarımsal faaliyetleriyle ekonomisini döndürmeye çalışmaktan başka bir şey düşünmeyen bir devlet yönetiminin aklına, elbette İngilizlerin anladığı anlamda bir sanayileşmek gelmeyecekti. Sonuç itibariyle, Osmanlı Devleti çeşitli gelişmelerin sonucu olarak çökecek ve onun yerine Cumhuriyet Türkiyesi de çeşitli nedenlerden dolayı fakat Avrupa uygarlığını hedefleyen 'Osmanlı paşaları' tarafından kurulacaktı. Şu bir ironidir ki, Yeni Türkiye'nin Avrupa ile yarışması için onun ileri rejimini, iktisat politikalarını ve sanayileşme stratejisini benimseyip uygulaması gerekiyordu.

Formül basit görünüyordu. Atatürk ve ekibi biraz tersten hareket etti: Önce, Şubat 1923'te liberal-devletçi karışımı bir iktisadi sisteme davetiye çıkaran bir İktisat Kongresi'ni -Anadolu'nun Batılı yüzünü temsil eden- İzmir'de topladı; orada misakı iktisadi esaslarını belirledi; özellikle ziraatçı ve manüfaktür sanayicileri dinledi. Birkaç ay sonra da Osmanlı'nın teokratik düzenine

son veren Cumhuriyet'i ilan etti. Kongrede alınan ve hükümete rehber olan kararlara göre, Cumhuriyet'in iktisadi temellerinin kuvvetlendirmek için de, 1930'lu yıllarda, Müslüman Türk kökenli bir özel sektörün oluşması yolunda bir dizi teşvik içeren ve beşer yıllık zaman dilimini kapsayan sanayi planlarını hazırladı. Bu planlardan, tüketim malları sanayisinde gelişmeyi hedefleyen ilki başarıyla sonuçlandı. Hazırlık aşamasında Atatürk'ün de var olduğu ikinci plan ise, II. Dünya Savaşı yüzünden uygulanamadı. Fiilen savaşa girmeyen Türkiye'de karneyle yaşamı zorunlu hale getiren *'savaş ekonomisi'* (savunma) planı uygulandı. Yatırım malları üretimini yani ağır sanayiyi odak alan II. Sanayi Planı başarıyla uygulanabilseydi, kendisini izleyen Milli Şef ve Demokrat Parti dönemlerinde Türkiye'nin sanayileşme hızı ve ekonomi-politik dönüşümü daha farklı olabilirdi.

Atatürk Öncesi: Osmanlı'da İktisadi ve Sınai Yapı

Osmanlı, patrimonyal bir devletti; yani geleneksel egemenliğe bağlı olarak kişisel bir yönetimdi. Devletin başındaki Sultan siyasal, askeri, bürokratik ve iktisadi yönetimde mutlak söz sahibiydi. Burada, Osmanlı'nın uzun imparatorluk tarihi değil, mirasçısı olan Cumhuriyet Türkiyesi'ne geçiş öncesindeki dönemi odak alınmaktadır. Bu dönem, İngiltere ile liberal dış ticaret antlaşmasının imzalandığı 1838 tarihi ya da İttihat ve Terakki Fırkası'nın hasta Osmanlı'yı *milli ilaçlar*la iyileştirmek için iktidara geçmeye başladığı 1908 yılı olarak da adlandırılabilir ki, bakış açısına göre değişebilir.

Genel olarak askeri ve jeo-ekonomik açıdan güçlü olan Osmanlı'nın, başta sanayi alanında olmak üzere makroekonomide geri kalmışsa, bunun bir nedeni, Batılı kapitalizme geçişin koşullarını sağlayamamış olmasıdır. Bu koşullar, Avcıoğlu'na (1984: 29) göre*;* i) belli bir noktada, toprağa bağlı köylünün bu bağımlılıktan kurtulmaya çalışması; ii) uzmanlaşmış bir kentsel zanaatının varlığı ve serbestleşmesi ve iii) ticaret ve faizcilikten sağlanmış olan nakit sermaye birikimidir.

Fransız Devrimi'nden çeşitli düzeylerde etkilendiği kadar İngiliz Sanayi Devrimi'nden yeterince / olumlu bir şekilde etkilenmeyen ve belki de biraz da bu yüzden gelişmiş Avrupa ile rekabet etmekte zorlanan Osmanlı'nın iktisadi yapısını *"Asya tipi üretim tarzı"* (ATÜT) ile açıklamanın daha sağlıklı olduğunu belirten bazı iktisatçılar vardır. Örneğin, ATÜT'e düşünsel temel hazırlamış olan Marks ve Engels'e göre, Osmanlı Devleti'nin de içinde yer

aldığı Doğu'daki tüm olayların temeli toprakta özel mülkiyetin yokluğunda aranmalıdır. Zira Osmanlı'da asli üretim aracı olan toprağın mülkiyeti devlete aittir, mülkiyet şekli miri (devlete ait) toprak rejimi olup karmaşıktır (Divitçioğlu, 2003: 36, 71).

Osmanlı'da Avrupa kalitesinde bir sanayi yoktu; fakat devletin kurtuluşunun lonca tipi sanayileşme yoluyla olacağına inanan bir aydın zümre vardı. II. Meşrutiyet'ten sonra, sanayide 1913-1917 arasında *"Teşvik-i Sanayi"* düzenlemeleri uygulanmaktaydı. 1913-1915 sanayi sayımı sonuçlarına göre, sanayide aşırı derecede bölgesel yoğunlaşmanın bir sonucu olarak, İstanbul ve Batı Anadolu'da (gıda ve tekstil ağırlıklı) toplam 300 civarında kuruluş vardı. Devletin sahip olduğu 22 adet kuruluşta toplam 14 bin kişi istihdam ediliyordu (Şahin, 2002:15-17). Osmanlı'nın kalkınmasını engelleyen, kapitülasyonlardı ve bunlar iktisadi yapısının bir parçası olarak eklemlendiği için büyük tartışma konusuydu. (Ayrıntı için bkz. Cem, 1989.) Kazgan'ın (1999:25) saptamasına göre, 'Avrupa ticari kapitalizmi' (merkantilizm) kapitülasyonlar yoluyla Osmanlı pazarına girmiş ve gelişmesinin her aşamasında Osmanlı topraklarından tavizler koparark yaşamını zenginleştirmeyi bilmiştir. Buna göre, eğer Osmanlı, Fransa ya da Rusya gibi bir *"Merkez"* ekonomi olamadıysa, bunun bir nedeni *kapitülasyonlar*ın etkisidir.

Osmanlı iktisadi yapısının bir öğesi olarak açıklanan kapitülasyonlar, burada bu kez, iktisadi bunalımların bir nedeni sayılmıştır. Osmanlı Devleti, kapitülasyonları doğal olarak iktisadi ve ticari ilişkileri en çok yoğun sürdürdüğü Avrupalılara vermiştir. ABD de, Osmanlı'nın iştah kabartan kapitülasyon pastasından büyük bir dilim almak istemiş ve bunu *"Chester Projesi"* ile yapmaya çalışmıştır. Chester ve Projesi İstanbul'a 19. yüzyıl sonunda geldiğinde Osmanlı topraklarında çoktan ve adeta bir *imtiyazlar piyasası* kurulmuştu. Biraz da Avrupa'ya karşı giriştiği rekabetten dolayı Amerikan Hükümeti Chester'le beklentilerindeki çıtayı oldukça yükseltmişti. Amerikalıları harekete geçiren en büyük neden, Almanların Deutsche Bank sermayesiyle Anadolu Demiryolları Kumpanyası'nı kurmuş ve Mezopotamya petrollerini işletme hakkını elde etmiş olmasıydı. İşin en kötüsü de Osmanlı'nın bu dönemde petrol arama ve bulmadaki teknoloji yoksulluğunun dramatik bir şekilde sürmesiydi. (Bkz. Can, 2000:104.)

Osmanlı, emperyalizm çağında en büyük rakibi olan fakat dünyada ilk sanayi devrimini yapan Büyük Britanya'nın (BB) gerisine düştüğü için Cumhu-

riyet Türkiyesi'ne bırakacağı miras da sınırlı kalacaktı. Zira Osmanlı, temel sanayilerini kuramadan, bir başka deyişle sanayileşemeden yıkılmıştı. (BB ayarında sanayileşmiş olsaydı, yine de yıkılır mıydı; tartışılabilir!) ii-Osmanlı'da büyük fabrikalar için gerekli teknik malzemeleri ithalat ya da ithal ikamesi yoluyla elde edecek kadar ne sermaye ne de sermaye yönetimi bilgisi vardı. iii-Sanayiye hammadde oluşturan tarımsal ve madensel ürünler, daha fazla gelir sağladığından yurtdışına ihraç edilmekteydi; ve dolayısıyla ülke içinde sanayi-tarım sektörleri arasında bir entegrasyon kurulamamıştı. iv-Osmanlı'da sanayi denilince gıda, giyim ve mutfak eşyaları ağırlıklı tüketim malları üretebilen bir sanayi akla gelmekteydi; makine üretimi yani yatırım malları üretimi denilen *ağır sanayi* yoktu. Dolayısıyla Osmanlı sanayisi yakın pazara hitap eden bir tüketim malları sanayisinden daha fazlası değildi.

Cumhuriyeti kuracak kadro, Osmanlı ekonomisi ve sanayisindeki yapısal sorunları devraldığı için salt Lozan'da müzakere (pazarlık) masasında zorlanmadı, aynı zamanda ve daha çok, yeni ekonomiyi inşa ederken geniş bir sanayileşme ufkuna sahip olmasına rağmen ağır sanayi ile perçinleşen sanayileşmenin nesnel koşullarını da yerine getiremedi.

Atatürk Dönemi: İktisat Kongresi ve Sanayi Planları

Atatürk'ün, henüz Cumhuriyeti ilan etmeden, yeni Türkiye'nin nasıl bir iktisadi rejim ve sanayileşme politikası ile yönetileceği konusunda izlenecek bir yol haritası için sektör temsilcilerinden oluşan bir iktisat kongresi düzenlemesi son derece anlamlıdır. Bir tarım toplumu üzerinde bir sanayi ülkesi kurmak pek kolay olmayacaktı. Kongre'nin esasları doğrultusunda 1930'dan sonra uygulamaya konulan beşer yıllık sanayi planları, Atatürk Türkiyesi'nde ivedilikle sanayileşme adımlarının atıldığını, ancak ağır sanayinin maddi temellerinin oldukça zayıf olduğunu gösterecektir. Kurtuluş Savaşı'nın beşeri kaynakları tahrip etmesi, 1929 Dünya İktisadi Krizi'nin liberalizm yoluyla kalkınma hevesini ortadan kaldırması, tarımsal gelirlerin yüksek sermaye birikimini yaratamaması, vb. gelişmeler söz konusu zayıf maddi temellerin varlığına işaret etmektedir.

1923 İzmir İktisat Kongresi

Tarihe "İzmir İktisat Kongresi" olarak geçen toplantı, Lozan Barış Konferansı'na ara verildiği 17 Şubat- 4 Mart 1923 tarihleri arasında işçi, sanayici, tüccar ve çiftçi zümrelerinden gelen 1135 delege ile gerçekleştirilmiştir. Kong-

rede alınan kararlar, Hükümet üzerinde bağlayıcı değildi; fakat sosyo-ekonomik sınıfların taleplerinin şeffaf bir şekilde tartışıldığı ve hatta çatıştığı bir zemin olmuştu. Kongre'nin dayandığı tüm esaslar şu üç ana başlıkta (ve çok sayıda maddede) toplanmıştır: I-Misak-ı İktisadi Esasları 12 mad; II- Çiftçi, Tüccar, Sanayici ve İşçi Gruplarının Esasları (çiftçiler 82 mad, tüccarlar 116 mad, sanayiciler 6 mad ve çok sayılı fıkra, işçiler 34 mad olmak üzere toplam) 238 mad; III-Yabancı Sermaye Hakkında 10 mad. Misak-ı Millî esasları madde madde okunup kabul edilirken birçok yerde *"Türkiye halkı"* şeklindeki bir hitaba rastlanmaktadır. Örneğin, *"Madde 3- Türkiye halkı tahribat yapmaz; imar eder. Bütün mesai iktisaden memleketi yükseltmek gayesine matuftur." "Madde 4- Türkiye halkı sarf ettiği eşyayı mümkün mertebe kendi yetiştirir. Çok çalışır. Vakitte, servette ve ithalatta israftan kaçar." "Madde 5- Türkiye halkı, servet itibariyle bir altın hazinesi üzerinde oturduğuna vakıftır."* (Bkz. Ökçün, 1981:338 ve İnan:1989-a:19.)

1923 İzmir İktisat Kongresi, başta emperyalist devletler olmak üzere, yerli burjuvaziye ve özellikle de İstanbul'un tüccarlarına güvence vermeyi amaçlıyordu. Böylece, bir yandan İstanbul'un kozmopolit iş çevreleriyle ittifak pekiştirilirken, onların aracılığıyla da emperyalistlere güvence verilmek isteniyordu. Kongreye Türkiye'nin her ilçesinden davet edilen 8 temsilcinin (tüccar, sanayici, çiftçi zanaatkâr, işçi, şirket temsilcisi, bankacı, vs. kesimlerin) bileşimi Milli Mücadele süresince oluşan sınıfsal ittifakın da belirgin bir yansımasıydı. Ancak bu bileşimde her 8 kişiden 3'ü tarım sektöründendi. İşçi kesimi sembolik düzeyde temsil edilmekteydi. Tarım sektörü de yoksul ve az topraklı köylü kitlesi tarafından değil, toprak ağalarının etkisini taşımaktaydı. Aslında Kongre'de temsil edilen köylülük değil, toprak ağalarıydı (Başkaya, 1992: 130-1).

Berkes'in (1997:36) belirttiğine göre, kongrede İktisat Vekili Mahmut Esat Bozkurt tarafından ortaya atılan *devletçilik* fikri pek kabul görmedi. İlgi çeken, daha çok iktisadi ahlak söylemleriydi ve bu anlamda Kongre, adeta bir manifesto gibiydi. Toplum katmanları için sayısal ve niteliksel temsiliyet sorunları da yaşandı. Yabancı kapitalistlere bağlı olan yerli özel girişimciler ve büyük toprak sahipleri, devlet kapitalizmine davetiye çıkartacak şekilde *"... Devlet bize yardım etsin, ötesini bize bıraksın"* demişlerdir.

Kongrenin ana teması, yeni Türkiye'de Müslüman Türk işadamlarını özel sektörde ve dolayısıyla genel ekonomide söz sahibi yapmaktı. Ulus-devletin

ekonomisini inşa ederken ivedilikle gereksinim duyulan büyük ve pahalı yatırımlar için, özel sektör kuvvetli bir sermaye yapısına ve etkin bir girişimci ruhuna sahip oluncaya kadar devlet devreye girecekti. Devlet para basacaktı, düşük vergi oranları ve mali yardımlarla Türk girişimcileri teşvik edecekti. Devlet, belki ilkesel olarak "liberal" idi, fakat fiilen "devletçilik" yapmak zorundaydı.

Kongrenin Misak-Millî fikri paralelinde, Başbakanlığa bağlı olmak üzere 1927'de -görev ve sorumlulukları itibariyle- *"Ali İktisat Meclisi"* (AİM) adlı çok önemli bir meclis kuruldu. İşlevi, ülkenin ekonomisini ilgilendiren tüm konularda TBMM'ye yasa önerileri sunmak, hükümete danışmanlık yapmak ve ödemeler bilançosu ile sanayinin geliştirilmesine ilişkin raporlar hazırlayarak bir araştırma kurumu şeklinde çalışmaktır. Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet döneminde de, bu meclise benzer olarak, 1917'de *"İktisadiyat Meclisi"* kurulmuştu. Bu, amaçları ülkede "milli iktisadı" kurmak olan İttihatçıların, I. Dünya Savaşı'nın neden olduğu iktisadi sıkıntıların hükümetin üzerindeki baskıyı hafifletmek üzere başvurdukları devlet müdahaleciliğinin bir parçası olacaktı (bkz. Koraltürk, 1999:63) (Boratav, 1982:89), bu meclisi 'göstermelik, tutucu ve edilgen bir kuruluş' olarak nitelendirir.

Türkiye, sanayide gelişme iradesini ve çizgisini henüz 1920'lerde ortaya koymuş ve 1930'larda çeşitli hamlelerle sürdürmüştür. Ancak yoksul ve yılgın bir ülkenin sanayileşmeyi gerçekleştirmesi kolay değildi. Cumhuriyetin ilanından sonra, özel kesim yoluyla ulusal sanayileşme sağlansın diye kurulan Sanayi ve Maadin Bankası'nın başarılı olamayacağı anlaşıldığı için 1933'te sanayi politikası ve projelerinin öncüsü sayılan *Sümerbank* kurulur. Asıl amaç, ağır sanayi olarak da bilinen imalat sanayinde hamle yapmaktır. Madencilik ve enerji alt sektörleri bu amaca hizmet etmek üzere geliştirilecek, ulaştırma ise sanayi mallarının ucuz ve garantili taşımanın ağı olan demiryollarını yaymak şeklinde olacaktır. 1938'de çıkarılan *İktisadi Devlet Teşekkülleri* (İDT) yasaları da bütün bunlar için bir çerçeve oluşturacaktır (Kuruç, 1987: 256-7).

Bu arada, tüm dünyada olduğu gibi Cumhuriyet ekonomisinde de sistemik bir kırılma noktası oluşturan ve etkisi 1930'lu yıllar boyunca hissedilen 1929 tarihli küresel iktisadi krizden de söz etmek gerekir. Türkiye, Dünya Krizi'ne karşı ilk tepkisini Aralık 1929'da milli parasındaki değer düşüşüyle verecektir. Dönemin hükümeti tarafından; paranın değerini yükseltmek ve dalgalanmaları kontrol altına almak üzere, öncelikle *Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti*

ve *Merkez Bankası* gibi önemli kuruluşların kurulmasının yanı sıra ulusal sanayi örnek (numune) sergisinin açılması, bir sanayi kongresinin toplanması ve hükümetin bundan böyle dengeli bir bütçe politikasını izlemesi kararlaştırılır. (Ayrıntı için bkz. Tekeli ve İlkin, 1983:81-94.)

Batılı ülkelerin büyük bir bölümü küresel iktisadi krizinin etkileriyle boğuşmaya devam ederken, Türkiye ise, I. Sanayi Planı sürecine girer: Atatürk'ün şahsında hasta adamın iyileşmeye başladığını müjdeleyen *'Yeni Türkiye'* algısının konusu olmaya başlamıştır. Dünya basınında (New York Times, Daily Telegraph, La Republica, El Irak, vb.) *'Kemalist Rönesans'* içerikli haber ve makale yayımlanmaktaydı. Örneğin (Gözcü, 2008: 284), Manchester Guardian gazetesinde çıkan "Yeni Türkiye" adlı bir yazıda ülkemizin Yunanistan, Romanya, Sovyet Rusya'nın aksine 1933'te önemli bir iktisadi gelişme gösterdiği; örneğin, geçen 6 yıl içinde halkın yabancı bankalara ve birçok milli bankada biriken tasarruflarını 6 milyon liradan 40 milyon liraya çıkardığı vurgulanmaktaydı. Dış basına göre, hükümet propaganda düzeyinde bir iktisadi mücadele vermiyor, yeni bir iktisadi zihniyet yaratıyordu: i-Yerli sermaye ve bankaların ortak girişimleriyle; genellikle ipek, çikolata, kösele, kundura, çimento ve çivi üreten irili-ufaklı 20 kadar fabrika kurulmuştu; ii-Sovyetler Birliği (SB) ağırlıklı dış yardımlarla da başka fabrikalar inşa edilecekti; iii-Hükümet müdahalelerine rağmen yeni yatırımlara girişen birçok Türk sermayedarı da zengin olmuştu; iv-bu gelişmelerin bir sonucu olarak da İstanbul, İzmir ve çeşitli kentlerde lüks apartman inşaatı büyüyecekti.

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı (I.SP) 1933'te yürürlüğe konulmuştur. I.SP, Sovyetler Birliği'nin planlama anlayışı ve deneyiminden büyük ölçüden etkilenerek hazırlanmıştır. Ancak, Uluatam ve Tan'ın (1982:5) belirttikleri gibi; *"Sovyetler Birliği deneyi, seçilen iktisadi sistemin [sosyalizmin] doğal sonucu iken, Türkiye'ninki ise, kapitalist bir ülkedeki ilk planlama çabasıdır. Her ne kadar, bu ilk plan, daha çok, yapılacak sanayi yatırımlarının niteliklerinin belirtildiği bir belge olmaktan öteye gidememişse de, bu durumu, ülkenin çok sınırlı teknisyen ve iktisatçı kadrosunu dikkate alınca doğal karşılamak gerekir."*

I.SP iki bölümde oluşmaktadır. Birinci bölümde, kurulması kararlaştırılan sanayi tesisleri, ikinci bölümde ise İktisat Vekâleti Teşkilatı Kanunu'nda düzenleme önerileri yer almaktadır. Yatırım miktarı yaklaşık 43.5 milyon

liradır. 1934-1938 dönemi toplam kamu yatırımlarının %17'si düzeyindedir. Bu miktarın 41.5 milyon lirası (1933'te kurulan) Sümerbank'a ve geri kalanı (1924'te kurulan) T. İş Bankası'na aittir. Plan'da kurulması kararlaştırılan *sanayi kolları* beş ana grupta toplanmıştır: i) *Mensucat sanayi* (pamuk, kendir, yün): İlk kurulacak fabrikalar Kayseri, Nazilli ve Ereğli'de olacaktır. Yatırımların toplam maliyeti 18.5 milyon lira olarak hesaplanmıştır. Kastamonu'da kendir ve Bursa civarında yünlü dokumalar için de 4 milyon liradan fazla bir para ayrılacaktır. ii) *Maadin sanayi* (demir, semikok kömürü, bakır, kükürt): Ereğli'de demir çelik fabrikası, motor sanayi olacağından, 10 milyon lirayla kurulması planlanmıştır. Keçiborlu'da kükürt, Zonguldak'ta ise semikok fabrikası için 500 bin lira civarında bir yatırım yapılacaktır. Bakır yatırımları için ayrılan bütçe ise 550 bin lira olacaktır. iii) *Selüloz sanayi* (selüloz-kağıt ve karton, suni ipek): İzmit'te kurulacak selüloz ve kağıt fabrikaları için 15 milyon lira ayrılmıştır. İstanbul ve İzmir'de düşünülen suni ipek fabrikalarına gidecek yatırım miktarı 490 bin olacaktı. iv) *Seramik sanayi* (şişe, cam ve porselen): İstanbul'a planlanan şişe ve cam yatırımları ve üretimin geliştirilmesi için toplam 1.25 milyon lira harcanacaktır. v) *Kimya sanayi* (zaç yağı, klor, süper fosfat): Bodrum'da sünger fabrikası, Isparta'da gülyağı fabrikası, Tefen'de zaçyağı, süper fosfat ve klor fabrikaları için 2.5 milyon lira ayrılacaktır (Kipal ve Uyanık, 2001: 123-6).

Bu sanayi kollarını kapsayan I.SP'nin başat nitelikleri şöyle sıralanabilir: i- Esas hammaddeleri ülkede yetişen ya da şimdilik yetişmemekle birlikte kısa bir zamanda elde edilmesi olası sanayi kolları ele alınmıştır. ii-Bunlar büyük sermaye ve teknik güce dayandığından, tesisleri devlete ya da ulusal kurumlara bırakılmıştır. Bu sanayiler ziraat alanında da bir gelişme sağlayacaktır. iii- Kurulmasına karar verilen sanayinin üretim kapasitesi ülkenin ihtiyaç ve tüketimiyle uyumludur (AKDTYK, 1989:4). I.SP, devletçi sanayileşme politikasına dayanmaktadır. Yatırım malları üretimini hedef alan bir *'sanayi üreten sanayi'* tipi bir sanayileşme değil; temel strateji olarak 'un+şeker+pamuklu kumaş' gibi *"3 beyaz"* ile 'kömür+demir+petrol' gibi *"3 siyah"*tan oluşan temel tüketim ve ara malı üreten *'ithal ikameci'* tipi bir sanayileşme modelidir (Karluk, 2005: 215). Pamuklu tekstilden, demir-çelik, şişe-cam, kağıt ve kimyaya kadar 10'u aşkın sanayi sektöründe kurulacak fabrikalar için öngörülen toplam maliyet yaklaşık 43.5 milyon, fabrikaların öngörülen katma değeri de 74 milyon lira idi (Aktaran, Parasız, 1998: 51).

I.SP'nın uygulamasından şu sonuçlar elde edilmiştir: i) Yapımı öngörülen 23 tesisten 4'ü dışında hepsi üretime geçmiş, ii) bunların finansmanı bütçe gelirleri ve 30 milyon lira kadar Sovyet ve İngiltere kaynaklı dış yardım ile 100 milyon liraya çıkmış, iii) bu plan döneminde ortalama iktisadi büyüme oranı %10 olarak kaydedilmiştir.

Bu sonuçlara ek olarak; dış korumacı gümrük tarifelerinin uygulanması, Türk Parasının Değerini Koruma Kanunu'nun çıkarılması, yabancı sermayeye ait tesislerin millileştirilmesi, sanayi sektöründe KİT'lerin kurulması, sanayileşmenin finansman yükünün, fiyat ve vergi politikalarıyla tarım sektörüne yüklenmesi, vb. yönünden de I. Plan başarılıdır. Kalkınma iktisatçısı Rostow'a göre, Türkiye'nin bu kalkınma aşaması bir *"kalkış"* aşamasıdır ve bu aşamada öncülüğü sanayi sektörü yapmıştır (Morgil 2002: 39-40).

I.SP ile uygulanan devletçilik sayesinde kurulan fabrikalar modern Türkiye'nin bir göstergesi olmuştur. Kerwin (1995-ç: 111), henüz 1954'te New York'ta yayımlanan bir yazısında, son derece ilginç bir benzetme yaparak *"yeni fabrika bacaları Atatürk minareleri olarak niteleniyordu"* demiştir.

İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı

Cumhuriyetin o zor ilk yıllarında bir pusulaya ihtiyaç duyulurken, bunun, denenmiş ve gerçekten bazı önemli yararlarının olduğundan kuşku duyulmayan planlamadan başkasının olmayacağı ortadaydı. Avcıoğlu'nun (1980:68) da vurguladığı gibi, *"gerçek sanayileşme modeli planlı ekonomiye dayanır: En az israfla hızlı ve dengeli kalkınmayı gerçekleştirmeyi, gelir bölüşümünü halk yararına iyileştirmeye yönelir."* Ülgener'e (1971:6-7) göre ise, bir planın başarısı için *"planda yer alan amaç ve araçların birbirini çelmemesi"* ve *"planın demokratik olarak yürütülebilmesi için de üretici ve tüketici kesimlerince benimsenmesi",* ayrıca *"icra organının kararlı olması"* gerekir.

Kararlılıkla uygulandığı ve hedeflerini büyük ölçüde başarıyla sağladığı için I.SP'nin henüz süresi bitmeden İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı (II.SP) projeleri 1936 tarihinde Ankara'da toplanan Sanayi Kongresi'nde saptanan esaslara göre Başbakanlığa sunulur. Başbakan İnönü'nün sanayileşme meselesi için söylediği sözleri tekrar eden İktisat Vekili Bayar şöyle kaydetmiştir (İnan, 1989-b: Önsöz, IX): *"Türkiye için endüstrileşme bir milli varlık meselesidir, bir milli müdafaa mücadelesidir ve hiçbir fedakârlık ve sıkıntı bu milli mücadelenin neticesiyle mukayese edilemez. (...) Bu bakımdan iyi başarı ile*

yürütmekte olduğumuz ekonomi politikamız endüstrileşmeyi, yaşayışımız için bir sıkıntı değil, bir inşirah ve inkişaf vasıtası haline getirmiş bulunuyor."

II.SP içerdiği konuları, gerektirdiği sermaye ve ülkede uyandıracağı iktisadi ve toplumsal hareketler açısından birinci plandan daha geniştir. Bu plana göre önerilen sanayi girişimleri şunlardır: i-madencilik (krom, bakır); ii-maden kömürü ocakları; iii- çevre elektrik santralleri; iv-ev eşyaları sanayisi ve ticareti; v- toprak sanayi (çimento); vi- gıda maddeleri sanayisi ve ticareti; vii- kimya sanayi (kristal soda, gülyağı, gliserin, yağ ve sabun, sentetik benzin, petrol rafinerileri, nitrik asit azotlu maddeler sanayisi); viii-pratik sanayi (ziraat alet ve makineleri, madeni eşya, ölçü ve tartı aletleri, boru, kalay galvanizli sac-teneke sanayi); ix-denizcilik.

Afet İnan'ın tarihe geçen anılarına göre, Atatürk hasta yatağında bile, ülkenin özel durumundan dolayı II.SP'yi daha yakından incelemeyi ihmal etmemiştir. Ancak büyük hedeflerle hazırlanan II.SP, -tarihin bir garip cilvesidir ki, yine II rakamıyla ifade edilen- II. Paylaşım Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle uygulamadan kaldırıldı ve yerine *İktisadi Savunma Planı* yapıldı.

"Ağır Sanayi" Paydasında İki Sanayi Planının Karşılaştırılması

► Her iki planda da, ülkenin iktisadi bünyesine ve koşullarına uygun olan, büyük sermaye ve teknik gücü gerektiren ve hammaddesi tümüyle içeride yetişen sanayi ele alınmıştır.

► Her iki planda da büyük sermaye ve teknolojiyi gerektiren sanayi alanlarında özel girişimciliğe yer verilmemiştir. Bunların dışındaki alanlarda Türkleri özendiren fakat azınlık ve yabancıları tümüyle dışta bırakmayan özel girişimciler serbest bırakılmıştır.

► Yeraltı ve üstü kaynaklarımızın bol ve kaliteli olduğuna işaret edilerek bunların halk kitleleri için kazanç kapısı haline getirilmesi planlanmıştır.

► İkinci planda özellikle, ulusal savunma ve iktisadi gelişme bağlamında kömür havzaları ile elektrik santrallerine özel bir dikkat çekilmiştir.

►Makine sanayisine bir altyapı oluşturmak üzere, I.SP'ye göre kurulmakta olan Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının yarı mamul maddelerini işleyecek fabrikalar II.SP'de de önerilmiştir. Bir de kalkınmak için sektörel tercih sorunu vardı; öncelik-öncülük ziraate mi yoksa sanayiye mi verilmeliydi? II.SP'de İktisat Vekili olarak imzası bulunan Bayar, zorunlu olarak sanayinin

desteklenmesi gerektiğini, bunun gelişmiş uygar dünyada da geçerli olduğunu ileri sürmüştür (AKDTYK, 1989:12).

► Her iki planın dayandığı iktisadi sistem "devletçilik"tir ve bu eksende uygulanmış ya da uygulanmak istenmiştir. Devletçiliğin 1930'lu yıllarda Türkiye'de kabul görmesinin bir takım ciddi *tarihsel* (örneğin, Osmanlı'dan beri tarımda devlet mülkiyetinin belirleyici olması), *toplumsal* (örneğin, halkın 'peder devlet' anlayışıyla hareket etmesi) ve *dışsal* (örneğin, 1929 Dünya Krizi'nin devleti dışlayan liberal-kapitalist ülkelerde patlak vermesi ve Kurtuluş Savaşı boyunca sosyalist olan Sovyetler Birliği'nden mali yardımlar elde edilmesi) nedenleri oluşmuştur. Bütün bunlar, Hamitoğulları'nın (1974:157) vurguladığı gibi, devletin, müdahaleci yetkisine bağlı olarak 'yapma', 'yaptırma' ve 'caydırma' işlevlerinden doğmuştur.

► Devletçiliğin yanı sıra *millileştirme* politikalarıyla da geliştirilen demiryolu, Avrupa'daki gibi, ulusal sanayileşmede etkin yararlanılan bir ulaşım sistemi olmuştur. Başbakan İnönü'nün *"Memleketi demir ağlarla öreceğiz"* sözü meşhurdur. Nitekim 1925-1933 yılları arasında Balıkesir'den Malatya'ya kadar 2048 km demiryolu yapılmıştır. 1933-1938 yılları arasında da +963 km. demiryolu yapılmıştır. Cumhuriyet'in 15. yılında, toplam demiryolu uzunluğu 6719 km gibi rekor bir düzeye ulaşmıştır. Demiryolu, ulusal sanayinin gelişmesinde stratejik bir ulaşım sistemi olarak kabul edilmiştir. Bu bakımdan, yabancıların elindeki demiryolu işletmelerinin satın alınarak millileştirilmesi yaşamsal bir önem taşımıştır. İnönü (1998:26-vd.) demiryolu politikası uygulanırken yabancı şirketlerin çok ciddi engelleri ile karşılaştıklarını anlatır.

► 1923'ten itibaren başlatılan *"iktisadi bağımsızlık"* ve *"ulusal sanayileşme"* hareketlerine kısmen uygun olan planlar, sınai üretimi görece-hızla arttırarak somut sonuçlarını ortaya koymuştur. Buna göre, 1923'te toplam miktarı sadece 311 milyon lira ve GSMH'deki payı % 10.6 civarında olan sanayi üretimi 1930'da miktarsal olarak artmasına karşın sektörel payı göreli bir düşüş kaydetmiş, fakat 1938'de ise 1.2 milyar liralık bir üretim ve % 14.5'lik bir pay ile ciddi bir gelişme sağlamıştır. (Rakamlar için bkz. Pakdemirli, 1991.)

Sonuç

Cumhuriyetle birlikte devlet eliyle kurulan sanayide temel felsefe, ne *"ağır sanayi argümanı"* ne de *"dengeli ya da dengesiz sanayileşme"* görüşleri ile doğrudan sistematik bir bağlantıya sahiptir (Kılıçbay, 1999: 67). Yine de bu

süreçte sanayi sektörü ağırlıklı ve "dengesiz kalkınma"yı çağrıştıran gelişmelere ve oluşumlara tanık olunmuştur.

Atatürk'ün yatırım politikası ile kurmaya çalıştığı denge *"kamu isletmeleri-özel sektör işletmeleri dengesi"*dir. Bu denge felsefesine uygun olarak, ülkenin tüm bölgelerinde ve tüm sektörlerinde birbirini tamamlayacak yatırımlar gerçekleştirilmelidir. Bu amaçla, ılımlı devletçilik önemli bir işlev yüklenmiştir. Yatırımların yapılacağı mekân, coğrafik anlamda bölgesel değil tüm yurttur. İzlenecek sanayi politikaları için yol haritası doğal olarak beş yıllık sanayi planları olmuştur. Sınai yatırımlarda devlet parayı bulacak, özel sektörün bazı işlere 'el atması' teşvik edilecek; ağır dış borçlar altına girilmeksizin yatırımlar gerçekleştirilecek; piyasa mekanizması yoluyla üretim, fiyatlandırma ve dağıtım ihmal edilmeyecektir. Devlet tesisleri işletirken ve yönetirken piyasa merkezli kalacaktır. Cumhuriyetin sanayileşme atakları sanayi planları ile başlamış ve sanayi politikaları bu planlar yoluyla uygulanmıştır. 1932'de hazırlanan I.SP'ye göre; i) tüketim ve ara malı üretimini yapacak tesisler hayata geçirilecektir. ii) İş Bankası ve Sümerbank finansördür. II. SP'de ise, I.SP'de üretimi planlanmamış malların üretimi yapılırken, *"ağır sanayi"*ye geçmenin kapıları zorlanacağı söz konusu edilmiştir (Kalaycı, 2008: 244-5).

Ekonomide Atatürk'ün dönemi biterken Türkiye'nin artık sanayideki atakları belli bir düzeye gelmiştir. 1940 yılının dünyayla karşılaştırmalı rakamları, 15 yıllık bir ulusal sanayi birikiminin sonuçları bağlamında belli bir düzeye gelindiğini göstermektedir. O yüzden Atatürk, ekonomi kurmayları ve aydınların hep *"fabrika… sanayi…"* demiş olmalarının gerçekçi nedenleri vardı: Sanayideki gelişmenin kalkınma üzerinde en büyük "motivasyon" aracı olduğunu onlar çok iyi kavramışlardı (Kalaycı, 2009: 170).

Atatürk dönemi, sanayileşme adına Türkiye'nin en zor dönemini temsil etmektedir. Onun ardılı olan Milli Şef döneminde iktisadi kalkınma ve sanayileşme politikaları *denk bütçe ilkesi* ve *devletçilik* sisteminden ödün verilmeden uygulanmıştır. İnönü ile özdeşleşen bu dönemi eleştirerek, iktidara gelen Demokrat Parti hükümetleri ise, Türkiye'nin sanayileşmesine liberal söylemlerinin aksine çoğalttığı KİT'lerle devam etmiştir. Her KİT, belki Türkiye'nin tıpkı Atatürk ve İnönü dönemlerinde olduğu gibi kendi makinesini kendisi üreten bağlamında bir *"ağır sanayi"* ülkesi haline gelmesine yetmiyordu, fakat demir-çelik fabrikalarını bir kenara bırakırsak gıda, tekstil, metal eşya üretimi yapan hafif ve orta siklet fabrikalara bağlı sanayileşme yolunda kararlı bir adımdı.

Kısacası, Atatürk döneminde ağır sanayi değil, onun sorunu vardı. Osmanlı'daki gibi bu dönemde de ağır sanayi önceliği yoktu. Osmanlı, bir keşifler ve icatlar devleti değil, bir fetihler devleti idi; keşif-buluş yapmayan bir devletin sanayileşme kaygısı öne çıkamazdı. Osmanlı, daha çok, topraklarını genişletme ve mevcut topraklarını en az kayıpla koruma güdüsüyle hareket etmekteydi. Atatürk de, cumhuriyetin kuruluşu süreciyle ilgili olan siyasal sorunlarını devrimlerle çözmeye ağırlık veriyordu. Ağır sanayiyi kurmak için Türkiye'nin ne yeterince vakti ne de nakdi vardı.

KAYNAKÇA

AKDTYK-Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, **Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Planı 1936,** 2. b., Ankara, 1989.

AVCIOĞLU, Doğan, **Devrim ve Demokrasi Üzerine,** İstanbul, Tekin Yayınevi, 1980.

AVCIOĞLU, Doğan, **Türkiye'nin Düzeni: Dün-Bugün-Yarın**, 1. Kitap, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1984.

BAŞKAYA, Fikret, **Batılılaşma, Çağdaşlaşma, Kalkınma: Paradigmanın İflası-Resmi İdeolojinin Eleştirisine Katkı**, 2. b., İstanbul, Doz Yayınları, 1992.

BERKES, Niyazi, **200 Yıldır Neden Bocalıyoruz-2**, İstanbul, Cumhuriyet Yayınları, 1997.

BORATAV, Korkut, **Türkiye'de Devletçilik,** Savaş Yayınevi, Ankara, 1982.

CAN, Bülent, **Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923),** Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

CEM, İsmail, **Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi,** 10. b., Cem Yayınevi, İstanbul, 1989.

DİVİTÇİOĞLU, S., **Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu-Marksist Üretim Tarzı Kavramı,** YKY, İstanbul, 2003.

İNAN, Afet, **İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat-4 Mart 1923,** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989-a.

İNAN, Afet, "Önsöz-1973", iç. **Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Planı 1936,** 2. b., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989-b.

GÖZCÜ, Alev, "1929 Ekonomik Bunalımı Sonrasında Dünyada 'Yeni Türkiye' Algısı ve Türkiye'nin Ekonomik Arayışlarına İlişkin Saptamalar", **ÇTTAD,** VII/16-17, 2008 (Bahar-Güz), s. 273-289.

HAMİTOĞULLARI, Beşir, "Kamu Kesimi ve Sanayileşme", iç. **Cumhuriyetin 50'nci Yılında Türkiye'de Sanayileşme ve Sorunları Semineri,** AÜSBF Maliye Enstitüsü Yayınları No:36, Ankara, 1974, s. 133-206.

İNÖNÜ, İsmet, **Cumhuriyetin İlk Yılları-II (1923-1938),** Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, 1998-derleme.

KALAYCI, İrfan, "Atatürk'ün Kalkınma Modeli: Devletçi İktisat Politikası Boyutu", **Ekonomik Yaklaşım**, C 19, Özel Sayı (Aydın Güven Gürkan'a Armağan), 2008, s. 227-249.

KALAYCI, İrfan, "Atatürk'ün Kalkınma Modeli (AKM): Günümüz Sanayisi İçin Kazanımlar", **Maliye Dergisi**, S 156, Ocak-Haziran 2009, s. 152-176.

KARLUK, S. Rıdvan, **Cumhuriyetin İlanından Günümüze Türkiye Ekonomisinde Yapısal Dönüşüm,** 10. b., Beta Yayınları, İstanbul, 2005.

KAZGAN, Gülten, **Tanzimat'tan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, Altın Kitaplar, İstanbul, 1999.

KERWIN, R. W. (New York 1954), "Türkiye'de Devletçilik", Çev. N.Coşar, N. Coşar (Ed.), iç. **Türkiye'de Devletçilik**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1995, s. 97-114.

KILIÇBAY, Ahmet, **Türk Ekonomisi: Modeller-Politikalar-Stratejiler**, 5. b., Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul, 1999.

KİPAL, Ulaş - Özgür UYANIK, **Türkiye Milli İktisat Tarihi / Devletçilik**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2001.

KORALTÜRK, Murat, "Devletçi Sanayi Politikaları ve Âli İktisat Meclisi", iç. **75 Yılda Çarklardan Chip'lere,** T. İş Bankası-İMKB-Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1999, s. 63-69.

KURUÇ, Bilsay, "Türkiye'nin Sanayileşmesinde Kamu Sektörü ve Planlama", iç. **1987 Sanayi Kongresi Bildirileri,** TMMOB Yayını No: 127, Ankara, 1987, s. 249-270.

MORGİL, Orhan, "Büyüme ve Sanayileşme Politikaları", B. Yediyıldız (Ed.), iç. **Atatürk'ten Günümüze Türkiye Ekonomisi,** Hacettepe Üniversitesi AİİTE Yayını, Ankara, 2002, s. 37-51.

ÖKÇÜN, A. Gündüz, **Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir: Haberler-Belgeler-Yorumlar,** 3. b., AÜSBF Yayınları, 1981.

PAKDEMİRLİ, E., **Ekonomimizin 1923'ten 1990'a Sayısal Görünümü**, 2.b., Milliyet Yayınları, İstanbul, 1991.

PARASIZ, İlker, **Türkiye Ekonomisi: 1923'ten Günümüze İktisat ve İstikrar Politikaları,** Ezgi Kitabevi, Bursa, 1999.

ŞAHİN, Hüseyin, **Türkiye Ekonomisi**, Ezgi Kitabevi, Bursa, 2000.

TEKELİ, İlhan - Selim İLKİN, **1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları,** 2. b., ODTÜ İdari İlimler Fakültesi Yayın No:30, Ankara, 1983.

ULUATAM, Özhan - Turgut TAN, **Türk İktisat Politikasının Hukuki Çerçevesi**, AÜSBF Yayını, Ankara, 1982.

ÜLGENER, Sabri, "Takdim: Türkiye'de Planlama ve Planlı Döneme Geçiş", iç. **Türkiye'nin İktisadi Gelişme Meseleleri Konferans Serisi** içinde, C 1, İ.Ü. İktisadi Gelişme Enstitüsü Yayın No:20, İstanbul, 1971, s. 3-9.

LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASINA EKLİ "SAĞLIK SORUNLARINA İLİŞKİN BİLDİRİ": ANLAMI VE ARKA PLANI[1]

M.Murat BASKICI[*]- Çiğdem BASKICI[**]

Özet

Lozan Barış Konferansı'na siyasi ve iktisadi tam bağımsızlık hedefiyle giden, bu nedenle ülkedeki her türlü kapitüler ayrıcalıkların kaldırılmasını kırmızı çizgi olarak belirleyen, dolayısıyla iç işlerine müdahale niteliğindeki bütün uygulamalara karşı olan Türk Hükümeti, Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki sağlık işleriyle ilgili kapitülasyonların artık katlanılamaz ve geçersiz olduğunu, topraklarında uluslararası nitelikte bir Sağlık Meclisi/Komisyonu bulunmasına karşı olduğunu, sınırları içindeki sağlık işlerini uluslararası standartlarda yürütebilecek sağlık personeline sahip bulunduğunu ifade etmekteydi. Müttefikler ise sağlık işleri konusunda eski düzenlemelerin ve İstanbul Yüksek Sağlık Meclisi (Meclis-i Tahaffuz-u Âlî)'nin geçerli kalmasını ya da benzeri şekilde Avrupalı üyelerin çoğunlukta olduğu türden bir Uluslararası Sağlık Komitesi'nin yeniden kurulmasını istemekteydi. Barış Konferansı sonucunda, Lozan Barış Antlaşması'nın 114. maddesi ile İstanbul Yüksek Sağlık Meclisi kaldırıldı ve Osmanlı İmparatorluğu zamanında bir kapitülasyon niteliği almış bulunan sağlık işleri konusunda Türkiye tamamen bağımsızlaştı. Ayrıca, antlaşmaya ek olarak imzalanan sözleşme, bildiri ve protokollerden biri olan "Sağlık Sorunlarına İlişkin Bildiri" ile "Türk Hükümetinin beş yıl süreyle sınırları

1 Bu metin **Yaşayan Lozan** (ed. Çağrı Erhan, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2003) içinde, s. 391-432 arasında yayımlanmış olan Baskıcı, M.Murat, "*Lozan Barış Antlaşmasının Ulaşım Yolları ve Sağlık Sorunlarıyla İlgili Hükümleri*" bölümünün sağlık sorunları kısmının genişletilmiş ve yeniden değerlendirilmiş halidir.

* Prof.Dr., Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İktisat Bölümü, baskici@politics.ankara.edu.tr

** Araş.Gör., Başkent Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Kurumları İşletmeciliği Bölümü, cbaskici@baskent.edu.tr

içindeki Sağlık Yönetiminin Danışmanı olarak Avrupalı uzman üç hekim atayacağı, bu hekimlerin Türk memurları statüsünde olacağı ve Sağlık Bakanı'na bağlı bulunacakları" düzenlemesi getirildi. Bildiri, sağlık işlerine ilişkin olarak uluslararası nitelikte ve Türkiye'nin iç işlerine müdahale imkânı bulunabilecek türden bir sağlık komisyonu yerine, antlaşma maddesi olarak anılmayan ve antlaşmaya ek olarak düzenlenen bir şekilde sağlık işlerine ilişkin meselelerin Türkiye'nin istediği şekilde halledilişini ifade etmektedir.

THE APPENDICULAR DECLARATION RELATING TO SANITARY MATTERS OF THE LAUSANNE TREATY: THE MEANING AND THE BACKGROUND

Abstract

Turkish government, had attended the Lausanne Peace Conference targeting a complete economic and political independence and determined a red line on the abolishment of capitulations of any kind. It thus opposed to every practice intervening its internal affairs and claimed clearly that Ottoman period's capitulations on the sanitary matters were invalid and unbearable and was against the establishment of an international Health Council/Commission thereby by stating its country did possess manpower capable of maintaining the sanitary matters at international standards within its borders. While, on the other hand, the Allies were demanding the former regulations in the sanitary matters and the Superior Council of Health of Constantinople to prevail or to establish a similiar kind of an international health committee in which the majority would be held by European members. At the end, Superior Council of Health of Constantinople was abolished by the article 114 of the Lausanne Treaty and Turkey become completely independent as for the sanitary matters which was once capitulated at the Ottoman period. As one of the declarations at the appendicular section of the Treaty texts, "Declaration Relating to Sanitary Matters" was issued and it was accepted by the parties that Turkish government would assign three European medical specialists as consultant to health administration of Turkey for five years and that these specialists would be provided the same statue of Turkish civil servants of the Ministry of Health. By this declaration, instead of a health commission or a similar regulation which might intervene Turkish internal affairs, the issue was solved in the favour of Turkish demands by an appendicular declaration, which is not a part of the main text.

GİRİŞ

Lozan Barış Antlaşması Birinci Dünya Savaşı'nı sonlandıran anlaşmalar arasında halen geçerliliğini koruyan tek anlaşmadır ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu senedi niteliğindedir. On dokuzuncu yüzyılda şekillenmeye başlayan ve Birinci Dünya Savaşı sonrasında yeni bir aşamaya taşınan uluslararası ekonomik ve siyasi sistemde, Türkiye'nin diğer ülkelerle "eşit" haklara sahip bir üye olarak yer alma isteğinin somutlaşmış belgesidir.

Ülkede eskiden beri süregelen kapitülasyon rejimi, on dokuzuncu yüzyılda hem yabancı devletlerin Osmanlı iç işlerine artan müdahalelerini getirmiş hem de serbest ticaret anlaşmaları ile birlikte iktisadi anlamda başka bir boyut kazanmıştı. Kapitülasyonlar ülkeyi iktisadi olarak neredeyse bir yarı-sömürge konumuna taşımış, Türkiye siyasi bağımsızlığını da kaybetmenin eşiğinden dönmüştü. Yakın geçmişin bu acı tecrübeleri nedeniyle Lozan Konferansı öncesinde Türk tarafının hedefi siyasi ve iktisadi "tam bağımsızlık" idi. Yeni Türkiye, Birinci Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkmaya başlayan Milletler Cemiyeti merkezli uluslararası sisteme meşru bir şekilde, yani diğer ülkelerle eşit siyasi/iktisadi şartlar altında katılmak niyetindeydi.

İsviçre'nin Lozan kentindeki Barış Konferansı görüşmeleri 20 Kasım 1922-4 Şubat 1923 ve 23 Nisan 1923-23 Temmuz 1923 arasında olmak üzere iki devre halinde yapılmış, 24 Temmuz 1923'te Barış Antlaşması ve Nihai Senetle birlikte toplam 18 belge (sözleşme, protokol) imzalanmıştır. Lozan'da imzalanan belgeleri, Türkiye 23 Ağustos 1923 tarih ve 340, 341, 342 ve 343 sayılı kanunlarla onaylamıştır. Lozan Antlaşması'nın IV. Bölüm'ünün II. Kesim'ini oluşturan 114-118. maddeleri Sağlık Sorunları'na ilişkin hükümler içermektedir. Maddeler, Türkiye'deki sağlık işlerinin Türk makamlarınca düzenlenmesine, Türk ve yabancı bayraklı gemiler arasında ayırım yapılmaksızın aynı sağlık tarifesinin uygulanmasına, Türkiye'deki eski sağlık teşkilatı çalışanlarının tazminat ve diğer haklarının düzenlenmesine ve Hac işlerine ilişkin uluslararası sağlık sözleşmelerine uygun tedbirlerin alınmasına yöneliktir. Maddelerden Türkiye bakımından en önemlisi, kuşkusuz, Osmanlı İmparatorluğu zamanında uluslararası bir nitelik kazanmış olan İstanbul Yüksek Sağlık Meclisi'nin kaldırıldığını ifade eden 114. maddedir. Diğer maddeler de sağlık meselelerine ilişkin getirilecek düzenlemelerin, Türkiye'nin bir iç işi olduğu hususunu vurgulamaktadır. Böylece Türkiye, antlaşma maddeleri itibarıyla kendi sağlık işleri yönetiminin uluslararası bir boyut kazanmasına izin vermemiştir.

Lozan'da ayrıca antlaşmaya ekli X numaralı senet olarak Sağlık Sorunlarına İlişkin Bildiri imzalanmıştır. Bildiri, Türk Hükümetinin beş yıl süreyle, sınırlarının Sağlık Yönetiminde Danışman olarak, Türk memurları statüsünde ve Sağlık Bakanı'na bağlı olmak üzere Avrupalı uzman üç hekim atayacağını hükme bağlamaktadır. Bildiri esasen, Barış Konferansı görüşmelerinin ilk aşaması sonunda, üzerinde hemen barış yapılabilecek sorunlar arasında sayılan sağlık işleri konusunda barış imzalanmasını sağlamak üzere Türkiye'nin karşı tarafa sunduğu önerilerin bir sonucu niteliğindedir. Türkiye'deki sağlık işleri konusunda Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki gibi uluslararası nitelikli bir komitenin devamını isteyen Müttefik Devletlere karşı Türk Hükümeti bu hususun kabul edilemez olduğunu bildirmişti. Barış Konferansı görüşmelerinin ilk aşaması sonunda Türkiye, barış yapılabilecek hususları geciktirmemek adına (ve görüşmelerde Müttefiklerce sık sık dile getirilen Avrupa'nın sağlık bakımından korunması hususunu da dikkate aldığını gösteren bir jest olarak düşünülebilecek şekilde) bir öneride bulunarak, kendi sağlık işlerinde danışman statüsünde ve geçici (sadece beş yıl) süre ile Avrupalı uzman hekimler istihdam edebileceğini ancak bu hususun bir antlaşma maddesinde değil antlaşmaya ekli bir bildiride yer almasını teklif etmişti. Bu noktayı, tarafların, özellikle kendi yönlerinden daha önemli gördükleri birtakım konularda pazarlık güçlerini artırabilmek için başka bazı konularda sundukları yeni teklifler/taslaklar çerçevesinde değerlendirmek gerekir.

Antlaşmadaki ilgili maddelerin ve bildirinin anlamını kavrayabilmek için sağlık konusundaki meselelerin geçmişini ve Konferans'taki görüşme sürecini göz önünde tutmak yararlı olacaktır. Ayrıca konferans görüşmelerini ve maddelerin aldığı nihaî şekli değerlendirirken: i) Türk Heyetinin elinde bir antlaşma taslağı olmayıp sadece hangi konularda taviz verilemeyeceğine ilişkin hükümet tavsiyelerinin yer aldığını ve görüşmelerin, diğer tarafın üzerinde anlaşmış olduğu genel bir taslak çerçevesinde yürütüldüğünü; ii) Müttefik devletlerin hâlâ I. Dünya Savaşı sonrasında ve yenilgiye uğramış taraf ile karşı karşıya olduklarını düşündüklerinden, ellerindeki "barış" taslağını Türk tarafına kabul (dikte) ettirmeyi planlamakta olduklarını; iii) masaya askeri bir zafer sonrasında gelen Türk tarafının ise siyasi ve iktisadi olarak bağımsız, uluslararası sistemin eşit haklara sahip bir üyesi olarak var olma hedefi peşinde olduğunu hatırda tutmak da uygun olacaktır. Türkiye özellikle kapitülasyonlar ve iç işlerine müdahale niteliğindeki her türlü uygulamaya kesinlikle

karşı olduğundan, diğer konularda olduğu gibi, sağlığa ilişkin meselelerde de konferansta Türk tarafının tezlerinin/önerilerinin arkasında hep bu unsur yer almıştır. Kapitülasyonlar konusu Türkiye'nin kırmızı çizgilerindendi; bu konuda karşı tarafın ısrarı sürerse Türk heyetine görüşmeleri keserek Ankara'ya dönme yetkisi verilmişti. Ayrıca yabancı kuruluşların Türk yasalarına uyması isteniyordu.[2] Bu nedenle uluslararası sağlık işlerine ilişkin eski düzenlemelerin ve kuruluşların da Türkiye'nin iç işlerine uygun bir hale getirilmesi gerekliydi.

2. Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. Yüzyılda Sağlık Teşkilatı ve Uluslararası Sağlığa İlişkin Meseleler: Genel Bir Bakış

Osmanlı İmparatorluğu'nda genel sağlık tedbirlerinin ve eğitiminin modernleştirilmesi hareketleri XIX. yüzyılın ilk yarısında başlamıştır. Lozan Antlaşması'nın 114. maddesinde adı geçen İstanbul Yüksek Sağlık Meclisi'nin kuruluşu da aynı döneme rastlamaktadır.

1831 yılında Rusya kaynaklı bir kolera salgınının İstanbul'u tehdit etmesi, 1834'te Anadolu'da görülen veba salgınının İstanbul'a da sıçraması, 1835'te Mısır'da başlayan bir başka veba salgınının 1836 ve 1837'de İstanbul'u etkilemesi gibi gelişmeler, salgın hastalıklardan koruma konusunda yeni ve etkili önlemler alınması gerekliliğini ortaya çıkarmıştı.[3] Devlet organizasyonunda önemli yeniden yapılanmaların arifesinde olan imparatorlukta, 1837'de II. Mahmut bir irade ile uluslararası kurallara uygun olarak karantina[4] kurulmasını kararlaştırdı; önce İstanbul'da daha sonra ülkede gerekli görülen yerlerde karantinahaneler inşa edilecek, böylece Osmanlı İmparatorluğu salgın hasta-

2 Türk Temsilci Heyeti yola çıkmadan önce Heyet Başkanı İsmet Paşa'ya, Hükümet tarafından hazırlanan ve her sayfası bakanların tümü tarafından imzalanan 14 maddeden oluşan üç sayfalık bir talimat metni verilmişti. Bilal N. Şimşir, "Lozan ve Çağdaş Türkiye'nin Doğuşu", **70. Yılında Lozan Barış Antlaşması Uluslararası Seminer**, İnönü Vakfı, Ankara, 1994, s. 25.

3 1831'deki kolera salgını üzerine Karadeniz'den gelen yerli ve yabancı gemiler Karadeniz Boğazı'nda karantinaya alınmıştı. Bu, Türkiye'deki ilk karantina önlemi olup kısa süreli oldu. Mısır kökenli salgın üzerine de 1835'te Çanakkale'de geçici bir karantinahane kurulmuştu.

4 Bulaşıcı bir hastalık görülen bir ulaşım aracında seyahat eden veya böyle bir ülkeden gelen yolcuların, eşyaların ve hayvanların, bir diğer ülkeye girmeden önce belirli bir bekleme yerinde ya da gemilerinde geçirmeye zorunlu oldukları süreye veya alınan sağlık önlemlerinin tamamına *karantina* adı verilmektedir. Eski dönemlerde tecrit süresi, genellikle, en az kırk gün olarak belirlendiğinden sözcük, Fransızca *quarante* yani *kırk* kelimesinden gelmektedir.

lıklara karşı daha etkili sağlık tedbirlerine kavuşmuş olacaktı. Gerekli hazırlıkların yapılması için bir komisyon kuruldu. Meclis-i Tahaffuz[5] (Karantina Meclisi) adındaki bu komisyon, 1838 sonunda iki Türk ve (beşi doktor, beşi temsilci) on Avrupalı olmak üzere toplam on iki üyeden oluşuyordu. Yabancı doktorlar sağlık ve tıp alanındaki yeni uygulamaları tanıtmak ve gerçekleştirmek için devlet tarafından davet edilmişti. Yabancı diğer üyeler ise, Osmanlı Devleti'nin sağlık alanında giriştiği yeni düzenlemelerin çıkarlarını engellememesi için Avrupalı devletlerce hükümete kabul ettirilmişti.[6]

Meclis Çanakkale'de, Akdeniz yolcularının İstanbul'a gelmeden evvel sağlık kontrolünden geçirildiği ve gerekli tedbirlerin alındığı bir merkez kurdurdu ve bir Karantina Talimatnamesi hazırladı. Çanakkale'deki merkez Akdeniz tarafından gelecek imtiyazlı veya imtiyazsız her gemiye karantina koyabilecek, bu gemilerde bulunan herkes istisnasız aynı kayda tabi tutulacak, karantina sonunda kendilerine İstanbul'a gitmelerinde bir sakınca bulunmadığını bildiren bir vesika verilecekti. Karantinadan kaçarak İstanbul'a

5 *tahaffuz*: korunma, sakınma. Karantina Meclisi zaman içinde Sıhhıye Meclisi, Meclis-i Tahaffuz, Meclis-i Umur-u Sıhhıye, Sıhhıye Nezareti, Karantina Nezareti gibi isimlerle de anılmıştır.

6 1838'de Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere arasında Balta Limanı Ticaret Antlaşması imzalanmıştı ve bunu kısa sürede diğer Avrupa devletleri ile imzalanan benzerleri izledi. Avrupalı devletler ürünlerini Osmanlı ülkesine asgari gümrük vergileri ve kontrolleri altında sokmak maksadıyla anlaşmalar yaparken, Osmanlı Devleti'nin gerçekleştirmeyi düşündüğü karantina uygulamaları, başta İngiltere olmak üzere, Avrupalı devletlerin ticari çıkarlarına ve kapitüler ayrıcalıklarına aykırı görünüyordu. Zira karantina uygulaması ticari malların dolaşımını zorlaştırıcı nitelikteydi. Avrupalı devletler ayrıca Osmanlı Devleti'nin yeterli doktor ve sağlık personeline sahip olmamasından dolayı sağlığa ilişkin tedbirlerin etkili olarak uygulanamayacağını düşünüyorlardı. İngiltere'nin Türkiye Elçisi Lord Ponsonby 1839'da şunları yazmıştı: "...[bir öneri] sağlık görevlilerince, veba çıktığına inandıkları herhangi bir eve girme ve Karantina Meclisi'nin bir üyesinin görevlendirmesiyle, gerekli olduğuna karar verdikleri önlemleri alma hakkı vermek[te]dir. Bu hak, kapitülasyonlarımızın bize verdiği en büyük ve en değerli ilke ve hak olan bir Frenk'in evinin masuniyetinin zaman zaman ihlaline yol açabilir... Karantinanın Frenk tüccarlarına ve diğerlerine getireceği masrafları belirtmeden geçmemeliyim, ayrıca bir korkumu da gizlemeyeceğim: Alınan önlemler ne olursa olsun, uygulaması öyle kötü olacaktır ki hepimiz, sağlık kurallarının genellikle getireceği söylenen yararını görmek yerine kat kat eziyetine katlanacağız." Daniel Panzac, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)**, (Çev. Serap Yılmaz), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997, s. 222. Bu düşüncelerle ve Osmanlı Devleti'nin kendilerinden hekim istediği gerekçesiyle Avrupalı devletler, Osmanlı Karantina Meclisi'nde temsilci bulundurmaya başlayınca esasen bir iç iş niteliğinde olan sağlık işleri de hükümetin denetimi dışına çıkmaya başladı.

gidecek gemilerin ise tekrar Çanakkale Boğazı'na iadesi gerekiyordu. Resmi yazışmalarda ve görüşmelerde Karantina yerine, Usul-ı Tahaffuz ifadesinin kullanılması, karantina olan yerlere de Tahaffuzhane denilmesi kararlaştırıldı. Ayrıca, işlerin çokluğu nedeniyle Karantina Meclisi yerine iki yeni kurul oluşturulması yoluna gidildi.

Kurullardan biri, Meclis-i Tahaffuz-u Âlî (Yüksek Karantina Meclisi) adı ile sağlık, tıp, temizlik, güvenlik, askerlik ve dini meseleler ile karantina ilişkilerinden sorumlu olacaktı. Kurulun biri başkan üç üye, bir müsteşar ve bir tercümandan oluşması ve haftada üç gün toplanması öngörülmüştü. Meclis doğrudan Hariciye Nezareti'ne bağlı idi. Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa'nın teklifi üzerine 1840'tan itibaren uluslararası bir nitelik kazandı; Mecliste Almanya, İngiltere, Avusturya, İspanya, İsveç, Norveç, Rusya, Fransa, Hollanda, Belçika, İtalya, Yunanistan, Amerika Birleşik Devletleri ve İran temsilci bulunduruyordu. Avrupalı temsilciler Osmanlı tebasıyla aynı sıfatla oy verme hakkına sahipti.[7] Kurullardan diğeri Meclis-i Tahaffuz-u Sâni (Yüksek Karantina Meclisi Bürosu) ise, bir başkâtip, bir jurnal kâtibi, gelen evrakı kayda geçirmekle görevli iki mukayyid ve bir tercümandan oluşuyordu. Veba hastalığını halka anlatmak üzere ülkeye çağırılan Fransız bir doktor da meclise üye yapıldı. Kurul her gün toplanacak, özellikle dış basında hastalıklarla ilgili olarak çıkan yazıları tercüme ettirecek ve alınan hastalık ihbarlarını değerlendirecekti. 1848'e gelindiğinde Meclis-i Tahaffuz-u Sâni'de, Osmanlı Devleti'nin seçtiği sekiz üye vardı; bunlardan dördü Türk görevli, diğer dördü Avrupalı doktor idi. Meclis 1914'e kadar bu yapıda işledi. Zaman içinde hükümetin atadığı Türk üyelerin sayısı arttı: 1848'de sekiz üyenin dördü, 1877'de beşi, 1898'de altısı, 1914'te tamamı Türk'tü. Başkanlık ilke olarak Hariciye Nazırı'na ait olup mecliste resmi dil kuruluşundan itibaren Fransızca idi.[8] Meclis 1839'da İstanbul'a deniz yoluyla gelenler için bir sağlık nizamnamesi yayınlandı ve bu nizamname 1840'ta imparatorluğun bütün limanlarında

7 Böylece uluslararası niteliği ile Meclis özerkleşmiş ve Osmanlı sağlık teşkilatının başı olan geleneksel hekimbaşılık kurumunun emrinden çıkmıştır. Karantina Meclisi günümüzdeki T.C. Sağlık Bakanlığı Türkiye Hudut ve Sahiller Sağlık Genel Müdürlüğü'nün ilk şeklidir.

8 Daniel Panzac, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850),** s. 224; Musa Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1997, s. 307; Esin Kâhya-Ayşegül D. Erdemir, **Bilimin Işığında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tıp ve Sağlık Kurumları**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2000, s. 252-3.

geçerli hale geldi. Yirmi altı maddelik nizamnamede patentalar[9], gemilerin zorunlulukları, şüpheli veya bulaşık gemiler ve karantina sırasında uyulacak kurallar açıklanmıştı. 1840'ta karayoluyla gelenler için bir diğer nizamname yayınlandı. Her iki nizamnamenin uygulanmasından Meclis-i Tahaffuz-u Sâni sorumlu idi.

Esasen imparatorluğun bir ihtiyacı olarak ortaya çıkan ve bir iç işi niteliğinde olan karantina uygulaması, Avrupalı devletlerin kendi çıkarları için müdahaleleri ve karantina işlerini yürütecek yeterli sayıda doktor ve sağlık elemanı olmamasından dolayı hükümetin yabancı hekim ve uzmanları göreve çağırması üzerine bir kapitülasyon niteliğine dönüştü. Karantina işlerindeki kapitülasyonun kurumsal yönünü, bünyesindeki yabancı uyruklu üyelerin varlığı nedeniyle Avrupa devletlerinin istekleri yönünde çalışır hale gelen Karantina Meclisi oluşturuyordu.

Karantina teşkilatı ve tedbirleri başlangıçta sadece İstanbul'a yönelikti. İstanbul'da 1838'de Kuleli'de, 1840'ta Küçük Çekmece ve Anadolu Kavağı'nda, daha sonra da Karadeniz Boğazı'nda ve Çanakkale Boğazı'nda karantinalar kuruldu. İstanbul'a giriş yapmak isteyen bütün gemiler buralarda sağlık belgesi göstermek zorunda idi.[10] Daha sonra hem tedbirler hem de teşkilat yaygınlaştırılmaya çalışıldı; 1838'de Edirne, İzmir, Bursa, Aydın, Erzurum, Antalya, Isparta, Konya, Adana ve Sinop'ta karantinahaneler çalışmaya başladı. 1841/42'de Anadolu'da Bursa, Erzurum, Sinop, Sivas, Ayvalık, Saruhan, Antalya, Isparta, Karahisar-ı Sahip (Afyon), Alanya, Amasya Kuşadası, Eskişehir, Bodrum, Balıkesir, Konya, Bergama, Bozok, İzmit, Kayseri, Bolu, Er-

9 *patenta*: geminin mevcut mürettebatının, taşıdığı yolcuların ve hareket limanının sağlık durumlarını gösteren, gemide bulaşıcı ve salgın hastalık olmadığını bildiren, geminin uğradığı limanlarda uygulanan sağlık tedbirleriyle ilgili bilgileri kapsayan ve limandan ayrılmasında sağlık yönünden sakınca olmadığını gösteren belgenin verilmesi işlemi.

10 İstanbul'da demirleyen gemiler için karantina uygulaması şöyle idi: i) gemide veba: mallar için 31, yolcular için 21 gün; ii) "bulaşık" damgalı belge: mallar için 20, yolcular için 15 gün; iii) "şüpheli" damgalı belge: mallar için 15, yolcular için 10 gün; iv) "temiz": damgalı belge: derhal serbest giriş izni. Ayrıca yolcular da gemiye bindikleri limanda kendilerine verilen bir sağlık belgesi bulundurmak zorundaydı. Daniel Panzac, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850),** s. 225.

dek, Kütahya, Ankara, Samsun ve Edirne'de karantina teşkilatı bulunuyordu.[11] 1850'ye kadar Mersin, Gelibolu ve Trabzon'da da karantinalı sağlık teşkilatları oluşturuldu. Kuruluşundan on yıl sonra 1848'de Meclis-i Tahaffuz-u Âlî, Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük bir bölümünü kapsayan altmış kadar deniz ve kara sağlık bürosunu denetler durumdaydı. 1850'de ise, Hicaz dışında, Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamında bir sağlık büroları hattı oluşturulmuştu.[12]

XIX. yüzyılda buharlı gemilerin devreye girmesiyle birlikte uluslararası ticaretin ve taşımacılığın hacminde ve hızında önemli artışlar görüldü. 1830'lardan itibaren Akdeniz'de de yaygınlaşan buharlıların yanı sıra demiryolu hatları da geleneksel ulaşıma kıyasla süreleri kısaltıyor, yolcu sayılarını artırıyor, giderek daha uzak mesafeleri birbirine bağlıyordu. Ulaşım alanındaki gelişmeler salgın hastalıkların daha geniş coğrafyalara daha hızlı şekilde yayılması sonucunu getirerek sağlık işleri konusunda uluslararası alanda yeni tedbirler alınmasını zorladı. 1858'de açılan İskenderiye-Kahire-Süveyş demiryolunun Kızıldeniz ile Akdeniz'deki buharlı gemi taşımacılığını birleştirmiş olması salgın hastalıkların (özellikle koleranın) Hac yolunu kullananlar vasıtasıyla Hicaz'dan Mısır'a, oradan da Akdeniz limanlarına ve Avrupa'ya taşınmasını getirmişti. 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması da salgın hastalıkların yayılışını hızlandırıcı bir başka unsur oldu. Böylece sadece Osmanlı İmparatorluğu'nda değil uluslararası alanda yeni düzenlemeler yapılması gereği ortaya çıktı; daha önceleri uygulanan yerel ve keyfi önlemler yerine karantina konusunda modern önlemler alınması yoluna gidildi.

Modern sağlık tedbirleri konusunda ilk adım 1851'de Paris'te toplanan uluslararası nitelikteki ilk Sağlık Konferansı'nda atıldı. Konferansa Fransa, Avusturya, Sicilya, İngiltere, Yunanistan, Rusya, Sardunya, Toskana, İspanya, Portekiz ve Vatikan (Papalık) Hükümetleri katılmış, Osmanlı Devleti de davet edilmişti. Vebanın Avrupa'ya Hindistan'dan ve Osmanlı limanlarından geçerek geldiği düşünüldüğünden, Konferansta, İstanbul'da olduğu gibi Mısır'da

11 Musa Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, s. 308-11. İzmir'deki karantina teşkilatı için bkz. Pelin Böke, "İzmir Karantina Teşkilatının Kuruluşu ve Faaliyetleri (1840-1900)", ÇTTAD, VIII/18-19 (2009 Bahar/Güz), s. 137-159.

12 Daniel Panzac, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)**, s. 229-30.

da bir yüksek sıhhiye meclisi kurulması kararlaştırıldı.[13] Konferansta ayrıca karantina hastalıkları veba, kolera ve sarıhumma ile sınırlandırıldı, karantina süresi ise tüm ülkeler için 15 gün olarak belirlendi.

1865'te Hicaz'da başlayan bir kolera salgını Akdeniz limanları, Karadeniz, Irak ve ardından İstanbul'a yayıldı. Bu salgından ötürü 1866'da İstanbul'da bir Uluslararası Sağlık Konferansı toplandı. Toplantıda koruyucu sağlık uygulamalarını hızlandırıcı nitelikte kararlar alındı, karantina süresi 10 gün ile sınırlandırıldı, ayrıca her yıl Hac mevsiminde Hicaz'a bir sağlık ekibi gönderilmesi kararlaştırıldı. Böylece 1866'dan itibaren Hicaz'da küçük ölçekli de olsa bir sağlık organizasyonu kurulmuş oldu. Zamanla Mekke, Medine, Cidde gibi şehirlerde de sağlık teşkilatı oluşturularak 1911'de Hicaz Sıhhıye İdaresi adıyla bir genel müdürlük kuruldu. Bu müdürlük 1914'te Dâhiliye Nezareti'ne bağlandı. Birinci Dünya Savaşı koşullarıyla birlikte 1917'den sonra Hicaz Sıhhiye İdaresi Osmanlı İmparatorluğu'nun elinden çıktı.[14]

Karantina Meclisi, genel halk sağlığını koruyucu tedbirler almakla yükümlüydü ancak Osmanlı Devleti'nde sağlık işlerinden ve politikalarından sorumlu bir bakanlık yoktu. Sağlık Bakanlığı benzeri bir kurum, 1908'de Dâhiliye Nezareti'ne bağlı olarak Sıhhıye Müdüriyeti Umumiyesi adıyla kuruldu. Ancak yine de sağlık işleri, kabineye dâhil olmayan tali bir teşkilat şeklinde sürdürülüyordu. Osmanlı kabinesindeki Dâhiliye Nazırı sağlık işlerine bakarken, Hariciye Nazırı da çoğu yabancı doktorlardan oluşan Karantina Meclisi'ne şeklen başkanlık yapıyordu. Ülke sınırları ve sahillerinin sağlık işleri üzerinde çalışan ve yabancı üyelerin ağırlıkta olduğu Karantina Meclisi, Sıhhıye Müdüriyeti Umumiyesi'ni tanımıyordu. Karantina teşkilatları, buralarda çalışan doktorlar ve karantina memurları Karantina Meclisi'ne bağlıydı. Meclis'in, kendi idaresinde bulunan ayrı gelirleri vardı. Bu haliyle Karantina Meclisi devletin denetiminden çıkmış bir görüntü arz ediyordu. 1914'te on dört yabancı ve sekiz Türk üyenin bulunduğu Karantina Meclisi, Birinci Dünya Savaşı'na girilmesi üzerine kapitülasyonları kaldıran İttihat ve Terakki Hüküme-

13 1851'den 1938'e kadar yedi defa Paris'te olmak üzere, toplam 14 uluslararası sağlık konferansı toplanmıştır. 1866 tarihli konferans İstanbul'da düzenlenmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nermin Ersoy- Yüksel Güngör- Aslıhan Akpınar, "International Sanitary Conferences from the Ottoman Perspective (1851–1938)", **Hygiea Internationalis,** Volume 10, Issue 1, pp. 53-79, (2011).

14 Hicaz'daki gelişmeler için bkz. Gülden Sarıyıldız, **Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1996.

ti tarafından Hudut Sıhhıye Müdüriyeti Umumiyesi adı ile bağımsız bir Türk idaresi haline getirildi. 1915'te 326 sayılı Sıhhıye Nezareti Teşkilatı Hakkında Kanun ile Dâhiliye Nezareti, Dâhiliye ve Sıhhıye Nezareti adını aldı; böylece Sıhhıye Müdüriyeti Umumiyesi ve özerkliği kaldırılan Karantina Meclisi bu yeni bakanlığa bağlandı. Mütareke döneminde ise Karantina İdaresi, Beynelmüttefikin Sıhhi Kontrol İdaresi adıyla yeniden kuruldu.[15]

15 Daniel Panzac, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)**, s. 253. 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Anlaşması'nın 427. maddesine göre "Türkiye, 27. maddede tanımlanan sınırlar içindeki toprakları bakımından, İstanbul Yüksek Sağlık Kurulunca [Sıhhıye Meclis-i Âlisi'nce] ya da bu Kurulun yönetimi altındaki Osmanlı Sağlık Yönetimince daha önce ele alınmış herhangi bir soruna ilişkin olarak Müttefik Devletlerce, gerektiğinde başka devletlerle de anlaşarak, alınmış bulunan bütün kararları kabul etmeyi ve bunların yürütülmesi için işbirliğinde bulunmayı; 428. maddeye göre de "Türkiye'den ayrılan topraklar ile işbu Andlaşma gereğince Türkiye'nin egemenliği altından çıkan topraklar bakımından, Türkiye şimdiden, İstanbul Yüksek Sağlık Kurulunca ya da bu Kurulun yönetimi altındaki Osmanlı Sağlık Yönetimince, ya da İskenderiye Denizcilik ve Karantina Sağlık Kurulunca daha önce alınmış herhangi bir soruna ilişkin olarak Müttefik Devletlerce, gerektiğinde başka devletlerle de anlaşarak, alınmış bütün kararları kabul etmeyi" yükümleniyordu. Yani Osmanlı ülkesinden ayrılan topraklarda bundan sonra ilgili yönetimler karantina istasyonları kurup yönetecek ve Hicaz'da Hac sağlık denetimine ilişkin olarak, İstanbul Yüksek Sağlık Kurulu, ya da Osmanlı Sağlık Yönetimince ya da İskenderiye Denizcilik ve Karantina Sağlık Kurulunca alınan önlemler bundan böyle ilgili toprakları yönetecek olan Müttefik Devletçe alınacaktı. Osmanlı topraklarında ise Türk Hükümeti artık sağlık işleri konusunda bağımsız değildi, zira anlaşmada İstanbul Yüksek Sağlık Meclisi olarak anılan Karantina Meclisi'nin geçmişte ele aldığı konular bakımından Müttefik Devletlerce alınmış bulunan bütün kararları kabul etmeyi yükümleniyordu. Anlaşmanın Siyasal Hükümler Kısmı'nda (Boğazlar Ulaşımını Düzenlemek için kurulması öngörülen "Boğazlar Komisyonu" kısmı içinde) yer alan 46. maddeye göre ise "İstanbul Sağlık Yüksek Meclisi ve bu Meclisin yönettiği Osmanlı Sağlık Yönetimince [Osmanlı Sıhhıye İdaresi] yapılan görevler, 39. maddede saptanan sınırlar içinde, Komisyonun denetimi altında ve Komisyonca saptanacak biçimde yapılacak", "Komisyon, hastalıkları önlemek ve hastalıklarla savaşmak üzere Milletler Cemiyeti Konseyinin kabul ettiği ortaklaşa her politikanın gerçekleştirilmesinde işbirliğinde bulunacaktı". 39. maddeye göre "Komisyonun yetki alanı Akdeniz yönünde Çanakkale Boğazı›nın girişi ile Karadeniz yönünde Karadeniz Boğazı'nın girişi arasındaki suları, bu girişlerin her birinden üç mil açıklara kadar kapsayacak", "bu yetki, işbu Kesim hükümlerinin yerine getirilmesi gerektikçe kıyı üzerinde de kullanılabilecekti." Seha L. Meray-Osman Olcay, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri**, A.Ü.S.B.F. Yayını, Ankara, 1977, s. 182-183; 62-63.

3. Lozan Barış Konferansı Öncesindeki Durum

23 Nisan 1920'de kurulan TBMM Hükümeti, sağlık örgütünü, Osmanlı Devleti'nin son yıllarında bağlı bulunduğu, Dâhiliye Nezareti'nden ayırarak 2 Mayıs 1920'de 3 numaralı Kanunla Ankara'da Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekaleti'ni kurdu. Avrupa'daki sosyal yardım bakanlıklarının en eskilerinden biri olan bakanlığa bu ismin verilmesini öneren, eski bir tıbbiyeli olan, dönemin Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal [Tengirşenk] Bey idi. Ankara Hükümetinin ilk Sağlık Bakanı Dr. Adnan [Adıvar] Bey oldu. Böylece Lozan Konferansı'na gidilirken Türkiye, bir Sağlık Bakanlığına sahipti. Türk Temsilci Heyeti'nde İsmet [İnönü] Paşa'dan sonra ikinci temsilci olan Dr. Rıza Nur Bey dönemin Sıhhıye Vekili idi. Heyette ayrıca Kızılay İkinci Başkanı Hamid [Hasancan] Bey ve Dr. Nihad Reşad [Belger] de bulunuyordu.[16]

Lozan Barış Konferansı'na siyasi ve iktisadi tam bağımsızlık hedefiyle giden, bu nedenle ülkedeki her türlü kapitüler ayrıcalıkların kaldırılmasını kırmızı çizgi olarak belirleyen Türk Hükümeti iç işlerine müdahale niteliğindeki bütün uygulamalara karşı idi. Bu çerçevede, Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki sağlık işleriyle ilgili kapitülasyon niteliğini almış uygulamaların artık geçersiz olduğunu, topraklarında uluslararası nitelikte bir Sağlık Meclisi/Komisyonu bulunmasına karşı olduğunu ve sınırları içindeki sağlık işlerini uluslararası standartlarda yürütebilecek sağlık personeline sahip bulunduğunu ifade etmekteydi. Müttefik Devletler ise sağlık işleri konusunda eski düzenlemelerin ve Karantina Meclisi'nin (Meclis-i Tahaffuz-u Âlî) geçerli kalmasını ya da benzeri şekilde Avrupalı üyelerin çoğunlukta olduğu türden bir Uluslararası Sağlık Komitesi kurulmasını istemekteydi.

4. Lozan Barış Konferansı Görüşmelerinde Sağlık İşleri

4.1. Birinci Dönem Görüşmeleri

Lozan Konferansı'nın 21 Kasım 1922 tarihli ilk oturumunda, görüşülecek meseleler için üç komisyon oluşturulmuş ve üçüncü komisyonun iktisat ve maliye sorunları ile ilgilenmesi kararlaştırılmıştı. İktisat ve Maliye Sorunları Komisyonu'nun 27 Kasım 1922 tarihli ilk oturumunda ise, Komisyon Başkanı Fransız Barrére, ilgilenilecek meselelerin fazlalığı nedeniyle çeşitli alt komisyonlar kurulmasını önerdi. Bunlardan biri Sağlık İşleri Alt Komisyonu idi. İlk toplantısını 20 Aralık 1922 günü yapan Sağlık İşleri Alt Komisyonu'n-

16 Rıza Nur ve Nihad Reşad Askeri Tıbbiye mezunu idiler.

da Türkiye'yi, dönemin Sıhhıye Vekili Dr. Rıza Nur Bey ve Dr. Nihad Reşad [Belger] temsil etmiştir. Diğer ülke heyetlerinden sekiz temsilcinin yer aldığı oturumlarda alt komisyonun başkanlığını da Fransız Barrére yürütmüştür.

Alt komisyonun incelemesine sunulacak olan mesele İstanbul Yüksek Sağlık Meclisi[17] idi. Barrére'in ifade ettiği Müttefik görüşüne göre Meclis, ticaret ve gemiciliğin çıkarlarını da gözeterek 1839'dan 1914'e kadar Türk sağlık yönetimiyle iş birliği içinde Boğazlarda, Türkiye kıyılarında ve sınırlarında sağlık tesislerini ve bu tesislerde görevli sağlık personelini yönetmiş, ancak savaş durumu meclisi ortadan kaldırınca salgın hastalıkların Avrupa'ya girişini önleyen iki kapıdan sadece biri (İskenderiye Karantina Meclisi) kalmıştı. Dolayısıyla İstanbul'daki Karantina Meclisi'nin yeniden kurulması gerekiyordu. Ayrıca, daha önce Meclisin hizmetinde olan personel, bu personele bağlanacak emeklilik maaşları ve işten çıkarmalardan kaynaklanan tazminatlar, karantina yerlerinin ve sağlık istasyonlarının yeniden kurulması, Meclis hesabında kalan birikmiş paraların nerede kullanılacağı gibi meselelerin de çözüme kavuşturulması gerekmekteydi. Anılan meselelerin uzmanlardan oluşacak bir teknik komite tarafından incelenmesi ve ayrıca meselelere ilişkin "hazırlanmış olan" bir tasarının alt komisyon üyeleri tarafından değerlendirilmesi kararlaştırıldı.[18]

Böylece Alt Komisyon'da görüşülecek konular, yeni Türk Devleti'nin sınırlarında ve Boğazlarda oluşturulacak olan sağlık teşkilatının niteliği ve eski sağlık teşkilatından devreden bazı meseleler olarak belirlendi. Ancak taraflar arasında meseleye bakış farklılığı bulunması görüşmelerin uzamasına yol açtı. Müttefik Devletler, Avrupa'nın sağlık bakımından güvenliğinin düşünülmesi gerekliliği görüşünden hareketle Türkiye'deki sağlık teşkilatında Birinci Dünya Savaşı öncesindeki gibi söz sahibi olmak istiyordu. Türk Hükümeti ise sınırları içindeki sağlık işlerine ilişkin her türlü düzenlemenin içişleri niteliğinde olduğu ve buna müdahalenin iç işlerine bir müdahale anlamına geleceği görüşündeydi. Sağlık işlerine yabancı müdahalesi bir kapitülasyon niteliğin-

17 1838'de kurulan ve Osmanlı Devleti'nin Karantina Meclisi olarak da adlandırdığı Meclis-i Tahaffuz-u Âlî, Lozan Tutanaklarında İstanbul Yüksek Sağlık Meclisi olarak geçmektedir.

18 **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler,** Takım I, C 3, (Çev. Seha L. Meray), A.Ü.S.B.F. Yayını No.320, Ankara, 1972, s. 439. Müttefik Devletler, diğer pek çok konuda olduğu gibi sağlık işleri konusunda da, Lozan Konferansı başladığı sırada ellerinde bulunan (önceden hazırlanmış) tasarılara sahipti ve bu tasarılardaki hedeflerinden taviz vermek istemiyordu.

deydi ve her türlü kapitülasyonun kaldırılması yeni Türkiye'nin başlıca hedefi idi.

Müttefik Devletler sağlık işlerine ilişkin olarak Türk tarafına 14 Aralık 1922, 2 Ocak 1923 ve 8 Ocak 1923 tarihlerinde çeşitli tasarılar sundu. Tasarılar, Türkiye'de yabancılarca denetlenen eski sağlık teşkilatının yeniden canlandırılması temelinde şekillenmişti. *14 Aralık tasarısına göre İstanbul Yüksek Sağlık Meclisi Antlaşmanın yürürlüğe girişiyle yeniden göreve başlayacak, Türkiye kıyılarının ve sınırlarının sağlık açısından korunması için gerekli personel, karantina istasyonları ve bütün kurumlar Meclis'in yönetimi altında olacak, Türk sağlık yönetimi Meclis tarafından verilecek talimatlara ve kararlara uyacak, Meclis yönetmeliklerini kendisi hazırlayacak, ulaşım araçları için sağlık tarifesi uygulanmasından elde edilecek gelir Meclis tarafından toplanacak, Meclis göreve başladığı anda eski İstanbul Yüksek Sağlık Meclisi hesabında bulunan bütün para, senet, gelir ve emeklilik maaşı fonlarına ve bunları dilediği gibi kullanma hakkına sahip olacaktı.*[19] Türkiye ve Hicaz Hac yolculuklarının ve Hicaz Demiryolu'nun denetiminde ilgili bulunan diğer devletler, Hac yolculukları sırasında salgın hastalıklarla karşılaşılmaması için uluslararası sağlık sözleşmeleri uyarınca uygun olan tedbirleri alacak, bu konuda bir eşgüdüm sağlamak için bir komisyon kurulacak ve komisyonda Türkiye'deki sağlık teşkilatından ve İskenderiye Karantina Meclisi'nden birer temsilci bulunacaktı.[20] Bu teklif bağımsız bir Türkiye hedefi ile uyuşmuyordu. İsmet Paşa görüşmelerdeki durumu Ankara'ya bildirdiği 23 Aralık 1922 tarihli telgrafında İstanbul'da eskisinden daha ağır bir sağlık komisyonu istendiğini belirtti.[21]

Türk tarafı verdiği karşı tasarıda İstanbul Yüksek Sağlık Meclisi'nin kaldırılmasını ya da Türkiye dışına çıkarılmasını önerdi. Meclis Türkiye dışına çıkarılırsa Türkiye'nin sağlık işleri artık Türk Hükümeti tarafından yönetilecekti. Türkiye ayrıca Meclis hesabında bulunan paraların bir bölümünün Meclis'in mevcut memurlarının emeklilik maaşlarına ayrılmasını, geriye kalanın ise sağlık kurumları kurulmasında kullanılmak üzere Türk Sağlık İşleri Bakanlığı emrine verilmesini öneriyordu.[22] Müttefikler, Türk karşı teklifini kabul edilemez olarak nitelendirdi; teklif hem uluslararası sağlık kurumları-

19 Metin içindeki ve dipnotlarındaki italik vurgular tarafımıza aittir.

20 **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler,** Takım I, C 3, s. 452-3.

21 Bilal N. Şimşir, **Lozan Telgrafları-I (1922-1923)**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1990, s. 269.

22 **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler,** Takım I, C 3, s. 454.

nın görüşlerine aykırı idi hem de eski İstanbul Yüksek Sağlık Meclisi'ndeki devletler, uyruklarının katkılarıyla sağlanmış paralarını, artık içinde temsil edilemeyecekleri bir örgüte devretmek istemiyorlardı. Müttefikler ayrıca, Doğu'dan gelecek hastalıkların Türkiye ve özellikle Boğazlar yoluyla Avrupa'ya girmesi ihtimaline karşı Avrupa'nın sağlık bakımından sağlam ve etkin bir temelde savunulmasını sağlayacak bir ortamın da söz konusu olmadığını düşünmekteydi.

Müttefikler, Avrupa'nın sağlık bakımından güvenliği noktasını öne sürerek tezlerini güçlendirmeyi hedefliyordu. "Türk kıyılarının ve özellikle Boğazların yarattığı tehlikenin gerçek ve gitgide artan nitelikte olduğu görüşmeler sırasında belirtilmiştir. Gerçekten, bir yandan Kafkasya, Orta Asya, İran ve Sibirya demiryolları şebekelerinin yakın bir gelecekte çok gelişeceklerini öngörmek gerekir; öte yandan son sekiz yıl boyunca hacıların sayısı bir hayli azalmış olduğundan, Hac'ca gitmek üzere pek çok sayıda Müslümanın, yalnız barışın yapılmasını beklemekte oldukları da bir gerçektir. Bu yüzden, barış yapılınca Türkiye'den ve özellikle Boğazlardan geçecek hacılar ile her zamanki öteki yolcuların büyük bir akını başlayacağına şüphe yoktur; bunların kamu sağlığı için yaratacakları tehlike, Doğu sınırlarını sağlık açısından dilekleri ölçüsünde savunulduğunu görmek isteyen Avrupa'nın kaygılarını bol bol haklı çıkartmaktadır. Gerçekten, Boğazlar ve Süveyş Kanalı, veba gibi hastalıkların Doğu'dan Avrupa'ya pek kolaylıkla girebildiği iki deniz yoludur. Süveyş Kanalı'nın sağlık açısından savunulmasına ilişkin tedbirler uluslararası sağlık sözleşmeleriyle çok ayrıntılı olarak saptanmış ve bunların uygulanmasıyla İskenderiye'de bulunan bir Sağlık İşleri Karma Meclisi görevlendirilmiştir. Boğazlar için benzer tedbirler alınması daha da zorunludur; bu tedbirlerin, eskiden olduğu gibi, İstanbul'da bulunan bir Sağlık İşleri Karma Meclisince uygulanması gerekecektir." Türk Temsilci Heyeti ise Türkiye'nin iyi yetişmiş ve sağlık savunmasını herkesi memnun bırakacak biçimde sağlamaya yetenekli bir hekim kadrosu olduğunu, Türk hekimlerinin birçok yıldan beri öğrenimleri için Paris'e, Viyana'ya ve Avrupa'nın başka başkentlerine gitmekte olduklarını ve bu hekimler arasında iyi bakterioloğlar ve sağlık konularında öteki ulusların uzmanlarından aşağı kalmayan uzmanlar bulunduğunu, durumun bugün geçmişten bambaşka olduğunu, kapitülasyonların kalktığını ve Türkiye'nin yeter sayıda ve kıyılarla sınırların sağlık açısından savunulmasını sağlamak

üzere gerekli yetenekleri olan hekimler çıkarabilecek durumda bulunduğunu ileri sürerek sağlık işleri konusunda geri adım atmaya niyeti olmadığını göstermişti.[23]

Türk tarafının kararlılığı karşısında Müttefikler, sağlık işleri konusundaki ayrıcalıklarının sürekli olamayacağını ve eski sağlık rejimi sisteminin değiştirilmesini kabul etme noktasına geldi. Ancak, söz konusu ayrıcalıklarını mümkün olduğunca sürdürmek niyetiyle 2 Ocak 1923'te sundukları bir diğer tasarıda "eski sağlık rejiminin biçim değiştirmesini sağlamak ve bütün sağlık örgütüne Türk yönetimince kolaylıkla el konulmasına yardımcı olmak üzere", Türkiye'nin bir temsilcisi ile başlıca Müttefik Devletlerden her birinin birer temsilcisinden oluşacak bir Sağlık Komitesi kurulmasını; Komite'nin Türk Sağlık Yönetimi ile iş birliği içinde Türkiye kıyılarının ve sınırlarının sağlık açısından korunması için gerekli personeli, karantina yerlerini ve tesislerini yönetmesini; Komite'nin sadece temsil ettikleri ülkelerin uyrukluğunda olan diplomalı doktorlardan oluşmasını ve Türk temsilci başkanlığında olmasını; Türkiye için uluslararası sağlık sözleşmelerine uygun bir sağlık yönetmeliği çıkarılmasını; Türk Bayrağı ve yabancı bayraklar arasında hiçbir ayırım yapılmaksızın bütün gemilere tek ve aynı sağlık tarifesinin[24] uygulanmasını; Türkiye'nin, açıkta kalmış bulunan sağlık memurlarının sağlık fonlarından bir tazminat alma haklarını ve memurların, eski memurların ve bunların hak sahiplerinin kazanılmış bütün diğer haklarını tanımasını önerdi. Buraya kadar makul görünen teklifin esas niyeti şu maddede ortaya çıkmaktaydı: *Türkiye'de eski sağlık rejiminden yenisine geçiş işlemlerine ilişkin bütün sorunlar özel bir komisyon tarafından çözümlenecek, bu komisyon Almanya, Avusturya ve Macaristan dışında İstanbul Yüksek Sağlık Meclisi'ne katılan devletlerden her birinin birer temsilcisinden oluşacak ve Türkiye bu komisyonun bütün kararlarını kabul etmeyi yükümlenecekti*. Madde bu haliyle, Müttefiklerin Türkiye'deki sağlık işlerini yeniden kendi kontrollerinde şekillendirme isteklerini yansıtmaktaydı ve Sevr hükümlerini hatırlatıyordu; Birinci Dünya Savaşı'nın mağlup ve Türkiye'nin müttefiki olan devletlerinin Türkiye ile ilgili işlerdeki uluslararası komisyonlardan çıkarılması, böylece Türkiye ile ilgili uluslararası işlerde kontrolü tümüyle ele geçirebilme hususu yine gündeme getirilmişti.

23 **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler,** Takım I, C 3, s. 99-100.

24 Gemilerden her net ton başına alınan sağlık resmi.

Müttefik Devletlerin 8 Ocak 1923 tarihli Sağlık Örgütü tasarısı ise, 2 Ocak'ta önerilen uluslararası nitelikteki Sağlık Komitesi'nin yapısını belirginleştiren nitelikteydi. Tasarı ile Müttefikler, İstanbul Yüksek Sağlık Meclisi'nin kaldırılmış olduğunu ve Türkiye kıyılarının ve sınırlarının sağlık işlerinin düzenlenmesiyle Türk yönetiminin görevli olduğunu kabul ediyordu. Bununla birlikte, Sağlık Komitesi'nin Boğazların sağlık işlerinden sorumlu olması önerilmişti. Boğazların sağlık bakımından korunması için gerekli personel, karantina istasyonları ve tesislerin yönetiminin bir Sağlık Komitesi tarafından sağlanması ve Komite'nin, başkanlık yapacak diplomalı bir Türk doktor ve her zaman her biri üç ayrı devletten birinin uyruğu olmak üzere diplomalı üç yabancı, toplam dört doktordan oluşması öngörülüyordu. Yabancı doktorları, Milletler Cemiyeti Sağlık Komitesi[25] ile Kamu Sağlığı Uluslararası Kurumu'nun[26] birlikte hazırlayacağı altı kişilik bir çizelgeden Türk Hükümeti seçecek, Komite yönetmeliklerini ve bütçesini kendi hazırlayacak, Türk limanlarından alınan vergi gelirlerinden ayrılmak üzere Türk Hükümeti Komite'ye gelir tahsis edecek, Komite Boğazlar için uluslararası sağlık sözleşmelerine uygun bir sağlık yönetmeliği hazırlayacak, Türk Hükümeti süresinin uzatılmasını gerekli görmezse beş yıllık bir süre sonunda Boğazlar Sağlık Komitesi kaldırılacaktı. Diğer hükümler önceki tasarılarda olduğu gibi tutulmuştu.[27] İsmet Paşa, öneriye ilişkin görüşmelerdeki durumu Ankara'ya bildirdiği 9 ve 10 Ocak 1923 tarihli telgraflarında, İstanbul'da *uluslararası nitelikte* bir Sağlık Komisyonu teklif edildiğini ve bunun reddedileceğini belirtti.[28] Her ne kadar İstanbul Yüksek Sağlık Meclisi'nin kaldırılmış olduğu kabul edilse de yerine kurulması önerilen ve Boğazlar üzerinden sağlık işlerini denetleyecek bir uluslararası Sağlık Komisyonu söz konusu idi.

25 1920'de Milletler Cemiyeti bünyesinde Uluslararası Sağlık Bürosu adıyla oluşturulan kurum, 22 Temmuz 1946 tarihli New York Sözleşmesi Dünya Sağlık Örgütü (WHO) adını almış ve 7 Nisan 1948'den itibaren Birleşmiş Milletler'in bir kuruluşu olmuştur. Türkiye, 9 Haziran 1947 tarihli ve 5062 sayılı Kanun ile New York Sözleşmesi'ni onaylayarak örgüte katılmıştır.

26 Esasında bir karantina örgütü niteliğindeki kurumun kuruluşu 9 Aralık 1905 tarihli bir sözleşme ile kararlaştırılmış ve daha sonra merkezi Paris'te olmak üzere 1907'de Roma Antlaşması ile kurulmuştu. Gürhan Fişek, İşçi Sağlığı, A.Ü.S.B.E. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1984, s.106. Kurum, bugün Dünya Sağlık Örgütü bünyesindedir.

27 **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler,** Takım I, C 3, s. 459-61.

28 Bilal N. Şimşir, **Lozan Telgrafları-I (1922-1923)**, s. 354, 361.

Sağlık İşleri Alt Komisyonu'nun ikinci toplantısı 10 Ocak 1923'te yapıldı. Toplantıda Türk Heyetinden Doktor Rıza Nur Bey ve Doktor Nihad Reşad [Belger] Bey ile birlikte diğer ülke heyetlerinden de yedi temsilci yer almıştı. Toplantıda, aynı zamanda Alt Komisyon Başkanı olan Fransız Temsilci Barrére, Müttefiklerin tekliflerinin son derece ılımlı olduğunu ifade etti; çünkü teklifler siyasal yetkileri olmayan ve kapitülasyon kurumlarıyla herhangi bir ilişkisi bulunmayan sadece tıbbî nitelikte bir komite kurulmasını öngörmekte ve Türkiye'nin bütün haklı alınganlıklarını gözetmekteydi.[29] Müttefik Devletler, oluşturulması planlanan yeni sağlık teşkilatında, eski sağlık teşkilatı zamanında olduğu gibi, mesleği doktor olanlar dışında temsilci bulundurmayacaktı. Ancak Türkiye, ülkesindeki sağlık düzenlemelerinde yabancı doktorların bulunmasını da istemiyordu. Türkiye adına konuşan Dr. Rıza Nur Bey, Türk Hükümeti'nin, iç işlerine Müttefik Devletlerce karışılması anlamına gelecek olan bir Uluslararası Komite kurulmasını kabul etmediğini bildirdi. Müttefiklerce sunulan 8 Ocak 1923 tarihli son tasarının ilk maddesi ancak "İstanbul Yüksek Sağlık Meclisi kaldırılmıştır. Türkiye kıyılarının sağlık işlerinin düzenlenmesiyle Türk yönetimi görevlidir" şeklinde kabul edilebilirdi.[30]

Gelinen aşamada Türkiye, Müttefiklerin tekliflerinde sadece bir Uluslararası Sağlık Komitesi kurulmasına ilişkin hükümleri reddetmekte, çünkü böyle bir komiteye gerek kalmaksızın Boğazların sağlık yönünden denetimini kendi imkânları ile sağlayabileceğini düşünmekteydi. Böylece, Lozan Antlaşması'nın ilgili maddelerinde görüleceği üzere, Türkiye'deki sağlık teşkilatının uluslararası nitelikte olması konusu dışında sağlık işlerine ilişkin hükümler üzerinde taraflar arasında 8 Ocak 1923 tasarısı üzerinde uzlaşma sağlanmaya yaklaşıldı.

Müttefik Devletlerin, uluslararası nitelikte bir Sağlık Komitesi kurulmasındaki ısrarı, Türkiye'nin yeterli sağlık personeli ve donanımına sahip olmadığı düşüncesinden kaynaklanıyor, bu nedenle geçici bir süre için sağlık alanında alınacak tedbirlerin ortaklaşa yürütülmesi isteniyordu. İtalyan Temsilci Senni'ye göre Türkiye'nin kendi seçeceği üç yabancı doktorun Boğazların sağlık yönünden korunmasında işbirliği yapması Türkiye'nin işlerine bir yabancı

29 **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler,** Takım I, C 3, s. 442.

30 **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler,** Takım I, C 3, s. 441. Bu hüküm Lozan Antlaşması'ndaki ilgili maddenin (Madde 114) hemen hemen aynısıdır.

müdahalesi anlamına gelmiyordu. Türkiye sağlık ve sağlık eğitimi alanlarında gelişmeler kaydetmiş olmakla birlikte sekiz yıllık bir savaş sürecinden sonra ülkesinde etkin bir sağlık örgütlenmesini kısa sürede tamamlayabilecek durumda olmadığından Müttefikler aslında eski İstanbul Yüksek Sağlık Meclisi yerine şimdi Türk doktorlarıyla iş birliği yapacak bir "Doktorlar Komitesi" teklif etmekteydi. "Çok kısa bir süre için öngörülen ve görevi de salt bilimsel olan bu iş birliği, yabancı devletler temsilcilerince değil, fakat Türkiye'nin de katıldığını zaten bildirmiş bulunduğu uluslararası büyük sağlık örgütlerini temsil edecek üyelerce sağlanacak"tı. Müttefiklerin bu görüşüne cevap olarak Rıza Nur Bey "Türk Hükümeti'nin böyle bir komitenin kurulmasını Antlaşma ile yükümlenmesinin kapitülasyona eş nitelikte bir yüküm[lülük] olacağı kanısında" olduğunu bildirdi.[31]

Müttefikler yeni Türkiye'nin sağlık işlerinde yer alma niyetinden vazgeçmek istemediğinden uluslararası nitelikte bir Sağlık Komitesi kurulması isteğini bu kez farklı bir şekilde ifade etti. Fransa Temsilcisi Barrére Türk Temsilci Heyetine, Uluslararası Sağlık Komitesi'nin kaldırılması karşılığında yetkilerinin Boğazlar Komisyonu'na verilmesinin kabul edilip edilmediğini sordu. Aslında bu öneri ile Müttefikler, Sevr Antlaşması'nın Boğazlar Komis-

31 Fransa Temsilcisi Barrére, incelenen sorunun sadece siyasal değil aynı zamanda bilimsel ve insancıl bir sorun olması dolayısıyla, Türkiye'nin Paris'teki Kamu Sağlığı Uluslararası Kurumu'na katılmış bulunan otuz iki devletle iş birliğinden kaçınmasının "garip" olduğunu belirtirken, Yunanistan temsilcisi Dendramis, Boğazlardan geçecek gemilerin çoğunun öncelikle kendi limanlarına uğrayacağından, Boğazların sağlık örgütü meselesi ile Yunanistan'ın çok ilgili olduğunu ifade etmişti. **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler,** Takım I, C 3, s. 443. Boğazlardan geçen gemilerin Tuna Nehri'ne girmeleri dolayısıyla Romanya da, Boğazlardaki sağlık düzenlemeleri ile ilgilendiğini bildirmiş, Romanya Temsilcisi Contzesco, Türk Temsilci Heyeti'nin, kendisine biçimi bakımından bir kapitülasyon yükümü gibi görünen bir yüküm altına girmekten duyduğu nefreti anladığını belirterek, Türk ve Müttefik Devletler görüşlerini uzlaştırmak üzere bir formül önermişti. Buna göre, kurulması ilke olarak kabul edilmiş bulunan ve Boğazlardaki rejimi belirleyecek olan Boğazlar Komisyonu'na, sağlık tedbirlerinin uygulanması ve gemilere yükletilecek sağlık tarifesinin düzenlenmesiyle ilgili bütün konularda "gözlemde bulunma hakkı" (*droit de regard*) verildiği takdirde Türkiye'nin çekinceleri giderilebilirdi. Türk Temsilci Heyeti teklifin incelenebileceğini bildirirken, Müttefik Devletler temsilcileri "sağlık işlerinde vazgeçilmez saydıkları yönetim yetkilerinden mahrum bırakarak kendilerini sadece bir danışma kurulu niteliğine indirger biçimde" gördükleri teklifi reddettiklerini bildirdi. **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler,** Takım I, C 3, s. 443-5.

yonu ve görevleri ile ilgili maddesini yeniden gündeme getirmiş oluyordu.[32] Rıza Nur Bey'in cevabı Türk Hükümeti'nin kendi ülkesinin bir parçasının sağlık açısından örgütlenmesini uluslararası bir komitenin yönetimine bırakmayı hiçbir biçimde kabul edemeyeceği oldu. Nihad Reşad [Belger] Bey ise Müttefik Devletlerin öne sürdükleri tekliflere Türkiye'nin karşı çıkışının, bu devletlerin zannettikleri gibi sadece bir hassasiyet meselesi olmadığını bildirdi: "Türk Temsilci Heyetinin tutumunu besleyen nedenler çok daha güçlüdür; Türkiye'nin tıp bakımından içinde bulunduğu durum, gerçekten, eski durumundan bambaşkadır... Türkiye, Akdeniz bölgesinin sağlık açısından savunulmasını örgütleme sorumluluğunu, hiçbir tehlikeye yol açmaksızın, üzerine alabilir. *Türkiye bilimsel alanda Batı ülkeleriyle iş birliğinde bulunmayı da hiç reddetmemektedir... Ancak, böyle bir işbirliği ile* Türk ülkesinin bir parçasında yabancılarca ve bunların denetimi altında bir sağlık örgütü kurulması, özü bakımından, birbirinden ayrı şeylerdir. Türk Hükümeti, kamu sağlığının korunmasına ilişkin bütün uluslararası sözleşmelere katılmayı kabul etmektedir; ancak Türk Hükümeti, ülkesinin tümü üzerinde sağlık açısından bir koruma örgütü kurma sorumluluğunu yalnız kendi başına üzerine alabileceği kanısındadır."[33]

Oturumlarda taraflar arasındaki teklifleri özetleyen ve mevcut durumu belirten bir Alt Komisyon Raporu, İngiliz Temsilcisi Clemow tarafından hazırlanarak İktisat ve Maliye Sorunları Komisyonu'nun 27 Ocak 1923 oturumunda görüşüldü. Rapor, Müttefik uzmanlarla Türk Temsilci Heyeti'nden Dr. Rıza Nur Bey ve Dr. Nihad Reşad [Belger] Bey arasında beş oturum süren görüşmeleri ayrıntılı olarak anlatıyordu. Sağlık İşleri Alt Komisyonu şu sorunlar üzerinde bir anlaşmaya varmaya çalışmıştı: 1) Türk yönetimiyle uyum içinde

32 Sevr Antlaşması'nın 46. maddesi "İstanbul Sağlık Yüksek Meclisi [İstanbul Meclis-i Sıhhî-i Âlisi] ve bu Meclisin yönettiği Osmanlı Sağlık Yönetimince [Osmanlı Sıhhıye İdaresi] eskiden yapılan görevler [...] [Boğazlar] Komisyonun[un] denetimi altında ve Komisyonca saptanacak biçimde yapılacaktır. Komisyon, hastalıkları önlemek ve hastalıklarla savaşmak üzere Milletler Cemiyeti Konseyinin kabul ettiği ortaklaşa her politikanın gerçekleştirilmesinde işbirliğinde bulunacaktır" hükmünü içeriyordu. Seha L. Meray-Osman Olcay, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri**, s. 63. En azından sağlık işlerine ilişkin görüşmelerde görüldüğü üzere, özellikle Lozan Barış Konferansı'nın ilk evresinde, Müttefik Devletler Türkiye'nin önüne her fırsatta Sevr koşullarını yeniden getirmeye çalışmıştır. Bu durum kendilerini hâlâ Birinci Dünya Savaşı sonundan masaya geldiklerini düşündüklerinin bir göstergesidir ve Türkiye'ye karşı görüşmelerde psikolojik bir üstünlük sağlama çabası olarak da yorumlanabilir.

33 **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler,** Takım I, C 3, s. 442-443.

bir kaç yıl süreyle Boğazların ve Türkiye kıyılarının sağlık açısından savunulmasını denetlemek üzere ve savaş yüzünden dağılmış bulunan bir yönetimi yeniden düzenlemek ve savaştan önceki rejimle, Türk yönetiminin bütün sağlık sistemini ele alması arasında kolay bir geçiş dönemini mümkün kılmak amacıyla uluslararası bir örgütün meydana getirilmesi; 2) eski İstanbul Yüksek Sağlık Meclisi personelinin ne olacağının, emeklilik maaşlarının ve tazminatlarının düzenli ödenmesinin ve Meclis'in yedek fonlarının kullanılışının düzenlenmesi; 3) Kudüs ve Hicaz haclarının denetim altında tutulması; 4) Türkiye'nin 17 Ocak 1912 tarihli Uluslararası Sağlık Sözleşmesi'ne katılması. Anılan sorunlar arasında en önemlisi olan birinci madde dışında bütün öteki konular üzerinde anlaşmaya varılmıştı. Buna göre İstanbul Yüksek Sağlık Meclisi'nde temsil edilmiş bulunan devletlerin temsilcilerinden kurulu bir komisyon, bu Meclisin yedek fonlarının nasıl kullanılacağını ve memurlarının haklarına ilişkin meseleleri çözüme kavuşturacaktı. Ayrıca ilgili devletlerce Hac konusuna ilişkin sağlık işleri için bir Eşgüdüm [Koordinasyon] Komisyonu kurulacaktı. Türk Temsilci Heyeti, yalnız beş yıllık bir süre için, dört doktordan oluşacak bir Sağlık Meclisi kurulmasını öngören Müttefikler teklifini kabul etmemişti.

27 Ocak oturumunda İngiltere adına konuşan Sir Horace Rumbold, Alt Komisyon'un raporuna katıldığını bildirerek İstanbul Yüksek Sağlık Meclisi'nin 75 yılı aşkın bir süredir çalışmakta olduğunu ve Akdeniz'e kıyıdaş bütün ülkelere büyük hizmetlerde bulunduğunu, Müttefik Devletlerin beş yıl süreli bir Sağlık Komitesi kurulmasını teklif etmekle verebilecekleri tavizlerin son sınırına ulaştıklarını ifade etti. Ona göre Müttefik Devletler, Boğazlar Sağlık Komitesi'nin görev süresini 15 yıldan 10 yıla sonra da 5 yıla indirmekle Türk tarafının görüşlerini ve hassasiyetlerini yeterince dikkate almış ve özellikle Türkiye'nin hekim kadrosuna yeteneklerini ortaya koyma olanağı sağlamak için son derece kısa süreli, geçici bir rejim önermişti.[34] İngiltere'ye göre, Müttefikler sağlık alanında verebilecekleri ödünün sınırına gelmişti ve artık Türkiye'nin teklifi kabul etmesi gerekiyordu.

İsmet [İnönü] Paşa ise Müttefik tezlerine cevaben şu görüşleri belirtti: "1819 yılında Hindistan'dan İstanbul'a yayılan büyük bir kolera salgını, Türkiye'yi, sınırlarında sağlık tedbirleri almak ve bu bakımdan gerekli hizmetlerin örgütlenmesine girişmek durumunda bırakmıştı. Şu var ki, Avrupa devletleri gemilerinin denetlenmesine ancak Türk sağlık işlerine ve söz konusu deneti-

34 **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler,** Takım I, C 3, s. 442-443, s. 67.

me katılma haklarının tanınması şartıyla razı olmak istediklerinden, Türkiye her uygar Hükümetin almakla yükümlü olduğu insancıl tedbirleri uygulayabilmek üzere, Avrupa devletlerinin isteklerini kabul etmek zorunda kalmıştı. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nda sağlık konularıyla ilgili bir kapitülasyon rejimi kurulmuş oldu. Belirtildiği üzere, kurulmuş olan bu uluslararası yönetim iyi işlemiyordu. Tıp sanatının yabancısı birçok kimseler, hekimlerin yerini almışlardı; bu kimselerin sayısı ile bunların yol açtıkları giderler de pek yüksekti. Üstelik bu yönetimin uyguladığı yöntemler ve aldığı tedbirler de, her zaman tıp bilimindeki ilerlemeler düzeyine erişmekten uzak kalan, eskimiş yöntemler ve tedbirler olmuştu; bu yönetimin aksaklıkları, Milletler Cemiyeti Sağlık Bürosunca yayınlanmış bir raporda olduğu gibi, yabancı kaynaklardan gelen birçok belgelerde de belirtilmiştir. Bugün 'geçici yönetim' ve 'Avrupa'nın sağlık işlerinde iş birliği' diye adlandırılan sağlık kapitülasyonlarının gerekli olduğunu ispatlamak için Müttefik Devletlerce öne sürülen nedenler şunlardır: 1) Bulaşıcı hastalıkların yuvaları Doğu'dadır; 2) Hac, bu gibi hastalıkların yayılmasına yol açmaktadır; 3) İstanbul, Avrupa'nın kapısıdır; 4) Sağlık personeli bakımından Türkiye'nin Avrupa'ya ihtiyacı vardır. Bu nedenler sağlam temellere dayanmamaktadır; çünkü: 1) Bulaşıcı hastalıkların yuvaları, yalnız Hindistan'da, Mısır'da, Hicaz'da ve Basra'da bulunmamaktadır; böyle olunca, Türkiye'ye, bu bakımdan herhangi bir sağlık sorumluluğu düşmez. 2) Hacıların çok büyük bir çoğunluğu, Bab-el-Mandeb-Kızıl Deniz ve Süveyş kanalı yolunu izlemektedir. Rusya hacılarına gelince, bunlara İstanbul'da denetim uygulamak yerine, bunları Batum'da denetlemek daha yerinde olacaktır; çünkü böylece Avrupa ile birlikte Türkiye'nin de korunması başarılacaktır. 3) İstanbul'un Avrupa'nın kapısı olduğunu bahane ederek Türkiye'ye zorla uluslararası bir yönetim yüklemek mantığa da uygun düşmemektedir; çünkü Avrupa'nın en önemli ve en büyük kapıları gerçekte Marsilya ve Cenova gibi Akdeniz limanlarıdır; bunlar, bulaşıcı hastalıkların asıl kapısı olan Süveyş Kanalı ile doğrudan doğruya ilişkilidirler. 4) Türkiye'nin çok iyi bir sağlık personeli vardır; ayrıca, Türkiye'de neredeyse yüz yıllık bir geçmişi olan bir Tıp Fakültesi bulunmaktadır;[35] bu fakülte son çeyrek yüzyıl içinde gerçek-

35 II. Mahmut döneminde, yeni ordunun ihtiyacı için Müslüman hekim yetiştirmek üzere, 1827'de Tıp Okulu (Tıbbıye-i Şahane), 1831'de Cerrahhane kuruldu ve 1836'da iki bölüm Mekteb-i Tıbbiye adı ile birleştirildi. 1839'da Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane adını alan okul, o yıl kurulan Mekteb-i Tıbbiye Nezareti'ne bağlandı. Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri nitelikteki bu ilk tıp okulundan sonra 1867'de sivil tıp okulu Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye kuruldu. 1909'da iki okul birleştirilerek askeri kısım kapatıldı.

leştirdiği ilerlemelerle... Avrupa'nın benzer fakültelerine eş düzeydedir; bundan başka Türkiye'nin birinci sınıf klinikleri ve laboratuvarları, İstanbul'daki Fakülteyi bitirdikten sonra, Avrupa'nın çeşitli fakültelerinde ve kliniklerinde çalışmış hekimleri vardır; kaldı ki, İstanbul Yüksek Sağlık Meclisi de büyük ölçüde veba ve koleraya karşı Türk laboratuvarlarında hazırlanmış aşıları kullanmaktaydı. Böylece Türkiye sağlık kurumları ve hekimleri ile övünebilir. Yukarıdaki düşünceler İstanbul'da yabancı bir sağlık kurumuna gerek olmadığını ispatlamaktadır. Gelişmiş bir sağlık örgütü bulunan Türkiye, sağlık işleriyle ilgili kapitülasyonların kendisi için özellikle katlanılmaz olduğunu düşünmektedir... Türkiye kapitülasyonlara son verişinden bu yana, İstanbul'da yerleşmiş Sağlık Kurumunun hizmetlerini en iyi biçimde ve yalnız Türklerden oluşan bir personelle sağlayabilmiştir; böylece Türkiye, bu kurumu, yalnız kendi olanaklarıyla yönetme gücünde olduğunu ispat etmiştir. Bu durumda, *Türkiye'ye bir 'Boğazlar Sağlık Komitesi' kurması teklifinde bulunmak haklı olmayacaktır; böyle bir Komite, ne biçime sokulursa sokulsun, iç işlerine bir karışma olacaktır.* Türk Temsilci Heyeti, bu Komiteye ilişkin hükümler dışında, Müttefik Temsilci Heyetlerinin bütün tekliflerini kabul etmektedir... Türk Temsilci Heyeti, Müttefik Temsilci Heyetlerinin de Boğazlar Sağlık Komitesi'ne ilişkin tekliflerinden vazgeçeceklerini kesin olarak ummaktadır..."[36]

Lozan Konferansı'nda 3-4 Şubat 1923 günlerinde Müttefik ve Türk Temsilci Heyetleri arasında ilk dönem görüşmelerin son oturumları gerçekleştirildi. Müttefikler Türkiye'yi bir an önce kendi koşulları altında barışa zorlamak niyetiyle, gelinen noktadaki anlaşma tasarısının imzalanması için baskıda bulunuyordu. Türk tarafı ise özellikle daha önemli gördüğü konularda bir oldubittiye mahal vermemek için temkinli idi. 4 Şubat'ta, Türk Temsilci Heyeti Başkanı İsmet Paşa imzalı bir mektup İngiliz, Fransız ve İtalyan Temsilci

36 **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler,** Takım I, C 3, s. 68-9. 1909'da Osmanlı İmparatorluğu dâhilinde 1.883'ü Osmanlı uyruğu ve 773'ü yabancı olmak üzere, 2.656 hekim bulunuyordu. Bilal Ak, "Osmanlılarda Sağlık ve Hastane Yönetimi", Bilal Ak-Adnan Ataç (Yay.haz), **Osmanlı Devleti'nde Sağlık Hizmetleri Sempozyumu**, (Ajans-Türk Matbaacılık Sanayi A.Ş., Ankara, 2000) içinde, s. 151. 1923'te ise Türkiye'de 554 hekim vardı. Diğer sağlık personeli 69 eczacı, 560 sağlık memuru, 136 ebe, 4 hemşire ve 332 idare memuru idi. Orhan Özkan, "**Atatürk Döneminde Sağlık Politikası**", Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi, (A.Ü.S.B.F. Yayın No:513, Ankara, 1982) içinde, s. 197. Bir sağlık politikası sürdürebilmek için gerekli sağlık personeli son derece sınırlı olmasına rağmen Türkiye sağlık alanında kendi imkânları ile ayakta durmak istiyordu.

Heyetleri Başkanlarına gönderildi. Mektupta sağlık işleri, "üzerinde hemen barış yapılabilecek olan temel sorunlar" arasında sayılıyor, uluslararası nitelikli bir Sağlık Komitesi yerine başka bir öneri getiriliyordu: "Sağlık işlerine ilişkin bütün teklifleri daha önce kabul etmiştik; yalnız Boğazlar Sağlık İşleri Komitesi sorunu askıda kalmıştı; bu konuda da çok geniş bir uzlaşıcı tutum ve büyük bir iyi niyet göstererek, Türk sınırlarının sağlık bakımından yönetimine ilişkin olarak, beş yıllık bir süre için, Avrupalı uzman hekimleri danışman olarak göreve alma isteğinde olduğumuz yolunda bir bildiride bulunmaya hazırız. Teklif edilen komitenin yerine geçecek olan bu danışmanlar daha yararlı olacaklar ve bu komiteden daha büyük hizmetler görebileceklerdir."[37] Bu öneri ile *Türkiye, daha önemli saydığı (örneğin Musul meselesi gibi) başka bazı konuların daha sonra görüşülmesi ve geriye kalan sorunların barış antlaşması imzalanmasına engel oluşturmaması düşüncesiyle*, sağlık işleri konusunda görüşmelerin başından beri savunduğu görüşlerinde bir fedakârlıkta bulunarak, *kendi sağlık teşkilatında beş yıllık bir süre için Avrupalı uzman hekimler çalıştırmayı kabul edebileceğini bildiriyordu.* Yalnız bu nokta bir Antlaşma maddesinde değil, Antlaşmaya ekli bir bildiride yer alacaktı. Böylece, uluslararası nitelikli ve yabancı doktorların yer alması önerilen bir Sağlık Komitesi ya da Boğazlardaki sağlık işleri ile ilgilenecek uluslararası bir komisyon yerine, Türk tarafı kendi sağlık teşkilatında geçici bir süre ile yabancı doktorlar istihdam etmeyi kabul edebileceğini ifade etmiş oldu. Ancak Türk ve Müttefik Temsilci Heyetleri arasında başka meselelere ilişkin uzlaştırılamayan görüş ayrılıkları nedeniyle görüşmeler kesildi ve Lozan Konferansı'nın ilk aşamasında sağlık işleri konusu çözümsüz kaldı.[38]

37 **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler,** Takım I, C 4, (Çev. Seha L. Meray), A.Ü.S.B.F. Yayını No.331, Ankara, 1972, s. 10-11.

38 Taraflar arasında özellikle Boğazlar, Musul ve kapitülasyonlar konularındaki görüş ayrılıkları bulunuyordu. Müttefik Devletler Ocak ayı sonlarına doğru, Konferans'ın artık bir sonuca ulaşması gerektiğini öne sürerek Türkiye'yi barışa zorlamayı hedefledi. 31 Ocak 1923'te Türk Heyeti'ne, 4 Şubat'a kadar cevap verilmek üzere bir taslak sunuldu. Taslakta çözüme kavuşturulmamış meselelerin yanı sıra daha önce ele alınmamış hususlar da bulunmaktaydı ve Türk tarafının cevabı için yeterli süre tanınmamıştı. Yine de Türk Heyeti 4 Şubat'ta verdiği cevapta, 31 Ocak'ta iletilen belgelerin içeriğine %80 oranında katıldığını belirterek toprak sorunları, uyrukluk, azınlıklar, malî hükümler, tamirat, ulaşım yolları, sağlık sorunları, savaş esirleri, mezarlıklar, Boğazlar rejimi, Trakya sınırı, Türkiye'de yargı rejimi, Türkiye'de ticaret rejimi ve genel af gibi konularda çok ufak rötuşlardan sonra anlaşma sağlanabileceği ifade edildi. Sağlık işlerine ilişkin teklifin arkasında da bu görüş bulunuyordu. Ancak Osmanlı Borçları'nın ödenme biçimi ve ekonomik kapitülasyonların kaldırılması konusunda Türkiye'nin tatmin olmadığı bildirildi. Böylece, Türkiye'nin kapitülasyonların kaldırılması konusunda ısrar etmesi üzerine Konferans görüşmeleri 4 Şubat itibarıyla kesildi. Ömer Kürkçüoğlu-Çağrı Erhan, "Lozan Gelişmeleri", **Yaşayan Lozan,** (ed. Çağrı Erhan, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2003) içinde s. 85.

4.2. Barış Konferansı'na Ara Verildiği Sıradaki Durum

Konferansın bir sonuca ulaşamadan kesilmesinden sonra, İsmet Paşa, Türk Hükümeti Dışişleri Bakanı sıfatıyla 8 Mart 1923'te Müttefik Devletler Dışişleri Bakanlarına bir mektup göndererek, Türkiye'nin Barış Antlaşması ve ekli sözleşmeler tasarılarında yapılmasını istediği değişiklikleri bildirdi. Türk tarafının önerisinde Müttefiklerin tasarısındaki Sağlık Sorunları'na ilişkin bölüm, Boğazlarda bir sağlık komitesi kurulması ve bu komitenin yetkileri konusundaki bir takım hükümler dışında kabul ediliyordu. Öneride ayrıca Türkiye'nin Avrupalı uzman hekimler arasından seçerek sınırlarının sağlık açısından yönetimine atamak niyetinde olduğu üç danışmanın önemli hizmetlerde bulunabileceği ifade edilmişti. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, sağlık danışmanı olarak Avrupalı uzman hekimleri beş yıllık bir süre için hizmetine almayı kabul ederek, barış sağlanabilmesi için başka konularda olduğu gibi sağlık meselelerinde de elinden gelen fedakârlıkların en fazlasını yapmaktaydı.[39]

Türkiye'nin başlangıcından itibaren sağlık sorunlarına ilişkin olarak teklif ettiği temel hüküm "İstanbul Yüksek Sağlık Meclisi'nin kaldırılmış ve Türkiye kıyılarının ve sınırlarının sağlık açısından örgütlenmesiyle Türk yönetiminin görevli olduğu" idi. Kabul edildiği takdirde sağlık alanındaki düzenlemelerin Türk Hükümeti'nin iç işi niteliğinde olduğu antlaşma ile onaylanmış olacaktı. Ayrıca Türkiye, 4 Şubat'taki gibi, sağlık işlerine ilişkin olarak bir bildiride bulunmayı da teklif ediyordu. Bildiri, Türkiye'nin sağlık teşkilatında istihdam etmeyi düşündüğü Avrupalı uzmanların durumunu açıklığa kavuşturan nitelikteydi: "Türk sağlık örgütünün, memleketin sağlık konusundaki ihtiyaçlarını tek başına karşılamaya ve durumun gerektirdiği bütün bilimsel tedbirleri almaya yetenekli olduğunu açıklamakla onur duymuş olan Türk Temsilci Heyeti, Türk Hükümeti'nin, sınırların sağlık bakımından yönetiminde danışman olarak ve beş yıl süreyle Avrupalı üç uzman hekim atamak isteğinde olduğunu bildirir. Bu hekimler Türk memurları [statüsünde] olacaklar ve Sağlık Bakanlığına bağlı bulunacaklardır."[40] Böylece Türkiye 4 Şubat'tan sonra 8 Mart'ta da, kendi sağlık teşkilatını uluslararası bir niteliğe taşımayacak ve kısa bir süre için sınırları içinde yabancı doktorların çalışmasına izin verecek şekilde oluşturmayı, ancak bu hususların bir Antlaşma maddesi şeklinde değil, iznin kapitüler nitelikte olmasını engelleyici düzenlemelerin de yer aldığı Antlaşma'ya ekli bir belge olarak yer alması önerisini yinelemiş oldu.

39 **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler,** Takım I, C 4, s. 24, 26.

40 **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler,** Takım I, C 4, s. 40.

Türkiye ayrıca, ilk dönem görüşmelerinde gündeme gelmiş ve düzeltilmesi istenmiş olan, gemilerden alınan sağlık resimleri konusunda yeni bir düzenleme yapacağını bildiren bir madde de teklif etti: "Türk bayrağı ile yabancı bayraklar arasında ayırım yapılmaksızın, bütün gemilerle yabancı devletler uyruklarına, Türk uyruklarıyla aynı şartlar içinde tek ve aynı sağlık tarifesi uygulanacaktır."[41] Bu teklifin yapılmasının sebebi, görüşmeler sürdüğü sırada Türk Hükümeti'nin mevcut mevzuatına göre sağlık tarifesi olarak yabancı gemilerden ton başına beş kuruş, Türk gemilerinden iki kuruş tahsil ediyor oluşu idi.[42]

4.3. İkinci Dönem Görüşmeleri

23 Nisan 1923'te başlayan Lozan Konferansı'nın ikinci dönem görüşmelerinde, ilk dönemde olduğu gibi üç komite oluşturuldu ve sağlık işlerine ilişkin meseleler İkinci Komite'de görüşüldü. Komite'nin Başkanı Fransız Temsilcisi General Pellé idi. Sağlık işlerine ilişkin meseleler 14 Mayıs 1923 oturumunda görüşülmeye başlandı. Oturumda Türk Temsilci Heyeti'nden İsmet [İnönü] Paşa, Rıza Nur Bey, Hasan [Saka] Bey, Münir [Ertegün] Bey, Şefik [Başman] Bey, Dr. Nihad Reşad [Belger] Bey, Tevfik Kâmil [Bıyıkoğlu] Bey, Hüseyin [Pektaş] Bey ve Ali [Türkgeldi] Bey bulunuyordu. Diğer ülke heyetlerinden de toplam yirmi dört delege toplantıda yer almıştı.

Oturumda General Pellé, konferansa ara verildiği sıradaki Türk karşı tekliflerinin incelendiğini ve Müttefik Devletlerin bazı çekincelerle bunların tümüne katılmaya hazır olduğunu bildirdi. Böylece ikinci dönemin konuya ilişkin ilk oturumunda sağlık işleri konusunda anlaşma yolu açılmış oldu. General Pellé, Müttefikler adına bazı önerilerde bulundu. Avrupalı devletler sağlık işleri konusunda Türkiye'ye güven duyuyorlardı; o halde Türkiye'nin hizmetine almayı kararlaştırdığı Avrupalı üç uzman hekimin seçimi Avrupalı devletler için bazı güvenceler altında yapılmalıydı. Örneğin, Türkiye bu hekimleri uluslararası çeşitli sağlık örgütlerinin (Milletler Cemiyeti Sağlık İşleri Komitesi ve Kamu Sağlığı Uluslararası Kurumu) hazırladıkları bir çizelgeden seçmeli, söz konusu hekimlerin maaşları ve hizmete alınış şartları sözü geçen uluslararası kurumlarla görüş birliği içinde saptanmalı, Türk Hükümeti sadece ülkesinin değil, Akdeniz havzasının (ve bu yüzden Avrupa'nın da) sağlık savunması sorumluluğunu üzerine alacağından Türk sağlık işleri yönetimi

41 **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler,** Takım I, C 4, s. 40.

42 **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler,** Takım I, C 3, s. 102.

uluslararası sağlık işleri kurumları ile işbirliği yapmalı ve bu iş birliğinin ana çizgileri Konferans'ta kararlaştırılmalı idi.[43]

Cevaben Rıza Nur Bey, Müttefik tekliflerinin Türk Temsilci Heyetince kabul edildiğini, Türkiye'de Sınırlar Sağlık İşleri Yönetimi yönetmeliklerinin uluslararası sözleşmelere uygun olacağını ve Türk Hükümetince alınacak sağlık vergilerinin Türk Sağlık Bakanlığı emrine verileceğini bildirdi. Hasan [Saka] Bey ise önemli bir noktaya vurgu yaparak, *sağlık işleri örgütünün her yerde ulusal olduğunu, uluslararası olanın bunların yönetmelikleri olduğunu* ifade etti. Taraflar ayrıca Müttefiklerin daha önceki tasarılarında öngörülen Boğazlar Sağlık İşleri Komitesi'nden vazgeçilmiş olduğu hususunu teyit etti.[44] Böylelikle sağlık meselelerine ilişkin olarak Türk topraklarında uluslararası nitelikte herhangi bir örgüt kalmıyor ve yenisi de kurulmuyordu. Toplantıda teknik bir takım konuların, kabul olunan esaslar uyarınca, uzmanlardan oluşacak bir komisyon tarafından incelenmesi de kararlaştırıldı.

Uzmanlardan oluşan Sağlık İşleri Alt-Komitesi'nin hazırladığı rapor ve buna ekli sağlık sorunlarına ilişkin tasarı, 18 Mayıs 1923 oturumunda incelendi. Diğer ülke heyetlerinden toplam yirmi yedi delegenin de katıldığı oturumda Türk Temsilci Heyeti'nden İsmet [İnönü] Paşa, Rıza Nur Bey, Münir [Ertegün] Bey, Zekâi [Apaydın] Bey, Dr. Nihad Reşad [Belger] Bey, Tevfik Kâmil [Bıyıkoğlu] Bey, Hüseyin [Pektaş] Bey ve Ali [Türkgeldi] Bey'ler bulunuyordu. Oturumda tasarının maddelerine önemli bir itiraz gelmezken daha çok Türkiye'deki eski sağlık teşkilatı hesabında bulunan paraların nasıl kullanılacağı konusu üzerinde duruldu. Bu konu daha önce 14 Mayıs toplantısında da gündeme gelmişti. Müttefikler fonun nasıl kullanılacağının ancak eski Sağlık İşleri Yüksek Meclisi'nde temsil edilen devletlerin rızası alınmak suretiyle belirlenebileceğini düşünmekteydi. Çünkü mevcut paralar eski Meclis'te temsil edilen devletlerce sağlanmıştı. Tasarı metninde belirtilmemekle birlikte taraflar esasen, söz konusu fondan artan paraların Türkiye'nin sağlık savunmasında kullanılması konusunda uyuşuyordu. Rıza Nur Bey de söz alarak bu hususa dikkat çekti. Böylece tarafların aynı yöndeki görüşü üzerine İkinci Komite, İstanbul'daki Sağlık İşleri Yüksek Meclisi'nin kesin olarak tasfiyesinden [Antlaşmanın yürürlüğe girmesinden] sonra elde kalacak olan

43 **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler,** Takım II, C 1, Kitap 1, (Çev. Seha L. Meray), A.Ü.S.B.F. Yayını No.338, Ankara, 1972, s. 255-7.

44 **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler,** Takım II, C 1, Kitap 1, s. 256.

paraların Türkiye'nin sağlık savunmasına ayrılması dileğinde bulundu.[45] Bu hususun kabul edilmesi, iktisadi kaynakları sınırlı olan yeni Türkiye için bir avantaj niteliğindeydi. Aksi takdirde sağlık işleri için daha fazla bir bütçe ayrılması gerekecekti.

Görüşülen bir başka husus Türkiye'nin halen uygulamakta olduğu sağlık tarifesi konusunda yerli ve yabancı bayraklar arasında ayırım gözetmesine ilişkindi. Müttefiklere göre yabancı limanlardan gelecek gemilere ve yolculara uygulanacak olan sağlık tarifesi konusunda Ankara Hükümetince yayınlanan 16 Temmuz 1921 tarihli Kanunun birinci maddesinde Türk bayrağını taşıyan bütün gemilerden ton başına iki kuruş, yabancı bayrak taşıyan gemilerden ton başına beş kuruş vergi alınacağı hükmünün oluşu, Barış Antlaşması tasarısının ilgili maddesi ile çelişmekteydi. Buna cevaben Rıza Nur Bey, Türk Hükümeti'nin, barış yapılır yapılmaz Antlaşmanın şart kıldığı işlem eşitliğini gerçekleştirmek üzere kanunlarını ve yönetmeliklerini değiştireceğini bildirdi.

Böylece sağlık meselelerine ilişkin olarak taraflar arasında ihtilaflı bir husus kalmamış oluyordu. Sağlığa ilişkin Antlaşma hükümlerinde ve Türkiye'nin sağlık sorunlarına ilişkin olarak vereceği bildiri konusunda taraflar arasında anlaşma sağlanması üzerine Komite Başkanı General Pellé kabul edilen hükümlerin önemini belirtti ve 18 Mayıs 1923 itibarıyla taraflar arasında sağlık işlerine dair görüşmeler sona erdi.[46]

5. Antlaşma Hükümleri

Lozan Barış Konferansı'nın her iki aşamasındaki müzakereler neticesinde oluşturulan Sağlık Sorunlarına ilişkin hükümler Lozan Antlaşması'nın IV. Bölümü'nün II. Kesim'inde (Madde 114-118) yer almaktadır.[47] Ayrıca, Türkiye'nin sağlık teşkilatında geçici bir süre ile yabancı doktorlar bulundurulması konusunu düzenleyen ve Antlaşmaya ekli olan sağlık sorunlarına ilişkin bir bildiri bulunmaktadır.

---

45 **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler,** Takım II, C 1, Kitap 1, s. 260-261.

46 İsmet Paşa görüşmelerdeki durumu Ankara'ya bildirdiği 18 Mayıs 1923 tarihli telgrafında İkinci Komite'nin sağlıkla ilgili maddeleri kabul ettiğini belirtmişti. Bilal N. Şimşir, **Lozan Telgrafları-II (Şubat-Ağustos 1923)**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1994, s. 320.

47 **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler,** Takım II, C 2, (Çev. Seha L. Meray), A.Ü.S.B.F. Yayını No.348, Ankara, 1973, s. 44-45.

Madde 114: "İstanbul Yüksek Sağlık Meclisi kaldırılmıştır. Türkiye kıyılarının ve sınırlarının sağlık işlerinin düzenlenmesi ile Türk Yönetimi görevlidir." Bu madde, Türkiye'nin Lozan Konferansı'nın başlangıcından beri savunduğu, sağlık işlerinin ülkenin iç işi niteliğinde olduğu hususunu teyit etmektedir. Böylece Osmanlı İmparatorluğu zamanında bir kapitülasyon niteliği almış olan sağlık işleri konusunda yeni Türkiye bağımsızlığını ilan etmiştir.

Madde 115: "Türk bayrağı ile yabancı bayraklar arasında hiçbir ayırım yapılmaksızın, bütün gemilere ve Türk uyruklarıyla yabancı devletlerin uyruklarına, aynı şartlar altında, oranları ve şartları hak gözetir olması gereken bir tek ve aynı sağlık tarifesi uygulanacaktır."

Madde 116: "Türkiye, açıkta kalmış olan sağlık memurlarının, eski İstanbul Yüksek Sağlık Meclisinin fonlarından bir zarar-giderim [tazminat] alma haklarını ve bu Meclisin sağlık memurları ve eski sağlık memurlarıyla bunların hak sahiplerinin kazanılmış [muktesep] bütün öteki haklarını tanımayı yükümlenir. Bu haklara, eski İstanbul Yüksek Sağlık Meclisi yedek fonlarının kullanımına verilecek yöne, eski sağlık yönetiminin malî ve yönetsel bakımlardan kesin tasfiyesine ilişkin bütün sorunlarla, bunlara benzer ya da bunlarla bağlantılı bütün sorunlar bir Özel (*Ad Hoc*) Komisyonca çözümlenecektir; bu Komisyon -Almanya, Avusturya ve Macaristan dışında- İstanbul Yüksek Sağlık Meclisine katılan devletlerden her birinin birer temsilcisinden kurulacaktır. Gerek yukarıda belirtilen tasfiye ve gerek bu tasfiyeden sonra artacak paraların ne yönde kullanıma ayrılacağına ilişkin bir sorun yüzünden bu komisyon üyeleri arasında anlaşmazlık çıkarsa, bu komisyonda temsil edilen devletlerden her birinin Milletler Cemiyeti Meclisine başvurmaya hakkı olacaktır; Milletler Cemiyeti Meclisinin kararları son ve kesin olacaktır."

Madde 117: "Türkiye ile Kudüs ve Hicaz Hac Yolculuklarının ve Hicaz Demiryolunun denetiminde ilgili bulunan devletler, uluslararası sağlık sözleşmeleri uyarınca, uygun düşen tedbirleri alacaklardır. Bu tedbirlerin uygulanmasında tam bir tekdüzen sağlamak amacıyla, bu devletlerle Türkiye, bu Hac yolculuklarına ilişkin sağlık işleri için bir Eşgüdüm [koordinasyon] Komisyonu kuracaklardır; bu Komisyonda Türkiye Sağlık servisleriyle, Denizciliğe İlişkin Sağlık ve Karantina İşleri İskenderiye Meclisi temsil edilmiş olacaktır. Bu Komisyon, ülkesinde toplanacağı Devletin rızasını önceden almak zorunda olacaktır."

Madde 118: "Hac İşleri Eşgüdüm [Koordinasyon] Komisyonunun çalışmalarına ilişkin raporlar, Milletler Cemiyeti Sağlık Komitesiyle, Kamu Sağlığı Uluslararası Kurumuna ve haclarla ilgili olup da raporları isteyecek her ülkenin Hükümetine gönderilecektir. Komisyon, Milletler Cemiyetince, Kamu Sağlığı Uluslararası Kurumunca ya da ilgili Hükümetlerce, kendisine sunulacak her konu üzerinde görüşünü bildirecektir."

Anılan beş madde dışında, Lozan Antlaşması'na ekli olarak imzalanan II numaralı senet olan Boğazlar Rejimine İlişkin Sözleşme'nin 2. maddesinin 6. paragrafı, Boğazlardaki trafikle ilgili olarak "Sağlık bakımından korunmaya ilişkin özel hükümler"i içermektedir. İlgili paragraf şöyledir: "İçlerinde veba, kolera ya da tifüs olayları olan ya da yedi günden beri böyle olaylar çıkmış bulunan savaş gemileriyle, bulaşık bir limandan beş kez yirmi dört saatten az bir süre içinde ayrılmış bulunan gemiler Boğazlardan karantinalı geçecekler ve Boğazları bulaştırmak olanağını kesin olarak ortadan kaldırmak üzere gerekli bütün koruma tedbirlerini, gemide bulunan bütün olanakları kullanarak almak zorunda olacaklardır. İçlerinde bir hekim bulunan ve Boğazlardan durmaksızın ya da yük boşaltmaksızın doğrudan doğruya geçen ticaret gemileri de böyle davranacaklardır. İçlerinde hekim bulunmayan ticaret gemileri, Boğazlara girmezden önce -Boğazlar 'da durmayacak olsalar bile- uluslararası sağlık hükümlerinin gereklerini yerine getirmek zorunda olacaklardır. Boğazlarda bir limana uğrayan savaş gemileriyle ticaret gemileri, bu limanda uygulanabilir uluslararası sağlık hükümlerine bağlı olacaklardır."[48]

Sağlık sorunlarıyla ilgili olarak bir de Sağlık Sorunlarına İlişkin Bildiri (Mesail-i Sıhhiyeye Müteallik Beyanname) imzalanmıştır. 24 Temmuz 1923 tarihli ve Lozan'da imzalanan X numaralı senet olan bildiri, İsmet [İnönü] Paşa, Dr. Rıza Nur ve Hasan [Saka] Bey'lerin imzasını taşımaktadır.[49] Bildiri, Türkiye'nin sağlık teşkilatında beş yıllık bir süre için Avrupalı uzman hekimler çalıştırmayı kabul ettiği hususunu ve bu hekimlerin statüsünü belirtiyor ve bu nokta Türk Hükümeti'nin istediği şekilde Antlaşma maddeleri içinde değil, Antlaşmaya ekli bir bildiride yer almış oluyordu. Bildiri metni şu şekilde idi:

"Aşağıda imzaları bulunanlar, yetki belgeleri uyarınca davranarak, Türk Hükümeti'nin, beş yıl süreyle, sınırlarının Sağlık Yönetiminin Danışmanı olarak, Avrupa'lı uzman üç hekim atayacağını bildirirler. Bu hekimler, Türk me-

48 **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler,** Takım II, C 2, s. 59-60.

49 **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler,** Takım II, C 2, s. 104.

murları [statüsünde] olacaklar ve Sağlık Bakanına bağlı bulunacaklardır. Söz konusu Danışmanlar, Türk Hükümetince, Milletler Cemiyeti Sağlık Komitesi ve Kamu Sağlığı Uluslararası Kurumu[50] ile görüş birliği içinde düzenlenecek altı adlık bir çizelgeden seçileceklerdir. Bunların maaşlarıyla hizmetlerine ilişkin öteki şartlar, Türk Hükümeti ile adı geçen uluslararası kurumlar arasında görüş birliği içinde saptanacaktır.

Türk Sağlık Yönetimi, yukarıda sözü edilen Avrupalı uzman üç danışmanın yardımlarıyla, Türkiye kıyılarının ve sınırlarının sağlık yönetiminin örgütlenmesini saptayan bir yönetmelik düzenleyeceklerdir. Bu yönetmelik, uluslararası sağlık Sözleşmeleri hükümlerine ve Boğazlara ilişkin olarak da bugünkü tarihli Boğazlar Sözleşmesi'ne uygun olacaktır. Türk yönetimince toplanan sağlık vergileri [resimleri] geliri, yalnız Türk Sağlık Yönetiminin ihtiyaçlarında kullanılmak üzere ayrılacak ve Sağlık Bakanlığının bu amaçla düzenleyeceği bir ek bütçede gösterilecektir.

Lausanne'da 24 Temmuz 1923 tarihinde düzenlenmiştir."

Antlaşma hükümleriyle Türkiye sağlık alanında kendi teşkilatına sahip olma hakkını elde etmiş ve bu teşkilatın uluslararası nitelikte olmasının önüne geçmiştir. Türkiye, Sağlık Sorunlarına İlişkin Bildiri ile bu teşkilatta sadece beş yıl için, kendi hizmetinde ve Türk memuru statüsünde üç Avrupalı doktorun bulunmasını kabul etmiştir. Yabancı doktorlar, savaştan yeni çıkmış bir ülkenin sağlık alanında alacağı tedbirler konusunda geçici süreliğine bir danışma unsuru niteliğindedir ve üstelik bu üç doktor ülke geneline değil sınırlara ilişkin düzenlemelerde, yani karantina işlerinde, görev alacaklardır. Böylece Türkiye, Antlaşma imzalandığı sırada kırk iki doktorundan on biri, dört yüz yirmi beş memurundan yarısı Türk olan karantina idaresini, sadece danışman unvanıyla, kendi memuru statüsünde ve beş yıl süreyle çalışacak üç yabancı doktorun bulunmasına izin verecek hale dönüştürerek sağlık alanındaki kapitülasyon niteliği taşıyan uygulamalardan kurtulmuştur.[51]

---

50 Lozan Antlaşması'nın 99. maddesine göre, Paris'te Kamu Sağlığı Uluslararası Kurumu kurulmasına ilişkin 9 Aralık 1905 tarihli Sözleşme, Lozan Antlaşması yürürlüğe girer girmez ilgili diğer devletlerle Türkiye arasında yeniden yürürlüğe girecekti.

51 M. Cemil (Bilsel), **Lozan,** C 2, Ahmet İhsan Matbaası Ltd., İstanbul, 1933, s. 158; Osman Şevki Uludağ, "Son Kapitülasyonlardan Biri Karantina", **Belleten**, C II, Temmuz-I.Teşrin 1938, S 7/8, s. 464.

6. Lozan Sonrası Dönem

Lozan Antlaşması'nın 114. maddesi ile "İstanbul Yüksek Sağlık Meclisi" kaldırılmış, "Türkiye kıyılarının ve sınırlarının sağlık işlerinin düzenlenmesi ile Türk Yönetimi görevli" kılınmıştır. Bu hükme istinaden, 1914'te bağımsız bir Türk İdaresi haline getirilerek Hudut Sıhhıye Müdüriyeti Umumiyesi adını alan, ancak Mütareke döneminde Müttefiklerce yeniden uluslararası niteliğe kavuşturularak Beynelmüttefikin Sıhhi Kontrol İdaresi adını almış olan Karantina İdaresi, 1923'te lağvedildi ve memurları ve malî işleri tasfiye edildi. Karantina İdaresi kaldırıldığında elinde bulunan paradan eski karantina doktorlarına ve diğer çalışanlara tazminat ödendi, kalan miktar sağlık işlerinde kullanılmak üzere Türk Hükümeti'ne devredildi. Karantina İdaresi yerine, yaklaşık bir yıl kadar ömrü olacak olan, İstanbul ve Boğazlar Karantina Müdüriyeti kuruldu. 1924 Nisan'ında Müdürlük, Hudut ve Sevahil Sıhhıye Müdüriyeti adını aldı. 1927 sonlarına kadar İstanbul'da kalan bu idare, dönemin Sağlık Bakanı Dr. Refik [Saydam] Bey'in emriyle 1928'de Ankara'da Sağlık Bakanlığı binasına nakledildi. Aynı yıl müdürlük kadrosunda bulunan üç Avrupalı doktor kadrodan çıkarılarak sağlık işleri tümüyle Türk kadrolar tarafından yürütülür hale getirildi.[52]

Daha sonra Hudut ve Sahiller Sağlık Genel Müdürlüğü adını alan teşkilatın görevleri 24 Nisan 1930'da çıkarılan 1593 sayılı Umumi Hıfzısıhha Kanunu ile belirlendi.[53] Bu görevleri yapabilmek için gereken gelir, ülke limanlarına girip çıkan gemilerden alınacak sağlık resimleri ile sağlanacaktı. Söz konusu resimler, 1924 tarihli Washington Hava Sağlık Sözleşmesi hükümlerine uygun olarak belirlendi.

Lozan Antlaşması'nın 114. maddesi ile Türkiye sağlık işleri bakımından bağımsız olmuştu. Ancak Antlaşma'ya ekli Boğazlar Rejimi'ne İlişkin Sözleşme'nin 2. maddesinin 6. paragrafının içerdiği hüküm, Boğazlardan geçecek

52 1928'de Türkiye'de 1.078 hekim, 130 hemşire, 1.059 sağlık memuru, 377 ebe ve 128 eczacı bulunuyordu. İstatistik Göstergeler 1923-1995, DIE Yayını, Ankara, 1996, s. 41,43,45.

53 Hudut ve Sahiller Sağlık Genel Müdürlüğü'nün kadrosunda 1933'te 9 sahil sıhhıye idaresi, 13 sahil sıhhıye muhafaza memurluğu ile 3 tahaffuzhane, 2 bulaşıcı ve salgın hastalıklar hastanesi ve liman ve şehir laboratuvarları bulunuyor, buralarda 37 hekim ve 369 memur çalışıyordu. Esin Kâhya-Ayşegül D. Erdemir, **Bilimin Işığında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tıp ve Sağlık Kurumları**, s. 318-9. 24 Nisan 1930'da çıkarılan 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu aynı zamanda Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın ana kanunu niteliğindeydi.

gemilerin 'uluslararası sağlık kurallarına' tabi olmasını getiriyordu. Burada, Türk Hükümeti'nin getirebileceği ve uluslararası kurallara aykırı olmayan kayıtlar ve hassasiyetler dikkate alınmamıştı. Bu durum, 20 Temmuz 1936'da imzalanan ve Boğazlar rejimini Türkiye'nin arzusuna göre biçimlendiren Montrö Sözleşmesi ile giderildi.

Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin 3. maddesine göre "Ege Denizi'nden ya da Karadeniz'den Boğazlara giren her gemi, uluslararası sağlık kuralları çerçevesinde Türk yasalarıyla konulmuş olan sağlık denetimi için, Boğazların girişine yakın bir sağlık istasyonunda duracaktır. Bu denetim, bir temiz sağlık belgesi (patentesi) ya da işbu maddenin 2. fıkrasındaki hükümlerin kapsamına girmediklerini doğrulayan bir sağlık bildirisi gösteren gemiler için, gündüz ve gece, olabilen en büyük hızla yapılacak ve bu gemiler Boğazlardan geçişleri sırasında hiçbir duruş zorunda bırakılmayacaklardır.

İçinde veba, kolera, sarıhumma, lekelihumma ya da çiçek hastalığı olayları bulunan ya da yedi günden az bir süre önce bu hastalıklar bulunmuş olan gemilerle, bulaşık bir limandan beş kez yirmi dört saatten az bir süreden beri ayrılmış olan gemiler, Türk makamlarının gösterebilecekleri sağlık koruma görevlilerini gemiye almak üzere, sağlık istasyonunda duracaklardır. Bu yüzden, hiçbir vergi ya da harç alınmayacaktır; sağlık koruma görevlileri Boğazların çıkışında bir sağlık istasyonunda gemiden indirileceklerdir."

22. Madde: "İçinde veba, kolera, sarıhumma, lekelihumma ya da çiçek hastalığı olayları bulunan ya da yedi günden az bir süre önce bu hastalıklar bulunmuş olan savaş gemileriyle, bulaşık bir limandan beş kez yirmi dört saatten az bir süreden beri ayrılmış olan savaş gemileri, Boğazları karantina altında geçecekler ve Boğazların bulaştırılmasına hiçbir olanak bırakmamak için gerekli korunma önlemlerini gemideki araçlarla uygulamak zorunda olacaklardır."

24. Madde: "Boğazlar rejimine ilişkin 24 Temmuz 1923 tarihli Sözleşme gereğince kurulmuş olan Uluslararası Komisyonun yetkileri Türk Hükümetine aktarılmıştır."[54]

Böylece sağlık alanındaki tedbirleri (3. ve 22. maddeler) uygulamak Türk Hükümeti yetkisine verilmiş ve Montrö Sözleşmesi ile sağlık alanında Türkiye, toprakları üzerinde kendi kanunlarını tamamen hakim kılmıştır.

54 Seha L. Meray-Osman Olcay, **Montreux Boğazlar Konferansı**, A.Ü.S.B.F. Yayını, Ankara, 1976, s. 463, 468.

KAYNAKÇA

AK, Bilal, "Osmanlılarda Sağlık ve Hastane Yönetimi", Bilal AK-Adnan ATAÇ (Yay.haz), Osmanlı Devleti'nde Sağlık Hizmetleri Sempozyumu (Ajans-Türk Matbaacılık Sanayi A.Ş., Ankara, 2000) içinde, s. 135-170.

(BİLSEL) M. Cemil, **Lozan,** (C 1-2), Ahmet İhsan Matbaası Ltd., İstanbul, 1933.

BÖKE, Pelin, "İzmir Karantina Teşkilatının Kuruluşu ve Faaliyetleri (1840-1900)", ÇTTAD, VIII/18-19 (2009 Bahar/Güz), s. 137-159.

ÇADIRCI, Musa, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1997 (İkinci Baskı).

ERSOY, Nermin-Güngör, Yüksel-Akpınar, Aslıhan, "International Sanitary Conferences from the Ottoman Perspective (1851–1938)", Hygiea Internationalis, Volume 10, Issue 1, pp. 53-79, (2011).

FİŞEK, Gürhan, İşçi Sağlığı, A.Ü.S.B.E. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1984.

İstatistik Göstergeler 1923-1995, T.C. Başbakanlık DIE Yayını, Ankara, 1996.

KÂHYA, Esin-ERDEMİR, Ayşegül D., **Bilimin Işığında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tıp ve Sağlık Kurumları**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları No:302, Ankara, 2000.

KÜRKÇÜOĞLU, Ömer - ERHAN, Çağrı, "Lozan Gelişmeleri", Yaşayan Lozan (ed. Çağrı Erhan, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2003) içinde s. 17-107.

Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler, Takım I, C 3, (Çev. Seha L. Meray), A.Ü.S.B.F. Yayını No.320, Ankara, 1972.

Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler, Takım I, C 4, (Çev. Seha L. Meray), A.Ü.S.B.F. Yayını No.331, Ankara, 1972.

Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler, Takım II, C 1, Kitap 1, (Çev. Seha L. Meray), A.Ü.S.B.F. Yayını No.338, Ankara, 1972.

Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler, Takım II, C 2, (Çev. Seha L. Meray), A.Ü.S.B.F. Yayını No.348, Ankara, 1973.

MERAY, Seha L. - OLCAY, Osman, **Montreux Boğazlar Konferansı**, A.Ü.S.B.F. Yayını No:390, Ankara, 1976.

MERAY, Seha L. - OLCAY, Osman, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri**, A.Ü.S.B.F. Yayını, No:409, Ankara, 1977.

ÖZKAN, Orhan, "Atatürk Döneminde Sağlık Politikası", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi**, (A.Ü.S.B.F. Yayını, No:513, Ankara, 1982) içinde, s. 191-205.

PANZAC, Daniel, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)**, (Çev: Serap Yılmaz), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997.

SARIYILDIZ, Gülden, **Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1996.

ŞİMŞİR, Bilal N., **Lozan Telgrafları-I (1922-1923)**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1990.

ŞİMŞİR, Bilal N., **Lozan Telgrafları-II (Şubat-Ağustos 1923)**, Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1994.

ŞİMŞİR, Bilal N., "Lozan ve Çağdaş Türkiye'nin Doğuşu", **70. Yılında Lozan Barış Antlaşması Uluslararası Seminer**, İnönü Vakfı, Ankara, 1994.

ULUDAĞ, Osman Şevki, "Son Kapitülasyonlardan Biri Karantina", **Belleten,** C II, S 7/8, Temmuz-I.Teşrin 1938, s. 445-467.

REVISITING THE LAUSANNE TREATY: REFLECTIONS ON POLITICAL CONUNDRUM AND CONTEMPORARY DISCOURSE ON POLITICAL DEVELOPMENTS IN THE REPUBLIC OF TURKEY

Arshi KHAN *

Development and growth of the community largely depend upon its 'nature' (as reflected in Aristotle's theory of nature and Hegel's approach to Idea) which manifested in some parts of the world including the emergence of a strong State. Non-Western epistemological framework of understanding of development looks into Plato's approach to wisdom, rationalism and the Idea of Good. Here material temptations and self-interests are considered as the main cause of ignorance. Turks are credited with maintaining the legacy of humanism both during their administration in overseas territories and when they were reduced to be the nation-state. Theory of nature is quite applicable to understand both the Ottoman *Devlet (State)* and the present *Milli Devlet (National State)* which have in their respective capacities have shown their unfolding institutions, policies and actions.

Political developments are intrinsically connected with the community which seeks higher goals and objectives through advancing its nature in the form of a vibrant State and polity. This certainly requires the availability of basic physical conditions for the adequate growth of the State reflecting Aristotelian conception of the 'nature' located in some of the human groupings. The logical outcome of the 'nature' in terms of transition from the primitive form to highest form was more reflexive and dialectical, based on certain conditionalities. The statesman is supposed to assess the potentialities of the physical conditions and their efficaciousness for creating a functional and practical polity. These were some of the theorizing principles of Aristotle who

* (Former Fulbright Fellow, USA) Associate Professor, Department of Political Science Aligarh Muslim University Aligarh-202002 INDIA arshikhan@gmail.com

subscribed to the redefinition of 'nature' in the art of politics.[1] However, his priority to the promotion of morality and virtue of the individual, Platonic indoctrination, was instrumental in avoiding the dominance of economic and coercive factors commonly associated with the concept of the State.

Aristotle found the merit of meteoric rise of *Polies* in the nature of the state which had already existed prior to the time of the actual growth. Similarly, the Turks whose primitive stage began with a kind of tribal formation, emerged into *Devlet-e-Aaliyye Osmanliye (Ottoman Empire)* after reaching the higher state of development. The *Osmanli Devlet (Ottoman Empire)* also proved to be capable of sustainable maintenance of freedom, justice, prosperity and creativity for several centuries. This planetary State provided opportunities to minorities and other nationalities safety, security, dignity, rights including representation in development and governance. The 'nature-inspired' *Devlet (State)* driven by the duty of justice relied heavily on moral principles despite being one of the mightiest powers in the world. It neither used force against the people (who were subjects) nor used it as a means of revenge against the people of enemy territories. It showed its major interests in serving the communities of different faith as its duty to do justice. In other words, this *Devlet (State)* reflected the natural consequences of the natural growth of the Turkish community into the grand State. This *Devlet (State)* finally collapsed mainly due to the appearances of the fault-lines in the required physical conditions.

After the First World War was over, political forces of the union of economic and military powers built larger coalition against the new political forces in Turkey which were confused and bewildered over the wasteful expression of Arab rebellion in the name of 'nationalism'. This rebellion weakened both the Arabs and the Turks. The coalition was trying to redefine and reset the Arab world which in general got territorially fragmented and politically subjugated by the forces of colonialism. The Arab community largely failed to acquire those physical conditions which could unfold its natural development. However, this change and consequential events brought Turks to the playing field of 'political realism' which advocated the view of understanding and realizing goals and interests through power-politics. Power became the essence of the existence of human beings, national politics and international relations. National interests became the motivating force behind the policies and actions of the Turkish State. On the other hand, Turks, later, wanted to create a balanced centre within the anarchic world. For this they also appreciated liberal

institutionalism by showing their interests in the European Union and other international institutions.

The Turks saw the rise of nationalist forces in Europe turning into imperialist powers which were compressing Ottoman/Turkish *Devlet (State)* by helping the Arab rebellion from one side and capturing Turkish territories by their armies on the other. Moreover, the same forces on the Western front were framing their terms and conditions for Turks to have their own political formation. Under the external pressures, Turks were in the reverse gear to translate their political future into a nation-state after having the long experience of administering tri-continental territories and different nationalities. Turkey as a new born State was in the earliest state confronting the advances of the British, French Italian and Greek forces which were more interested in imposing conditions than facilitating the growth of the Turkish State. This was the age of great political trial and turmoil of the community into accepting the terms and conditions of victorious empire-states. Imposed conditionalities were mostly intended to create a subjugated political community with lost territories but they certainly provided space for the establishment of the State in turbulent situation. This was certainly a political development more in terms of structure than in substance.

There always exists a discourse in understanding and theorizing political growth and development which seek legitimacy in the corporate will of the society to be decisive and determining factor in preparing the future road-map of a new Nation-State. Such a will is generally reflected in the form of law-makers/representatives in the law-making body which signify the stakes and shares of citizens in national political formation. It is this body, having the legitimacy of the electorates, national and local governing institutions, which constitutionalise the rights of the governmental agencies, people and the citizens, in addition to their respective roles within and outside the national boundaries.

There were times when the imperialist forces were determining the future of dependent peoples and threatened nations. The West European powers were engaged in making unlawful and unreasonable political, territorial and economic gains by capturing others' territories as mandate territories and in some cases, they were using the instrument of treaties to nullify the legitimate rights of the rival powers. Similarly, the Communist power in the East was

engaged in universalizing its ideological gains based on force by annexing others' territories.

In all such affairs, the worst sufferers were the Ottoman subjects who had already lost a lot during the disastrous Balkan wars. After making the biggest physical and economic sacrifices in numerous battles against invading forces following the First World War, the Turks faced the decisive phase of human losses and unfair treaties against the Allies which somehow linked the approval and agreement over the Lausanne Treaty (1923) with the making of the Turkish Republic. This treaty seems to be a kind of Allies' Constitution for becoming the young Republic to oblige her to re-frame laws, rules, national policies and institutions and to follow the major guidelines mentioned therein.

In pursuit of political existence and survival, the new leadership of Turkey under Ghazi Mustafa Kemal Pasha resorted to a new social and cultural engineering to adapt Western values, culture, language, laws and institutions. This created a great political and social upheaval in Turkey taking a new turn towards accepting Western culture and values and shelving own history, memories and cultural values. On the one hand, this brought about severe internal conflicts between the new government and culturally conscious people while on the other such drastic changes driven by the new State indicated political aspirations of the ruling institutions to negotiate and adjust with Europe. In fact, such changes seemed to have been directed at the final goal of being the organic part of the European social whole. This was most probably the long term national interest of Turkish President to slowly enter into the European club. Acceptance of the Lausanne Treaty was some of the preliminary steps towards re-building her national identity.

Embracing the principle of friendly relations with the West, Turkish representatives accepted in good faith even the stringent Articles and Clauses with the main purpose of securing Turkish share and space in the European rim. The Turkish approval of the Lausanne was in fact inherently conditional to the extent of seeking political merger in terms of today's membership of the European Union. This was a kind of a social contract between the Contracting Parties under which the institutions, values, rights and powers would be re-designed for the purpose of securing equality, liberty and dignity at the end. The kind of 'General Will' decided by the Western Powers and Turkish leaders ultimately resulted in substituting one institution by another without looking into the purpose of their basic transformation.

There are numerous Articles in the category of political rights mentioned within the Lausanne Treaty where the sovereign rights of the Turkish Republic were constrained by the choices of the Western Powers particularly in the sphere of Ottoman Territories, Nationality question and the protection of minorities. Political writings in the name of Treaty resemble the "Melian Dialogue" mentioned in Thucydides' *History of the Peloponnesian War.* Kemalist conformity vis-à-vis the Western political interests is one of the political subjects of study by scholars which indicate the sacrifice of sovereign interests for the cause of peace. There is a need to look into the purpose of introducing such punitive measures in the form of Treaty and they need to be re-examined in the context of the emerging needs and prospects of the Republic which has thrived for nine decades mostly on its vibrant will and action to live in peace and dignity. Things have changed in the last nine decades opening many opportunities and avenues before Turkey which necessitate Turkish course of political developments.

Peace above Sovereignty

The classical theory of International Relations, particularly liberalism has focused on conflict resolution mechanism, which was practiced by Europeans after the Second World War. However, this was practiced by Turks soon after the First World War which is reflected in the Lausanne Treaty, 1923. Turkey preferred peace to conflict and sacrificed her rights and claims which were not renounced by others. The Western powers imposed the Lausanne Treaty for establishing the state of peace as it is evident from Article 1. Articles 2 to 16 of the treaty sketched the frontiers of Turkey and restrictions over her islands. Under Article 15, Turkey renounced in favour of Italy all rights and title over the following islands: Stampalia (Astrapalia), Rhodes (Rhodos), Calki (Kharki), Scarpanto, Casos (Casso), Piscopis (Tilos), Misiros (Nisyros), Calimnos (Kalymnos), Leros, Patmos, Lipsos (Lipso), Simi (Symi), and Cos (Kos), which are now occupied by Italy, and the islets dependent thereon, and also over the island of Castellorizzo.

Article 12 confirms the sovereignty of Greece over the islands of the Eastern Mediterranean, other than the islands of Imbros, Tenedos and Rabbit Islands, particularly the islands of Lemnos, Samothrace, Mytilene, Chios, Samos and Nikaria. Under Article 14, the islands of Imbros and Tenedos, remaining under Turkish sovereignty, shall enjoy a special administrative or-

ganisation composed of local elements and furnishing every guarantee for the native non-Moslem population insofar as concerns local administration and the protection of persons and property. The maintenance of order will be assured therein by a police force recruited from amongst the local population by the local administration above provided for and placed under its orders. It also arranged that the exchange of the Greek and Turkish populations will not be applied to the inhabitants of the islands of Imbros and Tenedos.

Residuary items were beyond the control of the Turkish State. Under Article 16, Turkey hereby renounced all her rights and title whatsoever over respecting the territories situated outside the frontiers laid down in this Treaty and the islands other than those over which her sovereignty was recognised by the Treaty, the future of these territories and islands were to be settled by the parties concerned. Under Article 17, Turkey renounced all rights and titles over Egypt and over Sudan which took effect as from 5 November 1914. Europeans also pressed Turkey to forget all undertakings and obligations in regard to the Ottoman loans guaranteed on the Egyptian tribute. Egypt was freed from all other obligations relating to the Ottoman Public Debt (Article 18). Settlement rights were also taken over by these powers. Any questions arising from the recognition of the State of Egypt were to be settled by agreements to be negotiated subsequently in a manner to be determined later between the Powers concerned (Article 19). Turkey also recognised the definite abolition of all rights and privileges whatsoever which she enjoyed in Libya under the Treaty of Lausanne of 18 October 1912 and the instruments connected therewith (Article 22). Turkey recognised and accepted the frontiers of Germany, Austria, Bulgaria, Greece, Hungary, Poland, Romania, the Serb-Croat-Slovene State and the Czechoslovak State (Article 26).

British authoritarianism in International Relations manifested when Turkey was forced to recognize the annexation of Cyprus by the British Government on 5 November 1914 (Article 20). Turkish nationals also lost their nationality in Cyprus and acquired the status of the British subjects (Article 21). They were given two-year time to opt for Turkish nationality and to leave Cyprus within one year after such adoption. Turkey lost power or jurisdiction in political, legislative or administrative matters which could have been exercised outside Turkish territory by the Turkish Government or authorities, for any reason whatsoever, over the nationals of a territory placed under the sovereignty or protectorate of the other Powers signatory of the present Treaty, or over the

nationals of a territory detached from Turkey (Article 27). After Turkey agreed to renounce its claims and rights outside the border, Europeans entered into the inner core of this country. The High Contracting Parties recognised and declared the principle of freedom of transit and of navigation, by sea and by air, in time of peace as in time of war, in the strait of the Dardanelles, the Sea of Marmara and the Bosphorus, as prescribed in the separate Convention signed on the same day regarding the regime of the Straits (Article 23).

Lausanne Treaty: European Treatise on the Protection of Christian Minority

Allies were determined to do everything possible for them to do for usurping Ottomans' territories and finally to divide the Anatolian part itself. The Sevres treaty (1920) was aimed at fragmenting the present Turkey into pieces distributed among the Allies but they failed against the successful Turkish resistance. Later on, under the Lausanne treaty (1923), they succeeded in taking over, directly and indirectly, the Ottoman overseas territories in addition to inflicting heavy losses of lives and properties. The Allies also came out with their strategy to raise the issue of the protection of minorities in order to keep their eyes and influence over the newly elected Republic of Turkey. The prejudices of the Allies can be understood by the fact that the Lausanne treaty looked more like a European treatise on Turkish Christian minority with devices and policies to be adopted by the Turkish Government.

Articles 38-44 clearly show how the High contracting parties were seriously concerned with the rights of non-Muslims in Turkey while they forgot similar obligations in neighbouring parts. Stipulations contained in Articles 38-44 were recognized as fundamental laws to be followed by Turkey which will not be affected by the executive and legislative powers of the Turkish Government. In other words, the Lausanne provisions were detrimental to the basic concept of internal sovereignty which constituted the core of every independent country (Article 37). In dealing with non-Muslims living within Turkey, the League of Nations and the European lawyers were brought into the realm of policies and actions.

It can be observed that the same powers were determined to keep Turkey, her rights and laws away from non-Turkish nationals and territories while they maintained their presence and engagement in the internal affairs of the Turkish Government. They were concerned with non-Muslims in Turkey so much

but were completely ignorant about Turkish community in Cyprus, Greek part of Thrace and in the Balkans. The fundamental laws of Turkey included the assurance of full and complete protection of life and liberty to all inhabitants of Turkey without distinction of birth, nationality, language, race or religion. All inhabitants of Turkey shall be entitled to free exercise, whether in public or private, of any creed, religion or belief, the observance of which shall not be incompatible with public order and good morals. Non-Moslem minorities will enjoy full freedom of movement and of emigration, subject to the measures applied, on the whole or on part of the territory, to all Turkish nationals, and which may be taken by the Turkish Government for national defense, or for the maintenance of public order (Article 38).

Turkish nationals belonging to non-Moslem minorities will enjoy the same civil and political rights as Moslems. All the inhabitants of Turkey, without distinction of religion, shall be equal before the laws. Differences of religion, creed or confession shall not prejudice any Turkish national in matters relating to the enjoyment of civil or political rights, as, for instance, admission to public employments, functions and honours, or the exercise of professions and industries. No restrictions shall be imposed on the free use by any Turkish national of any language in private intercourse, in commerce, religion, in the press, or in publications of any kind or at public meetings. Notwithstanding the existence of the official language, adequate facilities shall be given to Turkish nationals of non-Turkish speech for the oral use of their own language before the Courts (Article 39).

Non-Moslem minorities in Turkey shall enjoy the same treatment and security in law and in fact as other Turkish nationals. In particular, they shall have an equal right to establish, manage and control at their own expense, any charitable, religious and social institutions, any schools and other establishments for instruction and education, with the right to use their own language and to exercise their own religion freely therein (Article 40). As regards public instruction, the Turkish Government will grant in those towns and districts, where a considerable proportion of non-Moslem nationals are resident, adequate facilities for ensuring that in the primary schools the instruction shall be given to the children of such Turkish nationals through the medium of their own language. This provision will not prevent the Turkish Government from making the teaching of the Turkish language obligatory in the said schools. In towns and districts where there is a considerable proportion of Turkish nati-

onals belonging to non-Moslem minorities, these minorities shall be assured an equitable share in the enjoyment and application of the sums which may be provided out of public funds under the State, municipal or other budgets for educational, religious, or charitable purposes. The sums in question shall be paid to the qualified representatives of the establishments and institutions concerned (Article 41).

The Turkish Government was said to take, as regards non-Moslem minorities, insofar as concerns their family law or personal status, measures permitting the settlement of these questions in accordance with the customs of those minorities. These measures will be elaborated by special Commissions composed of representatives of the Turkish Government and of representatives of each of the minorities concerned in equal number. In case of divergence, the Turkish Government and the Council of the League of Nations will appoint in agreement an umpire chosen from amongst European lawyers. The Turkish Government was asked to grant full protection to the churches, synagogues, cemeteries, and other religious establishments of the above-mentioned minorities. All facilities and authorisation will be granted to the pious foundations, and to the religious and charitable institutions of the said minorities at present existing in Turkey, and the Turkish Government will not refuse, for the formation of new religious and charitable institutions, any of the necessary facilities which are guaranteed to other private institutions of that nature (Article 42).

Turkish nationals belonging to non-Moslem minorities shall not be compelled to perform any act which constitutes a violation of their faith or religious observances, and shall not be placed under any disability by reason of their refusal to attend Courts of Law or to perform any legal business on their weekly day of rest (Article 43). Europe asked Turkey to agree that Articles pertaining to non-Moslem nationals of Turkey constituted obligations of international concern and shall be placed under the guarantee of the League of Nations. They shall not be modified without the assent of the majority of the Council of the League of Nations. The British Empire, France, Italy and Japan hereby agreed not to withhold their assent to any modification in these Articles which was in due form assented to by a majority of the Council of the League of Nations.

Turkey was made to agree that any Member of the Council of the League of Nations should have the right to bring to the attention of the Council any

infraction or danger of infraction of any of these obligations, and that the Council might thereupon take such action and give such directions as it may deem proper and effective in the circumstances. Regarding any difference of opinion as to questions of law or of fact arising out of these Articles between the Turkish Government and any one of the other Signatory Powers or any other Power, a member of the Council of the League of Nations, shall be held to be a dispute of an international character under Article 14 of the Covenant of the League of Nations. The Turkish Government consented that any such dispute shall, if the other party thereto demands, be referred to the Permanent Court of International Justice. The decision of the Permanent Court shall be final and shall have the same force and effect as an award under Article 13 of the Covenant (Article 44). The rights conferred by the provisions of the present Section on the non-Moslem minorities of Turkey will be similarly conferred by Greece on the Moslem minority in her territory (article 45).

By the treaty of Sevres (10 August 1920), the Allies showed the extreme degree of threat to the Turkish community to be confined to the interior of Anatolia and the rest to be divided among England, France, Italy, Greece and Armenians. When Turks defeated the Greek forces invading Turkey and signed armistice in October 1922, the Allies brought another treaty—Lausanne on 24 July 1923 which was relatively less ruthless against the Turks. However, it should not be construed as a fair treatment by the Allies. The signatories--England, France and Italy, Japan, Greece, Bulgaria, Romania and Turkey agreed to give very little to Turkey and to take back almost all what the Ottomans had at the end of their time. Turkey was given Eastern Thrace and some of the Aegean islands but lost all rights over the territories which were lost during the First World War. Turkish Straits were demilitarized and thrown open to the Western vessels in times of peace and war. Turkey was forced to concede to compulsory reparations demanded by Greece under a separate agreement within the shadow of the Lausanne treaty.

Mustafa Kemal, who became Ghazi in 1921 after defeating the Greeks on the Sakarya river, hailed the Lausanne as a triumph for Turkey but similar approach would hardly be taken today. He took this treaty as a victory over the Sevres treaty and success in retaining what had been gained by the so-called rebel government. The Lausanne treaty was certainly a success over the Sevres but its nature remained intact. This was in fact a policy-driven document prepared by the Allies to remake Turkey from their angle and to make

it subservient to their aspirations, interests and larger goals. The treaty does not seem to create autonomous political space for Turkey in Europe, thereby, obstructing its policies and action according to its free will. The Allies did not provide any alternative for the Turks but enter into the agreement of doing what they wanted Turkey to do.

At the Lausanne conference, an Italian diplomat—Signor Montagna shared his opinion with Joseph Grew in the following way. He compared Turkey with a mummy which so long as it remains sealed in its tomb retains its normal state but as soon as the tomb is opened and it comes into contact with the outside air it immediately begins to decompose and to crumble away. Turkey's contact with outside nations would make her crumble away because she was not content to make all transition gradually as Japan had done, but must bring it about all at once.[2]

It was decided on 23 April 1920 by the Grand National Assembly presided over by Mustafa Kemal that sovereignty resided in the people and it was exercised by the Assembly. In January 1921, the Grand National Assembly again declared the Nation sovereign and entered into the absolutist mode declaring the abolition of the Sultanate. It was in the year 1921, the country was officially called "Turkey" (*Turkiye*). In 1924, the Constitution declared Turkey a Republic. Several nations in the East and the West have maintained the institution of conventional heritage and developed political institutions side by side. The United Kingdom itself is the example of maintaining the royalist class in ceremonial fashion. Three months after signing the Lausanne treaty, Turkey was proclaimed to be admitted into the international family. This has been the approach of many Western scholars but such a claim seems to be patriarchal in nature and gives credibility to the treaty makers and overlooking the dynamism and dialectical virtue of the Turkish community. In fact the community became the subject under the one-man leadership. The combination of unicameralism, military forces, bureaucracy and judiciary guided the community. Several democratic experiments since late 1940s invited military interventions and banning of political parties over forty times. Ultimately political parties having different preferences took over the governance of the community and replaced absolutism with democratism, and militarism with parliamentarism. Therefore, political parties became the instrument of the community which is still in unfolding its nature. However, the main challenge is to balance the power of the community with the responsibility of political parties in the *TBMM* (Turkish Grand National Assembly).

The First World War had devastative effects on the Ottomans' State. Sponsored Arab rebellion against them, divide between the royalists (forces supporting the Sultan) and the Kemalists (Nationalist) were boon to their enemies who were determined to usurp the Ottoman territories on the one hand and to further damage the *Devlet, (State)* on the other. Ottomans were at the risk of getting some parts of Anatolia and were forced to agree to the conditions set by the Allies. The Allies were neither interested to deal with Turks on fair terms nor wanted them to grow stronger in the future. They were equally opposed to both royalists and nationalists. They were also interested to create division between them to facilitate their interests. Four secret agreements concerning Turkey had been signed among the Allies during the First World War. The Constantinople Agreement (1915) between England, France and Russia sanctioned Russia's old aim—the acquisition of Istanbul. The London Pact (1915) between Italy, France and Russia, Italy was to receive certain territories in Asia Minor, including the share of the Mediterranean region of Antalya and upon these conditions Italy entered into the War.[3] The Sykes-Picot Agreement (1916) between England and France was mainly concerned with the partitioning of the Ottoman Empire in the Arab world soon after the War was over. The Ottoman territories in West Asia turned into mandate territories turning them into the colonies for exploitation and divide and rule policy. It was at that time the Allies had carved out an independent state of Armenia and scheme for Kurdish autonomy.

The Agreement, with the assent of imperial Russia, effectively handed over control of Syria, Lebanon and Turkish Cilicia to the French and Palestine, Jordan and areas around the Persian Gulf and Baghdad to the British. While neither France nor Britain actually 'owned' these territories, they were to effectively control them at a governmental and administrative level. Northern Syria and Mesopotamia were also considered to be an area of French influence while Arabia and the Jordan Valley were considered to be a sphere of influence of the British. Jerusalem was to be governed by an international administration. This agreement did clash with the McMahon Agreement of 1915 and the statements made by T E Lawrence to the Arabs who had expected to be allowed to govern their own regions after helping the Allies fight the Turks during World War One.[4]

The agreement took its name from its negotiators, Sir Mark Sykes of Britain and François Georges-Picot of France. Its provisions were as follows:

(1) Russia should acquire the Armenian provinces of Erzurum, Trebizond (Trabzon), Van, and Bitlis, with some Kurdish territory to the southeast; (2) France should acquire Lebanon and the Syrian littoral, Adana, Cilicia, and the hinterland adjacent to Russia's share, that hinterland including Aintab, Urfa, Mardin, Diyarbakır, and Mosul; (3) Great Britain should acquire southern Mesopotamia, including Baghdad, and also the Mediterranean ports of Haifa and Akko (Acre); (4) between the French and the British acquisitions there should be a confederation of Arab states or a single independent Arab state, divided into French and British spheres of influence; (5) Alexandretta (Iskenderun) should be a free port; and (6) Palestine, because of the holy places, should be under an international regime. This secret arrangement conflicted in the first place with pledges already given by the British to the Hāshimite dynast Ḥusayn ibn ʿAlī, sharif of Mecca, who was about to bring the Arabs of the Hejaz into revolt against the Turks on the understanding that the Arabs would eventually receive a much more important share of the fruits of victory. It also excited the ambitions of Italy, to whom it was communicated in August 1916, after the Italian declaration of war against Germany, with the result that it had to be supplemented, in April 1917, by the Agreement of Saint-Jean-de-Maurienne, whereby Great Britain and France promised southern and southwestern Anatolia to Italy.[5]

Agreement of Saint-Jean-de-Maurienne, (April 1917), pact concluded at Saint-Jean-de-Maurienne, on the French-Italian border, between Great Britain, France, and Italy to reconcile conflicting claims of France and Italy over southwestern Anatolia in the event of dismemberment of the Ottoman Empire at the end of World War I, then in progress. Under its terms France would be allotted the Adana region, while Italy would receive the remainder of southwestern Anatolia, including İzmir (Smyrna) and thereby of gaining control over of West Asia Minor. The agreement was endorsed (Aug. 18–Sept. 26, 1917) by the three powers, subject to the assent of Russia, which, because of the collapse of the tsarist regime, was not represented at Saint-Jean-de-Maurienne. In 1919 the Greek Prime Minister, Eleuthérios Venizélos, by obtaining the permission of the Paris Peace Conference for Greece to occupy İzmir, overrode the provisions of the agreement despite Italian opposition.[6]

Thus it was clear that the Allies had planned a settlement, amounting to the partition of Turkey. Theses secret agreements were the basis of the Sevres Treaty. Before the Treaty, parts of Turkey had already been occupied by the

Allies. Istanbul and the Straits were under their control. Kilikya passed from British to French. Certain towns were garrisoned: Konya by Italians, who had landed at Antalya, Samsun by the English, Bursa by the French and Greeks landed at Izmir.[7] The Sevres Treaty exhibited the real design of the Allies on 10 August 1920. Lloyd George talked of European morality on 24 June 1920 by describing the Sevres treaty as "a policy of releasing all non-Turkish populations from Turkish sway….If we allowed Mustafa Kemal or any other man of his type to break down that policy, Europe would have failed dismally in its duty."[8].

The Lausanne treaty, largely affected the role of the newly created Republic of Turkey, in its primary phases, vis-à-vis its former territorial nationalities/communities in the Balkans, West Asia and North Africa particularly in the realm of protecting the rights of Turkish minorities as well as other former subjects. The Ottoman *Devlet (State)* could have also created the Ottoman-Turkish Commonwealth of Nations provided the British and others would not have subjugated the Sultan. When the British lost on all fronts during the World War II, they did not scrap the vision of her Commonwealth. This scheme could have easily been taken up by the nations if they could have experienced transition without external interferences. British, Italian and French interventions obstructed the whole process of freedom in North Africa and West Asia and they created the culture of secrecy, fraud, fear, contempt, selfishness and authoritarianism within the ruling regimes of their preferences.

In its initial phase, the Republic of Turkey focused on state building exercise mainly based on the intellect of the elites belonging to armed forces, bureaucracy, judiciary and official media. The country remained systematically engaged with its European neighbours for promoting peaceful friendly ties. Therefore, Kemalism adhered to the principles of non-adventurism, pacifism, rationalism and international law abiding. Such lines of policies determined the role of Turkey for decades.

Despite having about 50 percent of its foreign trade with Germany till the beginning of the Second World War, Turkey remained neutral in this European civil war. Turkey believed in peaceful settlement of international disputes which resulted in concluding 120 treaties and pact alliances from 2 December 1920 to 1932. These treaties included all her neighbours, Balkan states, Spain, Norway, Argentina, etc. In opposition to this anarchic international situation,

Ataturk said in his thirty-six and a half-hour speech (known as *The Great Speech*) during 15-20 November 1927:

Unless the sovereignties unite into one single sovereignty, unless a higher power than nationalities appears, the world will perish. The real state could not be anything but the government of the united states of the world, which are necessarily brought together by the conditions of modern life. It is certain that sooner or later, men will be compelled to unite if they do not want to succumb under the weight of their own inventions.

He established friendship with Greece. In order to exclude the rival European powers from the Balkans, he did his utmost to expedite the Balkan Federation, the strongest member of which was Turkey. He talked of status-quo and peaceful settlement. He adopted the principle of strict neutral attitude towards Arab nationalism and all Arab questions. Ataturk said in 1922 that the "Turkish struggle does not concern Turkey only. If the struggle initiated by Turkey was only in its name and for its own account, it would perhaps have been of shorter duration and less bloody. Turkey has mounted an enormous and substantial effort. Because what it defends is the cause of all oppressed nations, the cause of the entire Orient. Turkey is certain that until final victory, all nations of the Orient which support it will march along".[9] His struggle during 1919-1922 shows his rejection of foreign occupation and external interference in national territory. Similarly his rejection of the Sevres Treaty showed Turkish assertion against foreign dictatorial methods at the diplomatic level.

In today's context, his vision can be underlined as the rejection of unipolarism. Gozalez Gomez points out the Kemalist legacy by highlighting the commitment to renounce unreal and absurd expansionist ambitions of territorial nature, or based on ethnic or religious Messianisms.[10] Ataturk had said to base one's own security on the respect for the security of all other peoples, thus establishing an effective peace policy.[11] He expected that "colonialism and imperialism will disappear from the Earth and will be replaced by a new era of harmony and cooperation between nations without any discrimination as to colour, creed and race".[12] To him, 'mutual security is the basis for happiness which all nations of the world should strive for unless such security is extended to cover all nations, it will not serve to assure world peace".[13] Ataturk had expected the League of Nations to "manifest itself and develop as an institution which is not an instrument of domination by the strong, but as one which

assures harmony and balance between nations and which helps conflicts to be reviewed and settled within fair and equitable premises".[14]

Turkey tried to establish friendly relations with almost all its neighbouring states between 1923 and 1937. Russia and Turkey signed a pact of mutual neutrality and non-aggression in Paris in 1925. In 1928, a Treaty of Friendship between Iran and Turkey was signed in Tehran, similar to the one previously signed with Afghanistan. Turkey continued to maintain friendly relations with those which were sending Turk minorities as refugees to Turkey (due to mass expulsion, and ethnic cleansing). Turkey joined the multilateral Kellog Pact of 1928 and took part in various political works of League of Nations. Turkey signed a treaty of "neutrality, arbitration and conciliation" with Greece in 1930 and the Balkan Pact on 9th February 1934 with Greece, Romania and Yugoslavia, signed in Athens. However, Turkish offer of cooperation with Bulgaria was without much success mainly due to the latter's isolating attitude and it signed pact with Italy. This Pact was the product of the 27th World Peace Conference which suggested the Balkan countries that they should meet in annual conferences. It was only in 1937 that Turkey signed the Saadabad Pact with neighbouring Iran, Iraq and Afghanistan which were relatively independent states at that time. This pact contributed to the mutual recognition of their existing borders. France finally surrendered Hatay to Turkey in 1939.

In response to Turkey's request to refortify the area, the signers of the Treaty of Lausanne and others met in Montreux, Switzerland and agreed to return the zone to Turkish military control. The convention allowed Turkey to close the straits to all warships when it was at war and to permit merchant ships free passage.[15] This was a good gain for Turkey. The Turkish Straits include the waters of the Dardanelles Strait, the Bosporus Strait, and the Sea of Marmara that connects the two straits. The Turkish Straits are considered an international waterway, connecting the Mediterranean Sea and the Black Sea. It is unique in the one nation – Turkey – controls the land on both sides of the Straits, which vary from four miles to about one-half a mile in width (not considering the Sea of Marmara). The Dardanelles are about 42 miles in length; the Bosporus is about 19 miles; and the Sea of Marmara is about 175 miles long. The Bosporus separates the European and Asian portions of the large city of Istanbul. The London Straits Convention of 1841 provided that only Turkish warships could transit the Turkish Straits in peacetime. Following

the defeat of the Axis Powers (including Turkey) in World War I, the Treaty of Sèvres demilitarized the Turkish Straits and established the International Straits Commission under the League of Nations to supervise the unrestricted transit of commercial and military vessels. With the rising militancy of the Soviet Union and its alignment (at that time) with Nazi Germany, the Allies met in 1936 and adopted the Montreux Convention regarding the Regime of the Straits. It returned control of the Straits to Turkey with some conditions. The Convention guarantees the free passage of civilian vessels in peacetime, but restricts the passage of warships not belonging to nations littoral to the Black Sea.[16]

Turkey remained neutral in the Second World War and continued to co-operate with the Western powers in reconstruction, security and diplomatic spheres. In its earliest phase, one can see the rise of the Democrat Party during 1950-1960. There are cases of military interferences, military take-overs, re-framing of the constitutions and February 28 Process. On the other hand, situations changed after the collapse of the Soviet Union and after the tragic incident of terrorism in the United States which began to disturb equations and settings at various levels. Within Turkey itself, democracy, open economy and other forces of globalisation brought about remarkable changes in various aspects of the society largely affecting the nature of Turkish politics. Similarly on the Caucasus, Turkey is faced with unpredictable Armenia and other young democracies. With Russian Federation, Turkey has renewed its interests as the former is both the reserviour of natural resources and supplying routes for oil and gas. On the western front, Turkey is still far from gaining EU membership and alarmed by growing American dominance over NATO. Both Islamophobia, terrorism, and anti-Turkish sentiments growing in Europe have also alarmed Turkey. It is difficult for Turkey to remain isolated from the so-called Middle East Spring and military interventions in North Africa.

It is also important to note the new phase of international relations that began with an attractive note of democracy, globalisation, human rights and world peace soon after the collapse of the Soviet Union but the ambitions, objectives and interests of the few powerful countries were exposed after the military invasion against Iraq in 1991. This intervention reproduced a chain of the violation of international laws and human rights. It is in this context, Turkey found itself encircled by new challenges to which it was not willing to conform in the beginning. Owing to the collapse of national powers of the

region one by one and continuing pressure over Iran and pressures on other countries on the pretext of terrorism, inter-state ties and ethnic issues raised by the United States, Turkey had to take a new turn in its foreign policy to serve its national interests. With a new party in power since 2002, the AK Party (Justice and Development Party) seems to shift to 'structural realism' to maintain its civilisational identity. Leadership in Turkey has not changed the basic discourse of political development as the new political forces also endorse the premise of national and international politics in Western epistemological paradigm.

Endnotes:

1. George H Sabine and Thomas L Thorson, *A History of Political Theory*, Fourth Edn., (New Delhi: Oxford and IBH Publishing Co. Pvt. Ltd., 1973), pp. 12-123.

2. Joseph C. Grew, *Turbulent Era*, Volume I (New York, 1952), 568.

3. T. L. Jarman, *Turkey* (Bristol: J. W. Arrowsmith, 1935).

4. http://www.historylearningsite.co.uk/sykes_picot_agreement.htm (Accessed on 5 October 2013).

5. http://www.britannica.com/EBchecked/topic/577523/Sykes-Picot-Agreement (Accessed on 5 October 2013).

6. http://www.britannica.com/EBchecked/topic/517329/Agreement-of-Saint-Jean-de-Maurienne (Accessed on 5 October 2013).

7. T. L. Jarman, *Turkey*, pp. 62-63.

8. Ibid., p. 64.

9. *Quotations* from Mustafa Kemal Ataturk, Ministry of Foreign Affairs, Ankara, 1982, p. 35, quoted by Roberto Gonzalez Gomez, "Kemal Ataturk: The Emergence of Modern Turkey", in the Proceedings of the International Conference on *Ataturk and Modern Turkey*, Ankara, 22-23 October 1998, Ankara Universitesi Siyasal Bilgiler Fakultesi Yayini, Yayin No. 582, p.36.

10. Ibid., p. 38.

11. Ibid.

12. Ibid., p. 114.

13. Ibid., p. 108.

14. Ibid.

15. http://www.britannica.com/EBchecked/topic/1319887/Montreux-Convention (Accessed on 7 October 2013).

16. http://www.maritimeprofessional.com/Blogs/Maritime-Musings/August-2012/Montreux-Convention.aspx (accessed on 7 October 2013).

TÜRK-RUS İLİŞKİLERİYLE LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI'NIN SOVYETLER DEVRİ SİYASET BİLİM LİTERATÜRÜNDEKİ DEĞERLENDİRİLMESİNE DAİR

Ergali ESBOSINOV*

Özet

Dünyaca geçerli bazı tarihsel olayları "tek kelimeyle", "çok kısa şekilde" ifade edebilen birçok sözcük ve deyimler vardır. Globalleşme, Perestroyka, Stratejik Savunma Sistemi ya da Yıldızlar Savaşı deyimleri koca bir devire işaret eder. Sovyet-Rus Siyaset Bilimi literatüründeki "Afganistan Savaşı" şeklinde geçen deyim ile Küba Krizi, "Soğuk Savaş Devri" de bunların arasındandır. Ama bu devirde bir "yan unsur" olarak bilinen ve bir ucu (bir anlamda) kaleme almaya çalıştığımız konuyla ilişkisi olan "Vietnam Savaşı", Kıbrıs Krizi ve Kore Savaşı da vardır. Daha sonraki Atom bombası olayı, 2. Dünya Savaşı sonrası kalkınma, Stalin Totaliter Sistemi, Hitler Nazileri, Antanta ile Bolşevikler, "Komünist Rus Devrimi", "Lenin" gibi adlandırmalarla beraber Osmanlı Devleti'yle Türkiye Cumhuriyeti, Lozan Barış Antlaşması'yla Kemalistler de o kadar önemli ve büyük konulardandır. Bu adlandırmalar belli başlı bir devire işaret ettiği kadar devri içinde değerlendirilecek olan sosyal ve toplumsal yapıya ve devri devletçilik anlayışından da haberdar eder. Bu anlayışta siyaset biliminin milli ve coğrafi sınırı olmamasına karşın "siyasi sınırıyla anlamsal çemberi" olması gayet normaldir. Bunu günümüzde bile görebiliyoruz. Kaleme aldığımız bu bildiride, devri Rus siyaset bilimince değerlendirilmiş dünyaca geçerli tarihi olaylarla önemli toplumsal değişikliklerden örnek sunmaya çalıştık. Makalemizin ana temasını oluşturan Lozan Barış Antlaşması ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği - Türkiye Cumhuriyeti ilişkileri bu konumuza dâhildir.

Anahtar Kelimleler: Siyaset Bilimi, Lozan Barış Antlaşması, Antanta, Atatürk, Lenin, Osmanlı, Türkiye, RSSC, Bolşevikler, Kafkasya, Taşnaklar, Savunma Birliği, Hunkar İskelesi.

* Doç. Dr., Abay Kazak Devlet Pedagoji Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler ve Yabancı Diller Fakültesi, Doğu Dilleri Bölümü, ergaliesb@mail.ru Almatı/KAZAKİSTAN

AN EVALUTION OF TURK-RUSSIAN AFFAIRS AND LOZAN PEACE PACT IN POLITOLOGY DURING THE SOVIET TIME

Abstract

There are many words which can shortly express the history of the people in each epoch. For example, chronologically the words: Globalization, Eurasia, Perestroika, Star Wars means different periods of the history. The words: "Cold War", "Caribbean crisis", "The war of Afghan" is also mean different periods. Among these words the war of Vietnam, Korean peninsula crisis, the crisis of Cyprus, which have been the subject of our research deal with the history of Turkey. There are also Nuclear weapon, consequences of the war, the Second World War, Hitler's Nazism and Stalin's totalitarian regime, Bolsheviks and forces of Atlanta, appearing of the USSR instead Tsar's Russia and a new Republic of Turkey instead of Ottoman Empire. In this regard, we pay most of our attention to the relations between the Soviet Union and Turkish Republic. As Bolsheviks' revolution played a big role in the forming of the USSR instead of Tsar's Russia and so Kemal revolution and Lozano Peace Conference played a big role in the history of Turkish Republic. The Lozano Peace Conference which was written in the basis of Soviet politics and the relations between the USSR and the Republic of Turkey is one of the most interesting themes as for the science history so for the science of politics. In our turn we would like to offer to our Turkish readers some researches which were written in the "Communist Russian" language.

Key words: Soviet Politology, Lozane Pease Pact, Antanta, Ataturk, Lenin, Ottoman Empire, Turkey, RSSR, Bolsheviks, Caucasus, Tashnaks, Defens union, Hunkar Haven.

GİRİŞ

İnsanoğlunun düşünce sisteminin gelişmesi ve binlerce yıldan beri devam eden tarihî değişiklikler dikkate alındığında siyaset biliminin insanoğlunun geçmişinde çok önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Toplumsal hayattan başlayarak insan yaşamının tüm kollarını kapsayan ya da o kollardan etkilenen siyaset bilimi, hangi millet olursa olsun tarihi geçmişinin aynası gibidir. Tarihi süreç içerisinde, çok da uzak olmayan yakın geçmişimize bakıldığında yaşanan bazı olayların meydana gelmesinde etkin olan toplumsal hareketlerin ve bireysel tavırların izleriyle yüz yüze geliriz. O zamanın şartlarında doğru-

luğuna inanılarak yapılan bu eylemlerin sonucunda istenilen hedefe ulaşma pahasına bireysel ölümlerin ve öldürmelerin dışında katliama ve soykırıma varan süreçler bile yaşanmıştır. Öyle ki, bir zamanları övünerek ortaya atılan değerlerin, doğrusu değerli sayılan kişisel prensipler ve görüşlerin vakit süzgecinden geçemeyip bir toza dönüştüğünü, gereksiz hale gelen arşiv çöpüne büründüğünü fark ediyoruz. Bu tip örneklere maalesef, uzaklardan olduğu kadar kendi memleket, yakın çevre, akraba topluluk veya komşu ülkelerde de rastlayabiliyoruz. Türkiye Cumhuriyeti'nin yakın komşusu Eski Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin, günümüz deyişiyle bağımsız Rusya Federasyonu ve Kazakistan dâhil, yeni bağımsız devletlerin devlet arşivleri de bu durumdadır. Günümüz gerçekleri ve yaşanan toplumsal değerler doğrultusunda "Büyük Ekim Devriminin Türkiye'ye Etkisi", "Bolşevik Devrimi ve İlk Türk Komünistleri", "Büyük Ekim Devrimi ve Türkiye'nin Ekonomi Bağımsızlığa Yönelik Mücadelesi", "Marksist-Leninist Estetik Dünyasının Türkiye'ye Yayılması", "Türk İşçi Kadınları Kurtarma Çalışmalarına Dair Problemler", "Türkiye'nin İşçi Proleter Sınıfı" gibi deyimleri gülümsemeden, belki de alay etmeden okumak mümkün değildir. Ama ne yazık ki, bu gülünç görünen sayfaları da kendimiz, babalarımız, atalarımız yazmışlardır. Uğruna dökülen kanlar ve alınan canlar olmuş. Ama daha beteri kanlı sayfaların yazarları da yazdıranları da neticesine bir şey kazanamamışlardır. Ne barışı ne de refahı. Özgürlük ve eşitlik, slogandan ve propagandadan ibaret kalmıştır çoğu zaman.

Belli bir millet veya devletin sınırlarını açarak gerçek barış ve gerçek refah uğrunda harcanan emeğe de şahit olmuşuzdur. Arada onlarca, yüzlerce sene geçse bile anmaya, anlamaya ve anlatmaya çalışırız. Lozan Barış Antlaşması bunların arasındadır. Antlaşma ortaya çıkmasından günümüze kadar sayısızca devletlerin siyaset biliminde yer alarak coğrafyaya göre, her bir toplumun yaşamakta olduğu sosyal ve siyasi sistemine göre değerlendirilmiş, araştırma konusu olmuş ve tanıtılmıştır. Bu konuda Türkiye Cumhuriyeti'nin yakın komşusu, Antlaşma görüşmeleri sürerken aktif rollerden birini üstlenen Bolşevik Rusya'sı daha sonraki SSCB istisna değildir.

Rus siyaset bilim literatüründe "Lozanskaya Mirnaya Konferensya" şeklinde geçen deyim'in Türkçe çevrisi "Lozan Barış Konferansı"dır. Görüldüğü gibi net ve açık bir mana ile "antlaşma" kelimesinin yerine herhangi bir anlam

ağırlığı bulunmayan "toplantı" yani "konferans" kelimesi kullanılmıştır. Benzeri "kelime oyunu" ya da "satır arası mana arama" gibi yorumlamalara yol açabilir çeviriler (deyimler) Rus siyaset bilim(i) literatüründe sıkça rastlanan olaylardandır. Ama Sovyet – Rus siyaset bilimi, dönemi rejimden ne kadar etkilense bile dünyaca önem kazanan tarihsel olayları bilimsel araştırma ve değerlendirmede kayda değer mesafe kaydetmiştir.

Rus milleti kadar himayesinde barındıran kalabalık ırk ve topluluğun yöresel ya da mahalli kültürleri, dilleriyle inançları Marksist-Leninist görüşlere pek alakalı olmamasına karşın, yerli yersiz sıkça rastlayacağımız "dünya işçi toplumu", "milli azınlıklar", "kardeş proleter sınıfı" gibi deyimleri geçmişin argosu saymamızda yarar vardır. Çünkü ün kazanmış bilim adamı dâhil, sıradan araştırma görevlisi de benzeri deyimleri kullanmadan geçemez; ırk, inanç ve coğrafyaya bakmaksızın bütün siyasi ve sosyal olayları ancak Marksist gözüyle değerlendirmek zorundaydı. Bu bakımdan ele alındığında, son dönem Osmanlı İmparatorluğu'yla yeni Türkiye Cumhuriyeti Devleti tarihi etrafında yoğunlaşan önemli olayların dönemin özelliği ve siyaset bilimi argosu gereğince kaydedilmesi şeklinde görünmesi gayet normaldir.

I. Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusyasının Son Dönemlerine Dair

XIX. asır sonraları Rus bilim adamlarının Türkiye'ye, Anadolu topraklarına olan ilgisini kısa şekilde şöyle özetleyebiliriz: "Osmanlı İmparatorluğu Dönemi ilgili tüm haberler Rus halkı arasında, özellikle okuyan kesimce büyük rağbet görürdü. Bu ilgi hem Avrupalı hem de Rus bilim adamlarının sürekli yayımladıkları makalelerle, araştırma ve bilimsel etütlerle canlılık kazanmıştır. Başta Moskova ve Petersburg olmak üzere Rusya'nın çeşitli şehirlerinde araştırma merkezlerinin, akademilerin açılması Osmanlı daha sonra Türk devletine yönelik bilim adamlarının yetişmelerine, bilimsel araştırmaların devamlı ve kesintisiz sürmelerine zemin hazırlamıştır. Konuyla alakalı Petersburg Üniversitesi'nin mezunu ve aynı üniversitede 49 yıldır profesörlük görevde bulunan V. D. Smirnov'u söylememiz en büyük görevlerimizdendir ki, Rus kökenli Osmanlı Türk tarih biliminin kurucusu olarak V. D. Smirnov'u tanımamız haklı olacaktır. Çünkü V. D. Smirnov bütün eğitimle bilimin ana malzemesi olan dil ve dillerle uğraşmış, Osmanlı İmparatorluğu dönemi Osmanlıcayı daha sonra Türkçeyi öğretmede büyük emek harcamıştır[1]. 1978 yılında

1 Sovetskaya tyurkologya. Akademya Nauk SSSR, Akademya Nauk Azerbaycanskoy SSR, Baku-1974, № 4. A. S. Tveritinova, "*V.D.Smirnov – istorik Turtsii"*. s. 105.

SSCB Bilimler Akademisi'ne bağlı Şarkiyat Enstitüsü'nce yayınlanan "Türkiye Tarihiyle İlgili Meseleler" kitabındaki "Türkiye Tarihini Öğrenmede Rusya Tarihçilerinin Eserleri. M. P. Vronçenko'nun Çalışmaları"[2] adına bir yazıda Osmanlı Devleti'nin geçmişini öğrenmede Mikayil Pavloviç Vronçenko'nun (D.T.-1802, Ö.T.-1855) özel yeri olduğundan bahseder. Dönemin Rus Coğrafi Derneğinin üyesi olan zat, mesleğince askeri geodezist'tir (askeri haritabilimci). M. P. Vronçenko, 1828-1829 yıllarındaki Rus-Türk Savaşı'na görevli giderek, askeri birliklerin geçtikleri yerlerin topografik incelenmesinde aktif rol üstlenir. Savaş devam ederken harita çalışmalarını Rumeli'de, Balkanlarda ve Moldova sınırlarında yürütür, Rus-Türk Savaşı sonrası 1830-1833 yılları arasında haritacılık çalışmalarını Trakya'da, Bulgaristan ve Sırbistan'da devam eder. Savaş sırasında Rus Ordusu komutanlarının biri olan General M. Kiselev, 1819 yılında özel defterine şu bilgileri aktarır: "Türk idaresi altında bulunan topraklar ve bu toprakların yer üstü özelliğiyle topografik verilerinden haberimiz yoktur. Bu tip bilgisizlik Rus askerlerinin ilerlemesini, hem kara hem de deniz sahillerinde aktif rol almamızı ciddi bir şekilde engellemektedir. Haritacılık çalışmalarımızı Osmanlı Türk yönetimiyle barış halindeyken de yürütmeliyiz" der.

M. P. Vronçenko'nun çalışmalarının, yoğunlaşarak devam etmesine, Çarlık Rusya ve Osmanlı Devleti'nin "Savunma Birliği'ni" oluşturmasına yol açan ve 1833 yılında imzalanan Rus-Türk *"Hünkar İskelesi Antlaşması"* etkili olmuştur. O anda İstanbul'un Anadolu yakasında devri Osmanlı Devleti Sultanı II. Mahmud'a Mısır'ın "kaçak devlet başkanı" Muhammed Ali'ye karşı mücadelesinde destek olma amacıyla Rus askeri üssü bulunuyordu. M. P. Vronçenko da üs'te yer alan Rus Ordusu'nun 6. Yaya Askerleri Birlikleri'nde görev alır. Bilim adamı, Osmanlı Devleti üst düzey bürokratlarının özel iznini alınca artık Anadolu'ya adım atar. 1834-1835 yılları arasında askeri haritacılık çalışmalarıyla beraber sürdüren halkbilim, toplumbilim, istatistik, ticaret, esnaf, çiftçiler üzerine incelemeleri ve etnografik çalışmaları Osmanlıca, Yunanca, Bulgarca ve Moldovaca bilmesiyle orijinal değer kazanır. M. P. Vronçenko Anadolu seferi çalışmalarını şöyle özetler: "Anadolu'da 10 bin verst mesafe kaydettim. 100'den fazla noktanın astronomik ve topografik bilgilerini netleştirdim. Sayısızca kara yol ve su ulaşımına uyan ve uymayan nehirleri ve sahillerini haritaya aktardım. Nehirlerin sahil özelliklerinden bahsetmeyi ih-

2 Problemı istoriy Turtsiy. Akademya Nauk SSSR, İnstitut Vostokovedenya, İzdatelstvo «Nauka», Moskva – 1978. G.A.Kleynman. *"İz istoriy izuçenya Turtsiy v Rossii.Rabotı M.P.Vronçenko"*., s. 93.

mal etmedim. Yol üzerindeki kasaba, şehirlerle ilgili bilgi topladım, sıradan vatandaşlarla sohbet ettim. Köylü, çiftçi, esnaf gibi Anadolu hayatının direği olanlardan, Rusya hakkında ve Rus halkı üzerine düşüncelerini öğrenmeye çalıştım. Bu arada Rus-Türk Savaşı'nın bitmesi, ama daha önemlisi Rus Ordusuna esir düşen Türk askerlerinin ülkelerine dönmelerine izin verilmesi ve İbrahim Paşa önderliğindeki Mısırlı askerilerin İstanbul'a gelmelerine Rusların engel olmaları söylentileri çalışmalarımı güvenle sürdürebilmeme neden oldu. Anadolu'nun doğal güzelliklerine hayranım, sıradan vatandaşların boşuna harcanan emeklerinden üzülüyorum. Bütün parasal kazançların İzmirli ve İstanbullu tüccar ve saraflarının elinde bulunduklarını fark ettim. Anadolu'nun iç kısmına para ulaşmaz, olsa olsa ondan biri zar zor ulaşır ve erir gider. Anadolu'yla Rusya ikili ticaretin son derece verimli olacağına inanıyorum. Rus ticareti İstanbul'la sınırlanmayıp Anadolu'ya yüzünü döndürmelidir. Üzerine durduğumuz Anadolu haritacılığı sahasındaki bütün bölgedeki ilk bilimsel çalışmadır, bir kolu Orta Doğu ülkelerine değmektedir". M. P. Vronçenko'nun 1836 yılının Nisan ayında sunduğu "Çalışma Raporu" TsVGİA adına Rusya Devlet arşivinde 282. dosya, № 450 evrakla saklıdır[3].

II. Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne Çarlık Rusya'dan SSCB'ye Doğru

Osmanlı'nın son dönemleriyle Türkiye Cumhuriyeti ilk yıllarındaki Osmanlı-Rus veya Türk-Rus ikili ilişkilerini değerlendirirken "Sovyet-Türk İlişkilerinin Hukuki Zeminleri"[4] adlı eserin önemli yeri vardır. Sovyet Sosyalist Rusya Federe Cumhuriyeti Sovnarkomu'nun (Hükümetinin) 3 Aralık 1917 tarihinde "Türk İşçi ve Esnaflarına Sesleniş" adında raporu, bu belgeyi takiben 13 Eylül 1919 yılındaki "Rusya ve Doğu Müslüman Ülkeleri İşçilerine Duyuru" adında raporu yayınlanmıştır. Devri yorumlamalarına göre rapor "… kardeş Türk işçi sınıfına yararlı olmuştur", çünkü devre dışı bırakılan Çarlık Rusya Yönetimi'nin "Türkiye Devletini parçalama" amacını güden birçok gizli antlaşmalarını su yüzüne çıkartmış ve "Çarlık Rusya'nın kötü niyetli maksadının gerçekleşmesine izin verilmemiştir". İki gün geçer geçmez 5 Aralık 1919 tarihinde çalışmasına başlayan "Rusya Sovyetlerinin (yerel devlet yönetimi) 7. Toplantısı" sonucu bir "Bildiri" yayımlanır. Bu bildiri "genç" Sovyet Sosyalist Rusya Federe Cumhuriyeti'nin "kardeş devlet ve topluluk-

3 **A.g.e.,** G.A.Kleynman, s. 101.

4 Velikiy Oktyabr i Turtsya, Tezisı i rezyume dokladov i soobşenii, İnstitut Vostokovedenya AN SSSR. Moskva – 1977.

lardaki işçi sınıfını destekleme" ve "elden gelen maddî ve manevî destekleri sağlama" maddesini de içermektedir. Başka bir deyişle bu Sovyet tipi yeni Rusya'nın o an Türk yönetimini tanıması ve bir bağımsız devlet olarak görmesi anlamına gelmektedir. 26 Şubat - 16 Mart 1921 tarihleri arasında çalışmalarını sürdüren Moskova Konferansı'nın son gününü takiben "Antanta ve Emperyalist güçlere rağmen" Türkiye ve Rusya arasında *"Türkiye ve RSSFC arasındaki Kardeşlik ve Dostluk Antlaşması"* imzalanmıştır[5]. Her iki ülkenin sivil savaş halinde olma zamanında imzalanan antlaşma daha sonraki ikili ilişkilere derin iz bırakan uluslararası düzeydeki esas belge olarak bilinir. Bu Antlaşmada her iki ülkenin toprak bütünlüğü, sınırların değiştirilemez olmaları gibi çok önemli maddeleri "Lenin prensipleri çerçevesinde hayata geçirilmiştir". Antlaşmada İstanbul Boğazı, Çanakkale, deniz sınırları ve Çarlık Rusya Yönetimi tarafından imzalanan "eskimiş ve kardeşliğe zarar verecek antlaşmalarını" iptal eden maddeleri de içermektedir. *Moskova Antlaşması*[6] gereğince devlet sınırlarını diplomatik ve askeri yönden koruma, Sovyet Hükümeti'nin "kardeş Türk halkına" maddi ve manevi desteği sağlama, Türk halkının bağımsızlık yolundaki mücadelelerini haklı görme gibi siyasi açıdan önem taşıyan maddeleri de bulunur. Bu Antlaşma, Sovyet Rusya'sı Komünist Partisi Merkez Teşkilatı tarafından 20.03.1921 tarihinde onaylanmış ise de, TBMM'de 21.07.1921 tarihli 140 No'lu Kararı ile çözüme bağlamıştır. Antlaşmaya göre ve her iki ülke hükümetlerinin onayları doğrultusunda "Türkiye Cumhuriyeti Devletine Kredi Dışı Parasal Yardım Sağlama" ve "İki Ülke Sınırları İçerisinde Hapiste Bulunan Askeri ve Sivil Görevlileri Ülkelerine Serbest Bırakma" maddeleri hemen yürürlüğe girer[7]. *Kars Antlaşması,* Moskova Konferansı Antlaşması'na benzemekle beraber, yerel özelliği esas alan bazı maddeleri içeriyordu. Sınırdaş köy ve kasaba sakinleri için devlet sınırlarını geçme işlemleri kolaylaştırılır, hayvan çiftçileri sınırdaş otlakları beraber kullanabilirler, sınır ticaretine canlılık kazandırma ve ekonomik ve parasal işlemlere yönelik devlet komiteleri kurulacaktır. 1921 Kars Antlaşması, ana 20 maddeye ilaveten 3 ek madde ile meydana gelen uluslararası hukuki bir belgedir. Kars Antlaşması TBMM tarafından 16 Mart 1922 tarihinde onayla-

5 **A.g.e.,** Velikiy Oktyabr i Turtsya F.Ş.Şabanov. "*Pravovıe osnovı stanovlenya i razvitya sovetsko-turetskih otnoşeniy"*., s. 16.

6 **A.g.e.**, Velikiy Oktyabr i Turtsya O.İ.Gigineyşvili. "*Moskovskiy dogovor «O drujbe i bratstve» 16 marta 1921 g. i voprosı vneşney politiki VNST"*., s. 19 .

7 **A.g.e.**, Velikiy Oktyabr i Turtsya F.Ş.Şabanov, "*Pravovıe osnovı stanovlenya i razvitya sovetsko-turetskih otnoşeniy"., s.* 17.

narak, 207 No'lu kararın meydana çıkmasına neden olur. Rus Hükümeti temsilen Bütün Rusya Merkezi İdari Komitesi tarafından 22 Mart 1922 tarihinde onaylanarak Antlaşma metnini karşılıklı iade etme töreni 11.11.1922 tarihinde Ermenistan'ın başkenti Erivan'da gerçekleşir[8]. Bu anlaşmaya göre eskiden devam eden Kafkasya yöresi kara sınırları anlaşmazlığı ortadan kalkmış, yeni Türkiye ve yeni Bolşevik Rusyasının uluslararası düzeydeki diplomatik zaferlerinin biri olarak saptanmıştır.

Uluslararası hukukî ve siyasî normlarına uyan bir sonraki ve kronolojik açıdan birçok siyasî meseleleri noktalayan Antlaşma, 2 Ocak 1922 tarihinde Ankara'da imzalanan *"Türk-Ukrayna Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması'dır"*[9]. Bütün Ukrayna Merkezi İdari Komitesi ve Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Hükümeti adına M. V. Frunze, Türk tarafı adına da dönem Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Komitesi Komiseri imza atmışlardır. Bu Antlaşma da Moskova Antlaşması çerçevesinde hazırlanır ve benzeri maddeleri içermektedir. Toplumsal kargaşa, sivil savaş ve bağımsızlık uğruna mücadele eden Türkiye Cumhuriyeti Devleti için bu antlaşmaların siyasî ağırlığı ve diplomatik önemi çok fazlaydı.

Devrin ülkeler arası ve her bir ülke içi toplumsal hayatı hızla değişiyor, Avrupa-Rusya ilişkilerinin gergin olması komşu ve sınırdaş ülkelere de gölgesini bırakıyordu. Bunun kadar önemli anlarda 1924 yılının 8 Eylül tarihinde "Sovyet – Türk İkili İlişkilerini Genişletme ve Geliştirme" amacıyla SSCB Hükümeti Temsilcisi Ya. Z. Surits Türkiye ziyaretini gerçekleştirir. Ziyaretinde Türkiye Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu Başkanı İsmet İnönü ile görüşerek, 16 Mart 1921 tarihli Antlaşmanın yenilenmesi ve daha geliştirilmesi konusunda mutabakata varılır. 19 Eylül 1924'te SSCB Dışişleri Komiseri G. V. Çiçerin, Ya. Z. Surits'e telgraf çeker. Telgrafta Sovyet Hükümeti'nin 1921 yılındaki Antlaşmaya "Dostça Tarafsız Olma" maddesini eklemek istediklerini iletir. Madde herhangi bir tarafın üçüncü bir taraf ile savaş halinde olması anında tarafsız kalmasını yükler ve herhangi birisine yönelik baskı yapan üçüncü tarafa herhangi bir destekte bulunmamasına yönelik yükümlülük üstler. Ama o an Türkiye Cumhuriyeti siyasi değişimler neticesinde (İsmet İnönü görevini bırakır) ikili görüşmelere ara verilir.

İsmet Paşa'nın yerine geçen Fethi Bey, SSCB temsilcisiyle olan 26 Kasım 1924 tarihli görüşmesinde iki ülke arası ilişkileri bir daha gözden ge-

8 **A.g.e.**, F. Ş. Şabanov, s. 17.

9 **A.g.e.**, F. Ş. Şabanov, s. 18.

çirerek yenilemeye hazır olduklarını iletir. Yeni antlaşmayla ilgili çalışmalar 1925'te yeniden başlar. Bu arada başta İngiltere ve Yunanistan olmak üzere batı devletlerinin Türkiye Cumhuriyeti'ne yönelik diplomatik baskıları canlılık kazanır. Arkasına İngiltere'nin desteğini alan Yunanistan Hükümeti, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'ne Balkan ülkelerini bir araya getirdiği "Lokarn Antlaşması'na" üye olması hususunda teklifte bulunur. Ama Türk Hükümeti teklifi onaylamamıştır. Aralık ayında Paris'te SSCB Dışişleri Komiseri G. V. Çiçerin'in Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü ile ikili görüşmeleri gerçekleşerek Türkiye Cumhuriyeti ve SSCB arasındaki "tarafsızlık antlaşması" konusu yeniden ele alınır ve teknik detayları incelenir. Hazırlık çalışmaları sırasında "dostça tarafsız olma" deyimi daha kısa ve net "neytralite" yani "tarafsız" kelimesine değiştirilir.

Antlaşma metnin "Giriş" kısmında her iki ülkenin karşılıklı ilişkilerinin "normal ve net" şartlar altında gelişmesi ve iyi komşu, kardeşçe ilişki kurma prensiplerini benimsemeleri" vurgulanır. Antlaşma 3 ana madde ve bu maddelere ilaveten protokolden ibarettir. Antlaşmanın 1. maddesine göre "Tarafların herhangi birisine 3. bir ülke veya ülkeler tarafından saldırı olduğu halde Antlaşma imzalayan 2. taraf tarafsız kalacaktır. "Her iki taraf birbirine yönelik saldırı amacıyla askeri girişimde bulunmayacaktır"; "İkinci tarafa siyasi, askeri ve diğer baskı amacıyla kurulan 3. ülke veya ülkelere herhangi bir destekte bulunmayacak"; "2. tarafa karşı yönelik kurulan 3. ülke veya ülkelerin siyasi veya askeri birliğine katılmayacak, herhangi bir şekildeki katılım türünü desteklemeyecektir" (2. madde). "Sovyet-Türk Antlaşması'nın geçerlilik süreci 3 yıldır. İlgili devlet kurumları onayladıktan sonra hemen yürürlüğe girecektir. Antlaşma imzalayan tarafların herhangi birisi Antlaşma sürecinin bitmesine 6 ay kala karşı tarafı uyarmaz ise iş bu Antlaşma kendiliğinden 1 yıla daha uzayacaktır" (3. madde)[10].

Aynı gün G. V. Çiçerin ve Tevfik Rüştü Antlaşmaya netlik ve açıklık kazandıran 3 Protokol'e imza atarlar. Protokolün 1. maddesi uyarınca "Antlaşmaya imza atan taraflar 3. ülke veya ülkelere yönelik tavırlarını veya ilişkilerini Antlaşma maddeleri yükümlülüğü dışında da yürütebilirler"; "Antlaşma'nın 2. maddesi uyarınca herhangi birisine zarar verebilecek 3. ülke veya ülkelerle olan ilişkileri "siyasi" olmakla beraber "parasal ve ekonomik amaçlı" olamaz"

10 **A.g.e.**, M.A.Gasratyan, *"Covetsko-turetskiy dogovor 1925 g. – dalneyşee ukreplenye politiçeskogo sotrudniçestva mejdu Sovetskim Soyuzom i Turtsey v 20-h godah".,* s. 22.

(2. Protokol); "Her iki taraf iki ülke arasında muhtemel anlaşmazlığı diplomatik yollarla çözmeye özen gösterir, diplomatik kanallarla çözülemeyen sorunlara yönelik devlet düzeyinde görüşmeler desteklenecektir" (3. Protokol). İki ülke arasındaki yeni antlaşma ile aynı gün, yani 17 Aralık 1925 tarihinde Paris'te SSCB Dışişleri Bakanlığı Komiseri G. V. Çiçerin ve Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü tarafından "Antlaşma Metinlerini Karşılıklı İade Etme Protokol'ünü İmzalama Töreni" yapılarak hukukî zemin kazanır.

1925 yılındaki Sovyet – Türk Antlaşması, 8 Ocak 1926 tarihinde SSCB Merkezi İdari Komitesi tarafından, 11 Şubat 1926 tarihinde de TBMM tarafından onaylanarak yürürlüğe girer. 29 Haziran 1926 tarihinde SSCB İstanbul Büyükelçisi Ya.Surits ve Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü arasında "17 Aralık 1925 tarihinde Sovyet-Türk Antlaşmasını Onaylayan Protokol'ü Karşılıklı İade Etme Töreni" gerçekleşir.

XIX. asrın 20'li yılları sonu ve 30'lu yılları başında yer alan Sovyet-Türk ve Türk-Sovyet ilişkileri 17 Aralık 1925'te Antlaşma çerçevesi gereğince ve 17 Aralık 1929'da Ankara ilaveleri ile iki ülke arasında olumlu netice vermiş, Antlaşmanın 30 Ekim 1931 ve 7 Kasım 1935'e kadar uzatmaları neticesinde uluslararası hukuk normlarına uyan, devri beklentilerini tamamen karşılayan Sovyet-Türk ilişkilerine derinden iz bırakan asıl belge özelliğini kazanmıştır.

Sovyet Yönetimi, Türk Hükümeti'nin İkinci Dünya Savaşı sonrası yürüttüğü politikasının 17 Aralık 1925 tarihli iki ülke arası imzalanan Antlaşma şartlarına uymadığı gerekçesiyle, 19 Mart 1945 tarihinde Türk Hükümeti'ne yönelik "…adı geçen Antlaşma'yı denonse (durduran) eden karar aldığını" duyurur[11]. Kararını da uzun süredir "… görüyoruz ki, SSCB ve Türkiye Cumhuriyeti arasındaki gergin halin yaşanmasında Türk Hükümeti sorumludur. 2. Dünya Savaşı öncesi ve savaş sırasında Türk yönetiminin Sovyetlere karşı tavırları Sovyet halkını rahatsız etmiştir. Türk Hükümeti'nin halklar dostluğuna verdiği zararlar, milli azınlıklar hususundaki politik tavırları, Türk işçi-proleter sınıfını siyasetten dışlatmaları Sovyet tipi devlet anlayışına aykırıdır. Üstelik ülkemiz hakkında yayım yapan yayın kuruluşlarına ciddi engel olmaları, Sovyet yönetimini haklı olarak rahatsız etmektedir", şeklinde tamamlamıştır[12].

11 **A.g.e.**, s. 24.

12 Akademya Nauk SSSR, İnstitut narodov Azii. Spetsyalnıy byulleten № 17. Moskva -1966. İzdatelstvo «Nauka». *"Turetsko-sovetskye otnoşenya".,* s. 12.

III. Rus Siyasi Literatüründe Lozan Barış Antlaşması

XIX. asrın sonuna doğru yarı feodal Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomi ve politik hayatında batı Emperyalist güçlerin, ilk önce Fransa ve İngiltere kökenli kapitalistlerin etkisi hissediliyordu. Geçmişi 80'li yıllara uzanan Alman sermayesi de, Batı kökenli kapitalistlerin kendi aralarındaki rekabetini daha gergin hale getirir, I. Dünya Savaşı öncesi Fransa'nın Türkiye'ye yatırımı 2240 milyon Frank ise, Almanya 1280; İngiltere de ise 750 milyon Franklık yatırıma sahipti. Osmanlı Devleti bankacılığında Fransızların %59; Almanların %22 ve İngilizlerin de payları %6.8 kadardı. Türk demirciliğinde Fransızların payı %76.5, İngilizlerin %6.6, Almanların %4.4 ise, diğer devletlerin katılımı %12.5 şeklindeydi. Demir yolu yapımındaki yatırımın ilk sırasında Almanlar geliyordu. Başta İngiltere olmak üzere ticaret sektörü de batı kapitalistlerinin ellerindeydi. Onlar "Kapitülasyon Hali" adına bir sözde Antlaşmayı bahane ederek ticari işlemlerde büyük referansa sahipti. 1881 yılında işlenmeye başlayan "Osmanlı Devleti'nin Borçlarını Ödeme" adındaki Batı bankacılığı lehine çalışan Antlaşma, Türk halkını sömürmenin bir aracı haline gelmişti: I. Dünya Savaşı öncelerinde Türk Devleti, Batılı 9 bin memura her yıl 400.000 Lira kadar maaş öderdi. Bununla sınırlanmayıp başta Fransız ve İngilizler olmak üzere Türk Devleti gelirinin büyük kısmını kontrol eder, toplam 144 milyon Pound-Sterlin tutarındaki Osmanlı Devleti borçlarının hisse senedi'nin %80 kadar büyük kısmına sahip çıkıyorlardı. Batı emperyalistlerinin bunun kadar serbest davranmalarına, başka bir deyişle sıradan vatandaşı sömürmelerine; dönemin Osmanlı Devleti Sultanı etrafında yoğunlaşan beceriksiz ve kendi çıkarlarını devlet siyasetinden daha değerli sayan bencil devlet adamları neden olmuşlardı. Onlar olup bitenleri sessice izler, ülke kalkınmasını hiç düşünmez, Türk milletinin sosyal yaşamlarını kolaylaştırma gibi amaç ve çalışmalardan uzak dururdu. Devlet yönetiminin halk çıkarlarından uzak durması sivil örgütlerin yaygınlık kazanmasına ve sıradan vatandaşın "sözünü duyar" hale gelmesine zemin hazırlamıştır. Benzeri ama sayısızca olumsuz sosyal olaylara ilaveten çevresinde bulunan rakip devletlerin Anadolu topraklarına yüz çevirmeleri bütün coğrafyayı gergin hale getirmişti[13].

Türk milletinin bağımsızlık yolundaki Milli Mücadelesi neticesinde ortaya çıkan "Lozan Barış Konferansı" dönemi için büyük önem taşıyan ve büyük değişikliklere yol açan siyasi bir belgedir. Konferans, çalışma süreci içerisinde

13 Noveyşaya istorya Turtsiy. Glavnaya redaksya vostoçnoy literaturı. İzdatelstvo «Nauka», Moskva-1968. "*Vvedeye*"., s. 7.

ara vererek, 20 Kasım 1922 - 24 Temmuz 1923 tarihleri arasında Lozan şehrinde yapılan bir uluslararası toplantıdır. Konferans katılımcıları Batılı Güçler (İngiltere Fransa, İtalya, Japonya, Romanya, Yugoslavya ve Yunanistan) ve Türkiye Cumhuriyeti'dir. ABD temsilcisi konferansa "gözlemci" statüsünde katılmıştır. Maddi-parasal içerikli toplantılarda Belçika, Portekiz, İsveç, Danimarka, Holanda ve İspanyol delegelerinin yer almaları gibi, deniz ulaşımı yani boğazlarla ilgili toplantılara Bulgaristan da katılmıştır. Konferans'a katılma arzusunu ileten Rusya'ya, Batı Emperyalist güçleri "Rusya, Türkiye ile savaşmamıştır" sözünü bahane ederek engel olmaya çalışmışlardır. Ama nihayetinde, Rusya'nın deniz yolları güvenliği açısından, boğazlarla ilgili net tavırlarından ve Yakın Doğu ülkeleriyle olan ilişkilerinden dolayı Boğazlarla ilgili toplantılara katılmasını onaylamak zorunda kalmışlardır.

Batı güçlerinin konferanstaki izlediği politikaları açık ve netti: Türkiye üzerindeki mali işleriyle ekonomi tekelini muhafaza ederek sömürge ülkesi olma halini devam ettirmekti. Türkiye ise politik ve ekonomik bağımsızlığını korumada kararlıydı. Konferans ile ilgili çalışmaları Mustafa Kemal yakından izlemiştir: *"Barış Konferansı ülkemizin siyasi ve ekonomi bağımsızlığı şartlarını yerine getiremez ise, herhangi bir mutabakat sağlanması söz konusu olamaz"*[14]. Lozan Konferansı sırasında Batı güçlerinin kendi aralarındaki anlaşmazlıklarla beraber, Türkiye'nin ortaya attığı şartları onaylamama, Sovyetler Birliği'nin fikirlerini göz ardı etme istekleri açıkça biliniyordu. Konferansın uluslararası önem taşıdığına işaret eden V. İ. Lenin şöyle der: *"Türkiye'yle ilgili ve muhtemelen kendi aralarında olabilecek anlaşmazlıklar, Fransa'yla İngiltere'yi savaş haline getirebilir"*[15]. Batı güçleri delegeleri Türkiye'nin artık bağımsız ülke olarak katılmakta olduğunu sindirememe ve kabul edememe gibi kişisel duygusallığa kadar ulaşan utanç hareketleri bile yaşamışlardır. Türk delegelerini tehdit etme, yerli yersiz ültimatom iletme gibi birçok kirli hareket yapmışlardır. Benzeri zorlu anlarda Sovyetler Birliği'nden gelen katılımcılar Türk delegelerine moral verir ve desteklerdi. Özellikle toprak sınırlarıyla, Boğazlarla ilgili görüşler gergin geçer; Musul, Kapitülasyon ve devlet borçları gibi konular hep görüş ayrılıklarına neden olurdu. İki ay çalışma sürecinden sonra Batılı güçler, Türklerle "Sevr Antlaşması'na" benzer bir antlaşma imzalamak istediklerini duyurur. Türkiye aldığı yeni teklifleri onaylamayınca, Konferans 4 Şubat 1924 tarihinde sona erer. Konferansın

14 **A.g.e.**, M.A.Gasratyan, s. 62.

15 **A.g.e.**, M.A.Gasratyan, s. 62.

yeniden canlanmasına her iki tarafın karşılıklı mutabakat sağlamaları ve ön antlaşmalar görüşleri sürdürmelerine neden olmuştur. Böylece Konferansın yeniden canlanması 23 Nisan'da başlamış, 24 Temmuz tarihinde Türkiye Cumhuriyeti ve Batılı devlet delegeleri tarafından antlaşmanın imzalanması şeklinde sona ermiştir. Boğazla ilgili görüşler aşırı derecede gergin geçmesi nedeniyle problemi çözmenin birkaç yolu bir anda değerlendirilerek, bunların arasında Sovyet tipi proje, İngiliz ve Türk projeleri işlem görmüştür. Sovyet lideri Lenin, 27 Ekim 1922 "Observer" ve "Mançester Gardyan" gazetesi yazarı M. Frabman'a verdiği demeçte: "…Bizim Boğazlarla ilgili fikrimiz, henüz işlenmekte olmasına karşın, umumiyetle şöyledir: **1**. Türkiye'nin milli güvenliği korunmalı ve yerine getirilmelidir; **2**. Askeri gemilerin Boğazlardan geçişi hem barış hem de savaş anında bütün devletlere kapalı olmalıdır. Bu tip yaklaşım kara ya da denizle sınırdaş komşu devletlere uyar, hem de deniz (kara) sınırları uzak olan devletler çıkarlarını da göz önünde bulundurur; **3**. Ticari amaçlı geçişle sivil deniz ulaşımı bütün devletlere açık ve serbest olmalıdır[16]". 4 Aralık 1922 tarihinde G. V. Çiçerin aracılığıyla duyurulan Sovyet Hükümeti'nin boğazlarla ilgili Bildirisi, Balkanlar dahil tüm Yakın Doğu ülkelerini derinden etkileyen barışçıl siyasî belge olarak tanınır[17]. Bildiride İstanbul şehrinin güvenliği, Türk milli bağımsızlığının garanti edilmesi, Boğazların Uluslararası Hukuki İşlemleri'nin Türk tarafına devredilmesi, bütün sınırdaş ülkelerin ticari ve ekonomi amaçla boğazları serbest kullanmaları gibi maddeleri içeriyordu. Üstelik Karadeniz havzası ülkelerini askeri güçlerle tehdit etme gibi tehlike sıfıra iniyordu. 18 Aralık 1922 tarihinde Sovyet Hükümeti bu bildiriye ilaveten "Deniz Ulaşımı Araçlarının İstanbul Boğazı'yla Marmara Denizi ve Çanakkale'den Geçişi (Boğazlardan Geçiş) Kuralları" adında bir uluslararası proje hazırlamıştır. Boğazlardan geçişle ilgili benzeri İngiliz projesinin tam tersine hem sınırdaş hem de diğer ilgili ülkeleri birbirini rakip eder, barışçıl amaçlardan uzak kalırdı. İngilizlere göre Boğazlar, barış ya da olağanüstü hal'e (savaş durumuna) bakmaksızın gece gündüz hem sivil, hem askeri amaçlı gemilere açık (serbest) olmalıdır, üstelik gümrük kaydı, vergi işlemleri gibi formaliteler yapılmamalıdır. Deniz ulaşımı kadar Boğazların hava sınırı da açık olmalıdır. İngiliz projesi, Boğazlara uluslararası statü vererek Türk Devleti'ni Boğazlardan uzaklaştırma, İstanbul'un Anadolu ve Avrupa yakaları sahillerini takiben koruma kalelerini yapma gibi maddeleri de içerirdi. Bu projenin yöre ülkeleri dahil tüm Yakın Doğu ve dünya barı-

16 **A.g.e.**, M.A.Gasratyan , s. 63.

17 **A.g.e.**, s. 63.

şın için tehlikeli olacağına bakmaksızın Fransa, İtalya, ABD ve Japonya gibi emperyalist ülkeler tam destek verdiler ve adı geçen projeyi işleme koymaya çalıştılar. Türk projesi ise Sovyet tipi projeye benzemekle beraber Boğazları Türk kontrolü altına alma, İstanbul'un güvenliğini garanti etme, ticari ve sivil amaçlı bütün geçişlere serbestlik tanıma, Karadeniz havzasında askeri amaçlı yabancı üs yapılmasına izin vermeme gibi maddeleri içermekteydi. Ama Türk tarafı ülkesinin maddi ve parasal yardıma ihtiyaç duyduğunu söyleyerek, bazı maddeleri değiştirebileceğine işaret etmiştir. Dolayısıyla Boğazlarla ilgili tüm tartışma ve görüşler Sovyetler Birliği ile emperyalist güçler arasında geçer. Boğazlarla ilgili antlaşma çalışması sırasında, Sovyet delegeleri, emperyalist güçlerin "bencil ve baskıcı hareketlerini" dünyaya duyurmaya ve açıklık kazandırmaya özen göstermiştir. Türk tarafının maddi çıkarlarını güden adımları sonucu bazı önemli maddeler Sovyetlerin ileri görüşlü maksadına aykırı düşmesinden dolayı ve emperyalistlerle Türk tarafının ikili görüşmelerini protesto ederek bir Denetleme Komisyonu çalışmasının zamanının geldiğini iletmiştir. Antanta güçleri, Sovyetlerin teklifini yok sayarak ve Türk tarafına her türlü baskı yapması sonucu Boğazlarla ilgili maddeleri Sevr Antlaşması'nın ufakça değiştirilmiş bir haline getirip, Türk tarafının onaylamasına ve imzalamasına gayret etmiştir. Neticede Boğazlardan geçiş Uluslararası Komisyona devredilecek, İstanbul'daki Türk askerî üssü 12 bin askerle sınırlı olacak, Anadolu ve Avrupa yakalarında askeri üsler bulunmayacaktır. 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan'da imzalanan Boğazlarla ilgili bildiri (Antlaşma) Sovyetler Birliği kadar diğer Karadeniz havzası ülkelerinin çıkarlarına aykırı düşmesi nedeniyle Sovyet Hükümeti tarafından onaylanmamıştır. Türk tarafının Lozan'da elde ettiği en büyük kazanç, milli bağımsızlığını dünyaya duyurması ve toprak bütünlüğünü garanti altına almasıdır. Antlaşmaya göre Türk himayesi altına Doğu Trakya, İstanbul'la beraber Boğazlar, Galiopol yarımadası, İzmir, Kilikya, Anadolu'nun Güneydoğu ilçeleri ve Andryanopol – Karaağaç civarları, İmbros-İmroz ve Tenedos-Bozcaada adalarıyla beraber, Anadolu yakasından 3 mil uzak olmaması şartıyla diğer ufak adalar dahil olmuştur. Antanta güçleri, İstanbul ve Çanakkale Boğazı'ndan gitmesine karşın Türk tarafı Irak, Suriye, Filistin, Ürdün, Mısır, Arap Yarımadası, Lübnan gibi ülkelerle beraber Dodekanez adalarıyla Kıbrıs adalarındaki hâkimiyetine son verecektir. Antlaşmaya göre kapitülasyon terimi herhangi bir anlamda ve yorumlamada kullanılmayacak ve Türk topraklarında bulunan yabancı Yargıtay ve Savcılık sistemi sona erecektir. Hapishane, posta ve telgraf sadece Türk hâkimiyeti altında bulunacaktır. Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet borçları, Türkiye'ye ve 1912-1913

yıllarındaki Balkan Savaşı sırasında Türk himayesi altında bulunan ülkelere devredilecektir. Ama son kararı, Türk tarafı ile Balkan Savaşı sırasında Türk himayesi altıdaki ülkeler verecektir[18].

Lozan Barış Konferansı Türkiye için hayati önem taşıyan birçok meseleyi çözememiştir. Onların arasındaki en büyük problem – Osmanlı'dan kalma Türk devlet borçlarıdır. Bu borçlarını ödeyemeyince Türkiye Cumhuriyeti'ni tam bağımsız devlet sayma ve Batı emperyalistlerinin sömürmesinden kurtulma gibi hayati prensipler gerçekleşemezdi. Üstelik Antlaşmaya göre Türk tarafı, 5 yıl boyunca gümrük vergisi tutarını değiştiremez, topraklarında bulunan yabancı ülkelerin mülklerine dokunamaz, anlaşmazlık çıkan maddi ve mali işleri yürütmede ancak "Uluslararası Mahkeme" şeklinde organize edilen bir mahkemeye başvurabilirdi. Ama benzeri olumsuz yönler, bir yönden Türk tarafının bağımsızlık ve toprak bütünlüğü uğruna verdiği bir avans gibiydi. Çünkü ortada Türk milleti ve Türk Devleti'nin yaşayıp yaşamaması kadar bir ciddiyet vardı. Bu antlaşma sıradan vatandaşla bütün Türk milleti kuvvetiyle beraberliğinin bir simgesi haline gelmiştir. Bağımsızlık uğruna harcanan Halk emeğinin, Emperyalist amaçla kapitalistlerden de üstün olabileceğinin şaşırtıcı bir örneği olmuştur. Lozan Antlaşması sivil savaşlardan sonraki dönemlerde ortaya çıkan ve Versal Sistemli Antlaşmalar sistemi çemberinde meydana gelen Sevr Antlaşması gibi gerici ve utanç verici uluslararası belgeleri sıfırlamada, ülke ve coğrafyadaki Antanta dahil bütün Emperyalist güçlerin tekelini kırmada tarihi role sahiptir. Anadolu halkı bağımsızlık yolunda diğer Doğu millet ve topluluklara örnek olmuş, yöre halkları arasındaki itibarı kat kat yükselmiştir[19].

IV. Taşnak-Türk Savaşı

28 Eylül 1920'de Kazım Karabekir Paşa yönetimindeki Türk Ordusu, Doğu Cephesi Birlikleri'nin askerleri Taşnaklar'ın Bardis, Penyak ve Oltı civarlarındaki Türklere karşı yürüttüğü girişimleri lehine faydalanarak Ermenistan'a saldırmıştır. Türk ordusunun yönetimi Ermenistan operasyonunu başlamadan önce "Bu yöredeki Antanta güçlerinin ajanları – Taşnaklar'dır. Biz Türkler, Ermeni halkını Taşnaklar'dan kurtarmalıyız" şeklinde bir ilanda bulunmuşlardır. Gerçeğinde Türklerin amacı, dönemi popüler sloganların gölgesine saklanarak yerli halkın dikkatini bir başka yöne çevirme ve Ermenistan topraklarının içerisine doğru ilerleyerek, Kafkasya coğrafyasında stratejik açı-

18 **A.g.e.**, s. 65.

19 **A.g.e.**, s. 67.

dan kendine güzelce zemin hazırlamadır. Lenin Türkçülere işaret ederek şöyle demiştir: "Bu aralarda Türklerin Batum'u ele geçirme amacıyla Ermenistan'a saldırdıklarını duyuyorum. Belki daha sonra Bakü'ye ulaşmak isterler. Bu konuda biz, mesafeli ve dikkatli olmalıyız"[20]. Türk Ordusu, Ermenistan topraklarına gitgide ilerler, Taşnaklar ise Antanta'dan destek bekliyorlardır. Eylül ve Ekim aylarında Taşnaklar, Batı güçlerinden Ermenistan'a destek çıkmalarını tekrarlamışlardır. Ama Batılılar "bu aralar yardım sağlayacak durumları olmadıklarını" iletmiş, "savunma konusunda kendi kararınıza göre hareket edin" önerisinde bulunmuştur. Gürcistan'daki ABD Büyükelçiliği Temsilcisi şöyle der: *"ABD Sevr Antlaşması'na katılmamıştır. Ülkemiz Ermenistan'ı bir devlet olarak tanımasına karşın, O'nun toprak bütünlüğü ve diğer güvenliğine dair kendine herhangi bir yükümlülük almamıştır. Dolayısıyla şahit olduğumuz krizde ülkemiz herhangi bir görevde bulunamaz"*. Ermenistan için hayatî önem taşıyan çetin anlarda dünya devlet ve toplulukları arasında yardım elini uzatan tek bir devlet Sovyet Rusyası olmuştur. Ama Antanta'ya güvenen ve onların adlarını fazlaca yücelten Taşnaklar, "Sovyet Rusya'dan yardım almaktansa Ermenistan'ı Türk Ordusu ateşine itme" anlamına gelen bir karar alırlar ki, Türk Ordusu yönetiminde bulunan Bolşevik Rusyası muhaliflerinin işlerini epey kolaylaştırmışlardır. Taşnakların Sovyet Rusya'dan artık destek almayacakları ortaya çıkınca 24 Ekim tarihinde Türk Ordusu yeniden askeri harekete geçerek Ermenistan topraklarının stratejik noktalarına çabukça sahip çıkarlar, ülke içine doğru hızlıca ilerlerler.

30 Ekim 1920 tarihinde Gürcistan'daki Ermenistan'ın Taşnaklı Hükümeti'nin diplomatik temsilcisi, Tiflis'teki ABD Büyükelçisi Mozel'e Antanta güçlerinden yardım istemekte olduklarını iletir. Benzeri isteklerini İngiliz Hükümeti'nin Kafkasya Temsilcisi Yarbay Stoks'a da sunarlar. Ama her iki istek de cevapsız kalmıştır. Durum böyle olunca Taşnaklı Ermenistan Türklere barış görüşmelerini başlamak istediklerini iletmek zorunda kalırlar. 6 Kasım tarihinde şu şartları içeren görüşme sona ermiştir: Türkler Aleksandropol kalesine girerek, istasyonu ele alacak ve kaleden 10 km çemberinde olmak üzere şehir civarı Türk hâkimiyeti altına girecek. Ermeni Birlikleri Aleksandropol'ün 15 km uzaklığındaki Arpaçay nehrinin karşı tarafına geçecektir. Türkler bununla yetinmeyip, 8 Kasım tarihinde Ermenilerden Batum Antlaşması gereğince olduğunu öne sürerek Ermenistan'dan askeri birliklerini cepheden geri almalarını, askeri araç-gereçlerle beraber demir yolu vagonlarını Türk

20 **A.g.e.**, "*Daşnako-turetskaya voyna",* s. 42.

tarafına bırakmalarını önermişlerdir. Taşnak Hükümeti son öneriyi yerine getirmeyince Türk birliklerinin operasyonu yeniden canlanır. 15 Kasım tarihinde Taşnak Hükümeti Türk tarafına görüşmeye başlamak istediklerini tekrarlar. 18 Kasım'da ateşkese dair bir antlaşmaya imza atılır ki, 26 Kasım'da da barış görüşmeleri başlar. Barış görüşmesi de Ermenilere büyük darbe vuran Aleksandrapolis Antlaşması'nı meydana getirir. Ama bu aralarda Taşnakları Sovyet tipi yönetim devreder, 2 Aralık 1920 tarihinde Ermenistan Komünist Sovyet Hükümeti'nin eline geçer. *Alaksandrapol Antlaşması* sözde Taşnak Hükümeti tarafından imzalandığından dolayı ne Sovyet Ermenistan'ı ne de Sovyet Rusyası tanımıştır. Ama zamanla önem kazanan ve değişik öneme sahip olan Sovyetlerle bağımsız Türkiye Cumhuriyeti arasındaki ileriye dönük barışsal ilişkiler Lenin'in yürüttüğü milli azınlıkların bağımsızlık yollarını destekleme politikasıyla ve Halklar Dostluğu Prensipleri sayesinde yeniden canlanır, coğrafya ve dünya barışını sağlamada olumlu iz bırakmıştır[21].

V. 1920'li ve 1930'lu Yıllardaki Sovyet-Türk Kültür İlişkilerine Dair

1925 yılında Türk Milli Eğitim Bakanlığı daveti üzerine V. V. Bartold ve V. A. Gordlevskiy kadar ünlü Sovyet bilim adamları Türkiye ziyaretinde bulunurlar[22]. Aynı yıl Türk Hükümeti de ünlü dilbilimci Fuat Köprülü başkanlığında bir Türk delegasyonunun Sovyetler Birliği'ne ziyarette bulunmalarına dair karar alırlar. Sovyetler Birliği'nde bulunan Türk delegasyonu Şubat 1926 Bakü'de yapılmakta olan "I. Uluslararası Türkoloji Kongresi"ne katılır, daha sonra belirttikleri gibi "...Kongre, Latin asıllı yeni Türk alfabesine geçme ve Türkçe reformla ilgili görüşleri olumlu yönde etkilemiştir". 1926-1927 yılları arası Türk bilginlerinden F. Köprülü ve İsmail Hikmet, Anadolu ve Azeri Türkleri Edebiyatları üzerinden Bakü Üniversitesi'nin "Doğu Dilleri Fakültesinde" derse girmişlerdir.

Diğer yandan Rusça 1926'dan itibaren İstanbul Üniversitesi'nde okutulmaya başlanmıştır. Yakub Kadri başkanlığındaki Türk delegesi, 1934'te Sovyetler Birliği Yazarları'nın 1. Kongresi'ne katılmışlardır. Kongre sonrası Türk ve Sovyet yazarları karşılıklı fikir alış verişlerinde bulunmuşlar, daha sonraki edebi-fikirsel bağlara zemin hazırlamıştır. Bu devir müzik, sinemacılık ve tiyatro sanatı ilişkilerinde önemli buluşmalar yer almış, özellikle Türk müzik

21 **A.g.e.**, s. 43.

22 Velikiy Oktyabr i Turtsya, Tezisı i rezyume dokladov i soobşenii, İnstitut Vostokovedeya AN SSSR. Moskva – 1977. T.P.Dadaşev, *"O sovetsko-turetskih kulturnıh svyazyah (20-e – 30-e godı)".*, s. 34.

sanatının yenilenmesine yönelik çalışmalar canlılık kazanmıştır. 30'lu yıllarda Türk bestecisi Orhan Gökçay şöyle der: *"Biz Rus müzik sanatını örnek almalıyız, Ruslar Milli müzik sanatını geliştirirken bildiğimiz ve hep onurlandığımız klasik şekle getirmeyi becermişlerdir ki, günümüz Rus müzik sanatı Batı Klasik müziğinden zerre kadar geride diyemeyiz"*[23].

Sonuç ya da Dönemin Argosuna Dair

"Türk İşçi Kadınları Kurtarma Çalışmalarına Dair Problemler" Rusya'daki Büyük Ekim Devrimi dünya işçi sınıfının kalkınmasıyla dünya kadınlarının özgürlük ve eşitliğini de gündeme getirmiştir. Günümüz Türkiye devleti bundan istisna değildir. 1918-1923 yılları arasında süren Milli Mücadele ve Sivil Savaş, Türk işçileriyle Türk kadınlarının eşitliği ve bağımsızlığı uğruna harcanan büyük emektir. 1918 Kasım-Aralık aylarında İstanbul, İzmir gibi büyük şehirlerin yanı sıra Anadolu'nun Batı ve Doğu yörelerinde Türk işçi kadınlarının haklarını savunan kadın dergileri faaliyete geçmiştir. 1920 yılı sonuna doğru Türk kadın haklarını destekleyen kurum ve kuruluşların sayısı 20'ye ulaşmıştır. Bunların arasında "Türk Kadınlarının Milli Mücadeleye Yardım Teşkilatı" ün kazanmıştır. Yeni Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşunda Türk kadınları erkekler kadar emek harcamış, vatanı ve devleti uğruna can vermişlerdir. Ama en değerli ve en üstün başarıları da Yeni Türk Anayasası'nda erkek ve kadınların eşit derecede hak kazanmaları ve kadın özgürlüğünün resmi tanınması olmuştur: bakınız; 20 Nisan 1924 tarihli Türk Anayasası'nın 68. maddesi[24].

"Bolşevik Devrimi ve İlk Türk Komünistleri". 1918 yılının yazında Rusya topraklarında bulunan sivil Türk topluluklarıyla esir düşen Türk askerlerinin birleşmesiyle Sovyet Rusya'da "Türk Komünistleri Birliği" adına ilk Türk komünist teşkilatı meydana gelmiştir. TKB başkanlığını, 1917'de Rusya Bolşevik Partisi üyeliğini kabul eden dünyaca tanınmış komünist-lider Mustafa Subhi yürütür. Himayesi altında çalışan "Yeni Dünya" gazetesi Türk işçileri eğitiminde ve Türk toplumuna komünist idealleri yaymada önemli rol üstlenmiştir. Rusya topraklarında meydana gelen Türk Komünistleri Birliği üyeleri Sovyet Bolşevik Rusyası bağımsızlığına destek vermiş, Antanta gibi emperyalist güçlere karşı mücadelede Kızıl Ordu askerlerine yakışır derecede kahramanca savaşmışlardır. TKB üyelerinin bir kısmı Sovyetler Birliği'nin Orta

23 **A.g.e.**, s. 35.

24 **A.g.e.**, A.A.Djafarova, *"Problemı osvobojdenya trudyaşihsya jenşin Turtsii"*., s. 67.

Asya, Yukarı Volga Havzası (Povoljye), Kafkasya ve Ural Dağları yöreleri gibi çeşitli yerlerde yerel yönetim birimlerinde (Mestnıye Sovetı), işçi sendikalarında, eğitim-kültür kurumlarında çalışmışlardır.

Türk Komünistleri Birliği, Ekim 1918'e kadar faaliyette bulunan "İttihat ve Terakki" gibi eskici ve gericilerin oluşturduğu güçlerle mücadele etmede önemli rol üstlenmiştir. Onların III. International ve Bolşevik Rusyasının sayesinde tüm dünyaya hızla yayılmakta olan komünist idealleri politik spekülasyon aracı haline getirerek "İslamî Bolşevizm" ve "İslami Milliyetçilik" adına skolastik görüşleri ortaya atmaları "Türk Komünistleri Birliği"ni ciddiyetle rahatsız eder. Aralarındaki görüş ayrılıkları karşılıklı mücadeleye ulaşmıştır. TKB bir ilerleyici sivil toplum ve halkın desteğini gören bir güç olarak 1919-1922 yılları arasında süren Sivil Savaş ve Milli Mücadelede tabii olarak Batı kökenli emperyalist güçlere karşı çıkmış, o an Türk halkının Milli Bağımsızlık yolundaki önderi Mustafa Kemal'e açıkça destek vermiştir.

1919'un yaz aylarında TKB üyeleri, aralarında kendi temsilcileri de olan Komintern'e ait Çalışma Komitesi'nin faaliyeti neticesinde Mustafa Kemal ile baş başa görüşme fırsatını yakalamışlardır. Bolşevik Rusyasının ve Komitern'in dünya işçilerinin bağımsızlıklarını desteklediklerı kadar Türk halkının bağımsızlık yolundaki mücadelesini desteklemek istediklerini iletmişlerdir. 1920 yılında Azerbaycan'da Komünist yönetimi oluşunca Bolşevik Rusya'yla Anadolu'nun karşılıklı ilişkileri canlılık kazanmıştır. Türk Komünistleri Merkez Teşkilatı Delegasyonu'nu 1920 yılında Anadolu seferi sırasında Mustafa Kemal'e TKB çalışması hakkında rapor sunmuş, Dünya Türk Komünistleri Kurultayı'nın yapılması zamanının geldiğine işaret etmiştir. TKB lideri Mustafa Subhi, hem Sovyetler Birliği'nde hem de Anadolu'da faaliyette bulunan tüm komünistlere ve "solcu sosyalistlere" seslenerek "ilerleyici iki büyük gücün" Ortak Kurultayı'nı yapma zamanı geldiğine dair bir bildiri yayımlamıştır[25].

"Büyük Ekim Devrimi ve Türkiye'nin Ekonomi Bağımsızlığa Yönelik Mücadelesi". Büyük Ekim Devrimi dünya siyasi dengesini işçi-proleter sınıfıyla milli azınlıklar eşitliği lehine bozduğu gibi birçok devlet ve toplulukların milli bağımsızlık ve özgürlük yolundaki engellerini kaldırmaya da etkili olmuştur. Sovyetler Birliği'nin yakın komşusu Türkiye Cumhuriyeti bunların arasındadır. Türkiye'nin 1920 yıllarındaki ekonomik durumu "kapitalizm öncesi gelişme" ile "feodal ve yarı feodal yönetim sistemi" karışımı bir özelliğe sahipti.

25 **A.g.e.**, R.P.Kornyenko. *"Velikiy Oktyabr i zarojdenye kommunistiçeskogo dvijenya v Turtsii"*., s. 8.

Ülkede burjuva sınıfının ilk işaretleri olmasına rağmen, klasik şekildeki işçi sınıfı yok gibiydi. Ülkeyi derinden etkileyen siyasi-sosyal ve toplumsal olaylar dünya kapitalizm sisteminin çöküşüyle denk gelir, dünya ekonomi haritasında, o anlar yalnız olsa da bile, Sovyetler Birliği himayesi altında yeni süper gücün yıldızı parlamaya başlamıştı. Emperyalist devletlerin sömürgeye dayanan ekonomi sistemleri çöküş aşamasında olmasına rağmen, bu sistemi kökünden sökecek olan Asyalı ve Afrikalı milli azınlıkların mücadelesi yetersiz kalıyordu. Ama Sovyetler Birliği'nin ortaya çıkması Türkiye gibi bağımsız ve yarı bağımsız devletlerin çoğalarak dünya ekonomik sisteminin yeniden yapılmasında etkili rol üstleneceği ortadaydı. 17 Şubat - 4 Mart 1923 tarihinde yapılan *İzmir Ekonomi Kongresi'nde* Türkiye'nin çeşitli sosyal sınıf temsilcileriyle yeni kurulma aşamasında olan işçi sendikaları, esnaf ve sanayicilere konuşma yapmış, ülkenin ekonomik durumuyla ilgili önemli raporlar sunmuştur. Kongreye şahsen katılan Mustafa Kemal şöyle demiştir: *"Dış ülkelere olan ekonomi bağımlılığımızı bir an önce kırmalıyız"*. 1920 yıllarındaki Kemalistler tarafından yürütülen ekonomi politikasının özeti şuydu: ülkede bulunan yabancı sermayeli firmalara devlet kontrolünü yoğunlaştırma, mal üretimiyle sermaye istikametini yerel yönetime devretme. Bu ilkeler doğrultusunda yabancı sermayeli firmalar ya Türk katılımıyla anonim şirketi olacak ya da Türk Devleti tarafından tamamıyla satın alınacaktır. Bunlarla beraber yerel Türk burjuva sınıfını yeniden oluşturma çalışması devlet tarafından destek görerek hız kazanmıştır. Ama gerçekle maksat arasında farklılık oluşarak yeni Türk ekonomisinin bir sektöründe yerel sermaye çoğalmaya başlayınca bir başka sektöründe de yabancıların payı oldukça büyüktü. Örneğin, yabancıların payı kimya endüstrisinde %32,8, gıda endüstrisinde %66,4, tekstilde %70,3, çimentoda da %98,5 idi. İstatistik verilerine göre 1923-1930 yılları arasında Türk yönetimi ondan fazla şirketi devletleştirmiştir.

1930 yıllarında yeni Türk Hükümeti sağcı Liberal-Cumhuriyet Partisi ve "Kadro" adına ufak burjuva sınıfının akademisyen radikal kolunun şiddetli engellerini aşarak ekonomi bağımsızlığın temellerini atmışlardır. Türkiye Cumhuriyeti, yeni kalkınmakta olan devletlerin ilki olarak Sovyet tipi planlı ekonomiden ve işçi-proleter sınıflı Sovyet halkını örnek almaya çalışmış, milli endüstrileşme politikası esnasında Sovyet Hükümeti tarafından kayda değer teknik donatımla maddi destek almayı da ihmal etmemiştir[26].

26 **A.g.e.**, P.P.Moiyseyev. *"Velikiy Oktyabr i borba Turetskoy Respubliki za ekonomiçeskuyu nezavisimost"*. s. 24.

"Marksist-Leninist Estetik Dünyasının Türkiye'ye Yayılması (1960-1970 yıllar)". Son zamanlarda öncül Türk kurum ve kuruluşları Marksist-Leninist estetik dünyasıyla ilgili meraklarını hissettirmeye başlamışlardır. Bu tip gelişme zaten dünya öncül toplumlarının benimsemeleriyse diğer yandan da 27 Mayıs 1960 Devrimi'nden sonraki Türk toplumunun demokrasi değerlerini gündeme getirmelerinden kaynaklanmaktadır. 1966-1970 yılları arasında temeli Marksizm ilkelerine dayanan estetik değerlerle ilgili tüm makale ve mektuplar Türkçeye çevrilmiştir. Lenin'in "Edebiyat ve Sanat Üzerine Notlar" adında yazıları; F. Engels'in "Gerçek Realizm Üzerine Notlar" adında makalesi; Lenin'in "Komünist Parti'sinin Kuruluşu ve Parti Literatürü" adılı makalesi; "Lev Tolstoy Üzerine Notlar" başlıklı kısa kişisel değerlendirmeleri gibi eşsiz eserler bunların arasındandır. Öncül Türk entelektüelleri Maksim Gorki, Lunaçarski ve Plehanov gibi dünya işçileri tanıyan komünist liderleri tanımakta ve onların eserlerini okumaktadırlar. Marksizm'in estetik değerlerini Türk okuyucularına sunmada, Türk toplumunu ve Türk kültürünü öncül Marksist-Leninist estetiğiyle süslemede "Yarına Doğru" adındaki Türk dergisinin özel bir yeri vardır[27].

KAYNAKLAR

1. Noveyşaya İstorya Turtsyi. Glavnaya Redaksya Vostoçnoi Literaturı. Redaksyonnaya Kollegya: M.A.Gasratyan, P.P.Moiseev, A.M.Tsıbulskiy. İzdatelstvo "Nauka", Moskva – 1968.

2. Problemı İstoryi Turtsyi. Akademya Nauk SSSR, İnstitut Vostokovedenya, İzdatelstvo "Nauka", Moskva–1978.

3. Sovetskaya Tyurkologya. №4. Akademya Nauk SSSR, Akademya Nauk Azerbaycanskoi SSR, Baku-1974.

4. Spetsyalnıy Byulleten № 71. Akademya Nauk SSSR. İnstitut narodov azyi, , İzdatelstvo "Nauka", Moskva–1966.

5. Velikyi Oktyabr i Turtsya. İnstitut Vostokovedenya AN SSSR. Tezisı i rezyume dokladov i soobşenyi nauçnoi konferensyi. Aprel, 1977, g.Tbilisi. Moskva–1977.

27 **A.g.e.,** E.E.Zamanova. "*Rasprostranenye marksistko-leninskih idei v Turtsii (60-70-e godı)".,* s. 60.

LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI'NIN TÜRKİYE'DEKİ YANSIMALARI

Yaşar BAYTAL*

Özet

1923 sonrasında ulus devlet inşa sürecinde Lozan Antlaşması'nın yerini ve önemini anlayabilmek için antlaşmanın kamuoyundaki yansımalarını da iyi bilmek gerekmektedir. Bu çalışmamızda Lozan görüşmelerinin başlamasından Antlaşmasının imzalandığı tarihe kadar olan yaklaşık sekiz aylık süreç, detaylı olarak incelenmiştir. Lozan Konferansı'nda tartışılan konular, konferansla ilgili çıkan haber ve yorumlara dönemin önemli gazeteleri taranarak yer verilmiştir. Lozan Antlaşması için oluşturulan heyet ve heyetin Lozan'daki faaliyetleri, Türk basını üzerinden aktarılmaya çalışılmıştır. Antlaşmanın kesintiye uğraması ve sonrasında gelişen olaylar ile konferansın ikinci döneminin başlaması ve sonrasına gelişen olaylar, yine bu çalışmada bahsedilen konular arasındadır. Bu bağlamda; Hakimiyet-i Milliye, İkdam, Tan, Tanin, Vatan, İleri, Amasya Emel, Yenigün, Açıksöz, Varlık, Babalık gibi gazetelerden örnekler verilerek konferansın her aşaması takip edilmiştir.

Son olarak ulus devlet inşa sürecinde önemli yeri olan Lozan Antlaşması'nın siyasi boyutundan farklı olarak sosyal boyutu, farklı haber ve yorumlara dayanarak değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Lozan, Lozan Antlaşması, Lozan Heyeti, Türk Basını, Türk Kamuoyu.

---

* Yrd. Doç. Dr., Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Tarih Bölümü, ysrbaytal@yahoo.com

REFLECTIONS OF THE LAUSANNE PEACE TREATY IN TURKEY

Abstract

In order to understand the place and importance of the Lausanne Peace Treaty after 1923 and during the nation-building process, it is important to know public reflections of the treaty. In this study, eight month process from the start of negotiations to the date of signing the Lausanne Peace Treaty is examined in detail. Topics discussed in the Lausanne Conference and news and comments about the Conference are given by examining important newspapers of the period. Delegation created for the Lausanne Peace Treaty and its activities in Lausanne are explained through the Turkish media. The interruption of the Treaty and following developments, as well as the start of the second period in conference and its aftermath, are among the topics addressed in this study again. In this regard, we pursue all levels of the conference by giving examples from dailies of *Hakimiyet-i Milliye, İkdam, Tan, Tanin, Vatan, İleri, Amasya Emel, Yenigün, Açıksöz, Varlık* and *Babalık*.

Finally, the social dimension the Lausanne Peace Treaty rather than its political dimension, which is important in the process of nation-state building, has been evaluated on the basis of different news and comments.

Key Words: Lausanne, Lausanne Peace Treaty, Lausanne Delegation, Turkish Press, Turkish Public Opinion.

GİRİŞ

İzmir'in Yunanlar tarafından işgali sonrasında Türk kamuoyu işin vahametini iyice kavramış ve Anadolu topraklarında I. Dünya Savaşı'ndan sonra ikinci bir bedel ödenmesi gereği iyice su yüzüne çıkmıştır. İzmir'in işgali Türkler ve İtilaf Devletleri açısından bir kırılma noktasıydı. İtilaf Devletleri açısından daha önceki yıllarda kapalı kapılar ardında konuşulan Osmanlı'nın paylaşılması konusu artık fiiliyata geçmiş bulunuyordu ve bu durum Türk halkı tarafından artık çok iyi biliniyordu. İzmir'in işgaline değin 'ehven-i şer' devletleri olarak görülen İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devleti'nin ömrünü uzatma imkânının kalmadığı bir sürece doğru sürüklendiğini kavramışlardır. Bu durum, özellikle İstanbul'un işgalinden sonra İngiltere'yi Osmanlı yönetimine karşı elini güçlendirerek halka karşı sert ve şımarık davranmasına imkân sağlamıştır. İngilizlerin bu tutumuna karşın Fransızlar, İzmir'in Yunanlar ta-

rafından işgalinden sonra Türklere şirin gözükmeye çalışmışlardır. Ancak bu durum, İngiltere Başbakanı Lloyd George'un Fransızları hizaya getirmesiyle son buldu. Amasya'da durumu gözden geçiren Atatürk ve arkadaşları, bu güç durum karşısında ya ABD mandasını kabul etmek ya da Bolşevik olma pahasına Sovyetlerle yakın ilişki kurmayı alternatif çare olarak düşünmüşlerdir[1]. Bu yüzden Türk heyeti, Lozan'da Kurtuluş Savaşı'nın galibi olarak masaya oturmanın yanında konferansta oluşan yeni uluslararası dengeleri de gözeterek siyasi adımlarını çok daha dikkatli atmak zorundaydılar.

Yeni Türk Devleti'nin tüm dünya tarafından kabul edilmesi anlamına gelen Lozan Barışı, 20 Kasım 1922 tarihinde başlamış, 4 Şubat-22 Nisan 1923 tarihleri arasında kesintiye uğramış, 24 Temmuz 1923 tarihinde Barış Antlaşması'nın imzalanmasıyla sona ermiştir. Bu süreçte gelişen olaylar, açıklamalar ve yorumlar, Türk basınında geniş yer bulmuştur. Ayrıca konferansla ilgili olarak başta İngiliz basını olmak üzere yabancı basında çıkan haber ve açıklamalar tercüme edilerek Türk basınında yer alarak, konferansın uluslararası boyutu yakından takip edilmiştir. Ayrıca Türk heyetinin konferansın gidişatı konusunda hükümeti her an bilgilendirmesi ve heyetin çalışmalarını yakından takip eden Türk muhabirleri sayesinde konferansın her aşaması Türk kamuoyuna duyurulmuştur[2]. Milletin geleceği ile ilgili verilen mücadelede kamuoyunun haberdar edilmesi, Lozan Antlaşması'nı diğer antlaşmalardan ayıran en önemli özelliklerden biridir.

A- LOZAN GÖRÜŞMELERİ VE TÜRKİYE'DEKİ YANSIMALARI

a- Lozan Antlaşması Öncesi Türk Kamuoyu (Açıklamalar ve Yorumlar)

Lozan görüşmelerinin başlaması öncesinde Ankara, üç önemli sorun ile karşı karşıya kalmıştır. Konferans öncesinde en önemli konulardan biri hiç şüphesiz konferansın nerede ve ne zaman olacağı ile ilgiliydi. TBMM Hükümeti, bunun İzmir'de yapılması konusunda ısrarlıydı. İzmir kabul edilirse

1 Sina Akşin, "Kurtuluş Savaşında Lozan'da İngiltere ve Fransa ile İlişkiler", **Lozan'ın 50. Yıl Armağanı,** İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1978, s. 62.

2 Zeki Arıkan, "Lozan Barış Konferansı ve İzmir Kamuoyu", **70. Yılında Lozan Barış Antlaşması Uluslararası Semineri,** 25-26 Ekim 1993, İnönü Vakfı, Baskı: Ajans-Türk Matbaacılık Sanayii A.Ş., Ankara, 1994, s. 94.

Mustafa Kemal'in şahsen katılabileceği görüşü hâkimdir[3]. Ancak İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon Yunanistan temsilcisi Venizelos'un duygularını incitebileceği endişesiyle İzmir'i kabul etmiyordu. Ayrıca Curzon, konferansın herhangi bir Türk şehrinde yapılması halinde Türklerin saygınlıklarını artıracaklarına inanmaktaydı. Konferansın Türkiye'de yapılması önerileri Bağlaşıklar tarafından reddediliyor, konferansın Kasım ayının ilk haftasında İsviçre'nin Lozan şehrinde yapılması kararı alınıyordu. Konferanstan önce Bağlaşıklar, inisiyatifi kendi ellerinde tutmak için İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold'un önerisi üzerine, devletlerin konferansta nasıl temsil edilecekleri konusunda da ustaca bir formül oluşturmuşlardı. Buna göre; her ülkeden, biri kabine bakanı olmak şartıyla, iki temsilci çağrılacaktır. Bağlaşıklar, ayrıca Bulgaristan, Sovyet Rusya, Ukrayna, Gürcistan ve diğer bazı devletleri, tam üye olarak değil, ancak bu ülkeleri ilgilendiren konuların görüşülmesi sırasında hazır bulunmak üzere konferansa çağırma kararını da alıyorlardı[4].

Konferans öncesi ikinci sorun, 27 Ekim tarihli bir nota ile TBMM Hükümeti ve İstanbul Hükümetinin konferansa davet edilmiş olmasıydı. Mustafa Kemal Paşa, Türkiye'nin tek temsilcisinin kendileri olduklarını bildirmesine rağmen, İstanbul Hükümeti konferansa katılma konusunda kararlıydı ve Sadrazam Tevfik Paşa ortak ilkelerin tespiti için TBMM Hükümetine bir telgraf çekmiştir. Ancak bu sorun, Saltanatın kaldırılmasıyla son bulmuş ve İstanbul hükümetinin konferansa katılımı böylece engellenmiş oldu[5].

Üçüncü sorun ise, Türkiye'yi Lozan'da temsil edecek olan heyetin seçimiyle ilgiliydi. Toplanacak olan bu konferans, sadece Türkiye ile Yunanistan arasındaki çözülmesi gereken meselelerden ibaret değildi. Aynı zamanda İtilaf Devletleri ile Türkiye arasındaki barış şartlarını düzenlemek için toplanılacaktır. Bu hassas ve çok önemli konferansa heyet başkanlığı için çeşitli isimler gündeme gelmiştir. Birçok kişinin aklına gelen ilk isim Bakanlar Kurulu Başkanı Rauf Bey olduğu ve Rauf Bey'in Lozan'a gitmeme konusundaki demeçlerine rağmen, Meclis konuşmaları ve sonraki tavırlarından heyet başkanı

3 Temuçin Faik Ertan, "Lozan Görüşmeleri Sırasında Türk Heyeti ile TBMM Hükümeti Arasındaki İlişkiler", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,** C VI, S 18, Temmuz 1990, s. 615.

4 Salâhi R. Sonyel, "Lozan'da Türk Diplomasisi", **Belleten,** C XXXVIII, S 149, Ocak 1974, s. 42-43.

5 Ertan, "Lozan Görüşmeleri Sırasında Türk Heyeti ile TBMM Hükümeti Arasındaki İlişkiler", s. 616.

olarak Lozan'a gitmeyi çok arzuladığı anlaşılmaktadır. Rauf Bey'in Mondros Mütarekesi sonrası kamuoyunda oluşan olumsuz siyasi imajını bertaraf etmek ve Lozan'da Batılılarla hesaplaşmak için konferansa katılmaya istekli olduğuna dair yorumlar yapılmaktaydı[6]. Sonuçta Mustafa Kemal'in isteğiyle Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal (Tengirşenk) görevinden istifa etmiş, Mudanya Mütarekesi'ndeki başarısından dolayı, Edirne Mebusu İsmet İnönü Dışişleri Bakanlığına ve dolayısıyla Lozan görüşmeleri için başdelege olarak görevlendirilmiştir[7]. Ayrıca İsmet İnönü'ye yardımcı olmak üzere Meclis'teki uzun tartışmalar ve seçim sonucunda Sağlık Bakanı Dr. Rıza (Nur), Maliye Eski Bakanı Hasan (Saka) konferansta Türkiye'yi temsil edecek delegeler olarak yer almıştır[8]. Türk heyetinin oluşturulmasından sonra alanında uzman ve yetkin olan delegeler kuruluna yardımcı olmak üzere danışmanlar kurulu da oluşturulmuştur.

İsmet İnönü başdelege seçilmesinin ardından Meclis'te milletvekillerine bir teşekkür konuşması yaparak Lozan'da izlenecek yola ilişkin önemli açıklamalarda bulunmuştur. İnönü, konuşmasında Lozan Konferansı'nda hareket noktalarının Misâk-ı Millî olduğunu açıkça ifade etmiştir[9]. Misâk-ı Millî konusunda oldukça duyarlı oldukları görülen bazı milletvekilleri, Meclisteki konuşmalarında; bu konuda hiçbir şekilde taviz verilmemesi gerektiğini, vatan ve milletin haklarını savunacak kimselerin, arkalarında tek cephe olarak Meclisin bulunduğunu ifade etmişlerdir. Konuyla ilgili olarak Ziya Hurşit (Lazistan) *"...Misak-ı Millî, İstiklâli tam*-ı Millî*'dir. Katiyen başka başka bir*

6 Tahir Kodal, "Lozan Antlaşması ve Türk Kamuoyu", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,** C XXII, S 64-65-66, Mart-Temmuz-Kasım 2006, s. 216-217; Ertan, "Lozan Görüşmeleri Sırasında Türk Heyeti ile TBMM Hükümeti Arasındaki İlişkiler", s. 616-617.

7 Mecliste II. Grup adı verilen muhalif grup, Mustafa Kemal'e karşı göstermiş oldukları sert tavırlarını Lozan öncesi oluşturulan heyet için de göstermişler, Mecliste saatlerce tartışmaların yaşanmasına neden olmuşlardır. Bu muhalif grup, Birinci Lozan Konferansı'nın en kritik devresinde Meclise verdikleri yasa önerisiyle Gazi'yi yeni bir seçimde milletvekilliğini düşürmek istemişlerdir. Bu yasa önerisi o gün Mecliste olduğu kadar bütün yurtta büyük bir nefret uyandırdı. Gazi'ye çekilen ve Meclis Başkanlığına yağan sayısız telgraflarla öneri, protesto edildi. Bkz. Arıkan, "Lozan Görüşmeleri ve Türkiye Büyük Millet Meclisi", **80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyum Bildirileri,** 6 Ekim 2003, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, s. 78-79.

8 **TBMM Gizli Celse Zabıtları,** C III, Devre: I, İçtima Senesi: 3, Tarih: 2 Teşrinisani 1922, s. 980-994; **TBMM Zabıt Ceridesi,** C XXIV, Devre: 1, İçtima: 132, Tarih: 3.11.1338, s. 378-380.

9 Kodal, a.g.m., s. 617.

şey kabul etmek niyetinde değiliz ve bunu buradan âleme *her vakit ilân etmişizdir…"*diyerek bu konudaki duyarlılığını dile getirmiştir. Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya Bey ise, Misak-ı Millî'nin değişmez olduğunu belirterek şu konuşmayı yapmıştı: "*Misak-ı Millî hudutları dahilinde olan Kerkük, Musul, Süleymaniye ta Hankın'a kadar bu mahaller Şark vilayetlerimiz de bir menbai nifak ve şikak uyandırmaktadır… Bendeniz Kürtoğlu Kürdüm. Binaenaleyh bir Kürt mebusu olmak sıfatıyle sizi temin ederim ki Kürtler hiçbir şey istemiyorlar… Biz Kürtler vaktiyle Avrupa'nın Sevr paçavrası ile verdiği bütün hakları, hukukları ayaklarımız altında çiğnedik ve bütün manasiyle bize hak vermek isteyenlere iade ettik. Nasıl ki Elcezire cephesinde carpıştık (alkışlar). Nasıl ki, Türklerle beraber kanımızı döktük, onlardan ayrılmadık ve ayrılmak istemedik ve istemeyiz (alkışlar)…"*[10]

Lozan'a baş murahhas olarak giden İsmet Paşa'ya, konferans öncesi üç sayfalık bir yönerge verilmiştir. On dört maddeden oluşan ve o dönemin bakanları tarafından da imzalanmış olan bu yönergede; sınırlar, boğazlar, kapitülasyonlar, azınlıklar, Osmanlı borçları, Türkiye'deki yabancı kuruluşlar, Osmanlı Devleti'nden ayrılmış ülkelerdeki İslam cemaat ve vakıfları ile ilgili sorunları kapsamaktaydı. Bu on dört madde içerisinde TBMM Hükümetinin en hassas olduğu noktalar ise, 'Ermeni yurdu' ve 'kapitülasyonlar' konusunda hiçbir tartışma kabul edilmeyecek, gerekirse görüşmeler kesilebilecektir[11]. Ancak Meclisteki tartışmalara bakıldığında bu iki sorunun yeterince iyi kavranmadığı anlaşılmaktadır[12].

Konferansın yakından takibini sağlama ve kamuoyunun bilgilendirmek için Ahmed Cevdet, Ahmet Şükrü (Esmer), Tanin başmuharriri Hüseyin Cahit (Yalçın), Tevhid-i Efkâr başmuharriri Velid (Ebüzziya), Akşam Gazetesi'nden Ali Naci (Karacan), Vakit başmuharriri Mehmet Asım gibi muhabirlerden başka Suphi Nuri (İleri), Kerami (Kurtbay), Mecdi (Sayman), Kemal Sahir (Sel), Asım (Us), Ahmet Hidayet gibi gazeteciler de Lozan'a hareket etmişlerdir[13].

---

10 **TBMM Zabıt Ceridesi,** C XXIV, Devre: 1, İçtima: 132, Tarih: 3.11.1338, s. 340-353.

11 Yavuz Ercan, "Ermeniler ve Ermeni Sorunu", **Yeni Türkiye (Ermeni Sorunu Özel Sayısı I),** S 37, Yıl: 7, Ocak-Şubat 2001, s. 51-52.

12 Arıkan, "Lozan Görüşmeleri ve Türkiye Büyük Millet Meclisi", s. 67; Ertan, "Lozan Görüşmeleri Sırasında Türk Heyeti ile TBMM Hükümeti Arasındaki İlişkiler", s. 618.

13 **Vatan,** 19 Nisan 1923, s. 1; Rıza Nur - Joseph C. Grew, **Lozan Barış Konferansının Perde Arkası (1922-1923),** Örgün Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 9-10.

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin müttefiki Almanya'nın Lozan Konferansı öncesi İtilaf Devletlerinin Anadolu üzerindeki plan, proje ve icraatlarını yakından takip ettikleri görülmektedir. Alman basınında; büyük güçlerin Anadolu meselesini çözmek için toplandığı ve toplantıdaki vurgunun Türkiye'nin Avrupa'ya ait olmadığı görüşü hâkim olsa da gerçekte bunun böyle olmadığı görüşüne yer verilmiştir. Yine Türkiye ile Yunanistan arasındaki savaşın, Avrupa meselesi olarak görülmemesi düşündürücü bulunmuş ve Fransa'nın Ankara ile antlaşma yapmasının ardından İtalya'nın da aynı yolu takip etmesinin Türkiye'nin önemli başarıları olduğu yorumları yapılmıştır. Alman basınında Türk milletinin bağımsızlık mücadelesi yanında dış politikadaki başarılarından bahsedilerek Türkiye'nin Rusya, İran ve Afganistan ile dostane ilişkiler kurduğu belirtilmiştir. Türklerin haklarının elinden alınmasının Avrupa'ya huzur ve sükûn getirmeyeceği, Anadolu'nun boşaltılması halinde Ankara'nın mütarekeye hazır olacağı, azınlıkların Türk Devleti'ne sadık oldukları sürece haklarının teslim edileceği görüşü yine Alman basını tarafından dile getirilmiştir[14].

Türk kamuoyunun yakından takip ettiği bu açıklamalar yanında Avrupa'da Türk karşıtı eylemlerin, Lozan Konferansı'nın hemen öncesinde gittikçe artmış olması da Türkiye'nin yakın takibi altındaydı. Lozan'da oturan Rumlar ve Ermeniler, konferans öncesi Lozan'ın havasını Türkler aleyhine çevirmişlerdir. Zaten İsviçre'de Türkler aleyhine genel bir hava vardı ve özellikle İsviçre'nin Fransız kısmında bu durum adeta milli havaya dönüşmüştür. Oluşan bu havanın eylemsel boyuttaki yansıma merkezi ise İsviçre'nin Lozan kentiydi[15].

Lozan Konferansı'nda Türkiye aleyhinde oluşan hava kadar görüşmelere katılan devlet temsilcilerinin, özellikle İngiltere, Fransa, Yunanistan temsilcilerinin seçimi de ilginçtir. Bu temsilciler ya Türkiye'yi yakından tanımayanlar ya da Türkiye'ye karşı ön yargısı olan kişilerden oluşmaktaydı. Konferansın birinci dönemindeki görüşmelere İngiltere Lord Curzon, Fransa Camilla Barrere, İtalya ise Marki Garroni başkanlığındaki heyet tarafından temsil edilmesine karar verilmiştir. Yunanistan'ın temsilcisi Venizelos, ABD'nin gözlemci sıfatıyla temsilcisi ise Child idi. Boğazlar ile ilgili görüşmelere katılmak için Sovyet Rusya Çiçerin'i temsilci olarak görevlendirmiştir. Konferansı takip

14 Ramazan Çalık, "Lozan Konferansı'nın Alman Basınındaki Yankıları", **80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyum Bildirileri,** 6 Ekim 2003, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, s. 36.

15 M. Cemil Bilsel, **Lozan,** C II, Ahmet İhsan Matbaası Ltd., İstanbul, 1933, s. 2.

için sivil temsilciler yanında üst rütbeli subaylar da bulunmaktaydı[16]. Bahsedilen devletlerden başka Romanya, Yugoslavya (Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı), Japonya, Bulgaristan, belirli konularda görüşmelere katılmak üzere Belçika ve Portekiz konferansta hazır bulunmuşlardır. Bu arada konferanstan önce Müttefiklerin Türklere antlaşmayı kolayca kabul ettirecek bir delege hazırladıkları yolunda söylentiler dolaşıyor; Yunan ordusunun Türkiye'ye karşı sinsi emellerini gerçekleştirmek için Batı Trakya'da yeniden Yunan örgütlenmesiyle ilgili çalışmalar, Türkiye tarafından kuşkuyla takip ediliyordu[17].

b-Lozan Görüşmeleri ve Türk Kamuoyu

Konferansın açılış toplantısı, Lausanne'da Casino de Montbenon'da, 20 Kasım 1922 günü saat 15.30'da yapılmıştır. Lozan Konferansı'nda tartışılan konular; sınırların belirlenmesi, azınlıkların durumu, mali ve ekonomik sorunlar olmak üzere üç başlık altında toplanabilir. Bu konularla ilgili olarak üç komisyon oluşturulmuş ve daha sonra ise alt komisyonların oluşturulmasına gerek duyulmuştur[18]. Bu temel konularda yapılan görüşmeler ve tartışmalar, Türk basınında önemli yer tutmuş, konferansın her aşaması yakından takip edilmiştir. Konferansın takip edilmesi yanında Avrupa ve Amerika basınında konferansla ilgili çıkan haber, röportaj ve yorumların çevirileri de yapılarak Türk kamuoyuyla paylaşılmıştır.

Yunanlara karşı kazanılan zafere rağmen, Fransa, İngiltere ve destekçisi Yunanistan'ın konferansın başından itibaren göstermiş oldukları tavırlar, konferansın hiç de kolay geçmeyeceğinin sinyalini veriyordu. Yunan temsilci Venizelos, görüşmelerin başlamasıyla yaptığı konuşmasında; *"...Konferans, Sevres Andlaşması'nı yeniden düzenlemek için toplantıya çağrılmıştır; yoksa* Müttefiklerce imzalanmış, onanmış ve uygulanmakta bulunan öteki diplomatik senetleri yeniden tartışma ko*nusu yapmak için toplanmamıştır..."*[19] diyerek, Türk-Yunan gerginliğine ve dolayısıyla konferansın başından itibaren batı sınırları konusunda Yunanistan'ın uzlaşmaz tutumunu ortaya koymuş oluyordu. Yunanların Türk aleyhtarlığı ve sert tavırları, kendi kamuoyunda militarist

16 **Lozan Konferansı (Tutanaklar-Belgeler),** (Çev. Seha L. Meray), C I, Kitap: I, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1969, s. 5-6.

17 Nur-Grew, **a.g.e.,** s. 11-12, 21.

18 Arıkan, "Lozan Barış Konferansı ve İzmir Kamuoyu", s. 96.

19 **Lozan Barış Konferansı-Tutanaklar Belgeler,** (Çev. Seha L. Meray), C I, Kitap: I, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1969, s. 24.

bir hale dönüşmüştür. Öyle ki Yunanistan'ın hemen hemen her tarafında Yunan basınının da kışkırtmalarıyla yeniden harp yapılmasına yönelik eğilimler gittikçe artmıştır[20].

Konferansın başlangıcından itibaren inisiyatifi elinde tutan İngiliz temsilci Curzon ve görüşmelere katılan murahhaslar, Venizelos'un belirttiği; *"Sevr Antlaşması'nı yeniden düzenlemek"* şeklinde ifade edilen bir düşünceye sahiptiler. Bu anlamda başta Curzon olmak üzere İtilaf Devletleri temsilcileri, Türklerin kazanmış olduğu Kurtuluş Savaşı'nı görmezden gelmiş; İsmet İnönü, galip devletin temsilcisi değil de mağlup devletin temsilcisi olarak görülmüştür. 20 Kasım 1922'de toplanan konferansın amacı, kalıcı barışın sağlanmasıydı. Ancak bu barışın daha çok İngiltere, Fransa ve kısmen İtalya'nın inisiyatifi ile oluşmuş bir barış olacaktı ve Sevr Antlaşması'nın daha genişletilmiş hali veya kısmen değiştirilmiş hali olması istenmekteydi. Öyle ki bazı gazeteler konferansta oluşan bu havayı; *"Sevr Muahedesi'nin ikinci bir şekli"* başlığıyla kamuoyuna duyurmuşlardır[21].

Konferansın başlamasıyla, Osmanlı borçları, Türk-Yunan sınırı, Boğazlar, Musul, azınlıklar ve kapitülasyonlar üzerinde uzun görüşmeler yapılmıştır. Ancak kapitülasyonların kaldırılması, İstanbul'un boşaltılması ve Musul konularında taraflar arasında, önemli görüş ayrılıkların ortaya çıkmasına ve konferansın gerginleşmesine neden olmuştur.

Konuların görüşülmeye başlanmasıyla beraber konferansa katılan devletlerin istek ve beklentileri de netleşmiş, her devlet kendi isteğini masaya koymuştur. Görüşülen konulardan biri olan Boğazlar meselesi dönemin gazetelerinde gündem konusu olmuş ve yapılan tartışmaların tüm ayrıntısı Türk kamuoyuyla paylaşılmıştır. Örneğin, İleri gazetesi Boğazlar meselesi görüşülürken devletlerin tavırlarını şu şekilde sıralamaktaydı: *"Çiçerin Boğazlardan hiçbir devletin bir bahane ile donanmalarının geçmesini ve boğazların Türkler tarafından tahkimini istiyor. Buna muvafık olamayınca Çiçerin bari Boğazlardan geçecek harp gemilerinin küçük ve az tonlu olmaları fikrini ileri*

20 **Hakimiyet-i Milliye,** 10 Kanunusani 1339/1923, s. 1.

21 Gazetede; delegelerimize sunulan barış şartnamesinde henüz tartışılmamış bazı hükümler olduğunu, Karaağaç'ın Yunanistan'a bırakıldığını, Akdeniz ve Karadeniz arasında Türk, Yunan ve Bulgar sınırının Türk askerinden arındırılacağı, Trakya'da Türk jandarma sayısının 5000'e indirildiğini, Irak sınırı, Milletler Cemiyeti tarafından belirleneceği, İmroz ve Bozcaada dışındaki diğer Akdeniz'deki adaların Yunanistan hâkimiyetine bırakılacağını yazmaktaydı. Bkz. **Açıksöz,** 1 Şubat 1923, s. 1.

sürdü. Fakat Lord Kurzon buna da razı olmadı… Yugoslavyalılar hem İngilizleri hem de Fransızları tatmin etmek istediklerinden tabii olarak renksiz bulunuyorlar... İtalya'da Yugoslavya gibi hem Fransızları hem de İngilizleri tatmin etmek istediğinden hem rör meselesinde Paris lehinde bulunuyor hem de Türk meselesinde Londra lehtarlığı ediyor. Vakıa İtalyanlar rakipleri Yunanlardan kurtulmak için Türklere yardım etmek istiyorlar ise de İngilizleri de kırmak istemediklerinden Lozan'daki hat-ı hareketleri açık değildir. Hatta biraz da Türk aleyhtarıdır. Fransızlara gelince: Dostlarımız şüphesiz millet ve matbuat i'tibariyle Türk taraftarıdırlar. Fakat diplomasi nokta-i nazarından İngilizlerden bir türlü kurtulamıyorlar…"[22]. Bu yazı aslında Lozan Konferansı'nın da aynası niteliğindeydi. Çünkü görüşülen birçok konuda bu yapının devam ettiğini görmekteyiz.

Öte yandan Türkiye'yi köşeye sıkıştırmak isteyen Lord Curzon azınlıklar konusunu bir propaganda aracı olarak kullanmak istiyordu. Öyle ki İngiliz gazeteleri, çeşitli iftiralarla bu konuda Lozan Konferansı için propaganda malzemesi toplamaya çalışıyordu. Times ve Daily Chronicle gazeteleri güya Türklerin mezarları yağma ettiklerine ve ölülere hürmet etmediklerine dair birçok yalan ve iftira haberleri yayınlayarak Avrupa kamuoyunu etkilemeye ve tahrike çalışmaktaydılar[23]. Fransız gazetelerinin de aynı yola başvurarak Avrupa kamuoyunu etkilemeye çalıştığı yazılmakta ve bazı Fransız gazetelerinde bununla ilgili çıkan haberlerden örnekler verilmekteydi. Türk basınının yakından takip ettiği bu tür haberlerden Türk halkı anında haberdar ediliyordu. Hâkimiyet-i Milliye gazetesi *"Fransız gazetelerinin ricat hareketleri"* başlıklı yazısında Fransız basınının Avrupa kamuoyunu Türkler aleyhine kışkırtmaya yönelik ulaştığı son noktayı açıkça göstermekteydi. Konuyla ilgili olarak Hâkimiyet-i Milliye gazetesi, Fransız Jurnal dö Jenev, Jurnal Deba gazetelerinde çıkan haberleri şu ifadelerle aktarıyordu: *"…şarki Trakya'da yeniden Türk harekât-ı askeriyesi görülmüştür. Uzun köprü ve Meriç'e doğru bir fırka sevk edilmiştir. Türkler Bulgaristan'dan mühimmat almaktadırlar. Edirne Bulgar Konsolos'u memuriyetle gittiği Ankara'dan avdet etti. Çatalca Rum Papazı Hıyanet-i Vataniye cürümüyle bir mahkeme-i fevkaladeye verilmiştir. Türkiye Ortodoks papazlarından ekserisinin aynı cürümle ta'kibata u*ğrayacaklarından ve bunların akı*betinin de İzmir Metropolitiğinine benzeyeceğinden korkuluyor…"*[24]. Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin Jurnal dö Jenev gazetesinde çıkan

22 Suphi Nuri, "Lozan'da Bu Gün", İleri, 4 Şubat 1923, s. 1.

23 "İngiliz Gazetelerinin İftiraları", **Açıks**öz**,** 7 Şubat 1923, s. 1.

24 **Hakimiyet-i Milliye,** 22 Şubat 1923, s. 1.

haberlere dayanarak Türk kamuoyuyla paylaştığı bilgide ise; İzmir kumandanına Don Kişotvari bir hücum yaptığını, bunun ise Mudanya Antlaşması'nın ihlali olduğu belirtilerek karşı çıkıldığını ve Türk Hükümetinin suçlandığını yazmıştır. Yine Hâkimiyet-i Milliye, Jurnal dö Jenev gazetesinin Türk Hükümetini tehdit ettiğini belirtmiş ve gazeteden aldığı şu alıntılara yer vermiştir: *"...Mösyö (Puankare) şimdiye kadar yalnız Almanya'ya karşı isti'mal ve tatbik ettiği şiddet ve metanet ma'lumesini bu kere Türkler hakkında da kullanmaya azm eylemiştir..."*[25]. Anadolu Ajansı vasıtasıyla Türk basınına ve dolayısıyla kamuoyuna yansıtılan bu gibi haberler, Türk kamuoyunda büyük nefret uyandırmıştır. Basın yoluyla yapılan açıklamalarda; *"...Mamafih (Jurnal Deba) ile (Jurnal dö Jenev)in cahil ve mutaassıp papaz güruhuyla mütegallip burjuva emperyalistlerinin tercüman-ı efkârı oldukları* bütün Avrupaca malumdur…*"*[26] vurgusu yapılarak Fransız basının da çıkan bu tür haberler, Türk kamuoyu tarafından kınanmıştır. Ayrıca Türklerin bu blöfler karşısında haklı davalarından zerre kadar vazgeçilmeyeceği ve Puancare'nin hiddet ve şiddetini yakından takip edildiğine dair açıklamalar Türk basınında yer almıştır. Bütün bu basın açıklamaları yapılırken bir taraftan da konferansta sorunlar, tek tek ele alınmaya başlanmıştır.

Türk heyetinin Lozan'a giderken kesin olarak taviz vermeyeceği konulardan biri olan 'Ermeni sorunu' konferansta gündeme gelmiş ve hayli sert tartışmalara neden olmuştur. Sorun, konferans boyunca üç farklı boyutta ele alınmıştır. İlk olarak Türkiye'deki Ermenilerle Ermenistan'daki Türklerin mübadelesi tartışma konusu olmuştur. Anadolu'daki Rumlar gibi göçmen sorunun tekrar yaşanmasını istemeyen İsmet Paşa, daha çok Rumların mübadelesi üzerinde durmak, Ermenilere ise dokunmamak gerektiği görüşündeydi ve bu konudaki görüşünü Ankara'ya ileterek Ankara'dan bu konuda acele talimat istedi. TBMM Hükümetinin İsmet Paşa'yı destekleyici kararından sonra mübadele konusu fazla tartışılmadan gündemden kalktı[27]. Konferansta Ermenilerle ilgili gündeme getirilen önemli konulardan biri de soykırım iddialarıydı.

25 **Hakimiyet-i Milliye,** 22 Şubat 1923, s. 1.

26 "Fransız Gazetelerinin Ric'at Hareketleri", **Hakimiyet-i Milliye,** 22 Şubat 1923, s. 1.

27 Bilâl N. Şimşir, "Lozan'a Göre Azınlıklar", **80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyum Bildirileri,** 6 Ekim 2003, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, s. 179; İsmet Paşa'nın bu konuda Ankara'dan görüş istemesi ile ilgili yazı için bkz. Şimşir, **Lozan Telgrafları I (1922-1923),** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990, s. 123.

Batılı devlet temsilcileri, bu konuda Türk tarafını köşeye sıkıştırarak diğer konulardan taviz koparmak istemişlerdir. Türk heyeti, belgelere dayanarak iddiaları reddetmiş ve Batılıların elindeki belgelerin gerçek dışı olduğunu ileri sürmüştür. Üçüncü ve Ermenilerle ilgili en önemli konu ise, Anadolu'da Ermenilere bir yurt verilmesi ile ilgiliydi. Ancak Türk tarafının Misak-ı Millî konusunda göstermiş olduğu kararlılık, bu isteğin de gerçekleşme imkânını ortadan kaldırmıştır[28].

Konferansta oldukça tartışma konusu olan diğer önemli bir konu da Kapitülasyonlar ve Osmanlı borçları meselesiydi. Lozan Konferansı'nın birinci ve ikinci döneminde en fazla tartışılan konulardan biri olan kapitülasyonlar, iktisadi ve adli kapitülasyonların kaldırılması için Türk heyeti büyük çaba göstermiştir[29]. Lord Curzon, Fransız ve İtalyan temsilcilerini de yanına alarak Türkiye'ye karşı tutumlarını iyice sertleştirmiştir. Fransa sadece kapitülasyonlar konusunda değil, birçok konuda Türkiye'ye karşı tavır almışlardır. Örneğin Fransa, Türklerin kendilerine vermek istemedikleri yerleri işgale hazırlanmış, Türkiye ise bunun karşısında her türlü askeri tedbirin alınacağını belirtmiştir[30]. Lord Curzon Londra'ya varmasının ardından konferansın başarısızlığa uğramasının sebebini, kendi uzlaşmaz tavrını göz ardı ederek, kapitülasyonlar meselesini göstermiş ve bu sorunun bir an önce çözülmesinden çok Türkiye aleyhtarı bir tutum sergilemiştir[31]. Ayrıca Lord Curzon, bu meseleyi Türk-Fransız ve İtalya arasında oluşan bir ihtilaf gibi göstermeye çalışarak yeni durumdan

28 Ertan, "Ayastefanos'tan Lozan'a Siyasal Antlaşmalarda Ermeni Sorunu", **Yeni Türkiye (Ermeni Sorunu Özel Sayısı I),** Yıl 7, S 37, Ocak-Şubat 2001, s. 264.

29 Türk heyeti, Lozan Konferansı'nda kapitülasyonları ve özellikle adli kapitülasyonları kaldırmak için uğraşırken, Türk ve Avrupa hukuk sistemleri arasında artık pek fark bulunmadığını, Türkiye'nin de laikleşmekte olduğunu dolayısıyla artık kapitülasyonların kaldırılması gerektiğini savundu. İngiliz Sir H. Rumbold ise, Türkiye'nin yargı rejimi bakımından öteki devletlerden geri kalmış olduğunu, Türk yasalarında büyük değişiklikler yapılması gerektiğini söyleyerek kapitülasyonlar kaldırılırken, geçiş döneminde yabancılara güvence gerektiğini belirtti. Rumbold, bunun sağlanması için Türk mahkemelerinde yabancı yargıçlar görevlendirilmesini istemiştir. Alt komisyondaki Türk temsilci Tahir (Taner) Bey, Türk yargıçları arasında yabancı yargıçlar sokulmasının Türkiye'nin egemenliği ile bağdaşmayacağını belirtti. Sorun, Türk hukuk sisteminin yeterince laik olmayışı noktasında düğümlenmiştir. Bir süre sonra İsmet Paşa, Türk hukuk sisteminin ıslahının kaçınılmaz olduğunu anlamıştır. Bkz. Şimşir, "Lozan ve Çağdaş Türkiye'nin Doğuşu", s. 34-36.

30 "Lozan'daki Kanaat", **Açıksöz,** 7 Şubat 1339, s. 1.

31 Bilsel, **a.g.e.,** s. 108.

faydalanmak istemiştir. Lord Curzon'un oynadığı oyun bir süreliğine tutmuş ve Türk basınında Fransa, *"kan emici"* olarak nitelendirilmiştir[32].

Konferansta oluşan bu sert hava sonrasında İsmet Paşa, Türk gazetecilerine verdiği demeçte; *"...istiklalimize dokunan mevad-ı kabul etmedim ve edemem. Kapitülasyonları kaldırdık dediler, kapitülasyonlar hakkındaki yeni teklifleri eskilerini aratacak bir şekilde idi..."* diyerek, iktisadi esarete razı olmadığından Antlaşmayı imzalamadığını, barış isteyen Batılı devletlerin davranışlarında bunu görmediğini belirtmiştir. İsmet Paşa konuşmasının devamında;"*... sulh için zemin bulunmalıdır, yoksa harp çıkacaktır..."* sözlerine yer vererek Türkiye'nin bu konudaki kesin tavrını, açıkça beyan etmiş oluyordu[33].

Konferansta Osmanlı borçlarının ödenmesi konusu da hayli tartışıldı ve Türkiye borçlarını Frankla ödemekte ısrarlıydı. Buna karşılık Fransa, ödemenin altın ya da sterlin üzerinden yapılması için direniyordu. Türk heyeti, Türkiye'nin borçlarını inkâr etmediğini, ancak bu ödeme şeklinin ekonomik yönden devleti çöküşe götüreceğini, devleti çöküşe götürmektense tekrar savaşı bile göze alabileceklerini ifade etmişlerdir[34]. Bu ifadeler, basında da yer almış, Türkiye'nin kararlı tutumu kamuoyuyla paylaşılmıştır.

Konferansın önemli gündem maddelerinden biri olan Musul sorunu, Lord Curzon'un tutumu yüzünden hiçbir ilerleme sağlanamamıştır. Bu soruna yönelik Türk basınında çıkan haberlerde; Curzon'un kurnazlığı ve yönlendirmesiyle İngiliz basınının bütün konularda olduğu gibi Musul konusunda da tek taraflı yayınlar yaparak Avrupa kamuoyunu etkilemeye çalıştığı; bunun da sebebinin Musul petrolleri olduğuna dair açıklamalar yapılmıştır. Hatta basında çıkan bir yazıda; Curzon'un üç milyar dolarlık sermayeli büyük bir petrol şirketinin genel müdürlüğünde bulunduğu, Lord Curzon'un Musul konusunda inadının nedeninin tamamen kişisel menfaatinde aramak gerektiği savunulmaktaydı. *"Lord Curzon'un keyfi yüzünden dünya felakete sürükleniyor"* başlığıyla verilen yazıda; Türk-İngiliz uyuşmazlığının Musul meselesi yüzünden değil de başka nedenlerden dolayı çıkmış olduğunu göstermek isteyen Curzon'un bu hareketiyle Avrupa kamuoyunu nasıl yönlendirdiği açıklamalarına

32 Kodal, a.g.m., s. 218.

33 **Hakimiyet-i Milliye,** 11 Şubat 1923, s. 1.

34 **BCA:** 030.10/ 218.473.18/ 12.06.1923; Arıkan, "Lozan Barış Konferansı ve İzmir Kamuoyu", s. 101.

yer verilmiştir[35]. Diğer yandan İngilizler, Curzon'un gayretiyle Musul'dan hiçbir şekilde taviz verilmeyeceğini göstermek için bu bölgeye ek askeri güç göndermişler ve ayrıca karargâhlarını Gelibolu'ya taşıyarak Türklere gözdağı vermek istemişlerdir[36]. Yabancı ve yerli basının yakından takip ettiği bu olay sonrasında İstanbul'un hayli gergin olduğuna dair haberler, Türk basınında yer almakta ve Lozan Antlaşması'nın kesintiye uğramasından endişe edilmekteydi. Ayrıca istiklalini tam olarak sağlamak isteyen Türklerin şimdiden İstanbul civarına 20.000 asker sevk ettiği ve Musul'un 150 km doğusunda ise Türkiye'nin askeri kuvvet bulundurduğu Türk ve yabancı basında yer almıştır[37]. Musul meselesinde Türklere karşı İngilizlerin kışkırtmasıyla Hicaz Kralı Hüseyin de Araplar adına Türklere karşı tavır almıştır. Hicaz Kralı Hüseyin konuyla ilgili yaptığı bir açıklamada; Haşimi Arapların müttefiklerle Türkler arasında olan Lozan Konferansı'na müdahil olmaktan kaçındıklarını, Arap milletini doğrudan doğruya ilgilendiren Musul meselesinde Türklerin tavırlarından rahatsız olduklarını belirtmiş ve Türk hükümetini protesto etmiştir. Bu olay, Times gazetesi vasıtasıyla Avrupa ve Türk kamuoyuna duyurulmuştur[38].

Görüşmeler sırasında İtilaf devletlerinin zorlayıcı ve Lord Curzon'un Türkiye'yi küçümseyici tavırları karşısında gazetelerde bazı yorumlar da yapılmıştır. Örneğin, Tan gazetesinde *"Ne Murad Ediliyor"* başlıklı yazısında; *"... İsteniyor ki, Avrupa kıtasındaki mevcudiyeti bir efsane mahiyetinde kalsın, İstanbul'un emniyeti, bir hayal-i İnkılab etsin mahkemelerde ecnebiler icray-ı hüküm etsin, Türkiye mali kaydlar, yükler altında daima müttefiklerin esiri, daima hayati kuvvetlerden mahrum bir aleti olsun. İstiyor ki Cem'iyyet-i Akvam himayesi maskesi altında akalliyetlerin her ferdi bir menba*-ı fesad ve ihtilal mahiyeti iktisab eylesin, hudutlar bu suretle hükümlerle, budandıkça budansın, velhasıl Türkiye yaşamasın, ölüme mahkum olsun…" ifadelerine yer verilerek Avrupalıların Türkiye'deki inkılaplardan ve nihayet büyük zaferden bihaber olduklarını; Türklerin haklı olduğu davada hürriyet ve istiklalini sağlayana kadar mücadeleye devam edeceğini yazıyordu[39]. Lord Curzon'un Türkleri yaralayan sözleri bunlarla da sınırlı değildir. Avrupa basınına verdiği demeçler, anında Türkiye'de yankı buluyor, Lord Curzon ile uyuşmanın

35 **Varlık,** 1 Şubat 1923, s. 1.
36 **Tan,** 1 Şubat 1923, s. 1.
37 **Tan,** 1 Şubat 1923, s. 1; **Tan,** 2 Şubat 1923, s. 1.
38 **Tan,** 5 Şubat 1923, s. 1.
39 "Ne Murad Ediliyor", **Tan,** 1 Şubat 1923, s. 1.

mümkün olamayacağı kanaati gün geçtikçe artıyordu. Lord Corzon'un Millet Meclisi'ndeki mebusları ve Kürtleri hedef alan bir açıklamasında: *"...bunların külliyen cahil olduklarını ve mümessili hakiki bulunmadıkları..."* vurgulaması, TBMM'de hayli yankı bulmuş ve Curzon protesto edilmiştir[40].

Görüşmelerin gerginleşmesi, Türkiye'de ve konferansa katılan devletlerin basının da geniş yankı uyandırmış ve çeşitli yorumlar yapılmıştır. Boğazlar konusunda hassasiyetlerini açıkça dile getiren Sovyetler, Türkiye'nin yanında olduklarını açıkça ifade etmişlerdir. 9 Ocak 1923 tarihinde Sovyet diplomat Litvinov'un Chicago Tribune Gazetesi muhabirine verdiği demeçte: *"Muhasematın yeniden başlayacağını zan etmiyorum. Konferans müzakeratı ne şekilde olursa olsun Rus heyet-i murahhasası her zaman Türklerin yanında ahaz-ı mevki' edecektir. Vakayiin icap ettireceği her muaveneti Türklere göstermekten çekinmeyeceğiz. Boğazlardan harp gemilerinin geçmesi hakkındaki Amerika'nın talebi hayretimizi mucip oldu. Karadeniz'de ecnebi gemileri bulunursa bizde harp sefaini inşası mecburiyeti karşısında bulunacağız."*[41] diyerek, Lozan Konferansı hakkında Sovyetlerin görüşünü belirtmiştir. Bu açıklamalar, ertesi gün tercüme edilerek Türk basınında yer almış ve kamuoyunda hayli yankı uyandırmıştır. Diğer yandan Sovyet temsilci Çiçerin, Türk-İngiliz müzakeratının neticesiz kalacağından emin olduğunu bu nedenle: *"...Rus heyet-i murahhasasının son günlerinde her türlü müdahaleden içtinap ettiğini, mamafih tanzim eylediği muhtıranın konferans heyet-i umumiyesine tevdi' olunacağını..."*[42] İsviçre gazetelerine beyan etmiştir. Bütün bu açıklamamalar yanında dönemin önemli gazetelerinden Morning Post vasıtasıyla yayılan haberde: *"Kızıl ordu ilkbaharda Besarabya'yı istila ve işgal edecektir. Çünkü İtilaf devletleri küçük i'tilafın muavenetiyle Almanya'nın taksimini tasavvur ediyorlar. Fransa (rör) vadisini işgale gittiğini haklı görmüş, Lehistan Fransa'nın muavenetiyle Almanya'nın bazı aksamını işgale hazırlanmış"* bilgilerine yer verilmiş, bu ise Avrupa ve Türk kamuoyunun yakından takip ettiği olay olmuştur[43].

---

40 Meclise takrir vererek Curzon'un protesto edilmesini sağlayan milletvekilleri şunlardı: İlyas Sami Efendi (Muş), Rıza Bey (Muş), Bozan Bey (Urfa), Mustafa Diyap Ağa (Tunceli), Derviş Bey (Mardin), Fahrettin Bey (Kars). Bkz. **Babalık,** 1 Şubat 1923, s. 1; http://www.tbmm.gov.tr/TBMM_Album/Cilt1/index.html

41 **Hakimiyet-i Milliye,** 10 Kanunusani 1339/1923, s. 1.

42 **Hakimiyet-i Milliye,** 29 Kanunusani 1339/1923, s. 2.

43 İkdam, 8 Şubat 1923, s. 1.

İtilaf Devletlerinin konferansın başından beri uzlaşmaz tutumları, Türkiye'de de geniş yankıya ve önemli açıklamalara neden olmuştur. Örneğin, Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin 29 Ocak 1923 tarihli *"Büyük Halaskarın Büyük Yemini"* başlığıyla verdiği haberde, Mustafa Kemal'in konu hakkındaki görüş ve düşünceleri kamuoyuyla paylaşılıyordu. Mustafa Kemal konuşmasında; *"…Validemin medfeni önünde ve Allahın huzurunda ahd ve iman ediyorum: Bu kadar kan dökülerek milletin istihsal ve tesbit ettiği muhafaza ve müdafaası için icap ederse validemin yanına gitmekte asla tereddüt etmeyeceğim. Hâkimiyet-i Milliye uğrunda canımı vermek, benim için vicdan ve namus borcu olsun…"*[44] diyerek Kurtuluş Savaşı'nda verilen mücadelenin boşuna olmadığı, Lozan'da milli egemenlik sağlanmadığı takdirde tekrar savaşa hazır olunacağını açıkça bildiriyordu.

İsmet Paşa ise vaziyet hakkında kendisiyle bir mülakat yapan gazete muhabirine; *"Lord Curzon'un hareket ettiği gün hareket edeceğim müttefik devletler burada ne kadar murahhas bırakacaksa ben de o miktarda murahhas bırakacağım. Henüz hal edilememiş beş mesele vardır ki, bunlar da Musul, Kapitülasyonlar, Karaağaç, Maliye, Yunan tazminat meselesidir…"*[45] diyerek, haftalardan beri süren görüşmelerde taraflar, görüşlerini açıkça beyan ettiklerini, ancak meselelere bir çare bulunamadığını ve son saniyelerde çare bulma ümidinin zayıf oluğunu belirtmiştir.

Bütün bu açıklamalar yanında bir taraftan da Türkiye ve diğer devlet temsilcilerinin gözü kulağı İngiliz Lord Curzon'da idi. Lord Curzon ise Amerika muhabirine verdiği beyanatta; İngiltere'nin son sözünü söylemiş olduğunu ve konferansın akıbetinin Türk delegesinin nihai kararına göre şekilleneceğini belirterek Lozan Konferansı'nın bütün sorumluluğunu Türk heyetine yüklemek istemiştir. Fransızlar ise, bu gergin ortamda tarafsız gibi görünerek İngiltere ve Türkiye'yi yumuşatmaya çalışmıştır. Fransızlar, Türklerin Kurtuluş Savaşı'nı kazanmalarına rağmen, bu konferansta geleceğe ait bütün kazanımlarını ve refah ümitlerini kaybedebileceklerini; İngiltere'nin ise, bu konferansa ait bütün ümitleri yıkabileceğini belirterek iki tarafın uzlaşmaması durumunda bedelinin çok ağır olacağı, uyarısında bulunmuşlardır[46]. Ayrıca Fransız Başvekili ve Hariciye Nazırı Poincaré, Mustafa Kemal'e müracaat ederek antlaşmanın bir an önce imzası konusunda tavsiyede bulunduğu basında yer

44 "Büyük Halaskarın Büyük Yemini", **Hamiyet-i Milliye,** 29 Kânunusani 1339/1923, s. 1.

45 **Hakimiyet-i Milliye,** 29 Kânunusani 1339/1923, s. 1.

46 **Hamiyet-i Milliye,** 29 Kânunusani 1339/1923, s. 2.

almıştır. Mustafa Kemal ise TBMM'nin Lozan temsilcilerine itimadının sonsuz olduğunu vurgulayarak, antlaşmanın heyetler arasında devamından yana olduğunu açıkça göstermiştir[47].

Bütün bu gelişmeler karşısında Türk heyetinin ani karar vermesi oldukça zordu ve bu karar geri dönülemez ve milletin geleceğine mal olabilirdi. İngiliz istihbarat raporunun iddialarına göre; Lozan'daki Türk delegasyonu siyasi sorunlar konusunda iki farklı görüşe bölünmüştür. Dr. Reşat Nihat, Reşit Safvet ve Muhtar Bey'den oluşan bir grup konferanstaki diğer ülkeleri devre dışı bırakarak İngilizlerle anlaşmayı; Ferit ve Cavit Beylerin başkanlığındaki öteki grup ise, Türkiye'nin Fransa, İtalya ve Sovyetlerle olan ilişkilerini kesmesinin intihar olacağını savunuyorlar ve bu konuda İsmet Paşa'yı ikna etmeye çalışıyorlardı[48]. İsmet Paşa ise bunların hiçbirine meyletmiyor, Türkiye'nin hassas olduğu konulardan taviz vermeden orta yol bulmaya çalışıyordu.

Konferansın uzaması, Türk basınında giderek kötümser bir havanın esmesine yol açmış, başlangıçtaki iyimser hava kaybolmaya başlamıştır. Hatta gazetelerde konferansın kesintiye uğrayacağını, İngiliz diplomasisinin ve ordusunun harbe taraftar olduğuna dair yorumlar ve açıklamalar yapılmaktaydı[49]. Bu yorumların yapıldığı dönemde ülkede karamsar bir hava esmeye başlamıştır. Birçok gazetede Lozan telgraflarına dayanarak gelen haberlerin sevimsiz olduğunu, konferansın artık halkın beklediği sulh güneşi doğuramadığını bildiriyordu. Ayrıca gazeteler, Batılı diplomatlar ve İngilizlerin yaldızlı sözleri ve barışsever görünmelerinin tamamen yalan olduğu bu konferansta ortaya çıkmasına rağmen, Türk heyetinin olgunlukla, hukukun yerini bulacağı ümidiyle müzakereye devam ettiklerini yazmış ve Türk heyeti takdir edilmiştir[50].

Konferansın kopma noktasına geldiği bu ortamda İsmet Paşa'nın görüşmeleri erteleyeceğine dair çıkan haberler sonrasında Yunanların bu duruma çok sevindiğine yer verilerek Yunanların bu tavrıyla İngilizlerin tekrar maşası olmaya pek hevesli olduğu açıklamaları yapılmıştır[51].

47 **Yenigün,** 2 Şubat 1923, s. 1.

48 Sonyel, "İngiliz Gizli Belgelerine Göre Lozan Konferansı'nın Perde Arkası", **80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyum Bildirileri,** (6 Ekim 2003), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, s. 344.

49 **Açıksöz,** 1 Şubat 1339, s. 1.

50 "Lozan Konferansı bize ne verdi?", **Amasya Emel,** 1 Şubat 1339, s. 1.

51 **Tan,** 1 Şubat 1923, s. 1.

Bu gergin ortamda Fransa, Musul sorunun barışı sekteye uğratmaması ve müzakerelere devam edilmesi gerektiğini savundu. Paris'ten alınan haberler doğrultusunda yapılan açıklamalara göre; Fransız Hükümeti, Türkiye'ye sunulan barış koşullarının bir ültimatom mahiyetinde olmadığı ve barış görüşmelerinin devamından yana olduklarına dair tekliflerini TBMM ile Londra ve Roma'ya bildirmişlerdir. Ayrıca Fransızlar, görüşmelerde aktif olarak yer almak istediklerini ve müzakerelerin devamı için Fransız temsilcilerinden oluşan bir grubun Ankara'ya gönderebileceklerini de bildirmişlerdir[52]. Fransızlar, daha da ileriye giderek General Pelle vasıtasıyla sulh arzusunda olduklarını Türk yetkililerine bildirmişler ve sulhun sağlanması konusunda Türkiye'ye dostane el uzatmak istediklerini beyan etmişlerdir[53]. Baştan beri İngilizlerle hareket eden Fransızlar, bu hareketleriyle yakın şark meselesinde İngilizlerden farklı düşündüklerini bu tavırlarıyla açıkça beyan etmiş oldular. Fransa'nın yapmış olduğu açıklamalar, İngiliz temsilcilerin endişelenmesine ve kızgınlığına neden olmuş, olay sonrası bir tebliğ yayınlayarak Fransa'nın bu hareketini protesto etmişlerdir[54].

Lozan görüşmelerinin gerginleştiği bir dönemde Türk Hükümeti, Amerika ile anlaşarak bu devletin desteğini almak istemiştir. Amerikalı Chester grubuna madenler, petrol kaynakları, demiryolları ve limanlarla ilgili verilecek imtiyazlar sayesinde emperyalistler arasında oluşabilecek çelişkilerden yararlanılmak istenmiştir[55]. Chester Projesi'nin TBMM'de onaylanmasının ardından Türk-Amerikan ilişkileri daha da gelişmiş ve konferansın ikinci döneminde Amerika, Türk Hükümetini destekleyen bir tavır sergilemiştir. Amerika'nın Lozan Konferansı'nda Avrupa'dan bağımsız hareket edeceğine dair haberler,

52 **Tan,** 2 Şubat 1923, s. 1.

53 Türk heyetinin Lozan'ı terk etmeden önce Fransız başvekil Poincaré, son dakikada sulh maddelerinin kabul edilmesini ekonomiyle ilgili maddelerin sonraya ertelenmesi teklifinde bulunmuştur. Poincaré'nin bu teklifi, basına; "Fransız Başvekili son dakikada da mali esareti kabul edeceğimiz gafletinde bulunmuştur". Şeklinde yansımıştır. Bkz. **Hakimiyet-i Milliye,** 8 Şubat 1923, s. 1.; **Yenigün,** 4 Şubat 1923, s.1.; **Yenigün,** 8 Şubat 1923, s. 1.

54 **Yenigün,** 1 Şubat 1923, s. 1; **Yenigün,** 2 Şubat 1923, s. 1; İkdam, 1 Şubat 1923, s. 1.

55 **Varlık,** 1 Şubat 1923, s. 1; Bige Sükan Yavuz, "Fransız Arşiv Belgelerinin Işığında Chester Demiryolu Projesi", **Atatürk Yolu,** S 24, Kasım 1999-2003, s. 529-547; Ertan, "Lozan Görüşmeleri Sırasında Türk Heyeti ile TBMM Hükümeti Arasındaki İlişkiler", s. 622.

başta Amerikan gazetelerinde daha sonra ise, Türk gazetelerinde yer almıştır. Bu süreçten sonra Amerika, Türkiye'nin hassas olduğu konulardan biri olan kapitülasyonlar meselesinde Avrupalı devletlerden farklı düşünmeye ve meselenin çözümüne daha ılıman yaklaşmaya başlamıştır. Ayrıca Amerika, Lozan müzakereleri sonrasında çıkacak sonuçlara göre hareket etmeyeceğini belirtmesi, Türk kamuoyunda olumlu bir hava estirmiştir. Bu anlamda ister barış imzalansın ister imzalanmasın Amerika'nın TBMM Hükümetiyle münasebete devam edeceğine dair açıklamalar, Lozan'daki Türk heyetinin elini iyice güçlendirmiştir[56].

Lozan görüşmelerinin son gününe kadar Türk heyeti, Müttefiklere birtakım teklifler götürerek uzlaşmadan yana tavırlarını açıkça ortaya koymuşlardır. İsmet İnönü'nün Müttefiklere sunmuş olduğu teklifler arasında; Türkiye'nin 1915 yılındaki sınırları kabul edebileceği, Müttefik askerlerinin Türkiye'yi tehdit unsuru olmaktan çıkarılması, Anzak mezarlıklarının terkini Türkiye'nin kabul edeceği, Musul meselesinin Türkiye ve İngiltere daha sonra ele almak üzere tehir edilmesi, Müttefiklerin tazminattan vazgeçmeleri gerektiği, Yunanistan'ın tazminat ödemesinin sağlanması, Sağlık idaresinde adli müşavirler kabul edilebileceği ve adli kapitülasyonların kaldırılması gibi maddeleri içermekteydi[57].

Ancak bütün bu gelişmelere rağmen, Konferans 4 Şubat 1923 tarihinde kesintiye uğramış ve yaklaşık iki ay süren görüşmelerin birinci dönemi antlaşma yapılamadan sona ermiştir. Konferansın sekteye uğraması, Avrupa ve Türkiye'de gündem konusu olmuş, olaydan sonra Berlin telsizinden; *"müzakerenin akamete uğramasıyla Lozan'da fevkalade şiddetli bir heyecan hâkim oldu"*[58] haberi geçilmiştir. 7 Şubat 1923'te Lozan'dan ayrılan İsmet Paşa ise verdiği demeçte konferansın kesilme sebebi olarak; Türkiye'de yaşayan ecnebilerin himaye edilmek istenmesi ve Türkiye'yi esaret altına almanın yolu olan ekonomik sebepler, olduğunu beyan etmiştir. Gazi Paşa ise yaptığı açıklamada; *"Lozan Müzakeratı, mesail-i iktisadiyeden dolayı inkıta'a uğramıştır. Bundan zerre kadar hayrete düşmemek icab eder. Ancak mesuliyeti bize ait olmayan ve olmayacak olan muhasematın sefahatı ne olursa olsun, biz hukuk-u meşruamızı her suretle te'mine muvaffak olacağımıza mutmeiniz"*[59] diyerek, milli

56 "Amerika Müstakil Hareket Edecekmiş", **Vatan,** 28 Mart 1923, s. 1.

57 "Müttefiklere Mukabil Teklifatımız", **Babalık,** 7 Şubat 1923, s. 1; **Tanin,** 5 Şubat 1923, s. 1.

58 **Yenigün,** 7 Şubat 1923, s. 1.

59 **Yenigün,** 7 Şubat 1923, s. 1.

egemenliğimizin ne pahasına olursa olsun sağlanacağından emin olduğunu ifade etmiştir.

Görüşmelerin kesilmesi, yabancı basının da yakın takibindeydi ve görüşmelerin kesilme nedenleri hakkında çeşitli yorum ve açıklamalar yapılmaktaydı. Türk basınının da yakın takibinde olan bu yorum ve açıklamalar tercüme edilerek kamuoyunun bilgisine sunulmaktaydı. Örneğin Hakimiyet-i Milliye gazetesi, Münih Post gazetesine dayanarak görüşmelerin kesilme nedenlerini şu şekilde sıralamaktaydı: Türklerin hakimiyetleri altındaki ecnebi nüfusunda kendi görüşlerini diretmeleri, Türk heyetinin ısrar ederek her istediğini alabileceğine dair bir kanaatin oluşması, Puancare'nin tebligatının İsmet Paşa'yı etkilemesi ve bu yüzden Paşa'nın devletlerle ihtilafa düşmesidir. Açıklamanın devamında ise; Türklerin Rus tesirinde kalarak konferanstan çekilmediği vurgulanarak ileriki günlerde Türklerin tekrar müzakere masasına oturacağı bilgisine yer verilmiştir[60].

Konferansın dağılması, Türk kamuoyunu derinden etkilemiş ve bundan sonraki sürecin nasıl işleyeceği merak konusu olmuştur. Basında çıkan haberler konferansın geleceğinden çok, ani tepkileri gösteren açıklamalardan ibarettir. Örneğin, Yenigün gazetesinin 6 Şubat tarihli yazısında; *"Lozan'da müzakerat münkati olmuştur, konferans kapandığı takdirde: Söz Mehmetçiğindir!"*[61] ifadelerine yer verilmiştir. Tanin gazetesi ise Ankara matbuatında çıkan haberlerden alıntılar yaparak; Lozan'da anlaşmaya imkân kalmadığı ve harbin tekrar çıkma ihtimaline karşı Mehmetçiğin vazifesini her yerde ve her an yapmaya hazır olduğunu yazmıştır[62]. Bu tür gazete haberleri olmakla birlikte yaptığımız arşiv ve gazete taramalarında konferansın dağılmasında önemli rolü olan İngiliz Başdelegesi Curzon'un uzlaşmaz tutumuna rağmen, İngilizler aleyhinde yazılmış önemli haber ve bilgiye rastlanmamış, daha çok Türk heyetine dayatılan antlaşma şartları eleştirilmiştir. Bu durumun sebebi; her halde Türkiye'nin konferans sekteye uğrasa da bir süre sonra tekrar başlayacağına inanması ve İngilizlerin konferansta belirleyici güç olmasıyla açıklanabilir.

Lozan Konferansı sürecinde çıktığı yurt gezilerinde halkı aydınlatan ve konferanstan olumlu sonuç alınacağına dair inancını söyleyerek ulusu kaygı-

60 **Hakimiyet-i Milliye,** 11 Şubat 1923, s. 1.

61 **Yenigün,** 6 Şubat 1923, s. 1.

62 **Tanin,** 7 Şubat 1923, s. 1.

dan kurtarmaya çalışan[63] Mustafa Kemal ise görüşmelerin kesilmesiyle tavrını değiştirmiştir. Artık çıktığı yurt gezilerinde Türk halkının milli egemenlik çerçevesinde hareket edeceğini ve İtilaf Devletleri'nin Osmanlı Devleti'ne göstermiş oldukları muameleyi Türkiye'ye göstermeye güçlerinin yetmeyeceği uyarısında bulunmaktaydı. Mustafa Kemal, Akhisar'da yaptığı konuşmasında: *"Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Hükümeti pek ala biliyorsunuz ki eski bab-ı âli hükümeti değildir. Eski Osmanlı Devleti de değildir. Onlar artık tarihe karışmıştır. Düşmanlar Osmanlı Devleti'ni yıkarak anasır-ı asli olan Türk Milletini imha etmek istiyorlardı. Hâlbuki Türk milleti yeni bir iman ve kat'i bir azim ile yeni bir devlet istinad ettiği esaslar istiklam-ı tam ve bilakayd-u şart Hâkimiyet-i Milliyeden ibarettir. Bu millet bu hâkimiyetten bir zerresini feda edemiyecektir…"*[64] diyerek, hem İtilaf Devletlerine uyarıda bulunuyor hem de yeni kurulan devletin bağımsızlık ilkesinden asla taviz vermeyeceğini beyan ediyordu.

Konferansın kesintiye uğradığı bir dönemde 17 Şubat 1923'te İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi, Türk Hükümetinin ekonomik görüşlerini ve barış koşullarının belirlenmesinde önemli bir vesile oldu. Kamuoyunun da yakından takip ettiği kongre, Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında açılmıştır. Her kesimden katılımın gerçekleştiği bu kongreye Azerbaycan ve Rus sefirinin orada hazır bulunması, Batılı devletlere bir mesaj niteliğindeydi. Kafkas Federasyonu temsilcisi İbrahim Abilof ve Rus sefiri Aralof kürsüye gelerek teşekkür konuşması yapmışlardır. Aralof; *"Yaşasın Türkiye, yaşasın Ordu!"* diye bitirdiği teşekkür konuşmasından sonra büyük alkış almıştır[65]. Bütün bunlara rağmen, her fırsatta tekrarlanan 'emperyalizm', 'kapitalizm', 'mazlum milletler' gibi kavramlara değinilmemiş, daha çok 'kapitülasyonların kaldırılması', 'yabancı ekonomi' ve 'liberal ekonomi' gibi kavramlar yer almış; kapitülasyonlardan ve imtiyazlardan vazgeçmeyen Batılı devletlere bu yönde mesajlar verilmiştir[66].

Konferansın kesintiye uğramasından sonra İngiltere basını inisiyatifin İngiltere'nin elinden çıkmaya başladığını ve Orta Doğu uzmanı olmadığı halde konferansta İngiltere'yi temsil eden Lord Curzon'un kendi çıkarları doğrul-

63 Atatürk, **Nutuk-Söylev,** C II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s. 939.

64 **Açıksöz,** 8 Şubat 1923, s. 1.

65 **Hakimiyet-i Milliye,** 3 Şubat 1923, s. 1.

66 Ertan, "Lozan Görüşmeleri Sırasında Türk Heyeti ile TBMM Hükümeti Arasındaki İlişkiler", s. 620.

tusunda hareket ettiği şeklinde yazılar yayınlanmıştır[67]. Hatta İngiliz basını daha ileri giderek görüşmelerin kesilme nedeni olarak Fransa ve Yunanistan'a gösterilen aşırı ilginin olduğunu açıkça yazmışlardır. Örneğin, Manchester Guardian gazetesinde yayınlanan *"Türklerle çekişme nedenimiz kalmamıştır"* adlı makaleden alıntılar yapan Hakimiyet-i Milliye gazetesinin verdiği habere göre; Türklerle ihtilafın Fransa'yla olan ihtilafın yanında sönük kaldığı, Türklerin itirazlarının makul olmakla birlikte sebeplerinin bilinmesi gerektiğini; bunun için Türklerin zaman kaybetmeden itiraz nedenlerini bildirmesini; aksi halde Antlaşmanın tehlikeye maruz kalabileceğini yazmıştır[68]. Vatan gazetesi ise Daily Mail ve Daily Express gazetelerinden alıntılar yaparak Venizelos'un Londra ziyareti sırasında İngiltere'de oluşan tepkiyi Türk kamuoyuyla paylaşmıştır. Vatan gazetesi, Daily Mail gazetesinin *"Venizelos buraya niye geliyor?"* başlığıyla yayınlanan makaleye atıfta bulunarak şu ifadelere yer veriyordu: *"İngiliz efrad-ı umumiyesi Mösyö Venizelos'un İngiltere hükümetinin resmi bir misafiri sıfatıyla yeniden Londra'ya geldiğini büyük bir hayretle haber alacaktır…Venizelos elyevm Avrupa'da ihtilal Yunanistan'ın seyyar-ı sefiri sıfatıyla dola*şmaktadır. Yunan nazırlarının i*damından sonra Yunanistan üzerinde memleket haricinde icray-ı hâkimiyet etmiştir. İhtilal hükümeti kendisinden emir alır…".* Daily Express gazetesinin de benzer ifadeler kullandığını yazan Vatan gazetesi, İngiltere'nin artık *"Yunanistan lehindeki taraftgirliğe neden ihtiyaç duyulduğu"* sorgusunun yapılmaya başlandığı haberini veriyordu[69].

Venizelos'un Londra'ya iştiraki, İngiliz basını ve kamuoyunda kötü tesir bırakmıştır. Avrupa basınında yer alan bu haber ve açıklamalarda sonra İngiltere ve Fransa'nın sulh konusunda tutarsız davrandıklarına dair yorumlar, Türk basınında da yer almaya başlamıştır. Bundan dolayı Türk kamuoyu, vaziyetten İngiliz ve Fransızların mesul olduklarına dair bir kanaat oluşmuştur. Aslında İtilaf Devletleri arasında da sulhun sonlarına doğru tam bir tutarsızlık hâkimdir. Örneğin, kapitülasyonlar konusunda İtalya ile bir mutabakata varılmasına rağmen, İngiltere ile anlaşmazlık yüzünden sorun halledilememiştir. Bu durum, Türk kamuoyunda sulha olan inancı azaltmış, tekrar savaşın çıkabileceği kanaati oluşmuştur. Ankara'daki yetkili ağızlar; *"Taarruzdan*

67 Kodal, a.g.m., s. 219-220.

68 "Bir İngiliz Gazetesinin Mutaleası", **Hakimiyet-i Milliye,** 22 Şubat 1923, s. 1.

69 "Venizelos'un Londra'da ne işi var?", **Vatan,** 27 Mart 1923, s. 1.

evvelkinden on kat kuvvetli bir ordumuz hazırdır"[70] ifadeleri, kamuoyunun kanaatini doğrular nitelikteydi.

Aslında sulhun ertelenmesi, İtlaf Devletleri ve Ankara Hükümeti için bir ziyan niteliğindeydi. Çünkü bu süreç, her iki tarafın ekonomisini doğrudan doğruya etkilemekteydi. Özellikle Batılı devletler tarafından şark meselesinin önemli parçası olarak görülen Lozan sulhunun kesintiye uğramasının getireceği mali kayıplar, Avrupa ve Türk basınında dile getirilmeye başlanmıştır[71]. Konuyla ilgili olarak TBMM Hariciye Encümeni Başkanı Hamdullah Suphi Bey, verdiği bir mülakatta: *"...Sulhun te'hiri bizim için bir ziyandır. Memleketin menfaati sulha veya harbe hangi ihtiyaç ve zaruret daha fiile tahakkuk ederse suretle vasıl olmaktadır. Şarktaki bu kararsızlığın iş alemi üzerindeki te'sirini, garptaki iktisadi ve mali vaziyeti gazete havadisleri arasında bile olsun takip ederler pek güzel takdir ederler..."*[72] sözleri durumu özetler nitelikteydi.

Bu tartışmalar ve yorumlar arasında Lozan Konferansı'nın ikinci dönemi 23 Nisan 1923 tarihinde başlamıştır. Konferansta Türkiye'yi, ikinci kez İsmet İnönü temsil ederken, İngiltere'yi, Lord Curzon'un yerine, Türkiye Büyükelçisi Sir Horace Rumbold, Fransa'yı İstanbul Yüksek Komiseri General Pellé, İtalya'yı ise Montagna temsil etmişlerdir. Görüldüğü gibi Müttefikler, bu defa Türkiye'yi ve Türk insanını yakından tanıyan kişileri delege olarak göndermişlerdir[73].

Konferansın ikinci döneminde Türk heyeti, ilk döneminden farklı olarak çalışmalarında daha rahat hale gelmiştir. Çünkü konferansın hemen öncesinde Meclisin feshedilmiş olması, muhalif grup olarak bilinen ikinci grubun Lozan heyeti üzerindeki baskısı da böylece son bulmuştur. Heyet artık Lozan'da Mustafa Kemal'in desteği ile daha rahat hareket etmeye başlayacaktır.

Konferansın ikinci döneminde Sovyetlerin, Roma Mümessili Vorovski, Sovyetlerin temsilen bizzat bulunmak istediği bir mektupla Lozan heyetine bildirmiştir. Bu mektup Sovyetlerin tüm müzakere konularında bulunmak isteğini açıkça belirtmekteydi. Konferansın yazı işlerinden verilen karşı cevap ise; Sovyet temsilcisinin ancak Boğazlar konusu görüşülürken konferansa

70 Ahmet Şükrü, "Taarruzdan Evvelkinden On Kat Kuvvetli Bir Ordumuz Hazırdır", **Vatan,** 30 Mart 1923, s. 1.

71 "Yeni Sulh Konferansı Etrafında", **Hakimiyet-i Milliye,** 11 Nisan 1923, s. 1.

72 "Hamdullah Suphi Bey'le Bir Mülakat", **Vatan,** 30 Mart 1923, s. 1.

73 Kodal, a.g.m., s. 219-220.

iştirak edebileceğine dair bir görüş sunulmuştur[74]. Sovyetleri temsilen konferansa katılan Vorovski'nin Lozan'da bir suikasta kurban gitmesi Türk ve dünya kamuoyunda gündem konusu olmuştur. Olaydan sonra İsmet Paşa ile ilgili suikast söylentileri, konuşulmaya başlanmıştır. Konferansın ilk döneminde hayal kırıklığına uğrayan Ermenilerin İsmet Paşa ve Türk heyetine bir suikast düzenleyeceğine dair haberler, Türk gazeteleri vasıtasıyla kamuoyuyla paylaşılmıştır. Bu durum, Türk kamuoyunda ve TBMM'de endişe ve heyecana neden olmuş ve İsmet Paşa bir telgrafla uyarılmıştır[75].

Bu suikast girişiminin Lozan'daki etkisi uzun soluklu olmamıştır. Bir süre sonra tekrar Şark meselesinde güç birliği yapan İngiliz ve Fransızların ittifakıyla oluşan bir sürece girilmiştir. Bu süreçte konferans tam bir saklambaç oyununa dönmüş ve Türk kamuoyu barış konusunda ümitlerini iyice yitirmeye başlamıştır[76]. Taraflar arasındaki müzakereler Haziran ayında yoğunlaşmış ve konferansın tekrar kopma noktasına geldiğine dair haberler, Türk kamuoyunda yankı bulmuştur. Hatta Müttefikler: *"münakaşaya devamda fayda yoktur"* diyerek Ankara'yı vaziyetten haberdar etmesini İsmet Paşa'dan rica etmişlerdir[77]. Bu gergin ortam Türk kamuoyuna da yansımış barış konusundaki ümitler, iyice yok olmaya ve tekrar savaşın çıkacağına dair söylentiler dolaşmaya başlamıştır. Aslında bu söylentilerin gerçek olduğu Anadolu Ajansı'nın 8 Temmuz 1923'teki haberi doğrular nitelikteydi. Verilen habere göre; Fransa'nın Londra Sefiri, İngiltere'nin Dışişleri Müsteşarı'nı ziyaret etmiş ve ziyarette İstanbul ile Boğazlarda işgalin sürmesini talep etmiştir. Hatta Fransızlar, daha da ileri giderek doğuda sekiz bin askeri kuvveti bulunan İngiliz kuvvetlerini sekiz gün zarfında on dört bin askerle destekleyebileceklerini taahhüt etmişlerdir. Bunu yaparken İngiliz ve Fransızlar, Lozan'daki temsilcilerinden haberin konferanstaki yankılarının anında iletilmesini istemişlerdir[78]. İngiltere ve Fransa'nın ortak hareket etme girişimi olumlu sonuç vermemiştir. Nihayet bütün komisyonlar çalışmalarını Temmuz ayı ortalarında tamamlayarak Ankara'dan imza yetkisi istenmiştir. Rauf (Orbay) Bey'in başında bulunduğu Bakanlar Kurulu uzun süre Lozan'a imza yetkisi vermemiştir. Çünkü hükümet, Lozan Barış Antlaşması'nda sorumluluk almak istememiştir. Ancak

74 **Vatan**, 29 Nisan 1923, s. 1.

75 **Hakimiyet-i Milliye,** 13 Mayıs 1923, s. 1.

76 Hüseyin Cahid, "Vaziyet Saklambaç Oyununa Döndü", **Tanin,** 7 Haziran 1923, s. 1.

77 **BCA:** 030.10/ 218.473.18/ 12.6.1923.

78 **BCA:** 030.10/ 218. 474.8/ 8.7.1923.

Atatürk'ün Lozan'daki Türk heyetine verdiği destek sonucu Antlaşma imzalanabilmiştir[79].

Konferansın birinci döneminde tartışılan birçok konu ikinci dönemde de yer almış ve birçoğu sonuçlandırılmıştır. Önemli sorunlardan biri olan Musul sorunu, antlaşma sonrası Türkiye ile İngiltere arasındaki ikili görüşmelere bırakılmıştır. Bu sorun iki devlet arasında bir antlaşmayla sonuçlanmadığı takdirde konunun Birleşmiş Milletlere götürülmesine karar verilmişti[80]. Türkiye için hayati önem sahip olan kapitülasyonlar kesin olarak kaldırılmış, Osmanlı borçları, Osmanlı Devleti'nden ayrılan ülkeler arasında pay edilmiş, ödemelerin belirli taksitlerle yapılması kararlaştırılmıştır. Diğer yandan Fransa ve İtalya Türkiye'den tazminat istemişlerse de bundan vazgeçmişlerdir. Venizelos, savaş tazminatı olarak Karaağaç'la Meriç ve Arda ırmakları arasında bulunan yeri Türkiye'ye bırakmayı önermişse de Karaağaç Türkiye'de kalmıştır. Ayrıca Türkiye'ye yakın Ege adalarında silâhtan ve askerden arındırılması kabul edilmiştir. Türkiye sınırları içinde yaşayan azınlıkların Türk uyruklu oldukları benimsenmiş ve onlara hiçbir ayrıcalık tanınmamış, bu arada İstanbul'daki Rumlar ve Batı Trakya'daki Türkler dışında Yunanistan'daki Türkler ile Türkiye'deki Rumların karşılıklı yer değiştirmeleri kabul edilmiştir[81]. Boğazlar, Türkiye'nin başkanı olacağı uluslararası bir komisyon tarafından yönetilmesine ve her iki yakası askersiz hale getirilmesine karar verilmiştir. Böylece Türk heyeti, bu kararla Boğazlar konusunda İngiltere'nin fazla zorluk çıkarmasını engellemek için İngiliz tezine yaklaşmış oldu[82].

B- LOZAN ANTLAŞMASI'NIN İMZALANMASI VE TÜRK KAMUOYU

a-Lozan Antlaşması'nın Türkiye'deki Yankıları

Lozan'da sulh olacağına dair ilk haberler, Temmuz ayının ortasından itibaren gelmeye başlamıştır. 17 Temmuz'da birçok gazete de artık sulhun kesin olarak yapılacağına dair haberlere yer verilmeye başlanmış ve *"Lozan'dan*

79 Nur-Grew, **a.g.e.,** s. 30-33.

80 Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi,** C I-II, Alkım Yayınevi, 11. Baskı, Ankara, tarih yok, s. 321-323; Esra Sarıkoyunlu Değerli, "Lozan Barış Konferansı'nda Musul", **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,** C X, S 18, Aralık 2007, s. 137.

81 Armaoğlu, **a.g.e.,** s. 323-327.

82 Ertan, "Lozan Görüşmeleri Sırasında Türk Heyeti ile TBMM Hükümeti Arasındaki İlişkiler", s. 625.

telgrafname" şeklinde gelen haberler fasılalarla yayınlanmaya başlanmıştır. Ancak sulh haberleri, meselenin önemine rağmen, Türk kamuoyu tarafından heyecanla karşılanmamıştır. Çünkü daha evvel sulhla ilgili çıkan asılsız haberler yüzünden kamuoyu, bu gibi haberlere inanmamış ve olayı sükûnet ve ihtiyatla karşılamıştır[83].

Kamuoyunun bu tutumu kadar bazı gazetelerde çıkan haber ve açıklamalar da ilginç ve yoruma açıktır. Örneğin, Vatan gazetesinin 18 Temmuz 1923 tarihli nüshasında Ahmet Şükrü; Konferansta İngilizlere karşı Amerikalıların Türklerin yanında yer almasından bahisle Antlaşmanın Türk-Amerikan zaferi olduğu bilgisine yer vermiş ve bu bilgiyi ise Amerikan temsilci Grew ile yaptığı görüşmeye dayandırmıştır. Aynı tarihli bu gazetenin başka yerinde Ahmed Emin, Amerikan muhabirinin Mustafa Kemal hakkındaki şu sözlerine yer vermiştir: *"...Bu devirde büyük planlarla büyük işler ita' edecek mahiyette iki kişiye rast geldim. Biri cenubi Afrika heyeti ittihadiyesi reisi, diğeri Mustafa Kemal Paşadır. Gazi'yi, Cenubi Afrikalı generalden kat kat yüksek buldum. Mustafa Kemal Paşa'nın rehberliği altında yaptığınız işin manasını bilir misiniz?... Mütevelli harplerin nüfusunu terk ettiği her tarafını tahrip ettiği bu memleket yalnız kendisi için çalışmıyor. Dünya sulhunun pişedarlığını üzerine almıştır. Dünya yüzünden harp şeraitinin kalkması hakiki bir sulh ve ahenk hüküm sürmesi için fiilen çalışan ve uğraşan yegâne kuvvet Türk milletidir..."*[84]. Bütün bu haberlerden yola çıkarak söylenebilir ki, Antlaşmada Amerikan faktörü aranmaya ve irdelenmeye çalışılmıştır.

Türk basını Lozan Barış Antlaşması'nın 24 Temmuz 1923'te saat 14.20'de imzalanacağını Türk kamuoyuna duyurmasına karşın 15.15'te İsmet Paşa, Rıza Nur Bey ve Hasan Bey, Barış Antlaşması'nı imzalamışlar ve 15.35'te Venizelos'un imzasıyla yaklaşık sekiz aydır verilen mücadelenin de sonuna gelinmiş oldu[85]. İmza töreninde, yalnızca İsviçre Cumhurbaşkanı Scheur bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında; Türklerle İtilaf Devletleri'nin mücadelesinden Türklerin galip geldiğini tüm dünyaya ilan etmiştir[86].

Lozan Barış Antlaşması'nın imzalandığı haberi, Türk kamuoyu ile paylaşıldıktan sonra Bakanlar Kurulu, Başbakan Hüseyin Rauf (Orbay) Bey'in başkanlığında 25 Temmuz 1923'te bir toplantı yapmıştır. Ardından Barış Ant-

83 **Vatan,** 18 Temmuz 1923, s. 1.
84 **Vatan,** 18 Temmuz 1923, s. 1.
85 **Tanin,** 25 Temmuz 1923, s. 1.
86 Kodal, a.g.m., s. 226-227.

laşması, resmi bir tebliğ ile Türk kamuoyuna duyurulmuştur. 10 Eylül 1923'te ise, Lozan Antlaşması'nın maddeleri TBMM'de görüşülerek kanunlaşmıştır[87].

Lozan Antlaşması'nın imzalanmasının ardından Türk basınında birçok yorum ve açıklamalar yapılmakta verilen mücadele farklı yönleriyle kamuoyuna yansıtılmaktaydı. Örneğin Vatan gazetesinde yayınlanan bir yazıda Antlaşmayla ilgili şu ifadeler yer verilmiştir: *"...Gerek dokuz seneden beri devam eden harb-i umumiye ve gerek Türk-Yunan harbine nihayet verildiğini ilan eden bu seda içinde harp yüzünden öksüz kalmış çocukların dul kalmış zevcelerin ve evlatsız kalmış validelerin ah ve iniltileri* işitiliyordu..."[88] Aslında bu cümleler Türk halkının vermiş olduğu mücadeleyi özetler nitelikteydi ve Lozan Antlaşması bu mücadelenin son halkasını oluşturmaktaydı. Konferansta Türk heyetinin verdiği mücadeleyi kamuoyuyla paylaşan Türk basını, Lozan Antlaşması'nı çifte muzafferiyet olarak nitelendirmiştir. Çünkü konferansta Türk heyeti, Türkiye'nin görüşlerini kabul ettirmek için uğraş vermenin yanında Avrupalıların uzun asırlardan beri Türkler aleyhine zihinlerinde kökleşmiş olan birtakım batıl fikirleri de bertaraf etmek için uğraş vermişlerdir. Türk heyetinin Lozan'da Avrupalılara vermiş olduğu siyasi mücadelenin başarıyla sonuçlanmasının ardından birçok gazete Türkiye'nin ileriki yıllarda Avrupa devletleri içerisinde yer almaya başlayacağına dair yorumlar yapmıştır[89].

23 Temmuz 1923'te Hürriyet Bayramı'nı kutlayan Türk halkı, 24 Temmuz 1923'te Lozan Antlaşması'nın imzalanmasıyla çifte bayram sevincini yaşamıştır. Ayrıca bu tarihe denk gelen Kurban Bayramı, Lozan Barış Antlaşması'yla birleşince halk bu olayı sevinç ve coşkuyla karşılamıştır. Van, Kars, Çatalca, Mersin, Erzurum, Maraş, Mersin, Silifke, Lefke, Gelibolu, Isparta, Trabzon, Kayseri, Genç, İzmit vb. gibi doğudan batıya, kuzeyden güneye Anadolu'nun pek çok yerinde kutlama şenlikleri düzenlenmiştir. İstanbul ve Ankara'daki kutlama programı paralel olmuş, İzmir'deki kutlamaların tek farkı ise Mustafa Kemal'in İzmir'de olması nedeniyle biraz daha heyecanlı ve coşkulu geçmiştir[90].

Lozan Barışı, ilk yıllardan itibaren çeşitli törenler, toplantılar ve gençlerin katıldığı çeşitli yarışmalarla şenlik havasında kutlanmıştır. Arşiv ve gazetelerde sulh bayramı olarak yer alan Lozan Antlaşması, resmi olarak ulusal bay-

87 **Resmi Gazete,** S 22, Tarih: 10 Eylül 1923, s. 1.

88 **Vatan,** 29 Temmuz 1923, s. 1.

89 **Vatan,** 29 Temmuz 1923, s. 1.

90 Kodal, a.g.m., s. 229-231; **Vatan,** 30 Temmuz 1923, s. 1.

ramlar arasında yer almasa da ağırlıklı olarak Halkevlerinde kutlanması bir süre sonra gelenekselleşmiştir. Halkevlerinin birçok şubesi tarafından resmi olarak kutlanan Lozan Sulh Bayramı nedeniyle birçok etkinlik düzenlenmiştir. Ancak bir süre sonra ilk yıllardaki coşkulu kutlamalar, yerini talimat ve yönetmeliklere dayalı kutlamalara bırakmıştır. Öyle ki Lozan Barışı'nın her yıl dönümünde CHP Genel Sekreterliğinden Halkevlerine ve Halkodalarına giden talimatlar veya kurallar doğrultusunda Lozan Barış Antlaşması'nın yıl dönümünün kutlanması, artık bir zorunluluk haline gelmiştir. Genel Sekreterlikten gönderilen talimatta; Halkevleri ve Halkodalarının kutlamaları ne şekilde yapması gerektiği ve hangi kaynak kitaplardan yararlanılabileceği sıralanmakta ve kutlamalardan sonra programının bir nüshası CHP Genel Sekreterliğine gönderilmesi istenmekteydi[91]. Yine arşiv belgelerinden edindiğimiz bilgilere göre 1936'dan sonra Lozan yıl dönümü kutlamaları, Montrö Antlaşması'nda elde edilen başarıdan dolayı bu antlaşmayla birlikte kutlanır hale gelmiştir[92].

SONUÇ

Lozan, I. Dünya Savaşı'ndan sonra taraflar arasında eşit koşullarda müzakere edilerek imzalanmış önemli anlaşmalardan biridir ve Türkiye'nin uluslararası alanda bağımsız bir devlet olarak tanınmasını sağlamıştır[93]. Lozan'da imzalanan Barış Antlaşması ile harp meydanlarında kazandığımız zaferlere büyük bir siyasi zafer de eklenmiş oldu[94]. Bu Antlaşma ile yeni Türkiye'nin temeli atıldığı gibi artık Avrupa'nın hasta adamı ortadan kaybolmuştur. Şu gerçek unutulmamalıdır ki verilen Milli Mücadele ve elde edilen başarı sulh kapısını aralamıştır. Ancak İtilaf Devletleri, Lozan'da Türkiye'yi galip devlet değil de mağlup devlet olarak görmüşler; Antlaşma şartlarını kendi pencerelerinden değerlendirmişlerdir. Daily Mail gazetesi muhabiri Ward Price, murahhaslardan biri ile yaptığı mülakatta, İtilaf Devletleri'nin önyargılı tavırları yüzünden Antlaşmayı kaybettiklerini; Türk tarafının ise kazanan taraf

91 Kutlamalar için; Nutuk, Lozan Konferansı Konuşmaları, Cemil Birsel'in Lozan adlı Kitabı, Hikmet Bayur'un İnkılâp Dersleri Notları, Etem Menemencioğlu'nun Devletler Umumi Hukuku adlı kitabı ve Ali Naci Karacan'ın Lozan Konferansı ve İsmet Paşa adlı kitaplar, genelde listenin ilk sırasında yer alırdı. **BCA:** 490.1.0.0/ 4.21.19/ 22.7.1939; **BCA:** 490.1.0.0/ 5.27.1/ 12.7.1945; **BCA:** 490.1.0.0/ 237.942.1/29.7.1944.

92 **BCA:** 490.1.0.0/ 5.27.1/ 12.7.1945; **BCA:** 490.1.0.0/ 7.39.5/ 18.7.1949.

93 Oral Sander, "Lozan'ın Uluslararası Tarih Açısından Yorumu", **70. Yılında Lozan Barış Antlaşması Uluslararası Semineri,** 25-26 Ekim 1993, Ankara, 1994, s. 11.

94 **BCA:** 490.1.0.0/ 7.39.5/ 18.7.1949.

olduğunu *"Gölgede doksan derece hararet vardı"* başlıklı yazısını tüm dünya kamuoyu ile paylaşmıştır. Price, yaptığı mülakatta şu ifadelere yer veriyordu: *"...Murahhaslardan biri de bu hararete dayanamamış. Göle girmişti. Su içinde konuştuk. Bana dedi ki: Konferansın neden bu kadar uzun sürdüğünü size söyleyeyim. Sebep şudur: Meramlarını ifade kudretinden mahrum olan birkaç devlet, galip bir devlete mağluplara mahsus şeraiti kabul ettirmeğe çalışmışlardır..."*[95]. Gerçekten de bu cümleler, Lozan Antlaşması'nı özetlemekte ve Türkiye'nin haklılığını dile getirmektedir.

Sonuç olarak Lozan Antlaşması, yüzyıllardır devam eden birçok sorunu çözüme kavuşturan ve Türkiye'nin bağımsız bir devlet olarak tanınmasını sağlayan önemli bir antlaşmadır. Sonraki yıllarda Musul, Borçlar, Boğazlar ve Hatay sorunları tekrar gündeme gelerek birçoğu dönemin koşullarına göre çözümlenmiştir. Ancak Musul sorununda başarı sağlanamamıştır. Lozan'da çözümlendiği varsayılan Ermeni sorunu ise, nitelik değiştirerek uluslararası diplomasideki yerini almıştır.

KAYNAKLAR

GAZETELER

Açıksöz

Amasya Emel

Babalık

Hakimiyet-i Milliye

İkdam

İleri

Tan

Tanin

Varlık

Vatan

Vatan

Yenigün

95 "Su İçinde Bir Mülakat", **Vatan,** 30 Temmuz 1923, s. 1.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi [**BCA**, Ankara]

Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü Evrakı [Fon. Kod. 030.10] **BCA:** 030.10/ 218.473.18/ 12.06.1923; **BCA:** 030.10/ 218. 474.8/ 8.7.1923.

BCA Cumhuriyet Halk Partisi Katalogu [Fon. Kod. 490..1.0.0] **BCA:** 490.1.0.0/ 4.21.19/ 22.7.1939; **BCA:** 490.1.0.0/ 5.27.1/ 12.7.1945; **BCA:** 490.1.0.0/ 237.942.1/29.7.1944; **BCA:** 490.1.0.0/ 5.27.1/ 12.7.1945; **BCA:** 490.1.0.0/ 7.39.5/ 18.7.1949.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, C III, Devre: I, İçtima Senesi: 3, Tarih: 2 Teşrinisani 1922.

TBMM Zabıt Ceridesi, C XXIV, Devre: 1, İçtima: 132, Tarih: 3.11.1338.

Resmi Gazete, S 22, Tarih: 10 Eylül 1923.

Ahmet Şükrü, "Taarruzdan Evvelkinden On Kat Kuvvetli Bir Ordumuz Hazırdır", **Vatan,** 30 Mart 1923, s. 1.

AKŞİN, Sina, "Kurtuluş Savaşında Lozan'da İngiltere ve Fransa ile İlişkiler", **Lozan'ın 50. Yıl Armağanı,** İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1978, s. 55-67.

ARIKAN, Zeki, "Lozan Barış Konferansı ve İzmir Kamuoyu", **70. Yılında Lozan Barış Antlaşması Uluslararası Semineri,** (25-26 Ekim 1993), İnönü Vakfı, Baskı: Ajans-Türk Matbaacılık Sanayii A.Ş., Ankara, 1994, s. 93-109.

_____, "Lozan Görüşmeleri ve Türkiye Büyük Millet Meclisi", **80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyum Bildirileri,** (6 Ekim 2003), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, s. 61-83.

ARMAOĞLU, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi,** C I-II, Alkım Yayınevi, 11. Baskı, Ankara, tarih yok.

ATATÜRK, **Nutuk-Söylev,** C II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.

BİLSEL, M. Cemil, **Lozan,** C II, Ahmet İhsan Matbaası Ltd., İstanbul, 1933.

ÇALIK, Ramazan, "Lozan Konferansı'nın Alman Basınındaki Yankıları", **80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyum Bildirileri,** (6 Ekim 2003), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, s. 33-61.

DEĞERLİ, Esra Sarıkoyunlu, "Lozan Barış Konferansı'nda Musul", **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,** C X, S 18, Aralık 2007, s. 127-140.

ERCAN, Yavuz, "Ermeniler ve Ermeni Sorunu", **Yeni Türkiye (Ermeni Sorunu Özel Sayısı I),** S 37, Yıl: 7, Ocak-Şubat 2001, s. 36-52.

ERTAN, Temuçin Faik, "Ayastefanos'tan Lozan'a Siyasal Antlaşmalarda Ermeni Sorunu", **Yeni Türkiye (Ermeni Sorunu Özel Sayısı I),** Yıl 7, S 37, Ocak-Şubat 2001, s. 245-266.

_____, "Lozan Görüşmeleri Sırasında Türk Heyeti ile TBMM Hükümeti Arasındaki İlişkiler", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,** C VI, S 18, Temmuz 1990, s. 615-627.

Hüseyin Cahid, "Vaziyet Saklambaç Oyununa Döndü", **Tanin,** 7 Haziran 1923, s. 1.

KODAL, Tahir, "Lozan Antlaşması ve Türk Kamuoyu", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,** C XXII, S 64-65-66, (Mart-Temmuz-Kasım 2006), s. 215-245.

Lozan Konferansı (Tutanaklar-Belgeler), (Çev. Seha L. Meray), C I, Kitap: I, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1969.

NUR, Rıza - GREW, Joseph C., **Lozan Barış Konferansının Perde Arkası (1922-1923),** Örgün Yayınevi, İstanbul, 2003.

SANDER, Oral, "Lozan'ın Uluslararası Tarih Açısından Yorumu", **70. Yılında Lozan Barış Antlaşması Uluslararası Semineri,** (25-26 Ekim 1993), Ankara, 1994, s. 11-15.

SONYEL, Salâhi R., "Lozan'da Türk Diplomasisi", **Belleten,** C XXXVIII, S 149, Ocak 1974, s. 41-116.

_____, "İngiliz Gizli Belgelerine Göre Lozan Konferansı'nın Perde Arkası", **80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyum Bildirileri,** (6 Ekim 2003), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, s. 17-33.

SUPHİ, Nuri, "Lozan'da Bu Gün", İleri, 4 Şubat 1923, s. 1.

ŞİMŞİR, Bilâl N., "Lozan'a Göre Azınlıklar", **80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyum Bildirileri,** (6 Ekim 2003), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, s. 171-197.

_____, **Lozan Telgrafları I (1922-1923),** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990.

YAVUZ, Bige Sükan, "Fransız Arşiv Belgelerinin Işığında Chester Demiryolu Projesi", **Atatürk Yolu,** S 24, Kasım 1999-2003, s. 527-561.

EKLER

EK 1: Lozan, 10 Şubat 1943 (Royter)**-Gide Gele İhtiyarlayan Murahhaslar**[96]

EK 2: Hekimiye Köylüleri ve Askerler Lozan Sulh Bayramını Kutlarken (26 Temmuz 1923)[97]

96 **Tanin,** 6 Şubat 1923, s.1.

97 Dr. Sıddık Çalık Arşivi.

LOZAN SONRASI TÜRK ADLİ SİSTEMİNE YABANCI HUKUK MÜŞAVİRLERİNİN ETKİLERİ

Pakize YÖNTER SAĞUN*

Özet

Lozan Antlaşması ile kurulan Türkiye Cumhuriyeti, yeni bir devlete geçiş aşamasında, Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşadığı sıkıntıları, bünyesinde bir müddet daha barındırmak zorunda kalmıştır. Tıpkı Osmanlı borçlarının uzun yıllar ödenmek zorunda kaldığı gibi. Bu devir alınan sıkıntılar, sadece Osmanlı borçlarıyla sınırlı kalmadı, aynı zamanda adli alanda da benzer bir durumla karşılaşıldı. Yeni Türkiye Devleti 5 yıl daha adli kapitülasyonlarının etkilerini hissedecek, Avrupalı hukukçuların gözetiminde kalacaktı. Bu Avrupalı hukukçulardan; İsviçreli Profesör Sauser-Hall, İsveçli Sterçel ve Hollandalı Burgezius gibi hukukçu yabancı gözlemciler, yeni Türkiye Cumhuriyeti'ni, adli bakımdan gözlemlediler ve denetlediler. Bu gözlemcilerin, Türkiye Adalet Bakanı'na verdiği raporla da Türk adli sistemi üzerindeki etkileri, elde edilecek birincil el kaynaklarla ve dönemin basını çerçevesinde bildirimizde tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Lozan, Adli İmtiyazlar, Yabancı Müşavirler, Türk Medeni Kanunu, Sauser-Hall.

* Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Görevlisi Pakize YÖNTER SAĞUN; e-mail: pyonter@anadolu.edu.tr Adres: Anadolu Üniversitesi, Yunus Emre Kampüsü, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Eskişehir

THE EFFECTS OF THE FOREIGN LEGAL ADVISORS UPON THE TURKISH LEGAL SYSTEM AFTER THE TREATY OF LAUSANNE

Abstract

The Turkish Republic, founded after the Treaty of Lausanne, has to confront some problems of the Ottoman Empire during the transition period from the empire to the national state. The troubles are related to not only the debts of the Ottoman, but also to the judicial functions. New Turkish State is surveillance in close confinement for five years by the European legal advisors for the judicial capitulations. These legal advisors, such as Sauser-Hall and Sterchel from Switzerland and Burgezius from the Netherlands, watch and supervise the legal system of Turkey, and finally they present their reports to the Minister of Justice of the Turkish Republic. This paper focuses on the effects of these reports upon the Turkish legal system by comparing the primary sources and the press of the period.

Key words: Laussane, Judicial Capitulations, Foreign Legal Advisors, Turkish Civil Code, Sauser-Hall.

GİRİŞ

Osmanlı hukuku Tanzimat dönemine kadar bünyesinde İslam hukukunun genel hatlarını korumuştur.[1] Ama bu tarihten itibaren özellikle hukuk alanında köklü değişiklikler yapmış, mahkemeler ve modern hukuk kuralları, Batılı devletler örnek alınarak düzenlenmiştir. Ancak bu değişiklikler yapılırken de hâkim hukuk kuralı olan İslam hukukuna açıkça ters düşülmemesine özen gösterilmiştir.[2] Böylece bir taraftan medeni hukuk ve borçlar hukuku alanında milli ve İslami kimlik korunmaya çalışılırken, diğer alanlarda Osmanlı hukuku fıkıh kaideleri dışına çıkarılmıştır. Kapitülasyonların alınmasıyla adli, mali, idari, ticari, sıhhi alanlardaki imtiyazlar devleti felce uğratmıştır.[3] Bun-

1 Mustafa Reşit Belgesay, "Tanzimat ve Adliye Teşkilatı", **Tanzimat 1**, MEB Yayınları, Ankara, 1999, s. 200- 214.

2 Mehmet Akif Aydın, İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları, İz Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 297-298.

3 Halil İnalcık,"İmtiyazat", İslam Ansiklopedisi, C 3, 1971, s. 1169.

ların içinde adli kapitülasyonlar da önem arz ediyordu.[4] Önceleri rejimin zararları görülmemiş ama zamanla hem sınırları genişletilmiş hem de bundan yararlanan ülke sayısı artmıştır. 19. yüzyıla gelindiğinde de kapitülasyonların yarattığı sıkıntılar karşısında Âli Paşa Hükümeti kapitülasyonları kaldırma girişiminde bulunmuş, ama başarısız olmuştur. Daha sonra II. Meşrutiyet'in ilanıyla İttihat ve Terakki idaresi, bir yandan 1909 İstanbul Protokolü ile Avusturya-Macaristan'dan, 1912 Uşi Antlaşması ile İtalya'dan kapitülasyonların kaldırılması konusunda yardım vaadi alırken, diğer yandan ıslahatlara da devam etmiştir.[5] 1913'te Türklerden ve yabancılardan bir komisyon oluşturularak, kapitülasyon rejiminin rıza ile kaldırılmasına çalışılmış, fakat sonuç olumlu olmamıştır. İttihat ve Terakki Hükümeti, 1914 yılında I. Dünya Savaşı'nın ilanını fırsat bilerek kapitülasyonları kaldırmıştır.[6] İttihat ve Terakki Hükümeti, 1917 yılında bir kararname ile azınlıklara tanınan hak ve imtiyazları da kaldırmış, onları milli mahkemelere tabi kılmıştır.[7]

---

4 Nitekim Lozan'da karşılaşılan bu güçlüğü İsmet İnönü anılarında: "Biz, hukukçu ve iktisatçı olmayan vatandaşlar, kapitülasyon belası denilince memleketin yüzyıllardan beri mahkûm edilmiş olduğu mali ve iktisadi kısıtlamaları anlar ve bunları kaldırmanın çok güç olacağını, adalet sahasındaki kapitülasyonun kaldırılmasının daha kolay olacağını zannederdik. Gençliğimden beri kapitülasyonların yalnız iktisadi hükümlerinden dolayı elimiz kolumuz bağlı bilirdik. İşin içine girdikten sonra anladım ki, asıl ehemmiyet verdikleri, kapitülasyonun adli kısmıdır." **İsmet İnönü'nün Hatıraları, Büyük Zaferden Sonra, Mudanya Mütarekesi ve Lozan Antlaşması**, C 2, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., Ağustos, 1998, s. 46.

5 Bkz: Cemil Bilsel, **Lozan**, C 2, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1998, s. 64-65.

6 **Düstur**, Tertibi Sani, C 6, s. 1273-1336; **Düstur**, Tertibi Sani, C 8, s. 165; Muammer Raşit Saviğ, **Devletler Hususi Hukuku**, C 2, İstanbul, 1943; 1915 yılında "Memalik-i Osmaniye'de Bulunan Ecnebilerin Hukuk ve Vezaif-i Hakkında Kanunu Muvakkat" için bkz: **Düstur**, Tertibi Sani, C 7, s. 458-459; Bilsel, **a.g.e**., C 2, s. 65-67; Kapitülasyonları kaldırma girişimleri için bkz: Mehmet Emin Elmacı, İttihat-**Terakki ve Kapitülasyonlar**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2005, s. 25-59; Yılmaz Altuğ, **Yabancıların Hukuki Durumu**, 4. b., İstanbul, 1971; Yasemin Saner Gönen, "Babıâli'nin Son 26 Yılında Vazgeçemediği Davası Osmanlı Konsolosluk Sözleşmeleri-I", **Toplumsal Tarih**, C 12, S 6, 7 Temmuz 1999, s. 12-15; Adli Kapitülasyonların Osmanlı egemenlik haklarını nasıl zedelediğine dair bir örnek için bkz: Önder Kocatürk, "Osmanlı Devleti'nde Adli Kapitülasyonların Etkilerine Bir örnek: Arabyan-Maranyan Davası ve İngiltere'nin Müdahalesi, **Türkoloji Kültürü**, C 4, No: 8, s. 97-108; Bilsel, **a.g.e**., C 2, s. 59-63.

7 Kararname için bkz: Aydın, **a.g.e.**, s. 245; Osman Nebioğlu, **Bir İmparatorluğun Çöküşü ve Kapitülasyonlar**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1986.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Milli Mücadele başlamış ve Misak-ı Milli ile kapitülasyonların kabul edilemeyeceği, ilan edilmesine rağmen Sevr Antlaşması'nın 136. maddesi ile kapitülasyonlar eskisinden daha ağır bir hale getirilmeye çalışılmıştır.[8]

Konumuz açısından önemli olan kapitülasyonların adli imtiyazlar kısmı, 1923 yılına kadar şöyle bir manzara çizmektedir; Ülkede yaşayan Gayrimüslimler ile yabancılar Osmanlı mahkemelerinin kanunları ve mahkemeleri karşısında imtiyazlı durumdaydılar.[9] Osmanlı Devleti'nde konsoloslukları bulunan devletlerin hemen hemen tamamının konsolosluk mahkemeleri vardı.[10] Osmanlılarla yabancılar arasında çıkan ihtilaflarda ise işe daha tutuklamadan itibaren tercümanlar karışırdı. Böylece Osmanlı mahkemelerinin yargı yetkisi kısıtlanmış oluyordu. Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan Gayrimüslimler ise milli kanunlara ve milli yargı yetkisine sahiptiler.[11] Osmanlı adli sisteminde birçok devlet ve grup aynı ülke üzerinde bir arada yargı yetkisini

8 **136. Madde**: "İşbu Antlaşmanın yürürlüğe girişini izleyen üç ay içinde, Britanya İmparatorluğu, Fransa, İtalya ve Japonya Hükümetlerinin her birince atanacak dört üyeden oluşan ve her biri bu amaçla birer uzman göstermeğe çağrılacak, müttefik ve tarafsız öteki Kapitülasyoncu Devletlerin teknik uzmanlarının da yardımıyla, Türkiye'de bugünkü adalet konularındaki Kapitülasyonlar rejiminin yerini alacak bir adalet reformu tasarısı hazırlamak için bir komisyon kurulacaktır. Bu komisyon, Osmanlı Hükümeti'ne danıştıktan sonra, ya karma ya da birleştirilmiş bir adalet rejiminin benimsenmesini öğütleyecektir. Komisyonun hazırlayacağı tasarı ilgili Müttefik ya da tarafsız Devletlerin Hükümetlerine sunulacaktır. Başlıca Müttefik Devletler bunu kabul eder etmez, yeni rejimi kabul etmeyi şimdiden yükümlenen Osmanlı Hükümetine bildireceklerdir. Yeni rejimin yürürlüğe girmesi süresi konusunda, başlıca Müttefik devletler kendi aralarında ve gerekirse ilgili öteki ya da tarafsız Devletlere anlaşmak haklarını saklı tutarlar." Seha L. Meray-Osman Olcay, **Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri, (Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması İlgili Belgeler)**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No: 409, Ankara, 1977, s. 84; Bkz: İsmail Soysal, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Adlaşmaları, (1920-1945)**, C 1, TTK Yayınları, 2. b., Ankara, 1989, s. 27-38; Bilsel, **a.g.e**., C 2, s. 75.

9 İsmet Paşa'nın Lozan Antlaşması'nda da belirttiği gibi Osmanlı ülkesinde bulunan bütün Avrupa vatandaşları adli imtiyazlardan yararlanıyordu. Bkz: **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler**, C 3, (Çev. Seha L. Meray), YKY, İstanbul, 2001, s.24-28.; Bilsel, **a.g.e**., C 2, s. 98-102; Türkiye Cumhuriyeti 1923-1933 Adliye İşleri Raporu, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, 1933.

10 Konsoloslar bu mahkemelerde kendi vatandaşları arasında çıkan ihtilafları çözerlerdi. Bkz. İnalcık, a.g.m., s. 1180.

11 A.g.m., s. 1187.

kullanmışlardır.[12] Ama yeni kurulan Türkiye Devleti kapitülasyonlar sorununu tamamen çözmeye kararlıydı.[13] İşte bu noktada ilk adımı Lozan'da atmış, kendi görüşünü karşı tarafa kabul ettirmeye çalışmıştır. Nitekim Lozan Konferansı'nda tartışılan en önemli konu kapitülasyonların sağladığı adli imtiyazlar ve Gayrimüslim azınlıkların hukuki statüleri olmuştur. Türkiye'nin bir iç sorunu olması gereken hukuk düzenlemelerine Lozan Konferansı taraftarları da dâhil olmuştur.

Lozan Müzakereleri ve Adli Kapitülasyonlar

21 Kasım 1922'de başlayan konferansta çetin müzakerelerin başında kapitülasyonlar meselesi gelir.[14] Müttefikler, kapitülasyonları Türkiye'nin kaldırmak istemesini devletlerarası hukuk açısından anlaşılabilir olduğunu ifade etmelerine rağmen, ecnebi tebaanın hak ve menfaatini korumağa Türk adliyesinin yetersizliğini ileri sürerek, eski adli kapitülasyonlar yerine ecnebiler için teminat oluşturacak bir rejimin oluşturulmasını gerekli görmüşlerdir.[15]

12 Hatta bir Fransız yazarın Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun şahsında dünyanın en ucuz ve en verimli sömürgesine sahip olduğunu söylemiştir. Bkz. Birsel, **a.g.e**., C 2, s. 47-49; Aslan Gündüz, "Adli İmtiyazlar: Lozan ve Sonrası", **Mahmut R. Belik'e Armağan**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, İstanbul, 1993, s. 205.

13 Engin Nomer, Yabancıların "Ahkâmı Şahsiyesi" (Status Personnel) ve Terekesi ile ilgili İhtilaflarda Türk Kanunlar İhtilafı Sisteminin Gelişimi", **50. Yıl Armağanı**, Cumhuriyet Döneminde Hukuk, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, İstanbul, s. 502-505.

14 "Kapitülasyonlar meselesi, Marki Garroni'nin başkanlık ettiği ikinci komisyonun, "Türkiye'de Yabancıların tabi olacağı usul" komisyonunun görüşeceği konular arasına girmekteydi. Marki Garroni'nin komisyonu 2 Aralık'ta, yani konferansın açılış oturumundan 12 gün sonra ilk toplantısını yaptı ve konferansın en sarp davası olan kapitülasyonlar meselesiyle işe başladı. Toplantı çok kalabalıktı. Bütün yabancılar, kapitülasyon konusuyla alakalı oldukları için, irili ufaklı bütün devletler, müzakereye tam takımıyla, yani bütün uzman ve danışmanlarıyla gelmişlerdi… Bütün Avrupa'yı, yarı Amerika'yı, Asya'nın büyük bir parçasını temsil eden bu küçük mahşerin karşısında Türkiye adına İsmet Paşa ile iki arkadaşı ve bir iki danışmanı vardı." Bkz: Ali Naci Karacan, **Lozan**, (Haz. Hulûsi Turgut), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. b., İstanbul, 2010, s. 121; Meray, **a.g.e**., C 2, s. 33-40; bkz. **Türk Dış Politikasında 50 yıl, Lozan (1922-1923)**, T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, Ankara, s. 69-80; Tahir Taner, "Kapitülasyonlar Nasıl İlga Edildi", **Muammer Raşit Seviğ'e Armağan**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, İstanbul, 1956, s. 636.

15 Kapitülasyonların Ortaçağ'ın ortaya çıkardığı bir sistem olduğu, Lozan Antlaşması görüşmelerinde İngiliz delegeleri için Londra Üniversitesi Tarih Araştırmaları

Müttefik devletlerin tezi: Bir kere kapitülasyonlar karşılıklı uzlaşma ve anlaşmalarla kabul edilmiş olduğundan, taraflardan biri diğer tarafın rızası olmaksızın ve yerlerine başka bir usul konmaksızın kaldırılamaz; Türk kanunları eskidir, yeni ihtiyaçları karşılamamaktadır. Kaldı ki Osmanlı Medeni Kanunu dini esaslara dayanmaktadır; Kanunları uygulayan hâkimler tam bir olgunluğa sahip değildirler; Adli teşkilat noksandır. Bu nedenle kapitülasyonlar öyle bir kalemde kaldırılıp yeri boş bırakılamaz. Gereken ıslahat yapılıncaya kadar bir "intikal devresine" ihtiyaç vardır.[16] Onlara göre, "Japonya bile yirmi senelik bir intikal devresinden sonra kapitülasyonları kaldırmıştır".[17] "Tespit ve tatbik edilecek yeni rejim yalnız ecnebilerin değil, Türk tebaasının da menfaatinedir".[18] Yani müttefik devletlerin istediği, "Türklerin arkasını okşamak suretiyle kapitülasyonları başka bir isim ve şekil altında sürdürmek maksadıyla doluydu."[19]

Türk tezi ise;[20] İsmet Paşa tarafından açıkça ortaya konmuştur. Ona göre: Türkiye, Kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırmakla meşru bir hakkını

Enstitüsü tarafından hazırlanan bilimsel gizli raporda da belirtilmiştir. Bkz: Turgut Işıksal, "Kapitülasyonlar, Lozan'da İngiliz Heyeti'ne Verilen Gizli Raporun Tam Metni III", **BTTD**, S 36, Eylül 1970, s. 49; İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye (1923), (Der. Ali Satan), (Çev. Sevtap Demirci), Tarihçi Kitapevi, İstanbul, 2012, s. 31-49.

16 Lozan Barış Konferansı'nda Müttefiklerin takip ettiği politikaya en iyi örnek ise, İstanbul Fransız Ticaret Odası'nın **5 Ekim 1922** tarihinde Fransız Ticaret Başkanlığı'na gönderdiği bir rapor da Türkler hakkında hiç de hoş olmayan ifadelere yer verilmiş, Fransızların kendileri için garantiler muhafaza edilmeden Türkiye'de durmalarının mümkün olmadığı; konsolosluk mahkemeleri ile karma mahkemelerinin muhafazası ve şahıslarının ve ikametgâhlarının masun olmaları; Türk hâkimlerinin kifayetsizliği sebebiyle en az 15 yıllık bir intikal devresi sonunda şayet Türkler adli sistemlerini ıslah ederse, kapitülasyonların tamamının o zaman kalkabileceği bildiriliyordu. Bilsel, **a.g.e**, C 2, s. 77-78.

17 "Hayret edilecek bir konferans cilvesi olarak İsmet Paşa'nın bu sözlerine itiraz etmek üzere ilk ayağa kalkan, Türkiye ile en az ilgili bir devletin temsilcisi, Japon delegesi Hayachi oldu. Japonya'nın uzun yıllar kapitülasyonlarla idare edildiğini, bu itibarla Japonların Türk isteklerine en tatlı yüz gösteren devlet sayılabileceğini, ancak Japonya'nın bile adli teşkilatını tamamlamadan, kanunlarını hazırlamadan kapitülasyonları kaldırmadığını söyledi." Fransız Temsilcisi M. Barrere ise: "Kapitülasyonların kaldırılmasını kabul etmenin olanağı" olmadığını söylemiştir. Karacan, **a.g.e**., s. 125; Bilâl N. Şimşir, **Lozan Günlüğü**, Bilgi Yayınevi, 2. b., Ankara, 2012, s. 228; Meray, **a.g.e**., C 3, s. 28-29.

18 Taner, a.g.m., s. 637-638.; Bilsel, **a.g.e**., C 2, s. 97-98.

19 Karacan, **a.g.e**., s. 122-123.

20 Türk Karşı Tasarısı için bkz: Meray, **a.g.e**., C 3, s. 42-44; Karacan, **a.g.e**., s. 126-127.

kullanmıştır; Bir vesikanın iki taraflı sayılabilmesi için karşılıklı taahhütlerin bulunması gerekir, oysa Osmanlı hükümdarları ecnebilere imtiyaz verirlerken karşılığında bir şey istememişlerdir. Bu nedenle kapitülasyonlar, tek taraflı ahitnamelerdir. Kapitülasyonların verildiği tarihten itibaren çok şey değişmiştir. Bir devletin istiklal ve mevcudiyetini tehdit eden hükümler devam edemez. Onların yerine yine aynı mahiyette hükümler de konamaz. İsmet Paşa, Osmanlı Medeni Kanunu konusunda ise, bu kanunun genel hükümlerinin Batı hukukundan çok da farklı olmadığını, adli teşkilatın da başka memleketlerdeki gibi olduğunu, Türk hâkimlerinin olgunluğundan şüphe etmenin büyük bir haksızlık olduğunu söylemiştir. İsmet Paşa, intikal devresine gelince de Paris Antlaşması'ndan beri başlamış olan bu sürecin artık bittiğini, Türkiye'de oturan ve oturacak olan ecnebiler için Türk tebaasından fazla hak ve imtiyazların asla verilemeyeceğini söyler. İsmet Paşa ayrıca "intikal devresi" denen sürecin kapitülasyonlardan daha da beter olduğunu, "devletin istiklal ve hâkimiyetine" müdahale olduğunu, böyle bir şeyin kabul edilmesine imkân olmadığını sözlerine ekler.[21]

Lozan müzakereleri sırasında, adli kapitülasyonlar konusu çok itilaflı geçmiştir. Bu tartışmalardan da anlaşıldığı gibi Batılı ülkelerin fikri, Türkiye'de yaşayan herkese uygulanacak genel nitelikli bir kanun hazırlanmasının mümkün olmadığı şeklindedir. Ancak Türkiye Cumhuriyeti bu düşünceye, kabul ettiği diğer yeni kanunların yanında "Yeni Medeni Kanun" ile cevap verecektir. Türk heyeti Lozan tartışmaları sırasında adli imtiyazlara, özellikle karma mahkemelerin kurulmasına şiddetle karşı çıkmıştır.

İsmet Paşa, Ankara'ya çektiği 15 Aralık 1922 tarihli telgrafından yabancılara tanınması istenen imtiyazlara gerekçe olarak "kanunlarımızın Mecelle'ye müstenit olduğunu ve zamanın gerekleri ile paralel yürümediğini" ileri sürdüklerini, adliye müsteşarı Tahir Bey'in meseleyi kuvvetle müdafaa ettiğini ve Batılı delegelerin görüşlerini çürüttüğünü bildirmektedir. Batılı delegeler Mecelle'nin[22] dini menşeli olduğunu, dolayısıyla Müslüman olmayan kendi

21 İsmet Paşa'nın Kapitülasyonlarla ilgili tarihsel konuşması için bkz: Meray, **a.g.e**., C 3, s. 6-15; Bilsel, **a.g.e**., C 2, s. 98-99; Şimşir, **a.g.e.**, s. 227-228.

22 Ahmet Cevdet Paşa'nın çabası sonucunda, fıkıh esaslarına dayanan yerli bir kanunun yapılması, kabul edilerek "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye" hazırlanmıştır. Bkz**: Mecelle (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye)**, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1959. (Medeni Kanun'un dili çok ağır olduğu için arka kısmına A.H. Berki tarafından bir sözlükte eklenmiştir.) Ayrıca bkz: Aytekin Ataay, **Medeni Hukukun Genel Teorisi**, 2. b., İstanbul, 1971.

vatandaşlarına farklı bir hukuki statü tanımanın gerekli olduğundan söz etmektedir.[23] Ancak Batılılar kendi vatandaşlarına birtakım hukuki garantiler elde etmekte ısrarlıdırlar. İsmet Paşa, 22 Aralık 1922 tarihli telgrafı, hem oradaki Türk heyetinin hem de Ankara'nın, mevcut olan hukuk sisteminde "köklü bir değişiklik taraftarı olmadığını ortaya koymaktadır".[24] İsmet Paşa'nın 28 Aralık 1922 tarihli Mecelle'yi savunan konuşması bu görüşü doğrular niteliktedir.[25]

Ancak görüşmeler sırasında çözümü için köklü bir adım olarak, Türk Medeni Kanunu'nun değiştirilmesine karar verildi. Bu çerçevede reformun gerekliliği bu konferans sırasında da devamlı gündemde olmuştur.[26] Bu konu İsmet Paşa'nın da gündemine girmiş ve 29 Aralık 1922 tarihli hükümete verdiği raporda, Türk adliyesinin ıslahı için Avrupa'dan müşavirler getirilmesi gerektiğini savunmuştur.[27] 1 Ocak 1923 tarihli görüşmede Başbakan Rauf Bey de "adliye teşkilatına hiçbir yabancıyı kabule yanaşmayacaklarını; fakat lüzum görülürse, Avrupalı uzmanların görüşlerine başvurmaktan kaçınmayacaklarını" belirtmiştir.[28] Mustafa Kemal Atatürk'te İzmir İktisat Kongresi'ndeki konuşmasında aynı düşünceyi ifade etmektedir: "… Bir devlet ki ecnebiler üzerinde hakk-ı kazasını tatbikten mahrumdur, o devlete müstakil denemez."[29]

23 İsmet Paşa, 29 Aralık 1922 tarihli raporunda, Curzon'un "Mecelle'nin hocalar tarafından hazırlandığını, Türk kanunlarının yeterliğini sadece Türkler iddia etmelerinin değil, diğer ülkelerin de tasdik etmeleri lüzumunu, yabancı tüccarın endişelerini dile getirdiğini" yazmaktadır; Lozan'dan İsmet Paşa'nın Ankara ile telgraflaşması için bkz: Bilal N. Şimşir, **Lozan Telgrafları, (1922-1923)**, C 1-2, TTK, Ankara, 1990.

24 Aydın, "İslam ve Osmanlı…", s. 302; Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 301-302.

25 Meray, **a.g.e.**, C 3, s. 24-28; Karacan, **a.g.e.**, s. 185-188.

26 Gülnihal Bozkurt, **Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi, Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)**, TTK, Ankara, 1996, s. 176.

27 İsmet Paşa telgrafında: "… Eğer biz sulhden sonra teşkilat ve ıslahat-ı adliyemiz için Avrupa'dan dört beş müşavir getirttirecek isek onları şimdiden memleketimize getirmeliyiz. Sulh olsa da olmasa da bu ihtiyacımızı temine müsaraat etmiş oluruz ve diğer taraftan dünyanın gözü önünde onlara teminat-ı fi'liye geçer. … Müşavirlerin salahiyet ve vazifesi kanun layihaları ihzarı komisyonlarında ifay-ı vazife ve muamelat-ı dâhiliye-i idariye işlerini ıslah mahiyetinde olabilir. … Ben şahsen ecnebi hâkimin şiddetle karşısındayım. Fakat Müşavir er geç getirecek isek, onu şimdiden getirmeğe teşebbüs etmekle bir mesele-i hariciyemizi de aynı zamanda tehvin ve halletmeğe çalışmak mucib-i istifadedir". Bozkurt, **a.g.e.**, s. 177; Şimşir, **a.g.e.**, s. 325.

28 **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C 3, s. 1155-1197; Fevzi Paşa'nın görüşü: "Curzon, Sevres Antlaşması'nı değişik ve hafifletilmiş bir biçimde bize kabul ettirmek istiyor. Azınlıklar ve kapitülasyonlar konusunda hiçbir fedakârlıkta bulunamayız ve askeri tedbirlerimize devam ederiz." Şimşir, **a.g.e.**, s. 320.

29 A. Afet İnan, İzmir İktisat Kongresi, Ankara, 1982, s. 61; Karacan, **a.g.e.**, s. 231-264.

1923 tarihinden itibaren Türk Delegasyonu ve Ankara Hükümetinin görüşlerinde önemli değişiklikler olmaktadır. Türk hukukundaki mevcut durumu savunmanın barışın önünde bir engel olduğunu düşünmeye başlayan yeni Türk Devleti idarecileri ve Atatürk'ün 17 Ocak 1923 tarihinde İzmit'te gazetecilerle yaptığı konuşma, bu görüş değişikliğinin izlerini taşımaktadır: "… Belki de bundan dolayıdır ki adli kapitülasyonları lağvettirmek hususunda (Lozan'da hala) müşkülat çekiyoruz…"[30] Bu görüşler doğrultusunda Türk basını da adli ıslahatlar konusunu sık sık gündemine taşımıştır.[31]

Lozan Konferansı'nın toplanması üzerinden iki ay geçmesine rağmen kapitülasyonlarla meşgul olan komisyonda hiçbir anlaşmaya varılamamış, bütün taraflar görüşlerini ve yerlerini muhafaza etmişlerdir. Konferansın uzaması üzerine Müttefikler, İsmet Paşa'ya 29 Ocak 1923 tarihinde 160 maddelik bir "sulh muahedesi projesi ve merbutları olmak üzere 8 adet mukavele veya beyanname projelerini" gönderdiler.[32] Bu Türk Murahhas Heyeti için bir sürpriz oldu. Müttefikler 31 Ocak'ta yapılan genel toplantıda, Konferansa artık bir son verilmesi icap ettiğini, sırf sulha varmak için birçok fedakârlıklar yapmış olduklarını ileri sürerek bunların iki güne kadar tetkiki ile kabul ve imza edilmesini istediler.[33]

İsmet Paşa projelerde ihtilaflı birçok meselelerin ve hatta o güne kadar hiç konuşulmamış konuların yer aldığını, bu şekil hareketin eşitliğe aykırı olduğunu, projelerin bu kadar kısa bir zaman içinde tetkik edilemeyeceğini en az 8 güne ihtiyaç bulunduğunu söyler.[34] Konferansın reisi Lord Curzon ise

30 İnan, **a.g.e**., s. 81-82.

31 Türk basını da Lozan müzakerelerini merakla takip etmiştir. Akşam gazetesi başyazarlarından Necmeddin Sadak'ta yazdığı bir yazıda, eski zamanlardan beri en fazla tenkit edilen devlet şubesinin adliye şubesi olduğunu, ecnebilerinde kapitülasyonlarda en çok ısrar ettikleri noktaların başında adliyenin geldiğini, bu adliye meselesi nedeniyle Lozan'da adeta savaşıldığını, Lord Curzon'un Türk adliyesi konusunda ağır sözler söylediğini, nihayet her şeyden vaz geçen devletlerin birkaç ecnebi adliye müfettişinin Türkiye de hizmete girmesi için ne kadar ısrar ettiklerini yazar. Sadak adliye ye verilen bu önemin nedenini: "her ferdin canını, ırzını, namusunu, hulasa maddi ve manevi bütün mevcudiyetini" güven altına alan bir kurum olmasına bağlar ve hükümetin de adli ıslahatlara çok önem verdiğini bu konuda neler yapılması gerektiğini öğütler. Sadak'ın öğütlerinin başında önce ıslah edilecek kanunlar sonrada mahkemeler vardır. Bkz. Necmeddin Sadak, "Adliye'nin Hali", **Akşam**, No: 2056, 9 Mayıs 1340-1924, 6 Şevval 1342, s. 1.

32 Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 396-397.

33 Karacan, **a.g.e.**, s. 223-232.

34 Verilen yeni projeler içinde kapitülasyonlarla ilgili kısma bakacak olursak: Müttefikler, kapitülasyonların ilgasına mukabil, Türkiye'de adli, idareye dair bir

Londra'ya mutlaka dönmek mecburiyetinde olduğunu ileri sürerek, Konferansın kesilmesi tehdidin de bulunarak adeta Müttefikler adına "ültimatom" mahiyetinde bir tebligatta bulunur.[35]

Bu projeye karşılık Türk Murahhas Heyeti, bu projenin kabul edilebilecek ve edilemeyecek maddelerini tespit etti.[36] Müttefikler 3 Şubat 1923 günü kapitülasyonlar ve adli beyanname konusunda yeni bir proje oluşturdular.[37] Bu

beyannamenin imza edilmesini istiyorlardı. Bu beyanname projesine göre, ikisi Türk adliyesine mensup olmak ve üçü Lahey Milletlerarası Adalet Divanı arasından seçilmek üzere Hükümetçe oluşturulacak bir komisyon, bir hukuk müşavirleri heyeti vücuda getirmek üzere bir namzetler listesi tertip edip, Hükümete verecek, Adliye Vekâletine bağlı olacak olan bu hukuk müşavirleri; İstanbul, İzmir, Samsun ve Adana mahkemeleriyle istinaf ve temyiz mahkemelerine memur edilecekler, ecnebilere ait davaların muhakemesinde ve tahkikatta bu müşavirlerden en az biri hazır bulunacak, bir mahkeme davaya nihai olarak baktığı takdirde hâkimler heyetinin ekseriyeti müşavirlerden terekküp edecek, istinaf ve temyiz mahkemelerine memur edilecek müşavirlerin alakalı Türk daireleri memurları ile birlikte teşkil edecekleri istişari komite mevzuatın, adli idarenin ve ceza tenfiz müesseselerinin ıslahı hakkında her türlü projeler hazırlayacak. Bkz: Bilsel, **a.g.e.**, C 2, s. 102-109; Meray, **a.g.e.**, C 2, s. 50; Karacan, **a.g.e.**, s .231-232; Şimşir, **a.g.e.**, s. 404-405.

35 Curzon Nutku özetle şu ifadeler yer alır: "Vaktimiz yok, barış istiyoruz. Bu Antlaşma bir alicenaplık eseridir. Başka bir Konferansın daha toplanabileceğine ihtimal vermeyiz." Karacan, **a.g.e**., s.223-231.; Meray, **a.g.e**., C 3, s. 69-75; Bilsel, **a.g.e.**, C 2, s. 102-109.

36 Barışı kurtarmak için yapılabilecek son fedakârlıkları, 4 Şubat 1923 günü İsmet Paşa, müttefik Devletler Baş Murahhaslarına gönderdiği mektup ile eklerinde bildirmiştir. Burada: "Türkiye Hükümeti beş seneden az olmayacak bir müddet için hizmetine Avrupalı hukuk müşavirleri alacaktır. Bunlar 1914-1918 harbine iştirak etmemiş devletler tebaası arasından seçilecek ve Türk memuru sıfatıyla Adliye Vekâletine bağlı olacaklar, kanunları ıslah projelerini hazırlayacak komisyonların mesaisine iştirak edeceklerdir. İstanbul ve İzmir hukuk, ticaret ve ceza mahkemelerinin faaliyetleri ve gerek cezaların infazı ile kanunların tatbikatı hakkında vaki olacak şikâyetleri, Adliye Vekilini- kanunların hükümlerine tamamıyla riayeti temin zımmında- haberdar etmek üzere, kabul edeceklerdir; cünha işlerinde kefaretle tahliye yüzünden umumi asayiş haleldar olmadıkça veya tahkikatın selametle cereyanını ihlal etmedikçe, kefaletle tahliye mecburi olacaktır; hukuk ticaret işlerinde bütün hakem kararları ve tahkime müteallik mukaveleler mücaz olup bu suretle verilecek hakem kararları bidayet mahkemesi reisinin tasdikiyle icra edilecektir; bidayet reisi amme intizamına mugayir olmadıkça hakem kararlarını tasdikten imtina edemeyecektir; beyanname beş sene müddetle mer'idir". Taner, a.g.m., s. 644.

37 "Türkiye'de Yabancılara Uygulanacak Rejime İlişkin Sözleşme Tasarısı" **Madde 22**: "Türk Hükümeti, yargı sisteminin yeniden örgütlenmesine ilişkin olarak bugünkü tarihli bildirisinde açıklanan niyetlere uygun olarak, Türkiye'de yabancılara, kişileri ve malları bakımından, Türk mahkemeleri önünde, Devletler hukukuna ve başka ülkelerde genellikle kabul edilmiş olan ilkelere ve yöntemlere uygun

proje Türk heyeti tarafından kabul edilebilir bulunmadı.[38] 4 Şubat 1923 akşamı, İtalya İkinci Murahhası Montagna tarafından ileri sürülmesi dolayısıyla onun adı ile anılan bu teklifin Türk mukabil projesinden ayrıldığı noktalar şunlardır: Hukuk Müşavirlerinin Lahey Milletlerarası Daimi Adalet Divanınca belirlenip listeden Hükümetçe seçilmesi; Müşavirlerin meskene girme, arama ve tevkif muamelelerinin oluşturacağı şikâyetleri de kabule yetkili olmaları; Adliye Vekilinin hukuk müşaviriyle doğrudan doğruya görüşebilmesinden ibarettir.[39]

Nihayet ortak bir karara varılamaması üzerine konferansa ara verilmiştir.[40] Lozan'da ikinci safha, 23 Nisan 1923 tarihinde tekrar başlamıştır.[41] İkinci devrede, yeniden ele alınan adli beyanname meselesi uzun tartışmalara yol açmıştır.[42] Müttefikler yeni bir proje verme hazırlığına girişmişlerdir. İsmet Paşa ise bu konunun 4 Şubat 1923 akşamı çözüme kavuştuğunu belirtmiştir. Bu kez de görüşmelerde 4 Şubat tarihli beyannamenin son şekil olup olmadığı konusunda yapılan uzun münakaşalardan sonra 4 Şubat 1923 beyannamesi kabul edilmiştir.[43]

---

bir koruma sağlanacağını bildirir." Türkiye'de Adaletin Yönetimine İlişkin Bildiri Tasarısı'nın tam metni için bkz: Meray, **a.g.e.**, C 2, s. 117-119.

38 Taner, a.g.m., s. 643.

39 İsmet İnönü'nün Hatıraları, s. 46-47.

40 Konferansın kesilmesi ve İsmet Paşa'nın açıklamaları için bkz: İsmet Giritli, "Lozan Kahramanı: İnönü", **Lozan'ın 50. Yılına Armağan**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, İstanbul, 1978, s. 39-40; Lozan'ı Gazeteciler gözünden izlemek için bkz: Ahmet Temiz, **Velid Ebuzziya'nın Lozan Mektupları**, I Q Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007.

41 4 Mayıs 1923 tarihli oturumda İngiliz, Fransız ve İtalyan Temsilci Heyetlerince sunulan "Türkiye'de Adaletin Yönetimine İlişkin Bildiri Tasarısı" için bkz: Meray, **a.g.e**, C 6, s. 63-64; **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl**…, s. 79-80.

42 Salahi R. Sonyel, **Gizli Belgelerle Lozan Konferansı'nın Perde Arkası**, TTK, Ankara, 2006, s. 184-188; ayrıca bkz: Mim Kemal Öke, İngiliz Belgelerinde Lozan Barış Konferansı (1922-1923), C 2-3, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1983.

43 Montagna formülünü ağırlaştıran, İngiliz teklifleri, Türk mahkemelerinin yargı hakkını sıfıra indiren birçok kısıtlamayla doluydu. "1. Türk adliyesine alınacak müşavirlerin çalıştırılma şartlarıyla maaşları Türk hükümetiyle Lahey Daimi Mahkemesi arasında kararlaştırılacaktı. 2. Müşavirler, kanuna aykırı görecekleri hükümlerden dolayı kanuni yollara başvurmaları için savcıları harekete getirebileceklerdi. 3. Yapılacak şikâyetler üzerine ilgili makamlara müracaat edebileceklerdi. 4. Yabancıların tutuklanması ve evlerinin aranması gibi işlemler, suçüstü hariç olmak üzere ancak müşavirlerin rızasıyla yapılabilecekti." Özellikle 4. Madde danışmanların rızasının "eylemden önce" alınmasını şart koşmuşlardır. Montagna Formülü ile İngiliz metni arasındaki temel farkta budur. Karacan, **a.g.e**., s.

Adli usul beyannamesinin uzmanlar laboratuvarında kabul edilen son metni şöyledir: "Türk Delegeler Heyeti, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin, mahkemeleri huzurunda yabancılara eksiksiz adalet dağıtılmasını sağlayacak teminatı vermeye ve buna hâkimiyetini tamamıyla kullanmak suretiyle hiçbir yabancı müdahalesi olmadan nezaret edecek güçte olduğunu bildirmek fırsatına erişmiştir. Bununla beraber Büyük Millet Meclisi Hükümeti, medeni ve ahlaki ilerlemelerin haklı göstereceği reformların yapılması çerçevesinde, araştırma ve inceleme yaptırmaya hazırdır. Bu görüşe dayanarak Türk Delegeler Heyeti aşağıdaki beyanatta bulunmayı arzu eder. Türk Heyeti, beş seneden aşağı olmamak üzere uygun göreceği bir süre için 1914-1918 Savaşı'na katılmamış olan devletlere mensup ve Lahey'deki Uluslararası Adalet Divanı tarafından hazırlanan listede bulunan hukukçular arasından seçilecek Avrupalı hukuk müşavirlerini gecikmeden hizmetine almak niyetindedir. Bu hukuk müşavirleri Türk memuru olacaklar ve adliyeye tabi bulunacaklardır. Müşavirlerin bazısı İstanbul'da bazısı İzmir'de bulunacaklar, adı geçen vekâlette adli reform komisyonlarının çalışmalarına katılmak ve mahkemeler mensuplarının vazifelerine karışmamak şartıyla Türk Ticaret, Hukuk ve Ceza Mahkemelerinin nasıl iş gördüklerini takip edecek, gerekli görecekleri raporları Adliye Vekâleti'ne verecek, gerek hukuk, ticaret ve cezaya ilişkin adli meselelerde, gerek cezaların icrası, gerek kanunların tatbiki hakkında şikâyetleri kabul edecekler ve Türk kanunlarının tam bir surette uygulanmasını sağlamak için bu hususta Adliye Vekilini haberdar edeceklerdir. Müşavirler, İzmir ve İstanbul savcılık dairelerinde tutuklama ve ev araştırmaları hususlarında dahi şikâyetleri kabul edecekler ve bu işlemler, icra ve infaz olunduktan sonra Adliye Vekili'nin söz konusu mahallerde temsilcisi olan zat, yani istinaf savcılıkları tarafından geciktirilmeksizin haberdar edileceklerdir. Bu hususta adı geçen temsilci, doğrudan doğruya, yani Adliye Vekilinin aracılığı olmaksızın müşavire tebligat yapacaktır. Genel asayişi ihlal ve tahkikatın iyi icrasını zorlaştırmayacak hallerde yabancı sanıklar kefaletle tahliye edilecektir.

343/416; Meray, **a.g.e.**, C 6, s. 63-64; **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl**…, s. 79; İsmet İnönü Hatıralar…, s. 50; Lozan Konferansı'nda adli kapitülasyonların tekrar gündeme taşınması Türk basını tarafından da dikkatlice takip edilmiştir. Bkz: "Lozan Konferansı'nda adli kapitülasyonlar görüşülüyorken son hararetli hadise" başlığı altında müttefiklerin, kendi tebaalarının hanelerinde doğrudan doğruya tahrirat ve tevkifat icra etmek istediklerini, buna karşı Türk tezini işlemişlerdir. İkdam, No: 9389, 20 Ramazan 1341, 6 Mayıs 1923/1339, s. 1; "İsmet Paşa Muhalifleri Nasıl İskât Etti?", **Akşam**, No, 1972, 2 Nisan 1340/1923, 27 Şaban 1342, s. 1; "İsmet Paşa-Montagna Mülakatı iki tarafın anlaşması ile neticelendi", **Akşam**, No: 1995, 26 Nisan 1340/1924, 22 Ramazan 1343, s. 1.

Hukuki ve ticari maddelerde tahkime müracaat uygun olup, hüküm kararları bidayet mahkemesi başkanının tasdiki üzerine icra edilecek ve bidayet başkanı verilen karar kamu düzenine aykırı olmadıkça onaydan kaçınamayacaktır. İşbu beyanname beş sene müddetle geçerlidir."[44] Sonuçta, Lozan Antlaşması ile kapitülasyonlar kaldırılır.[45]

Lozan Sonrası Adli Gözetim Dönemi

Lozan Antlaşması'yla aynı gün 24 Temmuz 1923'te imzalanan "Yargı Yönetimine İlişkin Bildiri" ile yabancı müşavirler çalışmalarına başlayacaklardır.[46] Böylece Türkiye Batılı hukukçuların gözetimi altında hukuk reformları yapmayı üstlenmiş olmaktadır. Barış Antlaşması yürürlüğe girdikten sonra dönemin Adliye Bakanı tarafından, adliye de yapılacak yenilikler için Belçika'da konuyla ilgili mütehassıslarla görüşmek, Lozan Antlaşması gereğince gelecek 4 adliye mütehassısı ile anlaşmak ve mukavelelerini yapmak üzere 1924 yılında Adliye Müşaviri Tahir Bey Belçika'ya gönderilmiştir. Yabancı hukuk müşavirlerinin Türkiye'de istihdam edilmesi işlemleri için Lahey Milletlerarası Daimi Adalet Divanı Reisi ile temasa geçilerek[47] bu müzakereler uzlaşma ile sonuçlanmıştır. Bunun üzerine Adalet Divanının tanzim edip, tebliğ ettiği listede isimleri yazılı ve 1914 Harbi'ne katılmamış devletlerin vatandaşı olan hukukçulardan dört kişiyi Türk Hükümeti seçmiştir. Adli idare beyannamesinde yer alan görevleri yapmak üzere Türk memuru olarak hizmetine almıştır. Bunlar: İsviçreli Profesör Sauser-Hall[48], İsveçli Strezel, Hollandalı Burgezius ve İspanyalı Folach'tır.[49] Bunlar görevleri icabı İstanbul ve İzmir'de bulunmuşlardır. Bu müşavirlerin harcırahları ve istihdam şartları hükümet tarafından ve Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa tarafından onaylanmıştır.

---

44 Birsel, **a.g.e.**, C 2, s. 112-118; Karacan, **a.g.e.**, s. 420-421; Tahir Taner, "Lozan Muahedesi ve Kapitülasyonların İlgası", **Hukuk Fakültesi Mecmuasından ayrı bası**, İstanbul, 1942, s. 723.

45 **28. Maddesinde:** "Bağıtlı Yüksek taraflar, her biri kendi yönünden, Türkiye'de kapitülasyonların her bakımdan kaldırıldığını kabul ettiklerini bildirirler." Meray, **a.g.e.,** C 8, s. 9.

46 Tam metin için bkz. Meray, **a.g.e**., C 8, s. 98-99.

47 **Cumhuriyet**, 3 Ağustos 1924/1340, No: 86, s. 1.

48 Sauser-Hall'in bibliyografyası için bkz: François Clerc, "Necrologie, Le Proffesseur Georges Sauser-Hall (1884-1966)", **Bulletin De La Societe De Legistation Compare**, Quatre- Vingt- Neuvieme annee, No:3, Juillet- Septembre 1966, s. 731-732.

49 Bilsel, **a.g.e.**, C 2, s. 117.

Lozan Antlaşması'nın ekli İdare–i Adliye Beyannamesi'ne istinaden çalıştırılacak yabancı müşavirlerin istihdam şartları özetle şöyledir:[50]

1. Müşavirlere verilecek tahsisat: yüze elli Türk altını (yahut otuz yedi bin beş yüz altın Franktır.)

2. Azimet ve avdet harcırahları memuriyeti hariciye harcırahı kararnamesidir.

3. Müşavirler her sene iki ay memuriyete istihsal edilirler.

4. Türkiye dâhilinde seyahatlerine lüzum görülür ise Türkiye mahkemeleri azalarına verilen harcırahı alırlar.

5. Müşavirler Türk memuri şerpuştini isti'mal ederler.

Lozan Antlaşması gereğince İzmir ve İstanbul çalıştırılmakta olan 4 adet adliye müşaviri için düzenlenen kadronun yürürlüğe konulması, İcra Vekilleri Heyeti'nin 1927'de kabul etmiştir.[51] Bu kadroları 1926 bütçesinde gösterilmiştir.[52] Hukuk Müşavirleri görevlerini boyunca harcırahlarındaki artışlar hem Türk lirası hem de Frank olarak altın üzerinden hesaplanıp ödemeleri yapılır. [53] Bu Hukuk Müşavirleri 1931 yılına kadar Türk Adli sistemi içinde görev yapmışlardır.

50 **BCA**, Tarih: 3.8.1924, Sayı: 745, Fon Kodu: 30.18.1.1., Yer No: 10.37.2.

51 **BCA**, Tarih:11.8.1927, Sayı: 5511, Fon Kodu: 30.18.1.1., Yer No: 25.47.1.

52 **BCA**, Tarih: 17.6.1928, Sayı: 6769, Dosya: 25-38, Fon Kodu: 30.18.1.1., Yer No: 29.39.4.

53 "Lozan Antlaşmasına bağlı 11. İdare-i Adliye Beyannamesi gereğince, İstanbul ve İzmir merkezinde çalıştırılacak yabancı müşavirlere **altmış bin Frank** Maliye Vekâlet bütçesinin tahsisatından tasfiyesi kabul olunmuştur." Türkiye Reisi Cumhuru Gazi Mustafa Kemal ve diğer vekiller. Bkz. **BCA**, Tarih: 6.5.1925, Sayı: 1863, Fon Kodu: 30.18.1.1. Yer No: 13.26.17.
"Lozan Antlaşması'nın adliye idaresi beyannamesi gereğince İstanbul ve İzmir'de yabancı müşavir olarak çalışacak olan Mösyö Koman Burgarinnos, Folach, George Savzerhall ve Sterçel'e ait harcırah: "**Bin iki yüz otuz bir lira altmış beş kuruştan**" hesaplanmış olan miktarın… Maliye Vekâletinin 25 Teşrin-i Sani 926 tarih ve 21/4281 numaralı tezkiresinin vuku bulan teklifi üzerine İcra Vekâleti Heyeti'nin 21 Teşrini Sani 926 tarihli icraatında tasvip ve kabul olunmuştur." Bkz: **BCA**, Tarih, 21.10.1926, Sayı: 4245, Fon kodu: 30.18.1.1., Yer No: 21. 65. 9.

Bir Müşavir Olarak Sauser-Hall ve Gözlemleri [54]

İçlerinde özellikle İsviçreli Profesör Sauser-Hall'den söz etmek gerekir. Profesör Sauser-Hall adli görevinin yanı sıra aynı zamanda İstanbul Üniversitesi'nde Borçlar Hukuku konusunda da dersler vermiştir.[55] Bu müşavirler Türk hukuk devrimini yakından takip etme imkânı bulmuşlar ve buna dair oluşturulan bazı çalıştaylara da katılmışlardır. Örneğin Sauser-Hall İstanbul Üniversitesi'nce hazırlanan Medeni Hukuk Çalıştayı'na katılmıştır. Türk hukuk devriminin en önemli evrelerine tanıklık eden Sauser-Hall buradaki gözlemleri şöyledir;

Sauser-Hall öncelikle İsviçre Medeni Kanunu'nun Türkiye tarafından kabulünü, hukuk tarihinin en büyük olaylarından biri olarak kabul etmekteydi. Sauser-Hall, yeni Medeni hukukunun hazırlanıp kabul edilmesinin Türkiye'nin enerjik Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde gerçekleştiğini özellikle vurgulamaktaydı. Sauser-Hall, bu çalıştayın, yararlı ve umut dolu bir organizasyon olduğunu söylerken aynı zamanda katıldığı bu çalıştay sayesinde önemli devlet adamlarıyla tanışma fırsatı yakalamıştı. Buna dair anılarında özellikle Adalet Bakanı Mahmut Esat Bey'den övgü dolu sözlerle bahsetmektedir. Sauser-Hall bu çalıştayda yer alan devlet adamlarını ve hukukçuları Medeni Hukukun « ilk öğretmenleri » olarak tanımlarken, bunların arasında kendisine « Bir Sandalye » verilmesinden dolayı da büyük onur duydugunu belirtecektir. Sauser-Hall Medeni Hukuk çalışma grubunun entellektüel alt yapısından da oldukça hoşnuttur. Bu konferansın sadece İstanbul Üniversitesi için değil, Türkiye içinde önemli olduğunu söyler. Sauser-Hall bu modern ve laik medeni hukukun İsviçre'den alınmasından duyduğu gururdan da söz ederek, bu durumun iki ülke arası ilişkileri de geliştirmesinin yanında

54 Bu bildirimizde Lozan sonrası müşavirler ve onların raporları üzerinde durmak istemekle beraber araştırmamızı yürütürken karşılaştığımız bazı problemler ve bazı kaynaklara erişilememesi nedeniyle bütün müşavirlerin raporları ve görüşlerine erişemedik. Ancak bunlardan istisnai olarak İsviçreli Profesör Sauser-Hall'in eserlerine ulaşabildik. Bu bakımdan Sauser-Hall örneği üzerinden Lozan ve sonrasını anlatmayı uygun bulduk.

55 Bkz: Sauser-Hall'in Türk hukuku ve İsviçre hukukunu karşılaştırdığı ve birçok açıdan Borçlar hukukunu ele aldığı, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde "Borçlar Hukukunun Umumi Nazariyeleri" başlığı altında işlemiş olduğu ders notları daha sonra İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi'nde yayınlanmıştır: M. C. Sauser-Hall, "Borçlar Hukuku'nun Umumi Nazariyeleri", (1930 Ders denesi esnasında), İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Mütercimi: Mehmet Osman, S 40-49 arası.

Medeni Hukuku sayesinde Türkiye'de sosyal dengesizliklerin ortadan kalkacağını da belirtmektedir.[56]

Daha sonra kaleme aldığı bir başka yazısında da Prof. Sauser-Hall, İsviçre Medeni hukukun kabulünde bu kanunun üstün özelliklerinin yanı sıra, dönemin Adalet Bakanı Mahmut Esat Bey'in İsviçre'de doktora öğrenimi görmesinin de bir etki faktörü olarak kabul eder.[57]

Nitekim daha sonra Türk Medeni Kanunu'nun İsviçre'den alınması konusu Türkiye'de bulunan Lahey Adalet Divanı'ndan gelen diğer hukuk müşavirlerinin raporlarında da olumlu şekilde belirtilmiştir.[58]

---

56 Georges Sauser-Hall, **Introduction a L'etude du Nouveau Droit Civil en Turquie, Conferances Faites a l'Universite de Stamboul**, Constantinople, 1926, s. 3-5; Sauser-Hall, "Le Fardeau de la preuve d'apres le nouveau droit çivil de la Turquie", **Introduction a L'etude**…, s. 175-196.

57 İsviçre Medeni Kanunu için bkz: Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, **Türk Medeni Hukukunun Umumi Esasları**, 4. b., İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1951, s. 408; Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt bir yazısında da aynı görüşünü ifade eder: "İsviçre Medeni Kanunu dünya medeni kanunları içinde anlaşılması en kolay, en yeni" kanun olduğunu belirtmiştir. Bozkurt, **a.g.e.**, s. 11-12; "Av. Pierre Audeoud'un Konuşması", İstanbul Barosu Dergisi, C 11, S 10, Yıl: 1966, s. 426; Sauser-Hall, **La Réception des Droits**…, s. 346; Mahmut Esat Bozkurt, "Türk Medeni Kanunu Nasıl Hazırlandı?", **Medeni Kanunun XV. Yıldönümü için**, İstanbul, 1944, s. 11; Adliye Ceridesi, **Mahmut Esat Bozkurt Nüshası**, Yıl: 1944, S 1 (Ek Nüsha), 17. Asıl metin, 1 Kânunuevvel 1340 sayılı Adliye Ceridesinden alınmıştır; Bkz: Zeki Arıkan, "Mahmut Esat Bozkurt ve Kapitülasyonlar", ÇTTAD, C 2, S 4-5, Yıl: 1994-1995, DEÜ, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 1995, s. 225; Sauser-Hall İsviçre'de eğitim görmüş olan bu hukukçuları, özellikle Mahmut Esat Bozkurt'u "Les Lausannois" olarak adlandırmıştır. Aynı düşünce başka bilim adamları tarafından da desteklenmiştir. Bkz: K. Libstein, "The Reception of Western Law in Turkey", **Annales de la Faculte' de Droit d'Istanbul,** 1956, No: 6, s. 12-13; Cihan Yamakoğlu, **Kuva-i Milliyeci İlim ve Fikir Adamı Hatip, Yazar ve (1924-1930) Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt (1892-1943)**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları:831, Türk Büyükleri Dizisi: 59, Ankara, 1987, s. 11.
Velidedeoğlu**, a.g.e.**, s. 68-69; K. Fikret Arık, "Medeni Kanun ve Yapılan Bazı Tenkitler", **SBFD**, 1963, S 1, s.193-194.; Ataay, **a.g.e.**, s. 64; Türk hukuk sistemine İsviçre'nin etkisi için bkz: Robert Patry, "Les Systemes D'unite ou D'autonomie en Droıt Prıve", **Medeni Kanun 50. Yıl Sempozyumu, I. Tebliğler**, İstanbul Üniversitesi Mukayeseli Hukuk Enstitüsü, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1978, s. 37-58; Aytekin Ataay, "Neden İsviçre Medeni Kanunu?", **Medeni Kanun 50. Yıl Sempozyumu, I. Tebliğler**, İstanbul Üniversitesi Mukayeseli Hukuk Enstitüsü, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1978, s. 59-72.

58 Neden İsviçre Medeni Kanunu dersek, o sırada Avrupa devletleri arasında en modern, sosyal eğilimlere en çok yer veren, en demokratik, en pratik ve en açık ka-

1927 yılında Adalet Vekâleti Bütçesi görüşmelerinde konuşma yapan Mahmut Esat Bey: Adli sistemdeki yeniliklerden söz ettikten sonra, Lozan Antlaşması gereğince beş sene boyunca Türk memuru sıfatıyla dört hukuk müşavirinden Türk adliyesi hakkında rapor istediğini belirtir. Nitekim kendisine gelen bir müşavir raporundan şu sözleri bizlere aktarmaktadır: "Ecnebiler hakkında bana altı şikâyet vaki oldu. Bu şikâyetleri ben tetkik ettim. Neticede hepsinin yalan olduğunu gördüm ve vazifemin bitmesine bir müddetçik kalmıştır. Bittikten sonra tabii gidecek ve sesimin yetiştiği her yerde diyeceğim ki, Türk adliyesi ve hâkimleri vicdan, kanaat, liyakat, muamelede sürat ve dürüsti itibariyle cihan medeniyetinin hiçbir adli teşkilatından geri değildir" sözlerini okumuştur.[59]

Bu hukuk devrimlerine tanıklık eden müşavirler, görüş ve değerlendirmelerini Adalet Bakanı Mahmut Esat Bey'e sunmuşlardı. Bunlardan ünlü Profesör Sauser-Hall'in değerlendirmesine göre bu devrimlerin gerçekleşmesini hızlandıran olay, Lozan Konferansı'dır.[60] Lozan'da yabancılar tarafından Mecelle'nin dinsel temellere dayandığı tezini Sauser-Hall'de kabul ediyordu. Ona göre Mecelle, metni bakımından halk açısından anlaşılması güç bir metindi. Lozan'dan sonra Cumhuriyet yöneticilerinin görüşlerinde de değişiklikler olduğunu ve onların da Batı ülkelerinin kanunlarından yararlanmayı uygun

---

nuna İsviçre'nin sahip olmasıydı. Ayrıca İsviçre Medeni Kanunu Türk toplumuna verilmek istenen yeni biçime ve Türkiye'nin şartlarına daha uygun bulunmaktaydı. Bu kanunda kadın-erkek eşitliğine dayanan aile hukuku Türkiye'de gerçekleştirilmek istenen devrimin esaslarına uymaktaydı. bkz: Şenet Akyol, "İsviçre Medeni Kanununun evlenmenin Genel Hükümleri 'ne Dair Ön tasarısı Hükümlerinin Türk Medeni Kanunu Ön tasarısı ile Karşılattırılması", **Medeni Kanun 50. Yıl Sempozyumu, I. Tebliğler**, İstanbul Üniversitesi Mukayeseli Hukuk Enstitüsü, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1978, s. 373-398; Fındıkoğlu ve Tekinay gibi hukukçular, İsviçre Medeni Kanunu'nun seçilmesini bazı rastlantılara bağlar, örneğin, Mahmut Esat'ın hukuk eğitimini İsviçre'de yapması, Fransızca bilen hukukçuların Türkiye'de çok olması… gibi. Ataay, a.g.m., s. 63-66; Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Medeni Kanunumuz Etrafında Sosyolojik Bazı Tahliller", S 1, **SBFD**, 1958, s. 181-182.

59 **TBMM ZC**, D.II, C 31, (12. 4. 1927), s. 81. Ayrıca bkz: **Milliyet**, No: 4195, 13 Nisan 1927/11 Şevval 1345, No:2, "Cumhuriyet adliyemizin şiarı, mekteplerimizin gayesi dün adliye ve maarif bütçesi müzakere edilmiş vekillerimiz tarafından nutuk irad edilmiştir"; "Adliye Vekilimiz Mahmud Esad Adliyenin vasıl olduğu şayan-ı şükran tekâmülden bahs etmiştir." **Cumhuriyet**, No: 1052, 13 Nisan 1927/ 11 Şevval 1345, s. 1.

60 Hans-Lukas Kieser Prof. Dr. phil., Historiker an der Universität Zürich, Präsident, **Yeni Zürih Gazetesi**, Tarih: 30 Eylül 2006**.**

bulduklarını ifade eder.[61] Profesör Sauser-Hall bir başka yazısında da, Medeni Kanun'un kabulü sırasında Müslümanların sessiz kalmasına şaşırır ve Osmanlı Hukukunu, "Şeriat Çağrısı" olarak değerlendirerek, Medeni Kanunun kabulünü de "yıllarca süren şeriatın söndürülmesi" olduğunu söyler.[62]

Türkiye Cumhuriyeti, Lozan'dan sonra hızlı bir hukuk devrimine girişmişti. [63]

Batılı hukukçu Sauser-Hall'de bu değişim karşısında hayretlerini gizleyemez ve "Tarihte bu derece köklü ve hızlı bir değişikliğin emsali yoktur" demekteydi.[64] Yine Sauser-Hall, "Türkiye'de Avrupa Hukukunun Benimsenmesi"[65] isimli eserinde İslam Hukuku ile ilgili bilgi verdikten sonra, laik hukuku savunmuş ve kendi ifadesiyle, "sosyal yaşamı düzenlemekle yetinen Kuran'ın dışında somut ve tartışmasız hiçbir kaynağı olmayan İslam hukuk sisteminin" değiştirilmesini de "bir ülkede ve bir toplum üzerinde yapılmış bundan daha

61 Velidedeoğlu**, a.g.e.**, s. 68-69; Arık, a.g.m., s. 193-194; Ataay, **a.g.e**., s. 64.

62 Hans-Lukas Kieser Prof. Dr. phil., Historiker, s. 1; Avrupa Medeni Kanunun bilinç olarak benimsenmesini amacını da Toynbee "Çağdaşlaşmak ve laikleşmek" olarak değerlendirir. Toynbee, eserinde, böylesine köklü bir değişim, bu kadar kısa bir sürede hiçbir ülkede bu kadar sistemli ve düşünceli bir biçimde gerçekleşememiştir. Bu nedenle Kemalist Hukuk Devrimi, Batı dünyasındaki Rönesans XVII. yüzyıl sonundaki Reform ve Fransız Devrimi ile Endüstri Devrimi çapında önemli bir kanun olarak nitelenebilir. Kaldı ki bu devrimin bir insanın yaşamı süresince başarıldığı da unutulmamalıdır. Toynbee böyle bir devrimin diğer İslam dünyasında rastlanmadığını da ekler. Bkz: Arnold Joseph Toynbee, **A Study of History**, Vol. 2, Abridgements of Volumes VII-X by D.C. Somervell, 3. Printing, University Press, New York/London, 1971, s. 191; Arnold Joseph Toynbee, **The World and the West**, London, 1953.

63 Türk Medeni Kanunu, Türk Ceza Kanunu, Borçlar Kanunu, İcra ve İflas Kanunu, Mahkemeler Teşkilatı Kanunu, Kara ve Deniz Ticaret Kanunları, Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu, Hukuk Usulü Muhakemeler Kanunu, Hâkimler ve Kisve Kanunu gibi kanunlar onun zamanında yürürlüğe girmişti. Türk Medeni Kanunu'nun kabul edilişi ve uygulanışı için bkz: Yeşim M. Atamer, "Rezeption und Weiterentwicklung des schweizerishen Zivilgesetzbuches in der Türkei", **Rabels Zeitschrift**, Band 72 (2008), Heft 4 (Octobar), s. 724-753; Sauser-Hall'in Türk hukuku ve İsviçre hukukunu karşılaştırdığı ve birçok açıdan Borçlar hukukunu ele aldığı, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinde "Borçlar Hukukunun Umumi Nazariyeleri" başlığı altında işlemiş olduğu ders notları daha sonra İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisinde yayınlanmıştır: M. C. Sauser-Hall, "Borçlar Hukuku'nun Umumi Nazariyeleri", (1930 Ders denesi esnasında), İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Mütercimi: Mehmet Osman, S 40-49 arası.

64 Sauser-Hall, **La reception des droits europeens en Turguie, Recueil de travaux**, Cenevre, 1938, s. 330-345.

65 **A.g.e**., s. 2 vd.

cesur bir deneyim yoktur" diye değerlendirmiştir.[66] Sauser-Hall yazdığı eserlerde, Kemalist Devrimin, "sosyal hayatın kalbinden vurduğunu" ve Türkiye ile İslam ülkeleri arasında ilişkilerde de radikal bir değişikliğe neden olduğunu, İtalyan Ceza Kanunu ve Alman Ticaret Kanunlarının alınmasıyla da devrimin halkalarının tamamlandığını söyler.[67]

Sauser-Hall'in bu olumlu görüşlerinin yanında bu kanunların uygulanması açısından bazı endişeleri de yok değildir. Çünkü ona göre halk şimdiye kadar kamuya güvenmeden, adaletsizliğe alışmış ve kaderci bir çizgide yaşarken birden bire bu yeni kanunlara ayak uyduramayacağını bu nedenle öncelikle sosyal güvenliğin sağlanmasını yoksa bu kanunların kâğıt üzerinde kalacağını, bu görüşlerini dönemin Adalet Bakanı Mahmut Esat Bey'e ilettiğini, ama dikkate alınmadığını da belirtecektir. Sauser-Hall Medeni Kanun'nu uygulanması sırasında şehirde yaşayanlar ve kırsal kesimde yaşayanlar arasında farklar olacağını belirtir. Sauser-Hall ayrıca, Medeni Kanun'nu kadınlara sunduğu avantajları bazı kadınların hemen kullanmaya başladığını, imam nikâhı ve gayri meşru çocukları kabullenmenin artık mecliste bir konu bile olmadığını, resmi nikâhın hızla arttığını, iktidar partilerinin de bu kanunun uygulanması için çalışmalar yaptığını söyler.[68] Sauser-Hall, Kemalist Devrim ile kadın haklarının da güçlendiğini vurgulamaktaydı.[69]

Her ne kadar Lozan'la gelen bu danışmanlar Türk adli sistemi içinde kısa bir süre yer almışlarsa da, Türk yargı sistemine etkili müdahaleleri söz konusu olmamıştır. Danışmanların yetkileri, gerekli gördükleri konuları Adalet Bakanı'na iletmekten ibarettir. Medeni Kanun'un kabulü sırasında bu rollerini açıkça görüyoruz. Çünkü Türk hükümetlerinin raporlarla gelen önerileri kabul etmek zorunluluğu yoktur. Dönemin Türk hukukçuları ise örneğin, Cemil Bilsel'e göre bu müşavirler hakkındaki değerlendirmesinde, "Bir kere şunu söyleyeyim ki bunlar, adli ıslahat komisyonlarına hiç iştirak ettirilmediler. Adli ıslahat sırf Türk hukukçularının eseridir. Öbür yandan Adliye vekili sıfatıyla Mahmud Esad Bey, kendilerinden Türk adliyesi ve kanunları hakkında birer rapor istedi ve raporlar üzerine, kendilerini Ankara'ya davet ederek, raporlar üzerinde kendileriyle görüştü. Profesör Veli ve Baha beylerle ben de bu toplantılarda bulundum. Dördü de Türk kanunlarının mükemmel olduğu,

66 **A.g.e.,** s. 11 vd.

67 Hans-Lukas Kieser Prof. Dr. phil., Historiker, s. 1.

68 Sauser-Hall, **La Réception des Droits**.., s. 358-359.

69 Hans-Lukas Kieser Prof. Dr. phil., Historiker, s. 1.

mahkemelerin her memleketteki gibi muntazam çalıştığı, hâkimlerin ehil ve afif bulunduğu noktalarında kıymetli sözler söylediler ve yazdılar. …Kendilerine beş sene içinde şikâyet olarak sayısı ona varmayan iş arz edilmiş, tahkik neticesinde bunlarında ya tezvir olduğu veya usul dairesinde yapılan muamelelere taalluk ettiği anlaşılmış olduğu da raporlarında yazılıdır" demektedir.[70]

İsmet Paşa da anılarında bu müşavirlerin çalışmalarıyla ilgili olarak benzer ifadeler kullanır, "Bunlar memleketimizde 5 sene çalıştılar. Bu arada bir sürü adli ıslahat yapıldı.[71] Bu çalışmalara yabancı mütehassıslar hiçbir zaman katılmadılar… Mütehassısların dördü de Türk mahkemelerinin bütün medeni memleketlerde olduğu gibi muntazam çalıştığını, Türk hâkimlerinin vazifelerinin ehli olduğunu itiraf etmişlerdir" demektedir.[72]

Sauser-Hall de Türkiye'de yaptığı görevle ilgili olarak 1938'de anıları ve deneyimlerini aktarırken, "reformlarla ilgili raporları Adalet Bakanlığına sunmak ve gerekli görülürse bu komisyonlara katılmak" şeklinde özetlemişti. Sauser-Hall görevleri konusunda da "duruma müdahalelerinin" olmadığını özellikle vurgular.[73]

Hukuk müşavirleri görevlerinin bitimine mukabil ülkelerine geri dönmüşler bu deneyimlerini çeşitli yayınlarla ortaya koymuşlardır. Bu müşavirlerden en ünlüsü olan Profersör Sauser-Hall'in gidişi için İstanbul Üniversitesi'nde ayrıca bir çay ziyafeti de düzenlenmiştir.[74]

---

70 **A.g.e.**, C 2, s. 118.

71 Medeni Hukuk Kanunu hazırlanma aşaması devam ederken Başbakan İsmet Paşa, bu konuda gazeteler röportajlar vermiştir. Paşa burada: sosyal hayatımızda yeni bir olgunlaşma aşamasına girildiğini, halkın bu konuda millet meclisinin çalışmalarına güvenmesini ister yeni oluşturulacak kanunu över ve eski hukuk kanunlarıyla bir karşılaştırma yapar. Paşa, "yeni kanunlar heyet-i içtimaiyemizde emniyet ve ahenk tevsi zemin edecektir" diyerek bu kanunların hâkimler açısından da önemine değinir. Bkz: **Milliyet**, 11 Şubat 1926/28 Receb 1344, s. 1.

72 **İsmet İnönü Hatıralar…**, s. 55; Bilsel, **a.g.e.**, C 2, s. 113. İsmet Paşa'nın Türk delegasyonuyla birlikte oluşturduğu bu fikir, TBMM'de **1 Ocak 1923** tarihli oturumunda görüşülüp kabul edilmiştir. Aynı gün Rauf Bey tarafından telgrafla İsmet Paşa'ya bildirilmiştir. Şimşir, **a.g.e.**, s. 325; **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C 3, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985, s. 1195-1197; Aydın, "İslam ve Osmanlı…", s. 303.

73 Sauser-Hall, **La Réception des Droits**…., s. 340. Sauser-Hall'in böyle söylemesine rağmen sonraları İsviçreli bazı hukukçular örneğin İsviçreli hukukçu Pierre Audeoud, Sauser-Hall'in Medeni Kanun'un kabulü ve tatbikinde kesin bir rol oynadığını savunur. Oysaki bunun gerçek olmadığı Sauser-Hall'in kendi ifadeleriyle ortaya çıkmaktadır. Audeoud, a.g.m., s. 426-430.

74 Profesör Sauser-Hall 8 Nisan 1931 tarihinde İsviçre'ye gitmiştir. Gitmeden önce

SONUÇ

24 Temmuz 1923'te sonuçlanan Lozan Barış Konferansı sonrası adli alandaki yenilikler ve yabancı müdahalelerinin önünü kesme çabaları, yeni Türk Devleti'nin çözmesi gereken bir sorun olarak ortaya çıkmıştı. Bu sorunu, yeni Türk Devleti Lozan Antlaşması hükümlerine bir yandan uyarken, bir yandan da adli hükümranlık haklarını zedelemeyecek şekilde yürütmeyi başarmıştı.

Türkiye Cumhuriyeti 5 yıllık kısa bir geçiş devresi içerisinde Lahey Adalet Divanınca görevlendirilen 4 adli müşavirlerden ilmi bakımdan faydalanmakla beraber onların Türk adli sistemine müdahale etmelerine de imkân vermemiştir. Zaten onlarda ülkelerine döndükten sonra anılarında bu durumu teyit etmekte diğer yandan yeni Türk Devleti'nin başarılı bir hukuk devrimi gerçekleştirdiğini de vurgulamaktadırlar.

Türkiye, Lozan'ın dayattığı adli kapitülasyonlar noktasındaki sıkıntıyı aşarak kapitülasyonlar sorununu tarihin derinliklerine sonsuza kadar gömdü.

KAYNAKÇA

BELGESEL KAYNAKLAR

BCA, Tarih: 17.6.1928, Sayı: 6769, Dosya: 25-38, Fon Kodu: 30.18.1.1., Yer No: 29.39.4.

BCA, Tarih:11.8.1927, Sayı: 5511, Fon Kodu: 30.18.1.1., Yer No: 25.47.1.

BCA, Tarih, 21.10.1926, Sayı: 4245, Fon kodu: 30.18.1.1., Yer No: 21. 65. 9.

BCA, Tarih: 6.5.1925, sayı: 1863, Fon Kodu: 30.18.1.1. Yer No: 13.26.17

BCA, Tarih: 3.8.1924, Sayı: 745, Fon Kodu: 30.18.1.1., Yer No: 10.37.2.

Düstur, Tertibi Sani, C 6-7-8, s. 1273

Mecelle (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye), Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1959.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, C 3, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985.

---

de 6 Nisan 1931'de Darülfünun'da adına bir çay ziyafeti verilmiştir. **Cumhuriyet**, 7 - 9 Nisan 1931, s. 2.

TBMM ZC, D.II, C 31, (12.4.1927).

Türkiye Cumhuriyeti 1923-1933 Adliye İşleri Raporu, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, 1933.

KİTAPLAR

ALTUĞ, Yılmaz, **Yabancıların Hukuki Durumu**, 4. b., İstanbul, 1971.

ATAAY, Aytekin, **Medeni Hukukun Genel Teorisi**, 2. b., İstanbul, 1971.

Adliye Ceridesi, **Mahmut Esat Bozkurt Nüshası**, Yıl: 1944, S 1 (Ek Nüsha).

AYDIN, Mehmet Akif, İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları, İz Yayıncılık, İstanbul, 1996.

BİLSEL, Cemil, **Lozan**, C 2, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1998.

BOZKURT, Gülnihal, **Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi, Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996.

ELMACI, Mehmet Emin, İttihat – Terakki ve Kapitülasyonlar, Homer Kitabevi, İstanbul, 2005.

İNAN, A. Afet, İzmir İktisat Kongresi, Ankara, 1982**.**

İngiliz Yıllık **Raporlarında** Türkiye (1923), Derleyen: Ali Satan, (Çev. Sevtap Demirci), Tarihçi Kitapevi, İstanbul, 2012.

İsmet İnönü'nün Hatıraları, Büyük Zaferden Sonra, Mudanya Mütarekesi ve Lozan Antlaşması, C 2, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, A.Ş., Ağustos, 1998.

KARACAN, Ali Naci, **Lozan**, (Haz. Hulûsi Turgut), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. b., İstanbul, 2010.

KOLOĞLU, Orhan, **Türk Çağdaşlaşması**, Boyut Kitapları, İstanbul, 1995.

Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, C 3, (Çev. Seha L. Meray), YKY, İstanbul, 2001.

MERAY, Seha L.; Osman Olcay, **Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri, (Mondros Bırakışması, Sevr Antlaşması İlgili Belgeler)**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yayınları, No: 409, Ankara, 1977.

NEBİOĞLU, Osman, **Bir İmparatorluğun Çöküşü ve Kapitülasyonlar**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1986.

ÖKE, Mim Kemal, İngiliz Belgelerinde Lozan Barış Konferansı (1922-1923), C 1-2, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1983.

ÖZBUDUN, Ergun, **1921 Anayasası**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1992.

SAVİĞ, Muammer Raşit, **Devletler Hususi Hukuku**, C 2, İstanbul, 1943.

ŞİMŞİR, Bilal N., **Lozan Telgrafları, (1922-1923)**, C 1-2, TTK, Ankara, 1990-1994.

SONYEL, Salahi R. , **Gizli Belgelerle Lozan Konferansı'nın Perde Arkası**, TTK, Ankara, 2006.

SOYSAL, İsmail, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Adlaşmaları, (1920-1945)**, C 1, TTK Yayınları, 2. b., Ankara, 1989.

SAUSER-HALL, Georges, **La reception des droits europeens en Turguie, Recueil de travaux**, Cenevre, 1938.

_____, **Introduction a L'etude du Nouveau Droit Civil en Turquie, Conferances Faites a l'Universite de Stamboul**, Constantinople, 1926.

ŞİMŞİR, Bilâl N., **Lozan Günlüğü**, Bilgi Yayınevi, 2. b., Ankara, 2012.

TEMİZ, Ahmet, **Velid Ebuzziya'nın Lozan Mektupları**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007.

TOYNBEE, Arnold Joseph, **A Study of History**, Vol. 2, Abridgements of Volumes VII-X by D.C. Somervell, 3. Printing, University Press, New York/ London, 1971.

_____, **The World and the West**, London, 1953.

VELİDEDEOĞLU, Hıfzı Veldet, **Türk Medeni Hukukunun Umumi Esasları**, 4. b., İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1951.

YAMAKOĞLU, Cihan, **Kuva-i Milliyeci İlim ve Fikir Adamı Hatip, Yazar ve (1924-1930) Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt (1892-1943)**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 831, Türk Büyükleri Dizisi: 59, Ankara, 1987.

MAKALELER

AKYOL, Şenet, "İsviçre Medeni Kanunu'nun evlenmenin Genel Hükümleri'ne Dair Ön Tasarısı Hükümlerinin Türk Medeni Kanunu Ön Tasarısı ile Karşılaştırılması", **Medeni Kanun 50. Yıl Sempozyumu, I. Tebliğler**, İstanbul Üniversitesi Mukayeseli Hukuk Enstitüsü, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1978, s. 373-398.

ARIK, K. Fikret, "Medeni Kanun ve Yapılan Bazı Tenkitler", **SBFD**, 1963, S 1, s. 193-194.

ARIKAN, Zeki, "Mahmut Esat Bozkurt ve Kapitülasyonlar", ÇTTAD, C 2, S 4-5, Yıl: 1994-1995, DEÜ, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 1995, s. 225-230.

ATAAY, Aytekin, "Neden İsviçre Medeni Kanunu?", **Medeni Kanun 50. Yıl Sempozyumu, I. Tebliğler**, İstanbul Üniversitesi Mukayeseli Hukuk Enstitüsü, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1978, s. 59-72.

ATAMER, Yeşim M., "Rezeption und Weiterentwicklung des schweizerishen Zivilgesetzbuches in der Türkei", **Rabels Zeitschrift**, Band 72 (2008), Heft 4 (Octobar), s. 724-753.

"Av. Pierre Audeoud'un Konuşması", İstanbul Barosu Dergisi, C XL, S 10, Yıl: 1966, s. 426-430.

BELGESAY, Mustafa Reşit, "Tanzimat ve Adliye Teşkilatı", **Tanzimat 1**, MEB Yayınları, Ankara, 1999, s. 200- 214.

BOZKURT, Mahmut Esat, "Türk Medeni Kanunu Nasıl Hazırlandı?", **Medeni Kanunun XV. Yıldönümü İ**çin, İstanbul, 1944, s. 11.

CLERC, François, "Necrologie, Le Proffesseur Georges Sauser-Hall (1884-1966), **Bulletin De La Societe De Legistation Compare**, Quatre- Vingt- Neuvieme annee, No:3, Juillet- Septembre 1966, s. 731-732.

FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri, "Medeni Kanunumuz Etrafında Sosyolojik Bazı Tahliller", **SBFD**, 1958, S 1, s. 181.

GİRİTLİ, İsmet, "Lozan Kahramanı: İnönü", **Lozan'ın 50. Yılına Armağan**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, İstanbul, 1978, s. 38-45.

GÜNDÜZ, Aslan, "Adli İmtiyazlar: Lozan ve Sonrası", **Mahmut R. Belik'e Armağan**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, İstanbul, 1993, s. 205.

GÖNEN, Yasemin Saner, "Babıâli'nin son 26 Yılında Vazgeçemediği Davası Osmanlı Konsolosluk Sözleşmeleri-I", **Toplumsal Tarih**, C 12, S 6-7 Temmuz 1999, s. 12-15.

IŞIKSAL, Turgut, "Kapitülasyonlar, Lozan'da İngiliz Heyeti'ne Verilen Gizli raporun Tam Metni III", **BTTD**, S 36, Eylül 1970, s. 49.

İNALCIK, Halil,"İmtiyazat", İslam Ansiklopedisi, C 3, 1971, s. 1169.

KOCATÜRK, Önder, "Osmanlı Devleti'nde Adli Kapitülasyonların Etkilerine Bir Örnek: Arabyan-Maranyan Davası ve İngiltere'nin Müdahalesi" **Türkoloji Kültürü**, C 4, No:8, s. 97-108.

LİBSTEİN, K., "The Reception of Western Law in Turkey", **Annales de la Faculte' de Droit d'Istanbul,** 1956, No: 6.

NOMER, Engin, Yabancıların "Ahkâmı Şahsiyesi" (Status Personnel) ve Terekesi ile ilgili İhtilaflarda Türk Kanunlar İhtilafı Sisteminin Gelişimi", **50. Yıl Armağanı**, Cumhuriyet Döneminde Hukuk, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, İstanbul, s. 502-505.

ÖZBEK, Hüseyin, "Mahmut Esat Bozkurt ve Türk'ün Hukuku", İstanbul Barosu Dergisi, C 82, S 3, Yıl: 2008, s. 1306-1311.

PATRY, Robert, "Les Systemes D'unite ou D'autonomie en Droıt Prıve", **Medeni Kanun 50. Yıl Sempozyumu, I. Tebliğler**, İstanbul Üniversitesi Mukayeseli Hukuk Enstitüsü, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1978, s. 37-58.

SAUSER-HALL, Georges, "Borçlar Hukuku'nun Umumi Nazariyeleri", (1930 Ders denesi esnasında), İstanbul **Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,** Mütercimi: Mehmet Osman, S. 40-49 arası.

TANER, Tahir, "Kapitülasyonlar Nasıl İlga Edildi", **Muammer Raşit Seviğ'e Armağan**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, İstanbul, 1956, s. 636.

_____, "Lozan Muahedesi ve Kapitülasyonların İlgası", **Hukuk Fakültesi Mecmuasından ayrı bası**, İstanbul, 1942, s. 723.

GAZETELER

Akşam

Cumhuriyet

İkdam

Milliyet

LOZAN'DAKİ EKONOMİK ÇEKİŞMELER VE CELAL BAYAR'IN BİLGİLERİ

Tuncer BAYKARA*

Lozan, Osmanlı Devleti'nin Cihan Harbi sonunda imzaladığı son anlaşma olarak dikkati çekebilir. Türk Millî Mücadelesi'nin esasını, Mondros Mütarekesi sonrasındaki olumsuz gelişmelerin önlenmesi oluşturmuştur. Cihan Harbi sonrasında, Mütareke imzalanmış, fakat barış anlaşmasında öncelik Almanya ve öteki müttefiklerine verildiğinden, Türkiye ile olanı sona kalmış idi. Bu sona kalış ülkemiz için hayırlı olmuş, muhtemel aksi gelişmelere karşı Ankara'da oluşan idare, İstanbul'daki geleneksel idarenin imzalayacağı hiçbir anlaşmayı kabul etmeyeceğini ilan etmişti. Gerçi İstanbul, Mondros'un barışını güya Sevr'de 10 Ağustos 1920'de imzalamış ise de onun hükümleri Anadolu topraklarında uygulama imkânı bulamayacaktır.

Türk Milli Mücadelesi'nde Doğu, güney ve en sonunda batıdaki askeri başarıların ardından oluşan yeni durum ile 1922 sonlarında Lozan'da yeniden bir sulh toplantısı başlatıldı. Ankara oraya, İstanbul idaresini hukuken de (1 Kasım 1922) sona erdirerek gitti. Baş murahhas İsmet (İnönü) Paşa, ikinci delege Dr. Rıza Nur ile üçüncü delege Hasan (Saka) idiler. Ayrıca kalabalık bir uzmanlar heyeti de delegelerle birlikte Lozan'da bulunuyordu.

Lozan ile ilgili olarak tarihlerimizde yeterli bilgi vardır. Bunların çoğunda Lozan hep övülmekte ise de 1960'lı yıllarda aykırı bir görüş de yayın imkânı bulmuş, Lozan'ın zafer mi hezimet mi olduğu sorgulanmıştır (K. Mısıroğlu'nun eseri). Biz o yıllarda yazdığımız bir makale ile (bkz. Baykara) Lozan'ın "hezimet" değil, zafer olmasa bile başarılı bir anlaşma olduğunu belirtmiş idik. Uzun yıllar başdelege esaslı medhiyeler yanında onu tarafsız olarak incelemek imkânı çıkmış, biz de hükmümüzü ona göre vermiş idik.

* Prof. Dr.

Çünkü Lozan'ın birinci (İsmet İnönü) ve ikinci delegelerinin (Dr. Rıza Nur) hatıraları yayınlanmıştır. Bu arada Lozan'daki danışman heyetindeki Yahya Kemal Beyatlı'nın "Siyasi ve Edebi Portreler" adlı eserindeki Cavit Bey portresinde dikkati çekici bilgiler bulunmakta idi.

1977 senesinde (19.07), Atatürk'ün son başvekili ve Türkiye'nin üçüncü cumhurbaşkanı Sayın Celal Bayar (1883-1986) ile bir konuşma yapmak imkânı bulmuştum. Celal Bayar da Lozan'a giden uzman heyetine dâhil bulunmakta idi. Böylece bu dört kaynak muvacehesinde Lozan'daki Borçlar (Düyun-ı Umumiye) konusuyla ilgili bir ayrıntıyı ele alabileceğim. Öncelikle, Celal Bayar ile mülakatımdaki konu ile ilgili bilgileri görelim: Bu mülakat ile ilgili olarak İzmir'de Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü dergisinde bir yazım yayınlanacaktır.

Sayın Bayar, önce Bilecik mülakatına sözü getirerek, İstanbul heyetine sunulacak tekliflerde İzmir'in durumunun ne olacağını öğrenmek istediğini belirtti. Epey bilgi verdikten sonra Lozan'daki ekonomik hususları ve Dr. Rıza Nur'u sormam üzerine sözlerine şöyle devam etti:

"Rıza Nur'un hatıratını maalesef okudum. Psikopat idi kendisi. Kitabında en az bana hücum etmiş. Lozan'a ben geç gittim. İktisat müşaviri idim. Ancak konferans başladığında bir tahkikat için Berlin'de bulunuyordum. Oradan İsviçre'ye geçtim. Baktım borçlar meselesi hayli olmuşuz bir şekilde halledilmek üzere ilerlemiş. İktisat müşaviri Cavit Bey liberaldi, Avrupalıları gücendirmek istemezdi. Hasan Saka hiçbir şeyi derinlemesine incelemezdi. O da bu hassas konuyu es geçmiş. Derken Rıza Nur'u gördüm. Anlattım meseleyi… Rıza Nur "Size ınınarım Celal Bey" demiş . " Ama ben bu işten anlamam, lakin mesele mühim.. Merak etme, meseleyi İsmet Paşa'ya ehemmiyetini belirterek söylerim" dedi. Ve nitekim söylemiş de.

Bir gün müşavir ve mütehassıslar dâhil bütün murahhas heyetini toplamışlar, orada İsmet Paşa, "Celal Bey, bu mali konular için galiba diyeceklerin var, anlat" demiş. Bayar da meselenin önemini anlatmış. Eskiden öteki halli kabul edenler de bir şey diyememiş. Çünkü o zamanın en büyük iktisatçısı sayılan Cavit Bey bir fikir beyan ettikten sonra kimse mukabil laf diyemezdi. Hatta üzerimize düşecek olan borçları altın ile ödemek bizim için çok güçtü. Onu da, yani altın ile ödemeyi de kabul ettirmedim.

Nitekim yıllar sonra Bayar iktisat vekili olarak nerede satılmayacak mallar varsa onları ihraç ederek borçları tediye etmiş. Bunun için de Bayar hiçbir zaman vicdan azabı çekmemiştir".

Celal Bayar'ın söyledikleri arasında, o akşamki notlarımın arasında nedense zikretmediğim bir ayrıntı daha vardır. O da, borçların bölünebileceği hususunda Avrupalı uzman ismi istenmesi üzerine Bayar'ın bunlardan bazı isimleri murahhas heyeti ikinci üyesi Dr. Rıza Nur'a vermesidir. Rıza Nur, bu uzmanların fikrini de öğrendikten sonra Lozan'daki ekonomik görüşmelerin gidişinde söz sahibi olmak istemiştir.

II.

Celal Bayar'ın söylediklerini, Lozan ile ilgili birinci el kaynaklar teyit etmektedir. Bu hususta, Rıza Nur'un Lozan ile ilgili hatıraları en başta gelmektedir. Ayrıca İsmet İnönü'nün hatıraları ile Yahya Kemal (Beyatlı)'nın yazdıklarının da konumuzla yakın ilgisi vardır. Cavit Bey'in tüm borçların tarafımızdan ödenmesi hususunda ısrarlı olmasını özellikle İsmet Paşa anlayamamaktadır. "Bu eğer vatana ihanet değilse nedir" diye meseleyi, İttihatçılarla dost olan Yahya Kemal Beyatlı'ya sorar. Cavit Beyin tüm borçların tarafımızdan ödenmesi hususunda ısrarlı olmasını özellikle İsmet Paşa anlayamamaktadır. "Bu eğer vatana ihanet değilse nedir" diye meseleyi, İttihatçılarla dost olan Yahya Kemal Beyatlı'ya sorar. Yahya Kemal'in verdiği fakat burada ayrıntısına girmeyeceğimiz cevaptan sonra Cavit Bey'in ve dostu Hüseyin Cahit'in resmi heyet ile ilgisi kesilir.

Diğer kaynaklara gelince,

a. İsmet Paşa'nın yazdıklarında konumuzla ilgili fazla bir tafsilatlı bilgi yoktur.

b. Dr. Rıza Nur'un yazdıkları konumuzla asıl büyük ölçüde ilgilidir. Lozan ile ilgili olarak yazdıkları, Atatürk ve İnönü'yü yüceltmek amacına yönelik olmadığından daha bir önemlidir. Değil yüceltmek, imkân olsa elinde olumsuz bilgisi olsa onları yermek eserinin asıl amacıdır. Bu subjektif unsurun olumsuzluklarını dikkate alırsak, Lozan ile ilgili olarak Celal Bayar'ın söylediklerinin tam olarak gerçeği yansıttığını söyleyebiliriz.

Burada Bayar, Lozan'a ekonomi müşaviri olmakla birlikte geç gittiğini beyan etmektedir. Nitekim Rıza Nur da başka bir vesilesiyle Celal Bayar'ın

Lozan'a Berlin'den geldiğini ifade etmektedir (1968 baskısı, III, s. 1184). Bayar burada söz konusu etmemekle birlikte meğerse silah alımı için Safet (Arıkan) ve Nuri (Conker) beylerin vaktiyle Avrupa'ya gidip, orada ve özellikle Berlin'de altın paraları nerede ise hiçe indirmelerini tahkik etmiş imiş. Bu, Lozan'ın dışında apayrı bir konudur.

Rıza Nur, nedense Avrupa'da iktisat tahsili yapmış olan üçüncü murahhas kabul edilen Hasan (Saka)'yı beğenmemekle ve beceriksiz bulmakla birlikte, çözümde ilk fikri kendisine kimin söylediğini yazmamaktadır. Hele o devrin en güçlü iktisatçısı kabul edilen Cavit Bey'in bulunduğu bir ortamda fikir beyanını ilk önceleri gereksiz görmüştür. Cavit Bey'le siyasi bir hasımlığı olduğundan uzman olarak alınmasına karşı çıkmıştı (III, 986-87) Gerçi söylediğine göre İsmet Paşa da, Hasan (Saka)'yı da istememişti. (III, 964, 987). Rıza Nur'a göre de "güya Avrupa'da maliye ve iktisad tahsil etmiş" diyor (III, 996, 1117). Kendisinin ayrıntılara aklı ermediğini, fakat sadece umumi prensipleri bildiğini söylüyor. Ona göre en mühimi Düyun-u Umumiye, yani borçlar meselesi.

İlk zamanlarda Cavit'in müşavir olarak etkili olduğu ve büyük ünü dolayısıyla muhtemelen Hasan Saka'nın karşı çıkmadığı çözüme göre, borçların esası değil, sadece faizleri ülkelere göre taksim edilmiş imiş. Hasan (Saka) da bunu kabul etmiş imiş (III, 1121). Oysa asıl olan borcun kendisinin Osmanlı topraklarında 1850 sonrasında oluşan devletlere taksimi olmakla beraber, Cavit ve Hasan Saka böyle bir taksimin iktisat ilminin esaslarına aykırı olduğunu beyanla, Fransız tezini kabil etmişler. Fransızlar öteki küçük devletlerden çok Türklerin tüm borçları ödemesini tercih ettiklerinden Cavit bunu tavsiye etmiş. Türk menfaati ise hiç de böyle değildir. Çünkü esas olan "Harbi umumi neticesinde elimizden giden yerlerin hissesi belirlenip, Türkiye'nin borcu azaltılacak" tı (III, 1120,1123).

Muhtemelen mesele bu safhada iken Celal Bayar meseleyi Rıza Nur'a söylemiş olmalıdır. Söyledikleri Türk ülkesinin menfaatine ve iktisat ilmine de uygun olduğundan gereken çözüm bu yolda yapılmak istenmiştir (Aynı eser, III, 1198-99). Bu sıralarda Cavit ve Hüseyin Cahit'in Türk menfaatini değil, adeta Fransız menfaatini savunur olmalarını İsmet Paşa bir de Yahya Kemal'den sormuştur. Yahya Kemal'e göre onlar, Cavit ve Cahit Beyler hala Tanzimat Devri'nin etkisinde, yani düvel-i muazzamanın menfaatini ülkemiz

çıkarı ile bir tutmaktadırlar. Onlar Ankara'da oluşan yeni zihniyetten habersizdirler.

Son bir mesele borçların altınla değil, öteki vasıtalarla ödenmesi meseledir. Bunu da Türk delegasyonu karşı tarafa kabul ettirmiştir. Celal Bayar da bunu söylemektedir. Rıza Nur da, Yunanlıların Fransızlarla arasını açmak amacıyla bunu Yunanlılara söyleyerek Fransızlara borçlarını altınla ödememelerini tavsiye etmiş. Venizelos bunu isteyince Fransızlar Venizelos'a çok kötü muamele etmişler, adeta Fransız düşmanı ilan etmişler imiş (III,1244).

Görülüyor ki Lozan'daki ekonomik çekişmeler, sadece Türk heyeti ile karşı taraf arasında değil, Türk murahhas heyeti içinde de cereyan etmiştir.

Teşekkürler.

ARŞİV BELGELERİNE GÖRE LOZAN'DA VE SONRASINDA LOZAN ANTLAŞMASI'NA UYGUN OLARAK DİĞER BAZI DEVLETLERLE YAPILAN İKİLİ ANTLAŞMALAR

Cengiz DÖNMEZ*

Özet

Lozan Barış Antlaşması, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan hemen önce 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanmış ve onun uluslararası hukukta var oluş, uluslararası ilişkiler ve dış politika felsefesinin oluşturulmasında temel hukuki belgesi olmuştur. Antlaşmayla kapitülasyonlar ve azınlıklar gibi önemli meseleler çözülmüştür.

Bilindiği üzere Türkiye, Lozan'da ve sonrasında diğer bazı ülkelerle ikili antlaşmalar imzalamıştır. Bunlar: "Lozan'da Lehistan Hükümeti ile 23.7.1923 Tarihli Dostluk Anlaşması, Lozan'da Lehistan Hükümeti ile 23.7.1923 Tarihli İkamet Mukavelesi, Lozan'da Lehistan Hükümeti ile 23.7.1923 Tarihli Ticaret Mukavelenamesi, Amerika Birleşik Devletleri ile Lozan'da İmza Edilmiş Olan İade-i Mücrimin Sözleşmesi, Lozan Antlaşması Gereğince Çekoslovakya ile Ticaret Anlaşması, Lozan Muahedesinin 126'ncı maddesinde Münderiç Mezarlıkların Muhafazasına Mütedair Hükümlere Tevfikan Türkiye Cumhuriyeti İle Romanya Krallığı Arasında Münakit İtilâf, Lübnan Cumhuriyeti ile Lozan Anlaşması'nın 34. maddesinde Konu Edilen Karşılıklı Mal ve Mülke Ait Esasların Düzenlenmesi İçin Belirlenen Sürenin Uzatılması Hakkında Karar"dır.

Bu antlaşmalar da Lozan'ın temel felsefesine uygun yapılmışlardır. Çünkü Lozan Antlaşması'nın 99. maddesinde yer alan "İşbu Antlaşmanın yürürlüğe girmesiyle Türkiye ile öteki devletler arasında ekonomik ya da teknik nitelikteki Antlaşmalar, Sözleşmeler ve Anlaşmalar, Lozan Antlaşması'nın başka yerlerindeki hükümlere halel gelmeksizin yürürlüğe girecektir." hükmü bunu zorunlu kılmaktadır. Uygulamada da buna riayet edilmiştir. Bu Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü imzasıyla 6 Nisan 1926'da Başbakanlığa gönderilen tezkereden anlaşılmaktadır.

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, cdonmez@gazi.edu.tr

ACCORDING TO ARCHIVE DOCUMENTS BILATERAL AGREEMENTS MADE IN LAUSANNE AND AFTER WITH SOME OTHER STATES IN ACCORDANCE WITH LAUSANNE TREATY

Abstract

Treaty of Lausanne was signed on 24 July 1923 just before the establishment of the Republic of Turkey. This Treaty has been the main legal document of the existence of Republic of Turkey in international law and in creation of philosophy of international relations and foreign policy. Key issues such as capitulations and minorities were solved with the Treaty.

As you know, Turkey was signed bilateral agreements with some other countries in Lausanne and after. These are the followings: "Treaty of Amity with Poland Government dated 23.07.1923 in Lausanne, Agreement of Residence with Poland Government dated 23.07.1923 in Lausanne, Commercial Convention with Poland Government dated 23.07.1923 in Lausanne, Extradition Treaty with the United States was signed in Lausanne, Trade Agreement with the Czechoslovakia in accordance with the Treaty of Lausanne, Agreement on protection of cemeteries accordance with provisions in 126th article of Treaty of Lausanne between the Republic of Turkey and the Romania Kingdom, Decision on the Extension of the Time set for Regulation of Principles of Mutual Possessions Subject to 34th of Treaty of Lausanne with the Republic of Lebanon."

These agreements were made in accordance with the basic philosophy of the Treaty of Lausanne. The provision "The entry into force of this Treaty between Turkey and other states for economic or technical nature Treaties, Conventions and Treaties, shall take effect without prejudice to the provisions of the Treaty of Lausanne in other parts of" in article 99th of the Treaty of Lausanne requires it. In practice, it has been respected. It is understood from the memorandums sent to the Premiership on 6 April 1926 with the signature of Minister of Foreign Affairs Tevfik Rüştü.

GİRİŞ

Mudanya Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra sıra kalıcı barış antlaşmasının yapılmasına gelmişti. BMM Hükümeti, barış konferansının İzmir'de toplanmasını ve Rusya, Ukrayna ve Gürcistan Cumhuriyetlerinin de çağrılmasını istiyordu. Müttefikler, Türklerin konferansta Rus desteğini sağlama-

ya çalışacağını düşünerek bunu kabul etmediler.[1] Rusya, Ukrayna ve Gürcistan'ın ancak kendilerini ilgilendiren konular görüşüldüğü sırada konferansa çağrılmalarını ve konferans yeri olarak da Lozan'ı kabul ettiler. İngiltere bu konferansa İstanbul Hükümeti'ni de çağırarak, Türkler arasında ikiliği devam ettirmek ve bu durumdan faydalanmak istiyordu. Bu sebeple müttefikler 27 Ekim'de, İstanbul ve Ankara hükümetlerinin temsilcilerini 13 Kasım'da Lozan'da başlayacak konferansa davet ettiler. BMM Hükümeti, İstanbul Hükümeti'nin konferansa davet edilmesinin Mudanya Mütarekesi'ne aykırı olduğunu, bu durumda konferansa katılmayabileceğini bildirdi.

Konferans öngörülen tarihten bir hafta sonra 20 Kasım 1922'de başladı. Konferansa Türkiye, İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya temsilcileri ve Amerika'nın Roma Büyükelçisi katıldılar. Romanya, Bulgaristan, Yugoslavya, Yunanistan ve Rusya temsilcileri de kendilerini ilgilendiren konular görüşülürken katılacaklardı. Konferansta BMM Hükümetini İsmet Paşa başkanlığında bir heyet temsil etti.[2]

20 Kasım 1922'den 4 Şubat 1923'e kadar devam eden müzakerelerin ilk devresinde İngiltere temsilcisi Lord Curzon Türk heyetine Mondros Mütarekesi gözlüğüyle baktığı, Türk tarafı da meseleye Misak-ı Milli açısından yaklaştığı için bir sonuç alınamadı.[3] Tartışılan bazı konular üzerinde ciddi görüş ayrılıkları vardı. Bunlar: Türkiye'nin Avrupa sınırının tespiti ve adalar meselesi, Türkiye - Irak sınırın belirlenmesi ve kapitülasyonlar ve mali konular idi.

Müttefikler, Kurtuluş Savaşı'nı pek göz önünde bulundurmayarak, Sevr projesini küçük çaplı değişikliklerle milli hükümete kabul ettirmeye çalışıyorlardı. 31 Ocak 1923'te Türk heyetine, 4 Şubat'a kadar incelenmek ve cevaplandırılmak üzere bir barış taslağı sundular. Sevr doğrultusunda hazırlanan bu taslak, Misak-ı Milli ruhuyla hareket eden Türk temsilcileri ve milli hükümet tarafından uygun bulunmadı. Bu durumda konferans dağıldı ve barış görüşmeleri kesintiye uğradı.

TBMM Hükümeti 8 Mart 1923'te müttefiklerin antlaşma tasarısına karşı kendi projesini sundu. Barış görüşmelerinin ikinci aşaması, tarafların sa-

1 Salahi R. Sonyel, "Lozan'da Türk Diplomasisi", **Belleten**, C 38, S 149, Ankara, 1974, s. 42.

2 İsmet İnönü, **Hatıralar**, 2. Kitap, Ankara, 1987, s. 43 vd.

3 Hamza Eroğlu, "Şerefli Bir Tarih", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C l, S 3, Ankara, 1985, s. 805.

vundukları tezlerden karşılıklı tavizler vermeyi kabullenmeleriyle 23 Nisan 1923'te başladı. Temel meselelere göre yeniden üç komisyon oluşturuldu. Bu dönemde İngiltere Lord Curzon yerine Horace Rumbold'u temsilci olarak gönderdi. Rumbold'un başkanlığını yaptığı komisyon toprak ve yargı meselelerine, Fransız temsilci Pelle'nin başkanlığını yaptığı komisyon sağlık ve mali sorunlara, İtalyan temsilci Montagna'nın başkanlığını yaptığı komisyon da ekonomik problemlere bakacaktı. 17 Temmuz'a kadar süren çalışmalar sonunda temel hususlarda büyük ölçüde anlaşıldı. Anlaşılamayan bazı noktalar olmakla birlikte heyetler Temmuz ayının son haftasında anlaşmaya son şeklini verdiler. Nihayet Lozan Barış Konferansı'nın son senedi Türkiye, İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Bulgaristan, Romanya, Belçika ve Portekiz temsilcileri tarafından 24 Temmuz 1923'te imzalanarak anlaşma sağlanmış oldu.[4] Antlaşma 143 madde olarak tanzim olunmuştur ve üç çeşit metinden oluşmaktadır. Bunlardan ilki barış antlaşması metni, ikincisi ana metni tamamlayıcı ekler, üçüncüsü de Türkiye ile bazı batılı devletlerarasında karşılıklı verilen mektuplardır.

Atatürk'ün ifadesiyle bu antlaşma, Türk milletine karşı, yüzyıllardan beri hazırlanmış ve Sevr Antlaşması ile tamamlandığı sanılmış büyük bir suikastın, sonuçsuz kaldığını bildirir bir belgedir ve Osmanlı tarihinde benzeri görülmemiş bir siyasi zafer eseridir.[5]

Türkiye adına antlaşmayı imzalayan İsmet İnönü de antlaşmayı ve önemini şöyle özetlemiştir: "Mütecanis, yeknesak bir vatan; bunun dâhilinde harice karşı gayritabiî kuyuttan ve hükümet içinde hükümet ifade eden dâhili imtiyazattan müberra bir vaziyet; gayritabiî mükellefiyat-ı maliyeden azade bir hal; hakk-ı müdafaası mutlak, menabii mebzul ve serbest bir vatan. Bu vatanın adı Türkiye'dir. O Türkiye'yi bu muahedenameler ifade ve tavzih etmektedirler."[6]

Lozan Antlaşması, Türk milletinin I. Dünya Savaşı sonunda elinden alınmak istenen bağımsızlığının teminatı, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin habercisi ve sonraki süreçte tapusu olmuştur. Galiplerin I. Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı Hükümeti'ne imzalattıkları, Anadolu'yu parçalayan ve burada

4 **Lozan Barış Konferansı (Tutanaklar, Belgeler),** Takım II, C 1, Kitap 2, (Çev. Seha L. Meray), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, s. 271.

5 Atatürk, **Nutuk**, C 2, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1984, s. 518.

6 **Lozan Barış Konferansı (Tutanaklar, Belgeler),** Takım I, C 1, Kitap 1, s. IV.

Türklere hayat hakkı tanımayan Sevr'i bir kâğıt parçası haline getirmiş ve Osmanlı'dan miras kalan asırlık meseleleri çözmüştür. Antlaşma kapitülasyonları kaldırıp, Osmanlı borçlarını bir esasa bağlamasıyla ekonomik baskıları, yeni siyasî sınırları kesin olarak belirlemesiyle askerî baskıları ve azınlıklar için vatandaşlık esasını kabul ettirmesiyle sosyal ve siyası baskıları ortadan kaldırmıştır.

Bu özellikleri ve önemiyle Lozan, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin uluslararası hukukta var oluş, uluslararası ilişkilerde ve dış politika felsefesinin oluşturulmasında temel hukuki belge olmuştur.

Türkiye Lozan Antlaşması'ndan hemen önce ve sonra bu antlaşmayı imzalamamış olan bazı devletlerle ikili antlaşmalar yapmıştır. Bunlar:

"Lozan'da Lehistan Hükümeti ile 23.7.1339 tarihinde İmzalanan Dostluk Anlaşması

Lozan'da Lehistan Hükümeti ile 23.7.1339 tarihinde İmzalanan İkamet Mukavelesi

Lozan'da Lehistan Hükümeti ile 23.7.1339 Tarihinde İmzalanan Ticaret Mukavelenamesi

Amerika Birleşik Devletleri ile Lozan'da İmza Edilmiş Olan İade-i Mücrimin Sözleşmesi

Lozan Antlaşması Gereğince Çekoslovakya İle Ticaret Anlaşması

Lozan Muahedesinin 126'ıncı Maddesinde Münderiç Mezarlıkların Muhafazasına Mütedair Hükümlere Tevfikan Türkiye Cumhuriyeti İle Romanya Krallığı Arasında Münakit İtilâf

Lübnan Cumhuriyeti ile Lozan Anlaşması'nın 34. maddesinde Konu Edilen Karşılıklı Mal ve Mülke Ait Esasların Düzenlenmesi İçin Belirlenen Sürenin Uzatılması Hakkında Karar" dır.

Bu ikili antlaşmalar da Lozan'ın ruhuna ve esaslarına uygun yapılmıştır. Çünkü Temmuz ayının ikinci yarısından itibaren Lozan Barışı'nın genel esasları üzerinde büyük ölçüde mutabakat sağlandığı için, Türkiye'nin diğer devletlerle Lozan Barış Antlaşması'ndan önce imzaladığı anlaşmalar açısından da uyumla ilgili bir sorun yoktur. Yani Lehistan'la 23 Temmuz'da imzalanan anlaşmalar da Lozan'a uygundur.

Öte yandan Lozan Antlaşması'nın, Anlaşmalar başlığı altında düzenlenmiş olan 99. maddesindeki "İşbu Antlaşmanın yürürlüğe girmesiyle ve Antlaşmanın başka yerlerindeki hükümler bozulmaksızın, aşağıda sayılan ekonomik ya da teknik nitelikteki çok-taraflı Antlaşmalar, Sözleşmeler ve Anlaşmalar, Türkiye ile öteki bağıtlı Devletlerden bunlara taraf olanlar arasında yeniden yürürlüğe gireceklerdir…" paragrafındaki[7] "İşbu Antlaşmanın yürürlüğe girmesiyle ve Antlaşmanın başka yerlerindeki hükümler bozulmaksızın" ifadesi bunu zorunlu kılmıştır.

Uygulamada da sonraki süreç de dâhil buna riayet edilmiştir. Bununla ilgili olarak Hariciye Vekili Tevfik Rüştü imzasıyla 6 Nisan 1926'da Başvekâlete gönderilen tezkerede şöyle denilmektedir:

"Başvekâleti Celileye

Lozan muahedesinin 99'ncu maddesinde birtakım beynelmilel muahede, mukavele ve itilâfnamenin Türkiye ile diğer akit devletlerden bunlara alâkadar olanlar arasında yeniden merî olacağı ve 100'ncü maddesinde dahi yine bir takım beynelmilel mukavele ve itilafnamelere Türkiye'nin iltihak veya bunları tasdik edeceği muharrerdir. 99'ncu maddede zikir ve beyan olunan beynelmilel vesaikin vaktiyle Türkiye'ce iştirak ve tasdik olunmuş ve harbi umumiden evvel hükümlerine riayet edilmekte bulunmuş olmasıyla sulh muahedesinin mevkii meriyete girmesini müteakip bunların tekrar merî olmaları için bir güna muameleye hacet görülmemiş ise de 100'ncü maddede tadat ve îtyan olunanlara yeniden yeniye iltihak veya bunlar tasdik icrasından evvel bu kabil vesaik beynelmilel tercüme ve tabı ve Türkiye Büyük Millet Meclisine sevk ve takdim ile iltihak veya tasdike mezuniyeti mutazammın kanunlar istihsali icab edip etmeyeceğinde tereddüt hâsıl olarak ihtiyaten birinci şık tercih ve vekâletlere o yolda tebligat icra kılınmıştır. Ancak bu suretle muamele ifası hayli vakte muhtaç olacağı anlaşılmış ve hâlbuki gerek mevzubahis olan mukavele ve itilâf nameler gerek muahedenin sair maddeleriyle gene Lozan'da münakit ticaret mukavelesinde münderiç diğer bazı mukavele için iltihak veya tasdik merasiminin uzun müddet tehir olunmayarak icrası lâzımeden bulunmuştur.

Mezkûr Sulh muahedesi ile Ticaret mukavelesi Meclisi Âlice musaddak bulunduğu cihetle hükümetin esas itibariyle bu merasimi ifaya mezuniyeti tabiî görülmekte olduğundan şüphe ve tereddüde mahal kalmamak üzere Mec-

7 İsmail Soysal, **Tarihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, C I, TTK Yayınları, Ankara, 1983, s. 124-125.

lisi Âliden bu hususta bir tefsir kararı alınarak vekâletlere icab eden tebligatın icrasına müsaade buyrulmasını arz eylerim."[8]

Şimdi bu antlaşmaları ayrı ayrı ele almaya çalışalım.

1. Lozan'da Lehistan (Polonya) ile İmzalanan Dostluk Anlaşması

Anlaşma, Lozan Barış Antlaşması imzalanmadan bir gün önce, bu antlaşmayı imzalayamayacak olan devletlerden Lehistan (Polonya) ile söz konusu antlaşmada Uyruklar ve Azınlıkların Korunması başlıkları altında tanzim edilmiş olan, uluslararasında dostluğu geliştirmek ve böylelikle barışı korumak amacındaki maddelerin genel anlayışına uygun olarak, Lozan'da 23 Temmuz 1923 tarihinde imzalanmıştır.

Türkiye adına Hariciye Vekili İsmet Paşa, Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekili Rıza Nur ve Trabzon Mebusu Hasan Saka'dan oluşan Lozan heyeti ile Lehistan adına Bern'de Fevkalâde Murahhas ve Ortaelçi Mösyö Jan Motzelewsky, Ortaelçilik Müsteşarı, Hariciye Nezareti Şube Reisi Mösyö Aleksander Lados ve Sanayi ve Ticaret Nezaretinde Daire Müdürü Mösyö Hanrik Tennenbaum tarafından imzalanan Dostluk Anlaşması'nın maddeleri şu şekildedir:

Madde–1 Türkiye ile Lehistan Cumhuriyeti beyninde ve kezalik iki Devletin tebaaları arasında gayri kabili ihlâl sulh ve samimi ve ebedi muhadenet cari olacaktır.

Madde–2 Tarafeyni Âliyeyni Âkideyn, iki Devlet arasındaki diplomasi münasebatmı hukuku düvel esaslarına tevfikan tekrar tesis hususunda ittifak etmişlerdir. Tarafeyn, her birinin sefirleri, elçileri ve diplomasi ajanlarının, diğerinin arazisinde enziyade mazharı müsaade olan milletin memurini mümasilesine bahşolunan imtiyazat, ihtiramat, muafiyat ve istisnaattan mütekabiliyet şartıyla müstefit olmalarını kabul ederler.

Madde–3 Tarafeyni Âliyeyni Âkideyn bugünkü tarihli bir ticaret mukavelesi ve bir ikamet mukavelesi akdetmek hususunda mutabık kalmışlardır.

Madde–4 İşbu muahedename tasdik olunacak ve tasdiknameler sürati mümküne ile Bern'de teati olunacaktır. Mezkûr muahedename tasdiknamelerin teatisinden on beş gün sonra iktisabı meriyet edecektir.[9]

8 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre II, C 25, İçtima Senesi III, s. 42.

9 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre II, C 4, İçtima Senesi I, s. 177-178.

Bu anlaşma TBMM'de 12 Kânunuevvel 1339 tarihinde 382 numara ile kabul edilen kanunla yürürlüğe girmiştir. Söz konusu kanun şu şekildedir:

Madde–1 Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Lehistan Hükümetinin haizi salâhiyet murahhasları arasında 1339 – 1923 senesi Temmuzunun yirmi üçüncü günü Lozan'da akit ve imza olunan Muhadenet Muahedenamesi Türkiye Büyük Millet Meclisince kabul ve tasdik olunmuştur.

Madde–2 İşbu kanunun icrasına İcra Vekilleri Heyeti memurdur. [10]

2. Lozan'da Lehistan ile İmzalanan İkamet Mukavelesi

Bu Anlaşma da, Lozan Barış Antlaşması imzalanmadan bir gün önce, bu antlaşmayı imzalayamayacak Lehistan (Polonya) ile söz konusu antlaşmada yer alan Uyruklar ve Azınlıkların Korunması başlıkları altında tanzim edilmiş maddelerin genel anlayışına uygun olarak Lozan'da 23 Temmuz 1923 tarihinde imzalanmıştır.

Türkiye adına Hariciye Vekili İsmet Paşa, Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekili Rıza Nur ve Trabzon Mebusu Hasan Saka'dan oluşan Lozan Heyeti ile Lehistan adına Bern'de Fevkalâde Murahhas ve Ortaelçi Mösyö Jan Motzelewsky, Ortaelçilik Müsteşarı, Hariciye Nezareti Şube Reisi Mösyö Aleksander Lados ve Sanayi ve Ticaret Nezaretinde Daire Müdürü Mösyö Hanrik Tennenbaum tarafından imzalanan İkamet Mukavelesinin maddeleri şu şekildedir:

Madde–1 Tarafeyni Âkideynden her birinin tebaası tarafı diğerin arazisinde ikamet ve meksetmek hakkına malik olacaklar ve binaenaleyh, memlekette mer'i kavanin ve nizamata tevfikan serbestçe gidip gelebilecekler ve seyrüsefer edebileceklerdir.

Madde–2 Şurası mukarrerdir ki muhaceret meselesi işbu mukavelename ahkâmının mevzuunu teşkil etmediği cihetle ahkâm-ı mezkûre Tarafeyni Âkideynden her birinin, hariçten memleketine muhaceret vukuuna serbestçe müsaade veya anı men hususunda haiz olduğu hakka halel getirmez.

Madde–3 Tarafeyni Âkideynden her birinin tebaası diğerinin arazisinde kavanin ve nizamat mucibince ve Türkiye'de medit bir teamül neticesi olarak (Deniz ameleliği, mavunacılık ve saire gibi) tebaa-i mahalliyeye hasrolunanlar müstesna olmak üzere teba-i mahalliye ile mütesaviyen her türlü sanat ve

10 **Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Müdürlüğü**, Fon Kodu:030.18.1.1., Yer No:7.36-19.

ticareti icra ve lâlettayin kâffe-i harf ve mesalike sülük etmek hakkını haiz olacaklardır.

Tarafeyni Âkideynden her birinin tebaası diğerinin arazisinde meks ve ikamet için ve kezalik işbu arazide her nevi ticaret, sanat, marifet icra veya mesleke sülük için her ne nam ile olursa olsun tebaa-i mahalliyeden istifa olunanlardan başka veya daha yüksek hiç bir vergi, resim veya mükellefiyete tabi olmayacaklardır.

Tarafeyni Âkideynden her birinin tebaası diğerinin arazisinde şahısları malları ve hukuk ve menafilerince ve emvali mezkûrenin iktisabı, tasarrufu ve intifaı ve kezalik ferağ ve intikal veya tevarüs tarikiyle âhara devri dolayısıyla tebaa-i mahalliyeye tahmil olunabilenlerden başka veya daha yüksek hiç bir mükellefiyete bilâvasıta veya bilvasıta hiç bir resim veya vergiye tabi tutulmayacaklardır.

Madde–4 Tarafeyni Âkideynden biri, gerek bir hükmü kanuni üzerine, gerek zabita-i ahlâkiye, zabita-i sıhhiye veya teseül hakkındaki kavanin ve nizamata tevfikan ve gerek Devletin emniyeti dâhiliye veya hariciyesine müteallik esbaptan dolayı ferden tatbik olunacak tedabir ile Tarafı Âkit diğerin tebaasını tardettiği takdirde işbu tarafı diğeri anlar kabul etmeği taahhüt eyler, eşhası matruienin hududa kadar nakilleri masarifi tardeden tarafa ait olacaktır.

Madde–5 Tarafeyni Âkideynden her birinin tebaası, diğerinin arazisinde şehir ve kasabalar haricindeki Hiıvali gayrimenkule müstesna olmak üzere her nevi emvali menkule veya gayrimenkuleyi memleketin kavanin ve nizamatma tevfikan iktisap, tasarruf ve ferağ etmek hakkına - mütekabiliyet sâriyle - malik olacaklardır. Tebaai mezkûre beyi, mübadele, hibe, vasiyet veyahut diğer her suretle emvali mezburede tasarruf edebilecekleri gibi bermucibi kanun veraset tarikiyle veya hibe veya vaiyet suretiyle emvali mezkûreye malik olabileceklerdir. Tebaai mezkûre ânifüzzikir ahvalin hiç birinde her ne nam ile olursa olsun tebaa-i mahalliye için narholunanlardan başka veya daha yüksek mükellefiyat, rüsum veya vergilere tabi tutulmayacaklardır.

Madde–6 Tarafeyni Âkideynden her birinin tebaası, diğerinin arazisinde gerek kuvay-i berriye ve bahriyede ve gerek millî veya milis alaylarında hiç bir hizmeti askeriyeye ve hizmeti askeriye yerine kaim olan hiç bir mecburiyet veya mükellefiyete tabi olmayacaklardır.

Tebaa-i mezkûre her gûna istikrazı mecburiden muaf olacaklardır. Bunlar makasıd-ı harbiye için matruh olup kanunen tebaa-i mahalliyeye tahmil edilmeyen diğer bilcümle mükellefiyat-ı nakdiyeden dahi muaf olacaklardır.

Madde–7 Merkezleri Tarafeyni Âkideynden birinin arazisinde bulunan ve işbu tarafın kanunlarına tevfikan alelusul teşekkül eden ticari ve sınaî anonim veya diğer şirketler diğer tarafm arazisinde usulen teşekkül etmiş gibi tanınacak ve ehliyetleri ve ikame-i dava hakkı menşeleri olan memleketin kanunlarıyla tayin olunacaktır. Mezkûr şirketler, mütekabiliyet şartıyla ve kavanini memlekete tebaiyel etmek üzere, diğer tarafın arazisinde teessüs etmek, her nevi sanat ve ticaret icra eylemek ve her güna emval-i menkuleyi ve ifayi muamele edebilmeleri için lâzım olan emvali gayrimenkuleyi temellül veya tasarruf eylemek hakkına malik olacaklardır. Bu halde emvali gayrimenkule temellük veya tasarrufu keyfiyeti şirketin hedefi mahsusunu teşkil etmiş olmamak mukarrerdir.

Şurası mukarrerdir ki Lehistan, menafi-i âmmeye müteallik bir mahiyeti haiz olmaları itibariyle bilcümle memleketler hakkına kabili tatbik bazı tahdidat mahsusaya tabi olan veya olacak olan bazı nevi sanat ve ticareti icra eden şirketlerin teessüsünü menetmek hakkına malik olacaktır. Bu takdirde Türkiye balâda beyan olunan mütekabiliyet şartına binaen aynı nevi sanat ve ticareti icra eden Lehistan şirketlerini memleketine kabul etmemek hakkını haiz olacaktır.

Tarafeyni Âkideynden birinin ticari ve sınaî anonim veya diğer şirketleri diğer Tarafın arazisinde ticaret ve sanat icrası hususunda her ne nam ile olursa olsun millî şirketlerden talep olunan veya olunacak olanlardan başka veya daha yüksek harçlara, resimlere, vergilere veya tekâlife hiç bir halde tabi olmayacaklardır.

Madde–8 Menfaati âmmeye müstenit olduğu kanunen mütahakkak bir sebep bulunmadıkça ve evvelce hak tazminat verilmedikçe Tarafeyni Âkideynden birinin tebaasının diğer Tarafın arazisinde emva istimlâk edilemeyecek veya velev muvakkaten olsun bunlar mallarındaki hakkı intifalarından mahrum kılınamayacaklardır. Evvelce ilân edilmedikçe hiç bir istimlâk muamelesi icra olunamayacaktır.

Madde–9 Tarafeyni Âkideynden her birinin tebaası diğer Tarafın arazisinde şahıs ve mallarının himay-ı kanuniye ve adliyesi hususunda tebaa-i mahalliyenin mazhar olduğu himayenin ayninden istifade edeceklerdir. Binaenaleyh

mahakime serbestçe ve kolayca müracaat ve tebaa-i mahalliye ne gibi sera dairesinde ikame-i dâva ve def-i dâva ediyorlar ise anlar da ol veçhile ikame-i dâva ve def-i dâva edebileceklerdir. Şu kadar ki kefalet akçesi ve meccanen müzahereti adliye hakkındaki ahkâm müstesi olup tarafeyn beyninde akdolunacak bir mukavele-i mahsusa ile işbu mesail tanzim olununcaya kadar bunlar kavanini mahalliye ile hallolunacaktır.

Madde–10 Tarafeyni Âkideyn tebaasının, ahkâmı şahsiye mevadında yani nikâh, iştiraki emvali zevci talâk, tefriki ebdan, cihaz, übüvvet, bünüvvet, tebenni, ehliyeti şahsiye, rüşt vesayet, kayyumluk, hak ve emvali menkuleye müteallik vasiyet veya tevarüs veyahut taksim ve tasfiye-i tereke ve alelıtlak hukuku aile mesailinde tebaa-i mezkûrenin mensub oldukları memlekette müteşekkil mehakim-i milli veya diğer devair-i milliye hasren salâhiyettar olacaktır.

İşbu hüküm hukuku beyneddüvele veya akdolunabilecek mukavelâ ve hususiyeye nazaran konsolosun nüfus vukuatına müteallik mevadda haiz oldukları vezaif-i mahsusayı haleldar etmediği gibi dâva tarafeyni teşkil edenlerin mahakim-i milliye veya diğer devair-i milliyelerinin daire-i salâhiyetlerine dâhil olduğu berveçh- i balâ takarrür eden mesaile ait delâil ve beyyinatı Tarafeyni Akideyn mahakiminin talep ve kabul ve istima hususundaki haklarına da halel vermez.

Madde–11 İşbu mukavelename tasdiknamelerin teatisinden bir ay sonra iktisabı meriyet edecek ve müddeti bir sene olacaktır, şayet mukavelename Tarefeyni Akideynden biri tarafından müddeti mezkûrenin inkızasından lâakal altı ay evvel fesh olunmaz ise fesh olununcaya kadar mevkii meriyette kalacak ve işbu fesih ancak altı aylık bir mühletin hitamından sonra haizi hüküm ve tesir olacaktır.

Madde–12 İşbu mukavelename tasdik olunacak ve tasdiknameler sürat-i mümkine ile (Bern) de teati kılınacaktır. Tasdikanlilmekal Tarafeyn murahhasları işbu mukavelenameyi imza ve mühürleriyle tahtim etmişlerdir.[11]

Bu anlaşma TBMM'de 12 Kânunuevvel 1339 tarihinde 383 numara ile kabul edilen kanunla yürürlüğe girmiştir. Söz konusu kanun şu şekildedir:

Madde–1 Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Lehistan Hükümetinin haizi salâhiyet murahhasları arasında 1339 – 1923 senesi Temmuzunun

11 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre II, C 4, İçtima Senesi I, s. 183-185.

yirmi üçüncü günü Lozan'da akit ve imza olunan İkamet Mukavelenamesi Türkiye Büyük Millet Meclisince kabul ve tasdik olunmuştur.

Madde–2 İşbu kanunun icrasına İcra Vekilleri Heyeti memurdur.[12]

3. Lozan'da Lehistan ile İmzalanan Ticaret Mukavelenamesi

Bu Mukavele de yine, Lozan Barış Antlaşması imzalanmadan bir gün önce, bu antlaşmayı imzalayamayacak olan Lehistan (Polonya) ile söz konusu antlaşmada yer alan Mali Hükümler ve Ekonomik Hükümler başlıkları altında tanzim edilmiş maddelerin genel ahkâm ve anlayışına uygun olarak Lozan'da 23 Temmuz 1923 tarihinde imzalanmıştır.

Türkiye adına Hariciye Vekili İsmet Paşa, Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekili Rıza Nur ve Trabzon Mebusu Hasan Saka'dan oluşan Lozan heyeti ile Lehistan adına Bern'de Fevkalâde Murahhas ve Ortaelçi Mösyö Jan Motzelewsky, Ortaelçilik Müsteşarı, Hariciye Nezareti Şube Reisi Mösyö Aleksander Lados ve Sanayi ve Ticaret Nezaretinde Daire Müdürü Mösyö Hanrik Tennenbaum tarafından imzalanan Ticaret Mukavelenamesi'nin maddeleri şu şekildedir:

Madde–1 Tarafeyni Âkideyn ülkeleri arasında mütekabilen ticaret ve seyrisefain serbestîsi cari olacaktır. Binaenaleyh Tarafeyni Âkideyn münasebatı mütekabile-i ticariyelerine ithalât, ihracat ve transite müteallik bir gûna memnuiyet ve tehdit ile ika mevani etmemeği taahhüt ederler.

Maahaza Tarafeyni Âkideyn;

(1) Milletin hayatı maişetine elzem olan menabii muhafaza ve faaliyeti iktisadiyesini vikay etmek için,

(2) Emniyeti Devlete müteallik esbaba binaen;

(3) Zabıtai sıhhiyeye müteallik esbaptan dolayı veyahut hayvanat ve nebatatı müfidenin emraza, haşerat ve tufeylâtı muzırraya karşı himaye ve bilhassa bu bapta beynetdüvel kabul edilmiş olan kavaide tevfikan sıhhati umumiyenin temini için,

(4) Devlet inhisarlarına tabi emtia için;

12 **Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu:030.18.1.1., Yer No:7.36-20.

(5) Dâhilde eşyayı mümasile-i mahalliyenin istihsaline, füruhtına, nakline veya istihlâkine müteallik olarak kavanin-i dâhiliye ile tesis edilmiş veya edilecek olan memnuniyat ve tahdidatın eşyayı ecnebiyeye tatbiki için;

(6) Altın sikkenin veya altın madeninin ihracını menetmek için; ithalât ve ihracat için memnuniyat ve tahdidat tesis etmek hakkını muhafaza ederler.

Madde–2 Tarafeyni Âkideyn beynelmilel transite en ziyade müsait olan yollarda eşhasa, eşyayı zatiyeye, emtiaya ve her nevi eşyaya, irsalâta, sefain ve merakibe, arabalara, vagonlara veya diğer vesaiti nakliyeye transit suretiyle mürur hakkını - bu hususta yekdiğerlerine en ziyade nail müsaade millet muamelesi temin ederek - mütekabilen bahşetmeği taahhüt ederler.

Tarafeyni Akideynden birinin arazi-i rüsumiyesinden geçen her nevi emtia, istatistik, muhafaza harçları müstesna olmak üzere her güne gümrük resminden muaf olacaktır.

Maahaza Tarafeyni Akideynden hiç biri kendi arazisine duhulü memnu olan eşhasın transit olarak mürurlarını temine mecbur olmayacaktır.

Emtianın transiti:

(a) Emniyeti ammeye ve emniyeti Devlete müteallik esbaba binaen,

(b) Esbabı sıhhiyeye binaen veya emrazı hayvaniye ve nebatiyeye karşı tahaffuz maksadıyla;

(c) Taklit eşya ve Tarafeyni Akideynden birinin arazisinde Devlet inhisarına tabi emtia hakkında; men olunabilecektir.

Madde–3 Memleketlerinin salâhiyettar devairi tarafından muattı bir hüviyet varakasının ibrazıyla orada ticaretlerini ve sanatlarım icraya mezun olduklarını ve orada kavanin ile tayin olunan resim ve vergileri tediye ettiklerini ispat edecek olan, Tarafeyni Akideynden birinin, ticari, fabrikacıları ve diğer erbabı sanayi, gerek bizzat ve gerek hizmetlerinde bulunan seyyar ticaret memurları vasıtasıyla diğer tarafın arazisindeki tüccar veya müstahsiller nezdinde veyahut umumî satış mahallerinde emval iştira etmek hakkına malik olacakları gibi ticaret veya sanatlarında numuneler cinsinden olan eşya^ i istimal eden tüccar veya diğer kimseler nezdinde işbu numunelik eşya üzerine dahi siparişler alabileceklerdir.

Memleketleri devairi tarafından muattı hüviyet varakalarını hamil olan Tarfeyni Akideynden birinin seyyar ticaret memurları yanlarında eşyayı tica-

riye değil, fakat yalnız numune veya modelle bulundurmak hakkını mütekabilen haiz olacaklardır.

İşbu hüviyet varakası melı'uf (A) işaretli numuneye tevfikan tanzim edilecektir.

Tarafeyni Âkideyn hüviyet varakalarını ifaya memur devairi ve kezalik seyyar ticaret memurlarının icrayı ticaret hususunda tevfiki harekete mecbur oldukları ahkâmı mütekabilen yekdiğerini bildireceklerdir, mahaza şurası mukarrerdir ki balâda muharrer seyyar ticaret memurları künyesi hüviyet varakalarında musarrah olanlardan başka tüccar ve erbabı sanayi için muamelâta girilme hakkını haiz olmayacaklardır.

İdeali memnu olan eşya müstesna olmak üzere bir gümrük resmine veya mümasil diğer her hangi bir resme tabi olup seyyar ticaret memurları tarafından numune veya model olarak itki edilecek olan eşya her iki Tarafça ithalât ve ihracat rüsumundan muafen kabul edilecektir. Şu şartla ki eşyay-i mezkûre müddeti nizamiye zarfında tekrar ihraç olunmuş ve ithal olunan eşya tekrar ihraç olunan eşyanın hüviyeti – esnay-i ihraçlarında geçecekleri gümrük dairesi hangi, olursa olsun - sarih bir surette tayin olunmuş ola. Numunelik eşya veya modellerin tekrar ihracı ithal gümrüğü dairesinde ya nakden bir kefalet akcesiyle veya muteber bir kefil iradesiyle temin edilecektir. Tüccar ile erbab-ı sanayinin (Seyyar ticaret memurları) Tarafeyni Âkideyn topraklarında tabi oldukları muamelât hususunda, iki memleket yekdiğerlerine karşı en ziyade mazharı müsaade millet muamelesi mütekabilen temin etmeği taahhüt ederler.

Madde–4 Tarafeyni Âkideynden birinin tebaasından olup ticaretlerini icra için diğer Tarafın arazisinde panayır ve pazarlara gidenler, tebaasından bulundukları memleketin devairi canibinden muta ve melfuf (B) işaretli numuneye muvafık bir hüviyet varakamı ibraz edebildikçe tebaa-i mahalliyeden daha az müsait bir muameleye tabi tutulmayacaklardır.

Tarafeyni Âkideyn fıkrai ânifede beyan olunan hüviyet varakalarını itaya memur devairi yekdiğerlerine mütekabilen bildireceklerdir. Ahkâmı ânife seyyar erbab-ı sanavie tatbik olunmadığı gibi çerçiliğe ve ne sanat ne ticaret icra etmeyen kimseler nezdinde sipariş aramağa da mabihüttalbik olmayıp bu hususta Tarafeyni Âkideynden her biri kanunlarının tatbikimde hürriyet-i kâmilesini muhafaza eder.

Madde–5 Bir sene zarfında tekrar irsal ve tekrar ithal olunmak ve hüviyeti ispat edilmek mecburiyeti tahtında ve indeliktiza gümrük resmine mukabil depozito akçesi veya kefalet akçesi ita edilmesi veya gümrük resminin emaneten tevdi olunması kaydı ihtirazisiyle ve bir suret-i umumiyede bu bapta mer'i nizamata riayet şartıyla, her nevi ithalât ve ihracat rüsumundan muafiyet: Evvelâ: Seyyar ticaret memurlarına ait olanlar dahi dâhil olmak üzere bir gümrük resmine tâbi olan numunelik eşyaya; Saniyen: Sergilere ve müsabakalara mahsus olan eşyaya mütekabilen bahşolunmuştur.

Madde–6 Tarafeyni Âkideynden birisinin sancağını hâmil olup hamulesiz veyahut hamuleli olarak diğer tarafa ait sulara ve limanlara girecek olan sefain ve merakib mahalli hareket veya mahalli azimetleri neresi olursa olsun gerek duhullerinde ve gerek huruç ve mürurlarında sefain-i milliyeye, tahmil edilmiş olan ve âtiyen tahmil edilecek olan ve Devi el, vilâyetler, nahiyeler veya herhangi bir heyet namına istifa olunan harç veya resimlerden başka veya daha ağır bir harç veya resme - her ne nam ile olursa olsun - tabi tutulmayacaklardır. Hamuleleri, mevzian neresi olursa olsun, Millî sancak altında ithal edildikleri takdirde tabi olacakları ithalât rüsumundan başka veya daha yüksek resimlere ve mükellefiyetlere tabi olmayacaktır.

Yolcular ve onların eşyayı zatiyeleri Millî Sancak altında seyahat eden ve sevk olunan yolcular ve esyay-ı zatiyeleri gibi muamele göreceklerdir.

Refainin limanlarda, mersalarda havuzlarda durması, tahmil ve tahliyeleri hususatında Tarafevni Âkidevnden biri canibinden ahvali mümasilede diğer Tarafın sefainine de bahsolunmayan teshilât ve imtiyazattan hiç biri sefain-i milliyeye bahsolunmavacaktır.

Ahkâmı ânife Tarafeyni Âkideynden her birinin kara sularında kabotajı vesaid-i bahriyi ve kezalik römorkör işlemeğe ve diğer liman hidematını münhasıran sefain-i milliyeye tahsis etmesine mâni olamaz.

Tarafevni Âkideynden birinin sancağı altında seyri sefer edip mezkûr sancağın memleketi kavanin mucibince istihsali matlup olan evrak sefineyi ve diğer vesaiki hâmil bulunan sefain ve merakip diğer delâil ihrazına lüzum kalmaksızın - diğer Tarafın kara sularında, dâhilî sularında ve limanlarında bihakkın mezkûr memleketin tabiiyetini haiz olarak tanınacaktır.

Tarafeyni Âkideynden birinin sefainine Morsom usulüne göre verilen hacim istiabı şahadetnameleri, bu hususta kabili tatbik olan nizamnamelerin teatisinden sonra tâyin olunacak suretler dairesinde mütekabilen tanınacaklardır.

Madde–7 Tarafeyni Âkideynden birinin arazi-i rüsumiyesinden neşet veya oradan vürut edip diğerinin arazi rüsumiyesine ithal olunan ve gerek istihlâke gerek iadeten ihraca ve gerek transite mahsus bulunan kâffe-i mahsulât ve mamulât işbu mukavelenamenin müddeti devamınca en ziyade mazhar-ı müsaade millete bahşolunan muameleye tabi olacak bilhassa hiç bir halde en ziyade mazhar-ı müsaade milletin mahsulât ve eşyasına tahmil olunan rüsumdan başka veya daha yüksek rüsuma tabi tutulamayacaklardır.

Tarafeyni Âkideynden birine muhassas ihracat, diğeri yani mürsel memleket tarafından, ayni eşyanın bu hususta en ziyade mazhar-ı müsaade memlekete ihracında istifa olunan rüsumdan başka veya daha yüksek rüsuma tabi tutulmayacaklardır.

Madde–8 Tarafeyni Âkideynden her biri ithal edilen eşyanın menşei olan memleketi irae etmek üzere işbu eşyanın mezkûr memleket istihsalât ve imalâtı mil üyesinden olduğunu vevahut meşkûr memlekette uğradığı tahavvülâtı dolayısıyla o suretle telâkki edilmek lâzım çeldiğini müsbet resmî bir şahadetname ibrazını ithalâtta bulunan eşhastan talep edebilecektir.

Tarafeyni Âkideynnin bilâhare yekdiğerine tebliğ edecekleri numuneye tevfikan tertip olunacak menşe şahadetnameleri gerek Ticaret veya Ziraat ticareti, gerek mürselin mensub olduğu ticaret odası ve gerek mürselünileyh memleketin muvafık göreceği diğer her teşkilât veya heyet tarafından ita edilecektir. Mürselünileyh memleketin Hükümeti menşe şahadetnamelerinin mümessili siyasi tarafından musaddak olmasını talep etmek hakkına malik olacaktır.

Madde–9 (7) nci madde ahkâmı:

(1) Tarafeyni Âkideynden biri canibinden hem hudut memleketler ile olan hudut ticareti için bahşolunan veya bilâhare bahşolunacak olan fevaide;

(2) Bir gümrük ittihadı veya iktisadi ittihattan münbais müsaadatı mahsusaya;

(3) Yukarı Silizya'nın Leh ve Alman kısımlar» beynindeki gümrük usulü muvakkatine,

(4) Türkiye ile (1923) senesinde Osmanlı İmparatorluğundan ayrılan memleketler arasında gümrük tarifeleri ve alelûmum diğer kâffe i mevadd-ı ticariye de halen mevcut veya âtiyen tesis edilecek olan menafi ve fevaid-i mahsusaya tatbik olunmayacaktır.

Madde–10 Tarafeyni Âkideyn topraklarında sermayelerin ihracına müteallik tedabiri tahdidiyenin devam ettiği müddetçe Tarafeynden her biri diğerinin şirket ve firmalarına ve işbu diğer taraf sermayelerinin alâkadar bulunduğu millî şirket ve firmalara - birinci maddenin (6) numaralı bendine halel gelmemek şartıyla – hisse-i temettülerini esham ve tahvilât kuponlarım istikrazat ve faiz ve resülmallerini veya düyunu saireyi tediye etmek ve kezalik eşya iştira eylemek için kendilerine lüzumu olacak mebaliği memleketten serbestçe ihraç etmeğe müsaade edecektir.

Madde–11 Tarafeyni Âkideyn kendi topraklarında işbu mukavelenamede münderiç ahkâmın tatbikinin icab ettirdiği muhtelif muamelâtı idariye ve saire hususunda yekdiğerine mütekabildi en ziyade mazharı müsaade millet muamelesi bahşetmeği tekeffül ederler.

Madde–12 Tarafeyni Âkideynden birinin arazisinde Devlet, vilâyetler, nahiyeler veya herhangi bir heyet hesabına olarak istifa olunan ve eşyanın istihsaline veya imaline veyahut bir maddenin istihlâkine tahmil olunan veya olunacak olan dâhilî harç ve resimler, diğer tarafın mahsulâtı eşya veya mevadma, aynı cinsteki mahsulât, eşya ve mevadd-ı mahalliyeden daha ağır ve daha müziç bir surette tahmil olunamayacaktır.

Madde–13 Tarafeyni Âkideyn beyninde şimendifer vasıtasıyla eşya nakliyatı, şimendifer nakliyatına dair 14 teşrinievvel 1890 tarihli Mukavele-i Düveliyenin tayin ettiği usul ve o mukaveleye iştirak eden bütün Devletler tarafından bilittifak ilhak ve ilâve edilen mütemmimat ve şerait dairesinde icra olunacaktır.

Tarafeyni Âkideyn, kambiyo rayicinin müsaadesi nispetinde hiç olmaz ise yolcuların ve en mutat münasebatta ehem olan eşyanın nakli için sürati mümküne ile doğru biletle müttehit ücretler tesis etmeğe gayret edeceklerdir.

Tarafeyni Âkideyn şimendifer idareleri, iki memleket beyninde şimendiferle münakalâtın seri ve emin bir surette icrasını temin için muktazi kâffe-i tedabiri ittihaz edeceklerdir.

Emtia nakline hadim olup Tarafeyni Âkideyn beynindeki münakalâtta ve transitte müstamel olan vagonlar, arabalar ve diğer vesait vagonların mütekabilen istimaline dair olan Mukavele-i düveliye (R. I. V) ahkâmına ve anın ahkâm ve mukavelât-ı mütemmimesine tâbi olacaktır. Mamafih arabalar beynelmilel münakalâtta araba ve vagonların mütekabilen istimaline dair olan

mukavelenin (R. T. C) ahkâmı fenniyesine ve mukavelâtı mütemmimesine tabi olacaktır.

Şurası mukarrerdir ki, fıkra-i ânifede beyan olunan kâffe-i ahkâm bir Devleti salise ile olan nakliyatta tatbik olunmayacaktır. Meğer ki, o Devlet ile şimendifer vasıtasıyla doğrudan doğruya münakalât icrası zımnında bir itilâf akdolunmuş ola.

Tarafeyni Âkideynden birinin toprağında vesaiti nakliyeye teslim ve diğer tarafın toprağından bir Devleti salisenin toprağına müteveccihen sevk edilecek olan yolcular, eşyayı zatiye ve emtia, ne sevk ve irsal hususunda, ne nakliyat ücretleri ve şimendifer vasıtasıyla vaki olan irsalâta tahmil edilen tekâlifi umumiye hususlarında, ayni şerait dairesinde ve ayni mesafe ve ayni istikamet için sevk olunan mahallî veya diğer her hangi bir memlekete ait yolcular, eşyayı zatiye ve emtiadan daha az müsaadekârane bir muameleye tâbi tutulmayacaklardır.

Madde–14 İşbu mukavelename, tasdiknamelerin teatisi tarihinden bir ay sonra mevkii meriyete girecek ve müddeti meriyeti bir sene olacaktır. Şayet mukavelename-i mezkûr bir senelik müddetin hitamından altı ay evvel Tarafeyni Âkideynden biri veya diğeri canibinden fesh olunmazsa fesh olununcaya kadar mevkii meriyette kalacaktır,

İşbu fesih keyfiyeti ancak altı aylık bir müddetin inkızasından sonra haizi hüküm ve tesir olacaktır.

Madde–15 İşbu Mukavelename tasdik olunacak ve tasdiknameleri sürati mümkine ile (Bern) de teati olunacaktır. Tasdikanlilmekal Tarafeyn murahhasları işbu mukavelenameyi imza ve mühürleriyle tahtim etmişlerdir.[13]

Bu anlaşma TBMM'de 12 Kânunuevvel 1339 tarihinde 384 numara ile kabul edilen kanunla yürürlüğe girmiştir. Söz konusu kanun şu şekildedir:

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Lehistan Hükümeti arasında münakit 23 Temmuz 1339 tarihli Ticaret Mukavelenamesi hakkında kanun

Madde–1 Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Lehistan Hükümetinin haizi salâhiyet murahhasları arasında 1339 – 1923 senesi Temmuzunun yirmi üçüncü günü Lozan'da akit ve imza olunan Ticaret Mukavelenamesi Türkiye Büyük Millet Meclisince kabul ve tasdik olunmuştur.

13 **TBMM Zabıt Ceridesi**; Devre II, C.4, İçtima Senesi I, s. 178–182.

Madde–2 İşbu kanunun icrasına İcra Vekilleri Heyeti memurdur.[14]

Sonraki süreçte tıpkı Lehistan ile yapılan bu mukavele gibi, Lozan Antlaşması'nı imzalamamış diğer devletlerle de ticari antlaşmalar yapılması gerekmiştir. Bu noktada 10 Nisan 1927 tarihinde 1005 numarayla genel ahkâmı; "Lozan ticaret mukavelesi akitlerinden olmayan devletlerle münasebat-ı tüccariyemizin tanzimi için münferit ticaret mukaveleleri akti emrinde cereyan edecek müzakerat ile işbu mukavelatın tasdik ve teati merasimi oldukça uzun zamana ihtiyaç göstereceği derpiş olunarak münasebat-ı maruzanın bu müddet zarfında halelden vikayesi maksadı ile mezkûr devletlerle azami iki seneyi tecavüz etmemek üzere muvaffak itilafları akdetmek salahiyeti İcra Vekilleri Heyet-i Celilesi'ne verilmiştir." şeklinde olan bir kanun çıkarılarak bu konuda daha geniş bir düzenleme yapılmıştır.[15]

4. Lozan'da Amerika Birleşik Devletleri ile İmzalanan İade-i Mücrimin (Suçluların İadesi) Sözleşmesi

Bu Sözleşme, Lozan Barış Antlaşması'nın özellikle Anlaşmalar başlığı altında tanzim edilen "Türkiye, aşağıda belirtilen Sözleşmeler ya da Anlaşmalara katılmayı ya da bunları onaylamayı yükümlenir" hükmü gereği Türkiye'nin uyacağı uluslararası anlaşma veya sözleşmeleri düzenleyen maddeler başta olmak üzere, suçların önlenerek huzur, refah ve barışı sağlamaya yönelik genel anlayışına uygun olarak Türkiye ile Amerika Birleşik Devletleri arasında Lozan'da 6 Ağustos 1923 tarihinde imzalanmıştır.

Türkiye adına Hariciye Vekili İsmet Paşa, Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekili Dr. Rıza Nur ve Trabzon Mebusu Hasan Saka'dan oluşan Lozan heyeti ile Amerika Birleşik Devletleri adına İsviçre Konfederasyonu Nezdinde Fevkalâde Murahhas ve Ortaelçi Joseph C. Greu tarafından imzalanan ve ihtiva ettiği hükme göre İstanbul'da teati edilen[16] İade-i Mücrimin Sözleşmesi'nin maddeleri şu şekildedir:

Madde–1 Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Amerika Düveli Müttehidesi Hükümeti ikinci maddede tadat olunan ve Müteakideyni Âlieden birinin kazasına tâbi arazide ika edilen bir cinayet veya cünha dolayısile işbu tarafın memurini adliyesi canibinden mahkûm veya takip edilipte diğer tarafın

14 **Cumhuriyet Arşivi**; Fon Kodu:030-18,1.1., Yer No:7.36-18.
15 **Cumhuriyet Arşivi**; Fon Kodu:030.10..0.0., Yer:219.477-10.
16 **Cumhuriyet Arşivi**; Fon Kodu:030.18.01.02., Yer:44.29-15.

arazisine iltica eyleyen veya orada bulunan eşhası, talep üzerine, mütekabilen yekdiğerine teslim etmeği taahhüt ederler.

Maahaza mücrimin iadesi hususu, ancak delâil-i cürmiye firarinin veya maznımualeyh olan şahsın bulunduğu mahal kavanini mucibince tevkifini muhik gösterecek ve fiil orada ika edilmiş olsa idi takibatı cezaiyeye meydan verecek suretlerde olduğu takdirde vaki olacaktır.

Madde–2 Mücrimin iadesine hem mahalli ilticanın ve hem talip Devletin kavanini mucibince müstelzimi mücazat olmaları şartile atideki cinayet ve cünhalar için muvafakat olunacaktır, yani:

1 - Katli ebeveyn ile katli evlât dâhil olmak üzere kasten katil,

2 - İka-ı harik.

3 - Deniz hırsızlığı, tayfanın veya tayfadan bir kısmının veya gemide bulunan sair eşhasın kaptana karşı hile veya cebir istimali ile gemiyi zapt etmiş olmaları halindeki gemi isyanı,

4 - Dâhilinde mahiyeti altıncı maddede işaret olunan vesaikte tasrih edilmek lâzım gelen bir cinayeti irtikâp maksadıyla gece vakti bir meskene kesrü şikest ve zor ile duhul (burglary cürümü),

5 - Resmî veya hususî vesaiki taklit veya tağyir, mukallit veya tağyir edilmiş vesaiki hile ile istimal,

6 - Meskûkât ve evrakı nakdiye, esham ile kuponlar, banknotlar, tahvilât yahut sair senedat ve evrakı itibariyenin tahrif, taklit veya tağyiri, ihracı, mevkii tedavüle vazı veya hileli bir maksatla istimali, umumî mühürlerle, altın ve gümüş masnuata mevzu umumî damgalar, pullar veya markaların taklit veya tağyiri, mukallit veya tağyir olunmuş işbu eşyanın hileli bir maksatla istimali.

7 - Miktarı iki yüz dolar veya Türk parası ile bu meblâğın muadilini tecavüz etmek şartile resmî memurlar tarafından irtikâp olunan emvali umumiye ihtilası,

8 - Miktarı iki yüz doları veya Türk parasile bu meblâğın muadilini tecavüz etmek ve her iki memleketin kanunlarınca işbu cünha veya cinayet hapis ile veya daha ağır bir ceza ile tecziye edilmiş olmak şartile bir veya müteaddit memurin ve müstahdemin tarafından kendilerini istihdam edenlerin aleyhine irtikâp olunan ihtilas.

9 - Hayatı beşeri tehlikeye koyacak surette şimendifer hututunun gayrikanunî olarak ve bilihtiyar tahribi veya şeddi.

10 - Iskatı cinin, kız 'kaçırmak, izale-i bikir, sigar veya kâhillerin kaldırılması) (bu son tabirden murat bir veya müteaddit eşhası kendilerinden veya familyalarından cebren para çekmek için veya her hangi diğer bir gayrikanunî maksatla kaldırmak ve tevkif eylemektir).

11 - Cebr-i şiddetle veya tehdidat ile sirkat (robberi), kesir ve şirket ve zor ile veya duvar aşarak bir hane veya bir mağazada ika olunan sirkat (Housebreaking ve Shopbreaking).

12 - Sirkat olunan meblâğ veya eşyanın kıymeti yirmi beş doları veya bu meblâğın Türk parasile muadilini mütecaviz olduğu takdirde sirkati adiye.

13 - Dolandırıcılık; nükut miktarı veya eşya kıymeti iki yüz doları veya Türk parasile muadilini tecavüz etmek şartile dolandırılmış, sirkat edilmiş veya hile ile elde edilmiş olduğunu bilerek nukut veya esham ve tahvilât veya sair eşya için yataklık etmek.

14 - Duçar olunan zarar miktarı iki yüz doları veya Türk parasile muadilini tecavüz ettiği takdirde her hangi bir şahıs ve bilhassa bir vekil, banker, bir şahsı salis malını idare eden kimse yahut bir şirket veya cemiyetin reisi, azası veya bir memuru tarafından irtikâp olunan sahtekârlık veya emniyeti suiistimal.

15 - Yalan yere yemin ve şuhut.

16 - Esaretin ilgasına ve esir ticaretine müteallik iki memleketin, kanunları aleyhine irtikâp olunan cinayet veya cünhalar.

17 - Hileli iflâs.

18 - İrtişa.

19 - Asgarî cezası bir sene hapisten dun olmayan ağır darp ve cerh.

20 - Balâda tadat olunan ceraimden birine teşebbüs fiili. İşbu teşebbüs cinayet cezası ile müeazatı müştekim olmak lâzımdır.

21 - Tarafeyni Âkideynin kanunları mucibince hapis cezası veya daha ağır bir cezayı müstelzem olduğu takdirde balâda zikrolunan her hangi bir cinayet veya cünhada muayyen ve zimethal olmak.

Madde–3 Siyasî cinayet veya cünhalar veyahut bu gibi bir cinayet veya cünhaya mürtebit efal için iade-i mücrimin vaki olmayacaktır.

Bir Reisi Devletin veyahut anın ailesi efradının hayatı aleyhine yapılan suikast, siyasî cinayet veya cünha addedilmeyecektir.

Müteakideyni Âliyeden biri canibinden diğerine teslim olunan bir şahsın keyfiyeti iadeyi icra eden tarafa tebliğ edilecek olan tahrirî ve sarih rızası olmadıkça veyahut tahliye-i katiyesi anından itibaren otuz gün zarfında talip Devletin arazisini terk etmekte muhtar olduğu halde bu ihtiyarı istimal etmiş bulunmadıkça veyahut arazi-i mezkûreden çıktıktan sonra oraya avdet eylemiş olmadıkça şahsı mezkûr iadesine muvafakat edilmesinin sebebini teşkil eden cürümden gayri olarak iadesi hakkındaki talepten evvel irtikâp edilmiş bir cürüm için takip veyahut tecziye edilmeyecektir.

Madde–4 İadesi talep olunan şahıs iltica ettiği memlekette diğer bir cürüm için gerek maznunen mevkuf bulunmuş ve gerek muvakkaten tahliye edilmiş olsun takip olunduğu veya mahkûm edilmiş bulunduğu takdirde iadesi, muamelâtı cezaiyenin hitamına ve kanuna tevfikan suret-i katiyede tahliyesine değin talik olunabilecektir.

Madde–5 Müteakideyni Âliyeyn mütekabilen kendi tebaalarının iadesine muvafakate mecbur değildirler.

Madde–6 İade-i mücrimin talepnameleri diplomasi tarikile ita olunacaktır.

İadesi talep olunan şahıs iade talebini icap eden cürümden dolayı mahkûm olmuş ‘bulunuyorsa işbu iade talebine ita olunan kararın bir sureti mevsukası rapt olunmak lâzım gelecektir. Talep olunan şahıs bir cürümden dolayı yalnız maznunualeyh ise, talepnameye talip Devletin salâhiyettar hâkimi tarafından verilmiş tevkif müzekkeresinin usulüne muvafık surette musaddak bir sureti ve kezalik tevkif müzekkeresinin müstenidi aleyhi olan şehadet ve sair delâilin usulüne muvafık olarak tasdik edilmiş suretleri raptedilmiş bulunmak lâzımdır. İşbu vesaikin mucibi ittiham olan cürme, ika edildiği mahalle ve tarihine dair malûmatı sarihayı ihtiva etmesi lâzımdır. İşbu vesaika mucibi ittiham olan ceraime kabili tatbik ahkâmı kanuniyenin usulüne muvafık olarak musaddak bir suretile talep olunan şahsın hüviyetini göstermeğe muktazi hususat raptedilmiş bulunmalıdır.

Balâda gösterilen vesaik talip Tarafın kanunlarının emrettiği şekilde tanzim olunacak ve anlara aslına mutabakatı musaddak olmak üzere matlubu minh olan Tarafın lisanında veya Fransızca bir tercümeleri merbut olacaktır.

Şurası mukarrerdir ki iadenin tâbi olacağı usul iade talebinin vukua geldiği tarihte matlubu minh Devlette meri olan ahkâma tevfikan tanzim olunacaktır.

Madde–7 İade talebi vukua gelmezden mukaddem bir kimsenin sureti muvakkatede tevkifi talep olunacağı zaman bu baptaki talep diplomasi tarikiyle yapılacak ve yahut iadeyi talip olan tarafın salâhiyettar şehbenderi veya işbu taraf canibinden mezun diğer bir kimse tarafından doğruca matlubu minh Tarafın salâhiyettar memurinine gönderilecektir. Tevkif için takip edilecek usul matlubu minh Devlette meri ahkâma tevfikan tanzim edilecektir.

Tevkif günü dâhil olmamak üzere tevkiften itibaren üç aylık bir mühlet zarfında altıncı maddede gösterilen şekilde evrakı lâzımesi merbut olarak katî bir iade talepnamesi gönderilmeyecek olursa tevkifi muvakkatin hitam bulması ve tevkif edilen şahsın serbest bırakılması icap eder.

Madde–8 Matlubu minh olan veyahut talip olan Tarafın kanunu mucibince ceza davası veya ita olunan hüküm müruru zamana uğramış olduğu takdirde iade talebine muvafakat olunmayacaktır.

Madde–9 Talep olunan şahsın hini tevkifinde yedi tasarrufunda bulunup raptedilmiş olan bilcümle eşya, iade olunmasında, işbu şahıs ile birlikte talip olan Tarafa teslim edilmek lâzımdır, işbu teslim yalnız şahsı mezburun takip edilmekte olduğu cürüm dolayısile ihraz edilmiş eşyaya değil, ayni zamanda cürmün delilini tayine medar olabilecek sair bilcümle eşyaya şamildir. Maahaza eşyayi mephusunna üzerinde eşhası salisenin hukukuna layikile riayet edilmek lâzımdır.

Madde–10 Talep olunan eşhasın tevkifi, hapis ve nakli masarifi, talip olan Taraf canibinden tediye edilecektir.

Madde–11 İşbu muahede tasdiknamelerin teatisi tarihinden iki ay sonra mevkii meriyete girecek ve beş sene müddetle meri kalacaktır.

Eğer işbu muahede balâda mezkûr beş sene müddetin inkızasından lâakal altı ay evvel Tarafeyni Âliyeyni Âkideynden biri veyahut diğeri can binden feshedilecek olursa fesih keyfiyeti tesirini ancak altı aylık bir müddetin inkızasından sonra *t* husule getireceği cihetle feshedilinceye kadar mevkii meriyette kalacaktır.

Madde–12 Fransızca, İngilizce ve Türkçe tanzim edilmiş olan işbu muahede tasdik edilecektir. İhtilâf halinde Fransızca metin muteber olacaktır. Tasdiknameler sürat-i mümküne ile İstanbul'da teati edilecektir.[17]

17 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre IV, C 21, İçtima Senesi 3, s. 4-7.

Bu sözleşme TBMM'de 11 Nisan 1934 tarihinde kabul edilen kanunla yürürlüğe girmiştir. Söz konusu kanunun maddeleri şu şekildedir:

Madde–1 Amerika Birleşik Devletleri ile Lozan'da 6 Ağustos 1923 tarihinde imza edilmiş olan iade-i mücrimin mıiahedenamesi kabul ve tasdik edilmiştir.

Madde–2 Bu kanun neşri tarihinden muteberdir.

Madde–3 Bu kanunun icrasına Adliye ve Hariciye vekilleri memurdur.[18]

5. Lozan Antlaşması Gereğince Çekoslovakya ile İmzalanan Ticaret Anlaşması

Türkiye ile Çekoslovakya arasında varılan mutabakat gereği bir ticaret anlaşması yapılıncaya kadar Lozan Antlaşması'nın tenzilatlı tarifesi uygulanmıştır. "Başvekâlet Kalem-i Mahsus Müdüriyeti" tarafından 18 Ağustos 1925 tarihinde yayınlanan bir kararnamede konuya açıklık getirilmekte ve "Hükümetimizin der-dest-i müzakere olan Ticaret Muahedenamesinin İntacına Kadar Muvakkat Bir Suret-i Tesviye" akdi hakkındaki teklifatına muvaffakatan ve 21 Ağustos 341 tarihinden itibaren tarifenin tenzili esasını kabul etmiş olduğu anlaşılan Çekoslovakya Hükümeti'nin mevaridatına muvzu bahis tarihinden itibaren mukabeleten ve muvakkaten Lozan Muahedenamesinin tenzilatlı tarifesinin tatbiki… İcra Vekilleri Heyeti'nin 18 Ağustos 341 tarihli içtimaında tasvip ve kabul olunmuştur." denilmektedir.[19]

İşte Lozan Barış Antlaşması'nı imzalanmayan Çekoslovakya ile Türkiye arasında yapılacağı öngörülen Ticaret Anlaşması, Lozan Antlaşması'nda Mali Hükümler ve Ekonomik Hükümler başlıkları altında tanzim edilmiş maddelerin genel felsefe ve anlayışına uygun olarak, ekonomik ilişkileri geliştirmek amacıyla Ankara'da 31 Mayıs 1927 tarihinde imzalanmıştır.

Türkiye adına Eski Ticaret Vekili Gazi Antep Mebusu Ali Cenani Bey ile Hariciye Vekâleti Müsteşarı Ali Şevki Bey ve Çekoslovakya adına Ankara Elçisi Fevkalâde Murahhası Mösyö Miloş Kober tarafından imzalanan Ticaret Anlaşmasının maddeleri şu şekildedir:

---

18 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre IV, C 21, İçtima Senesi 3, s. 8; **Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu:030.18.01.02., Yer:41.84-8.

19 **Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu:030.18.1.1., Yer No: 15.51-12.

Madde–1 Menşei tarafeyni âkideynden birinin ülkesi olup tarafı diğer ülkesine ithal edilmiş olan müstahsalâtı araziye ve sınaîye, her hangi bir üçüncü memleketin mümasil müstahsalâtından istifa edilen veya edilecek olanlardan başka veya daha yüksek gümrük resimleri, emsali tezyit, rüsum veya diğer her hangi aidata tabi tutulmayacaktır.

Menşei Türkiye olan (A) melfufunda muharrer müstahsalat, birinci fıkra ahkâmından müstefit olmakla beraber, Çekoslovakya'ya ithallerinde, mezkûr (A) melfufunda tesbit edilenlerden daha yüksek ithalât rüsumuna tabi olmayacaktır.

Menşei Çekoslovakya olan (B) lis1 esinde muharrer müstahsalat, birinci fıkra ahkâmından müstefit olmakla beraber, Türkiye'ye ithallerinde, mezkûr (B) listesinde tesbit edilenlerden daha yüksek ithalât rüsumuna tabi tutulmayacaktır.

Şu cihet mukarrerdir ki en ziyade mazhar-ı müsaade millet muamelesi gümrük usul ve talimatının tatbiki, gümrük muamelâtı, ithal edilen emtianın muayene ve tahlilinin tarz ve sureti icrası, gümrük resimleri ile rüsumu sairenin şeraiti tediyesi ve kezalik tarifelerin tasnifi hususlarına dahi şamildir.

Tarafeyni âkideynden birinin ülkesine vuku bulacak ihracat, diğeri tarafından, bu bapta ayni eşyanın en ziyade mazharı müsaade memlekete vaki ihracatında istifa olunanlardan ne başka ve ne daha yüksek gümrük resimleri veya rüsumu saire ile mükellef kalmayacaklardır.

Madde–2 Tarafeyni âkideynden birinin müstahsalâtı araziye ve sınaiyesi, bir veya müteaddit üçüncü memleket ülkelerinden transit suretle geçtikten sonra, tarafı diğer ülkesine ithalleri esnasında, doğrudan doğruya menşeleri olan memleketten ithal edilenlerden daha yüksek veya başka bir resme tabı tutulmayacaklardır.

Madde–3 Tarafeyni âkideynden her biri, ithal olunan müstahsalâtın menşei memleketini tesbit için, ithal edilmiş olan maddenin memleketi mezkûre mahsulât veya mamulâtı milliyesinden olduğunu yahut bunun o memlekette uğramış olduğu tahavvülât dolayisile böyle telakki edilmesi lâzım geldiğini mübeyyin bir menşe şadetnamesinin ithalâtçı tarafından ibrazını talep edebilecektir.

İşbu mukavelenameye melfuf numune (S melfufu) mucibince tanzim edilmiş olan menşe şadetnarneleri gerek devair ve makamatı aidesi, gerek ih-

racatçının mensup olduğu ticaret ve sanayi odası ve gerekse mürselünleyh memleketinin tanıyacağı bilumum teşkilât veya heyet tarafından ita olunacaktır. Mürselünleyh memleket hükümeti menşe şadetnamelerinin kendi siyasî veya şehbenderî mümessili tarafından tasdik edilmiş olmasını talep etmek hakkını haiz bulunacaktır.

Posta paketleri, ticari mahiyeti haiz irsalâttan madut olmayacağının mürselünleyh memleketçe tanınması halinde menşe şadetnamesinden müstağni tutulacaktır.

Madde–4 Tarafeyni âkideyn ülkeleri arasında ticaret ve seyrisefain mütekabilen serbest olacaktır. Bununla beraber tarafeyni âkideyn ahvali atiyede ithalât ve ihracatı men veya takyit eylemek hakkını, ancak bu memnuniyat ve takyidatın şeraiti mümasile altında bulunan bütün memaliki saireye ayni zamanda kabili tatbik olmaları takdirinde muhafaza etmektedirler:

1 - Taayyüş ve tagaddiye elzem olan menabiin muhafazası ve milletin iktisadî faaliyetinin vikayesi için,

2 - Emniyeti âmme ve emniyeti Devlete müteallik esbabtan dolayı,

3 - Zabıta-i sıhhiyeye mütedair esbap dolayisile veyahut hayvanat ve nebatatın hastalıklara veya tufeyliyata karşı himayesini temin zımnında,

4 - Memleket dâhilinde yerli emtianın istihsal, istihlak veya nakliyatı için kavanin-i dâhiliye ile vazedilmiş veya muahharan vazedilecek olan memnuniyat veya takyidatın ayni cins ecnebi emtiasına da teşmil edilebilmesi zımnında,

5 - Devlet inhisarları ikame veya idamesi için,

6 - Sikke veya maden halinde altının ihracını men için,

Madde–5 Tarafeyni âkideyn beynelmilel transite en ziyade elverişli yollar üzerinde eşhasa, eşyayı zatiyeye, emtiaya ve her türlü mevada, irsalâta, merakip ve sefaine, arabalara ve vagonlara veya sair vesaiti nakliyeye mütekabilen transit hakkının itasını, bu babta yekdiğerine en ziyade mazharı müsaade millet muamelesini temin ederek taahhüt eylerler.

Tarafeyni âkideynden birinin ülkesinden geçen her nevi emtia, istatistik rüsumu ile transitin temini için muhafaza ücretleri müstesna olmak üzere bilumum gümrük resimleri veya rüsumu saireden mütekabilen muaf tutulacaktır.

İş bu madde ahkâmı aktarma edilmiş veya antrepoya konulmuş olan transit emtiasına da tatbik olunur. Emtianın transiti:

A- Emniyeti âmmeye ve emniyeti Devlete mütaallik esbap dolayisile,

B- Esbabı sıhhiyeden naşi veya hayvanat ve nebatat hastalıklarına karşı medarı tahaffuz olmak üzere meni edilebilecektir.

Tarafeyni âkideyn, kendi ülkelerinde bir devlet inhisarına mevzu teşkil eden emtianın hakikaten transit edilmiş olmasından emin olmak için muktazi tedabiri ihtiyatiyeyi ittihaz etmek hakkını haiz olacaklardır.

Madde–6 Tarafeyni âkideynden birinin ülkesinde eşyanın istihsal ve imali veyahut istihlâki üzerine vazedilen veya vazedilecek olan Devlet, vilâyetler, nahiyeler veya idare-i umumiyeye müteferri her hangi bir teşkilât nam ve hesabına istifa edilen rüsum ve tekâlifi dâhiliye, o memleketin müstahsalât, emtia veya mevadına vaz olunanlardan daha şedit veya daha tazyikkâr bir suretle tarafı diğerin mümasil müstahsalât, emtia veya mevadma vaz ve tahmil edilemeyecektir.

Madde–7 Tarafeyni âkideynden birine mensup olup memleketi mezkûrede ticaret veya sanatlarını icraya mezun bulunduklarını ve orada kavanin ile muayyen tekâlif ve rüsumu tesviye ettiklerini, kendi memleketlerinin memurini aidesi tarafından melfuf numune (D melfufu) mucibince ita edilmiş olan bir salâhiyet varakasının ibrazı suretile ispat edecek olan tüccar, fabrikacı vesair erbabı sanat diğer taraf âkidin ülkesindeki tacirler veya müstasillerden veyahut umumî satış mahallerinde gerek bizzat ve gerek kendi hizmetlerinde bulunan seyyar memurlar vasıtasile mübayaatta bulunmak hakkını haiz olacaklardır. Bunlar, arzettikleri emtiayı ticaret veya sanatlarında kullanan tüccar veya sair eşhastan dahi siparişler alabileceklerdir. Kezalik bunlar emtia-i tüccariyeyi değil, ancak numune ve modelleri kendilerde birlikte getirebilir yahut kendilerine göndertebilirler.

Bunlar işbu maddede tadat olunan faaliyetlerden dolayı ayrıca hiç bir resim veya aidatı mahsusa ile mükellef olmayacaklardır. Tarafeyni âkideyn, fıkra-i salifede muharrer salâhiyet varakalarını ita ile mükellef makamatı yekdiğerine mütekabilen bildireceklerdir.

Tarafeyni âkideyn, mütekabiliyet şartı altında, işbu hususatta en ziyade mazharı müsaade millet muamelesinin tatbikini kabul ederler.

Madde–8 Tarafeyni âkideynden birinin, ticaretlerini icra zımnında panayırlara veya pazarlara giden tabası, diğerinin ülkesinde, tabiiyetinde bulundukları memleket memurini tarafından melfuf numune (H melfufu) veçhile ita edilmiş bir salâhiyet varakasını ibraz edebildikleri takdirde, tebaa-i mahalliyeden daha az müsait bir surette muamele görmeyeceklerdir.

Tarafeyni âkideyn fıkrai salifede muharrer salâhiyet varakalarını ita ile mükellef makamatı mütekabilen yekdiğerine bildireceklerdir.

Birinci fıkranın ahkâmı seyyar erbab-ı sanata kabili tatbik olmadığı gibi ne ayak satıcılığına, ne de sanat veya ticaret icra etmeyen eşhas nezdinde sipariş aramağa ve almağa şamil bulunmadığından, tarafeyni âkideynden her biri bu bapta kendi mevzuatı kanuniyesinde serbesti-i tammı muhafaza eder.

Madde–9 İşbu mukavelelim ahkâmı:

1 - Tarafeyni âkideynden biri canibinden hem hudut memleketlerle vuku bulacak hudut ticaretinde bahşedilmiş veya bilâhare bahşedilecek olan tarz muameleye,

2 - Gümrük tarifeleri hususunda ve umumiyetle diğer hususat-ı ticariyede, Türkiye ile 1923 senesinde Osmanlı imparatorluğundan ayrılmış olan memleketler arasında mevcut veya istikbalde ihdas edilecek fevait ve müsaadata,

3- Bir gümrük ittihadından münbais müsaadat-ı mahsusaya, kabili tatbik olmayacaktır.

Madde–10 Demiryolları üzerinde, ne nakliyat ücuratı, ne de sevkiyatın zaman ve tarzı icrası hususlarında tarafeyni âkideyn ülkeleri ahalisi beyninde fark gözetilmeyecektir. Bilhassa, tarafeyni âkideynden birinin ülkesinden diğerinin ülkesine geçen veya işbu ülkede transit edilen irsalât, bu ülkelerin birinden gerek dâhilde bir mahalli maksuda ve gerek memalik-i ecnebiyeye giden irsalâttan, sevkiyat veya ücurat-ı nakliye hususlarında daha az müsaadeli bir surette muamele görmeyecektir. Elverir ki nakliyat, ayni hat üzerinde ve ayni istikamette vukubulsun.

Tenzilâtlı ücurat ile icra edilen ve ahvali hususiyede geçici bir felâketin tehvinini istihdaf eyliyen veya bir emri hayra muhassas bulunan nakliyat mevzübahs olmadıkça muamelâtı istisnaiyeye cevaz verilmeyecektir.

Bundan maada, demiryollarındaki münakalâtı mütekabilenin ve transit hususatmm teferruatını, şimendifer idarelerinin doğrudan doğruya itilâfı suretile, tanzim eylemek hakkını iki hükümet muhafaza ederler.

Madde–11 Tarafeyni âkideynden birinin sancağını hamil merakip ve sefain ile bunların mürettebat ve hamuleleri, doğrudan doğruya menşe memleketlerinden veya bir diğer memleketten gelmiş olsunlar ve hamulelerinin mahalli vürut veya mahalli irsali neresi olursa olsun, diğer taraf âkidin limanlarında ve kara sularında, kâffei hususatta, en ziyade mazharı müsaade milletin merakip ve sefaini ile mürettebat ve hamulelerine tatbik olunan muamelenin ayninden müstefit olacaklardır.

Madde–12 İş bu mukavelename, nüsahi müsaddakasnını teatisi tarihinden bir ay sonra mevkii meriyete girecektir. Tarafeyni âkideynden biri veya diğeri canibinden feshedilmediği takdirde fesholununcaya kadar mer'i kalacaktır. O veçhile ki fesih keyfiyeti ancak altı ay sonra hükmünü icra edebilir.

Madde–13 İşbu mukavelename tasdik edilecek ve nüsahi musaddakası, kabil olduğu kadar süratle Prag'da teati edilecektir.[20]

Başvekâlet tarafından hazırlanan kararnamede ticaret-i milliyemizin temin-i inkişafı için Lozan Ahitnamesi mucibince de uygun görülen bu anlaşma, TBMM'de 14 Kânunusani 1928 tarihinde 1197 numara ile kabul edilen kanunla yürürlüğe girmiştir. Söz konusu kanunun maddeleri şu şekildedir:

Madde–1 Türkiye Cumhuriyeti ile Çekoslovakya Cumhuriyeti arasında 1927 senesi Mayıs'ının Otuz Birinci günü Ankara'da akit ve imza edilen ticaret mukavelenamesi kabul ve tasdik edilmiştir.

Madde–2 İşbu mukavelenamenin icrayı ahkâmına İcra Vekilleri Heyeti memurdur.[21]

6. Lozan Antlaşması Gereğince Romanya ile Mezarlıkların Korunmasına Dair İmzalanan Anlaşma

Bu İtilaf, Lozan Barış Antlaşması'nda Mezarlıklar başlığı altında tanzim edilmiş ve özellikle 126. madde de yer alan "Romanya ülkesinde 27 Ağustos 1916 tarihinden bu yana ölmüş Türk askerlerinin, denizcilerinin ve savaş tutsaklarının mezarları, mezarlıkları, kemikleri ve bu askerlerle denizcileri anmak için dikilmiş anıtların bakımı ile gözaltı edilmiş sivillere ilişkin olarak 124'ncü ve 125'nci maddelerden doğan bütün öteki yükümler konusunda, Romanya Hükümeti ile Türk Hükümeti arasında özel bir anlaşma yapılacaktır."

20 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre III, C II, İçtima Senesi I, s. 3-7

21 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre III, C II, İçtima Senesi I, s. 14; **Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu:030-18.1.1., Yer No: 014.43-18.

hükmü gereği Türkiye ile Romanya arasında 18 Eylül 1930 tarihinde imzalanmıştır.[22]

Türkiye adına Bükreş Maslahatgüzarı Mehmet Ali Tevfik ile Romanya adına Hariciye Nazır Vekili Mösyö A. Vaida Voevod tarafından imzalanmıştır. Anlaşmanın maddeleri şu şekildedir:

Madde–1 Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Romanya Krallığı Hükümeti Lozan muahedesinin 126'ıncı maddesinde mevcut hükümlere tevfikan, mütekabiliyet esası üzerine ve mezkûr muahedenamenin 124 üncü ve 125 inci maddelerinin mevzuunu teşkil eden hükümlere halel gelmeksizin her iki memleketin 27 Ağustos 1916 tarihinden beri muharebe meydanlarında ölmüş veyahut kaza veya hastalık neticesinde vefat etmiş bulunan kara ve deniz askerleriyle ayni tarihten beri esarette iken vefat etmiş olan harp esirleri ve sivil mevkuflarının, merkatlerinin, mezarlıklarının ve metfenlerinin idare ve muhafazasını tanzim hususunda bir itilâf aktine karar vermişlerdir.

Madde–2 Türkiye Hükümeti ile Romanya Hükümeti tarafından merkatler, mezarlıklar ve metfenlerle tezkiri nam abidelerine müteallik meseleleri mahallinde halletmek maksadile müttefikan bir komisyon tayin olunacaktır.

Komisyon Yüksek Âkitlerden her biri için ikişer olmak üzere dört azadan teşekkül edecek ve işbu itilâfname mer'iyet mevkiine konulduktan üç ay sonra vazifesini ifaya başlayacaktır. Bu komisyona;

1) Türkiye'de, Türkiye Hükümetinin iki mümessilinden biri,

2) Romanya'da, Krallık Hükümetinin iki mümessilinden biri riyaset edecektir.

Komisyon:

a) Emvatın defnedildiği ve defnedilmiş olabileceği mıntıkaları keşif ve tayin ve mevcut merkatleri, metfenleri, mezarlıkları ve abideleri tesbit etmek,

b) İcabında mezarlıkların birleştirilmesine tevessül şartlarını tesbit, birleştirme mezarlıklarının, metfenlerin ve rekzolunacak abidelerin yerlerini tayin ve bu yerlerin hudutlarını tehdit etmek,

c) Hüviyetleri tayin olunmuş ölülerle esarette vefat etmiş harp esirlerinin ve sivil mevkufların hüviyetlerini tayin için faideli tafsilâtın tam bir cetvelini tanzim eylemek,

22 İlhami Soysal, **a.g.e.**, s. 133.

d) Merkatlar, mezarlıklar, metfenler ve tesis edilmiş veya edilecek abidelerin kat'î plânlarını tasvip ettirmek üzere ait oldukları hükümetlere tebliğ eylemek ile mükellef olacaktır.

Madde–3 Filhal birleştirilmiş olup yukarıda mezkûr komisyon tarafından birleştirilmiş oldukları teyit edilen merkatlar müstesna olmak üzere 27 ağustos 1926 tarihinden beri Romanya'da vefat etmiş olan Türk kara ve deniz askerlerinin merkatleri, icabında, Türkiye tarafından izhar olunacak arzuya tevfikan Bükreş, İbrail, Kalas ve Mecidiye şehirlerinde veya bunların civarında hassatan tesis olunacak dört mezarlık ta birleştirilecektir

Madde–4 Bükreş'te mezarlıklar, merkatler, metfenler ve tezkiri nam abideleri filhal mevcut olan Müslüman mezarlığında tesis edilecektir.

Türkiye'de defnedilmiş olan Romanyalıların merkatleri, mezarlıkları, metfenleri ve tezkiri nam abideleri İstanbul'da birleştirilecektir.

Madde–5 Yüksek Akitler kendi ülkeleri dâhilinde devlete ait ve 3 üncü ve 4 üncü maddede tayin olunan havalide kâin bulunup yukarıda mezkûr komisyon tarafından, birleştirme mezarlıkları, metfenler ve tezkiri nam abideleri tesis için lüzum gösterilen arsaları yekdiğerine müebbeden terk ve ferağ etmeyi mütekabilen taahhüt ederler.

Şurası mukarrerdir ki bu terk ve ferağ keyfiyeti Türkiye'de terk ve ferağ olunan arsalar üzerinde Türkiye hâkimiyetine ve Romanya'da terk ve ferağ olunan arsalar üzerinde Romanya hâkimiyetine halel iras etmez.

Madde–6 Yüksek Akitler terk ve ferağ olunan arsaları işbu itilâfta tahsis olunandan gayri surette kullanmamağı ve kullanılmasına müsaade etmemeği taahhüt ederler.

Tahsisi refedilecek ve mezarların birleştirilmesi veya abide rekzi için de istimal edilmeyecek olan merkat ve mezarlıklar arsaları Türkiye Hükümetine ve Romanya Hükümetine avdet edecektir.

Madde–7 Yüksek Akitler yukarıda mezkûr terk edilen arsaları, mezarlıklar da dahil olduğu halde, her zaman teftiş ettirmek hakkını haiz olacaklardır.

Madde–8 Yüksek Akitler, Türkiye ve Romanya'da kâin merkatlerin mezarlıkların, metfenlerin ve tezkiri nam abidelerinin, kendi tebaaları arasında tayin olunacak sivil bekçiler marifetile muhafazasını temin etmek hakkını haiz olacaklardır.

Bekçilerin adedi her mezarlık için bir bekçiden fazla olmayacaktır.

Bu bekçiler her iki hükümet tarafından tanınacaktır.

Madde–9 Yukarıda zikrolunan arazinin dâhil ve haricinde münhasıran bekçilerin istimalleri için tayin edilen meskenlerden başka hiç bir bina veyahut her hangi bir inşaat vücuda getirilemeyecektir.

Madde–10 Bu suretle terk ve ferağ olunan arsalar hiç bir nevi icar bedeline, resme veya vergiye tabi tutulmayacaktır.

Türkiye ve Romanya Hükümetleri salâhiyettar mümessilleri ve kezalik Türkiye ve Romanya'da mer'i kanunlar ahkâmı kaydı ihtirazisi altında, merkatleri, mezarlıkları, metfenleri ve abideleri ziyaret arzusunda bulunan eşhas için, oralara duhul serbest olacaktır.

Madde–11 Yüksek Akitler işbu itilâfnamenin tamamile ve mükemmelen tatbiki hususunda her türlü yardım ve kolaylığı göstereceklerdir.

Madde–12 Türkiye Hükümeti ve Romanya Hükümeti merkatler, mezarlıklar "ve abidelerin ikinci maddede zikrolunan komisyon tarafından tanzim olunacak kat'î puanlarını işbu itilâfnamenin mer'iyet mevkiine konulmasından itibaren azamî altı aylık bir müddet zarfında tasdik edeceklerdir.

Madde–13 İşbu itilâfname her iki Hükümet tarafından tasdik olunacak ve tasdiknameler mümkün olduğu kadar süratle Ankara'da teati edilecektir.[23]

Bu itilâfname tasdiknamelerin teatisini müteakip mer'iyet mevkiine girecektir.

Bu anlaşma TBMM'de 28 Mart 1931 tarihinde kabul edilen kanunla yürürlüğe girmiştir. Söz konusu kanunun maddeleri şu şekildedir:

Madde–1 Lozan muahedesinin 126'mcı maddesinde münderic mezarlıkların muhafazasına mütedair hükümlere tevfikan Türkiye Cumhuriyeti ile Romanya Krallığı arasında 18 Eylül 1930 tarihinde Bükreş'te imza edilmiş olan itilâfname kabul ve tasdik edilmiştir.

Madde–2 İşbu kanun neşri tarihinden muteberdir.

Madde–3 İşbu kanunun icrasına Millî Müdafaa, Dâhiliye, Hariciye ve Maliye Vekilleri memurdur.[24]

23 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre III, C 26, İçtima Senesi 4, Ek Sıra No: 107, s. 4-5.
24 **TBMM Zabıt Ceridesi**; Devre III, C 26, İçtima Senesi 4, s. 86.

7. Lozan Antlaşması Gereğince Lübnan ile Karşılıklı Mal ve Mülke Ait Esasların Düzenlenmesi İçin Belirlenen Sürenin Uzatılmasına Dair İmzalanan Karar

Bu Karar, Lozan Barış Antlaşması'nda "Mallar, Haklar, Çıkarlar ve Sözleşmeler ve Süre Aşımları" başlıkları altında tanzim edilmiş maddeler ve özellikle 34. madde de yer alan "İşbu Antlaşmanın hükümleri uyarınca, Türkiye'den ayrılan bir ülkenin yerli halkından olup, 18 yaşını aşmış ve İşbu Antlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihte yabancı ülkelerde yerleşmiş bulunan Türk uyrukları, Türkiye'den ayrılan ülkelerde yetkilerini [otoritelerini] kullanan Hükümetlerle, yerleşmiş bulundukları ülkelerin Hükümetleri arasında yapılması gerekli görülebilecek anlaşmalar saklı kalmak üzere, yerli halkında oldukları ülkedeki uyrukluğu seçebilirler. Bu seçme hakkı, işbu Antlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihten başlayarak iki yıllık bir süre içinde kullanılmalıdır."[25] hükmü gereği Türkiye ile Lübnan arasında 7 Aralık 1946 tarihinde Beyrut'ta imzalanmıştır.

Türkiye adına Türkiye Dışişleri Bakanlığı Umumî Kâtibi Büyükelçi Feridun Cemal Erkin ve Lübnan adına Lübnan Dışişleri Bakanı Saeb S. Salaam tarafından imzalanmıştır. Kararın maddeleri şu şekildedir:

Madde–1 30 Ağustos 1924 de yabancı memleketlerde yerleşmiş bulunup Lozan Muahedesinin 34'ncü maddesiyle veya Ekselans Bay Numan Menemencioğlu ile Ekselans Mösyö Henri Ponsot arasında 29 Mayıs 1937 tarihinde teati edilen mektupların 2'nci paragrafıyla belirtilen süreler içinde asıl ahalisinden oldukları memlekette yürürlükte bulunan uyrukluk lehinde hakkı kullanmayı ihmal etmiş olan Lübnan asıllı şahıslar, bu hakkını bu mektup hükümlerinin yürürlüğe konduğu tarihten başlamak üzere iki yıllık bir süre içinde kullanabileceklerdir. Hakkını kullananların müracaatları Lübnan Hükümetiyle yabancı memleketlerdeki Lübnan Elçilik ve Konsoloslukları ve bu husus için resmen görevlendirilen şahıslar tarafından tesbit edilir: Bu müracaatlar Türk Hükümetine Lübnan Hükümeti tarafından bildirilecektir. Bu suretle verilen yeni hak kullanma süresinden istifade edecek şahıslar Türkiye'deki Lübnan malları hakkında şimdiye kadar konmuş veya gelecekte konacak olan Hükümlerden istifade etmek için ihtiyar ettikleri uyrukluğu ileri süremeyeceklerdir.

Madde–2 Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ve Lübnan Cumhuriyeti Hükümeti Lübnan'daki Türk mallarının ve Türkiye'deki Lübnan mallarının duru-

25 İsmail Soysal, **a.g.e.**, s. 94.

munu tanzim etmek için eşit muamele esasına dayanan bir sözleşme yapmaya karar vermişlerdir. Bu sözleşme hakkındaki görüşmeler mümkün olan en kısa bir zamanda Ankara'da yapılacak ve her halde bu mektup hükümlerinin yürürlüğe konmasından itibaren iki ayı geçmeyecek bir süre içinde başlayacaktır.

Madde–3 Bugünkü tarihle teati edilen mektuplar iki memleketin Anayasalarına göre yetkili organlar tarafından onanacak ve en son onayan Tarafın bu olayı diğer Tarafa bildirdiği tarihten itibaren yürürlüğe girecektir.

Bu sözleşme TBMM'de 2 Şubat 1948 tarihinde kabul edilen kanunla yürürlüğe girmiştir. Söz konusu kanunun maddeleri şu şekildedir:

Madde–1 Lübnan Cumhuriyeti Hükümetiyle, 7 Aralık 1946 tarihinde teati edilen mektup hükümleri dâhilinde, Lozan Antlaşması'nın 34'ncü maddesinde bahis konusu olan optanlar için iki yıllık yeni bir opsiyon süresi tayin edilmesi ve Lübnan'daki Türk mallarıyla Türkiye'deki Lübnanlı malları durumunu kesin olarak düzenlemek üzere bu konudaki görüşmelere başlanması ve bir Sözleşme yapılması onanmıştır.

Madde–2 Bu Kanun yayımı tarihinde yürürlüğe girer.

Madde–3 Bu kanunu İçişleri, Dışişleri ve Maliye Bakanları yürütür.[26]

Sonuç

Atatürk'ün, Türk milletine karşı, yüzyıllardan beri hazırlanmış ve Sevr Antlaşması ile tamamlandığı sanılmış büyük bir suikastın, sonuçsuz kaldığını bildirir bir belge ve Osmanlı tarihinde benzeri görülmemiş bir siyasi zafer olarak nitelendirdiği Lozan Barış Antlaşması, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin tapusu ve bağımsızlığının teminatıdır. Bu antlaşma I. Dünya Savaşı sonunda imzalanan Sevr'i geçersiz kılmış ve Osmanlı'dan miras kalan asırlık meseleleri çözmüştür. Antlaşmayla kapitülasyonlar kaldırılmıştır. Bunun yanında Osmanlı borçları bir esasa bağlanarak ekonomik baskılar, yeni siyasî sınırlar kesin olarak belirlenerek askerî baskılar ve azınlıklar için vatandaşlık esası kabul edilerek sosyal ve siyası baskılar ortadan kaldırılmıştır. Bu yapısıyla Lozan Barış Antlaşması, Türkiye Cumhuriyeti'nin uluslararası hukukta var oluş, uluslararası ilişkilerde ve dış politikada temel hukuki belgesi olmuştur.

Türkiye Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından hemen önce ve sonra bu antlaşmayı imzalamamış olan bazı devletlerle çeşitli ikili antlaşmalar yapmış-

26 **Cumhuriyet Arşivi**, Fon Kodu:030.18.01.02., Yer:112.85-14.

tır. Bunlar: "Lozan'da Lehistan Hükümeti ile imzalanan Dostluk Anlaşması, Lozan'da Lehistan Hükümeti ile imzalanan İkamet Mukavelesi, Lozan'da Lehistan Hükümeti ile imzalanan Ticaret Mukavelenamesi, Amerika Birleşik Devletleri ile Lozan'da imza edilmiş olan İade-i Mücrimin Sözleşmesi, Lozan Antlaşması gereğince Çekoslovakya ile Ticaret Anlaşması, Lozan Muahedesinin 126'ncı Maddesinde Münderiç Mezarlıkların Muhafazasına Mütedair Hükümlere Tevfikan Türkiye Cumhuriyeti İle Romanya Krallığı Arasında Münakit İtilâf, Lübnan Cumhuriyeti ile Lozan Anlaşması'nın 34. Maddesinde Konu Edilen Karşılıklı Mal ve Mülke Ait Esasların Düzenlenmesi İçin Belirlenen Sürenin Uzatılması Hakkında Karar" dır.

Bu ikili antlaşmaların genel ahkâmı da Lozan Barış Antlaşması esaslarına uygundur. Çünkü Türkiye ve Müttefikler arasında Temmuz ayının ikinci yarısından itibaren Lozan Barışı'nın genel esasları üzerinde büyük ölçüde mutabık kalındığı için, Türkiye'nin diğer devletlerle Lozan'dan önce imzaladığı anlaşmalar açısından da uyumla ilgili bir sorun yoktur. Yani Lehistan'la 23 Temmuz'da imzalanan anlaşmalar da Lozan'a uygundur.

Zaten Lozan Antlaşması'nın, Anlaşmalar başlığı altında düzenlenen 99. maddesindeki "İşbu Antlaşmanın yürürlüğe girmesiyle ve Antlaşmanın başka yerlerindeki hükümler bozulmaksızın, aşağıda sayılan ekonomik ya da teknik nitelikteki çok-taraflı Antlaşmalar, Sözleşmeler ve Anlaşmalar, Türkiye ile öteki bağıtlı Devletlerden bunlara taraf olanlar arasında yeniden yürürlüğe gireceklerdir…" paragrafındaki "İşbu Antlaşmanın yürürlüğe girmesiyle ve Antlaşmanın başka yerlerindeki hükümler bozulmaksızın" ifadesi de bunu zorunlu kılmıştır. Daha sonraki yıllarda da çeşitli defalarda görüldüğü gibi uygulamada buna riayet edilmiştir. Yani imzalanan değişik antlaşmalarda bu hüküm göz önünde bulundurulmuştur.

Böylelikle Lozan Barış Antlaşması, Türkiye'nin uluslararası ilişkilerde temel hukuki belgesi olarak, sadece o günkü durumu düzenlemekle kalmamış, geleceğine yön vermek misyonunu da üstlenmiştir. Bu itibarla Türkiye'nin Lozan'dan hemen önce veya sonra diğer devletlerle imzaladığı ikili antlaşmalar da Lozan'ın ruhuna ve esaslarına uygun yapılmak durumunda olmuşlardır.

KAYNAKÇA

ATATÜRK, **Nutuk**, C II, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1984.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Müdürlüğü, Fon Kodu:030.18.1.1., Yer No:7.36-19.

Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu:030.10.0.0., Yer:219.477-10.

Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu:030.18.01.02., Yer:112.85-14.

Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu:030.18.01.02., Yer:41.84-8.

Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu:030.18.01.02., Yer:44.29-15.

Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu:030.18.1.1., Yer No: 15.51-12.

Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu:030.18.1.1., Yer No:7.36-20.

Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu:030-18,1.1., Yer No:7.36-18.

Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu:030-18.1.1., Yer No: 014.43-18.

EROĞLU, Hamza, "Şerefli Bir Tarih", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C l, S 3, Ankara, 1985.

İNÖNÜ, İsmet; **Hatıralar**, 2. Kitap, Ankara, 1987.

Lozan Barış Konferansı (Tutanaklar, Belgeler), Takım I, C 1, Kitap 1 ve Takım II, C 1, Kitap 2, (Çev. Seha L. Meray), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.

SONYEL, Salahi R., "Lozan'da Türk Diplomasisi", **Belleten**, C 38, S 149, Ankara, 1974.

SOYSAL, İsmail, **Tarihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, C I, TTK Yayınları, Ankara, 1983.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre II, C 25, İçtima Senesi III.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre II, C 4, İçtima Senesi I.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre III, C 26, İçtima Senesi 4.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre III, C II, İçtima Senesi I.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre IV, C 21, İçtima Senesi 3.

LOZAN ANTLAŞMASI'NDAN GÜNÜMÜZE ERMENİ MESELESİ

Yusuf SARINAY *

İtilaf Devletleri I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmaları karşılığı Ermenilere verdiği söz olan Doğu Anadolu'da bir Ermeni Devleti kurulması projesini Sevr Antlaşması ile hayata geçirmeye çalışmışlardır. Fakat Mustafa Kemal Paşa liderliğinde Anadolu'da başlayan Milli Mücadele hareketi ile bu proje engellenmiştir. Kazım Karabekir Paşa komutasındaki Türk ordusunun Doğu cephesinde kazandığı zaferin ardından 2-3 Aralık 1920 tarihinde Ermenistan hükümeti ile TBMM hükümeti arasında Gümrü Antlaşması imzalanmıştır.[1] Bu antlaşmaya göre; Ermenistan hükümeti TBMM'nin varlığını kabul etmiş, Misak-ı Milli'yi tanımış ve Türk topraklarındaki taleplerinden vazgeçtiğini açıklamıştır. Gümrü Antlaşması imzalandıktan sonra Güney Kafkasya'nın Sovyetler Birliği tarafından işgal edilmesi üzerine bu antlaşma Ermenistan tarafından onaylanmamış ve yürürlüğe girmemiştir. Ancak 16 Mart 1921 tarihinde imzalanan Moskova Antlaşması ile Türk-Sovyet sınırı çizilmiştir. Daha sonra 13 Ekim 1921'de Türkiye, Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan arasında imzalanan Kars Antlaşması ile daha önce imzalanmış olan Gümrü ve Moskova Antlaşmaları geliştirilmiş ve Sovyet sınırları içindeki Ermenistan hükümeti, Misak-i Milli ile belirlenen Türk sınırlarını bir kez daha kabul etmiştir. Böylece Moskova ve Kars Antlaşmaları ile Ermeni sorunu askeri ve siyasi boyutu ile Türkiye açısından çözümlenmiştir.[2] Dolayısıyla Türkiye açısından Ermeni konusu Lozan'dan önce çözümlenmiş olmasına rağmen, gerek Ermeniler, gerekse İtilaf devletleri konuyu konferansın gündemine getirmişlerdir.

20 Kasım 1922'de Lozan'a giden Türk heyetine verilen 14 maddelik talimatın 1. Maddesi Doğu sınırı ile ilgilidir. Buna göre; konferansta Ermeni

* Prof. Dr., TOBB ETÜ, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi – y.sarınay@gmail.com

1 Antlaşma metni için bkz. İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları,* C 1, Ankara: TTK Yay., 1983, s. 19-23.

2 Moskova ve Kars Antlaşmaları için bkz. Soysal, **a.g.e.,** s. 32-38;41-47.

yurdu bahis konusu edilmeyecek ve konu gündeme gelirse görüşmeler kesilecekti. Talimatta aynı nitelikteki diğer konu kapitülasyonların kaldırılması idi.[3]

Lozan'da Ermenilerin çalışmaları ve konferansı etkileme çabaları görüşmelerin başlaması ile hız kazanmıştır. Ermeniler konferansın başlarında sunduğu muhtırada; Ermenilerin I. Dünya Savaşı esnasında müttefiklerin yanında yer aldıkları, Türklerin 1.250.000 Ermeni'yi katlettikleri, 700.000 Ermeni'nin çeşitli ülkelere göç etmek zorunda kaldıkları, ABD başkanının hakemliğinde Ermeniler için bir bölgenin belirlenmesi, Erivan yönetimine Türkiye'nin doğu ve güney bölgelerinden toprak verilerek genişletilmesi ve denize çıkış için de bir liman verilmesi hususlarındaki isteklerini tekrarlamışlardır. [4]

Lozan'da azınlıklarla ilgili resmi görüşmeler 12 Aralık 1922'de başlamıştır. Bu oturumda İngiliz temsilcisi Lord Curzon yapmış olduğu konuşmasında; müttefiklerin savaşa giriş sebeplerinden birisinin Hristiyan azınlıklar ve özellikle Ermenilerin korunması ve kurtarılması olduğunu, bu konuda Ermenilere verilmiş sözler olduğunu, bir zamanlar Türkiye'de 3 milyona yakın Ermeni nüfustan 130 bin kişi kadar kaldığını belirtmiş; Ermenilerin korunması ve sorunun çözümü için Türkiye topraklarında ister Kuzeydoğu Anadolu'da, isterse Kilikya'nın güneydoğusu ile Suriye sınırları arasında bir Ermeni yurdu kurulmasını teklif etmiştir. Lord Curzon'dan sonra konuşan Fransız ve İtalyan temsilcileri de onu destekleyen konuşmalar yapmışlardır.[5] Konferansa gözlemci olarak katılan ABD heyeti de Ermenilerle ilgili konularda aktif bir tavır takınmıştır.[6]

Konferansta Ermenilerle ilgili taleplere ve iddialara Türk heyeti başkanı İsmet Paşa verdiği cevapta; Ermeni katliamı ve Ermeni nüfusu konularında verilen rakamların gerçek dışı olduğunu, bütün kaynaklarda Türkiye'deki Ermeni nüfusunun 1.300.000 - 1.500.000 arasında olduğunu belirterek iddiaları reddetmiştir. Ermeni yurdu konusunda ise, Türkiye'de kalmak isteyen Ermenilerin Türklerle kardeşçe yaşayabileceklerini; ancak Türkiye'nin bir parçası

3 Talimat metni için bkz. **Atatürk'ün Milli Dış Politikası (1919-1923)**, C 1, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1981, s. 494-498.

4 Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi,** 2. Baskı, İstanbul, Belge Yay., 1987, s. 710-714; Ömer Turan, "Lozan Barış Görüşmelerinde Ermeni Sorunu", *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, ed. Türkkaya Ataöv, TBMM Kültür,Sanat ve Yayın Kurulu Yay., Ankara, 2002, s. 202-203.

5 Geniş bilgi için bkz. **Lozan Barış Konferansı/ Tutanaklar, Belgeler,** çev. Seha L. Meray, T.1. , C 1. , K. 1. , Ankara, A. Ü. Siyasal Bilgiler Fak. Yay., 1969, s. 180-187.

6 Turan, **a.g.m.,** s. 199-200.

olan bir toprağın Ermeni yurdu kurulmak üzere ayrılmasının Türkiye'nin bölünmesi yönünde yeni bir girişin sayılacağını vurgulayarak bu teklifi kesin bir dille reddetmiştir.[7] Konferansta daha sonra Ermeni konusu tali komisyonda gündeme gelmiştir. Ancak tali komisyondaki Türk temsilci Rıza Nur diplomatik kuralları dahi hiçe sayarak bu talepleri sert bir şekilde reddetmiştir. Lozan'da Türk heyetinin kararlı tavrına karşılık Batılı devletler Ermeniler için konferansın kesilmesini göze alamamışlardır.[8]

Sonuçta; Lozan'da diğer konularda da uzlaşma sağlanmasıyla birlikte 24 Temmuz 1923'te antlaşma imzalanmıştır. Lozan Antlaşması'nda Ermenilerle doğrudan ilgili bir hükme yer verilmemiştir. Ancak genel ve dolaylı olarak azınlıklarla ilgili hükümler ile uyrukluk konuları Ermenileri de ilgilendirmektedir. Lozan Antlaşması ile Ermeni sorununun sona ermiş olduğu aslında Batılı devletlere de teyit ettirilmiştir.

Lozan Antlaşması ile herhangi bir şey elde edemeyen Ermeni siyasileri Lozan'ın geçersiz olduğunu iddia ederek, Sevr Antlaşması'nın uygulanmasını talep etmeye başlamışlardır.[9]

Lozan Barış Antlaşması'ndan sonra, Türkiye bir taraftan radikal inkılâplarla yapısal değişikliklere giderken, diğer taraftan Lozan'da kesin çözüme kavuşturulamayan sorunlarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Bu sorunların çözümüne paralel olarak aktif bir şekilde bölgesel ve uluslararası işbirliğine katılmaya başlayan Türkiye; anti revizyonist ve barışçı bir politika izlemeye başlamıştır. Bu çerçevede ilişkilerini geçmişin anıları üzerine kurmamak için özel bir hassasiyet göstermiştir. Ermeni Sorunu da dâhil olmak üzere diğer toplum ve devletlerle yaşanan acıları unutmaya ve unutturmaya çalışmıştır. Yeni nesilleri bu anlayışla yetiştirmiştir. Ne yazık ki Ermeniler bu yaklaşımı paylaşmamışlar ve Türklerin unutma merkezli yaklaşımının tam tersini benimsemişlerdir. Geçmiş olayları zaman zaman abartarak adeta bir efsane haline getiren Ermeniler bu sayede acıları sürekli canlı tutmayı, her geçen gün bu acıları artırmayı başarmışlardır.[10]

---

7 Geniş bilgi için bkz. **Lozan Tutanakları,** T.1. , C 1., K.1. , s. 198-222.

8 Geniş bilgi ve değerlendirme için bkz. Temuçin F. Ertan, " Lozan Konferansında Ermeni Sorunu", **KÖK Araştırmalar,** C 2, S 2 (Güz-2000), s. 220-221; Turan, a.g.m., s. 207-213.

9 Gündüz Aktan, "Lozan Barış Antlaşması ve Ermeni Sorunu", **Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler,** (Der: Ömer Engin Lütem), ASAM Yay., Ankara, 2007, s. 25.

10 Sedat Laçiner, **Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası,** Uşak Yayınları, Ankara, 2008, s. 84.

1920'li yıllarda Ermeniler dünyanın birçok ülkesine dağılmış bir millet görünümündedir. Ermenistan'da yaşayan Ermenilerden daha fazlası diğer Sovyet Cumhuriyetleri, ABD, Kanada, Brezilya, Arjantin, Fransa, Lübnan, Suriye, İran, Kıbrıs, Yunanistan ve Mısır gibi ülkelerde yaşamaktadırlar.[11] Dünyaya yayılan Diaspora Ermenileri gittikleri ülkelere alışmak ve yerleşmek kaygısı içinde siyasi faaliyetlere nispeten az yer vermişlerdir. Lozan'dan sonra Ermeni Sorununun ortaya çıkmasının sorumlusu olan Rusya, Fransa ve İngiltere gibi büyük devletler de Ermenilerle ilgilenmekten kısmen vazgeçmişlerdir. Bu dönemde Bağımsız Ermeni Devleti de ortadan kalktığı için Ermenilerden çok az bahsedilmiştir. Ancak zaman zaman Taşnakların öncülüğünde Diaspora Ermenileri Türkiye aleyhinde faaliyette bulunmuşlardır. Bu faaliyetler içinde özellikle ABD'nin yeni Türk devleti ile 6 Ağustos 1923 tarihinde Lozan'da imzaladığı Dostluk ve Ticaret Antlaşması'nın kongre tarafından onaylanmaması için yürüttükleri faaliyetler[12] ile Fransa mandaterliği altında bulunan Suriye ve Lübnan'da Hoybun Cemiyeti ile ittifak yaparak Türkiye aleyhindeki bölücü faaliyetlere verdikleri desteği saymak mümkündür.[13] İki savaş arası dönemde Taşnaklar, diğer Ermeni siyasi partilerine karşı üstünlüklerini diaspora'da da korumuşlar ve Ermeni milliyetçiliğinin temsilcisi olarak Türkiye aleyhindeki faaliyetlerin odak noktasını oluşturmuşlardır. Ancak bu dönemde gerek uluslararası konjonktürün uygun olmaması, gerekse birinci kuşak Ermenilerin (Taşnaklar hariç) Türklerden torunları kadar nefret etmemesi sebebiyle Ermeni faaliyetleri çok etkili olmamıştır. Ermenilerde ikinci, üçüncü kuşaklar giderek Türklerden daha fazla nefret etmeye başlamışlardır. Yani 1915'ten uzaklaştıkça kin ve nefret duyguları azalması gerekirken artmaktadır. Türklerden en fazla nefret edenler, hayatlarında bir Türk bile görmemiş olan üçüncü kuşak Ermenilerdir. Nitekim Türk diplomatlarının katilleri de bu kuşak arasından çıkmıştır. Bu durumu anlamak için Ermeni faaliyetleri ve Diaspora'nın geçirmiş olduğu siyasi ve toplumsal değişimi incelemek gerekir.

Öncelikle Sovyet yönetimindeki Ermeniler Stalin tarafından bilinçli bir devlet politikası ile Türkiye'ye karşı yönlendirilmişlerdir. Sovyetler Birliği tüm dünyaya Ermenilerin anavatanının Sovyet Ermenistan'ı olduğunu iddia

11 Laçiner, **a.g.e.,** s. 86-87.

12 Bu antlaşma 1927 yılında imzalanabilmiştir. Bilal Şimşir, "Amerika'da Ermeni Propagandası ve Büyükelçi Ahmet Rüstem Bey", **Ermeni Araştırmaları,** Sayı 2 (2001), s. 45-46.

13 Geniş bilgi bkz. Yusuf Sarınay, "Hoybun Cemiyeti ve Türkiye'ye Karşı Faaliyetleri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,** C XIV, S 40, Mart 1998, s. 207-244.

etmiş ve tüm Ermeni sorunlarında Erivan'ın dolayısıyla Moskova'nın yetkili olmasını hedeflemiştir. Moskova'da yapılan konferanslar ve bir takım derneklerin yürüttüğü kampanya ile uluslararası kuruluşlar ve basına Ermenilerin kayıplarının tazmin edilmesi konusunda bildiriler gönderilmiştir. Arkasından Türkiye'den toprak talebinin gündeme gelmesiyle (1946) devam eden kampanya, Sovyetlerin "Anavatana Dönüş" projesiyle devam etmiştir. Kampanya çerçevesinde tüm dünya Ermenileri Sovyet Ermenistanı'na davet edilmiştir. Yapılan çağrılarda Ermenilerin vatanlarının Ermenistan'da olduğu, ileride Türkiye'deki Ermeni vilayetlerinin de katılmasıyla bu vatanın büyüyeceği tezi işlenmiştir. Bu kampanya çerçevesinde birçok ülkeden 100 bin kadar Ermeni, Sovyet Ermenistanı'na göç etmiştir.[14] Bu kampanyanın bir uzantısı olarak 4 Mayıs 1947'de New York'ta yapılan Dünya Ermenileri Kongresi, BM'ye Ermenilerin gerçek temsilcisinin Sovyet Ermenistan'ı olduğunu ve Türkiye'nin onun taleplerini yerine getirmesi gerektiğini belirten bir çağrıda bulunmuştur. Sovyetler Birliği'nin yürüttüğü bu faaliyetler sonucu Hınçak'ın ön plana çıktığı komünizm-Ermeni bağlantısı soykırım iddialarında aktif bir rol oynamış, bu bağlantı sadece Sovyetler Birliği'nde değil, başta Lübnan olmak üzere Ortadoğu ülkeleri ve Ermesi Diasporalarında da hissettirilmiştir. Bu faaliyetler Lübnan'da ASALA militanlarının KGB uzmanları tarafından eğitilmesine kadar uzanmıştır.[15]

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Diasporada Ermeni milliyetçiliğinin süratle güçlenmeye başladığını görüyoruz. O dönemde ABD, İngiltere, Fransa, Arjantin gibi ülkelerde yaşayan Ermeni diasporası; dil, din, hayat tarzı gibi Ermeni kimliğinin önemli unsurların ikinci ve üçüncü kuşak Ermenilerde yok olamaya başladığını, yani asimilasyona uğradıklarını fark etmeye başlamışlardır. Özellikle Batılı ülkelerde Ermeni kimliğinin erimesinden dolayı var oluş tehdidi yaşamaya başlayan Ermeni Kilisesi, Taşnak Partisi ve Ermeni kuruluşları Ermeni kimliğini canlı tutacak bir formül olarak Ermenileri bir arada tutacak, asimilasyonu önleyecek unsurlar bulma, eğer yoksa bunları yaratma çabasına girmişlerdir. Bulunan çare Holokost'un[16] Yahudilere sağladığı prestij ile İsrail devletinin kurulmasında oynadığı rol dikkate alınarak, 1915 sevk ve iskanının Yahudi Soykırımı ile aynı nitelikleri taşıdığını ileri sürüp

14 Geniş bilgi için bkz. Ayten Sezer, **Arşiv Belgeleri Işığında Yurtdışındaki Ermenilerin Türkiye'ye Yönelik Faaliyetleri,** Siyasal Kitabevi Yay., Ankara, 2006, s. 118-136.

15 Laçiner, **a.g.e.,** s. 121-137.

16 Soykırım.

"Ermeni Soykırımı" yaratmaya çalışmak olmuştur.[17] 1950'lerin başlarından itibaren başta Ermeni Kilisesi olmak üzere, Ermeni okulları, siyasi partileri ve dernekleri Türklerin Ermenileri soykırıma uğrattıkları temasını sürekli işlemeye başlamışlardır. Böylece Ermeni kimliği soykırım efsanesi üzerine oturtulmuştur. İkinci ve üçüncü nesil Ermenilere atalarının Türkler tarafından yok edilmek istendikleri, 1.5 milyon Ermeninin bu soykırımda yok edildiği ve Türklerin suçlarını inkar ettikleri sürekli anlatılmıştır. Bu tür beyin yıkama faaliyeti sonucunda Diasporadaki ikinci ve üçüncü nesil Ermeniler tanımadıkları Türklere nefret derecesinde düşmanlık beslemeye başlamışlardır. [18]

Ermeni Kilisesi'nin 1915 olayları ile Nuh Tufanı arasında bağlantı kurmaya çalışması da Ermeni kimliğinde büyük felaketleri atlatıp hayatta kalmayı başarabilmiş "mağdur ulus" imajını güçlendirmiştir. Böylece 1915 olaylarının Ermeniler için "seçilmiş travma" olarak işlev gördüğünü, Ermeni kimliğinin güçlenmesinde önemli bir rol oynadığını, özellikle diasporadaki Ermeniler için önemli bir 'biz'lik duygusu kaynağı oluşturduğunu söylemek mümkündür.[19]

Yapılan propagandalar sonucu güç kazanan Ermeni milliyetçiliği sadece Sovyet Ermenistanı'nda değil, tüm dünya Ermenileri arasında güçlenmeye başlamıştır. Ermeni milliyetçiliğini yeniden dirilten unsur soykırım iddiaları ve Türk düşmanlığı olmuştur.

1965 yılı Ermeni sorununda önemli bir dönüm noktası olarak değerlendirilebilir. 1915 olaylarının 50. yıl dönümü gerekçe gösterilerek dünyanın birçok ülkesinde törenler ve gösteriler yapılmıştır.

1965 yılında yapılan gösteriler Ermenistan, Lübnan ve ABD başta olmak üzere eş zamanlı olarak birçok ülkede yapılmıştır. Aynı yıl dünyanın dört bir yanında Ermeni soykırımını anma anıtlarının açılması kampanyası düzenlemiştir. Böylece 1965 yılında Ermeniler küresel bir kampanya başlatmışlardır. Soykırım iddialarının diaspora Ermenilerinin kimliklerinin korunması yanında siyasi amaç için de ortaya atıldığı görülmektedir.[20] Bu amaç Türkiye'den tazminat almak ve Doğu Anadolu bölgesinde bazı toprakların Ermenistan'a verilmesini sağlamaya yöneliktir.

---

17 Ömer Engin Lütem, "Lozan'dan Sonra Ermeni Sorunu", **Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler,** ASAM Yay., Ankara, 2007, s. 36.

18 Lütem, **a.g.e.,** s. 37.

19 F. Sevinç Göral Alkan, "Psikoloji ve Psikanaliz Penceresinden Türk - Ermeni Meselesi Mağduriyet Psikolojisi ve Büyük Grup Kimliğinin Etkisi" **Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler,** ASAM Yay., Ankara, 2007, s. 196-197.

20 Laçiner, **a.g.e.,** s. 147-155.

Böylece yeniden canlanan Ermeni milliyetçiliği 1970 ve 1980'lerde 32'si Türk diplomatı ve yakınları olmak üzere toplam 70 kişinin öldürülmesi ve 524 kişinin yaralanmasına yol açan Ermeni terörünü yaratmıştır. Terör hareketlerinin Türkiye ile Yunanistan ilişkilerinin Kıbrıs Barış Harekâtı sonucu ortaya çıkan gerilim ve Türkiye ile Suriye arasında gerginleşen ilişkilere paralel olarak gelişmesi gözlerden kaçmamalıdır. Türk diplomatlarını şehit eden ASALA terör örgütünün Lübnan, Suriye ve Yunanistan bağlantılarının sebebi yukarıda bahsedilen güç politikalarıdır. Ayrıca Suriye ve Lübnan ayağında Sovyet desteği de söz konusudur. [21]

ASALA terör eylemleri durduktan sonra diaspora Ermenilerinin propaganda faaliyetlerinin çok arttığı görülmektedir. Bu faaliyetlerin amacı Ermenilerin soykırıma uğramış oldukları iddiasını dünya çapında mümkün olduğu kadar fazla duyurmak ve bazı ülke parlamentolarının "soykırımı" tanıyan kararlar almasını sağlamaya çalışmaktır. Bu siyasi kampanyaya paralel olarak kitap ve makale yayınları artmış, birçok ülkede çeşitli sergiler ve konferanslar düzenlenmiş, belgesel ve konulu filmler yapılarak tüm dünya etkilenmeye çalışılmıştır. Bu propaganda sonucu 1965 yılında Uruguay meclisinin aldığı kararla başlayan parlamentolar tarafından tarih yazma kampanyası GKRY, Arjantin, Yunanistan, Lübnan, Kanada, Fransa, Belçika vb. parlamentolarda alınan karar 20'ye ulaşmıştır.[22] Dolayısıyla 2000'li yıllarda artan parlamento kararlarına paralel olarak Ermeni sorunu tamamen siyasallaşmaya, diğer bir deyimle uluslararası bir konu haline dönüşmeye başlamıştır. Bölgesel ve küresel güçler Ermeni sorununu Türkiye'ye karşı bir kart olarak kullanmaya başlamışlardır. Ayrıca Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlığına kavuşan Ermenistan da soykırım iddialarını devletin resmi politikası haline getirmiştir.

Türkiye, Ermenilerin bütün dünyada yürüttükleri faaliyetleri takip etmekle beraber, uzunca bir süre olaylara sessiz kalmayı tercih etmiş, sınırlı sayıda yayın yapmakla yetinmiş, olaylar terör boyutuna varıncaya kadar cevap vermemiştir. Türkiye'nin sessizliğinin kabulden ileri geldiği gibi genel bir kanaat dünya kamuoyuna yerleşmeye başlamıştır. Türkiye uzun bir süre sessiz kaldıktan sonra konunun ağırlıklı olarak arşiv ve tarih boyutuna odaklanmıştır.

---

21 Geniş bilgi için bkz. Y. Atila Şehirli, "Asala'nın Ortaya Çıkışı, Eylemleri, İlişkileri ve Sonu", **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri,** ed. İ. Bal-M. Çufalı, Ankara, 2006, s. 653-667. Ayrıca şehit edilen Türk diplomatları için bkz. Bilal Şimşir, **Şehit Diplomatlarımız (1973-1994),** Bilgi Yayınevi, Ankara, 2000.

22 Parlamento kararları için bkz. **Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler,** ASAM Yay., Ankara, 2007, s. 331-377.

Böylece başlayan çalışmalar sonucu arşivlerde tasnif faaliyetleri hızlandırılarak araştırmacılara açılmış, Ermeni konusunda çok sayıda bilimsel çalışma yapılmış, birçok uzman yetişmiştir.[23] Bilimsel çalışmalara paralel olarak Ermeni konusu dünya kamuoyuna anlatılmaya çalışılmıştır.

SONUÇ

Tehcirin 100. yılı yaklaşırken öncelikle Ermeni diasporasının faaliyetleri sonucu, Ermeni tarafında oluşan ve propaganda ile başta Batılı ülkeler olmak üzere, bütün dünyaya sirayet ettirilen tek taraflı bir hafıza oluşturulmuştur. Ermeni iddialarını çeşitli uluslararası platformlarda ve meclislerde tarihi bir hakikatin tescili statüsünde oylanarak bağlayıcı bir karara dönüştürülmesi; özü itibariyle bir "Ermeni soykırım tarihi inşa etme" süreci olmuştur. Bu yaklaşım ile arzulanan soykırım mitosu, olgusal hakikatin yerine geçmektedir. Bunun yasama organları tarafından onaylanması bu konuda daha sonradan araştırma yapma, arşivlere gidip belgelere başvurma yolunu büyük ölçüde kapatmaya yöneliktir. Burada söz konusu olan tarih inşası tasviri ve bilme amaçlı değil, hesap sorma amaçlı, yargılayıcı ve mahkûm edicidir.[24]

Ermeni tarafı uluslararası siyasi baskılarla Türkiye'yi suçluluk psikolojisine sokmaya çalışmaktadır. Buna düşülmemesi gerekir. Bu konuda özgüven şarttır. Savunma psikolojisine düşmeden tarihte yaşanmış bu olayın her aşamasını özgüven içinde konuşmaya, tartışmaya hazır olduğumuzu ilan etmeliyiz.

Soykırım iddialarını artık siyasi bir iman konusu haline getiren Ermeni tarafı gelinen noktayı kazanılmış bir zafer olarak görmektedir, Türkiye'nin Ermenistan'a yaptığı ortak tarih komisyonu kurulması teklifinde olduğu gibi konuyu tartışmak istememektedir. Bu sebeple akademik olarak konuyu tartışmaya açabilmek çok önemlidir. Bunu yaparken Ermenilerin oluşturduğu tek taraflı hafızayı sorgulayabilecek, olayları tartışmaya açabilecek (konunun uluslararası ilişkiler ve siyasi yönü ile propaganda boyutunu ihmal etmeden) yeni bilimsel yaklaşımlar geliştirilmelidir. Bu çerçevede; savunma psikolojisi terk edilerek bilimsel yayınlarda evrensel bir anlayış ve dil kullanılmalı, en önemlisi 1915 olaylarının Ermeni ve Batı kamuoyunda oluşturduğu istisna duygusunu tartışmaya açabilecek ve ortadan kaldırabilecek yeni bir bakış açısıyla Ermeni konusu ele alınmalıdır.

23 Yayınların listesi için bkz. Hikmet Özdemir, **Ermeni İddiaları Karşısında Türkiye'nin Birikimi,** TBMM Yayınları, Ankara, 2008, s. 76-142.

24 Nuri Bilgin, " Ermeni Soykırım İddiaları ve Tarihin İnşası", **Ermeni Soykırımı İddiaları,** Der: Mustafa Çalık, Cedit Neşriyat, Ankara, 2006, s. 109-110.

LOZAN ANTLAŞMASI VE SONRASINDA DIŞ POLİTİKA EKSENİNDE İSTANBUL RUM ORTODOKS PATRİKHANESİ

Adnan SOFUOĞLU- Seyfi YILDIRIM*

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e dış politikanın süreklilikleri yanında çeşitli açılardan önemli değişenleri de bulunmaktadır. Her şeyden önce Cumhuriyet kurulduğunda nüfus yapısının önceki döneme göre artık oldukça homojen bir yapıya ulaşması, Osmanlı Hariciyesi'nin başını ağrıtan ve yürüttüğü politikaları ciddi şekilde etkileyen gayr-i Müslim nüfusun azalması Cumhuriyet dönemi dış politika stratejisini derinden etkileyen önemli bir unsur olmuştur. İkinci bir değişkense Türkiye sınırlarının ulus-devlet yapısı ile daha doğal, daha güvenli bir hale gelmesi ile Türkiye'de yaşayan toplumun birlik ve beraberlik açısından daha güçlü bir durumda olmasıdır. Bunlar ülkeyi güçlendiren hususlardır. Türk Hariciyesi artık çok geniş bir coğrafyanın milli coğrafya dışında kalmasıyla da birçok problemle de artık birincil derecede uğraşmayacak durumundadır. Buna göre Osmanlı döneminde gayr-i Müslim tebaa ile ilgili hususlar dış politikanın güncel ve en önemli problemlerinden iken, artık bu husus Cumhuriyet döneminde güncelliğini ve önemini kaybedecektir.

Bunların yanı sıra Osmanlı döneminde oluşturulan dış politika dengelerinin sağlam bir şekilde yeniden düzenlenmesi ve yeni dönemde de devam ettirilebilmesi öncelikle Lozan Antlaşması'nın uygulanması sırasında ortaya çıkan birtakım pürüzlerin çözülmesini gerektirecektir. 1923'lerden 1930'lara doğru batıya yönelen barışçı bir özellik arz eden Türk dış politikası, Lozan Konferansı'nda halledilememiş olan Musul Meselesi ya da barış şartlarının yerine getirmesi esnasında ortaya çıkacak olan *Etabli, Kapitülasyonlar ve azınlık/yabancı okulları* gibi problemler üzerinde yoğunlaşacaktır. Bir taraftan barışçıl tavrı bozmadan diğer taraftan da tam bağımsızlık ilkesinin getirdiği hassasiyetlerin yörüngesinde bu problemleri çözümlemeye yoğunlaşacaktır.

* Prof. Dr - Doç., Dr. Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü öğretim üyeleri.

Lozan'da belirlenen daraltılmış statüsü nedeniyle ilk etapta Türk dış politikasının temel problemleri arasında görülmeyen Patrikhane'nin durumu, Cumhuriyet tarihi boyunca aynı şekilde süren ve istikrarlı bir durum olmaktan oldukça uzak bir şekilde, ortaya çıkan şartlara bağlı olarak dalgalanmalar arz etmiştir. Bu anlamda konu Türk-Yunan, Türkiye-ABD-Rusya, Türkiye-Batı/Avrupa Birliği, Türkiye-Balkanlar gibi geniş bir coğrafyanın ikili ve çok taraflı ilişkileri çerçevesinde ele alınıp incelenecektir.

19. yüzyıldan bu yana Osmanlı Hariciyesi'nin takip ettiği denge politikaları I. Dünya Savaşı öncesi ve hemen sonrasında yeni şekiller almasına rağmen genel olarak Cumhuriyet döneminde de çeşitli şekillerde devam ettirildi.[1] Cumhuriyet dönemi Türk dış politikası ilk dönemlerinde Osmanlı Hariciyesi'nin temel hassasiyet ve ilkelerini devralmış ve bu açıdan bir süreklilik arz etmiştir. Bu çerçevede Osmanlı son döneminde, Patrikhane-devlet konularında daha önce oluşan ve genel itibariyle oldukça olumsuz bir mahiyet arz eden birtakım kanaatlerin Cumhuriyet döneminde de devam ettiği görülmektedir. Bu devamlılığın Patrikhane'nin devletin zayıfladığı dönemden itibaren ve özellikle Mütareke döneminde izlediği Yunanistan yanlısı tavır ve politikaları, izlediği siyasi manevralar, bu kanaatleri pekiştirmiş, bütün bu yaşananlar ise gerek Lozan Antlaşması görüşmelerinde gerekse Cumhuriyet döneminde Patrikhane'ye karşı takınılan tavrın oluşmasında etkili olmuştur. Geçmişte yaşanan bu hadiselerin bir sonucu olarak Azınlıklar ve bu meselenin önemli bir uzantısı olarak Patrikhane ile ilgili niyet ve tutumlar, Lozan sürecinde açık bir şekilde ortaya konulacaktır. Lozan Antlaşması'nda Patrikhane ile ilgili olarak belirlenen statünün devam ettirilmesi ve Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin bir daha Osmanlı dönemindeki gibi bir statüye getirilmemesi konusu gerek iç gerekse dış politikada hassasiyet gösterilen hususlardan birisi olmuştur.

Lozan'da Türk Heyeti TBMM'nin de arzu ettiği şekilde Patrikhane'nin Türkiye dışına çıkarılmasını sağlamaya çalışmıştır. Ancak oldukça uzun ve oldukça tartışmalı geçen görüşmeler sonucunda Patrikhane'nin, "denetlenebilir ve kontrol edilebilir bir şekilde" "imtiyazat-ı kadimelerinden" yani başta siyasi olmak üzere diğer birçok yetkilerinden sarf-ı nazar etmiş olarak sadece İstanbul'da yaşayan Rumların "Başpapazlığını" yapması şartıyla Türkiye'de kalması kabul edilmiştir.[2]

---

1 **Türk Dış Politikası**, (Editör: Baskın Oran), Cilt I: 1919-1980, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 23.

2 Lozan'da konu Azınlıklar Alt Komisyonu'nda görüşülmüştür. Dr. Rıza Nur, ko-

Dış politikada Lozan'la belirlenen statüsünün yanında, iç politikada, dinin devlet işlerindeki müdahale ve etkisinin azaltılması yönündeki politika ve uygulamaların Patrikhane'nin önemini azaltmıştır. Aynı zamanda mübadele ile birlikte cemaati olan Ortodoks nüfusun ülkeyi terk etmesi de Patrikhane'nin devlet ile olan ilişkilerinde önemli bir etken olacak ve bu durum, Patrikhane'nin nüfuzunun kırılmasında etkili olacaktır. Ancak daha sonraları Cumhuriyet dönemi dış politikasında ortaya çıkan çeşitli gelişmeler Patrikhane'nin Lozan Konferansı sırasında oluşan yeni statüsünü esnetecek durumları da beraberinde getirecektir. Bu çerçevede Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren Patrikhane zaman zaman dış politikayı etkileyen ve aynı zamanda da bu politikalardan etkilenen bir kurum olacaktır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında ülkede hızlı ve radikal bir dönüşüm rüzgârının estiği, bu rüzgârın en önemli kaynağının batı dünyası olduğu gerçeği göz önüne alındığında ortaya çıkan yeni durumlar Patrikhane konusunda dikkatli bir tavır izlenmesi gerektiğini ortaya koyacaktır. Lozan'da da görüldüğü üzere Muasır Batı'nın mezhepdaş olmasa bile Hristiyanlığın en köklü kurumlarından biri olan Patrikhane konusundaki hassasiyetleri, dış politika hamlelerinde göz önüne alınması gereken önemli hususlardan biri olacaktır.

Cumhuriyetin kuruluşundan 1930'lara kadar geçen süreçte devlet ve patrikhane arasındaki münasebetlerin işleyişinde Patrikhane ile ilgili olarak Osmanlı'dan Cumhuriyete hissedilen olumsuz duygu ve düşüncelerin etkili olduğu görülmektedir. Bu dönem Lozan'la ilgili olarak ortaya konulan hususlarla ilgili olarak Bu çerçevede Lozan'da ortaya çıkan statüye göre İstanbul doğumlu olanların Patrik seçilebileceği şeklindeki uygulama ile ilgili olarak ortaya çıkan problemler dış politikaya yansıyacaktır. Şöyle ki, 1925 yılında seçilen Patrik Konstantin Araboğlu'nun İstanbul doğumlu olmaması sebe-

misyona verdiği yazılı bildiride; her zaman siyasal bir organ olan Patrikliğin, Türkiye'de halifelik ve devletin birbirinden ayrılmasının bir sonucu olarak din adamları sınıfının en büyük başının, gelecekte yalnız ruhani işlerle uğraşmalarının zorunluğu olduğunu, Patrikliğin de yararlana geldiği siyasal ayrıcalıkların ve kendisine organik bakımdan bağlı kurumların ortadan kalkmasından sonra, varlık nedenini yitirdiğini ortaya koydu. Bu çerçevede Patrikliğin Türkiye dışına çıkarılması önerisi de Müttefik devletlerin temsilcilerinin büyük itirazı ile karşılaştı. Yapılan pazarlıklar sonucunda Patrikhane siyasi tüm hak ve yetkilerinden arınmış, sadece dini bir kurum olarak İstanbul'daki varlığını sürdürebilecekti. Oran, **a.g.e.**, C I, s. 334-335; Seyfi Yıldırım-Adnan Sofuoğlu, **Siyasi Faaliyetleriyle Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesi**, Köksav Yayınları, s. 189 vd.

biyle mübadele kapsamına alınması ve sınır dışına çıkarılması dış politikada ciddi bir gerginlik yaratmıştır. Ancak ardından 1925 Mayısı'nda Basil Georgiadis'in Patrik seçilmesi, mübadeleyle ilgili mülk problemlerinin 1926 yılında imzalanan antlaşmayla birlikte halledilmesi ve Musul konusunun bir karara bağlanmasıyla birlikte gerginliğin azalması, batı ülkeleri ile özellikle de Yunanistan'la olan diplomatik ilişkilerin başlamasının yolunu açmıştır. Böylece karşılıklı olarak büyükelçiler atanmaya başlanmıştır.[3] Cevdet Bey 1925 yılında ilk Türk Büyükelçisi olarak Atina'ya gönderilmiştir. Diğer taraftan 1926 yılında Patrikhane'nin müstakil diğer Ortodoks kiliselerinin ruhani liderleri ile İstanbul'da toplantı yapma isteğini ortaya koyan resmi bir belgede, Patrikhane'den "Fener Başpapazlığı" olarak bahsedilmesi, ayrıca aynı tarihlerde Patrikhane'nin Heybeliada Ruhban Okulu'nda bütün Ortodoksluk camiasının davetli olduğu bir "Sen Sinod" toplaması teşebbüsünün reddedilmesi devletin Patrikhane'yi Lozan'da belirlenen çerçeve içerisinde tutmak istediğini gösteren gelişmeler olarak ortaya çıkmaktadır.

1930'lu yıllar Patrikhane ile ilgili olarak Cumhuriyetin ilk dönemindeki yaklaşımların yerini daha ılımlı bir şekle dönüştüğü ve bu konuda bir kırılmanın yaşandığı yıllardır. 1930'lu yıllarda Türk dış politikasını derinden etkileyen hususlar; Balkanlar'daki gelişmeler ve Sovyet Rusya ile Avrupa'nın aynı anda hassas ilişkiler içinde tutulduğu çok yönlü bir denge politikasının sürdürülebilmesiydi. Bu dönemde daha çok Avrupa merkezli yeni ve oldukça tehlikeli bir rekabet ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra, Yunanistan'ın güneyinde İtalya'nın, kuzeyinde de Macaristan ve Bulgaristan'ın izlediği revizyonist politikaların ve Almanya'nın yeni toprak talepleri ile belirginleşen saldırgan tutumları diğer bölge ülkelerini ve özellikle Türkiye ve Yunanistan'ı birbirine yaklaştırmıştır.

Bu da Patrikhane'nin konumunu etkileyen bir etkiye sahip olacaktır. Böyle bir ortamda Yunanistan, Yugoslavya, Romanya ve Türkiye Atina'da birbirlerinin sınırlarını karşılıklı olarak tanıyan Balkan Antantı'nı imzaladılar. Bu gelişmenin yanı sıra 1928 ile 1933 arasında yeniden iktidar olan Venizelos'un Türkiye ile sağlanacak bir iş birliğinin ülkesine güvenlik açısından önemli katkılar sağlayacağı düşüncesi ve bu düşünce ile yaptığı girişimler Patrikhane ile ilgili hususları da derinden etkilemiştir.

3 William Hale, **Türk Dış Politikası 1774-2000**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2003, s. 51.

Bu şekilde Türkiye ve Yunanistan arasında konjonktürel olarak ortaya çıkan yumuşamanın etkisiyle daha önce resmî yazışmalarda ve basında "başpapaz" unvanı kullanılırken, Atatürk'ün 7 Ocak 1930'da seçilen Patrik II. Fatios'a çektiği bir kutlama telgrafında, "Fener'deki Ortodoks Patriği" ifadesi kullanılmıştır. Bundan sonra da hitap şekli bu şekilde devam edecektir. İki ülke arasındaki bu dostane ilişkiler sebebiyle 1931 yılında Yunanistan Başbakanı Venizelos'un 1933 ve 1934 yıllarında Türkiye'yi ziyaret eden Çaldaris'in Patrikhane'yi ziyaretlerine müsaade edilecektir. Bu ortamdan istifade ile 1936 yılında Patrik seçilen Venyamin, 1936 yılında Hz. İsa'nın doğum günü yortusu sebebiyle bütün dünya Ortodokslarına hitaben kaleme aldığı ve İtalyan Bari radyosu tarafından yayımlanan bildiride, imza kısmına *Konstantinople Patriki* ibaresini kullanacaktır.[4]

Bu çerçevede Patrik Venyamin döneminde Patrikhane tarafından Arnavut ve Bulgar kiliselerinin otosefalliğinin tanınması, 1940 yılında Cumhuriyet döneminde ilk defa bir diplomatın (İngiliz Büyükelçisi) patrikhaneyi ziyaret etmesi önemli sayılacak faaliyetler arasındadır.[5] Bu arada 1917 yılında Patriklik makamına[6] getirilen Rus Ortodoks Patriği Tihon'un 1928'de ölümünden sonra yerine başkası seçilmemiş olması sebebiyle Ortodoks dünyada ciddi bir boşluğun doğması Finlandiya, Litvanya, Letonya, Polonya, Çekoslovakya ve Macaristan Ortodoks kiliseleri Fener Patrikhanesi ile yakın temaslar kurup iş birliğinde olmasını beraberinde getirmiştir.

---

4 Hülya Eker, "Cumhuriyet Döneminden Günümüze Fener Rum Patrikhanesinin Faaliyetleri", **Silahlı Kuvvetler Dergisi**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Sayı: 383, Ocak 2005, Yıl: 124, s. 34.
27 Ekim 1930'da Türkiye'yi ziyaret eden Yunanistan Başbakanı Venizelos ile Dışişleri Bakanı Mihalokopalos, Ankara'da törenle karşılandı. Türkiye ve Yunanistan arasında imzalanan Dostluk ve Hakemlik Antlaşması'ndan sonra Balkanlar'da barış ve güvenliği sağlamak için Türkiye ile yeni bir antlaşma yapmak istediler. Bu amaçla Yunanistan Başbakanı Chaldaris ile Dışişleri Bakanı Maximos Ankara'ya geldi. Burada Türkiye ile Yunanistan arasında İçten (Samimiyet) Antlaşması 14 Eylül 1933'te imzalandı. Ahmet Eyicil, "Atatürk Devrinde Türkiye'nin Balkan Politikası", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XX, S 59, ss. 335-367.

5 Elçin Macar, **Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 52.

6 1917-1918 yıllarında toplanan Rus Kutsal Konseyi'nde Moskova Metropoliti Tihon Belavin Rus Kilisesi'ne 18 Kasım 1917 tarihinde patrik olarak seçilmiştir. Tahir Aşırov, **Tarihten Günümüze Rus Ortodoks Kilisesi**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2002, s. 55.

Bu ortamda Patrikhane Sovyet Rusya'nın ateist odaklı politikaları sebebiyle Rus Patrikhanesi'nin zayıflaması Ortodoks dünyasında bir boşluğu da beraberinde getirmiştir. Fener Patrikhanesi bu boşluğu değerlendirerek Batı ve Orta Avrupa'daki Ortodoks kiliseleri ile Amerika ve Asya-Avustralya eksenindeki diğer bazı kiliseleri etkisi altına alarak otoritesini yeniden genişletmeye çalışacaktır. Bu dönemde Patrikhane'nin defacto bir durum olarak gerçekleştirilen bu faaliyetlerine devlet yönetimi tarafından pek müdahale edilmediği anlaşılmaktadır.[7] Bu çerçevede Fransa'da Ortodoksluğu kabul eden 500 kadar Fransız'ın Patrikhane'ye tabi olmaları hususunda bir irtibatın kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır.[8]

Bu arada 1937 yılında Türkiye'deki vakıflarla ilgili olarak çıkarılmak istenilen bir kanun çalışması Patrikhane'yi harekete geçirmiştir. Nitekim Patrikhane yetkilileri ve avukatları, bu tasarı ile ilgili olarak Türk Hükümeti ile Yunan Konsolosluğu nezdinde girişimlerde bulunacaklardır. Daha sonra Yunan Konsolosluğu da bu işe dâhil olacaktır.[9]

II. Dünya Savaşı ve sonrasında Türk dış politikası oldukça önemli değişmelere uğramıştır. Her şeyden önce daha önceki dönemde yürütülmeye çalışılan çok yönlü politikayı sürdürmek dünyada yaşanan gelişmeler çerçevesinde artık imkânsız hale gelmiştir. 1940'lı yılların sonlarına doğru dünyada yaşanan Soğuk Savaş'ın yol açtığı siyasi gerginliğin yanı sıra Sovyet Rusya lideri Stalin'in Boğazlar ve Doğu Anadolu toprakları üzerindeki hak iddiaları Türkiye'nin savaş öncesinde sürdürdüğü çok yönlü dış politikasının artık sürdürülemeyeceğini ortaya koyacaktır. Bu durum Türkiye'yi merkezinde ABD'nin yer aldığı neredeyse tek taraflı bir dış politikaya sürükleyecektir. Bu tarihlerden itibaren Türkiye'nin izlemeye başladığı dış siyaset, komşu devletlerle kuracağı ilişkilerde de temel belirleyici etken olmuştur.

Türkiye ve Yunanistan'ın 1952'de NATO'ya üye olmasıyla birlikte her iki ülke arasında ortaya çıkan yakınlaşmanın bir sonucu olarak üst düzeyde yapılan karşılıklı ziyaretlerdeki artış ve Ağustos 1952'de iki ülke arasında vize uygulamasının kaldırılması Yunanistan'dan Türkiye'ye önemli miktarda turist gelmesini sağlayacaktır. Bunların yanı sıra ABD'nin teşvikleri sonucunda ve

7 Murat Hatipoğlu, **Yakın Tarihte Türkiye ve Yunanistan 1923-1954**, Ankara, 1997, s. 61.

8 **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi BCA**, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 109.730.10.

9 **BCA**, Muamelat Evrakı, 30.10.191.308.11.

NATO'nun askeri stratejileri gereği Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasında 28 Şubat 1953'te Balkan Paktı imzalanacaktır.

Bütün bu gelişmeler Patrikhane'nin savaş sonrasında daha da rahatlayacağı bir süreci ortaya çıkaracaktır. Türkiye-Yunanistan arasında kültürel ve ticari konularda yeni anlaşma zeminlerini ortaya çıkarmıştır. Bu ortamda her iki ülkenin dış politikalarının ABD'nin izleyeceği stratejiye göre şekil alması söz konusu olacaktır. Bu gelişmelerden sonra Türkiye demokratikleşmiş Batı ülkeleriyle paralel yönde politikalar yürütecektir. Yunanistan ile kurulacak olan olumlu ilişkilerde bu durumun büyük bir etkisi daima var olmuştur. Her iki ülke de batının düşündüğü güvenlik ve yeni ekonomi sisteminde göz ardı edilemeyecek bir konumdaydı. Öte yandan bu iki ülke arasında oluşabilecek muhtemel sorunlar karşısında ABD'nin belirli bir süre içerisinde serinkanlı ve yapıcı bir yaklaşım sergilediği de bu doğrultuda değerlendirilmelidir. ABD'nin, Balkanlar'da kendi çıkarlarına uygun bir siyasi ortamın kurulabilmesi için Türk-Yunan ilişkilerine müdahale etmesi, iki ülke arasında kurulacak ittifakın oluşumunu engelleyen sorunları yumuşatmıştır.

ABD ve Sovyet Rusya arasında ortaya çıkan Soğuk Savaş'ın en önemli araçlarından birisi de "din" olmuştur. Bu durum ise Patrikhane'nin dış politika içerisindeki konumunu daha önemli bir hale getirecek ve iç politikada Patrikhane-devlet ilişkilerine aynen yansıyacaktır. Çünkü Stalin, Komünist Enternasyonalini ideolojik bir vasıta olarak kullanmanın yanı sıra Moskova Ortodoks Patrikhanesi'ni de bu yönde kullanmanın çok etkili bir stratejik atılım olacağını düşünerek 1924'ten beri boş olan Moskova Patrikliği'ne 8 Eylül 1943 Moskova metropoliti Sergey'in seçilmesini sağlamıştır.[10] Böylece Stalin Rus Patrikhanesi'ni SSCB'nin uluslararası siyasetinin bir parçası lehine getirmek istemiştir. Stalin, Rus Kilisesi'ni kullanarak Suriye, Lübnan, Filistin, Mısır ve Balkan ülkelerindeki Ortodoks cemaatleri ve kurumlarına yakınlaşmaya çalışmıştır. Savaştan önce, Patrikhane'nin etkisine giren Finlandiya, Litvanya, Letonya, Polonya, Çekoslovakya ve Macaristan Ortodoks kiliseleri, II. Dünya Savaşı'nı takiben yeniden Rus Ortodoks Patrikhanesi'nin cazibe alanına dönmüşlerdir. Rus Patriği ile heyetlerin Romanya ve Bulgaristan kiliselerini ziyaret etmesiyle bu alandaki rekabet artmaya başlamıştır. Ayrıca Rusya bu

10 Hatipoğlu, **a.g.e.**, s. 61-62. Bu Patrik döneminde yeniden din adamı yetiştirilmesi, din eğitimi verilmesi, Rus Kilisesi'nin yayın organı olan Jurnal Moskovskiy Patriarhii yayınlanmaya başlanmıştır. Aşırov, **a.g.t**., s. 66 vd.

hamlesiyle Lübnan, Suriye, Filistin ve Mısır gibi ülkelerdeki Ortodoks kiliseleri ile cemaatleri ile de yakınlık kurmak istemiştir.[11]

Rusya'nın Ortodoksluk vasıtasıyla ABD ile arasında ortaya çıkan Soğuk Savaş'ın mücadele alanlarından biri olan ve nüfusunun ekseriyeti Ortodoks olan Balkanlar'da konumunu sağlamlaştırma hamlesi Türkiye, Yunanistan ve ABD'yi rahatsız etmiş ve ABD bu hamleyi görerek karşı hamleye girişmiştir. ABD, SSCB'nin bu hamlesine Fener Rum Patrikhanesi ile cevap vermeye çalışacaktır. Amerikalı Diplomat William Christan Bullitt'in savaş sonrasında ortaya koyduğu Soğuk Savaş kuramında Tanrıtanımaz komünizme karşı dine dayalı bölgesel federasyonlar kurulması yönünde bir düşünce bulunmaktaydı. Bu çerçevede Rusların da bağlı bulunduğu Ortodoksluğu, komünizme karşı kullanmak fikri ve bu konuda Fener Rum Patrikhanesi'ni bütün Ortodoksların bağlanacağı tek odak haline getirme şeklindeki strateji uygulamaya sokuldu.

Bu politikasının en önemli aracı olan Patrikhane bu dönemde büyük önem kazanacak ve ABD bu çerçevede Patrikhaneyi "ekümenik" olarak tanımlamaya ve tanıtmaya çalışacaktır. Üstelik ABD'nin bu politikası Patrikhane'nin "ekümenik" olarak tanıtılmasına sıkı sıkıya bağlı olan bir durum olarak ortaya çıkacaktır.

Bu ortamda 21 Şubat 1946'da Fener Rum Patriği seçilen V. Maksimos'un komünist bir ideolojiye sahip olduğu, dolayısıyla Sovyet yanlısı olduğu gibi duyumların ortaya çıkması Yunanistan, Türkiye ve ABD'yi rahatsız edecek,[12] bu durumda yeni bir patrik arayışına girişilecek, netice olarak ABD'nin güvenini kazanmış olan Athenegoras üzerinde bir uzlaşma sağlanacaktır.[13] Bu arada Maksimos 1948'de istifa ettirilecektir.

Yurt dışında doğan ve Türk vatandaşı olmayan bir ismin Patrik olarak belirlenmesi ve bu konuda Yunanistan'la da bir uzlaşma arayışı iki önemli husus olmuştur. Böylece Sovyet yanlısı olarak görülen bir Patriğin istifa ettirilmesi ve yerine seçilecek Patriğin Türkiye ile Yunanistan arasında varılan bir uzlaşma ile belirlenmesi dış politikada Patrikhane'nin tekrar önemli bir unsur

11 Hülya Eker, **Cumhuriyet Döneminden Günümüze Fener Rum Patrikhanesinin Faaliyetleri**, s. 34.

12 Eker, **a.g.e.**, s. 35.

13 Macar, **a.g.e.**, s. 52.

olarak ortaya çıktığını göstermektedir. Bir Amerikan vatandaşı ve Kuzey ve Güney Amerika Başpiskoposu olan Athenegoras, Amerika Hükümeti tarafından tahsis edilen Truman'ın özel uçağıyla Türkiye'ye gelmiş ve törenle karşılanmıştır. Türkiye'ye geldikten sonra Türk vatandaşı yapılan Athenegoras'ın[14] Patrik olarak seçilerek (26 Ocak 1949), dış politikada Amerikan eksenli olarak izlenen çizgide Patrikhane'yi yeni ve daha aktif bir konuma yerleştirecektir. Bu durum Lozan'ın açıkça delinmesi anlamına gelmekteydi. Bu havanın oluşmasında, II. Dünya Savaşı sonrasında kurulan yenidünya düzeninde Türkiye'nin batı demokrasisine yakınlaşma çabalarının da büyük bir rolü olmuştur.

Athenagoras'ın Fener Rum Patriği seçilmesinin ardından Türkiye'de yöneticiler, Patrikhane'yle daha aktif bir ilişki kurmuşlardır. Patrik Athenagoras, 27 Temmuz 1950'de Ankara'da Cumhuriyetin ilanından beri görülmeyen bir şekilde Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve Adnan Menderes'i ziyaret etmiş, bu ziyareti bir yıl sonra yinelemiştir. Çünkü Patrik "Ben, Truman Doktrini'nin dini bölümünü teşkil etmekteyim" sözleriyle din ve propagandayı izah etmekteydi.[15] Bir yıl sonra da Menderes'in karşı ziyaretiyle Cumhuriyet tarihinde ilk kez bir başbakan, Fener'deki Patrikhane'ye resmi bir ziyarette bulunmuştur. Ayrıca Yunanistan ve diğer batı ülkelerinden gelen siyasi ve dini temsilciler Fener Rum Patrikhanesi'ni ziyaretlerinde herhangi bir kısıtlamayla karşılayacaklardır. Bu ortamda Athenegoras'ın 1959 yılında seyahatten döndüğünü bildiren telgrafına başbakan tarafından karşılık verildiği görülmektedir.[16]

Diğer taraftan Rus kilisesi Athenagoras'a cephe alacaktır. Nitekim Patriğin taç giyme törenine çağrılan Rus, Leh, Bulgar ve Yugoslav elçilikleri bu daveti kabul etmemişler ve patriklik törenine katılmamışlardır.[17] Ancak bu tayin Ortodoks âleminde geniş ölçüde yankılar yapmıştır. Athenagoras'un daha Amerika'dan hareketi ve Türkiye'ye ayak basışından itibaren tavır ve davranışları ile faaliyetleri çok dikkat çekici olmuştur. Aynı zamanda büyük bir Yunan dostu olan Athenagoras'un en yakın arkadaşları arasında Yunan zenginlerinden Skuras ve Onassis sayılabilir. Kendisine ait araba dahi bu Yunanlı zenginler tarafından hediye edilmiştir.[18]

14 Asıl adı Aristokles Spiru'dur.

15 Cengiz Özakıncı, **Türkiye'nin Siyasi İntiharı Yeni-Osmanlı Tuzağı,** Otopsi Yayınları, İstanbul 2011, 23. Basım, s. 320.

16 **BCA**, Fon Kodu 30.01.; Yer kodu:133.868..6.

17 **Cumhuriyet,** 26 Ocak 1949.

18 **Yeni Sabah,** 19 Ocak 1958.

Bu dönemde Patrikhane'nin dış politikadaki gelişmelerden dolayı etkinliğini genişletmeye çalışması Türkiye'de rahatsız yaratacak bir konuma ulaşmıştır. Bütün bu gelişleler Patrikhane'nin eski konumuna yeniden ulaşma "devlet içinde devlet" olma çabası olarak görülmekte ve daima bir ihtiyat payı bulundurulmaktadır. Lozan'dan önce 12 kişilik Sen Sinod Meclisi'nin Antlaşma sonrasında sadece dini işlerin görüşmesi için 4 kişilik bir meclis olarak yapılandırılması öngörülmüştü. Sen Sinod Meclisi'nin bu dönemde ortaya çıkan birtakım siyasi olayları görüşmesi, adeta üyelerinin kendilerini Rumluğun bir mebusu olarak gören bir "Rum Milli Meclisi" gibi hareket ettiği şeklinde bir algının oluşmasına da yol açmıştır.[19] Bu ortamda Athenegoras'ın Moskova Ortodoks Patrikhanesi ile Fener Rum Patrikhanesi arasında gerçekleşen görüşmeleri ABD'ye iletmesi Patrikhane'nin milletlerarası siyasetin tam içerisinde yer aldığını göstermektedir. Böyle bir istihbari görevi Yunanistan için yaptığını da büyük bir ihtimal olarak değerlendirmek gerekebilir.

Diğer taraftan 1950'li yıllarda ortaya çıkan Kıbrıs meselesinde de Patrikhane yine sahnede olacaktır. Kıbrıs 1878 Berlin Antlaşması'na ek gizli bir sözleşme olan "Kıbrıs Sözleşmesi" ile belirli taahhütler karşılığında İngiltere'ye bırakılmıştı. İngiltere I. Dünya Savaşı'nda Kıbrıs'ı iltihak ettiğini açıklamış ve bu durum II. Dünya Savaşı sonrasına kadar bu şekilde devam etmiştir. İngiltere'nin savaş sonrası koloni ve sömürgelerinden ayrılma şeklindeki politikasının Kıbrıs için de geçerlilik kazanması üzerine Yunanistan Kıbrıs'ı kendi topraklarına katma çabasına (Enosis) girişecektir. Bu amaçla kurulan EOKA isimli örgüt vasıtasıyla, 1955 yılından itibaren adada yaşayan Türklere yönelik olarak tedhiş hareketlerine başlayacaktır.

Böylece hem savaş öncesinde hem savaş sonrasında özellikle Sovyet tehdidi sebebiyle ortaya çıkan güvenlik endişeleriyle kurulan milletlerarası denge daha da güçlü bir şekilde sürdürülürken Türkiye ve Yunanistan arasında büyük sıkıntılara yol açacak olan Kıbrıs Meselesi de bu dönemde kendisini gösterecektir. 1950'li yıllarda Türk dış politikasının önemli maddelerinden biri ve belki de en önemlisi haline gelen Kıbrıs Meselesi de Patrikhane'nin konumu ve bu konudaki tutumu ile birlikte değerlendirilmelidir. Diğer taraftan 1953 yılında kabul edilen Yunanistan anayasasının Fener Rum Patrikhanesi'ni en yüksek dinî makam olarak kabul etmesi önemli gelişmelerden biri olmuştur.

19 **BCA**, Fon Kodu 30.01.; Yer Kodu: 133.869.4, 1.7.1954.

Büyük Yunanistan hayali ile din adamları tarafından Atina'da 1931 yılında kurulan Enosis teşkilatının önemli isimlerinden birisi olan ve daha sonra Kıbrıs Cumhurbaşkanı olacak olan Başpiskopos Makarios, Fener Rum Patriği Maksimos ile 1947 yılında İstanbul'da görüşmüştür. Bu görüşmede Patrik Maksimos, Makarios'u Türk Hükümeti'nin Kıbrıs meselesiyle ilgilenmeye niyeti olmadığını hükümetin dünyanın bu kritik anında hudutları dışında cereyan edecek her türlü hadiseye bigâne kalacağını tahmin ettiğini ve İstanbul'daki Rum çoğunluğun da tamamıyla kendisine bağlı bulunduğunu bildirmiştir. Makarios, Fener Patrikhanesi'nin Enosis davasında Atina Kilisesi'ni destekleyeceğine kat'i surette emin olduktan sonra Heybeliada'daki Ruhban Okulu'yla temasa geçmiş ve buradan yetişen din adamlarının daimi şekilde Kıbrıs'la mübadele edilmesi mevzuunda da mutabık kalmıştır. Bu konuda Fener Patrikhanesi'nde yapılan toplantılarda İstanbul'daki zengin Rumların Enosis'e davet edilmeleri tezi de ortaya atılmış ve bunların halen perişan vaziyette bulunan Yunanistan'a bu mevzuda yardım etmeleri üzerinde durulmuştur. Makarios İstanbul'da iki ay kaldıktan sonra tekrar Atina'ya dönmüş ve İstanbul'daki temasları hakkında Papaz Damaskines'le görüşmüştür. 1948 yılında Amerika'daki temasları neticesinde Makarios, daha sonra Kitrom pispoposu olarak Kıbrıs'a dönmüştür.[20] Bu arada Kıbrıs Ortodoks Kilisesi 1950 yılının Ocak ayında Enosis temelinde bir referandum gerçekleştirdi. Bu referandumda Kıbrıs Rumlarının %95,73'ü Enosis'ten yana oy kullandı. Ancak Yunan Hükümeti, "Yunanistan bugün, iki ciğerden soluk almaktadır; biri İngiliz, öteki Amerikan. Bunun için, Kıbrıs yüzünden nefes darlığı çekme tehlikesiyle karşı karşıya gelemez." şeklinde mevcut milletlerarası dengeler ortaya koyduğu şartlardan dolayı bu referandumu Birleşmiş Milletler nezdine götürmeye yanaşmadı. Kıbrıs'ta suların ısınmasıyla sürecinde Türkiye ve Yunanistan başbakanları ile Yunan Kralı ile Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın karşılıklı ziyaretleri gerçekleştirilmiştir.[21] Yani Kıbrıs'ta Enosis lehinde ortaya çıkan büyük hareketlenme Yunanistan nezdinde karşılık bulamamıştır. Bu çerçevede 1952 Yunan Kralı Paulos Türkiye'ye gelmiş, 12 Haziran'da da Patrikhane'yi ziyaret etmiştir.[22]

20 **Yeni Sabah,** "Makarios Kıbrıs'ı Kana Bulayan Papaz", 19 Ocak 1958.

21 Niyazi Kızılyürek, **Milliyetçilik Kıskacında Kıbrıs**, İletişim Yayınları, I. Baskı, İstanbul, 2012, s. 96.

22 Hatipoğlu, **a.g.e.**, s. 296.

Patrikhane Kıbrıs Meselesi'nde tam olarak Enosis taraftarları ile Türkiye arasında kalmıştır. Yunanistan, İngiliz ve Amerikan politikaları da Patrikhane'yi belli ve hassas bir çizgi takip etmeye zorlamıştır. Patrik Athenegoras'ın gergin bir ortam içerisinde Kıbrıs merkezli olan İlhak Cemiyeti'nin Atina şubesi başkanı Atina Metropolidi Spridon'u İstanbul'a davet etmesi Türk kamuoyunda tepki ile karşılanmıştır. Patrikhane'nin Kıbrıs'ta Türklere yönelen katliamlar konusunda sessiz kalması Patrikhane aleyhindeki havanın daha da sertleşmesine sebep olacaktır. Bu havada Patrikhanenin Yunanistan'a gönderilmesi hususu da gündeme getirilmiştir. Patrikhane'ye bağlı Kıbrıs Kilisesi'nin Enosis lehinde çalışması ve Patrikhane'nin bu duruma ses çıkarmıyor olması bu tepkileri arttıran sebeplerdendir.[23]

Görüldüğü gibi Kıbrıs meselesi ortaya çıkınca Patrikhane tekrar bir şekilde sahneye çıkmıştır. Bu ortamda Athenegoros da kiliseler arası ilişkilere önem vererek kendi döneminde Papa VI. Paul ile Kudüs'te 4 Ocak 1964'te birinci toplantıyı, 7 Ocak 1964'te ise ikinci toplantıyı gerçekleştirmiştir. Bu toplantı sonrasında ortak bir bildiri yayınlanmıştır. Daha sonra Papa cevaben İstanbul'u ziyaret etmiş ve 1054 yılında Papa Leon ve Patrik Serularius'un birbirlerine karşı aldıkları dinden çıkarma kararı, Fener'le Vatikan'ın tarafından karşılıklı olarak kaldırılmıştır.[24] Bu arada Kıbrıs meselesine dâhil olan Silifke Metropoliti Emilyanos ve Tarabya Metropoliti İakovos 1964'teki Kıbrıs krizi sebebiyle sınır dışı edilmişlerdir.[25]

Soğuk Savaş sonrası dönemde Varşova Paktı'nın ve Sovyet Birliği'nin dağılması, ardından Amerika'nın Yeni Dünya Düzeni oluşturulması yönündeki faaliyetleri Türkiye'nin dış politikasını önemli ölçüde etkilenmesine yol açacak olan gelişmeler olmuştur.

Bu ortamda yani 1991 yılında SSCB'nin dağılmasının ardından dünyada süper güç olma çabasına hız veren ABD'nin Sovyetler Birliği'nden ayrılarak bağımsızlığını kazanan topraklarda ve Avrupa Birliği ile beraber Balkanlar'daki nüfuz mücadelesinde en önemli araçlardan birisi Patrikhane olmuştur. Şöyle ki Avrupa Birliği, SSCB'nin dağılmasının ardından Akdeniz havzası,

23 Fahir Armaoğlu, **Kıbrıs Meselesi 1954-1959**, Sevinç Matbaası, Ankara, 1953, s. 52, 124, 125, 345, 346.

24 Eker, **a.g.e.**, s. 36.

25 Macar, **a.g.e.**, s. 54-55.

Balkanlar ve Güney Kafkasya'da hâkimiyetini genişletmeye çalışmıştır. Balkan ve Baltık ülkelerinden bazılarını birliğe üye yaparak bu durumu kuvvetlendirmeye çalışmaktadır. Barselona süreci Balkanlarla ilgili olarak yürütülen programdır. Ancak 1998'li yıllardan itibaren Rusya yeniden güç kazanmış ve Avrasya olarak bilinen coğrafyada yeniden etkin olmaya başlamıştır. Bu durum Avrupa Birliği'nin Balkanlar'la ilgili politikalarını zora sokmuştur. Bu arada kendini yeniden toplayan Rusya, Moskova Patrikhanesi'ni Balkanlar ve diğer coğrafyadaki mezhep eksenli nüfuz oluşturmada etkin bir araç olarak yeniden kullanmaya başladı. Avrupa Birliği, Rusya'nın stratejisini etkisiz kılmak amacıyla Balkanlar'a ekonomik yardım yapmaya ve aynı zamanda bölge halkıyla olan din ortaklığını etkisizleştirmek amacıyla Fener Rum Patriği'ne ekümenik sıfatının verilmesi hususunda bir çizgi takip etmeye başladı.

Bu dönemde Türkiye, Ortadoğu ve Kafkasya'nın enerji kaynaklarına ulaşmada ana ve yan damarları gitgide büyüyecek olan bir geçidin, aynı zamanda ABD ve AB'nin, başta Türk Cumhuriyetleri ve Asya'nın içlerine girmesi ile başta Japonya, öndeki Uzak Doğu üreticilerinin Avrupa'ya sokulmasında, ilginç bir kavşak noktası ve istasyon işlevinde değerlendirilmiştir.[26]

Türkiye'nin öneminin bu gelişmeler sonucunda artmasının yanı sıra Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne resmen üye olma çabaları da Avrupa ve Türkiye'de Patrikhane'yi yeniden gündeme getirecektir. Bu ortamda Patrikhane bir taraftan Türkiye'nin yürüttüğü dış politikanın oluşturduğu ortamı fırsat addederek Heybeliada Ruhban Okulu'nun kendi istedikleri şartlar dâhilinde açılmasının yanı sıra ile "ekümenik" bir yapıya ulaşabilmek için çeşitli temas ve girişimlerde bulunacaktır.

Diğer taraftan bu dönemde Patrik seçilen Bartholemeos[27] büyük bir Rus kilise rekabeti ile karşı karşıya kalmıştır. Rus Patrikhanesi, Fener Patrikhanesi'nin işlevsel değil ancak simgesel bir değer ifade ettiğini öne sürerek kendisini eşitler arasında birinci konuma çıkarmak isteyecektir. Moskova Patrikliği'nin bu şekildeki hareketinin asıl sebebi ise Sovyetler Birliği'nden ayrılan devletlerdeki Ortodoks nüfusun Rus baskısından çekinerek daha çok İstanbul Patrikliği'ne bağlanma eğilimlerinin ortaya çıkmasıdır.[28] Rusya milli kimli-

26 Tolga Yarman -Cüneyt Akalın, "Avrupa Birliği ve NATO İlişkilerinin Geleceği, Türkiye'ye Etkileri", ***SmADIGMA***, (Şubat 2003), SJ.

27 Asıl adı Dimitri Arhondoni'dir.

28 Eker, a.g.m., s. 37.

ğinin en önemli unsurlarından birisi olması, eski Sovyet ülkelerinde yaşayan Ruslar açısından birleştirici bir unsur olabilme, Rusya, Ukrayna ve Beyaz Rusya'yı yeniden bir araya getirebilme ile Rus etkisini eski Sovyet ülkelerinde devam ettirebilme ve bu alanda entegrasyonun desteklenmesi amaçları ile kiliseyi daha etkin bir hale getirmek istemektedir.[29]

Bu sebeple Patrikhane'nin kendisine bağlı olan kiliselerle İstanbul'da yaptığı toplantılar ve toplantıların mahiyeti ile bizzat Patriğin yaptığı kilise ve patrikhane ziyaretleri hem "ekümen" statüsünü sağlamaya hem de Rus Kilisesi'nden öne çıkmaya yönelik olmuştur. Bu süreçte Rusya'ya karşı oluşturulan politika çerçevesinde Patrikhane'nin manevi gücüne şiddetle ihtiyaç duyan ABD Başkanı Clinton'un Türkiye Başbakanı Çiller'e yazdığı bir mektupla Patrikhane'nin uluslararası bir konuma kavuşmasına destek olunmasını istemiştir. ABD ve Avrupa Birliği üyesi ülkelerin kendisine açık desteğini sağlayan Patrikhane 15 Mart 1994 yılında İstanbul'da Kudüs, İskenderiye, Moskova, Belgrat, Bükreş, Sofya, Atina, Varşova, Prag, Helsinki Patrik ve Başpiskoposlarıyla bir toplantı yapmıştır. Bu toplantıda Patrikhane'nin ekümenikliğine vurgular ve Heybeliada Ruhban Okulu'nun açılması konusunda öneriler yapılmıştır. Hemen sonrasında 19 Nisan 1994 tarihinde Patrik, Strazburg'da kendisine yapılan davet üzerine Avrupa Parlamenterler Birliği'nde Türkiye'yi suçlayan mahiyette bir konuşma yapmıştır. Kendisi de burada Evrensel Konstantinopol Patriği olarak karşılanmıştır. Patrikhane'nin ekümenik olma çabaları daha sonraki yıllarda da devam etmiştir. Ekim 1997'de ABD'ye bir ziyaret yapmış ve burada Evrensel Patrik olarak karşılanmıştır.[30] Bu toplantılar içinde 2000 yılının ayinle kapatılması, İskenderiye, Suriye, Sırbistan, Romanya, Bulgaristan, Gürcistan, Yunanistan, Polonya, Arnavutluk, Çek Cumhuriyeti, Finlandiya ve Estonya gibi ülkelerden 12 Ortodoks Patriğin ve Yunan Dışişleri Bakan Yardımcısı'nın da bulunduğu anlaşılmaktadır. Patrik bununla birlikte İslam ülkeleri ile Amerika'da Başkan George Bush ve yardımcıları ile görüşmüştür.

29 Anar Somuncuoğlu, "Roma Katolik Kilisesi ve Fener Rum Patrikhanesi'nin Eski Sovyet Alanındaki Faaliyetleri", **Stratejik Analiz**, Ağustos 2002, C 3, Sayı:28, s. 60-61.

30 Eker, a.g.m., s. 38.

SONUÇ

Netice olarak yukarıda Türkiye'nin 1923'te Lozan Antlaşması sonrası Cumhuriyetin ilanı ile birlikte izlemeye başladığı dış politika, Patrikhane'nin politik süreçte ortaya çıkan kırılgan dönemlerinden istifade ile ortaya çıkarmıştır. Bu süreçte Lozan'da belirlenen statünün oldukça dışına çıkmak için büyük fırsatlar oluşturduğunu, hatta gerek II. Dünya Savaşı sonrasında gerekse SSCB'nin dağılmasından sonra Patrikhane'nin dış politikanın önemli araçlarından biri haline gelmesiyle birlikte konumunu daha da güçlendirdiği anlaşılmaktadır. İki dünya savaşı arasında özellikle Balkan ülkeleri ile bir antant oluşturma çabaları Patrikhane'nin bir araç olarak ön plana çıktığı görülmektedir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında ise bu sefer küresel ölçekte din ABD-Sovyetler Birliği arasında patlak veren Soğuk Savaş'ın en önemli araçlarından biri haline gelmiştir. Bu durum Patrikhane'yi daha önemli bir konuma taşıyacaktır. Bütün bu gelişmeler ise Patrikhane'nin Lozan'la belirlenen statüsü, dış politikada ortaya çıkan gelişmeler nedeniyle aşılmış ve aşındırılmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi BCA, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 109.730..10.

BCA, Muamelat Evrakı, 30.10.191.308.11.

BCA, Fon Kodu 30.01.; Yer kodu:133.868..6.

BCA, Fon Kodu 30.01.; Yer Kodu: 133.869.4, 1.7.1954.

Makaleler- Kitaplar

ARMAOĞLU, Fahir, **Kıbrıs Meselesi 1954-1959**, Sevinç Matbaası, Ankara, 1953.

AŞIROV, Tahir, **Tarihten Günümüze Rus Ortodoks Kilisesi**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2002.

Cengiz ÖZAKINCI, **Türkiye'nin Siyasi İntiharı Yeni-Osmanlı Tuzağı,** Otopsi Yayınları, İstanbul, 2011, 23. Basım, s. 320.

Cumhuriyet, 26 Ocak 1949.

EKER, Hülya, "Cumhuriyet Döneminden Günümüze Fener Rum Patrikhanesinin Faaliyetleri", **Silahlı Kuvvetler Dergisi**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Sayı: 383, Ocak 2005, Yıl: 124.

EKER, Hülya, **Cumhuriyet Döneminden Günümüze Fener Rum Patrikhanesinin Faaliyetleri**, s. 34.

EYİCİL, Ahmet, "Atatürk Devrinde Türkiye'nin Balkan Politikası", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt XX, Sayı 59, ss. 335-367.

HATİPOĞLU, Murat, **Yakın Tarihte Türkiye ve Yunanistan 1923-1954**, Ankara, 1997.

KIZILYÜREK, Niyazi, **Milliyetçilik Kıskacında Kıbrıs**, İletişim Yayınları, I. Baskı, İstanbul, 2012.

MACAR, Elçin, **Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

SOMUNCUOĞLU, Anar, "Roma Katolik Kilisesi ve Fener Rum Patrikhanesi'nin Eski Sovyet Alanındaki Faaliyetleri", **Stratejik Analiz**, Ağustos 2002, C 3, Sayı:28.

Türk Dış Politikası, (Editör: Baskın Oran), C I: 1919-1980, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

WILLIAM, Hale, **Türk Dış Politikası 1774-2000**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2003.

YARMAN, Tolga – AKALIN, Cüneyt, "Avrupa Birliği ve NATO İlişkilerinin Geleceği, Türkiye'ye Etkileri", ***SmADlGMA***, (Şubat 2003), SJ.

Yeni Sabah, "Makarios Kıbrıs'ı Kana Bulayan Papaz", 19 Ocak 1958.

Yeni Sabah, 19 Ocak 1958.

YILDIRIM Seyfi – SOFUOĞLU, Adnan, **Siyasi Faaliyetleriyle Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesi**, Köksav Yayınları.

LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI ÇERÇEVESİNDE TÜRKİYE-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ

Yıldız DEVECİ BOZKUŞ*

Özet

Bu makalede özetle Türkiye Cumhuriyeti açısından oldukça önemli bir yere sahip, Türkiye'nin diğer ülkeler ile olan ilişkilerini düzenleyen Lozan Antlaşması çerçevesinde Türkiye-Ermenistan ilişkileri ele alınmaya çalışılacaktır. Bilindiği gibi günümüzde Türk-Ermeni ilişkileri 1915 Olayları nedeniyle oldukça sıkıntılı bir süreç geçirmektedir. Gerek diplomatik ilişkilerin olmayışı gerekse soykırım iddiaları nedeniyle sık sık iki ülke karşı karşıya gelmektedir. Ermenistan tarafı günümüzde hala Lozan Antlaşması'nı kabul etmedikleri yönünde beyanatlarda bulunurken, kendileri için asıl belirleyici ve geçerli olan antlaşmanın Sevr olduğunu dile getirirken, Türkiye tarafı ise Lozan Antlaşması'nın imzalanmasıyla Sevr'in hukuki olarak herhangi bir geçerliliğinin kalmadığını öne sürmektedir. Tamda bu noktada tüm bu iddiaları net bir biçimde sorgulamak ve söz konusu iddiaların hukuki olarak ne anlama geldiğini yorumlamak oldukça önemlidir. Nitekim Lozan Antlaşması sadece Ermenistan'daki Ermeniler değil Türkiye'de yaşayan Ermeniler ve diğer gayrimüslimlerin hakları ve statüleri açısından da oldukça önemli ve belirleyici bir antlaşmadır.

* Yrd. Doç. Dr., Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Ermeni Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, yildizdeveci@gmail.com

TURKISH-ARMENIAN RELATIONS WITHIN THE FRAMEWORK OF THE TREATY OF LAUSANNE

Abstract

In this study, Turkey-Armenia relationships will be discussed within the scope of Treaty of Lausanne which is highly important for Turkish Republic and embodies relationships of Turkey with other countries. As known, because of 1915 events, Turkey-Armenia relationships have a highly problematic process nowadays. Because of both not being any diplomatic relationship between two countries and genocide allegation, Turkey and Armenia constantly come up against each other. Armenia is, still, declaring that they don't accept Treaty of Lausanne and the valid treaty for Armenia is Treaty of Serves, whereas Turkey asserts that Treaty of Serves lost its legal validity when Treaty of Lausanne was signed. At this point, it is very important to question these claims and interpret what these claims mean in terms of law. As a matter of fact, Treaty of Lausanne is an important and a determinative treaty in terms of rights and statuses of not only Armenians living in Armenia but also Armenians and other non-Muslims living in Turkey.

GİRİŞ

Bu çalışmada Ermeni sorunu ve Türkiye-Ermenistan ilişkileri açısından son derece önemli bir yere sahip olan Lozan Barış Antlaşması üzerinde durularak, bu antlaşma kapsamında Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin geçirdiği süreç ele alınacaktır. Bu çerçevede Lozan Barış Antlaşması'na gidilen süreçte başta Paris Barış Konferansı olmak üzere Sevr, Gümrü, Kars ve Moskova Antlaşmalarının önemi ve bu antlaşmalarda iki ülke arasındaki sorunların nasıl çözüme kavuşturulduğu değerlendirilmeye çalışılacaktır. Bu kapsamda öncelikle Türkiye-Ermenistan arasındaki ilişkilerin Lozan öncesi durumu hakkında genel bir değerlendirme yapılmasında yarar vardır.

Bilindiği gibi 2 Aralık 1920'de Gümrü'de imzalanan Türkiye-Ermenistan Barış Antlaşması'nın ardından 16 Mart 1921'de Moskova'da imzalanan Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması ve daha sonra ise 13 Ekim 1921'de Kars'ta Türkiye ile Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Arasında Dostluk Antlaşması imzalanmıştır.

Sevr ve Gümrü Antlaşmalarının ardından Güney Kafkasya'nın Sovyetler tarafından işgali üzerine onaylanamayan ve yürürlüğe giremeyen söz konusu antlaşmalar nedeniyle günümüzde halen Ermenistan tarafından Sevr

Antlaşması'nın kendileri için yürürlükte olduğuna dair birtakım beyanatlar gelmektedir. Bu beyanatlar nedeniyle iki ülke arasından zaman zaman birtakım gerginlikler yaşanmaktadır. Bu çerçevede Türkiye-Ermenistan ilişkileri açısından son derece önemli olan Gümrü, Kars ve Moskova Antlaşmalarına geçmeden önce bu antlaşmalara giden sürecin de kısaca değerlendirilmesinde yarar vardır.

Bilindiği üzere Birinci Dünya Savaşı'nın özellikle de ikinci yılında, Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiltere, Fransa ve Rusya arasında bölüşülmesi için birtakım görüşmeler ve antlaşmalar yapılmış ve bu görüşmelere daha sonra İtalya da katılmıştır. Büyük devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nu kendi nüfuz bölgelerine bölme çabaları özellikle de Sykes-Picot Anlaşması ile belirgin bir hal almıştır. Nitekim bu antlaşma ile Osmanlı İmparatorluğu İngiltere, Rusya ve Fransa arasında gizlice paylaşılmıştır. Bu görüşmeler sırasında Ermenilerin istedikleri Doğu Anadolu topraklarının Rusya'ya ayrıldığı, Rusya'nın ise bu bölgede bir Ermenistan kurmaktan ziyade Ermenilere bir özerklik verilmesinden yana bir politika izlediği anlaşılmaktadır.[1] Anılan görüşmeler kapsamında Paris Barış Konferansı hem Ermeni sorunu hem de burada dile getirilen Ermeni talepleri açısından bir kırılma noktası özelliği taşır.

Paris Barış Konferansı'nda Ermeni Sorunu

18 Ocak 1919'da Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte Paris Barış Konferansı toplanmış ve bu toplantıya 32 devletin temsilcileri katılmıştır. Bu konferansta Osmanlı Devleti ile imzalanacak olan antlaşma metninin daha sonra hazırlanması kararı alınmıştır. Konferansa Bogos Nubar Paşa'nın önderliğinde bir Ermeni delegesi de katılmıştır. Konferansta Ermeni delegeleri Birinci Dünya Savaşı'na Rusya'nın yanında gönüllü bir ordu oluşturarak katıldıklarını ve Rusya'ya destek verdiklerini detaylı bir biçimde ifade etmiştir. Delegeler ayrıca Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Ermenilerin başlattığı hareketleri de detaylı bir biçimde ifade etmiş ve savaşta taraf olduklarını dile getirmiştir. Böylelikle ilk defa Paris Barış Konferansı aracılığıyla uluslararası arenada Doğu Anadolu'da bir Ermeni yurdu kurulması fikri gündeme getirilmiştir.[2]

1 M. Serdar Palabıyık, "Ermeni Sorununa Giriş: Başlangıçtan Lozan Antlaşmasına Kadar", **Ermeni Sorunu: Temel Bilgi ve Belgeler,** Terazi, Ankara, 2009, s. 19.

2 Enver Ziya Karal-Erdal Aydoğan, "Ermeni Meselesi (1878-1923)", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S 6 (1996), s. 211-212.

Resim 1: Bogos Nubar Paşa[3]

30 Ocak 1919 tarihinde Büyük güçlerin Osmanlı Devleti'nden koparılacak topraklar içerisinde Ermenistan ifadesine yer vermesi Ermeniler adına olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmiştir. 26 Şubat 1919 tarihli Onlar Konseyi'nde Kafkasya'daki Ermenistan Cumhuriyeti'ni temsilen Avetis Aharonian'a; Osmanlı Ermenilerini temsilen ise Milli Delegasyon Başkanı Boghos Nubar Paşa'ya söz hakkı verilmiştir. Bu durum Ermeni taleplerinin büyük güçlerin dikkatine sunulması anlamına gelmekteydi. Konferansta ilk konuşmayı ya-

3 վ. Բարխուդարյան, Ա. Հակոբյան, Հ. Հարությունյան, Վ. Ղազախեցյան, Յու. Հովսեփյան, Է. Մինասյան, Է. Մելքոնյան, *Հայոց Պատմություն: Դասագիրք Հանրակրթական Դպրոցի 9- րդ Դասար*, Արմենիա, Մակմիլան, 2008. (V. Barkhudaryan, A. Hakobyan, H. Harut'yunyan, V. Ğazakhetsyan, Yu. Hovsep'yan, E. Minasyan, E. Melk'onyan, *Hayots Patmutyuni: Dasagirk' Hanrakrt'akan Dprotsi 9-rd Dasar*, Armenia, Makmilan, 2008 - V. Barkhudaryan, A. Hakobyan, H. Harut'yunyan, V. Ğazakhetsyan, Yu. Hovsep'yan, E. Minasyan, E. Melk'onyan, **Ermeni Tarihi: Ortaöğretim 9. Sınıf Ders Kitabı**, Ermenistan, Makmilan Yayınevi, 2008), s. 28.

pan Aharonian'a göre; 180.000'den fazla Ermeni gönüllü Çarlık Rus ordusu kumandasında müttefiklerin davası için çarpışmıştı. Bundan dolayı Ermenistan Cumhuriyeti'nin savaşarak elde ettiği bağımsızlığını müttefik devletler tanımalı, dolayısıyla delegeler Paris Barış Konferansı'nda Ermenileri temsil edebilmeliydiler. Konferansta Ermenistan Cumhuriyeti'nin "Ermeni Vilayetleriyle" birleşmesi Kafkas Ermenilerinin bir diğer önemli beklentisi olmuştu.[4] Bu geniş toprakların hiçbir yerinde Ermeniler çoğunlukta olmadığından Nubar Paşa'nın bu önerisi konferansta kabul görmemiştir. Bu topraklarda milyonlarca Müslüman yaşıyordu. Bu nedenle Bogos Nubar'ın istediği şekilde kurulsa bile bir Ermeni idaresinin uzun sürmesi olası değildi. Bu da büyük devletlerin devamlı olarak bu bölgelerde Ermenilere yardım etmesini gerektirecekti ki, kimse böyle bir yük altına girmek istemiyordu. Dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli düşmanlarından İngiliz Başbakanı Lloyd George bile Bogos Nubar'ın bu talepleri ile "Bogos'un peri masalları" diyerek dalga geçmiştir.[5]

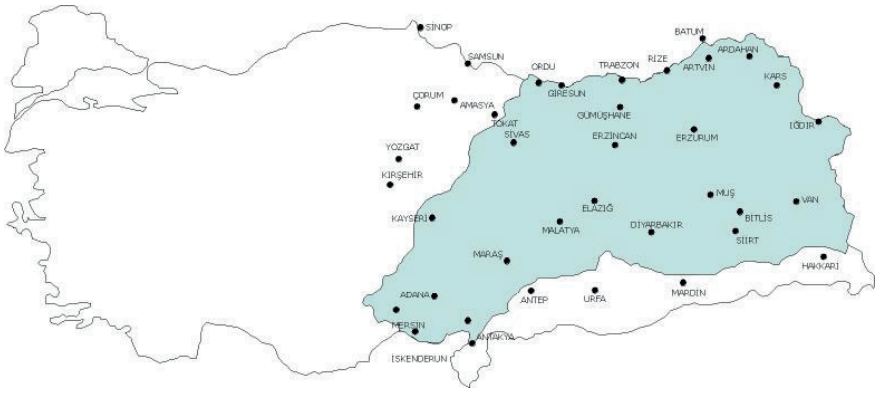

Resim 2: Paris Barış Konferansı'nda Boghos Nubar Paşa'nın Talep Ettiği Topraklar[6]

4 Mehmet Sait Dilek, "Paris Barış Konferans'ında Ermeni Sorunu", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları,** 15-16 (2012), s. 81-82.

5 Palabıyık, **a.g.e.,** s. 20.

6 Ömer Engin Lütem, "1919 Paris Barış Konferansı'nda Ermeni Talepleri", **Ermeni Araştırmaları**, S 22, 2006, s. 174.

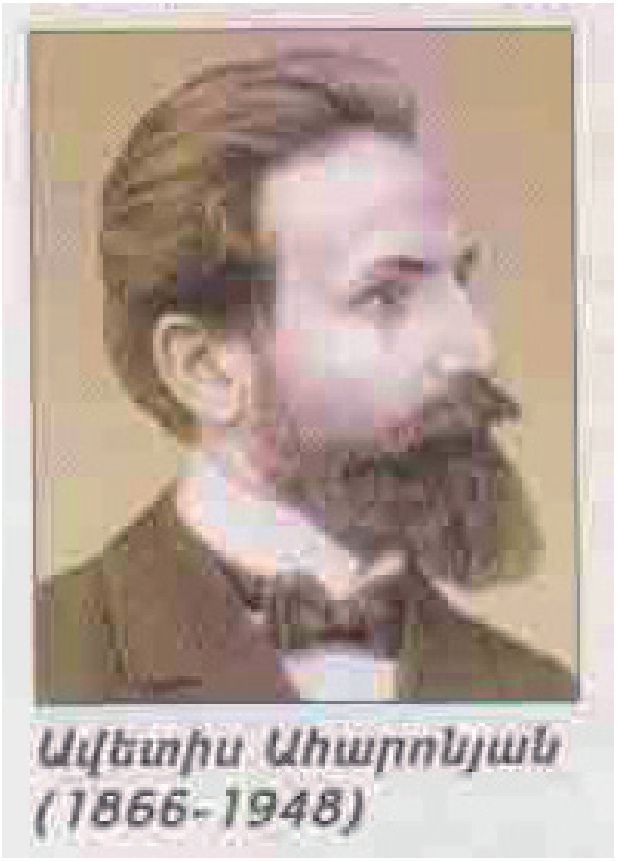

Avetis Aharonyan (1866-1948)[7]

Sonuç olarak Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Paris Barış Konferansı'nda toplanan büyük devletler burada savaşın ardından ortaya çıkan sorunlara bir çözüm bulmak adına savaşa katılmış ülkelerin temsilcileriyle bir araya gelerek söz konusu ülkelerin taleplerine çözüm üretmeye çalışmışlardır. Bu anlamda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin temsilcisi sıfatıyla Bogos Nubar Paşa ve Kafkasya'daki Ermenistan Cumhuriyeti'nin temsilcileri adına

7 Պ. Չոբանյան, վ. Բարխուդարյան, Ա. Խառատյան, Է. Կոստանդյան, Ռ. Գասպարյան, Դ.Մուրադյան, Ռ. Սահակյան Ա. Հակոբյան, *Հայոց Պատմություն: 8- րդ Դասարան Դասագիրք*, Երևան, Մակմիլան, 2007. (P. Çobanyan, V. Barkhudaryan, A. Khar'atyan, E. Kostandyan, R'. Gasparyan, D. Muradyan, R'. Sahakyan, A. Hakobyan, *Hayots Patmutyun: 8-rd Dasaran Dasagirk'*, Yerevan, Makmilan, 2007 - P. Çobanyan, V. Barkhudaryan, A. Khar'atyan, E. Kostandyan, R'. Gasparyan, D. Muradyan, R'. Sahakyan, A. Hakobyan, **Ermeni Tarihi: Ortaöğretim 8.Sınıf Ders Kitabı,** Erivan, Makmilan Yayınevi, 2007), s. 138.

ise Avetis Aharonyan'ı dinlemişlerdir. Genel olarak her iki Ermeni temsilcisinin de Osmanlı İmparatorluğu'ndan Ermenilere toprak verilmesi üzerinde durduklarını söylemek mümkündür. Ancak bu konferansta Ermenistan'a toprak verilmesi hususunun pek de kabul görmediği anlaşılmaktadır. Bunun yerine özellikle de İngiltere'nin, Ermeni meselesinin sorumluluğunu büyük oranda ABD'ye yükleme yönünde bir politika izlemeye çalıştığını söylemek mümkündür. Ancak İngiltere'nin bu tutumunun, Amerikan araştırma heyetlerinin kapsamlı ziyaretleri sonucunda hazırlanan raporlarıyla çelişkili bir durumun ortaya çıkmasına neden olduğu görülmüştür. ABD heyetlerinin anılan ziyaretleri sonucu hazırlanan raporlara göre mandaterliğin getireceği sıkıntılar gün yüzüne çıkmış ve bu durum ise Washington'un İngiltere'nin anılan politikasını daha net bir biçimde anlamasına neden olmuştur. Böylelikle sorumluluk Amerikan senatosunun kararına bırakılmıştır. Bu gelişmeler Türklerle imzalanacak antlaşmanın uzamasına zemin hazırladığı gibi Mustafa Kemal Paşa önderliğinde tam bağımsızlığı hedefleyen hareketin de giderek güçlenmesine de katkıda bulunmuştur. ABD Başkanı Wilson, tüm olumsuzluklara rağmen Ermenistan mandaterliği önerisini Amerikan senatosuna sunma ihtiyacı hissetmiştir. Senatoda yapılan oylama neticesinde mandaterlik teklifi 1 Haziran 1920'de reddedilmiştir. İngiltere, ABD'deki güçlü Ermeni lobisi ve sempatisinden hareketle Sevr ve Lozan'da da aynı tavrı sergileyerek Ermeni sorununun çözümünü ABD'ye yükleme stratejisine devam etmiştir.[8]

Sevr Antlaşması'nda Ermeni Sorunu

Paris Barış Konferansı'nın ardından 1920 yılına gelindiğinde bu kez Ermeni sorunu açısından son derece kritik bir nitelik taşıyan, Osmanlı İmparatorluğu'nun imzalamak zorunda kaldığı ancak uygulamaya geçemeyen Sevr Antlaşması gündeme gelmiştir. İtilaf Devletleri bu antlaşmayla, Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurarak Ermeni sorununu bu vesileyle tamamen çözüme kavuşturmaya çalışmışlardır.

10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevr Antlaşması'nın 88. ve 93. maddelerinde Ermenistan'a doğrudan yer verilmiştir. Özellikle 88. maddede Türkiye'nin – daha Ermenistan ortada yokken – kurulacak Ermenistan Devleti'nin bağımsızlığını ve özgürlüğünü şimdiden kabul edeceği şöyle ifade edilmiştir: "Türkiye, öteki Müttefik Devletlerin yapmış oldukları gibi, Ermenistan'ı özgür ve bağımsız bir Devlet olarak tanıdığını bildirir."[9]

8 Mehmet Sait Dilek, "Paris Barış Konferans'ında Ermeni Sorunu", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları 15-16**, 2012, s. 93-94.

9 Belge 2, **Ermeni Sorunu: Temel Bilgi ve Belgeler**, Terazi, Ankara, 2009, s. 346.

Sevr'in 89'uncu maddesine göre ise, Ermenistan'ın sınırlarını çizme yetkisi ABD Başkanı Wilson'a bırakılmış ve sınırların nerelerden geçmesi gerektiği de açıkça belirtilmiştir: Buna göre kurulacak Ermenistan'ın sınırları, "Erzurum-Trabzon-Van-Bitlis-Van Gölü'nün çok önemli bir kısmını içine alarak çizilecektir" ifadelerine yer verilmiştir. Bu maddede Ermenistan'ın ismi geçen vilayetlerin tümünü mü yoksa bir kısmını mı içine alacağı sorusunun cevabını Wilson'un vermesi istenmekte, Türkiye, elinden çıkacak olan bu vilayetlerdeki tüm hak ve sıfatlarından önceden vazgeçtiği şöyle ifade edilmiştir;[10]

"Öteki Bağıtlı Yüksek Taraflar gibi, Türkiye ile Ermenistan'da, Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilayetlerinde, Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırın saptanması işini Amerika Birleşik Devletleri Başkanı'nın hakemliğine sunmayı ve bu konudaki kararını olduğu kadar, Ermenistan'ın denize çıkışı ile sözü geçen sınıra bitişik bütün Osmanlı topraklarının askersizleştirilmesine ilişkin ileri sürebileceği bütün hükümleri kabul etmeyi kararlaştırmışlardır."[11]

Sevr'de Ermenilere ilişkin ikinci önemli maddeler ise Yaptırımlar başlıklı bölümde yer alan madde 226-230 arasındaki kısımda yer almaktaydı. Bu maddelerde, "Ermeni olaylarından" sorumlu olanların İtilâf Devletleri tarafından gösterilecek mahkemelerde yargılanmaları öngörülmekteydi.[12] Sevr Antlaşması'nın ardından Ermeniler kendilerine vaat edilen bölgeleri işgal etmek için Doğu Anadolu'ya girmiştir.[13] Bu arada, Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı Sevr Antlaşması'nı onaylamamış, Türk Millî Mücadelesi başlamıştır. Doğu Cephesi'ndeki silahlı mücadele diğerlerinden daha önce ve genç Türk Devleti'nin zaferiyle sona ermiştir. Doğu Cephesi'ndeki savaşın kazanılmasının ardından, önce bugünkü Türkiye-Ermenistan sınırlarını belirleyen Gümrü Antlaşması imzalanmıştır. Ancak, bu antlaşmanın imzalanmasından iki gün sonra Bolşeviklerin Güney Kafkasya'ya hâkim olmaları sonucunda Gümrü Antlaşması da yürürlüğe girememiştir. Buna karşılık, önce Moskova Antlaşması, daha sonra da, Moskova Antlaşması'nın 6. ve 15. maddeleri uyarınca Kars Antlaşması yapılmıştır.[14]

---

10 Gündüz Aktan, "Lozan Barış Antlaşması ve Ermeni Sorunu", **Ermeni Sorunu: Temel Bilgi ve Belgeler,** Terazi, Ankara, 2009, s. 26.

11 Belge 2, **Ermeni Sorunu: Temel Bilgi ve Belgeler**, Terazi, Ankara, 2009, s. 346.

12 Aktan, **a.g.e.,** s. 26-27.

13 Palabıyık, **a.g.e.,** s. 20-21.

14 Aktan, **a.g.e.,** s. 27.

Sevr Antlaşması'nda ayrıca Azınlıkların Korunması başlığı altında 140-151. maddelerde ise din, dil, eğitim vb. konularda herkesin eşit haklara sahip olduğu ifade edilirken özellikle 142. Maddede yer alan ifadeler savaş sırasında hayatını kaybetmiş veya zarara uğramış herkesin zararının tazmin edilmesinin Türk makamları tarafından yapılacağına işaret edilmiştir;

"1 Kasım 1914'ten beri Türkiye'de bir tedhiş rejimi bulunduğu için, İslam dinine geçişlerden hiçbiri olağan koşullar altında gerçekleşmiş olamayacağından, bu tarihten sonraki İslam'ı benimsemelerin tanınmayacak ve 1 Kasım 1914'ten önce Müslüman olmayan bir kimse, özgürlüğüne kavuştuktan sonra, kendi isteğiyle İslam'ı benimsemesi için gerekli işlemleri yerine getirmedikçe Müslüman sayılmayacaktır. Türk Hükümeti, savaş süresince Türkiye'de yapılan topluca öldürmeler sırasında kişilere verilen zararları en geniş ölçüde karşılamak için, 1 Kasım 1914'ten beri hangi ırktan ya da dinden olursa olsun, ortadan yok olmuş, zorla götürülmüş, gözaltına alınmış ya da tutuklanmış kişilerin aranması ve kurtarılması için, kendisinin ve Türk makamlarının tüm desteğini sağlamayı yükümlenir. Türk Hükümeti, zarar görenlerin, ailelerinin ve yakınlarının şikâyetlerini dinlemek, gerekli soruşturmalarda bulunmak ve sözü edilen kişilerin özgürlüklerine kavuşmaları için buyruk çıkarmak amacıyla, Milletler Cemiyeti Konseyi'nce atanacak karma komisyonların çalışmalarını kolaylaştırmayı yükümlenir. Türk Hükümeti, bu komisyonların kararlarına saygı gösterilmesini ve haklarının tam olarak idrak edilmesi temin edilen herkesin güvenliğini ve özgürlüğünü sağlamayı yükümlenir."[15]

Ermeni tarihinde oldukça önemli bir yere sahip olan ve kazanımlar açısından en iyi antlaşma olarak nitelendirilen Sevr Antlaşması'nın günümüzde bile halen Ermeni araştırmacılar tarafından sıkça değinilen bir konu olduğunu söylemek mümkündür. Bu kapsamda Ermenistan'da genç kuşaklara verilen tarih eğitiminde bu konuya geniş yer verildiği ve Türklerin zorlamasıyla Ermenilerin Sevr'den vazgeçtiği ya da vazgeçmek zorunda kaldığı yönünde birtakım imaların olduğu görülmektedir. Ermenistan'da ilköğretim tarih ders kitaplarında bu konuya şöyle değinildiği görülmektedir;

"…Her şeyden önce Türkiye'nin zorlamasıyla Ermenistan Sevr Antlaşması'ndan vazgeçmiş oluyordu. Antlaşmaya istinaden, Kars eyaleti ve Sürmeli bölgesi Türkiye'nin eline geçiyordu. [Bu bölgeler] Son zamanlarda Türki-

15 Belge 2, **Ermeni Sorunu: Temel Bilgi ve Belgeler**, Terazi, Ankara, 2009, s. 348.

ye'nin yapısı içinde hiç bulunmamıştı. Nahçıvan bölgesi ayrıca Türkiye'nin himayesi altına girdi, kısa süre sonra [Moskova Antlaşması'yla] Azerbaycan'a verildi. Ahuryan ve Araks nehirleri Ermeni-Türk Devleti sınırı kabul edildi […] Temmuz 1920'de Moskova'da kesilen Rus-Ermeni müzakereleri Türk-Ermeni Savaşı başladığı zaman, Erivan'da Ekim ortasında yeniden başladı ve Ermeni halkının temsilcileri ölüm tehdidi altındaydılar […] Ermenistan Sevr Antlaşması'ndan doğan tüm haklarında diretiyordu…"[16]

Ermeni sorununun yanı sıra Türkiye-Ermenistan ilişkileri açısından da stratejik bir öneme sahip olan Sevr Antlaşması'nın hayata geçirilememiş olunması konusunda Ermeni tarihçilerin farklı kesimleri suçlanmasına da neden olmuştur. Buna örnek olarak yine Ermeni tarih ders kitaplarında Sovyetler Birliği'nin ilk dönemlerindeki Türk-Rus yakınlaşması gösterilerek Ermenilerin Sevr'i bu yakınlaşma nedeniyle hayata geçiremedikleri dolaylı bir biçimde şöyle ifade edilmektedir;

"…Sovyet Rusya ve Türkiye yakınlaşması gerçekleşti. 1920'nin yazında Moskova'nın Ermeni-Rus müzakereleri neredeyse Rus ve Türk delegasyonları arasındaki müzakerelerle paralel ilerliyordu. Bu müzakereler sonucunda 24 Ağustos'ta Rus-Türk yakınlaşmasının ön antlaşması imzalandı. Bundan sonra Rusya Türklere altın, silah ve cephane yardımı yapmaya başladı. Türkler ise bu yardımı sadece İtilaf Devletleri'ne karşı değil tam tersine Ermenistan ve Türkiye'deki azınlıkların bastırılması için kullandı. Böylece, Ermenistan Cumhuriyeti, iki güç arasında, Sovyet Rusya ve Kemalist Türkiye arasında kalıyordu. Azerbaycan, Türkiye ve Rusya arasındaki bağlantıyı gerçekleştiren halka oldu. Sovyet Rusya, Ermenistan'ı barış yoluyla Sovyetleştirmek istiyordu, Kemalist Türkiye ise Doğu Ermeni bölgelerini işgal edip Sevr Antlaşması'nı ortadan kaldırmak istiyordu, böylelikle yeni bir Ermeni katliamı gerçekleşmiş olacaktı. Rus-Türk yakınlaşmasının en önemli sebebi 1920 Eylülünün başında Bakü'de gerçekleştirilen Komünist Enternasyonal Doğu Hakları Kongresi organizasyonuydu. Bu [kongre] Ermenistan karşıtı bir tutum içindeydi. Toplantıda alınan karara göre Türkiye Doğu'da uluslararası devrimin iç kalesi, Ermenistan ise "uluslararası emperyalizmin işbirlikçisi" olarak ilan edildi…[17]

16 Yıldız Deveci Bozkuş, **Türk'ü Öğretmek: Ermeni Tarih Ders Kitaplarında Türk İmgesi,** Dora, Bursa, 2013, s. 134.

17 Deveci Bozkuş, **a.g.e.,** s. 132.

Sevr Antlaşması'nın Ermeni tarihi veya Ermeniler açısında ne anlama geldiği en iyi tanımlayan ifadelerden biri de yine Ermeni tarih ders kitaplarında kullanılan "Batı Ermenistan'ın kurtuluşu" ya da "Birleşik Ermenistan'ın ilk defa Türkler tarafından tanınması" tanımlamaları olmuştur;

"…Nisan 1920'de İtalya'nın San-Remo şehrinde İtilaf Devletleri (İngiltere, Fransa ve İtalya) Liderler Konferansı düzenlendi, Osmanlı Türkiyesi Hükümeti'nin gelecekteki barış antlaşması tasarlandı […] Ve sonunda, 10 Ağustos 1920'de Paris'in Sevr isimli banliyösünde İtilaf Devletleri, Sultan yönetimindeki Türkiye ile barış antlaşması imzaladı. Ermenistan tarafından antlaşma Av. Aharonyan liderliğindeki Cumhuriyet delegasyonu tarafından imzalandı. Antlaşmanın bir dizi maddeleri Ermenistan'la ilgiliydi. Osmanlı Türkiyesi zorunlu olarak Birleşik Ermenistan'ı tanıyordu… Ermenistan'a sadece 90 bin kilometre karelik Erzurum, Trabzon, Van ve Tiflis illeri değil aynı zamanda Karadeniz'e çıkış da veriliyordu. Bu, Birleşik, Bağımsız Ermenistan toplam alanının mevcut 70 bin kilometrekarelik Cumhuriyet [Doğu Ermenistan] ile 160 bin kilometrekare olacağı anlamına geliyordu. Bunun üzerine ABD Başkanlığı tarafından oluşturulan Türk-Ermeni devleti sınırı, Kasım ayında Birleşik Bağımsız Ermenistan haritası olarak çiziliyordu…"[18]

Sevr Antlaşması'nın Ermeniler tarafından halen güncel bir antlaşma olarak görüldüğünün bir diğer önemli kanıtı da Devlet Başkanı Serj Sarkisyan'ın bu konuyla ilgili beyanatları olmuştur.

"…Sevr Antlaşması uzun süre ulus ve devlet düzeylerinde gözlerden uzak kaldıktan sonra, uluslararası uzmanlar hukuk eksperleri tarafında gündeme getirildi ve tekrar Ermeni siyasal düşün dünyasının siyasi terminolojisine girdi. Bu esnada Cumhurbaşkanı Sarkisyan'ın beyanatı bunun en üst noktasını oluşturdu. Erivan en üst düzeyde, Antlaşma ve kararın güncelliğini ve sunduğu hukuki önemi tekrar yüksek sesle ifade ediyor…"[19]

Sonuç olarak, Sevr Antlaşması'yla bir Ermeni yurdunun kurulduğunu ya da bir Ermeni yurdunun varlığının ilk defa bir uluslararası antlaşma ile onaylandığını söylemek mümkündür. Sevr Antlaşması'nın Ermeni sorunu konusuyla doğrudan ilgili kısmı Ermenistan'ın kurulması, azınlıkların korunması ve savaş suçlularının cezalandırılmasına ilişkin maddeleridir. Ancak gerek bu antlaşma-

18 Deveci Bozkuş, **a.g.e.,** s. 145-146.

19 "Niçin Türkiye, Serj Sarkisyan'ın Sevr Antlaşmasının güncelliğine ilişkin konuştuğunda esef duymadı?", **News Am**, 10 Ağustos 2011, Paragraf 6.

nın Osmanlı İmparatorluğu ile imzalanmış olması, gerekse TBMM tarafından onaylanmamış olması nedeniyle söz konusu antlaşma hayata geçirilememiş ve günümüzde halen Ermeniler tarafından sıkça dile getirilen bir konu olarak uluslararası arenada yer almıştır. Günümüzde hala Ermeni araştırmacılar, siyasetçiler ve tarihçiler tarafından Sevr'deki Ermeni kazanımlarının geçerli olması gerektiği konusunda bazı açıklamaların yapıldığı görülmektedir. Ancak bu açıklamalarda Türkiye-Ermenistan sınırının uluslararası antlaşmalarla özellikle de Lozan'la kesinlik kazandığı göz ardı edildiği görülmektedir.

Gümrü Antlaşması

Ermenistan Cumhuriyeti ile 2 Aralık 1920'de imzalanan Gümrü Barış Antlaşması'yla Doğu Cephesinde savaş sona ererken, 16 Mart 1921'de Moskova'da imzalanan Türk-Sovyet Barış Antlaşması'yla bugünkü Doğu sınırı kesinlik kazanmıştır. Böylelikle Doğu cephesi'nde hem barış, hem de Türk-Sovyet iş birliği olanakları sağlamıştı.[20] Temuçin Faik Ertan'a göre hem Ermeni sorunu hem de Türkiye-Ermenistan ilişkileri açısından Gümrü Antlaşması bir kırılma noktası olmuştur. Çünkü Ertan, bu antlaşmanın Ermeni tarafının isteği üzerine gerçekleştirilmiş ve Ermenistan Hükümeti bu antlaşmayla TBMM'nin varlığını ve Misak-ı Milli'yi kabul etmiştir. Bunun da ötesinde Gümrü Antlaşması'yla Türk topraklarındaki taleplerinden vazgeçtiğini açıklamıştır.[21] Bu nedenle Ertan'a göre 1878'den beri devam eden Ermeni sorunu aslında yasal ve hukuki olarak 1921'de yani daha Lozan'a gelmeden çözüme kavuşturulmuştur. Bu yönüyle Ertan, Gümrü Antlaşması'nı, bu konuda 1878'den beri farklı şekillerde uluslararası arenada yer alan Ermeni sorununun aslında Türkler ve Ermeniler arasında bu antlaşmayla çözüme kavuşturulduğunun resmi belgesi olarak tanımlamıştır.[22]

Moskova Antlaşması (16 Mart 1921)

Türkiye ile Sovyet Rusya arasında imzalanan Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması olan Moskova Antlaşması 16 Mart 1921'de Moskova'da Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Rusya Sovyetleri Sosyalist Federal Cumhuriyeti arasında imzalanmıştır.[23]

20 Soysal, **a.g.e.,** s. 75-76.

21 Ertan, s. 213.

22 Ertan, s. 213.

23 Moskova Antlaşması'nın tam metni için bkz İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2009, s. 32-38.

Moskova Antlaşması'nın I. maddesine göre Sovyetler, Türkiye'ye zorla kabul ettirilmek istenen bir Barış Antlaşması olan Sevr Antlaşması'nı reddetmiş ve yeni Türkiye'nin Misak-ı Milli sınırlarını kabul etmiştir. Bu madde ayrıca bugünkü Türk-Sovyet sınırını da belirlemesi açısından önemlidir.[24]

Ermeni sorunu açısından Moskova Antlaşması Türkiye-Ermenistan arasında sınırın belirlenmesinin yanı sıra askeri sorunların da sona erdiğini gösteren bir antlaşma olması açısından önemlidir. Nitekim Moskova Antlaşması'nın ardından imzalanan Kars ve nihayetindeki Lozan Barış Antlaşmaları sorunu hukuki olarak tam bir çözüme kavuşturan anlaşmalar olmuştur.

Moskova Antlaşması ve ardından imzalanan Kars Antlaşmaları kendilerinden önce imzalanmış olan Gümrü ve Sevr Antlaşmalarında farklı bir özelliğe sahiptirler. Özellikle Türkiye-Ermenistan arasında imzalanan Gümrü Antlaşması ve Ermeniler açısından ciddi kazanımların yer aldığı Sevr Antlaşması'nın günümüzde geçerliliği bulunmazken, Moskova ve Kars Antlaşmaları hukuki olarak halen yürürlüktedir. Buna Lozan Antlaşması'nı da dahil etmek mümkündür.

Ancak bu Sevr Antlaşması gibi Moskova Antlaşması'nın da Ermeniler tarafından geçerli olmadığına dair beyanatlar yapılmaktadır. Moskova Antlaşması'nın geçerli olmadığı yönündeki beyanatlar sadece Ermeniler tarafından değil Sovyetler döneminde de sıkça dillendirilen bir konu olmuştur. Özellikle Sovyet Dışişleri Bakanı bu talepleri dile getirdiği ve 1921 Moskova Antlaşması'nın Sovyetler Birliği'nin zayıf olduğu bir zamanda yapıldığını ve durumun düzeltilmesi gerektiği yönünde ifadeler kullanarak Ermenistan'ın ve Gürcistan'ın toprağa ihtiyacı olduğunu ileri sürmüştür.[25]

Sonuç olarak Türkiye-Ermenistan sınırının bugünkü şeklini almasında Moskova Antlaşması'nın önemli bir yere sahiptir. Moskova Antlaşması'nın gereği olarak yeniden yapılan görüşmeler sonucunda, Türkiye ile Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan arasında Dostluk Antlaşması (Kars, 13 Ekim 1921) imzalanmış, Moskova Antlaşması hariç, önceki diğer antlaşmaların geçersiz olduğu bir daha doğrulanmıştır. Kars Antlaşması da Misak-ı Millî sınırlarını onaylamakta, bu şekilde Türkiye'nin kuzeydoğu sınırı kesinleşmiş olmakta,

24 Soysal, **a.g.e.,** s. 29.

25 Ömer Engin Lütem, "Lozan'dan Sonra Ermeni Sorunu", **Ermeni Sorunu: Temel Bilgi ve Belgeler,** Terazi, Ankara, 2009, s. 32.

Nahcivan'ın özel statüsü düzenlenmekte ve antlaşma halen de yürürlükte bulunmaktadır.[26]

Kars Antlaşması (13 Ekim 1921)

Kars Antlaşması 13 Ekim 1921 yılında Türkiye ile Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan arasında imzalanmış uluslararası dostluk antlaşmasıdır. Bu antlaşma "Ulusların kardeşliği ilkesini ve kavimlerin kendi geleceklerini özgürce saptamak hakkını tanımakta birleşmiş bulunan ve aralarında her zaman iyi ilişkilerin ve karşılıklı çıkarlara dayanan gerçek dostluk bağlarının kurulmuş olduğunu görmek için" Türkiye Büyük Millet Meclisi ile Ermenistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti, Azerbaycan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti ve Gürcistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti ve Rusya Sovyetleri Sosyalist Cumhuriyeti Hükümetinin de katımlıyla imzalanan bir dostluk antlaşmasıdır.[27] Ancak bu antlaşmanın Ermenistan tarafından tanındığına dair herhangi bir açıklama gelmemiştir. Aksine bu antlaşmanın yani Türkiye-Ermenistan sınırının tanınmadığı zaman zaman farklı şekillerde ima edilmektedir. Buna örnek olarak Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesi'nin Türkiye hakkındaki maddesini göstermek mümkündür. Bildirgenin 11. maddesi şöyledir: "Ermenistan Cumhuriyeti, Türkiye'de ve Batı Ermenistan'da vuku bulmuş olan 1915 soykırımının uluslararası boyutta tanınmasını sağlamak görevini destekler." Bu madde, Türkiye'nin karşı çıktığı soykırım iddialarını benimsedikten sonra bu iddianın uluslararası toplum nezdinde kabul görmesi için çalışılacağını belirtmekte, diğer yandan da Doğu Anadolu'yu Batı Ermenistan olarak adlandırarak Türkiye'nin toprak bütünlüğünün tanınmadığını dolaylı bir şekilde ifade etmektedir. Dolayısıyla Ermenistan, Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırı tespit eden ve Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti tarafından da imzalanmış olan 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması'nı tanıdığını ilân etmemiş ancak tanımadığını da bildirmemiştir.[28]

Lozan Barış Antlaşması (24 Temmuz 1923)

Lozan Barış Antlaşması, Türkiye Cumhuriyeti tarihi açısından son derece önemli bir antlaşmadır. Bu antlaşma gerek Osmanlı Devleti'nin sona ermesi gerekse Türkiye Cumhuriyeti'nin Misak-ı Milli ilkelerinin uluslararası arena-

26 Sadi Çaycı, "Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu ve 1915 Olayları", **Ermeni Sorunu: Temel Bilgi ve Belgeler,** Terazi, Ankara, 2009, s. 191.

27 Soysal, **a.g.e.,** s. 41-47.

28 Ömer Engin Lütem, "Karabağ Sorunu", **Ermeni Sorunu: Temel Bilgi ve Belgeler**, Terazi, Ankara, 2009, s. 309.

da kabul ettirilmesini sağlayan bir antlaşma olarak da oldukça önemlidir. İsmail Soysal "Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları" adlı eserinde Lozan'ın yenen ve yenilen devletler arasındaki ilişkileri değil 1914-1918 Savaşı'nı kazanan müttefiklerle 1919-1922 Kurtuluş Savaşı'nı kazanan Türkiye arasındaki ilişkileri eşit koşullar içinde düzenleyen antlaşma" olarak tanımlamıştır.[29]

İsmet İnönü ise Lozan Antlaşması için "Birinci Cihan Savaşı'ndan kalan Antlaşmaların hiçbiri yaşamaz, yalnız Lozan Antlaşması ayakta kalmıştır" ifadelerini kullanmıştır.[30] Soysal'a göre Lozan Antlaşması'nın bir diğer önemli boyutu da Müttefiklerin Milletler Cemiyeti yasasını, Almanya, Avusturya, Macaristan ve Bulgaristan ile yapılan barış antlaşmalarına koydurmalarına rağmen Türkiye'yi Lozan'da buna zorlayamamış olmalarıdır. Nitekim söz konusu dönemde Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne kuşkuyla baktığı ve bir süre bekledikten sonra 1932 yılında Milletler Cemiyeti'ne katıldığı görülmektedir.[31]

Lozan Antlaşması sadece Türkiye-Ermenistan ilişkileri açısından değil, Türk-Yunan ilişkileri açısından da iki devlet arasındaki sorunların siyasal bir dengeye oturtulması noktasında önemli bir antlaşma olmuştur. Soysal bu antlaşmayı ölü doğan Sevr Antlaşması'nın yerine geçen bir antlaşma olarak tanımlamıştır.[32]

Son derece zor şartlar ve büyük tartışmalar neticesinde imzalana bu antlaşma için Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk'ta "…Yüzyıllık hesaplar görülüyordu. Bu kadar eski, bu kadar karışık, bu kadar bulaşık hesapların içinden çıkmak, elbette, o kadar engelsiz ve kolay olmayacaktı…[33] ifadelerini kullanmıştır. Bu antlaşmanın Türkiye açısından önemini ise şu sözlerle ifade etmiştir;

"Lozan Barış Antlaşması'ndaki ana hükümleri, öbür barış önerileri ile daha çok karşılaştırmanın yersiz olacağını düşünmekteyim. Bu antlaşma, Türk milletine karşı, yüzyıllardan beri hazırlanmış ve Sevr Antlaşması'yla tamamlandığı sanılmış büyük bir suikastın yıkıldığını bildirir bir belgedir. Osmanlı dönemi tarihinde eşi görülmemiş bir politik zafer yapıtıdır."[34]

29 İsmail Soysal, **Tarihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları,** Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000, s. 75.

30 Soysal, s. 75.

31 Soysal, s. 75.

32 Soysal, s. 75.

33 **Nutuk,** s. 681.

34 **Nutuk,** s. 745.

Lozan Konferansı'na TBMM Hükümetini temsilen İsmet Paşa, Dr. Rıza Nur ve Hasan Saka katılmışlardır. 20 Kasım 1922'de başlayan görüşmelerde, TBMM Hükümeti tarafından 14 maddelik bir yönerge verilmiş ve özellikle yönergedeki iki maddede yer alan konularda taviz verilmemesi konusunda kesin talimat verilmiştir. Bu yönergede yer alan 1. madde doğu sınırı ile ilgilidir ve buna göre Ermeni yurdu bahis konusu dahi edilmeyecek ve bu konu gündeme gelirse, görüşmelerin yarıda kesilmesi talimatı verilmiştir, diğer konu ise, 8. maddede yer alan kapitülasyonların kaldırılması hususu olmuştur. Lozan Konferansı'ndaki Ermeni yurdu ve kapitülasyonlar konularındaki tavizsizlik anlayışı, doğrudan doğruya Misak-ı Millî'nin bir sonucu olarak yorumlanırken, Ermeni yurdu konusundaki kararlılık toprak bütünlüğü anlayışının bir yansıması, kapitülasyonların kaldırılması ise tam ve kesin bağımsızlık anlayışının bir sonucu şeklinde değerlendirilmiştir.[35]

Lozan Konferansı'nın çalışmaları üç ayrı komisyon çerçevesinde üç temel başlık altında ele alınmıştır. Bunlardan birinci komisyonda ülkeler ve askeri konular adı altında sınırlar, azınlıklar, Boğazlar rejimi konuları görüşülmüştür. İkinci komisyonda ise Türkiye'de yabancılara uygulanacak rejim kapsamında yargı yetkisi ve ayrıcalıklar konuları ele alınmıştır. Üçüncü komisyon ise ekonomik ve parasal işler çerçevesinde Osmanlı Devleti borçlarının bölüşülmesi konularıyla görevlendirilmiştir.[36]

Lozan Konferansı'nın temel başlıklarından biri olan sınırlar konusu Nutuk'ta da yer almış ve Lozan Antlaşması'yla Kafkas sınırının nasıl belirlendiğine şöyle değinilmiştir;

Sevr'de, Türk-Ermeni saptanması Amerika Cumhurbaşkanı Wilson'a bırakılmıştır. O da sınır olarak Karadeniz kıyısında Giresun'un doğusundan başlayan, Erzincan'ın batı ve güneyinden, Elmalı, Bitlis ve Van gölünün güneyinden geçen ve birçok noktalarda Dünya Savaşı'ndaki Türk-Rus cephesini izleyen bir çizgiyi göstermiştir. Mart 1921 önerisinde: Milletler Cemiyeti bir Ermeni yurdu kurmak için doğu illerinden Ermenistan'a aktarılacak toprakların saptanması için bir komisyon atayacak ve Türkiye bu komisyonun kararını kabul edecek. Mart 1922 önerisinde: Bir Ermeni yurdu kurulması için Milletler Cemiyeti'nden yardım isteneceğinden söz edilmektedir.[37]

35 Ertan, s. 214.

36 Soysal, s. 79.

37 **Nutuk,** s. 731.

Lozan Konferansı'nda uyrukluk konusuyla ilgili problemlerde çözüme kavuşturulmuştur. Buna göre Sevr'de müttefik devletlerden Yunanistan da içinde olmak üzere, yeni kurulan devletlerden birinin Ermenistan v.b. uyrukluğuna girmek isteyen Türk uyruklularından hiç kimseye Türk Hükümetince engel olunmayacağı ve bunların yeni uyrukluğunun kabul edileceği ifade edilmiştir.[38]

Lozan Konferansı'nda birinci komisyonda yer alan bir diğer önemli konu da azınlıklar başlığı altında ele alınmıştır. Bilindiği üzere Lozan Barış Konferansı'nın toplanacağının kesinleşmesiyle birlikte Ermenilerde temsilci göndermek istemiştir. Ermeni Cumhuriyeti Heyeti Reis Vekili Hadisyan tarafından Fransa, İngiltere ve İtalya hükümetlerine 18 Kasım 1922 tarihinde bir mektup gönderilmiş ve Yakın Doğu meselesi görüşülürken, Ermeni sorununun da gündeme geleceği belirtilerek Ermeni milletinin sorunlarının da dile getirilerek Sevr Antlaşması'nda kendilerine verilen taahhütler çerçevesinde "Büyük Ermenistan" beklentisi dile getirilmiştir.[39] Buna karşın Lozan Antlaşması'nda doğrudan Ermenilerle ilgili bir madde yer almamakla birlikte antlaşmanın bazı maddelerinin dolaylı bir biçimde Ermenileri de kapsadığını söylemek mümkündür. Bu çerçevede ilk olarak Lozan Antlaşması'nın azınlıkların korunması başlıklı bölümünde yer alan 37. maddesi şöyledir;

"Türkiye, 38'nci maddeden 44'ncü maddeye kadar olan Maddelerin kapsadığı hükümlerin temel yasalar olarak tanınmasını ve hiçbir kanunun, hiçbir yönetmeliğin (tüzüğün) ve hiçbir resmi işlemin bu hükümlere aykırı ya da bunlarla çelişir olmamasını ve hiçbir kanun, hiçbir yönetmelik (tüzük) ve hiçbir resmi işlemin söz konusu hükümlerden üstün sayılmamasını yükümlenir."

Aynı bölümde yer alan 38. maddede ise "Türk Hükümeti, Türkiye'de oturan herkesin, doğum, bir ulusal topluluktan olma dil, soy ya da din ayırımı yapmaksızın, hayatlarını ve özgürlüklerini korumayı tam ve eksiksiz olarak sağlamayı yükümlenir. Türkiye'de oturan herkes, her inancın, dinin ya da mezhebin, kamu düzeni ve ahlâk kurallarıyla çatışmayan gereklerini, ister açıkta isterse özel olarak, serbestçe yerine getirme hakkına sahip olacaktır. Müslüman-olmayan azınlıklar, bütün Türk uyruklarına uygulanan ve Türk Hükümetince, ulusal savunma amacıyla ya da kamu düzeninin korunması için, ülkenin tümü ya da bir parçası üzerinde alınabilecek tedbirler saklı kalmak şartıyla,

38 **Nutuk,** s. 735.

39 Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi,** İstanbul, Belge Yayınları, 1987, s. 892-997.

dolaşım ve göç etme özgürlüklerinden tam olarak yararlanacaklardır."[40] ifadeleri kullanılmıştır. Bu madde bir bakıma Türkiye'de yaşayan herkesin eşit haklara ve özgür iradeye sahip olduklarını vurgulamaktadır.

Azınlıkların korunması başlıklı bölümde yer alan 39 maddede ise "Müslüman-olmayan azınlıklara mensup Türk uyrukları, Müslümanların yararlandıkları aynı yurttaşlık [medenî] haklarıyla siyasal haklardan yararlanacaklardır. Türkiye'de oturan herkes, din ayırımı gözetilmeksizin, kanun önünde eşit olacaktır. Din, inanç ya da mezhep ayrılığı, hiçbir Türk uyruğunun, yurttaşlık haklarıyla [medenî haklarla] siyasal haklarından yararlanmasına, özellikle kamu hizmet ve görevlerine kabul edilme, yükseltilme, onurlanma ya da çeşitli mesleklerde ve iş kollarında çalışma bakımından, bir engel sayılmayacaktır. Herhangi bir Türk uyruğunun, gerek özel gerekse ticaret ilişkilerinde, din, basın ya da her çeşit yayın konularıyla açık toplantılarında, dilediği bir dili kullanmasına karşı hiçbir kısıtlama konulmayacaktır. Devletin resmî dili bulunmasına rağmen, Türkçe'den başka bir dil konuşan Türk uyruklarına, mahkemelerde kendi dillerini sözlü olarak kullanabilmeleri bakımından uygun düşen kolaylıklar sağlanacaktır."[41] ifadeleriyle gayrimüslimlerin dini özelliklerinin garanti altına alındığı görülmektedir. Ancak burada yine sadece Ermeniler değil, diğer etnik gruplar da bu kapsamda değerlendirilmiştir.

Azınlıkların korunması başlıklı bölümde 37. ile 44. maddelerde yer alan ifadelere bakıldığında genel olarak azınlıkların, dil, din, eğitim, çalışma ve sosyal yaşam ile hukuki statülerinin garanti altına alındığını söylemek mümkündür. Lozan Antlaşması'nın çeşitli hükümler başlıklı bölümünde yer alan 58. ve 64. maddelerinde ise ağırlıklı olarak ekonomik konulara yer verilmiştir. Antlaşmanın 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72 ve 73. maddelerinde ise mallar, haklar ve çıkarlar konularıyla ilgili doğabilecek sorunların çözümüne dair uygulanacak hükümlere yer verilmiştir.

Ekonomik hükümlerle ilgili bölümde yer alan 65-72 arasındaki maddelerde Ermenilerden bahsedilmemiş olunsa da aslında burada yer alan "mallar, haklar ve menfaatler" sözcükleri tehcire tabi olmuş tüm Ermenilerin hukuki durumlarının ve çıkarlarının bu maddelerle garanti altına alındığını söylemek mümkündür.[42] Aktan'a göre bu madde ile Birinci Dünya Savaşı sırasında Er-

40 **Belge 4,** s. 362.

41 **Belge 4,** s. 362-363.

42 Aktan, s. 29.

menilerin başına gelenlerle Balkan Savaşları'nda Türklerin başına gelenler aynı hukuki esas ve usullere tabi kılınmıştır. Yani bu halklardan birinin maruz kaldığı uygulamaya soykırım denecekse, diğerinin maruz kaldığı uygulamanın da soykırım olarak nitelendirilmesi gerekmektedir. Bu yönüyle, Ermenilere ve Türklere, maruz kaldıkları olaylar dolayısıyla aynı hukuk kurallarının uygulanması gerekmektedir. Bu nedenle, söz konusu olabilecek eylemlerin de aynı ölçülere göre nitelendirilmesi gerekmektedir.[43]

Lozan Antlaşması'nda görüşülen bir diğer önemli husus da "Genel Affa İlişkin Bildiri ve Protokol" başlıklı bölüm olmuştur. Bu protokolle savaş sırasında işlenen tüm suçların karşılıklı olarak affedildiğini ve genel anlamda sadece Yunan ve Ermeni ordularının işlediği suçların da karşılıklı olarak affedildiğinin kanıtı olarak kabul edilmektedir.[44]

Lozan'da Ermenileri dolaylı olarak ilgilendiren bir diğer antlaşma maddesi ise 31. madde olmuştur. Bu maddeye göre vatandaşlığını kaybetmemiş Ermenilerin Türkiye'ye geri dönebilecekleri, kaybedenlerin ise çocuklarının 18 yaşına geldiklerinde belirli bir süre zarfında Türk vatandaşlığını tercih edebilecekleri konusu olmuştur.[45]

Sonuç

Sonuç olarak Ermeni sorunu, Lozan Konferansı'nın birinci döneminde gündeme gelmişse de sert tartışmalara neden olmuştur. Sorun konferans boyunca üç farklı şekilde ele alınmıştır. Öncelikle Türkiye'deki Ermenilerle Ermenistan'daki Türklerin mübadelesi ele alınmıştır. Anadolu'daki Rumlar gibi Ermenilerin de mübadele kapsamına alınması durumunda yeniden göçmen sorunu yaşanabileceğini düşünen İsmet Paşa, bu konuda TBMM Hükümetini razı etmiş ve mübadele önerisi fazla tartışmaya yol açmadan gündemden kalkmıştır. Ermenilerle ilgili olarak gündeme getirilen ikinci konu soykırım iddiaları olmuştur. Batılı devletlerin temsilcileri bu konuda Türk tarafını köşeye sıkıştırarak, diğer konularda taviz koparmak istemişlerse de, Türk Heyeti belgelere dayanarak iddiaları reddetmiş ve Batılıların elindeki rakamların gerçek dışı olduğunu ileri sürmüştür. Üçüncü konu ise, Anadolu'da Ermenilere bir yurt verilmesi konusu olmuştur. Misak-ı Millî konusunda gösterilen karar-

43 Aktan, s. 29.
44 Aktan, s. 28.
45 Aktan, s. 29.

lılık, bu isteğin de gerçekleşme imkânını ortadan kaldırmıştır.[46] Ancak Ermeni sorunu ve Ermeni taleplerinin uluslararası antlaşmalarla her türlü talepleri Moskova ve Kars Antlaşmalarıyla, daha sonra ise Lozan Barış Antlaşması'yla hukuki açıdan çözüme kavuşturulmuştur. Bu nedenle günümüzde halen devam etmekte olan söylem ve beyanatların aslında gündem oluşturmanın ötesine gidemeyeceğini söylemek mümkündür.

Lozan Antlaşması ile gayrimüslimlere yönelik olarak özellikle azınlık haklarının korunması ve azınlıklara yönelik olarak başta dil, din, eğitim, hukuki anlamda eşit haklara sahip olma, kendi eğitim kurumlarını açma ve yönetebilme haklarının verildiği görülmektedir. Buna karşın Lozan Barış Antlaşması'nda Ermenilerden etnik grup olarak hiçbir şekilde söz edilmediğini söylemek mümkündür. Ancak azınlıklarla ilgili dil, din, etnik yapı ve diğer konularda diğer etnik gruplar gibi Ermenileri de ilgilendiren bazı maddelerin dolaylı olsa da Ermenileri de kapsamıştır. Bu konuda Etyen Mahçupyan, Lozan'ın esas olarak 'insan hakları' perspektifine uyduğunu ve gayrimüslim cemaatlere tüm vatandaşlık haklarının verilmesini ima ettiğini kaydetmiştir.[47] Bu yönüyle Lozan Antlaşması'nın 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 58, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72 ve 73. maddelerinin gayrimüslim cemaatleri ve dolaylı bir biçimde Ermenileri de ilgilendirdiğini söylemek mümkündür.[48]

Yukarıda da değinildiği gibi Lozan Barış Antlaşması'na gidilen süreçte Türkiye-Ermenistan ilişkileri açısından birden fazla uluslararası antlaşmanın gündeme geldiği, bunların bir kısmının Sykes Picos, Paris Barış Konferansı, Gümrü ve Sevr antlaşmalarında olduğu gibi hayata geçirilemeden yürürlükten kalktığı görülmektedir. Buna karşın anılan antlaşmalardan farkı olarak günümüzde hem Ermeni sorunu hem de Türkiye-Ermenistan ilişkileri açısından bağlayıcılı olan ve halen yürürlükte olan bazı antlaşmaların da imzalandığı görülmektedir. Bu çerçevede Moskova, Kars antlaşmalarından bahsetmek mümkündür. Dolayısıyla Lozan Barış Antlaşması'na gidilen süreçte yürürlüğe girmeyen antlaşmalar kadar halen geçerliliğini koruyan antlaşmalarında iki ülke ilişkilerinin şekillenmesinde önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmakta-

46 Ertan, s. 223.

47 Etyen Mahçupyan, TESEV Demokratikleşme Programı Direktörü. "Türkiye'de Gayrımüslim Cemaatlerin Sorunları ve Vatandaş Olamama Durumu Üzerine, 2004, http://www.tesevdns.net/Upload/Publication/7cb74c6c-4191-4bd0-a786-bd-05d11e1ec4/EMahcupyanYorum17062004.pdf

48 **Ermeni Sorunu: Temel Bilgi ve Belgeler,** Belge 4: Lozan Antlaşması'nın Ermenileri de İlgilendiren Bazı Maddeleri, Terazi, 2009, s. 362-371.

dır. Bu yönüyle Lozan Barış Antlaşması açısından Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin şekillenme sürecinin anılan antlaşmalar ve konferanslarda yapılan görüşmeler sonucunda ortaya çıkmış ve sadece Türkiye-Ermenistan ilişkileri değil iki ülkenin diğer ülkelerle olan ilişkileri bakımından da bağlayıcılığı olan son derece önemli bir uluslararası antlaşma olarak kabul görmektedir. Her ne kadar geçmişten günümüze başta Ermeni tarihçiler olmak üzere, siyasi, akademik ve farklı kesimler tarafından Lozan'ın kabul edilmediği, Sevr'in halen geçerli olduğu yönünde bir takım beyanatlarda bulunuluyorsa da bunun uluslararası arenada pek de bir karşılık gördüğü söylenemez. Nitekim demin-de ifade edildiği üzere bu antlaşma sadece Türkiye-Ermenistan değil iki ülkenin üçüncü ve diğer ülkelerle olan ilişkileri de kapsadığından bu antlaşmanın tek taraflı olarak reddedilmesi hukuken mümkün görünmemektedir.

Lozan Konferansı'nda görüşülen sorunların bir kısmı özellikle de Ermeni sorunu araştırmacılar tarafından, Batılı devletlerin kendileri için hayati önem taşıyan konularda başarı sağlayabilmek ve Türk tarafını tavize zorlamak için kullandıkları bir araç olarak değerlendirilmektedir. Bu kapsamda Ermeni sorunu gibi konuların Batılı devletler için hayati önem taşımaktan ziyade bir araç olarak kullanıldığı ve Lozan'da bu konunun zaman zaman gündeme getirilerek kazanımlar elde edilmeye çalışıldığı belirtilmiştir. Özellikle de Batılı devletlerin Ermenilere bir yurt verilmesi konularında politika değişikliğine gitmeleri de bu çerçevede değerlendirilmiştir. Bu tür bir politikanın uygulanması noktasında İngiltere'nin başarılar elde ettiğini, nitekim Ermeni yurdu konusunun konferansın gündeminden kalktığını buna karşılık Boğazlar ve Musul konularının İngiltere'nin istediği biçimde sonuçlandığına da işaret edilmiştir.[49] Bu yönüyle İngiltere'nin Ermeni sorunu konusunda başından beri konuyu ABD'ye havale etme ya da sorunun çözümü konusunda ABD'nin inisiyatif almasını sağlayacak girişimlerde bulunduğunu söylemek mümkündür. Nitekim bu tutum başta Paris Barış Konferansı olmak üzere Sevr ve Lozan antlaşmalarında da net bir biçimde görülmektedir.

49 Ertan, s. 224.

KAYNAKÇA

- Պ. Չոբանյան, վ. Բարխուդարյան, Ա. Խառատյան, Է. Կոստանդյան, Ռ. Գասպարյան, Դ.Մուրադյան, Ռ. Սահակյան Ա. Հակոբյան, *Հայոց Պատմություն: 8- րդ Դասարան Դասագիրք*, Երևան, Մակմիլան, 2007. (P. Çobanyan, V. Barkhudaryan, A. Khar'atyan, E. Kostandyan, R'. Gasparyan, D. Muradyan, R'. Sahakyan, A. Hakobyan, *Hayots Patmutyun: 8-rd Dasaran Dasagirk'*, Yerevan, Makmilan, 2007 - P. Çobanyan, V. Barkhudaryan, A. Khar'atyan, E. Kostandyan, R'. Gasparyan, D. Muradyan, R'. Sahakyan, A. Hakobyan, **Ermeni Tarihi: Ortaöğretim 8. Sınıf Ders Kitabı,** Erivan, Makmilan Yayınevi, 2007).

- վ. Բարխուդարյան, Ա. Հակոբյան, Հ. Հարությունյան, Վ. Ղազախեցյան, Յու. Հովսեփյան, Է. Մինասյան, Է. Մելքոնյան, *Հայոց Պատմություն: Դասագիրք Հանրակրթական Դպրոցի 9- րդ Դասար*, Արմենիա, Մակմիլան, 2008. (V. Barkhudaryan, A. Hakobyan, H. Harut'yunyan, V. Ğazakhetsyan, Yu. Hovsep'yan, E. Minasyan, E. Melk'onyan, *Hayots Patmutyunı: Dasagirk' Hanrakrt'akan Dprotsi 9-rd Dasar*, Armenia, Makmilan, 2008 - V. Barkhudaryan, A. Hakobyan, H. Harut'yunyan, V. Ğazakhetsyan, Yu. Hovsep'yan, E. Minasyan, E. Melk'onyan, **Ermeni Tarihi: Ortaöğretim 9. Sınıf Ders Kitabı,** Ermenistan, Makmilan Yayınevi, 2008).

- AKTAN, Gündüz, "Lozan Barış Antlaşması ve Ermeni Sorunu", **Ermeni Sorunu: Temel Bilgi ve Belgeler**, Terazi, Ankara, 2009.

- AYBER, Bahar, "Tanzimat'tan Lozan'a Türkiye'de Azınlık Hakları", Gazi Üniversitesi.

- Belge 2, **Ermeni Sorunu: Temel Bilgi ve Belgele**r, Terazi, Ankara, 2009.

- Belge 4, Lozan Antlaşması'nın Ermenileri de İlgilendiren Bazı Maddeleri, **Ermeni Sorunu: Temel Bilgi ve Belgele**r, Terazi, Ankara, 2009.

- ÇAYCI, Sadi, "Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu ve 1915 Olayları", **Ermeni Sorunu: Temel Bilgi ve Belgeler**, Terazi, Ankara, 2009.

- DEVECİ BOZKUŞ, Yıldız, **Türk'ü Öğretmek: Ermeni Tarih Ders Kitaplarında Türk İmgesi**, Dora, Bursa, 2013.

- DİLEK, Mehmet Sait, "Paris Barış Konferansı'nda Ermeni Sorunu", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları 15-16, (**2012).

• KARAL, Enver Ziya - Erdal AYDOĞAN, "Ermeni Meselesi (1878-1923)", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,** S 6, 1996.

KAYA, Nurcan, "Türkiye'nin Eğitim Sisteminde Azınlıklar ve Ayrımcılık: Kavramsal Çerçeve ve Temel Sorunlar.", http://www.secbir.org/wp-content/uploads/2011/01/18-NURCAN-KAYA.pdf .

• LÜTEM, Ömer Engin, "Karabağ Sorunu", **Ermeni Sorunu: Temel Bilgi ve Belgeler**, Terazi, Ankara, 2009.

• LÜTEM, Ömer Engin, "Lozan'dan Sonra Ermeni Sorunu", **Ermeni Sorunu: Temel Bilgi ve Belgeler**, Terazi, Ankara, 2009.

• LÜTEM, Ömer Engin, "1919 Paris Barış Konferansı'nda Ermeni Talepleri", **Ermeni Araştırmaları**, S 22, 2006.

• MAHÇUPYAN, Etyen, "Türkiye'de Gayrımüslim Cemaatlerin Sorunları ve Vatandaş Olamama Durumu Üzerine", 2004.

• "Niçin Türkiye, Serj Sarkisyan'ın Sevr Antlaşmasının güncelliğine ilişkin konuştuğunda esef duymadı?", **News Am,** 10 Ağustos 2011, Paragraf 6.

Nutuk, www.nigde.edu.tr/ckfinder_portal/userfiles/files/NUTUK.pdf .

• PALABIYIK, M., Serdar "Ermeni Sorununa Giriş: Başlangıçtan Lozan Antlaşmasına Kadar", **Ermeni Sorunu: Temel Bilgi ve Belgeler**, Terazi, Ankara, 2009.

• SOYSAL, İsmail, **Tarihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları,** Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000.

• URAS, Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul, Belge Yayınları, 1987.

LOZAN SÜRECİNDE KIBRIS ADASININ DURUMU VE TÜRKİYE'NİN LOZAN SONRASINDA KIBRIS STRATEJİSİNDE KIBRIS ADASI

Ulvi KESER*

Özet

Milli Mücadele sonrasında Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasının ardından Lozan sürecinde tartışılan ve bugüne kadar yansımaları gelen konulardan birisi Misak-ı Milli içinde kaldığı belirtilen Kıbrıs adasının durumudur. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya'nın yanında savaşa girmesinin ardından önce Taç Koloni ilan edilen, ardından İngiliz toprağı olarak tescillenen adanın ve Kıbrıs Türklerinin bu sürecin ardından ortaya çıkan durumu Lozan Barış Andlaşması'nın Kıbrıs'ın statüsü ile ilgili olan 16 ve 20. maddeleri ve adada yaşayanların uyrukluğu ile 21. maddesi bu bildirinin de konusu olacaktır. Lozan Barış Anlaşması sonrasında adada yaşamaya devam eden Kıbrıslı Türkler ve özellikle tercih hakkı çerçevesinde Türkiye'ye göç etmeye başlayan Kıbrıslı Türkler de bu çalışma kapsamında irdelenecektir. Çalışmada mercek altına yatırılacak bir önemli nokta da özellikle Lozan'la İkinci Dünya Savaşı öncesinde geçen süreçte Türkiye-Kıbrıs ilişkileri ve özellikle bu süreçte Akdeniz'de yaşanılan gelişmeler aktarılacaktır. Araştırmanın hazırlanması çerçevesinde Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Genelkurmay ATASE Arşivi, İngiliz Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Kıbrıs Türk Milli Arşivi ve bazı özel arşivlerden istifade edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Lozan, Kıbrıs, Atatürk, Akdeniz, Kıbrıslı Türkler.

---

* Prof. Dr., Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi AB İlişkileri Bölüm Başkanı, CIU-AKKA (Akdeniz ve Kıbrıs Araştırmaları) Merkezi Müdürü, ulvi.keser@gmail.com

THE POSITION OF CYPRUS DURING LAUSANNE PERIOD, AND CYPRUS STRATEGY OF TURKEY AFTER LAUSANNE

Abstract

Subsequent to the National Struggle and the foundation of Turkish Republic, one of the topics discussed so far is the general position of Cyprus. The main topic of this scientific study is the general condition of Turkish Cypriots and the island itself which was turned to be the Crown Colony at first, and then the British territory due to the 16th, 20th, and the 21st articles of Lausanne Agreement. Those Turkish Cypriots who have chosen to live in Turkey and those living on the island as well will also be focused on in this study. Another important concept that this article will focus on is the Turkey-Cyprus relations, and the developments in the Mediterranean as well up to the WWII. To prepare the study, Prime Ministry Republican Archive, General Staff Archive, British Foreign Office Archive, Turkish Cypriot National Archive and some private archives will be mostly made use of by the researcher.

Key Words: Lausanne, Cyprus, Atatürk, Mediterranean, Turkish Cypriots.

GİRİŞ

Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesinin ardından neredeyse İkinci Dünya Savaşı'na kadar olan süreç Kıbrıs Türk toplumu açısından son derece karanlık, belirsiz, sorunlu ve mücadele dolu bir şekilde geçmiştir. Fransa tarafından adada açılan Ermeni Doğu Lejyonu (Legion D'Orient)'na ait kamplar, İngilizler tarafından Çanakkale savaş esirleri için kurulan kamplar, aynı dönemde İngiltere'nin adayı Yunanistan'a önermesi, Enosis çabaları, Anadolu'da başlayan Milli Mücadele Kıbrıs Türk toplumunu da çok yakından ilgilendirir. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti devleti ve uygulamaya konulan sosyal hayata yönelik yenilikler ve devrimler de Kıbrıs Türkleri tarafından yakından takip edilir ve benimsenir. Her ne kadar Lozan sonrasında Kıbrıs adasının resmen ve fiili olarak İngiltere'ye bırakılması Kıbrıs Türklerinin geleceği konusunda bir takım kaygıların ortaya çıkmasına sebep olsa da görülecektir ki Türkiye'nin özellikle 1923–1938 sürecinde Kıbrıs ve Kıbrıs Türkleriyle bağı hiç kopmamış ve hamilik görevi kesintisiz devam etmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasının hemen ardından Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya'nın yanında savaşa girmesi üzerine İngiltere, Kıbrıs'ı tek taraflı ola-

rak ilhak ettiğini açıklar. Bu andan itibaren de Kıbrıslı Türkler kendilerini mücadelenin içinde bulurlar. Aslında Anadolu'da Milli Mücadele sırasında bütün desteğini Anadolu insanına veren Kıbrıs Türk'ünün mücadelesi 18. yüzyıldan beri devam eden adayı Yunanlaştırma mücadelesine karşıdır.[1] Anadolu Milli Mücadelesi'ni başından sonuna kadar büyük bir heyecan ile izleyen Kıbrıslı Türkler, Çanakkale'nin muzaffer kumandanı Mustafa Kemal'e de yürekten bağlanmışlardır. Haberlerin en kötü olduğu günlerde bile bu inançları sarsılmamıştır.[2] Bir yandan yokluk ve kuraklıkla mücadele ederken bir yandan da iç ve dış düşmanlara karşı mücadele etmek zorunda kalan Kıbrıs Türklerinin en büyük moral kaynağı ve desteği Anadolu'ya ve Mustafa Kemal'e olan inanç ve güvenleridir.[3]

Kıbrıs'ın bir Yunan adası olmasına müsaade etmeyen Kıbrıs Türk'ünün en büyük arzusu "Kıbrıs Türk'üyüz derken Kıbrıs'ı vatan bilmişiz ama Türkiye'nin bir parçası olan bir Türklük olduğumuzu unutmadık, unutmayız. Çünkü en aziz parçalarımız oraya yayılmıştır. Her evden Türkiye'de insanlarımız vardır."[4] fikrinden hareketle adada huzur ve barış içerisinde yaşamaktır. Kıbrıslı Türklerin Cumhuriyetin ilanından sonra Atatürk ilke ve inkılâplarını gönülden benimseyip bunları hiçbir zorlama ve kanuni mecburiyet olmaksızın kabul etmeleri ve uygulamaya koymaları, ayrıca Türk okullarında Milli Mücadele ve Mustafa Kemal'i özellikle gençlere anlatıp sevdirmeleri[5] milli şuur ve anavatana olan sonsuz bağlılık ve inançlarının bir tezahürüdür. Kemalizm ruhunun hâkim olduğu, milli şeref, milli haysiyet ve milli varlıklarını idame ettirebilmek için türlü mahrumiyet ve güçlük içinde çırpınan Kıbrıslı Türkler, Anadolu ile irtibatlarını hiçbir zaman kesmemişlerdir. Bu bağlamda Kıbrıslı Türkler de anavatan olarak gördükleri Anadolu ile irtibatlarını hiçbir zaman kesmezler ve yönlerini hep Akdeniz'e ve Toroslara dönerler. "Kemalizm ruhunun hâkim olduğu, milli şeref, milli haysiyet ve milli varlıklarını idame ettirebilmek için türlü mahrumiyet ve güçlükler içinde çırpınmağa sevk edilmiş Kıbrıs Türkleri"[6] böylece Anadolu ile hep gönül bağı

1 Rauf R. Denktaş, **12'ye 5 Kala**, Ankara, 1966, s. 5.

2 Beria Remzi Özoran, "Mustafa Kemal ve Kıbrıs Türkleri", **Atatürk Döneminde Türkiye-Kıbrıs İlişkileri, 1919–1938,** Ankara, Kasım 1989, s. 298.

3 Şükrü S. Gürel, **Kıbrıs Tarihi (1878–1960),** İstanbul, Kasım 1984, s. 164–165.

4 Rauf Denktaş, "Kıbrıs'ın Dünü Bugünü Uluslararası Sempozyumu Açış Konuşması", Kıbrıs'ın Dünü Bugünü Uluslararası Sempozyumu, Ankara, 1994, s. 3.

5 Hasene Ilgaz, **Kıbrıs Notları**, İstanbul, 1949, s. 62.

6 Hasene Ilgaz, **a.g.e.,** s. 67.

içindedirler. 19 Mayıs 1919'dan itibaren 9 Eylül 1922 tarihine kadar devam eden Milli Mücadele sürecinde Kıbrıs Türkleri adada baş gösteren kuraklık ve buna bağlı olarak ortaya çıkan açlık ve yokluklara rağmen Anadolu'ya her türlü desteği gönülden vermişlerdir.[7] Kıbrıslı Türklerin bu sıkıntılı zamanlarda karşılaştıkları bir başka problem ise adaya dışarıdan gelenlerin yaydığı salgın hastalıklardır.[8] Gazetenin yayınına son vermek zorunda kaldığı süreç İkinci Dünya Savaşı'nın bütün şiddetiyle yaşandığı bir dönemdir ve halkı aydınlatmak ve üstlenilen misyonu devam ettirmek anlamında gazete M. Remzi Okan'ın kızları Bedia, Vedia ve Beria tarafından omuzlanmış ve hemen ardından da Kıbrıs Türk toplumu lideri Dr. Fazıl Küçük'ün Halkın Sesi gazetesi yayın hayatına başlamıştır. Öte yandan Dr. Fazıl Küçük'ün Mehmet Remzi Okan'a ait Söz gazetesinde yayımlanan bir makalesi de Kıbrıs'taki İngiliz idaresinin tepkisini çekmiştir.[9]

1923 Sonrasında Kıbrıs'ta Lozan Uygulamaları

31 Mart 1901 tarihinde yapılan nüfus sayımına göre 51.309 Türk ve 182.739 Rum olmak üzere toplam nüfusu 274.108 olan Kıbrıs adasının nüfusu 2 Nisan 1911 tarihli nüfus sayımında %1 civarında artan Türk nüfusuyla 5.119 kişilik bir artış gösterir ve toplam Türk nüfusu 56.428 olmuştur. 24 Nisan 1921 tarihinde yapılan sayımda ise artış oranı %0.8 civarında olup toplam artış 4.911 kişidir ve toplam Türk nüfusu ise 61.339 olarak tespit edilir ve 1921 yılı itibarıyla adadaki toplam nüfus da 310.709 olmuştur. Bu nüfus yaklaşık 5 yıl sonra 335.000 civarına yükselir. Bu nüfusun da 61.422'si Türk ve 244.887'si Kıbrıslı Rumlardan oluşmaktadır. Bu dönemde İngiliz kaynaklarına göre adada yaşayanların yaklaşık beşte biri 65.000 civarında Kıbrıslı Türk'tür.[10] Milli Mücadele'nin sonuçlanmasının ardından 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Barış Antlaşması ile genç Türkiye Cumhuriyeti devleti bütün dünya tarafından tanınmıştır. Söz konusu antlaşma taraflar arasında Musul, Boğazlar, Tazminatlar gibi bazı başlıkları tam olarak çözmese ve zamana bırakıksa da Türk devletinin geleceği bağlamında önemlidir ve antlaşmanın 16, 20 ve 21. maddeleri Kıbrıs'la ilgili hükümler içermektedir. 20. madde itibarıyla "Türkiye, İngiliz hükümetince 5 Kasım 1914 tarihinden ilan edilen Kıbrıs'ın İngiltere'ye

7 Reşat Akar, **Atatürkçü Kıbrıs Türkleri**, İstanbul, 1981, s. 10.

8 **The Cyprus Gazette**, 3 Eylül 1920.

9 Fazıl Küçük, "Kıbrıs Türk'ünün Geçirdiği Acı Günler", **Kıbrıs Mektubu Dergisi,** Sayı 1, Ocak-Şubat 2002, Ankara, s. 10.

10 KTMA, 1926 Colonial Reports, Report For 1926, No.1366, Londra, 1928, s. 5.

katılışını tanıdığını" bildirmiştir. Bu hüküm uyarınca Türkiye Cumhuriyeti, 1878'den itibaren İngilizlerin egemenliğinde bulunan Kıbrıs adasının hukuken İngiliz toprağı olduğunu kabul etmiştir. Buna göre Kıbrıs adası "Crown Colony/Kraliyet Sömürgesi" ilan edilirken, aynı antlaşmanın 21. maddesi de Kıbrıslı Türklere bir Hakk-ı Hıyar (Seçim Hakkı) tanınmıştır. Bu düzenleme itibarıyla, tabi olacakları uyruğu seçme hakkı kazanan Kıbrıslı Türklerin bir kısmı İngiliz uyruğunu kabul etmeyip adadan Türkiye'ye göç etmeye başlamışlardır.[11] Türkiye'ye gelen Kıbrıslı Türkler, Mersin-İçel[12] ve Muğla[13] başta olmak üzere çeşitli illere yerleştirilmiştir. Bu antlaşmanın 16, 20 ve 21. maddeleri itibarıyla Türkiye dönemin uluslararası stratejileri ve planlaması yanında büyük bir savaştan yeni çıkmış olmanın getirdiği zorlukları ve zorunlulukları dikkate alarak son derece ihtiyatlı bir politika izlemiş ve Kıbrıs'ın İngiltere'ye ilhakını kabul etmek zorunda kalmıştır. Lozan Antlaşmasıyla Türk devleti İtilaf devletlerince resmen tanınmasına rağmen antlaşmanın 16, 20 ve 21. maddeleri ile de Kıbrıs'ın İngiliz toprağı olduğu kabul edilmiştir;[14]

"Madde 16: Türkiye işbu muahedede açıklıkla belirtilen sınırlar dışında bulunan bilcümle arazi üzerinde ve bu araziye bağlı ve kezailik işbu muahede ile üzerlerinde de kendi hâkimiyet hakkı tanınmış olan adalardan gayri cezireler üzerinde (-ki bu arazi ve cezirelerin mukadderatı ilgililer tarafından tayin edilmiş veya edilecektir-) her ne mahiyette olursa olsun haiz olduğu bütün hukuk ve müstenidatından feragat ettiğini beyan eyler. İşbu maddenin hükümleri komşuluk münasebetiyle Türkiye ile hem hudut memleketler arasında kararlaştırılmış veya kararlaştırılacak olan özel hükümleri ihlal etmez."

Madde 20: Türkiye hükümeti Kıbrıs'ın Britanya hükümeti tarafından 5 Kasım 1914'te ilan olunan ilhakını tanıdığını beyan eyler.

Madde 21: 5 Kasım 1914 tarihinde Kıbrıs adasında oturan Türk tebaası, mahalli kanunun tayin ettiği şartlar dairesinde İngiliz tâbiiyetine sahip ve bu yüzden Türk tâbiiyetini kaybetmiş olacaklardı. Bununla beraber işbu muahede namenin meriyet mevkiine girdiği günden itibaren iki yıllık bir müddet zarfında Türk tâbiiyetinde kalmakta serbest olacak-

11 **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA),** Tarih: 2 Aralık 1924, Sayı: 1188, Fon Kodu: 30..18.1.1.

12 **BCA.** Tarih: 20.11.1926, FK: 272..0.0.12/50.106.1.

13 **BCA.** Tarih: 25.11.1925, Fon Kodu: FK: 272..0.0.14/77.40.19.

14 Nihat Erim, **Bildiğim ve Gördüğüm Ölçüler İçinde Kıbrıs**, Ankara, 1975, s. 3.

lardır; bu takdirde bu haklarını kullandıkları tarihi takip eden 12 ay zarfında Kıbrıs adasını terk etmeye mecbur olacaklardır. Bu muahede namenin yürürlüğe girdiği tarihte Kıbrıs adasında oturmakta olup da yerli kanunun tayin ettiği şartlar dairesinde yapılan müracaat üzerine belirtilen tarihte İngiliz tâbiiyetini ihraz etmiş veya etmek üzere bulunmuş olan Türk vatandaşları da, bundan dolayı Türk tâbiiyetini kaybetmiş olacaklardır. Şurası şüphesizdir ki Kıbrıs hükümeti, Türk hükümetinin rızası olmaksızın Türk tâbiiyetinden başka bir tâbiiyet ihraz etmiş olan kimselere İngiliz tâbiiyetini vermekten kaçınmak yetkisine haiz olacaktır."

Lozan Antlaşması'nın hemen sonrasında antlaşma hükümleri İngiltere tarafından 6 Ağustos 1924 tarihinde tasdik edilmiştir.[15] O güne kadar Türk tebası olarak görülen Kıbrıslı Türklerden İngiliz uyruğuna geçmek ve adada kalmak isteyenler dışında kalan Türk tabiiyetine sahip olarak adayı terk etmek ve Türkiye'ye göç etmek isteyenlere tanınan haklarla yaklaşık 7-8.000 civarında Kıbrıslı Türk de kayıklar, tekneler veya vapurla Türkiye'ye göç etmiştir.[16] Bu arada Kıbrıs adası 10 Mart 1925 tarihinde İngiliz Kralı V.George'un emriyle bir Taç Koloni (Crown Colony) haline gelmiştir.[17] Sir Malcolm Stevenson'un 1 Mayıs 1925'te Kıbrıs'ın ilk İngiliz Valisi olmasının ardından Türk toplumuna da verilmesi gereken elektrik, su, yol, posta, belediye hizmetleri gibi hizmetler, eğitimle ilgili devlet hizmetleri Rumlara ağırlıklı olarak verilmeye ve Türkler üzerindeki baskı ağırlaştırılmaya başlanmıştır.[18] Kıbrıslı Türkler de adada bu şartlar altında yaşamaktansa göç etmeyi tercih etmişler ve Larnaka'da 1925 yılında açılan Türk konsolosluğuna müracaat ederek adadan ayrılmanın yollarını aramaya başlamışlardır; ancak bu tarihten önce de adadan ayrılarak Türkiye'ye geçmek isteyenler olmuş ve bunlarla ilgili olarak 'Anadolu'ya gidecek muhacirlerin Türk vatandaşlığını kabul etmeleri gerektiği Sıhhiye Dairesi tarafından'[19] ilan olunmuştur. Bir dilekçeyle konsolosluğa müracaat eden ve Türkiye'ye göç etmek istediğini belirtenler ise sadece Kıbrıslı Türkler değil, Kıbrıs'ta doğmamış fakat Kıbrıs'ta yaşayan Türkler de adada kalmak yerine Türkiye'ye göç etmeyi tercih etmişlerdir. Konsolosluğa müracaat eden

15 Murat Sarıca, Erdoğan Teziç, Özer Eskiyurt, **Kıbrıs Sorunu**, İstanbul, 1975, s. 7.

16 Haşmet Muzaffer Gürkan, **Bir Zamanlar Kıbrıs'ta**, Lefkoşa, 1996, s. 91.

17 Şükrü S. Gürel, **Kıbrıs Tarihi 1878–1960**, İstanbul, 1984, s. 113; Murat Sarıca, Erdoğan Teziç, Özer Eskiyurt, **a.g.e.,** s. 7.

18 Şükrü S. Gürel, **a.g.e.,** s. 169.

19 Mehmet Demiryürek, "Lozan Sonrası Kıbrıs'tan Türkiye'ye Göç (1923–1926)", **Toplumsal Tarih**, Temmuz 2003, Sayı 115, s. 89–92.

bu Türkler için öncelikle üzerinde göç etmek isteyen kişi veya ailenin resmi ile yetkililerin isimlerinin bulunduğu 'Kıbrıs'tan Türkiye'ye hicret edenlere mahsus mürur tezkeresi' hazırlanmıştır.[20] Bu tezkerelerde ayrıca aileyle ilgili bilgiler de bulunmaktadır. 5 Ağustos 1926 tarihli ve 3090 numaralı mürur tezkeresi de buna bir örnektir;[21]

"Balaya fotoğrafı ilsak edilen Kıbrıs'ta mütevellit Mehmet Bin Mustafa refakatinde zevcesi Fatma ve çocukları Mustafa ve Halide, Lozan muahedenamesi mucibince hakk-ı hıyarını isti'mal ederek Türk tabiyetini kabul etmiş olduğundan Türkiye'ye hicret etmek üzere işbu mürur tezkeresi ita kılındı."

Söz konusu tezkereyi alarak adadan ayrılma hakkını elde eden kişi İngiliz idaresine müracaat etmek suretiyle adadan böylece ayrılmıştır; ancak Kıbrıslı Türklerin adadan ayrılması o kadar kolay olmamıştır. Örneğin Lozan antlaşmasının 21. maddesi gereğince İngiliz idaresinde ve uyruğunda yaşamak istemeyenlerin Türkiye'ye göç etmeye başlamaları ve 1924 yılında Konya'ya kadar gelmeleri sonrasında konu Konya İmar ve İskân Müdürlüğü tarafından bakanlığa iletilmiş; ancak söz konusu Türklerin Lozan'daki mübadele sözleşmesine tabi olmamaları neticesinde bu göç uygulamaları karşısında ne şekilde hareket edileceği konusunda Bakanlar Kurulu tarafından 2 Aralık 1924 tarihinde yapılan toplantı sonrasında 1188 sayılı kararnameyle bu göçmenlerin kabul edilmesine karar verilmiştir.[22] Özellikle Birinci Dünya Savaşı sonrasında perişan bir dönem geçiren Kıbrıs'ta göç hazırlığına başlayan Türklerin bu maksatla ellerinde avuçlarında ne varsa harcamaları sonrasında bazı sıkıntılar ve onu takiben de şikâyetler başlamıştır. Aynı sıkıntılar göç hazırlığı yapanların evraklarıyla ilgilenen Larnaka Konsolosluğu için de geçerlidir. Konsolosluk tarafından Ankara'ya gönderilen bir yazıda 24 Haziran 1925 ile 30 Eylül 1925 tarihleri arasında Türkiye'ye göç edenlerin çeşitli masraflarını karşılamak üzere 52 İngiliz lirası harcandığı belirtilerek yapılacak bu tür harcamalar için konsolosluğa aylık olarak 15 lira tahsis edilmesi talep edilmiştir.[23] Yapılan bu taleplere 26 Ocak 1926 tarihinde cevap veren İskân Müdüriyet-i Umumiyesi ise '341 senesi iskân bütçesinde Kıbrıs Müslümanlarının sevk ve iaşelerine dair bir guna tahsisat' bulunmadığından söz konusu talebin yerine getirilemeyeceğini belirtmiştir. Öte yandan Türkiye'ye gelmelerinden son-

20 Mehmet Demiryürek, **a.g.e.,** s. 90.

21 Mehmet Demiryürek, **a.g.e.,** s. 90.

22 **BCA.** 030.18.1.1.012.59.3.

23 Mehmet Demiryürek, **a.g.e.,** s. 89-90.

ra bu göçmenlere her türlü kolaylık gösterilecek ve kendilerine yeteri kadar arazi ve hane verilmek suretiyle yardım talepleri bir ölçüde karşılanmıştır. Hakk-ı Hıyar esasları gereği tabi olacağı uyruğu seçme hakkı verilen Kıbrıslı Türklerin bir kısmı İngiliz egemenliğinde ve İngiliz uyruğu olarak yaşamayı kabul etmediklerinden Türkiye'ye göç ederek ilk etapta Mersin-İçel ve Muğla başta olmak üzere çeşitli illere yerleştirilmişlerdir. Burada üzerinde durulması gereken nokta ise Kıbrıs ve Kıbrıs Türkleri konusunda Lozan'da Türkiye vahim bir hata[24] yapmamış, aksine söz konusu dönem itibarıyla uluslararası konjonktüründeki gelişmeler ile büyük bir savaştan yeni çıkmış olmasının getirdiği zorunlulukları dikkate alarak ihtiyatlı bir politika izlemiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın ardından 3 yıl, 4 ay, 20 gün devam eden Milli Mücadeleye girişen Anadolu insanının bütün gücünü, askeri, lojistik, ekonomik altyapısını neredeyse bitirdiği göz önüne alınacak olursa yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti devletinin imkanlarının doğru kullanılması ve akılcı bir siyaset takip edilmesi son derece mantıklı görülmektedir. Lozan Barış Antlaşması'nın 21. maddesine göre İngiltere'ye ait olduğu kabul edilen adadaki Kıbrıslı Türklerin bir kısmı Türkiye'ye göç etmeye başlamışlardır. Bu göç dalgası şüphesiz yeni ihtiyaçların doğmasına da neden olmuş ve Türkiye ilk konsolosluklarından birisini Kıbrıs adasında ve Larnaka kazasında açmış, Konsolos olarak da Asaf Bey'i atamıştır. Asaf Bey, Konsolosluğu döneminde Lozan Barış Antlaşması uyarınca Kıbrıslı Türklere tanınan seçme hakkını kullanarak Türk vatandaşlığında kalma ve Türkiye'ye göç etme yolunu seçen Kıbrıslı Türklere aldığı talimatlar çerçevesinde büyük yardımlarda bulunmuş, yüksek öğrenime gidecek olan gençlere her türlü imkânı sağlamış, birçok sosyal faaliyet içinde olmuş, dernek ve cemiyetlerin faaliyetlerini desteklemiş, milli günlerin kutlanmasına ön ayak olmuş, milli heyecan ve milli bilincin uyanmasıyla Atatürk devrimlerinin Kıbrıs adasında da kök salması ve benimsenmesi için çalışmıştır.[25]

Bu dönemde Kıbrıs'tan Türkiye'ye göç eden Kıbrıslı Türkler ilk etapta Konya, Mersin, Muğla, Cebel-i Bereket[26], Adana, Silifke'ye yerleşmeye başlamışlardır. 2 Aralık 1924 tarihli Gazi Mustafa Kemal'in imzasıyla yayımlanan

24 Mehmet Hasgüler, "84. Yılında Lozan Antlaşmasına Bakış", http://www.usakgundem.com/yazarlar.php?id=859&type=23 10 Aralık 2007.

25 İngiltere bu süreçte Asaf Bey ve Kıbrıs adasındaki faaliyetlerinden o kadar rahatsız olmuştur ki 17 Kasım 1930 itibarıyla görev süresi biten Asaf Bey dönemin İngiltere Büyükelçisi tarafından Türk Dışişleri Bakanlığı nezdinde şikayet edilmiştir. Bu gelişmelerin ardından Asaf Bey yerine göreve Celal Bey tayin edilmiştir.

26 Cebel-i Bereket Sancağı; sancak merkezi olan Yarpuz, İslâhiye, Hassa, Bulanık (Bahçe), Payas ve Osmaniye kazalarını içine almaktadır.

kararnameye göre "İngiliz tabiyetini kabul etmemeleri nedeniyle Kıbrıs'tan çıkmak isteyen kişilerden yaşamak için Konya'ya kadar gelenlerinin yerleşimlerinin adı geçen vilayetin imar ve iskân müdüriyetine bildirildiği, Lozan Barış Antlaşması gereğince Kıbrıslıların mübadeleye tabi olmamaları gerekmekteyse de vicdani nedenlerle, zorunluluktan memleketlerini terk ederek anavatana iltica eden Kıbrıslıların iskânı hakkında Mübadele, İmar ve İskân Kanunu'nda[27] bir kayıt bulunmamasına rağmen 2 Aralık 1924 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında mülteciler hakkında yürürlükte olan talimatnameye bağlı olarak işlem yapılmasının onaylandığı" bildirilmektedir. Heyet-i Vekile'nin kabul ettiği karar 23 Aralık 1924 tarih ve 980/32683 numaralı tezkireyle Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti tarafından kabul edilmiştir.[28] Söz konusu belgeden anlaşıldığı üzere Türkiye'ye göç eden Kıbrıslı Türklerin ilk yerleşim alanlarından birisi Konya olmuş ve Lozan Barış Antlaşması'nda yer almamış olsa da kendiliğinden ve bir zorunluluk nedeniyle ortaya çıkan sorunu çözümlemek için mültecilerle ilgili geçerli olan talimatnameye bağlı kalınarak, düzenlemeler yapılmıştır. Gazi Mustafa Kemal imzası ile yayımlanan bir başka kararname 7 Şubat 1925 günü Başvekâlet Kalem-i Umumi Müdüriyeti tarafından kaleme alınmıştır.[29] 2 Aralık 1924 tarih ve 1188 numaralı kararnameye ek olan belgede "Lozan Antlaşması'nın birinci - araziye müteallik ahkâm-bölümünün 21. maddesi gereğince verilecek vizeden yararlanarak Türkiye'ye göç etmek isteyen ve harekete hazır oldukları anlaşılan ve 20.000 nüfus olarak tahmin edilen Kıbrıs Müslümanının sevk ve iskân masrafları kendilerine ait olmak üzere göçleri hakkındaki talimatnameye uyularak iliştirilmiş cetvelde belirtilen bölgelerde yerleştirilmeleri" kabul edilmiştir. Ayrıca bunlardan çok muhtaç durumda olanlara imkân ölçüsünde birer hane ve hükümet emrindeki araziden yeterli ölçüde verilmesi önerisi Dâhiliye Vekâleti İskân Müdüriyeti Umumiyeti'nin hususi tezkiresiyle 1 Şubat 1925 tarihinde bildirilmiş ve İcra Vekilleri Heyeti tarafından 7 Şubat 1925 tarih ve 24371/91 sayılı toplantısında kabul edilmiştir. Böylece bizzat Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın ilgisiyle Kıbrıslı göçmenlerin-mültecilerin karşılaştığı sorunlar çözümlenmeye çalışılmıştır. 28 Ocak 1925 tarihli bir başka belgede[30] ise alınan karar üzerine grup grup Mersin limanı üzerinden Türkiye'ye gelen Kıbrıslı Türklerin ilk

27 Kemal Arı, **Büyük Mübadele-Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925),** Tarih Vakfı Yurt Yayımları, İstanbul, 1995, s. 33-43.

28 **BCA.** Tarih: 2.12.1924, FK: 30..18.1.1/12.58.18.

29 **BCA.** Tarih: 7.12.1925, FK: 30.18.1.1/16.77.6.

30 **BCA.** Tarih: 28.1.1925, FK: 272..0.0.12/43.63.8.

olarak Konya'ya sevk edildikleri belirtilmektedir. Diğer illere de nakledilen Kıbrıslı Türklerin mahalli nüfus kayıtlarının yapılması da kararlaştırılmıştır. Bu insanlardan muhtaç durumda olan yaklaşık 5.000 kişiye ise yerleşimleri, beslenmeleri ve üretici konumuna gelinceye ve kendi geçimlerini sağlayıncaya kadar 6 aylık masraflarını karşılamak üzere para yardımı ayrılması istenmiştir. Yapılan düzenlemede 5 nüfus bir hane sayılarak her hane masrafı için inşa bedeli bin lira sayılmış ve çifti 1/180 iki haneye bir çift verilmesi ile araç tahsis edilmesi kararı alınmıştır. Göçün başlamasıyla 1925 yılında gerçekleştirilen genel düzenlemeler ekseninde illere dağıtılan mültecilerden 3.000'i Muğla'ya yerleştirilmiştir.[31] Hariciye Vekâleti Şehbenderlik Şubesi'nden Hariciye Vekâleti'ne yazılan ve 27 Aralık 1925 tarih ve 50497/2771 numaralı tezkireye ek olarak çıkartılan yazıda göç esnasında harcanan 52 İngiliz lirası ulaşım masrafı ile zaruri masraflar için aylık 15 İngiliz lirası tahsisi istenmiştir. Dâhiliye Vekâleti'nden Hariciye Vekâleti'ne 19 Ocak 1926 tarihiyle karşılık olarak çıkan yazıda ise bu isteği karşılamanın olanaklı olmadığı belirtilmiştir.[32]

1925–26 yılları arasında Kıbrıs'tan göç edenlerin yerleşimlerinin sağlanması ve ihtiyaçlarının karşılanması için süren çalışmalara rağmen problemlerin devam ettiği 2 Ekim 1926 tarihli belgeden de anlaşılmaktadır.[33] Zira Dâhiliye Vekâleti İskân Müdüriyeti Umumiyetinden ilgili vilayetlere gönderilen yazıda Kıbrıs'tan gelmekte olan göçmenlerin nüfusa kayıtları ve ihtiyaç duyanların iskânları için yeterli kalınamadığı ve birçok şikâyet ve başvurunun yapıldığı ifade edilmektedir. Ayrıca nüfus kayıtları ve iskânları tamamlanmasa da herkese gerekli yardımın yapılması istenmektedir. Kıbrıslı Türklerin Türkiye'de çıktıkları Mersin (İçel) limanı ilk nakil alanı olmuş, buradan diğer illere gönderilerek iskânları sağlanmıştır. Fakat Mersin'de de bir grup Kıbrıslı kalmıştır. Mersin Vilayeti'nden Dâhiliye Vekâleti'ne 11 Eylül 1926 tarih ve 14.823 numaralı telgrafın karşılığı olarak gönderilen telgrafta **"Açıkta bulunduklarından dolayı iskânlarının temini için telgrafla başvuran Kıbrıs mültecileri, göçmen misafirhanesi haline getirilmiş bir İngiliz fabrikasına İskân Dairesi tarafından iskân edilmemişlerdir. Bunlar kendiliklerinden orada iskân etmişler ve durumdan İskân Dairesi haberdar olunca uygun yerler olmadığı için burada kalmalarına izin verilmiştir. Fakat fabrika**

31 **BCA.** Tarih: 25.11.1925, FK: 272..0.0.14/77.40.19.

32 **BCA.** Tarih: 26.1.1926, FK: 272..0.0.14/78.42.8.

33 **BCA.** Tarih: 2.11.1926, FK: 272..0.0.12/50.104.2.

satıldığı için geceleri açıkta yatmak zorunda kalan mülteciler Bakanlığa şikâyette bulunmuşlardır. Ancak mültecileri yerleştirecek haneler olmadığından, mültecilere haneleri 3 ay içinde inşa etmek şartıyla 250–300 metrekarelik arazi verilmesi"[34] belirtilmiştir. Öte yandan Birlik gazetesi tarafından 14 Ağustos 1925 tarihli nüshada 'Muhacir ve Sıtma' başlıklı bir haber yayımlanması ve gazetenin Türkiye'ye göç edenlerin sıtma tehlikesinin yaşandığı bölgelere yerleştirildiğinin iddia edilmesi üzerine Türkiye'nin Larnaka Konsolosluğu da bir açıklama yapmak zorunda kalır;[35]

"Türkiye Şehbenderliğinden Birlik gazetesinin 14 Ağustos 1925 tarihli nüshasında "Muhacir ve Sıtma" namıyla yazılmış bir makalede Anadolu'nun sıtmalı olduğu işitilmekte olduğundan bahisle Kıbrıs'tan hicret edecek Türklerin müteyakkız bulunmaları lüzumu tavsiye edilmektedir. Türk hükümet-i cumhurriyesi Kıbrıs'tan hicret edecek Türklere Anadolu'da sıtmalı menatık tahsis etmediği gibi sıtmalı olarak gideceklerin tedavisi için de tedabir-i acile ü kat'iyye ittihaz etmiş olduğu cihetle keyfiyetin tavzihine lüzum görüldü."

Bunun hemen akabinde 15 Kasım 1925 tarihinde Mağusa Kaleburnu Rüştiyesi Baş Muallimi Ahmet Celal tarafından Başbakan İsmet İnönü'ye bir mektup gönderilmiş ve Kıbrıslı Türklerin Türkiye'ye göç etmek konusundaki dilekleri bir kere daha ifade edilmiştir.[36] Buna göre adanın İngiltere'ye bırakılması ve Kıbrıslı Türklerin adeta esir durumuna düşürülmesi sonrasında Lozan'da İsmet İnönü'nün bu durumu kalbi sızlayarak kabul etmek zorunda kaldığı, ancak Lozan'da anlaşmaya konulan bir maddeyle Kıbrıslı Türklerin Türkiye'ye göç etmelerine imkân sağlanmasının büyük bir sevinç yarattığı belirtilmiştir. Türk hükümetinden para taleplerinin olmadığını belirten Ahmet Celal sadece terk edilen meskenlerden ve müsait arazilerden kendilerine pay verilmesini, olmadığı takdirde orman arazilerinden tahsisat yapılmasını talep eder. Bu arazilerin verilmesi konusunda da problem çıkması halinde uygun ödeme koşullarıyla kendilerine arazi verilmesini isteyen Ahmet Celal, anavatana gelmelerine müsaade edilmemesi halinde en azından Türkiye sahillerine ayak basmalarına müsaade edilmesini, aksi takdirde İngiltere'nin bir gün kendi ellerine silah vererek Türkiye'ye karşı kendilerini savaştıracağını da son derece duygulu bir dille anlatmaya çalışmıştır. Böylece Birinci ve İkinci Dünya

34 **BCA.** Tarih: 21.11.1926, FK: 272..0.0.12/50.106.1.

35 Mehmet Demiryürek, **a.g.e.,** s. 91.

36 **BCA.** 030.18.1.1.16.77.6.

Savaşı arasında geçen dönemde çok sayıda Kıbrıslı Türk adadan ayrılmak zorunda kalmışlardır. Bunların içlerinde öğrenciler ve öğretmenlerin de bulunduğu 20.000 civarındaki bir kısmı Türkiye'ye yerleşmiştir.[37] Bu arada Türk hükümeti ise Kıbrıs'tan Türkiye'ye göç edecek olanların sayısını 1 Aralık 1925 tarihi itibarıyla 20.000 kişi olarak tahmin etmektedir.[38] Bu şekilde Kıbrıs'tan göç edenler genellikle Mersin, Bursa, İzmir, İstanbul, Muğla ve Konya gibi şehirlere yerleşirler.[39] Bu Kıbrıslı Türklerin Türkiye'ye göçleriyle ilgili olarak 7 Aralık 1925 tarihli 2871 sayılı "Kıbrıs'tan Gelecek Muhacirlerin İskânlarına Tahsis Olunan Arazi Hakkında Kararname" uyarınca bu kişilerin Türkiye'ye gelişleri sonrasında yerleştirilecekleri yerler ise Kozan 3.000, Muğla 3.000, Cebel-i Bereket 3.000, Adana 3.000, Silifke 3.000, Antalya 3.000 ve Mersin 2.000 kişi olarak hesaplanmıştır. Verilecek araziler öncelikli olarak hükümetin emrindeki arazilerdir. Bunların yeterli olmaması durumunda arazi-i milliye, haliye, mahlule ve mevkufeden tedeyyün suretiyle arazi verilmesi de kararlaştırılmıştır.[40] Türkiye'ye gelenlerden fakir olanlara devlet yardım elini uzatır ve öncelikle boş araziler, sahipsiz ve bekletilmekte olan araziler borçlanma suretiyle kendilerine tahsis edilir. Bu Kıbrıslı Türkler kendi aralarında zamanla örgütlenmeye başlamışlardır;[41]

"Yıllar boyunca adayı boşaltan Türklerin birçoğuyla Amerika'nın her yerinde bizzat karşılaştım. Bilhassa New York şehrinin Bronx denilen şimal kısmında o kadar kalabalıklardı ki aralarında bir de cemiyet kurmuşlardı. Cemiyet binası kira değil kendi malları idi... İkinci Dünya Savaşı'ndan önce daha fazla Türkiye'ye göç ederken, daha sonra daha uzağa göç ettiler. Gittikleri yerlerde örgütlendiler. Maddi durumları iyiydi. Fakat gelecek bakımından kendilerini güvence içinde görmüyorlardı. Anavatan olarak Türkiye'yi görüyorlardı."

37 Pierre Oberling bu sayıyı kitabında 6–8.000 olarak vermektedir. Pierre Oberling, **Bellapais'e Giden Yol**, Ankara, 1987, s. 43.

38 Mehmet Demiryürek, **a.g.e.,** s. 89-92.

39 Mehmet Demiryürek, **a.g.e.,** s. 89-92.

40 **Düstur,** 3. Tertip,VII, Ankara, 1944, s. 130.

41 Ali Nesim, **Kıbrıslı Türklerin Kimliği**, KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı Yayınları–17, Lefkoşa, Aralık 1990, s. 22–23.

Özellikle adayı Yunanistan'a ilhak amacıyla Rumların çıkarttıkları 1931 Rum İsyanı[42] sonrasında İngilizlerin Türklere ve Rumlara sansür uygulaması, ardından okullara Türk bayrağı çekilmesini yasaklaması ve İstiklal Marşı okunmasına yasak getirmesi de Kıbrıslı Türkler tarafından farklı çözüm yolları bulunmak suretiyle çözülür.[43] Bununla beraber okullarda "Ankara'nın taşına bak.", "Annem beni yetiştirdi.", "İzmir'in yollarına bomba koydular."[44] gibi şiirler ve marşların söylenmesi ise neredeyse imkansız hale gelir.[45] 27 Nisan 1931 tarihinde adada yapılan genel nüfus sayımında Türk nüfusu 10 yıl önce yapılan sayıma göre %0.5 artış göstermiş ve 2.906 kişilik artışla 64.245 olmuştur. Adada nüfus artışı bu yönde gelişirken Kıbrıslı Türklerin ada dışına ve özellikle Türkiye'ye göçleri de devam etmektedir. Ancak bu dönemde bazı şikâyetler de söz konusu olmuştur ve Anadolu'nun değişik bölgelerine göç eden Kıbrıslı Türkler problemlerinin çözülmesini ve kendilerine sahip çıkılmasını istemişlerdir;[46]

"Haklı Şikâyetler Kıbrıs'tan Türkiye'ye hicret eden muhacirlerin bir kısmı Anamur'da iskân edildiği malumdur. Hükümet bunlara emvali metrukeden tarla ve ev vermiş ve orada yaşamalarını temin etmiştir. Son zamanlarda Anamur'a bir mal müdürü gönderilmiştir. Bu zat Kıbrıslı muhacirlere verilen bu evlere vaziyet etmiş ve evlerinden atmıştır. Bize yazılan mektupta bu çirkin muamele bildiriliyor ve hükümetin (Türkiye'nin) nazarı dikkatini buralara celb etmemiz reca olunuyor. Türkiye'mizin hudutlarından uzak yaşadığımız için bize yapılan bu şikâyetlerin ne dereceye kadar doğru olduğunu bilmiyoruz fakat bunlar arasında doğru söylediklerine inandığımız kimseler vardır ve bu meselenin tahkike değer bir şekilde olduğuna inanıyoruz."

42 Bu konuyla ilgili olarak Dışişleri Bakanlığı tarafından gönderilen 29 Şubat 1931 tarihli yazıda Atina'da senede bir sefer yayımlanmakta olan Mağas Engiglopedikos Kazamias isimli takvimin 24. sayfasında "müneccim gibi" daha sonra olacak olaylarla ilgili bilgi verildiği, bu olayların daha önceden planlandığı ve İstanbul'daki Rum Ortodoks ruhani reisliğinin de parmağı olduğu belirtilir. **BCA.**030.10.109.727.4.

43 Örneğin öğretmenler tarafından "Terhis Notları" adı verilen ders notları çıkartılmak suretiyle öğrencilerin Anadolu'daki eğitime uygun ve aynı paralelde yetiştirilmeleri sağlanır. Ayrıca 1934 yılından itibaren ilköğretim okullarında eğitim 5 yıldan 6 yıla çıkartılarak öğrencilerin eksiklikleri bu şekilde giderilmeye çalışılır.

44 Hüsnü Feridun, **Eğitimle Bir Ömür**, Boğaziçi Yay., İstanbul, s. 4.

45 BCA. Hariciye Vekâleti I. Daire Umum Müdürlüğü'nün Kıbrıs isyanı hakkında Yüksek Başvekâlet gönderdiği 17 Aralık 1931 tarihli yazı.

46 **Söz**, 6 Ağustos 1931.

Kıbrıslı Türklerin her ne şart altında olursa olsun anavatan olarak Türkiye'yi görmeleri ve Türkiye'ye sığınmaları günümüze kadar aynı şekilde devam etmiştir;[47]

"Lozan Anlaşması sonrasında Türkiye'yi temsilen Asaf Bey diye bir adam geldi adaya. İsteyenler Türkiye'ye göç edebilirler ve Türkiye vatandaşları olabilir diye söyledi Kıbrıslılara. Elinde bir de 'Murur Tezkeresi' vardı. Bu müsaade kâğıdını aldın mı sen hemen Türk vatandaşlığına kabul edildin demekti. Dedemin aslı Çanakkalelidir aslında. Osmanlı ordusunda Osmanlı çavuşuymuş vaktinde. Limni muhasarası sonrasında da herhalde III. Selim zamanıydı Kıbrıs'a gelmiş ve burada kalmış. Babam Eyüp Mullabayram 1931 yılındaki Rum isyan hareketinden sonra 1935'te Alilira ve Arap asıllı Celal Mavru isimli arkadaşlarıyla beraber gavrugarar ettiler ve bir İtalyan gemisiyle Antalya'ya geldiler... O zamanlar göçenler genellikle Antalya'ya, Alanya, Mersin, Anamur ve Silifke'ye göç ederlerdi. Bu üç arkadaş Antalya'ya gelirken her biri bir sandık olmak üzere toplam üç sandık incik boncuk getirdiler. İnanır mısın üç ay demedi hepsini satıp bitirdiler. Sonra biri dedi ben İstanbul'a gideceğim. Biri dedi ben Ankara'ya gideceğim. Rahmetli babam da ben burada Antalya'da kalacağım dedi ve bakkal dükkânı vardı. İncik boncuk satmaya devam etti orada ta 1941 yılına kadar. Beni de okula yazdıracaktı amma okul müdürü diplomada İngiliz mühürünü görünce kabul etmedi. Sana bi iyilik yapayım gel sen ortaokulu tekrar oku dedi. Bunun üzerine babam da beni Giritli Halil Usta varıdı mübadilde gelmiş. Onun yanına verdi marangozluk öğreneyim diye."

1931 yılı itibarıyla 64.238 Türk ve 276.572 Rum olmak üzere nüfusu toplam 347.959 olan adada Kıbrıslı Türklerin daha sonraki dönemlerde de Anadolu ile irtibatları hiç kesilmemiştir. Bu bağlamda Türkiye ile sıcak ilişkiler içerisinde olan kişi ve kuruluşlar Kıbrıs'ta olup bitenler konusunda Türkiye'yi devamlı surette bilgilendirmişlerdir;[48]

47 1915 Kıbrıs doğumlu merhum Ekrem Taşel ile 18 Ekim 2002 tarihinde İzmir'de yapılan görüşme.

48 Başbakanlık Müsteşarı Kemal Gedeleç tarafından Hariciye Vekaleti'ne gönderilen Kıbrıs Birinci İntihab Dairesi mebusu Necati Özkan'ın Kıbrıslı Türklerle ilgili hazırladığı rapor. **BA.**030.10.57.66.14.

"...Kıbrıs'ta mevcut muhtelif anasırın nüfusu: Rum: 300.000, Türk: 65.000, Ermeni: 4.000. Ada Türklerinin şikâyet ettikleri haller:

a- Maarif sahası:

1- Rumların her sene mektepleri çoğaltıldığı halde Türk mektepleri azaltılıyor. 1935'te 42 ve 1936'da 39 Türk mektebi kapatılmış. Rumların mekteplerine müdahale edilmediği halde Türk lisesine müdahale ediliyor. Gelecek sene lise kolej şekline sokulup başına bir İngiliz müdür konulacakmış. 1931 isyanına iştirak eden Rum muallimleri bile ancak mahkeme kararıyla işlerinden çıkarıldıkları halde milliyetçi Türk muallimleri sudan bahanelerle ve idari kararlarla işlerinden çıkarılıyorlar.

b- Evkaf işleri: Türk cemaatine mali sahada kuvvetli bir destek olabilecek Evkaf, Lozan ahidnamesi ahkâmı hilafına ve Kıbrıs Evkaf murahhası Münür'ün delaletiyle İngiltere Kralı namına tescil ettirilmiştir. Hâlbuki Rum evkafı serbesttir ve cemaate aittir. Rum evkafını halk tarafından müntahap heyetler idare ettiği halde Türk evkafını hükümet tarafından tayin olunan bir İngiliz ve bir Türk memur idare eder.

c- Siyasi saha: 1–1931 ihtilalinden beri meclis içtimaya davet edilmemektedir. 1928 tarihinden beri de müftülük mülgadır. Bu suretle Türk cemaatini temsil edecek ve hükümet yanında onun iddialarını müdafaa edecek bir kimse yoktur. Halk mutaassıp değildir. Ancak sırf kendilerinin müddeiyatını hükümete eriştirebilmek için avukat Bay Said'i müftü seçmişlerdir. Ancak hükümet bunu tanımamıştır. Rumların ise despotları vardır ve hükümet yanında Rum cemaatinin mümessilliği vazifesini görür. Hükümet bütçesinden maaş alan Türk cemaati memurlarının maaşları kesilmiştir... Adanın Türk halkı bu badireden kurtulmak için yegâne çare olarak hicreti görüyor. Ancak bu halkın mümessili olan ve 65.000 Türkten 63.000'in kendi partisine mensup olduğunu söyleyen Necati Özkan ve diğer arkadaşları hükümetin bu konudaki nokta-i nazarını öğrenmeden adayı boşaltma mesuliyetini üzerlerine almak istemiyorlar. Bunlar Türklerin Kıbrıs'ta kalmaları lazım ise evvela iktisaden kuvvetlendirilmeleri lazım geldiğini söylüyorlar. Bu hususu temin için Nuri Özkan[49] aşağıda bildirilen vasıtalara müracaat edilmesini tavsiye diyor:

49 Raporda her ne kadar Nuri Özkan olarak sehven belirtilmiş olsa da bu isim Necati Özkan olacaktır.

a-Kıbrıs'ta Gümrük ve İnhisarlar Vekaleti'nin Mısır'da olduğu gibi bir sigara fabrikası tesis etmesi. Rumların adada 5 sigara fabrikası vardır.

b-Kıbrıs'ta İş Bankası'nın bir şube açması ve Sümerbank'ın bir yerli mallar pazarı açması. Bunlar yapılmak suretiyle birçok Türk aileleri iş bulacak ve sıkıntıdan kurtulacaktır diyen mumaileyh kendisinin bu vadide ilk adımı attığını ve bir fabrika ve iki ticarethane açtığını söylüyor. Saniyen; Türk harsının inkişafı için burada hükümetinizin yardımıyla tam kadrolu bir lisenin açılmasının temini. Eğer matlup Türk halkının adadan hicreti ise bir an evvel anayurda naklin kabil olup olmadığını soruyor ve şimdi anayurda dönülürse pek çoklarının hükümete barolmadan yaşayacak kadar servetleri olduğunu söylüyor. Lefkoşa komiserinin kendisine Türkiye'ye giderse bir daha geri dönemeyeceği şeklinde vaki tehdidine rağmen anavatana vaziyeti arz için gelen mumaileyh bütün bu hususat hakkında direktif almak istiyor. 4-5 Teşrinisani 1936."

Aynı konuyla ilgili olarak Kıbrıs Konsolosluğu tarafından gönderilen bir başka yazıda da Kıbrıslı Türkler üzerindeki baskılara dikkat çekilir;[50]

"…Kıbrıs Türklerinin mahalli hükümetten gördükleri en büyük tazyik, milliyetlerinin tanınmaması ve milli kültürlerini yaşatacak vasıtalardan birer birer mahrum edilmeleridir. Buradaki soydaşlarımız hükümetçe Türk değil İslam cemaati olarak tanınmıştır. Evvelce bu tabirin hususi bir mana ifade etmemiş olduğu muhakkaktır. Fakat son senelerde her nedense bir İslamcılık siyaseti takip edilmekte olduğundan İslam tabiri Türk'e muhalif bir tabir olarak daha doğrusu İslamcılık Türklerin milli hisleri öldürülmek için bir alet gibi kullanılmaktadır. Türk Lisesi'nin unvanının İslam Lisesi'ne çevrilmesi, Türkçe gazetelere sansür konularak bütün Türk kelimelerinin İslam'a tahvil edilmesi hep bu siyasetin tatbikatı neticelerindendir. Türklük aleyhindeki faaliyetler bilhassa maarif sahasında görülmektedir. Talebe bulunmadığı bahanesiyle birçok Türk ilk mekteplerinin kapatıldığını ve Türkiye'den gelen kitapların okutulmaması için kitapsız tedrisat usulünün ihdas edildiğini evvelce arz etmiştim. Fakat en ziyade müdahaleye uğrayan müessese lisedir... Milliyet hissini söndürmek için yapılan faaliyetlere rağmen son zaman-

50 Hariciye Vekâleti'nin 14 Eylül 1938 tarihli resmi yazısı. **BCA.**030.10.184.887.3.

larda zuhur eden iki hadise Kıbrıs Türklerinin Türkiye'ye olan bağlılıklarının eskisinden daha kuvvetli olduğunu ispat etmiştir. Bunlardan biri Kırşehir ve havalisinde vukua gelen ve birçok vatandaşımızın ölümü ve binlerce kişinin yersiz kalmasıyla neticelenen zelzele felaketidir ki bu acı haber bura Türklerinde pek büyük bir teessür ve alaka uyandırmış ve Türk halkını felaketzede kardeşlerine yardıma sevk etmiştir… İkinci hadise de Hamidiye mektep gemimizin Kıbrıs'ı ziyaretidir. Atmış senedir Türk bayrağı taşıyan bir gemi görmemiş olan ada Türkleri her taraftan Mağusa'ya koşmuş ve gemimizi sevinç gözyaşları ile istikbal eylemişlerdir… Hamidiye gemisinin buraya gelmesinin böyle büyük bir heyecan tevlid edeceğini tahmin eden hükümet bu heyecanı bir dereceye kadar teskin için geminin gelişinden bir müddet evvel Türkçe gazetelere sansür vaz ederek bu ziyaret hakkında yazılar yazılmasını men eylemişti…"

Böyle olmakla beraber özellikle Lozan sonrasında başlayan ada dışına göç dalgası yine de durmamıştır ve Kıbrıslı Türkler gelecek kaygısı içinde göç etmenin yollarını araştırmışlardır;[51]

"...O zamanın düşünürü için gençlerin Kıbrıs'ta kalmayıp hep Türkiye'ye göç etmeleri büyük bir dertti. 'Kıbrıs boşalıyor. Bu halimiz ne olacak?' endişeleri vardı ve bu 'Türk Kıbrıs boşalıyor, sahayı Rum'a boş bırakıyoruz.' meselesi idi..."

Gazeteci Mehmet Remzi Okan ve Türkiye

1885 yılında Kaleburnu köyünde doğan Mehmet Remzi Okan eğitim hayatı sonrasında 1915 yılından itibaren Sarayönü Erkek Mektebi'nde başöğretmen olarak meslek hayatına başlamış; ancak sadece 3 yıl sonrasında ise öğretmenlik sona ermiş ve Mehmet Remzi Okan adada yaşayan Kıbrıs Türklerinin siyasi sorunlarına yönelik olarak bir takım çalışmaların içine girmiştir.[52] Bu faaliyetler önce Doğru Yol gazetesinde bugünkü anlamıyla genel yayın yönetmenliği görevine getirilmesi, ardından Kıbrıs Türk toplumu için son derece önemli bir milat olan ve 10 Aralık 1918 tarihinde yüzlerce Türk katılımcıyla "…o günlerin yol durumu ve ulaşım vasıtaları ile kışın soğuğunda maddi ve manevi büyük bir külfet olan"[53] Meclis-i Milli'de etkin bir rol olarak ortaya

51 Rauf R. Denktaş'tan aktaran Erten Kasımoğlu, **Eski Günler Eski Defterler**, Temmuz 1987, Lefkoşa, s. 22.

52 M. Remzi Okan'ın "Niçin Gazeteci Oldum?" başlığıyla kaleme aldığı mektubundan aktaran Bedia Okan Göreli, 18 Eylül 2010, İzmir.

53 Beria Remzi Özoran, "Enosis Karşısında Kıbrıs Türk'ü (1878–1914 Dönemi)", **Güvenlik Kuvvetleri Dergisi,** No 19, Lefkoşa, Mart 1991, s. 6–12.

çıkmıştır. Esasında onun halkın sorunlarıyla ilgilenmesi daha köy okulunda öğrenciyken köye gelen polislerin neden köye geldiklerini araştırmasıyla başlamış, "Kıbrıs'ın zamanına göre okumuşları arasında ve uyanık birisi olan babası" vasıtasıyla sorgulamayı öğrenmiş ve kendi siyasi ve düşünsel çizgisini de daha o günlerden çizmeye başlamıştır. 8 Eylül 1919 tarihinden itibaren çıkartmaya başladığı ve başyazarı da olduğu Doğru Yol gazetesinde de yazılar yazmakta ve İngiliz idaresinin de tepkisini çekmektedir. Doğru Yol gazetesinin ulusalcı ve toplumsal sorunları irdeleyen yaklaşımı nedeniyle her an İngilizlerin gazabına uğrayabileceğini düşünen M. Remzi Okan böylece kendi gazetesini de yayın hayatına sokabilmek için çalışmalarına hız vermiştir. 57 yaşındayken 22 Ocak 1942 tarihinde İstanbul'da hayata gözlerini yuman M. Remzi Okan böylece 24 yıl devam ettirdiği siyasi ve toplumsal mücadelesini sonlandırmıştır. Gazete yayın hayatına 14 Ağustos 1946 tarihine kadar devam etmiş[54] ve bu tarihten sonra da Hürsöz olarak yayımlanmıştır. 1922 yılına gelindiğinde M. Remzi Okan kendi basımevini kurmuş durumdadır.[55]

Lozan, Kıbrıs ve Yapılan Çalışmalar

1920'lerden itibaren Anadolu'da yeşeren Kuva-yı Milliye hareketi Kıbrıslı Türkler arasında da yayılıp gelişmeye başlamıştır. Buna karşılık Rumlar da adaya Rum gençleri ve Ermenileri taşıyarak Kıbrıs'ta uygulanacak ilk plebisit girişimini 25 Mart 1921 tarihinde Güzelyurt'un Filya köyünde kilise papazları, köy ihtiyar heyeti ve okul aile birliği mensuplarınca imzalayıp yürürlüğe koymuşlardır.[56] Cumhuriyetin ilan edilmesini müteakip Lozan Anlaşmasıyla Kıbrıs'ın maalesef Türkiye ile yasal bağlantısı sona ermesine rağmen, Mustafa Kemal önderliğindeki yenilikçi hareket Kıbrıs'ta gelişirken ne acıdır ki buna karşı çıkan bir takım hareketler de ortaya çıkmış ve bunlar özellikle İngilizler tarafından istismar edilerek aleyhte kullanılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan bu adanın İngilizlere bırakılmasıyla halledilmiş

54 M. Remzi Okan'ın kızlarına "Hem okuyup kendinizi yetiştirecek ve adam olacaksınız hem de her işi yapacaksınız. Sadece kendi işinizi değil, başkalarının da işini yapacaksınız." nasihatleri bu dönemde yerini bulur ve eşinin hastalığı sırasında onunla ilgilenen kızları daha sonraki süreçte Kıbrıs Türk toplumunun ilk kadın gazetecileri olarak gazeteyi bin bir sıkıntıyla da olsa çıkarmaya devam ederler. Bedia Okan Göreli ile 15 Ağustos 2010 tarihinde İzmir'de yapılan görüşme.

55 Harid Fedai, "Doğru Yol ve Söz Gazeteleri", **Yeni Kıbrıs Dergisi,** No 5, C II, Şubat 1985, Lefkoşa, s. 20-22.

56 Sabahattin Egeli, **1960 Kıbrıs Cumhuriyeti Nasıl Yıkıldı**, İstanbul,1991, s. 3.

gibi görünen,[57] Yunanların elindeki Türk esirlerin de serbest bırakılmasını sağlayan[58] ve Yunanistan ile Türkiye arasında denge unsuru oluşturduğu düşüncesiyle sineye çekilmiş gibi görünen bu durum Kıbrıslı Türkler tarafından onay görmemiş ve ada hep Türk toprağı olarak görülmüştür.[59]

11 Nisan 1931-29 Ağustos 1934 döneminde Kıbrıs'ta Masum Millet gazetesini çıkartan ve başyazarı olan Cingizzade Con Rifat, Türkiye'de 1932 yılında gördüklerini de "… Türkiye'de maarif teşkilatı tam bir babanın evladını himaye usulü esasatına göre tatbik edilmektedir. Hükümet vatanın çocuklarını okutuyor, yediriyor, giydiriyor, ikmal-i tahsilden sonra da gençlerin mukadderatını sokakların merhametine ve kendi iradelerine terk etmiyor; iş veriyor, efendi yapıyor, hem kendisi yaşıyor hem de çocuklarını yaşatıyor. Bu türlü pederane ve himayekâr usul tahtinde maarife hala o eski hizmetinden hiçbir şey kaybettirmemiştir…"[60] diyerek ifade eder ve aynı durumun Kıbrıs'ta da yaşanılmasını ister. Bu dönem adada kendilerine Evkafçılar adı verilen ve geleneksel İslam anlayışını benimseyerek Cumhuriyet Türkiye'sinde yaşanan devrimleri uygulamakta zorlanan ve kabullenmekte ayak direyen grupla kendilerine Halkçılar adı verilen, "kuvvetini halktan alan ve halka istinat eden bir siyaset olan halkçı siyasetin ilk muvaffakiyeti şahıslar hükümdarlığını yıkmak ve o tahtta dünyanın her yerinde efendiliği kabul edilen halkı çıkarmak"[61]

57 Lozan'da barış anlaşmasının imzalanmasını müteakip Kıbrıs ile ilgili böyle bir karar çıkmasına rağmen Mustafa Kemal'e, onun seçtiği hükümet şekline ve onun başkent olarak ilan ettiği Ankara'ya sonsuz bir güvenle bağlı olan Kıbrıslı Türkler, Kıbrıs konusunda yeni adımlar atılacağı ve kendilerinin çaresiz bırakılmayacağı düşüncesiyle, imzalanan barış anlaşmasını Reuter Haber Ajansı'nın 25 Temmuz 1923'ten itibaren duyurmasıyla beraber Lefkoşa, Mağusa, Limasol, Larnaka ve Baf'ta düzenledikleri Sulh Şenlikleri'nde coşku ve sevinçle kutlarlar. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Haşim Altan, **Atatürk Devrimlerinin Kıbrıs Türk Toplumuna Yansıması,** KKTC, Milli Eğitim, Kültür, Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayımları 39, Ankara, 1997, s. 98-100.

58 Ahmet Özdemir, *"*Savaş Esirlerinin Milli Mücadeledeki Yeri"*,* **Atatürk Yolu,** Ankara, 1990, Sayı 6, s. 329-330.

59 Cemil Örgen, **Kore ve Kıbrıs Savaşları**, İzmir, 1984, s. 10-13. Ayrıca Bkz. Harp Akademileri Komutanlığı, KKTC Cumhurbaşkanı Rauf Denktaş'ın Harp Akademileri'nde Verdiği Konferans; Kıbrıs'la İlgili Son Politik Gelişmeler, İstanbul, 1991, s. 1.

60 16 Şubat 1932 tarihli Masum Millet gazetesinden aktaran Harid Fedai, **Kıbrıs'ta Masum Millet Olayı**, KKTC Turizm ve Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul, 1986, s. 99 ve 211.

61 **Söz**, 23 Temmuz 1931.

olan ve liderliğini M. Remzi Okan'ın çektiği, Ahmet Raşit tarafından da desteklenen grup arasında düşünsel anlamda kıyasıya bir mücadelenin yaşandığı bir dönem olmuştur. Aynı dönemde İngilizlerin Kıbrıs Türklerine yönelik Türklük bilinci yerine İslam bilinci yerleştirme gayretleri[62], Türk Lisesi'nin ismini İslam Lisesi olarak değiştirmesi, şapka yerine fes giyilmesini istemesi ve bu yolda zorlamalara başlaması[63], medreseli sarıklı hocaların da insanları aynı yönde baskı altına almaları da Kıbrıs Türkleri arasında sıkıntı yaratan konular arasındadır.[64] "Frenklere benzemek korkusu ile şapka giymekten sakınmaya lüzum kalmamıştır."[65] diyen M. Remzi Okan buna karşı çıkan yobazlara da sert tepki göstermiştir. M. Remzi Okan'ın bu anlamda en sert tepki gösterdiği kişi ise İngiliz Muhipleri Cemiyeti üyesi Sait Molla'dır. 21 Aralık 1963 tarihine kadar Kıbrıs Türkleriyle iç içe yaşamakta olan Ermenilerden birisi ise M. Remzi Okan açısından sıkıntı yaratmıştır. Bu dönemde Lefkoşa'da ortaya çıkan bu Ermeni, Mehmet Remzi Okan ve gazetesi Söz aleyhine dava açan kişi ise İngiliz Muhipleri Cemiyeti üyesi ve Yüzellilikler olarak bilinen gruptan olduğu için sınır dışı edilen ve Kıbrıs adasına gelen Sait Molla'nın avukatı Baron Amerya'dır.[66] Mehmet Remzi Okan'ın Sait Molla aleyhinde kaleme aldığı "İçimizde Müfsitler Var, Dikkat" başlıklı yazısıyla ve bu yazıda Sait Molla için kullandığı "Yılan gibi bağrını sürüyerek gelen bir firari" ifadesiyle ilgili olarak "Müfsit Yayınlar Yasası" kapsamında açılan davada İngiliz mahkemesi M. Remzi Okan'ı bu kişinin firari değil bir siyasi sığınmacı olduğunu belirterek hakaret suçlamasıyla iki ay hapse mahkûm etmiştir. "Sait Molla'nın çevirdiği fırıldaklara göz yummanın mümkün olmadığını"[67] belirten M. Remzi Okan bu şahsın Kıbrıs Türk toplumunu aldatmaya ve aklını çelmeye yönelik girişimlerde bulunduğunu ve Yunanlar lehine casusluk yaptığını da belirtmiştir. 4 Temmuz 1926 günü Girne kalesine gönderilen Mehmet Remzi Okan'ın ardından gazetesi de 21 Temmuz 1926 gününe kadar üç hafta kapanmak zorunda kalmıştır. Ayrıca Baron Amerya, gazeteye haciz koydur-

62 **BCA**.030.10.124.886.18.

63 **BCA.**030.10.83.548.2.

64 **Söz**, 5 Eylül 1925.

65 **Söz**, 17 Ekim 1925.

66 Ali Nesim, **Batmayan Eğitim Güneşlerimiz**, KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı Yay., Lefkoşa, 1987, s. 82.

67 Ali Nesim, **a.g.e.,** s. 82.

mak ve mağduru köşeye sıkıştırmak amacıyla çok yüksek bir tazminat da talep etmiştir.[68]

Bu dönem cumhuriyet Türkiye'sinin kendi ayakları üstünde durmaya çabaladığı ve Atatürk devrimlerinin de uygulanmaya başlandığı bir dönemdir ve bu devrimler arasında belki de bugün bile en çok tartışma yaratanı olan Dil Devrimi aynı şekilde ve tavizsiz olarak Kıbrıs'ta da uygulanmıştır. Gazetesinde derhal Latin harflerini uygulamaya başlayan M. Remzi Okan da Almanya'ya sipariş vermiş[69] ve bu sipariş bedeli yanlışlıkla Türkiye Cumhuriyeti devleti tarafından verilen siparişe eklenmiştir. Naşit Hakkı Uluğ'un durumu M. Kemal Atatürk'e iletmesinin ardından bu matbaa siparişlerinin bedeli bizzat Türk hükümeti tarafından karşılanmıştır ve M. Remzi Okan'a da bir jest yapılmıştır.[70] Konuyla ilgili olarak Söz gazetesi için getirilen matbaa malzemeleri ve harflerin farklı ölçülerde olması nedeniyle daha sonraki süreçte ikinci bir sipariş daha verilir ve bunların karşılığı da Türkiye Cumhuriyeti devleti tarafından karşılanmıştır.[71] Bu günlerde M. Remzi Okan'ın da bizzat İsmet İnönü'ye yönelik yaptığı yazılı müracaat ve yardım isteği de söz konusudur.[72] M. Remzi Okan'ın bu müracaatının hemen ardından Başvekâlet derhal harekete geçerek "İstanbul'da bu harfleri satanlarla derhal görüşülecek ve iki kasanın temin ve ihyasıyla parası gönderilmek üzere bedelinin işarı"[73] denilmiş yeni harfler temin edilmiştir. Esasında daha sonradan Türkiye Cumhuriyeti devleti tarafından M. Remzi Okan'a Söz gazetesini çıkarabilsin diye yapılan maddi yardımların bununla sınırlı kalmadığı da anlaşılmıştır. Bedia Okan Göreli'nin ifadesine göre daha çocuk yaşlarında bir gün babası annesine "Bugün misa-

68 Ali Nesim, **a.g.e.,** s. 82.

69 Mehmet Remzi Okan'a matbaa harflerinin teslim edildiğine dair 8 Mart 1927 ve 26 Şubat 1929 tarihli Başbakanlık raporları. **BCA.** 30.10.0.0.28.159.2 ve **BCA.** 30.10.0.083.548.2.

70 Bedia Okan Göreli ile 15 Ağustos 2010 tarihinde İzmir'de yapılan görüşme.

71 Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet Muamelat Müdürlüğü tarafından Hazine Evrak Muavinliğine gönderilen 25 Şubat 1929 tarihli ve 5/159 sayılı resmi yazı. **BCA.** 030.10.85.548.2.

72 "Takriben bir ay evvel zatıâlinize bir mektup göndermiş ve gazetemiz için iki kaşalık yeni Türkçe harf gönderilmesi hususunda lütfen delalette bulunmanızı istirham eylemiştim. Şimdiye kadar buna dair cevabınızı alamadığımdan bu mektubumla tekrar sizi rahatsız etmeye mecbur oldum. Affınızı rica eder ve samimi tazim ve hürmetlerimi takdim eylerim efendim." M. Remzi Okan'ın Mahmut Nedim'e gönderdiği 10 Kasım 1928 tarihli mektup. BCA.030.10.85.548.2.

73 **BCA.**030.10.85.548.2.

firlerimiz gelecek, haberiniz olsun. Hazırlıklı olun." demiştir ve hemen ardından Fuat Umay matbaayı ziyaret etmiştir. Bu ziyaretler Türkiye'den Çocuk Esirgeme Kurumu, Türk Hava Kurumu, Darülbedayi'den önemli sanatçılar şeklinde birkaç ayda bir tekrarlanmaya devam etmiştir.[74]

Öte yandan Türkiye'de Harf Devrimi'nin Mustafa Kemal Atatürk tarafından 9–10 Ağustos 1926 tarihinde Sarayburnu'nda müjdesinin verilmesinin hemen ardından 15 Ağustos 1928 günü Lefkoşa'da Türk Muallimin Cemiyeti tarafından da "…Burada bir avuç Türk'ün de öz milletimizden ayrılmasına ne maddi ne de manevi imkân vardır" denilerek yeni harflerin kullanılması kabul edilmiştir.[75] Latin harflerinin kullanılacak olması öncelikle adadaki İngiliz idaresinin keyfini kaçırmaktadır ve Kıbrıs Türklerini ümmet zihniyeti içinde kontrol etmek düşüncesiyle Osmanlıdan geriye kalanlar olarak değerlendiren İngilizler uzun süre buna karşı direnmişler ve yeni harfleri kullanan Türk öğretmenleri sürgüne göndermişler, toplumda baskı oluşturmuşlar ve sansür uygulamaya başlamışlardır.[76] Bununla beraber Türkiye'yi yakından takip etmek,

74 Bedia Okan Göreli bu önemli ziyaretçilerin geliş nedenlerini "…Türkiye Cumhuriyeti hükümetinin Atatürk'ün emriyle yaptığı bu yardımlar postayla gelmiyordu. Aynı şekilde bankayla da gelmiyordu. (İngiliz) hükümetinin haberi olur, bankada belli olur diye Atatürk kendisinin güvendiği kişilere 2–3 ayda bir, Atatürk vermiyor ama tahsis edilmiş muayyen bir kişiye emir veriyor ve parayı onlar getiriyordu ve onlar gerekli talimatı veriyorlardı neyse söylenecek olan. Babam da bütün sıkıntılarını o gelen şahsa anlatır ve haberi iletirdi. Bu böyle devam edemedi çünkü hükümet farkına varmış galiba. Para bankaya gelmeye başladı. Öyle olunca da paranın bir bölümünü hükümet almaya başlayınca 'O zaman doğrudan konsoloshaneye göndermek en iyisi.' demişler ve para konsoloshaneye gelmeye başladı. Fakat son gelen konsolos, benim zamanımdaki son konsolos gelen parayı bize vermedi. İstemedi, canı istemedi, neden vermedi sebebi yok. Vedia ablam ise o günlerde Ankara'daydı ve biz onunla haberleşemiyorduk ve ona durum şudur, böyledir diye haber gönderemiyorduk. Bir gün ablamdan bir mektup aldık ve bize 'Hiç merak etmeyin amcamız bizi mirastan mahrum bırakmayacak.' diye yazıyordu. Şifreyi biz çözdük ve anladık ki Türkiye bizi desteklemeye ve yardım etmeye devam edecektir. …" diye açıklar. Larnaka'daki konsolosun yaptığı yanlış da düzeltilir ve uyarılan konsolos daha sonda Diş Hekimi Saffet Bey vasıtasıyla Bedia Okan ve annesini konsolosluğa davet eder. Konsolos son 6 ayda gönderilen paraların kendisinde bulunduğunu, eşinin Pazar gün ziyarete geliyormuş gibi yaparak kendilerini görmeye geleceğini ve parayı da getireceğini belirtir; ancak ne bu ziyaret gerçekleşir ne de para teslim edilir. Bedia Okan'ın bir elektrik kazası sonrası 3 gün hastanede kalması, yaşanılan olumsuz durumlar ve maddi sıkıntılar sonrasında 1945 yılı sonunda Bedia Hanım da Ankara'ya gelir ve Bayındırlık Bakanlığı'nda çalışmaya başlar. Adı geçen görüşme.

75 Reşat Akar, **Atatürkçü Kıbrıs Türkleri**, Ankara, 1985, s. 40.

76 **Söz**, 13 Eylül 1928

"Onlardan hiçbir zaman ayrı gayrı değiliz."[77] denilen Türkiye'de hayata geçirilen devrimleri Kıbrıs adasında da harfiyen uygulamak gerektiğini belirten Okan aksi bir durumun ise Kıbrıs Türkleri açısından tam bir felaket olacağını da belirtmiştir.[78] 1926–1927 eğitim-öğretim yılından başlayarak fes yerine şapka giyilmesi ve Şapka Kanunu, Kılık-Kıyafet Devrimi ve modern giyim tarzı[79], ayrıca Soyadı Kanunu ve M. Remzi Okan'ın Okan soyadını 18 Ocak 1935 tarihinden itibaren kullanmaya başlaması, Menemen'de yaşanan ayaklanma ve Kubilay'ın öldürülmesi esasında Anadolu'da başarılan ve ümmetten millet yaratan Kemalist düşüncenin Kıbrıs'ta da uygulanabilmesi çabalarından başka bir şey değildir. Bu dönem tıpkı Türkiye'de olduğu üzere gazetelerde ilginç başlıkların atıldığı bir dönem de olur.[80] Türkiye'deki Millet Mektepleri örneğine uygun olarak Kıbrıs'ta da Kıbrıslı Türkler için Gece Mektepleri devreye girer ve okuma yazma bilmeyen insanlarla yeni alfabeyi öğrenmek isteyenlere burada eğitim verilmek suretiyle yetiştirilmeleri sağlanır;[81]

"…1928 senesinde Başmüfettiş İbrahim Hakkı Bey, İngiliz'den gizli olarak bana ve bazı öğretmenlere emir vererek hemen Latin harfleri ile öğretim yapmamızı istedi. İngiliz idaresinde Atatürk devrimlerine geçişimize çok sevindik. Ertesi sene böyle bir emir hemen uygulandı. Akşam okulları açıldı. Yaşlı ninelere kadar çoğu insan yeni harflerle okuma yazmaya başladı. Öğretmenler bu işi canı gönülden yaptılar… Atatürk devrimlerinin uygulamasında öğretmenlerimizin rolü büyüktür. Çarşaf, sarık atıldı. Fes kalmadı. Dizlik yerini pantolona verdi. Kıbrıs Türk'ü öğretmenlerinin gayretiyle daima ileriye atıldı. Rumlardan geri kalmamaya çaba sarf etti..."

77 **Söz**, 5 Eylül 1925

78 **Söz**, 11 Ekim 1928.

79 **Söz**, 31 Aralık 1932.

80 Yeni harflerin kendilerine Türkiye Cumhuriyeti devleti tarafından gönderilmesi üzerine örneğin Söz gazetesi sahibi ve başyazarı M. Remzi Özkan, 25 Ocak 1929 tarihinde Söz gazetesi Osmanlıca antetli bir kağıtla Başvekalete "Lütfen göndermiş olduğunuz bir sandık içerisinde 87 kiloluk yeni harfleri aldım. Katlandığınız külfet ve meşakkate teşekkür ederim. Yalnız harfler tertip edilirken başlık için büyük puntoluk harf konulmamıştır. Fırsat bulup da bu nevi harflerden bir miktar gönderirseniz bizi daha ziyade minnettar etmiş olursunuz. Hürmet ve minnettarlığımızı arz eder ve muvaffakiyetinizi temenni eylerim efendim." şeklinde bir de mektup gönderir. **BCA**.030.10.85.561.17 ve **BCA**. 030.10.83.548.2.

81 Hüseyin Özdemir, **Kıbrıs'ta 60 Yıl**, Volkan Yay., İzmir, Şubat 1997, s. 7.

Bununla beraber adada bazı kesimler tarafından ufak çaplı olmakla birlikte Türkiye'deki reformlara ve Kemalist devrimlere karşı bir direnç ortaya çıkmaya başlamıştır;[82]

"…Kıbrıs'ta Evkaf teşkilatı son zamanlarda büsbütün kudurdu ve yalnız burada bulunan Türkleri değil bin zahmet ve çok yüksek fedakârlıkla yaşattığınız ve yaşattığımız büyük inkılâba zarar verebilecek işlere girişti.

1- Bir takım hocalar buldu ve bunları vaiz diye tayin etti ve her tarafa saldırdı.

2- İmam ve hatip yetiştirmek vesilesiyle bir medrese açtı. Diğer kaza merkezlerinde bunun birer şubesi olmak üzere daha birkaç medrese açacağı zannolunuyor.

3- Şimdiye kadar Arap harfleriyle neşrettiği Hakikat gazetesini gündelik çıkartmak ve dağıtmak niyetindedir. Kıbrıs halk tabakası temizdir. Bunların milli akidesi bugün sarsılmaz fakat muzur telkinatla yarın bozulabilir. Mevcut muallimlerimiz sağlam birer unsurdur. Fakat hükümet yeni bir kanun hazırlıyor. İngilizceyi arttıracak ve tedricen millî duygu ve terbiyemizi bozacaktır. Açılan medreseye talebe bulamadılar. Ayda 15 şilin vermek suretiyle şimdilik 3 kişi buldular. Bütün bu tertibat ve teşkilat sabık Kıbrıs Valisi Storrs'un şeytanetkerane birer eseridir..."

M. Remzi Okan'ın bu yazısında belirttiği konuyla ilgili olarak Türkiye'de de bir takım girişimler söz konusudur;[83]

"Kıbrıs'taki Evkaf teşkilatı her tarafta medreseler açarak, vaizler göndererek İngilizler lehine faaliyete ve propagandaya girişmişler, aleyhimizdeki Hakikat gazetesi her gün neşre başlamış. Bunlara mukabele için Söz gazetesini de her gün neşre başlayacaklarından kafi miktarda hurufat gönderilmesi ve Türk tarihi ve Türk dili cemiyetlerinin neşriyat ve kararlarından gönderilmesinin temini istirham olunmaktadır."

Enosis fikrinin ilk defa ortaya atıldığı 18 Ekim 1828'den 103 yıl sonra ilk Rum ayaklanması gerçekleşmiş ve Rumlar 21 Ekim 1931'de Kition Piskoposu

82 Mehmet Remzi Okan'ın yeni harflerle ilgili isteğine yönelik olarak da derhal İstanbul'la irtibata geçilir ve iki sandık harf satın alınarak Kıbrıs'a gönderilir. Söz gazetesi sahibi ve başyazarı Mehmet Remzi Okan tarafından Başbakan İsmet İnönü'ye gönderilen 12 Ocak 1933 tarihli mektup. **BCA.**030.10.83.548.2.

83 **BCA**.030.10.83.548.6.

Nikodimos Milanos ve Kyrenin Piskoposu'nun öncülüğünde İngiliz idaresine karşı isyan başlatmışlardır.[84] Bunun sonucunda Kıbrıs Valisi Sir R.Storss'a 12 Kasım 1931'de verilen olağanüstü yetkiler sonucu İngiliz İdaresi'nce uygulanan yaptırımlar sadece Rumları değil Türkleri de kapsamıştır. Anayasa, Yasama Meclisi, Belediye seçimleri, siyasi partiler askıya alınmış, basına sansür uygulanmış, eğitim üzerinde sıkı bir denetleme başlamıştır. Yunan ve Türk tarihinin okutulması kısıtlanmış ve devlet büyüklerinin resimleri okul duvarlarından kaldırılmıştır. İngiliz yönetimi okullara ve camilere Türk bayrağı asılmasını, 19 Mayıs ve 29 Ekimlerde bayram kutlamalarının yapılmasını, Türkiye'den kitap getirtilmesini, hatta kitaplarda bulunan bayrak ve Atatürk resimlerinin bile bulunmasını yasaklamıştır.[85] Ancak bu davranışın arkasında İngiliz idaresinin özellikle Kıbrıslı Türkleri sindirmeye yönelik plânlı bir girişimi söz konusudur;[86]

"Bu dönemde İngilizlerin İslam Lisesi, bayrak çekme yasağı getirmesi, İstiklâl Marşı'na yasak getirmesi Türklük duygularını köreltmek için uyguladıkları bir yoldur. Biz İslam'ız fakat Türk'üz. "

Aynı şekilde çok eşliliği ortadan kaldıran, mahkemelerde hukuk karşısında kadınla erkeği eşit kabul eden Miras ve Aile Hukuku konusunda Türk kadınına 1926 yılında verilen haklar da İngiliz idaresi tarafından ancak 1946 yılında ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında serbest bırakılır. Diğer sömürgelerinde yaşayan farklı Müslüman toplulukların tepkisini çeker korkusuyla bunca yıl bu konuda harekete geçmeyen ve adım atmayan İngiltere yaklaşık 20 yıllık bir gecikmeyle de olsa Kıbrıslı Türk kadınlarının bu hakkını teslim eder. İngiliz idaresi bir yandan Kıbrıslı Türkler üzerindeki baskılarını arttırırken Kıbrıslı Rumlara da o ölçüde müsamahakâr davranmaya devam etmektedirler.[87] Kıbrıs Türk toplumunu etkileyen gazeteciler ve siyasi liderlerin faaliyetlerinden iyice rahatsız olan İngiliz idaresi ise Kıbrıslı Rumların taşkınlıklarını göz ardı etmekte ve onlara karşı daha yakın ve hoşgörülü davranmaktadır.[88] Kıbrıslı

84 **BCA**.030.10.109.129.4.

85 Mehmet Y. Manavoğlu ile 25 Ağustos 2004 tarihinde Girne'de yapılan görüşme.

86 Adı geçen görüşme.

87 **BCA**. 030.10.130.28.12.

88 Örneğin 19 Nisan 1933 tarihinde deniz uçağıyla Mağusa limanına iniş yapan ve 21 Nisan 1933 günü de Bağdat'a gitmek üzere adadan ayrılan İngiltere Sömürgeler Bakanı Sir Philip Cardiff Lister "Kıbrıs ahali-i İslamiyesi namına mülakat talep eden heyeti kabul etmemiş ise de Kıbrıs Başpiskoposunun ziyaret ve mülakatını" reddetmemiştir. **BCA.**030.10.432.872.51.

Türklerin nasıl Türkiye aşkıyla yanıp kavrulduklarını 23 Temmuz 1948 tarihinde Kıbrıslı Türk öğretmenlerin daveti üzerine 52 öğretmenle beraber adaya giden eski Hatay ve Çorum milletvekili Hasene Ilgaz şöyle anlatır;[89]

"...Topsuz, tüfeksiz, kılıçsız bir ordu, Öğretmen ordusu. 15 gün bizi misafir eden, gezdiren, ağırlayan öğretmenlere soruyordum: Kıbrıs'ta bu milli kalkınma nasıl doğdu? Öğretmen Hatice Tahsin'e, Fıtnak Zeynel'e, Zihni İmamoğlu'na, Dr. Fazıl Küçük'e, Dr. İhsan'a, Dana Efendi'ye, hâsılı herkese soruyordum. Öğrendim ki Kıbrıslılar bunu öğretmenlerine borçlu. Kıbrıslı Hasan Tarkçı Efendi, Hafız Lisani Efendi, Rüştiye Müdürü Ahmet Selahattin Efendi, Lise Müdürü Mücteba Bey.[90] Mücteba Bey, 12 yıl Lefkoşa'da müdürlük yapmış. 1914 yılı 1. Dünya Savaşı'nda müttefikler sırasında Türkiye'nin harbe girmesi üzerine Kıbrıs'ın resmen İngiltere'ye ilhakını gören bu zat, ilhakın yıldönümünde talebesini masanın başına toplayarak üzerine serdiği siyaha boyanmış Kıbrıs haritasını göstermiş, Anavatandan ayrılmanın bütün acılarını anlatarak şimdi siyah olan bu haritanın gelecek günlerden birinde anavatana kavuşacağını söyleyerek hüngür hüngür ağlamıştır. Bütün bunları dinleyince inandım ki bir yurdu yapan da, yıkan da öğretmendir. Yine öğrendim ki Kıbrıslılar Kurtuluş Savaşımızı hep adım adım, çok yakından takip etmişler, Afyon, Dumlupınar, Sakarya, İnönü ve Başkomutanlık zaferlerinin tarihçesini ne güzel anlatıyorlar. Bu zafer gecelerinde sabahlara kadar oturarak evleri için bayrak dikmişler, şenlik yapmışlar... İnkılâplarımızı nasıl benimsediklerine ise hepimiz şahit olmuştuk."

Lozan Konferansı sonrasında adaya gönderilen Konsolos Asaf Bey'in de girişimleriyle özellikle 1925 yılından itibaren millî bayramların adada coşkuyla kutlanmaya gayret edilir ve cumhuriyetin kazanımlarıyla ilgili yeni bir heyecan dalgası bütün adayı sarar. 29 Ekim, 19 Mayıs ve 30 Ağustos dışında

89 Hasene Ilgaz, "Kıbrıs'tan İntibalar", **Kıbrıs Meselesi ve Türkiye**, İstanbul, 1954, s. 39–42.

90 1912–1925 arasında Kıbrıs'ta görev yapan, öğretmeni olmayan derslere bizzat kendisi girmek suretiyle 22 öğrenci ile aldığı okulu 235 öğrenci ile bırakan, Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği yıllarda Türkiye'den gizlice kitaplar getirterek eğitime devam eden ve Kıbrıs'ın İngiltere tarafından ilhak edilmesi üzerine tepkisini ortaya koyan bu vatansever ve şerefli öğretmen İngiliz idaresinin kendisini ikaz etmesi üzerine; "Ya beni anavatanıma gönderin yahut da işime müdahale etmeyin." cevabını verir. Derviş Manizade, **Kıbrıs Dün Bugün Yarın**, İstanbul, 1975, s. 406–409. Ayrıca Bkz. Hasene Ilgaz, **Kıbrıs Notları**, İstanbul, 1949, s. 62.

9 Eylül de Kıbrıslı Türkler tarafından büyük bir sevinç, coşku ve gururla kutlanılan günler arasındadır. Kıbrıs'ta ilk defa kutlanan Cumhuriyet Bayramı Kıbrıslı Türklerin "Yaşasın Türkiye Cumhuriyeti, Yaşasın Kemal Paşa" nidaları ve coşkulu sevinçlerine sebep olur;[91]

"…Cumhuriyet bayramlarında Bedia, Vedia ve Beria Hanımlarla birlikte Konsolos Asaf Bey'i kutlamaya giderdik. Hâkim Raif Bey (KKTC Kurucu Cumhurbaşkanı Rauf R. Denktaş'ın babası), Remzi Bey, Süleyman Efendi ve daha pek çok ileri gelen Türkler de Konsolos Asaf Beyi ziyarete giderlerdi. O zaman Konsolosluk Ledra Palas'ın karşısında bir bahçenin içerisinde idi. Halk da Türk bayrağını görebilmek için Konsolosluğa giderdi… Konsolos Asaf Bey, Atatürk devrimlerini yakından izleyen Kıbrıs Türkleriyle yakın ilişkiler içerisindeydi. Bundan dolayı da İngiliz'in ve İngiliz yanlılarının hedefi haline gelmişti… İngiliz öğretmenlerin tüm baskı ve tehditlerine rağmen 29 Ekim 1930 günü okulumuzu Türk bayrakları ve çiçeklerle süslemiştik. Her şeyi göze almıştık. Okuldan atılma pahasına da olsa bu büyük bayramımızı kutlayacaktık. Diğer okullar da aynı şekilde süslenmişti. Okuldan ayrıldığımda Kardeş Ocağı binasının, Salim Aziz'in otelinin, Türk dükkânlarının ve evlerinin Türk bayraklarıyla süslendiğini görmüştüm…"

O dönemde İngiliz idaresinin bütün yasaklamalarına rağmen özellikle Konsolosluk tarafından gizlice temin edilen Türk bayraklarıyla bütün cadde ve sokaklar süslenir. Lefkoşa'daki Birlik Ocağı, Türkocağı, Türk Dar'ülelhanı, Türk Esnaf Kulübü ve Türk Derneği ve spor kulüpleri başta olmak üzere bütün Türk kurum ve kuruluşları, ayrıca Kıbrıslı Türkler de evlerini ve dükkânlarını Atatürk resimleri ve Türk bayraklarıyla donatırlar.[92] Türkiye'deki

91 Aydın Akkurt, **Kod Adı; Lale, Mücahide Hatice Tahsin'in Anıları ve Yaşamı**, Akdeniz Haber Ajansı Yay., Kasım 2000, Lefkoşa, s. 15.

92 "…Cumhuriyet günü bütün mektepler, Türk dükkân ve evleri, en mütevazılarına varıncaya kadar bayraklar, çiçekler ve levhalarla süslenmişlerdi. Bilhassa Kardeş ocağı, Salim Aziz Oteli, sevgili mebusumuz Necati Bey'in Sarayönü'ndeki ve Asmaaltı'ndaki otelleri, Birlik, Berber Tevfik ve Bakkal Şevket Efendilerin dükkânları, Mükerrem Hanım'ın tiyatrohanesi, Vatan ve Memduh Asaf Eczaneleri, Behiye Hanım'ın konakları ve Osmanlı Kıraathanesi, Esnaf Kulübü, Tahtakale'de Kasap naim Efendi'nin hanesi bir gelin kadar ihtimamla tezyin edilmişlerdi. Süslenen bu yerler gece elektrik lambalarının nurları içinde daha başka bir güzellik ile ruhları kendilerine doğru çekiyorlardı. Hele Kardeş Ocağı'nın sinesine elektrikle yazılan 'Yaşa Gazi' levhası oradan geçen her Türk'ün ruhunda tatlı ürperişler uyandırıyordu…" **Söz,** 6 Kasım 1930.

gelişmeler özellikle Kıbrıs'taki eğitim hayatına ve sosyal hayata da yansır. Örneğin Viktorya İslam İnas Sanayi Mektebi'nin 1923 sonrasındaki programında "…Türkiye'de gerçekleştirilen reformlara ayak uydurabilmek amacıyla orada öğretilen halıcılık, tel üstüne ince hesap işi, Antep işi, resim, müzik, piyano, solfej dersleri ve teknik veya el becerisi gerektiren diğer el sanatları, ayrıca beden eğitimi, ritmik danslar, jimnastik, basketbol, tenis, izcilik, tiyatro da"[93] öğretilmeye başlanır. Bütün bu olumlu girişimlere rağmen İngilizlerin Kıbrıslı Türkleri sindirmeye ve kısıtlamaya yönelik sistemli faaliyetlerine karşı koymaya çalışan Kıbrıslı Türkler de kendilerini yavaş yavaş göstermeye başlarlar;[94]

"İngiliz idaresinin o dönemdeki faaliyetleri esasında klasik 'Böl ve Yönet' taktiğine uygun olarak devam etmekteydi… Babam ticari faaliyetlerinin yanında Kıbrıs Türk cemaatinin Türklüğünün unutturulmaması için pek çok gayretlerde bulunmuştur. Orta ve lise tedrisat kitaplarının yanında babam ayrıca Türkiye'de intisar eden hemen bütün millî gazetelerin de Kıbrıs'ta baş dağıtıcısı konumundaydı. Gazetenin ulaşamadığı köylere bile bu gazetelerden meccanen göndererek Türklüklerini unutturmamaya çalışırdı. Bu Türk milliyetçiliği düşüncesini bizlere de aşılamıştı. Ben Türk Erkek Lisesi'nde, kız kardeşim de Viktorya Kız Lisesi'nde okuyorduk. Buralarda Türklük faaliyetlerine fiilen katılıyorduk… Benim lise orta sınıfına girdiğim 1934 yılına kadar okulun adı Türk Lisesi iken İngilizler bunu değiştirerek İslam Lisesi yaptılar. Talebeleri Cuma günleri camiye götürmeye başladılar. İngiliz muhibbi hocalardan vaazlar dinletmeye başladılar. Böylece Türklüğümüzü ortadan kaldırmaya çalışıyorlardı. Okul müdürlüğüne İstanbul'un işgali sırasında İngiliz donanmasında görevli olan ve İstanbul Ermenilerinden birisiyle evli olan Mr. Wood'u atarken, koğuşlarımıza da Scotland Yard'dan İngiliz müdürler gönderdiler.[95] Ayrıca İngilizleştirme politikası çerçevesinde işlerine

93 Özellikle Müdire Vekili Nazlı Hanım'ın 1924–1925 ve Müdire Suat Seit Hanım'ın 1925–1931 döneminde "Viktorya Okulu'nda Atatürk ilkeleri çok ciddice ve titizlikle okutulup uygulanır. Ayrıca Kıyafet Devrimi'ne paralel olarak bu okulda da uygulamaya geçilir.' Servet Sami Dedeçay, **Viktorya İslam İnas Sanayi Mektebi ve Kıbrıslı Türk Kadınının Hakları (1902-1985),** Lefkoşa Özel Türk Üniversitesi Yay., Mağusa, 1985, s. 7.

94 Kıbrıslı Türk eğitimci Arif Hocalar ile 10 Şubat 2001 tarihinde Ankara'da yapılan görüşme.

95 Mr. Wood'un müdürlüğü konusuyla ilgili olarak 1918 Mağusa doğumlu Suphi Benli de hatıralarında "…1936 yılına geldik. Lise sondayız artık. Eylül'de okul

yarayacak olanları çeşitli gezi ve burslara bağlı olarak İngiltere'ye gönderdiler. Okula Türk bayrağı çekilmesini yasakladılar. İngilizleştirmeye karşı tepkilerimiz ise ilk defa olarak koğuşlarda şekillenmeye başladı. Buradaki faaliyetlere katılanlar ise İngiliz müdürün seçtiği görevli öğrenciler tarafından belirlenir ve sicillerine 'perfect nationalist/sıkı milliyetçi' gibi bir mim konulurdu..."

İkinci Dünya Savaşı öncesi süreçte Kıbrıs Türkleri toplum liderleri vasıtasıyla Türkiye'yle olan bağlarını koparmamaya çalışmakta ve adada olup bitenleri neredeyse günü gününe rapor etmektedirler. Bu bağlamda M. Remzi Okan ve arkadaşları tarafından Başbakan İsmet İnönü'ye 26 Nisan 1937 tarihinde bir rapor gönderilmiştir;[96]

"Kıbrıs'ta İngiltere hükümetinin idaresinde bulunuyoruz. Bu vaziyet tahtında idareten İngiltere hükümetine tabi olmamız zaruridir. Şüphe edilemez ki bizim için bu yolda bu vaziyet ihdas eden ve bundan mesul olan biz değiliz. Çektiğimiz şey eski hilafet idaresindeki seyyiatın cezasıdır. O vaktin hükümeti kendi selameti için bizi kurban vermiş ve bizi başka ellere teslim eylemiştir. Bununla beraber cezirede kısılıp kalan Türkler, kendi Türklük seciyelerini bozmamışlar, kanlarına ecnebi kanı karıştırmamışlardır. Bunun içindir ki anavatan muhabbetini unutmadık ve unutmayacağız. Zaten Anadolu'nun kucağındayız ve yalnız idare noktasından ayrılmış isek de hissiyat ve maneviyat cihetinden aramızda hiçbir ayrılık kabul etmiyoruz. Bizim idari vaziyetimiz her ne olursa ol-

başladı... O sene İngiliz Müdür Mr. Wood ilan tahtasına bir yazı koydu. 'Burası İngiliz kolonisidir. Türkiye Cumhuriyeti'nin bir parçası değildir. Siz Türk değilsiniz sadece Müslümansınız.' diyen bir ilan. Bu yazı tamamen bizi kışkırtmaya yönelik bir şeydi. Eski öğretmenimiz Mithat Bey'in bizi yıllardır şartlandırma ya da daha yumuşak bir deyişle bilgilendirmesi yanında bir İngiliz müdürün ilan tahtasına böyle bir ilanla çıkması biz son sınıf öğrencilerini galeyana getirdi. Bir karşı çıkma havası kendiliğinden doğdu… Aynı günün akşamı sınıfta toplandık. Hemen tüm arkadaşlarımız bu toplantıya katıldı. Ben kürsüde oturuyordum ve toplantıya başkanlık ettim. Orada ne yapacağımıza karar verdik. Bu İngiliz müdürün gayri millî olan hareketine, Türk düşmanlığı bu hareketine nasıl karşı çıkacağız, biz Müslüman'ız evet ama önce Türk'üz ve Müslüman'ız ve bu İngiliz müdürün tebligatını kabul etmiyoruz. Türkiye Cumhuriyeti'nin bayramını biz Kıbrıs Türk'ü olarak kutlayacağız dedik ve şu kararı aldık; Bütün talebeleri, yani 5. sınıfın öğrencilerini okuldan çıkaracağız. Nümayiş yaparak, bayram yaparak Millet bahçesi'ne kadar yürüyeceğiz ve bayramımızı yapacağız. Bu kararı ertesi gün aynen uyguladık…" diyerek anlatır. Erol Atabek, "İçimizden Biri; Suphi Benli", **Kıbrıs Mektubu Dergisi**, Temmuz 1997, C 10, No.4, Ankara, s. 26–27.

96 **BCA**.030.10.130.28.19.

sun, herhalde ve cemi zemanda hissiyat ve maneviyatımızın, milli hayat ve varlığımızın evvela membaı, seniyen kıblesi Türkiye'dir. Binaenaleyh idari hususta İngiltere hükümetine müracaat ediyor isek de buradaki hayat ve mevcudiyetimize taalluk eden mesailde size müracaat eylememiz lazımdır ve bu babda hiçbir yanlışımız yoktur kanaatindeyiz. İşte bu lüzum ve kanaat eseri olmak üzere huzuru devletlerine bir arize takdimine cesaretyab oluyor ve sair mühim meselelerinizle birlikte bu ariza münderatının da Kıbrıs Türk cemaatinin dilekleri olmak hasebiyle mühim addedilmesi ricasında bulunuyoruz.

2- Malumu devletleri olduğu veçhile buradaki Türkler, Rum unsurunun beşte biri nispetinde bir ekalliyettedirler. Bu unsurun ise kendine göre ihtirası, kendine göre hayat ve mevcudiyet şartları ve o yolda icraat ve harekâtı vardır. Umuru adiyede olduğu gibi umuru resmiyede de Türk menafii mevzuu bahis olduğu zaman daima aykırı ve daima muarız görünürler ve kendi hayat ve menfaatlerini Türklerin ziyanına olarak kazanmak siyasetini takip ederler. İhtirasları ile milli taasublarına nihayet olmayan bu hayalperest cemaat, vakit vakit cezirenin Yunan'a ilhakı, muhtariyet ve tevsii mezuniyet gibi fikir ve tekliflerde bulunurlar ve kendi menfaatlerine göre amali milliyetlerine nail olmak hususunda en büyük engel cezirdeki Türk mevcudiyetidir.

3- İşte bu yolda gördüğümüz birçok hadiselerden ve birçok tecrübelerden anlaşılmıştır ki bu cezirenin siyasi hatta bazı idari cihetlerinde Rumlar ile arkadaşlık ve teşriki mesai etmek imkânı yoktur. Bu sebepledir ki Türkler senelerden beri hükümet tarafına ağırlaşmak siyasetini takip ettiler. Ciddi ve gayri kanuni bahusus nezaketten arî hiçbir muhalefette bulunmadılar.

4- Rumların, Türk ve menafiine muarız olmaları, hasebiyle cezirede Türk varlığını gösteren ve Türklerin istinad noktalarını teşkil eden şeylere daima hücum eylemeyi öteden beri meslek ittihaz eylemişlerdir. Bu cümleden olmak üzere Türk maarifine karşı itirazlarda bulundular. Türk mekteplerine maarif parasından beşte bir nispetinden ziyade para veriliyor diye senelerce uğraştılar ve ısrar ettiler. Bundan başka hükümet nezdinde Türk hukukunu ara sıra müdafaa eden Kıbrıs müftüsü ile baş kadı ve kazalarda bulunan üç kadı ile üç naib aleyhine mütemadiyen

hücum ettiler. Müftü ile baş kadı ve üç kaza kadısı varidatı umumiyeden maaş alıyorlardı. O gibi maaşlar verilmesin diye senelerce uğraştılar. Kıbrıs valileri ise o gibi uğraşmalara karşı daima mukavemet gösterdiler. Bilhassa müessesatı diniye mesailinde cevap olarak o gibi makamları muhafaza etmek ve onlara maaş vermek lazımdır, onları lağvetmek elimizden gelmez diyorlardı. Hal bu merkezde iken 1925'de cezireye sergüzeşt arayan bir vali geldi. Bu vali, Rumların o yoldaki metalibatına karşı mukavemet edemedi ve daha doğrusu kendisi de onların fikrine mütemayil göründü. 1878 muahedesi de zaten feshedilmiş bir halde bulunuyordu. Valinin bu yolda bir vaziyet alması yüzünden 1925'den beri hükümetin harekâtında bir tahavvül hissedildi. Hükümet eski zamanlarda ara sıra Türkleri himaye ettiğine bedel bu defa Türklerin ziyanına olarak Rumlar tarafına temayül etti ve nihayet Türk maarifini ve dolayısıyla Türk mevcudiyetini baltalamaya başladı. Bu ahval tahtında giderek gün geldi ki Türk mektepleri kapatılmaya başlandı. Tedricen lağvede lağvede bugüne kadar 121 Türk mektebi lağvedildi ve 119 muallime yol verildi. Türk lisemizin öteden beri Türkiye'den gelen Türk müdürler vardı. Bunları da kaldırarak İngiltere'den İngiliz müdürler tayin eylemeye başladı. Lise programında ziyanımıza olarak tadilat icra edildi ve ilk mekteplerde de senelerden beri takip ettiğimiz Türkiye mektep programını ortadan kaldırdı. İlk mekteplerde dersler şifahen veriliyor ve bu tarzda bir usul ittihaz eyledi. Fakat bu program meselesini Rumlara da teşmil etti. Diğer taraftan müftülüğü ve baş kadılık ile üç kaza naiplerini lağvetti. Müftülük makamını Kıbrıs Evkaf murahhaslığının emrinde ve maiyetinde olmak ve maaşı Evkaf sandığından verilmek üzere fetva eminliğine tahvil etti. Vakıa üç şeriye hâkimi ibka edildi, fakat bunların da maaşları Kıbrıs Evkaf-ı İslamiye sandığına tahmil edildi. Şeriye hâkimleri aynı zamanda kazalarının Evkaf vekili sıfatıyla da amil olduklarından bunlar dahi Evkaf murahhaslarının maiyet memuru oldular. Hâlbuki mühim vukuatlar zuhurundan Türkler o gibi makamların himayesine iltica ediyor ve himaye görüyorlardı. Hususuyla Kıbrıs müftüsü lüzum gördükçe ilanname ler neşreder, davetnameler gönderir ve cezirenin ileri gelenlerini toplar ve meşveretler yapar ve neticede hükümete müracaat ederek keyfiyeti anlatırdı.

5- Cezire Türkleri, hükümetin yaptığı o gibi işleri kendi hayat ve mevcudiyetleri namına büyük bir zayiat kabul ettiler. O sıralarda meclis-i ka-

vanin azalığında bulunan Bay Mehmet Necati Özkan, hükümete şikâyette bulundu ve müftülük makamının ihyasını istedi. Vaktin müsteşarı cevap olarak 'Türkler istedikleri müftüyü kendileri intihap edebilirler.' dedi ve bir müftü intihabına hükümetin muhalif olmadığını anlattı ve Lozan muahedesi mucibince Türklerin müessesat-ı diniyelerine müdahale etmek niyetinde olmadığını beyan etti. Bunun üzerine bütün cezire köylerinden ve kasabalarından adamlar intihab edildi. Lefkoşa'da 1 Mayıs 1931'de büyük bir kongre akdedildi. Orada halk, istedikleri bir müftüyü intihap ettiler. Kongrenin bu muamelesi cezirede müftü tayini usul ve ananesine ve şeriat-i İslamiyeye muvafık idi. Kıbrıs müftüsünü İngiltere hükümeti resen ve doğrudan doğruya hiçbir zaman tayin etmedi. Münhal vukuunda ileri gelenlerin ve çağrılan kimselerin imzaları alınarak İstanbul'a gönderilirce orada devrin şeyhülislamı müftüyü tayin ederdi ve hükümet dahi tanır ve maaş verirdi. Müftülerin serbest olmaları ve hükümete karşı cemaat-i İslamiyeyi himaye eylemeleri bu sebebe mebni idi. Müftü, hükümetin nüfuzu altında değildi. Hâlbuki Kıbrıs'ın son müftüsünü balada arz eylediğimiz gibi vali, doğrudan ve kimseye sormaksızın kendi tayin etti ve bir müddet sonra da o makamı fetva eminliğine tahvil eyledi.

6- Cezirede bu gibi hallere maruz kaldığımız sıralarda evvel ve ahir hissiyat maneviyatımızın membaı olan Türkiye Cumhuriyeti hükümetine müracaat eylemek ciheti daima varidi hatır oluyordu. Fakat harici siyaset vaziyetlerini bu işe müsait görmüyorduk. Bu gibi meselelerin bir devlet umuru dâhiliyesine müdahale suretiyle değil, belki dostane tavassut suretiyle halledilecekleri kanaatindeydik. Fakat hamd olsun giderek beklediğimiz müsait devirler geldi. Türkler ile İngilizler arasında manevi dostluk çok ümidbahş bir surette teessüs etti. Ümit ederiz ki Türkiye Cumhuriyeti hükümetinin bizi istishab ve himaye eylemesi sayesinde idaresi altında bulunduğumuz İngiltere hükümeti artık bizi burada dost nazarı ile görecek ve Rumların hücumlarına karşı evvelki gibi bizi müdafaasında devam edecek ve bugüne kadar her nasılsa ziyanımıza olarak yaptığı hataları tashih eyleyecektir.

7- Bu cezirede yeniden nefes alıp yeniden hayata gelmemiz için istediğimiz şey, umumi bir tabir ile milli hissiyatımıza hükümet tarafından hürmet edilip rencide edilmemesi ve bu cezirede hayat ve mevcudiyetimizi haleldar eden ve tehlikeye düşüren şeylerin tashihi ile cezirede Türk ce-

maatinin, Rum cemaatine nispeten daha ağır ve farklı muamelelere tabi tutulmamalarıdır. Bu noktayı berveçhi ati tafsil ediyoruz;

A) 1 Mayıs 1931 tarihinde içtima eden umumi milli kongrenin müftülük makamı hakkında ittifak-ı ara ile verdiği kararın hükümetçe tanınması ve binaenaleyh kongrenin intihap eylediği Hoca Said'in müftü olarak kabul edilmesi ve maaşının Kıbrıs Evkaf-ı İslamiye sandığından verilmesi.

B) Müftünün riyaseti altında azaları serbest kimselerden olmak üzere cezirede dokuz azadan müteşekkil bir cemaat-i İslamiye teşkiline müsaade edilmesi ve o gibi bir teşkilin hükümetçe tanınması.

C) İlk mekteplerden lağvedilenlerin yeniden açılmaları ve muallimlerinin tekrar tayini ile beraber bundan evvel olduğu gibi ilk mekteplerde Türkiye ilk mektep programının takip edilmesi ve kitapların Türkiye'den getirilmesi ve binaenaleyh şifahi tedrisat usulünün ortadan kaldırılması.

D) Türk lisesinin başına evvelki gibi daima Türkiye'den bir Türk müdür getirilmesi ve bununla beraber lise heyet-i idaresinin evvelki gibi intihap ile taayyün eden kimseler tarafından teşkil edilmesi ve programının da Türkiye lise programlarını ihtiva eylemesi, yani lise mezunlarının Türkiye darülfünunlarına kabul edilecekleri tarzda bir program takip edilmesi.

E) 1 Mayıs 1931 kongresinin kararı mucibince teşekkül edecek ve balada (B) fıkrasında gösterilen cemaat-i İslamiye azasının seneden seneye tensip edeceği altı aza tarafından Kıbrıs evkaf-ı İslamiye bütçesinin senede bir defa tetkik ve tasdik edilmesi.

F) Bugün mevcut şeri mahkemelerde meriyülicra olacak ve muhit ile ihtiyaçlarımıza tetabik edecek ahkâmın yeniden tedvin edilmesi ve bu yolda bir kanun-u medeni tanzim olunması.

G) Ecnebi bir idarede kahir ve mutaassıp bir ekseriyet içinde ekalliyette kalan bir cemaatin canlı bir halde devam eylemeleri iktisaden kuvvetli bulunmaya vabeste olduğundan burada iktisadi sahada ve sai mikyasta muavenette bulunulması ve binaenaleyh Türkiye İş Bankası'nın burada Lefkoşa'da bir şube açmasına himmet ve delalet edilmesi ve başta İş Bankası olmak üzere burada ticari faaliyetlere germi verilmesi ve bu su-

retle Kıbrıs'ın Türkiye ile olan ticari muamelatının azami nispette inkişaf ettirilmesi.

8- Vakıa bunlardan başka daha meselelerimiz ve daha davalarımız vardır. Fakat en mühim ve en hayati meseleleri arz ettik. Mütebakiyi şimdilik geri tutuyoruz. Esasen arz eylediğimiz meseleler, cezideki Türk varlığının temel taşlarıdırlar. Bilhassa kongrede intihap edilen müftü ile birlikte bir cemaat-i İslamiye teşkili yapılacak olursa cezire Türkleri için yeni bir hayat devresi açılmış addedilecektir. Kıbrıs baş despotunun maiyetinde olmak üzere Kıbrıs Rumlarının o gibi bir teşekkülleri vardır ve kendi işleri ve ihtiyaçları için o vasıtayla hükümet nezdinde mütemadiyen teşebbüsatta bulunuyorlar. Burada bu münasebetle şunu da arz etmeliyiz ki cezirede bir müftü bulundurulmasını talep eylememiz cezirenin hususat-ı diniyesini kuvvetleştirmek maksadına mebni değildir. Cezirede Türkler, kâfi derecede tenevvür etmiş ve dini taassuplardan kurtulmuş laik bir cemaat halindedirler. Bu halde bir müftü bulundurulmasını istediğimiz, münhasıran cemaat işleri ile uğraşacak ve fena cereyanlara karşı kanun dairesinde cemaati müdafaa edecek bir teşekkül bulundurmak içindir. 'Müftü' tabiri ise öteden beri burada tanınmış bir unvan olduğundan ve hükümetin lağvettiği makamın da (Müftülük) makamı olmasından naşidir. Binaenaleyh bu yoldaki müracaatımız o gibi bir unvan altında milli ve hayati ve aynı zamanda hususat-ı diniyede teceddüt isteyen ve Türkiye'nin dini inkılâplarına hürmet eden bir teşekkül gayretinden ileri gelmektedir. Hatta dinen mutaassıp yahut mütereddit olan ve din meselelerini akıl ve hikmete tevfikan kabul etmeyen ve tevfik eylemek kudretinde olmayan ve aynı zamanda Türk cemaatinin bugünkü ihtiyaçlarını takdir etmeyen ve asrın teceddütlerine hürmeti olmayan bir müftüye hiçbir zaman taraftar olamaz.

9- Görülüyor ki büyük ve mühim işlerinize ilaveten daha bazı işler çıkararak sizi rahatsız ediyoruz. Mamafih buralarda kimsesiz kaldığımız ve bununla beraber bir taraftan hükümetin, diğer taraftan Rumların tazyikleri arasında kısılıp kaldığımız nazarı itibara alınacak olursa mazur görüleceğimizi ümit eder ve bu suretle müteselli oluyoruz. Herhalde cihan durdukça durmasını, azamet ve ikbalin en yüksek derecelerine kadar çıkmasını samim kalbimizden arzu ve dua eylediğimiz Türkiye Cumhuriyeti hükümetinin sırası geldikçe mazhar-ı lütuf ve inayetleri ol-

mamızı ve her nasılsa anavatandan ayrılmış ve ecnebi ellere düşmüş olan şu bir avuç Türk evladının da unutulmamasını ister ve bekleriz."

Özellikle Cumhuriyet döneminde Kıbrıslı Türklerin anavatan Türkiye ile olan ilişkileri büyük artış gösterirken doğal olarak bu durum sportif faaliyetler ve sanat-kültür faaliyetlerine de yansır. Özellikle 1920'li yıllardan itibaren çok sayıda tiyatro topluluğu ve sanatçı yanında spor ekipleri de adaya gelmeye başlarlar. Bu ziyaretler, sanatsal etkinlikler ve müsabakalar arasında ilk akla gelenler 1929 yılında İstanbul Darülbedayi (Şehir Tiyatrosu) sanatçılarının Lefkoşa, Mağusa, Limasol ve Larnaka'da verdikleri temsiller, İstanbul Darülfünun'una bağlı bir futbol takımının Lefkoşa Türk İdman Yurdu ve Lefkoşa Türk Lisesi ile müsabakalar yapmak üzere Mart 1930 tarihinde adaya gelmesi, His Master's Voice şirketine bağlı olarak çalışmakta olan başta Toto (Karaca) ve Fikrîye Hanım olmak üzere ses ve saz sanatçılarından oluşan bir ekibin Papadopulos Sineması ve Magic Palas'ta konser vermek üzere Haziran 1930 tarihinde adaya gelmeleri, keman sanatçısı Sadi Bey ve eşi Eftalya Hanım'ın aynı dönemde Lefkoşa Papadopulos Sineması'nda verdikleri konser, Türk sanat müziğinin unutulmaz simalarından Münir Nurettin Selçuk, Nigar Uluerer, Ahmet Üstün'ün 1930'lu yıllarda yaptıkları ziyaretler, ayrıca Türk Akademi Tiyatro Heyeti'nin Vasfi Rıza Zobu idaresinde 1928 yılında adaya gelmeleri ve William Shakespeare'in Othello oyununu oyunun geçtiği Kıbrıs adasında tam 7 defa sahnelemeleri bulunmaktadır. Öte yandan 1913 yılında Kıbrıs'a ilk sinema makinesi ve filmi getiren Mustafa Ali'nin hayata gözlerini yumduğu 1932 yılında Kıbrıs adasına Suriye, Filistin ve diğer Arap ülkelerinden de filmler getirilmeye başlanır. Bu dönemde Kıbrıs'a getirilen ilk Türk filmi ise Milyon Avcıları isimli filmdir. Başrollerinde o dönemin en ünlü sinema sanatçılarından ve seslendirme ustalarından Ferdi Tayfur oynamaktadır. Ayrıca Zozo Dalmaç, ve Muammer Karaca da filmin ana karakterleri arasındadır. Bu dönemde adaya getirilen diğer filmler arasında Karım Beni Aldatırsa ve Onnik Günyan isimli filmler de bulunmaktadır. Bu filmlerin gösterildiği sinema salonu ise Lefkoşa'daki meşhur Magic Palace (Macik Palas) sineması olur. Bu arada Kıbrıs'a gelen bir başka kültür ekibi ise Muhlis Sabahattin Bey idaresindeki 27 kişilik operet grubudur ve Magic Palas'ta sahneye çıkarlar. 1930'lu yıllara gelindiğinde Kıbrıs'a getirilen bir diğer Türk filmi ise Leblebici Horhor Ağa isimli filmdir. Bu film de o dönemin en ünlü sinema salonlarından olan Papadopulos sinemasında gösterime girer. Bu dönemde gazetelerde de film ilanları yerini almaya başlamıştır;[97]

97 **Söz**, 13 Ekim 1932.

"İstanbul Sokakları; Papadopulos Sineması Darülbedayi Heyeti tarafından çevrilen İstanbul Sokakları ismindeki sesli filmi getirtmiştir. Film pek yakında mezkur sinemanın kışlık mevkiinde gösterilmeye başlanacaktır. Türk eseri ve Türk sanatkarlarını görmek isteyenler şimdiden müracaatla mevkilerini temin eylemelidirler. Ümit ederiz ki sinema müdürü bu filmi hesaba katacak ve hiç olmazsa filmin bir hafta mütemadiyen gösterilmesine fırsat verilmesini temin edecektir."

1933 yılında vizyona giren bu Türk filminden sonra neredeyse İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar adaya Türk filmi gelmeyecektir;[98]

"Papadopulos'ta Cici Berber; İpek Film tarafından çevrilen Cici Berber sesli ve sözlü filmi Papadopulos Sineması'nda gösterilmektedir. Eğlenmek ihtiyacında olanlar bu fırsatı kaçırmamalıdır."

HAMİDİYE OKUL GEMİSİNİN KIBRIS ZİYARETİ

Hamidiye okul gemisinin Kıbrıs adası da dâhil olmak üzere yapacağı Akdeniz ziyareti beraberinde bir takım tarihi ilginçlikleri de getirmektedir. Özellikle Türk tarihinde 93 Harbi olarak bilinen Osmanlı-Rus Harbi sonrasında adanın İngiltere'ye Abdülhamit tarafından kiralanması[99], Hamidiye isimli

98 **Söz**, 29 Mayıs 1934.

99 Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında Atastefanos (Yeşilköy)'da 3 Mart 1878 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu adına Hariciye Nazırı Safvet Paşa ve Berlin elçisi Sadullah Bey tarafından imzalanan 29 maddelik antlaşmadır. Buna göre Karadağ'ın geleceği kurulacak bir komisyonca belirlenecek, Sırbistan'a istiklâli verilecek, Romanya'nın istiklâli kabul edilip Osmanlı tarafından bu ülkeye tazminat verilecektir. Bulgaristan'a bazı imtiyazlar verilecek Manastır ve Selanik bu ülkenin toprakları içinde kalacaktır. O. İmparatorluğu, Rusya ve Avusturya'nın onaylayacağı ıslahat hareketleri Bosna-Hersek'te derhal uygulanacaktır. Girit, Yanya, Teselya ve Rumeli'nin Hıristiyanların çoğunlukta olduğu bölgede ve Ermenilerin olduğu yerlerde de aynı ıslahat hareketleri uygulanacaktır. Rusya'ya büyük miktarda tazminat ve pek çok bölgeler bırakılacaktır. Bu antlaşmaya göre Rusya, Balkanlar ve Bulgaristan'da kesin bir nüfuz kazanmış, arazi ve nüfus açısından Güney Avrupa'ya kadar inmiştir. Stratejik açıdan Doğu Akdeniz'in düğüm noktasını teşkil eden Kıbrıs adası, Anadolu ve Suriye kıyılarına olan yakınlığı, Ege Denizi'nin giriş ve çıkışına etkisi ve Mısır ile Süveyş Kanalı'na olan yakınlığıyla İngiltere için de önemli bir adadır. Doğu Akdeniz ve çevresi, Ortadoğu ve Hindistan'daki çıkar ilişkileri ve politikası açısından stratejik öneme haiz bu adanın İngiltere açısından tek kusuru ise Osmanlı İmparatorluğu'na ait olmasıdır. 3 Mart 1878 tarihinde imzalanan Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması sonrasında Rusların ilerlemesini önlemek maksadıyla İngiltere, Osmanlı Devleti'ne yardım talebinde bulunur ve Ayastefanos Antlaşması'nın Türklerin lehine ve çıkarlarına uygun hale getirilmesine çalışacağını belirterek Kıbrıs'ın yönetiminin geçici

geminin de İngilizlere ödenecek tazminatlara karşılık gemi maliyetine yapılan eklemeler sonrasında Osmanlı donanmasına katılması ve Abdülhamit adını taşıyan bir geminin bu adaya yapacağı ziyaret ilginç tesadüfler zincirinin ilk halkasını oluşturur. Hamidiye okul gemisi işte bu şartlar içerisinde Kıbrıs ve Hatay'ı da içine alan stratejik önemi son derece büyük bir seyahate çıkmaktadır. Şüphesiz gemi personelinin büyük bir kısmı ve hatta ülke yönetiminde bulunan bazı üst düzey yetkililer bile bu gezinin anlamı ve ortaya koyacağı sonuçları görmekten uzaktırlar ve konuyu sadece klasik bir dostluk gezisi olarak değerlendirmektedirler. Oysa daha sonraki süreçte seyahatin hiç de sıradan olmadığı ve çok iyi planlanmış bir stratejinin ürünü olduğu da ortaya çıkacaktır. Yunanistan'ın bitmek tükenmek bilmeyen Enosis girişimleri ve adayı Yunanistan'a ilhak etme çabaları yanında adada egemen olan İngiliz idaresinin de Kıbrıslı Rumların bu girişimlerine seyirci kalması Kıbrıslı Türklerin tepkisini çeker ve gerek İngiltere'nin tarafsızlığını muhafaza edememesi ve Kıbrıslı Türklerin haklarını koruyamaması konusunda gerekse Rumların ve Yunanlıların Enosis girişimleri karşısında tepkilerini göstermeye başlarlar. Türkiye'nin özellikle İkinci Dünya Savaşı öncesinde nispeten itidalli ve ağırbaşlı bir politika gütmesi ve uluslararası ilişkilerde sıkıntı yaşanmaması konusundaki temkinli girişimleri de Yunanistan tarafından hep yanlış anlaşılır ve Türkiye aleyhinde kullanılır. İkinci Dünya Savaşı'nın hemen arifesinde bir askeri geminin Hatay gibi genç Türkiye Cumhuriyeti devleti için son derece sıcak ve gündemden düşmeyen bir sorunun yaşandığı dönemde Hatay'ın

olarak kendisine devredilmesini ister. 4 Haziran 1878'de Hariciye Nazırı Safvet Paşa ve İngiliz Elçisi Ostan Henry Layard arasında Yıldız Sarayı'nda iki maddelik nihaî antlaşma imzalanır ve yıllık 92.986 Sterlin icar karşılığında Kıbrıs adası "mader-i aslisinden (öz anasından) ve ağuş-i şefkat ve merhametten (ana kucağından)" ayrılır ve İngiltere'ye verilir. Ancak İngilizler bu parayı da Kıbrıs'tan toplayıp öderler. 17 Temmuz 1878 tarihinde İngilizlere ait 400 kişilik bir Hint Bölüğü Malta'dan Larnaka Limanı'na getirilir. İngiliz Hükûmetinin adanın idaresini ele almasıyla beraber pek çok Yunanlı, İngilizlerin adanın yönetimini kısa bir zaman içinde Yunanlılara devredeceğini düşünür ve Rum Ortodoks Kilisesi, İngiliz idaresine yazılı müracaatta bulunarak "Yunanistan'ı istiklâline kavuşturan İngiliz hükümetinin Kıbrıs'ı Yunanistan'a ilhak ettirmesini" talep ederler. 23 Temmuz 1878'de ilk İngiliz Yüksek Komiseri Sir Garnet Wolseley'in yılda 5.000 Sterlin maaşla adaya gelmesiyle beraber hem Yunanlar hem de Enosis taraftarı Kıbrıslı Rumlar İngilizleri de adadan atmanın yollarını aramaya başlarlar. Colin Thubron, **Journey Into Cyprus**, Middlesex, 1986, s. 217; Fedai Harid, **Müsevvid-zade Avukat Osman Cemal, Adsız Kitap**, KKTC Millî Eğitim, Kültür, Gençlik ve Spor Bakanlığı Yay., s. 35; Salahi R. Sonyel, "İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgelerine Göre: Osmanlı Padişahı Abdülhamit 48 Saat İçinde Kıbrıs'ı İngilizlere Nasıl Kiraladı?", **Belleten**, C XLII, S 165-168, Ankara, 1978, s. 741.

Payas ilçesi yanında ayrıca Lozan ile İngiliz müstemlekesi olması resmen kabul edilen Kıbrıs adasını da içine alacak bir geziye çıkması, bu arada İskenderiye ve Hayfa gibi kritik bazı yerleri de gezi güzergahına alması tesadüf eseri olamaz. İlginç olan bir husus ise özellikle Avrupa coğrafyasında İtalya ve Almanya vasıtasıyla ortaya çıkan faşizm baskısının giderek daha yakından hissedildiği bir dönemde bir yandan Çin ile Japonya arasında yaşanan gerginlikler ve çatışmalar bir yandan da Rusya ile Japonya arasında ortaya çıkan gerilimler sadece Avrupa için değil bütün dünya için korku dolu bir sürecin başlangıcı olurken Hamidiye gemisinin bu seyahati de bu kargaşa ortamında ilk etapta çok fazla da önemsenmez. İngiltere'nin açık denizlerde batırılan ticari gemileri nedeniyle sürekli teyakkuz durumunda olduğu ve bu konuda gözdağı ve kuvvet gösterisi amaçlı olarak deniz tatbikatları yapması ve ABD yanında kendisine yer bulmaya çalışması dünya stratejisinde konjonktürün sürekli değişiklikler gösterdiği sıkıntılı bir dönemin başladığını da gösterir. Böyle bir atmosferde Hamidiye gemisinin gezisi de sessiz sedasız başlayacaktır. Atatürk döneminde Kıbrıs-Türkiye ilişkileri konusunda son derece önemli bir gelişme ise Hamidiye askeri öğrenci gemisinin Kıbrıs adasını ziyareti olur.[100] Geminin Kıbrıs'ı da kapsayan bu gezisinin en önemli özelliği Lozan Antlaşması sonrasında ilk defa Kıbrıs adasına Türk askeri gücünün çıkacak olması, ayrıca Türkiye Cumhuriyeti devletinin kurulmasının ardından adaya ilk gidecek askeri gemi olmasıdır. Bu programa göre gemi Akdeniz'de Girit'in Suda Limanı, Mısır'da İskenderiye ve Hayfa Limanı, ardından Kıbrıs adasında Mağusa Limanı, daha sonra da İskenderun, Rodos ve Bodrum Limanı'nı ziyaret edecek ve geziyi tamamlayacaktır.[101] Yapılan planlamaya göre geminin hareket günü ve saati Haydarpaşa'dan 4 Haziran 1938 günü saat 20.00 olarak belirlenir.[102] Hamidiye mektep gemisi 7-10 Haziran 1938 döneminde Suda (Girit), 12-15 Haziran 1938 döneminde İskenderiye (Mısır), 17-19 Haziran 1938 döneminde Hayfa (Mısır), 20-22 Haziran 1938 döneminde Mağusa (Kıbrıs), 23-25 Haziran 1938 devresinde İskenderun, 6-7 Temmuz 1938 devresinde Rodos ve son olarak da 7 Temmuz 1938 günü Bodrum'da olacaktır. Haziran 1938 süreci bu şekliyle her iki ülke arasında tam bir sinir savaşına da dönüşür. Tam bir güç gösterisi olarak da nitelenebilecek bir hareketle Mustafa Kemal Atatürk askeri denetlemelerde bulunmak ve halkla bir-

100 Türkiye'nin Londra Büyükelçiliği tarafından gönderilen E 2726/2726/44 kayıt numaralı, 336/46 no.lu 11 Mayıs 1938 tarihli yazı PRO, FO.371/21935

101 **BCA**.030.10.62.415.8.

102 **BCA**.030.10.62.415.8

likte olmak amacıyla Mersin'e gelir ve burada İsmet İnönü ve Mareşal Fevzi Çakmak'la bir araya gelir.[103] Geminin Akdeniz'e açıldığı saatlerde Hatay'da Türk toplumu adına Cumhuriyet Halk Partisi yetkilisi Abdülgani Bey başkanlığında bir heyet de Mersin'e gelerek Mustafa Kemal Atatürk'e Hataylıların bağlılıklarını bildirir.[104] Gemiyle ilgili ilginç bir özellik ise Rauf Orbay komutasındaki geminin Balkan Harbi esnasında Akdeniz'de ve Yunanistan sularında görev alarak yaklaşık 7 ay 24 gün boyunca Yunan ticari[105] ve askeri gemilerine karşı bir durdurma harekatı gerçekleştirmesi, Yunan ticareti ve askeri faaliyetlerini büyük ölçüde engelleyerek bir yandan da Türk ticari faaliyetlerine destek vermiş olmasıdır.[106] Akdeniz ve Yunan sularına bu kadar aşina olan bir geminin yaklaşık 25 yıl sonra aynı bölgeye tekrar gönderilmesi ince bir stratejinin parçasından başka bir durum değildir. Kıbrıslı Türkler açısından geminin adayı ziyaret etmesi ise sadece sıradan bir ziyaret değil KKTC Kurucu Cumhurbaşkanı Rauf R. Denktaş'ın dedesi Şeherli Memed'in 1878 yılında Lefkoşa'da göndere İngiltere bayrağı çekilirken söylediği "Osmanlı bugün gitti; ancak yine gelecekler."[107] sözünde olduğu üzere bu dileğin gerçekleşmesi yönünde ilk adım olarak algılanmasıdır. İngiliz idaresini kaygılandıran ve telaşa düşüren de bu husus olacaktır. Öte yandan adada 1931 yılında Rumlar tarafından Enosis düşüncesini gerçekleştirmeye yönelik olarak başlatılan isyan hareketi sırasında ve hemen sonrasında bütün bu olumsuz faaliyetlerden en çok etkilenenlerin Kıbrıslı Türkler olduğunun geç de olsa farkına varan adadaki İngiliz idaresi o güne kadar kurallara uygun davranan ve yaşayan, ayrıca İngiliz idaresine karşı hiçbir sorun da çıkarmayan Kıbrıslı Türklerin yavaş yavaş da olsa kendi aralarında örgütlenmeye başlayarak Türkiye'yi anavatan olarak gördüklerini de daha kuvvetli bir şekilde seslendirmeye başlamaları endişe kaynağı olur. Ancak İngilizlerin bu davranışının arkasında İngiliz idaresinin özellikle Kıbrıslı Türkleri sindirmeye yönelik olarak planlı bir girişimi söz konusudur.[108] Hamidiye deniz gemisinin Kıbrıs ziyareti her ne kadar

103 **Tan**, 23 Mayıs 1938.

104 **Tan**, 23 Mayıs 1938.

105 **Cumhuriyet**, 21 Ekim 1944.

106 Feridun Kandemir, "Balkan Harbi'nin Büyük Kahramanı Hamidiye", **Resimli Tarih Mecmuası**, S 14, Şubat 1951, s. 585.

107 Ulvi Keser, "Milli Mücadelede Kıbrıs-Anadolu İlişkileri ve Atatürk Sevgisi", **Silahlı Kuvvetler Dergisi**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, S 376, Ankara, Nisan 2003, s. 82–93.

108 TMT Limasol kadrosundan merhum Macit Aydınova ile 13 Temmuz 2003 tarihinde Girne'de yapılan görüşme.

İngiltere tarafından memnunlukla karşılanmış gibi gösterilse de esasında Lefkoşa-Atina-Ankara üçgeninde diplomatik faaliyetler ve yazışmalar hız kazanmıştır. Kıbrıs Genel Valisi Palmer tarafından kaleme alınan bu yazıda sözü edilen Cumhuriyet gazetesi çıkışlı 24 Mayıs 1938 tarihli ilk yazı "Kıbrıs Türkleri Zelzele Felaketzedeleri İçin İane Topluyor." başlığını taşımaktadır.[109] Söz konusu yazıda geçen "Yunan yurttaşlarımız", "anayurdumuzda çok büyük bir acıya sebep olan", "bizim ne kadar yüksek bir duygu ve ne kadar derin bir seziş istiğrakı içerisinde yüzdüğümüzü", "Vakıf demek yalnız atalarımızın vakfettiği malları idare eden değil" gibi ifadeler Vali Palmer'ın da yazısında belirttiği üzere bu yazının Kıbrıs kaynaklı olarak yazıldığı ihtimalini yükseltmektedir. Anadolu'da Milli Mücadele'nin devam ettiği dönemde Sivas'ta yayımlanmaya başlayan İrade-i Milliye gazetesi gibi bizzat Mustafa Kemal Atatürk tarafından çıkartılması istenilen ve teşvik edilen ve daha sonraki süreçte devletin bir nevi resmi gazetesi haline gelen Cumhuriyet gazetesinin İkinci Dünya Savaşı öncesinde Hatay sorununun belki de Türkiye ile Fransa arasında en gerilimli günlerini yaşadığı bir süreçte Anadolu toprakları dışında yaşayan Türklerle ilgili olarak deprem yardımlarını sebep göstererek de olsa bu şekilde yayınlar yapması düşündürücüdür. Öte yandan egemen olduğu sömürgelerde milliyetçilik kavramının ortaya çıkmasını hiç istemeyen İngiltere Kıbrıslı Türklerin anavatan Türkiye ile kaynaşması ve bir dayanışma içerisine girmesinden de rahatsızlık duymaktadır. 20 Nisan 1938 tarihinde Kırşehir ve bağlı ilçeleriyle köylerinde başlayan ve büyük yıkıma neden olan depremin ardından[110] öncelikle Ankara, Yozgat, Çorum, Tokat ve Kayseri başta olmak üzere bazı şehirlerin etkilenmesi, özellikle Kırşehir yöresinde depremin daha sonraki günlerde de artarak devam etmesi ve Mayıs ayı ortalarına kadar sarsıntıların sürmesi nedeniyle hayat Anadolu coğrafyasında yaşanmaz hale gelir.[111] Okullar tatil edilir, devlete ait kurum ve kuruluşlar deprem nedeniyle iş yapamaz olur. İnsanlar çadırlarda veya sokaklarda geceyi geçirmek zorunda kalır. Bunun sonucunda bütün Türkiye'de depremden zarar görenlere yönelik olarak yardım kampanyaları düzenlenir ve bu seferberlikte Türk basını başı çeker. İşte tam bu aşamada Kıbrıslı Türklerin de depremden zarar görenlere yardım etmeye başlaması İngiltere'de rahatsızlık yaratır. İngiliz idaresi adada daha 20 Mayıs 1938 tarihli yazının şokunu atlatamadan gazetede Yunus Nadi imzalı ikinci bir yazı daha yayımlanır. 7 Haziran 1938 tarihli bu

109 **Cumhuriyet**, 24 Mayıs 1938.

110 **Tan**, 20 Nisan 1938.

111 **Cumhuriyet**, 30 Nisan 1938.

yazıda Yunus Nadi "İmparatorluktan Dökülüp Kalan Türkler" başlığıyla Kıbrıslı Türklerden de söz eder. 20 Mayıs tarihli olan yazıda Kıbrıslı Türklerin kendi iç sorunları ve Evkaf İdaresi'nin duyarsızlığı konusunda eleştirilerde bulunan Cumhuriyet gazetesinde bu sefer doğrudan Kıbrıs adasının birgün Türk idaresine geçmesi gibi son derece cüretkâr ifadeler de kullanılır;[112]

"…Kıbrıs Türkleri… gayet iyi insanlar, hür bir idare altında mümkün olduğu kadar iyi bir hayat geçirmek için çalışıp gidiyorlar. Mesela Kıbrıs Türklerine göstereceğimiz alakadan günün birinde bu adayı Türk idaresine geçirmeyi istihdaf etmek gibi bir düşünce bulunamayacağını izaha hacet yoktur. Bize, o halde Kıbrıs Türkleri ile neden alakadar oluyorsunuz denilemez. Cevabı çok basittir. Çünkü onlar kanları kanlarımızdan olan Türklerdir. Başka ne sebep arıyorsunuz? Kıbrıs Türkleri ile alakamızın bundan ibaret olan mahiyetinin hangi şekillere taalluk edebileceğine gelince, biz sadece Kıbrıs Türklerinin müterakki dünya hayatına adım uydurmakta ağabeyleri olan Cumhuriyet Türkiye'si Türklerine imtisal etmelerini isteriz. İmparatorluktan ayrılan yerlerdeki bütün Türkler gibi Kıbrıs Türkleri dahi şimdiye kadar mahiyeti daha ziyade dini olan cemaat teşkilatı dairesinde idare olunuyorlar. Bundan dolayı kendilerini asla ayıplamıyoruz. İnkılâpçı Cumhuriyet Türkiye'si dahi mukaddes bir keyfiyet olan dini dünya işlerinden ayıralı daha on beş yıl oldu olmadı gibi bir şeydir. O zamana kadar biz dahi milliyeti biraz, hatta birçok dinle karıştırıyorduk. Şimdi ise vicdan hürriyeti umumi kaidesi içinde dinlere de hürmetkâr olmakla beraber milliyetçiliğin müstakil bir şuur olması lazım geldiğine inanıyoruz. Müftü Efendi camileriyle cemaatleriyle meşgul oladursun münevver Türk gençliği her yerde milli varlığın yükselmesini modern ve şuurlu bilgilere istinad ettirecektir. Misal diye aldığımız Kıbrıs Türklerinde ileri anlayışlı böyle bir kültür, hayat ve hareketini görmek ve onların içtimai hayatlarının her safhasında bu yepyeni kültürle yükseldiklerini öğrenerek memnun ve münşerih olmak isteriz. Ve bunu yalnız Kıbrıs Türklerinde değil İmparatorluktan ayrılan yerlerin hangisinde ve nerelerinde Türkler varsa hepsinde aynı yeni hayatın uyanıp yürümeye başladığını biran önce görmek en samimi emellerimizin ilklerindendir. Ağabey vaziyetinde Cumhuriyet Türkiye'si Türklerinin mesut vaziyetleri kendilerine İmparatorluktan dökülüp kalan diğer Türk kardeşlerimizin hal ve şanları ile, talihleri ile alakadar olmak vazifesini yükselttiğini dahi

112 **Cumhuriyet**, 7 Haziran 1938.

ilave edelim. Yeni Türk hayatının şiarı şuurlu, müterakki ve mütesanid bir milliyetçilik olacaktır."

Daha 15. yılını kutlayan genç Türkiye Cumhuriyeti devletinin "uzakta olsunlar, yakında olsunlar" dış Türklerle ilgilenmesi ve onlara ağabeylik yapmasını isteyen yazıda ayrıca "tasfiye oluna oluna nihayet Türklük Türkiyesinde karar kılındığından" bahsedilerek Kıbrıslı Türklerin daha ziyade dini kurallar üzerine oturmuş Evkaf idaresince yönetilmeye çalışıldığı belirtilerek Türkiye'de de din ile devlet işlerinin birbirinden ayrılmasının sadece 15 yıllık bir mazisi olduğuna dikkat çekilir. Yazıda altı çizilerek belirtilen bir husus ise Türkiye'nin Kıbrıslı Türklerle ilgilenmesinin hiçbir siyasi amaç ve hedefe yönelik olmadığı, bütün bunların sadece kültürel gayelerle dolu olduğudur. Hamidiye okul gemisinin Akdeniz seferine çıktığı, Hatay'a ve Kıbrıs adasına da uğrayacağı bir dönemde Cumhuriyet gazetesinde yayımlanan bu yorumlar Türkiye Cumhuriyeti devletinin özellikle Hatay ve Kıbrıs odaklı hedefleri konusunda daha önceden planlanmış bir kurgunun parçası olduğunu işaret etmektedir. Ancak İngiliz idaresinin 'böl ve yönet' politikasına ve sistemli olarak Türklük duygusunun ortadan kaldırılarak Kıbrıs Türk toplumunun İslamlaştırılması çabalarına özellikle gençlerin tepkisi yavaş yavaş da olsa kendisini gösterecektir.[113] İngiliz idaresinin Kıbrıslı Türkleri Türkiye'den uzaklaştırma çabaları daha sonraki yıllarda da devam edecektir.[114] Hamidiye'nin Kıbrıs adasını da içine alan Akdeniz gezisi Türkiye ile Fransa arasında gittikçe gerilen Hatay sorununun gazete manşetlerine iyiden iyiye yerleştiği bir döneme de rastlar. Esasında bu durum tesadüfi olarak ortaya çıkmış bir husus değildir. Gezinin bir ziyaret noktasının da Hatay'ın bir ilçesine yapılacak olması planlanan programın tesadüfi olmadığının da bir göstergesidir. Bu dönem özellikle Hatay sorunuyla ilgili olarak Türk-Fransız ilişkilerinin iyiden iyiye gerildiği bir dönemdir ve geminin Akdeniz'e açıldığı günlerde gazetelere yansıyan haberlere göre Beyrut ve Hatay kaynaklı bazı haberler Mustafa Kemal Atatürk'ün hastalığının tekrar nüksettiği yönündedir.[115] Özellikle Türk basını tarafından şiddetle eleştirilen bu haberlerin asılsız olduğu da Türk gazetelerinin manşetlerine taşınır. Böylece dönem Türkiye ile Fransa arasında Hatay merkezli olarak yaşanan bir psikolojik harp dönemi olarak da ortaya çıkar.

113 Erol Atabek, "Suphi Benli", **Kıbrıs Mektubu Dergisi**, Ankara, Temmuz 1997, C 10, No.4, s. 26–28.

114 Türkiye Cumhuriyeti Kıbrıs Konsolosluğu'nun 14 Eylül 1938 tarihli raporu. **BA**.030.10.124.887.3.

115 **Tan**, 19 Mayıs 1938.

Her ne kadar askeri bir okul eğitim gemisi de olsa Hamidiye'nin Akdeniz'in açık sularına yapacağı böyle kapsamlı bir gezinin arka planında farklı stratejiler de bulunmaktadır. Söz konusu gergin ortamın Türkiye gibi Akdeniz'e kıyısı olan ülkelerde bir hayli sıkıntı yarattığı günlerde Türkiye de 1935 yılı Şubat ayında Mustafa Kemal Atatürk'ün de katıldığı ve Akdeniz'le beraber Ege Denizi'ni de içine alan bir deniz harekâtı gerçekleştirir. Mustafa Kemal Atatürk'ün "Kıbrıs'a dikkat ediniz. Bu ada bizim için değerlidir." şeklindeki sözü de muhtemelen bu deniz harekâtı sırasında söylenmiştir. Böylece geminin İngiltere'ye karşı Kıbrıs adası ve özellikle adada yaşayan Kıbrıslı Türklerin haklarının korunması, Fransa'ya karşı Hatay meselesi de dâhil olmak üzere kâğıt üzerinde görülmeyen ancak bilinen diğer farklı stratejilerin de olduğu ortaya çıkar.[116] Hamidiye okul gemisinin Kıbrıs adasına da uğrayacağı ve Mağusa limanında demirleyeceği haberi Kıbrıs Türk basınında da geniş yer bulur.[117] Hamidiye'nin adaya gelmesinin ardından ilk defa askeri bir Türk gemisiyle ve askeri personelle karşılaşan Kıbrıslı Türkler coşkun sevinç gösterilerine başlarlar ve Türkiye ve Atatürk lehine tezahüratlar sokakları inletmeye başlar. O güne kadar adada eşine pek rastlanmamış bir coşku içerisinde önce limana, daha sonra da Türk askeri personelinin bulunduğu farklı yerlere gitmek suretiyle aynı coşkuyu oralarda da devam ettiren Kıbrıslı Türkler İngiliz idaresinin şaşkınlığına karşılık herhangi bir olaya ve taşkınlığa müsaade etmezler ve son derece olgun bir davranış sergilerler. Adadaki İngiliz idaresi ise bu durumdan hiç de memnun değildir ve bu faaliyetleri kışkırtıcı bulmakta, sorumlu olarak da Söz ve Ses gazetelerinde son dönemde yayımlanmakta olan haberleri ve yazıları göstermektedir.[118] Neredeyse aynı durumla Kıbrıs'ta Birinci Dünya Savaşı döneminde de karşılaşan[119] İngiliz idaresi bu sefer daha

116 **BCA**.030.10.62.415.8.

117 **Söz**, 18 Haziran 1938.

118 **PRO**. FO.371/21935.

119 Kıbrıs adasındaki esir kamplarında tutulan Çanakkale Cephesi'nden getirilmiş Türk esirlerini kurtarmaya yönelik olarak Kıbrıslı Türklerin bir isyan ve kurtarma operasyonu hazırladığı bilgisini alan Kıbrıs Valisi Malcolm Stevenson, İngiltere'nin daha önce Mısır ve Hindistan'da da karşılaştığı sömürge insanlarının isyan hareketlerinden çekinerek 6 Mayıs 1919 tarihinde Sömürgeler Bakanı'na gönderdiği bir raporla Paskalya kutlamaları sırasında Kıbrıslı Türkler tarafından karışıklık çıkartılacağını, hemen ardından da esir kampındaki Türk esirlerin İngiliz askerlerini etkisiz hale getirip ayaklanmayı adanın dört bir tarafına yaymaya çalışacaklarını bildirir ve "…Mısır ve Hindistan'da karşılaştıklarımızı göz önüne alarak ada sathına yayılabilecek bu kargaşa emarelerini ve kargaşa çıkması ihtimalini önlemek gayesiyle etkili tedbirler almayı tercih ettim…

serinkanlı bir politika izlemek suretiyle sorunu daha başlamadan bitirme düşüncesindedir. Bu amaçladır ki Hamidiye gemisinin adaya gelmesinin ardından başlatılan propaganda faaliyetlerinde, gemi personeli şerefine verilen yemek ve organizasyonlarda ve basına yansıyan açıklamalarda geleneksel Türk-İngiliz dostluğundan sıkça söz edilmekte, adada yaşayan Kıbrıslı Türklerin İngiliz idaresi altında son derece mutlu olduklarından bahsedilmektedir. Hamidiye okul gemisinin Kıbrıs adasını da içine alan Akdeniz gezisi Türkiye ile Fransa arasında gittikçe gerilen Hatay sorununun gazete manşetlerine iyiden iyiye yerleştiği bir döneme de rastlar. Esasında bu durum tesadüfi olarak ortaya çıkmış bir husus değildir. Gezinin bir ziyaret noktasının da Hatay'ın bir ilçesine yapılacak olması planlanan programın tesadüfi olmadığının da bir göstergesidir. Bu dönem özellikle Hatay sorunuyla ilgili olarak Türk-Fransız ilişkilerinin iyiden iyiye gerildiği bir dönemdir ve geminin Akdeniz'e açıldığı günlerde gazetelere yansıyan haberlere göre Beyrut ve Hatay kaynaklı bazı haberler Mustafa Kemal Atatürk'ün hastalığının tekrar nüksettiği yönündedir.[120] Özellikle Türk basını tarafından şiddetle eleştirilen bu haberlerin asılsız olduğu da Türk gazetelerinin manşetlerine taşınır. Böylece dönem Türkiye ile Fransa arasında Hatay merkezli olarak yaşanan bir psikolojik harp dönemi olarak da ortaya çıkar. Her ne kadar askeri bir okul eğitim gemisi de olsa Hamidiye'nin Akdeniz'in açık sularına yapacağı böyle kapsamlı bir gezinin arka planında farklı stratejiler de bulunmaktadır. Faşizm rüzgarlarının Avrupa'dan başlayarak bütün dünyayı etkisi altına almaya başladığı ve İkinci Dünya Savaşı öncesinde suların iyiden iyiye ısındığı bir ortamda dikkat edilmesi gereken bir başka güç de İtalya olarak karşımıza çıkar. Özellikle Doğu Akdeniz havzasında söz sahibi olmaya ve egemenlik kurmaya yönelik girişimleri o güne kadar en azından sözde kalsa da İtalya'nın faşist lideri Mussolini başta olmak üzere İtalyan yetkililer Akdeniz'le ilgili söylemlerinde "Bizim

Bu bağlamda Kıbrıs adasının Yunanistan'a ilhakı konusunda ortalıkta yayılan dedikoduların Müslümanları olduğu kadar adada yaşayan her sınıftan insanı son derece rahatsız ettiğini ve eğer sonuç olarak bir ilhak söz konusu olacaksa bunun hemen karara bağlanmasını, bu konuda herhangi bir girişim yapılmadan önce adada halihazırda görev yapmakta olan askeri birliğin iki veya üç piyade bölüğünce ihtiyati tedbir olarak kalıcı bir şekilde güçlendirilmesi gerektiğini çok arzu ettiğimi de belirtmek isterim…" der. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ulvi Keser, "Kıbrıs'ta Çanakkale Savaş Esirleri ve Savaş Döneminde Adada Yaşananlar", Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Atatürk ve Çanakkale Savaşları Araştırma Merkezi, Bahar 2007, S 5, s. 1-68.

120 **Tan**, 19 Mayıs 1938.

Deniz" veya "Büyük İtalya" ve "Akdeniz" gibi bir takım ifadelere sıkça yer vermektedirler. Öte yandan aynı Mussolini 19 Mart 1934 tarihinde yaptığı bir konuşmada Asya ve Afrika üzerinde hakları olduğunu iddia edecek kadar ileri de gitmiş durumdadır. Söz konusu gergin ortamın Türkiye gibi Akdeniz'e kıyısı olan ülkelerde bir hayli sıkıntı yarattığı günlerde Türkiye de 1935 yılı Şubat ayında Atatürk'ün de katıldığı ve Akdeniz'le beraber Ege Denizi'ni de içine alan bir deniz harekâtı gerçekleştirir. Atatürk'ün "Kıbrıs'a dikkat ediniz. Bu ada bizim için değerlidir." şeklindeki sözü de muhtemelen bu deniz harekâtı sırasında söylenmiştir. Böylece geminin İngiltere'ye karşı Kıbrıs adası ve özellikle adada yaşayan Kıbrıslı Türklerin haklarının korunması, Fransa'ya karşı Hatay meselesi de dâhil olmak üzere kâğıt üzerinde görülmeyen ancak bilinen en az üç farklı stratejisinin de olduğu ortaya çıkar. Akın akın Mağusa'ya gelen ve gemiyi görebilmek için limana koşanlar burada tam bir duygu seli yaşatırlar ve gemiye çıkabilmek için de birbirleriyle adeta yarış ederler.[121] Hamidiye'nin Kıbrıs'ı da içine alan Akdeniz ziyareti sona ermesine rağmen özellikle Ses ve Söz gazeteleri vasıtasıyla adada yükselmeye başlayan milliyetçilik akımları İngilizleri iyiden iyiye rahatsız eder. Her ne kadar Türk basınında geminin Kıbrıs ziyareti konusunda belki de İngiliz idaresini rahatsız etmemek maksadıyla çok fazla haber ve yorum yayınlanmamasına rağmen İngilizler bu konuda ileriye dönük kalıcı tedbirler alma düşüncesindedirler. Bu bağlamda İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Sir Percy Loraine de kendi hükümetinden aldığı talimat uyarınca Türk Dışişleri Bakanlığı ile irtibata geçer ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ile bir görüşme yapar. İngiltere Büyükelçisi'nin resmi bir girişim olarak algılanmaması gerektiğini belirttiği ve dostça bir görüşme olarak nitelendirdiği bu görüşmenin ana konusu ise Kıbrıs adası ve Kıbrıslı Türklerdir.[122] Daha önce Dışişleri Bakan Vekili Şükrü Saraçoğlu ile yaptığı görüşmede dile getirilen Kıbrıs'taki Türk Lisesi konusunda bazı açıklamalarda bulunan Loraine sözü Cumhuriyet gazetesinin yayınlarına getirir ve gazetenin Kıbrıslı Türklere yönelik yayınlarından dolayı duydukları rahatsızlığı dile getirir ve adı geçen bu gazetenin adaya girişinin yasaklanacağını bildirir.[123]

---

121 Mithat Berberoğlu'nun Hamidiye gemisinin Kıbrıs ziyareti konusunda kaleme aldığı 1949 tarihli Yeşilada dergisinde yayımlanan makalesinden aktaran Ahmet. C. Gazioğlu, **Enosis Çemberinde Türkler; Bugünlere Gelmek Kolay Olmadı**, Cyrep Yay., Nisan 1996, İstanbul, s. 300.

122 Ahmet C. Gazioğlu, **a.g.e.,** s. 308.

123 Ahmet C. Gazioğlu, **a.g.e.,** s. 309.

"Adada Türk ırkından olan bir grup gazeteci-politikacı sistemli bir davranışla Kıbrıs hükümetini Kemalist cumhuriyete düşmanmış gibi göstermekte ve Kıbrıs'ta Türk milliyetçilik hareketini açıkça teşvik ederek cesaretlendirmekte oldukları hakkında valinin kafasında kesin bir görüş vardır. Bu nedenle gerek Kıbrıs'ta gerekse Ankara'da şüphe tohumlarının varlığına inanıyorum. Bu tür şüphe tohumları uzun bir süre önce Türk-İngiliz ilişkilerinden tamamıyla temizlenmişti. Kıbrıs hükümetinin Türk Cumhuriyeti hükümetine karşı yüksek bir saygısı ve dostça duyguları olduğuna ve Türk hükümetinin de Kıbrıs'ta herhangi bir Türk milliyetçilik hareketine onay vermeyi asla akıl ve hayalinden geçirmediğine kesin güvenim vardır ve bu konuda kişisel güvence vermeye de hazırım. Bu tür gölgeleri temizleyip uzaklaştırmak ve önemsenmelerini önlemenin ikimizi düşen bir görev olduğunu belirterek adadaki bu küçük gazeteci-politikacılar grubunu kendisinin (Dr. Tevfik Rüştü Aras) de şiddetle kınayacağından emin olduğumu ve Vali Richmond Palmer'ın İcraat Meclisi'nin ise Cumhuriyet gazetesinde çıkan iki makaleyi fazla büyüttüklerine inandığımı söyledim."

İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Sir Percy Loraine'in ince İngiliz siyasetinin bir parçası olarak neredeyse aba altından sopa göstererek yaptığı bu sözde yapıcı açıklamanın ardından Türk Dışişleri Bakanı da Loraine tarafından kendi hükümetine de bildirdiği bir açıklamada bulunur;[124]

"Dr. Aras, Türkiye'nin Kıbrıs'la ilişkileri konusunda asla bir düşüncesi olmadığını, kendileriyle hatalı veya yanlış bir durum oluşacağının bir saniye bile aklından geçmediğini, fakat izah ettiğim şekilde bazı gölgeler varsa bunları uzaklaştırmak için benimle işbirliğine tamamıyla istekli olduğunu söyledi. Dr. Aras'a göre Kıbrıs'ta Türk milliyetçilik hareketinin herhangi bir esasa bağlı bulunması olasılığı yoktur. Her Kemalist, İngiltere'nin dostudur. Böyle olması Türk hükümetinin yerleşmiş bir politikası ve Atatürk'ün kişisel arzusudur. Kemalistler Nazi değildir. Kemalistlerin Nazilerin yaptığı gibi başka insanların ülkelerindeki azınlıkları örgütleme girişimleri yoktur. Kıbrıs Türkleri adadaki hükümetin desteklenmesinde daima kuvvetli bir unsur olmuştur ve Türk hükümetinin onların böyle kalmasından başka bir arzusu yoktur. Türk hükümetini ciddi olarak düşündürecek olan tek şey bir gün oradaki genç

124 Ahmet C. Gazioğlu, **a.g.e.,** s. 309.

Türk nesillerinin hocalarla bu tür kişilerin karanlık, gerici etkisi altında kalmalarına Kıbrıs hükümetinin izin vermesi ve liberal eğitim olanaklarından, düşünce ve bilimin modern çizgisi içinde ilerlemekten onları alıkoymalarıdır. Adada Kıbrıs hükümeti ile Türkiye Cumhuriyeti hükümeti arasında düşmanlık veya şüphe havası yaratmaya çalışan Türk ırkına mensup kişiler varsa bunlar Kemalist cumhuriyetin düşmanlarıdır ve modern Türkiye'nin gözünde kesinlikle kabul edilmez reaksiyonercilerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nun genel parçalanışı esnasında Türkiye büyük kıta ülkelerini kaybetmekle kalmamış fakat ayrıca önceleri sahip bulunduğu hemen tüm adaları da kaybetmiştir. Birçok kişi adaları unutmuştur. Bildiğim kadarıyla bugünün Türkleri bizden ayrılan ve ahalisi Türk olmayan ülkeler hakkında esef ve pişmanlık duymamaktadır. Adalar hakkında bu duygular daha da azdır. Adalar çok karışık sorunlar yaratmıştır ve bugünün gerçekçi Türkiye'si bunların saldırıya açık, korunması güç olduğunu ve herhangi bir avantaj sağlamadığını anlamıştır. Bugünün Türkiye'sinde eski adalarını elde etmek için bir hırs tohumu veya emeli yoktur. Bizden kopan Osmanlı İmparatorluğu topraklarıyla ilgili modern Türk düşüncesini yönlendiren tek genel ilke, ister kıta parçası olsun isterse ada olsun bu topraklarda yaşayan insanlara otonomi bahşedilmesinin Türk hükümeti tarafından daima memnunlukla karşılanacağıdır. Kıbrıs'ta bu sorun da yoktur çünkü Kıbrıs'taki halklar adanın iç işlerinin yönetilmesinde hâlihazırda söz sahibidirler ve Türk hükümeti, İngiliz sömürge yönetiminin liberalliğinin farkındadır. Öte yandan Dr. Aras böyle olduğunu bilmekle beraber Kıbrıs hükümetinin Kemalist cumhuriyete karşı beslediği dostane duygular hakkında verdiğim güvenceden dolayı memnuniyetini belirtmiştir."

İlginçtir ki aynı dönemde Kıbrıs Türk toplumunda fikir ayrılıkları ve çatışmalar da kendisini göstermeye başlar. Örneğin 26 Kasım 1939 tarihinde CHP Umumi Kâtipliğine müracaat eden M. Necati Özkan, "Önümüzdeki sene mevcut gazeteler 'Söz ve Vakit' her ikisi de hiç şüphe yoktur ki hükümetçiler ve evkafçılar lehine neşriyatta bulunacaklardır." diyerek bunlara karşı bir gazete çıkartma düşüncesinden bahseder;[125]

"…Binaenaleyh yeni intihaplarda faaliyet göstermek için şimdiden neşriyatta bulunmak mecburiyetinde kalıyoruz. 1930 tarihindeki mü-

125 **BCA**. M. Necati Özkan'ın 26 Kasım 1939 tarihinde CHP Umumi Kâtipliğine gönderdiği yazı sureti.

cadelemizde fırkamıza hizmeti sebkat eden ve mükâfatını hükümeti cumhuriyemizden gören ve elan görmekte olan Söz gazetesi halkın neşiri efkârı mesabesinde tanınmıştı fakat son zamanlarda hükümetçiler 'Evkafçılar' burada kendilerine ait bir Vakit gazetesi çıkarmağa başladıkları gibi bizim makalelerimizi ve fikirlerimizi vaktile neşreden ve şimdi ise tetkik buyrulursa hiç bir efkarımızı ve makalatımızı neşretmeyen Söz gazetesini dahi elde etmeğe muvaffak oldular. Şöyle ki Söz gazetesi sahibi Remzi'nin kızına bir vazife verdikleri gibi masrafı Kıbrıs hükümeti tarafından ödenmek üzere Londra'ya da gönderttiler. Halkımız büyük bir endişe içerisindedir. Kıbrıs'ta Türklüğün vaziyeti daha mühim bir safhaya girmiştir. Burada ekalliyette yaşamak mecburiyetinde kalıp da milli harsımızı ve milli kültürümüzü idame ettirebilmek için İngiliz-Türk dostluğundan istifade etmek zamanının hulul ettiği bu sıralarda çalışacak olan bir gazeteye şiddetle ihtiyacımız vardır. Önümüzdeki sene mevcut gazetelerin 'Söz ve Vakit' her ikisi de hiç şüphe yoktur ki hükümetçiler ve evkafçılar lehine neşriyatta bulunacaklardır. Burada bunlara karşı bir gazete çıkarabilmekliğim için adamızın hemen hemen her yerinden teklifler almaktayım 1936 senesinde Ankara'ya vuku bulan ziyaretimden avdet ettiğim zaman hükümeti mahalliye pasaportumu alıp elan iade etmemiştir. Müteaddit defalar tahriri taleplerime de menfi cevap aldığımdan Türk kâbesi olan Ankara'yı ziyaretten men edildiğim için bir çok mühim mesaili vakit ve vakit adamızı ziyaret eden Türkiye Büyük Millet Meclisi azalarına vaziyetimizi bildirmekte geri kalmadım..."

Öte yandan Kıbrıs adasında suların durulmasına asla müsaade etmeyen ve Megali İdea'yı mutlak gerçekleştirmek isteyen Rumlar ise her daim isyan içindedirler ve özellikle 1931 Rum isyanı sonrasında İngiliz yönetimine karşı kışkırtıcı ve saldırgan bir tavır sergilemekle tanınan Baf Piskoposu ve Başpiskopos Vekili Leontios'un 30 Ekim 1940 tarihinde yaptığı bir konuşmada "Geçmişteki anlaşmazlıklar unutulmalıdır. Tanrının ve büyük müttefiklerimiz İngiltere ve Türkiye'nin yardımlarıyla savaşı kazanacağız."[126] demesi hayretle karşılanır. Burada belirtilmesi gereken ilginç bir nokta ise Leontios'un bu konuşmayı yaparken Türkiye, İngiltere ve Yunanistan bayraklarından oluşmuş bir kıyafet içerisinde olmasıdır.[127] Böylece savaş döneminde özellikle kilisenin ani tutum değişikliği sonrasında garip ve suni bir hava ada-

126 CO 67.398.10. Kıbrıs Valisinin Sömürgeler Bakanlığına gönderdiği yazıdan aktaran Şükrü S. Gürel, **Kıbrıs Tarihi,** C II, İstanbul, 1985, s. 10.

127 Şükrü S. Gürel, **a.g.e.,** s. 10.

nın dört bir tarafında hissedilmeye başlanır. Türk, Yunan ve İngiliz bayrakları evleri, mağazaları süslemeye başlar. Yunanistan'a giderek Yunanların yanında savaşmak isteyen Kıbrıslı Rumlar konsolosluklara akın etmeye başlar. Ortaya çıkan bu yeni durumu kilisenin "siyasal fırsatçılığı" olarak nitelendiren Kıbrıs Valisi ise fırsatçılık konusunda kendisi de geri kalmaz ve İngiliz idaresi boyunca adada devam eden ve çok sıkı bir şekilde uygulanan Bayrak Kanunu'nu değiştirerek Türk ve Yunan bayraklarının da serbestçe asılmasına müsaade etmeye başlar;[128]

"…İkinci Dünya Savaşı sırasında İtalya'nın Yunanistan'a saldırması üzerine Kıbrıs Rumları ellerinde Yunan bayrakları olduğu halde gösterilere başladıkları zaman bayrak yasağı kanununu çiğnedikleri halde bu davranışları sempati ile karşılanmış, ondan sonra da bu kanun uygulanmaz olmuştu. Bu durumda Türklerin iki ayrı davranışı göze çarpıyordu. Bir kısmı, bayrağının dört duvar dışında dalgalandığı özlemine dayanamayarak bu fırsattan faydalanıyor, bir kısmı ise Rumlar sayesinde bir nimete ermeği gururlarına yediremiyorlardı…"

Sonuç

Savunma stratejilerini değiştirmesi ve güvenlik hattını Balkanlar-Karadeniz-Kafkaslar üzerinden Akdeniz'e çekmesiyle İngiltere'nin stratejik ilgi alanı olan Kıbrıs 4 Haziran 1878 tarihli "Türk–İngiliz Savunma Anlaşması-Konvansiyonu" gereği İngiltere tarafından önce sözde kiralanmış, ardından Birinci Dünya Savaşı sürecinde de aynı ülke tarafından 5 Kasım 1914 tarihinde Taç Kolony (Crown Colony) ilan edilmiştir. 1878 yılı itibarıyla Avrupa'da stratejik güvenlik hattını Akdeniz'e çekerek masraflı ve riskli olan Osmanlıyı destekleme fikrinden vazgeçen, buna karşılık olarak da Balkanlarda Yunanistan, Karadeniz'de Pontusçular ve Kafkaslarda da Ermeniler vasıtasıyla güvenlik kalkanı oluşturan İngiltere'nin 1878'den bu yana bulunduğu adadan asla vazgeçmediği, İkinci Dünya Savaşı sonrasında inşa ettiği iki ayrı askeri üssünü Ortadoğu ve Avrasya'ya yönelik emperyal girişimlerinde kullandığı, bu bağlamda zaman zaman çatışsa da ABD ve Fransa'yı da yanına aldığı hatırlanacak olursa 1920'li yılların askeri, ekonomik, siyasi ve stratejik şartlarında yapayalnız ve güçsüz durumdaki Türkiye'nin Lozan'da onca sorun arasında Kıbrıs konusunda diklenmesi ve katı bir tutum sergilemesi uluslararası ilişkilerin realite özellikleriyle bağdaşacak bir durum değildir. Öte yandan Milli

128 Beria Remzi Özoran, "Kıbrıs'ta Atatürk'ün Kızları", **Kıbrıs Postası,** 13 Şubat 1982, Lefkoşa, s. 22.

Mücadele'nin sona ermesiyle birlikte 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Barış Antlaşması'nın 16, 20 ve 21. maddeleri gereği Türkiye dönemin kaçınılmaz şartları gereği ihtiyatlı adım atmak zorunda kalmış, küllerinden yeniden doğan Türk insanının Türkiye Cumhuriyeti devleti bağlamında özgür yaşayabilmesi, katlanılan acılar, savaşlar, zorluklar, esaret ve gözyaşının ardından kazanılanların kaybedilmemesi için savaştan harap, yorgun, bitkin ve dermansız çıkmış bir ülke olmanın bilinci içerisinde Türkiye bunun doğal sonuçlarına bağlı olarak ihtiyatlı bir politika izlemiş ve Kıbrıs'ın İngiltere'ye ilhakını dejure kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu çerçevede Lozan sonrasında Türkiye'nin başta Kıbrıs Türk basını olmak üzere verdiği destekler, adada Türk nüfusunun silinmemesi için göç konusunda almaya çalıştığı tedbirlerde de görüleceği üzere genç Türkiye Cumhuriyeti devleti Kıbrıs ve Kıbrıs Türkleri ile bağlarını kopartmamış, stratejik güvenlik bağlamında Kıbrıs ve özellikle Doğu Akdeniz'e en üst derecede hassasiyet göstermiş, Kıbrıs Türklerine yönelik de çok yoğun bir mesai harcamıştır. Öte yandan Lozan sonrasında Kıbrıs Türklerinin unutulmaması konusunda en somut örneklerden birisi de Hamidiye'nin İskenderiye, Hatay ve Mağusa[129] gibi o dönemin son derece önemli ve stratejik konuma haiz limanlarına uğramış olması genç Türkiye Cumhuriyeti devletinin önce Hatay ve ardından da Kıbrıs konusuyla ilgileneceği yönünde ince mesajlar içermektedir. Esasında Hamidiye'nin 1938 tarihli Akdeniz gezisi Mustafa Kemal Atatürk'ün Akdeniz'de katıldığı bir askeri tatbikat esnasında belirttiği "Kıbrıs'a dikkat ediniz. Kıbrıs bizim için önemlidir." mesajında olduğu üzere sadece Kıbrıslı Türklere yönelik değil ayrıca Kıbrıslı Türklere de zamanı gelince sahip çıkılacağı yönünde İngiltere'ye de gönderilmiş ince bir mesajdır. Adanın bir Türk adası olarak kalabilmesi için göçün durdurulması ve Kıbrıs'ta Türk varlığının devam ettirilmesi de genç Türkiye Cumhuriyeti devleti tarafından uygulamaya sokulan tedbirler arasındadır. Bu bağlamda Söz gazetesi ve Mehmet Remzi Okan gibi gazetecilerin desteklenmesi, gençlerin yüksek okul eğitimi yapabilmeleri amacıyla Türkiye'ye davet edilmeleri, Kıbrıs'taki Türk okullarına yönelik her türlü desteğin verilmeye çalışılması, milli bilincin canlı tutulması bağlamında sanatsal, kültürel ev sosyal faaliyetlere destek verilmesi de her zaman söz konusu olmuştur. Aynı

129 Şehir 14 Ağustos 1974 tarihinde başlayan İkinci Barış Harekatı sürecinde gösterdiği kahramanlıkların ardından Gazi unvanı almış ve ismi Gazi Mağusa olarak değiştirilmiştir. Öte yandan bu tarihe kadar şehir Kıbrıs Türkleri tarafından Mağusa, Rumlar ve İngilizler tarafındansa Famagusta olarak adlandırılmıştır. Şehrin ismi üzerinde bugün de Gazi Mağusa ve Gazi Magosa bağlamında tartışmalar yaşanmakla birlikte şehrin ismi Gazi Mağusa olarak tescillenmiştir.

dönem içerisinde Kıbrıs adasından göç ederek bin bir zorluklarla Anadolu'ya ulaşan insanların dertlerine derman olunmaya çalışılmış ve dönemin imkânları çerçevesinde her türlü destek verilmiştir. Günün şartları çerçevesinde Türkiye son derece realist bir strateji takip etmiş, kendi imkânları yanında İngiltere'nin öncelikleri ve Batı dünyasının taleplerini de göz önüne alarak çözülemeyen sorunlar dizisine bir yenisini daha eklemeyi uygun görmemiştir. Özellikle İngiltere'nin ince stratejisiyle farklı bir boyut kazanan ve dönemin devlet bütçesinin neredeyse yarısını yok eden Şeyh Sait İsyanı ve Musul sorunu göz önüne alınacak olursa atılan adımın doğruluğu da kendiliğinden ortaya çıkar. Bu dönemde Türkiye'nin Larnaka'da konsolosluk açması, seçme hakkı çerçevesinde Türkiye'ye gelecek Kıbrıslı Türklere her türlü desteği vermesi, bütün zorluklara ve İngiliz yasaklamalarına rağmen okullarda eğitim gören çocuklara maddi destekte bulunması, öğretmen göndermesi, öğretmen adaylarını Türkiye'de yetiştirmesi, üniversitelerin ilgili birimleri, ayrıca özel ve devlet tiyatroları vasıtasıyla sanatın her türlüsünün adaya yönlendirilmesi, kültür ve bilim insanlarının bu konudaki girişimleri, kuraklık, yokluk, savaşlar nedeniyle çekilen sıkıntılara önlem olarak iaşe, ibate ve hayatlarını devam ettirme bağlamında Kızılay gibi kuruluşlar vasıtasıyla Kıbrıs Türklerinin sağlık, eğitim ve sosyal hayatın her alanında her türlü desteği sunması gözardı edilmemelidir. Kaldı ki hassas bir şekilde adanın Rumlara veya Yunanistan'a bırakılmaması son derece önemli bir husustur. Megali İdea ve Enosis rüyalarıyla gerek Yunanistan ve gerekse Kıbrıs Rumlarının adayı özellikle son 100 yılda nasıl kan gölüne çevirdiği de unutulmamalıdır. Rumların Enosis çerçevesinde başlattıkları 1931 İsyanı ve ardından adayı bir Yunan adası haline çevirmek için 1950 sonrasında kurdukları EOKA tedhiş örgütü karşısında da Kıbrıs Türklerinin haklarını korumak üzere bir kere daha Türkiye devreye girmiş ve Türk Mukavemet Teşkilatı (TMT)'nın kurulmasıyla Rum saldırılarına karşı konulmuştur.

KAYNAKÇA

A-Arşiv Kaynakları

a) Kıbrıs Türk Milli Arşivi

b) Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

c) İngiltere Dışişleri Bakanlığı Arşivi

B- Basılı Kaynaklar

AKAR, Reşat, **Atatürkçü Kıbrıs Türkleri**, İstanbul, 1981.

AKKURT, Aydın, **Kod Adı; Lale, Mücahide Hatice Tahsin'in Anıları ve Yaşamı**, Akdeniz Haber Ajansı Yay., Kasım 2000, Lefkoşa.

ALTAN, Mustafa Haşim, **Atatürk Devrimlerinin Kıbrıs Türk Toplumuna Yansıması**, Ankara, 1997.

ARI, Kemal, **Büyük Mübadele-Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925),** İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.

BİRİNCİ, Ergin M., **M. Necati Özkan (1899-1970),** C I, 2001, İstanbul,

DEDEÇAY, Servet Sami, **Viktorya İslam İnas Sanayi Mektebi ve Kıbrıslı Türk Kadınının Hakları (1902-1985),** Lefkoşa Özel Türk Üniversitesi Yay., Mağusa, 1985.

DENKTAŞ, Rauf R., **12'ye 5 Kala**, Ankara, 1966.

EGELİ, Sabahattin,**1960 Kıbrıs Cumhuriyeti Nasıl Yıkıldı**, İstanbul, 1991.

ERİM, Nihat, **Bildiğim ve Gördüğüm Ölçüler İçinde Kıbrıs**, Ankara, 1975.

FEDAİ, Harid, **Kıbrıs'ta Masum Millet Olayı**, KKTC Turizm ve Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul, 1986.

FEDAİ, Harid, **Müsevvid-zade Avukat Osman Cemal, Adsız Kitap**, KKTC Millî Eğitim, Kültür, Gençlik ve Spor Bakanlığı Yay.Lefkoşa/KKTC.

FERİDUN, Hüsnü, **Eğitimle Bir Ömür**, Boğaziçi Yay., İstanbul.

GAZİOĞLU, Ahmet C., **Enosis Çemberinde Türkler; Bugünlere Gelmek Kolay Olmadı**, Cyrep Yay., İstanbul, Nisan 1996.

GÜRKAN, Haşmet Muzaffer, **Bir Zamanlar Kıbrıs'ta**, Lefkoşa, 1996.

GÜREL, Şükrü S., **Kıbrıs Tarihi (1878–1960),** İstanbul, 1984.

KASIMOĞLU, Erten, **Eski Günler Eski Defterler**, Lefkoşa, 1987.

NESİM, Ali, **Batmayan Eğitim Güneşlerimiz**, Lefkoşa, 1987.

NESİM, Ali, **Kıbrıslı Türklerin Kimliği**, Lefkoşa, 1990.

ILGAZ, Hasene, **Kıbrıs Notları**, İstanbul, 1949.

OBERLING, Pierre, **Bellapais'e Giden Yo**l, Ankara, 1987.

ÖRGEN, Cemil, **Kore ve Kıbrıs Savaşları**, İzmir, 1984.

ÖZDEMİR, Hüseyin, **Kıbrıs'ta 60 Yıl**, Volkan Yay., İzmir, Şubat 1997.

SARICA, Murat, TEZİÇ, Erdoğan, ESKİYURT Özer, **Kıbrıs Sorunu**, İstanbul, 1975.

THUBRON, Colin, **Journey into Cyprus**, Middlesex, 1986.

C-Makaleler

ATABEK, Erol, "Suphi Benli", **Kıbrıs Mektubu Dergisi**, Ankara, Temmuz 1997, C 10, No.4, s. 26–28.

DENKTAŞ, Rauf, "Kıbrıs'ın Dünü Bugünü Uluslararası Sempozyumu Açış Konuşması", **Kıbrıs'ın Dünü Bugünü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, 1994, s. 3.

DEMİRYÜREK, Mehmet, "Lozan Sonrası Kıbrıs'tan Türkiye'ye Göç (1923–1926)", **Toplumsal Tarih**, Temmuz 2003, S 115, s. 89–92.

FEDAİ, Harid, "Doğru Yol ve Söz Gazeteleri", **Yeni Kıbrıs Dergisi,** No 5, C II, Lefkoşa, Şubat 1985, s. 20-22.

HARP AKADEMİLERİ KOMUTANLIĞI, R. Denktaş'ın Harp Akademileri Komutanlığı'nda Verdiği Konferans, **Kıbrıs'la İlgili Son Politik Gelişmeler**, İstanbul, 1991, s. 1.

KESER, Ulvi, "Milli Mücadelede Kıbrıs-Anadolu İlişkileri ve Atatürk Sevgisi", **Silahlı Kuvvetler Dergisi**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, S 376, Ankara, Nisan 2003, s. 82–93.

KESER, Ulvi, "Kıbrıs'ta Çanakkale Savaş Esirleri ve Savaş Döneminde Adada Yaşananlar", Çanakkale 18 Mart Üniversitesi, Atatürk ve Çanakkale Savaşları Araştırma Merkezi, Bahar 2007, S 5, s. 1-68.

KANDEMİR, Feridun, "Balkan Harbi'nin Büyük Kahramanı Hamidiye", **Resimli Tarih Mecmuası**, S 14, Şubat 1951, s. 585.

KÜÇÜK, Fazıl, "Kıbrıs Türk'ünün Geçirdiği Acı Günler", **Kıbrıs Mektubu Dergisi**, S 1, Ocak-Şubat 2002, Ankara, s. 10.

ÖZDEMİR, Ahmet, "Savaş Esirlerinin Milli Mücadeledeki Yeri", **Atatürk Yolu**, Ankara, 1990, S 6, s. 329-330.

ÖZORAN, Beria Remzi, "Kıbrıs'ta Atatürk'ün Kızları", **Kıbrıs Postası**, Lefkoşa, 13 Şubat 1982, s. 22.

ÖZORAN, Beria Remzi, "Enosis Karşısında Kıbrıs Türk'ü (1878–1914 Dönemi), **Güvenlik Kuvvetleri Dergisi**, No 19, Lefkoşa, Mart 1991, s. 6–12.

ÖZORAN, Beria Remzi, "Kıbrıs'ta Atatürk'ün Kızları", **Kıbrıs Postası**, Lefkoşa, 13 Şubat 1982, s. 3-6.

ÖZORAN, Beria Remzi, **"**Mustafa Kemal ve Kıbrıs Türkleri", **Atatürk Döneminde Türkiye-Kıbrıs İlişkileri**, 1919–1938, Ankara, Kasım 1989, s. 298.

ILGAZ, Hasenez, "Kıbrıs'tan İntibalar", **Kıbrıs Meselesi ve Türkiye**, İstanbul, 1954, s. 39–42.

SONYEL, Salahi R., "İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgelerine Göre: Osmanlı Padişahı Abdülhamit 48 Saat İçinde Kıbrıs'ı İngilizlere Nasıl Kiraladı?", **Belleten**, C XLII, S 165-168, Ankara, 1978, s. 741.

Ç-Süreli Yayınlar

Söz

Tan

Düstur

Güvenlik Kuvvetleri Dergisi

Atatürk Yolu

Resimli Tarih Mecmuası

Belleten

Cumhuriyet

Yeni Kıbrıs

ATAÇAM

The Cyprus Gazette

Kıbrıs Mektubu

Kıbrıs Postası

D- Sözlü Tarih Çalışması

1- TMT Limasol kadrosundan merhum Macit Aydınova ile 13 Temmuz 2003 tarihinde Girne'de yapılan görüşme.

2- M. Remzi Okan'ın kızı Bedia Okan Göreli ile 15 Ağustos 2010 ve 18 Eylül 2010 tarihinde İzmir'de yapılan görüşme

3- 1915 Kıbrıs doğumlu merhum Ekrem Taşel ile 18 Ekim 2002 tarihinde İzmir'de yapılan görüşme

4- TMT Limasol kadrosundan merhum Mehmet Y. Manavoğlu ile 25 Ağustos 2004 tarihinde Girne'de yapılan görüşme.

5- Kıbrıslı Türk eğitimci Arif Hocalar ile 10 Şubat 2001 tarihinde Ankara'da yapılan görüşme.

E- ELEKTRONİK KAYNAKLAR

Mehmet Hasgüler, "84. Yılında Lozan Antlaşmasına Bakış", http://www.usakgundem.com/yazarlar.php?id=859&type=23

LOZAN ANTLAŞMASI VE İRAN: NESTURİ SOYKIRIMI İDDİASI

Tohid MELİKZADE*

Özet

Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlı ordusu Rus ordusuna muteakip İran'ın kuzeybatısına (Azerbaycan eyaleti) girdi ve bu nedenle Azerbaycan halkı istemeyerek savaşa girdi. 1915'ten 1919'a kadar bu bölge iki zıt gücün savaş meydanı oldu. Bir tarafta Osmanlı ve yerli Türk ehali karşı tarafta ise Nesturiler; Ermeniler ve Rus ordusu. Bu bölgede Rus güçlerinin etkin olması nedeni ile Hristiyan güçler etkin olan Müslümanları soykırıma uğratmışlardır. Savaş biter bitmez Osmanlı güçlerinin yardımıyla Ermeni-Nesturi güçleri bölgeyi terk etme mecburiyetinde kalmışlardır. Bölgeyi terk edenler Ağa Petros başçılığında şimdiki Irak'a gitmiş, daha sonra İran'ın kuzeybatısı ve Türkiye'nin doğu bölgesinden oluşan bir hayali memleketin kurulma taslağıyla Lozan Konferansı'na müracaat etmişledir.

LAUSANNE TREATY AND IRAN: A CLAIM OF NESTORIAN GENOCIDE

Abstract

The Ottoman army during First World War after Russian military was entered the northwest of İran (Azerbaijan province) and Azerbaijan went to war reluctantly. From 1915 until 1919, this region was a battlefield of two opposing powers. On the one hand, against the Ottoman Empire and the Turkish domestic and the other hand Nestorians, Armenians and the Russian army. Christian forces in this region was found effective in the Russian forces to be enabled Muslims exterminated. With the help of the Ottoman forces, the forces of the Armenian-Nestorian end the war as soon as they had to leave the area. Those who went to Iraq on the Lausanne conference try to establish a Country in NW İran and west of Turkey.

* Doç. Dr., Araştırmacı-yazar: Azeran Enstitüsü Başkanı; Urmiye; İran tohidmelikzade@yahoo.com

1- Birinci Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Bölgesi

Birinci Dünya Savaşı, beşeriyet tarihinde dönüm noktalarından biri olarak sayılmaktadır. Bu aşamada birçok eski sistemler aradan kalkıp yeni sistemler kurulmaya başlandı. Büyük imparatorluklar da bu aşamada ortadan kalkarak ulus devletler kuruldu. İran, özellikle onun kuzeybatısında yerleşen Azerbaycan eyaleti, savaş alanlarından uzakta olmasına rağmen stratejik olması nedeniyle bölgede etkin olan Rus ve Osmanlı devletlerinin rekabet alanı haline geldi. Bu savaşta Azerbaycan ahalisinin çoğunluğunu teşkil eden Azerbaycan Türkleri, Osmanlı yanlısı bir tutum sergilerken azınlıkta olan Ermeni ve Nesturi Hristiyanlar ise Rus yanlısı oldular. Hristiyanların bu konuma girmelerinde Amerika ve Avrupalı misyonerlerin rolu çok önemliydi. Birinci Dünya Savaşı'nda bölge Hristiyanları tarihi görevlerine yani Müslüman yurttaşlarının aleyhinde olma işlemlerini yerine getirdiler. 1910'dan itibaren Birinci Dünya Savaşı'na kadar Azerbaycan Rusların işgalı altındaydı. 1915'ten itibaren Osmanlıyla Rusların savaşları gergin duruma geldikten sonra Osmanlılar da Azerbaycan'a girerek Ruslarla savaşa girdiler ve sonuç olarak Azerbaycan istemeyerek savaşa girdi. 1916 ilkbaharında Osmanlıların, Azerbaycan'ı Ruslar elinden alma çabaları Dilman Muharebesi'nde sonuç vermedi ve Osmanlıların yenilmesi ile Azerbaycan'ın tümü Rusların eline geçti. Osmanlı arazisinden İran topraklarına sığınan Nesturiler, Rusların yardımıyla silahlandırılıp yerli Müslüman Türk halkına karşı kışkırtıldı. 22 Şubat 1918 tarihinde Urmiye üç günlük bir katliamdan sonra Nesturilerin eline geçti ve halk Nesturilere teslim oldu. Nesturiler Salmas'ı da ele geçirmek istediler lakin 16 Mart 1918'de Nesturilerin manevi lideri Marşimon, Simko eliyle öldürüldü. Şubat'tan Temmuz'a kadar bölgede yapılan katliamda yaklaşık yüz bin Azerbaycanlı öldürüldü. Bu eylemlere karşın Osmanlılar Azerbaycanlıları, Ermeni ve Nesturilerden kurtarmak amacıyla İran tarafına yönelttiler. Osmanlı ordusunun karşısında dayanamayan Hristiyanlar, İngilizlerin yardımıyla Salmas ve Urmiye'yi terk edip İngilizlerin işgali altında olan Irak'a kaçtılar. İngilizler onları gelecek planlarında kullanmak için Bağdat'ın kuzeyinde Bakuba kentine yerleştirdiler[1].

2- Paris Sulh Konferansı

Birinci Dünya Savaşı bittikten sonra mağlup ülkelerin yönetimi için birkaç önemli konferans tertiplendi. Bu konferansların biri Paris'te gerçekleşecekti.

1 Bu konuda bakınız: Tohid Melikzade, **Güney Azerbaycan Birinci Dünya Muharebesi İllerinde- Soyqırım,** Bakı, 2010.

Savaş esnasında İran'ın Avrupa'daki büyükelçileri birkaç raporla bu gibi konferansların tertipleneceği yönünde haberler verdiler[2]. Paris'teki İran sefiri de bir raporda İran'ın kuzeyinde bulunan Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan ülkelerinin sınırlarının belli olacağı zamanlarda İran'ın da bir temsilcisi olmasını doğal karşılamıştı[3]. Ama İran'ın bu konferansa katılmasına İngilizler karşıydı[4]. Karşı olma nedenlerinden biri; İran delegesindeki İngiliz siyaseti karşıtlarının bulunması olarak söylenebilir[5]. İran delegeleri; Dışişleri Bakanı Moşaverolmemalik, İngiliz karşıtı olarak tanınan Moinolvozera ve Ahmet Şahin'in eski özel öğretmeni Zokaolmolk'ten ibaret idi. İngilizlerce bu delege tümüyle İngiliz karşıtı olarak algılanmaktaydı. İngilizler, İran'ın başka devlet tarafından sömürülmesini istemiyorlardı. İngilizlerce İran heyetinin Paris'e gelişi İngilizlerin İran sömürüsünün tek elliğine son vermek anlamındaydı. İran heyeti 17 Aralık 1918'de Paris'e hareket edip, 23 Ocak 1919'da Paris'e vardı. Ayrıca Nesturiler tarafından da iki heyet Paris'e gönderildi. Heyetlerden birincisi Amerika'ya okuma için gidenlerden, diğeri ise Petros başkanlığında Anadolu ve Azerbaycan'dan kaçan Nesturilerden oluşmaktaydı[6]. İran delegesi Paris'e varır varmaz bir bildiri hazırlayarak kendi isteklerini şöyle özetledi:

1. İran'ın siyasi bağımsızlığının korunması,
2. Savaşlar sonucu Ruslar ve Osmanlılara verilen arazinin geri verilmesi,
3. Savaş sonucu uğranılan maddi zararların karşılanması.

İran Devleti bu isteklerinde, özellikle toprakların iadesi konusunda, Fransa'nın yardımına göz dikmişti[7]. Fakat Fransa bu isteklere sıcak bakmadı ve tamamıyla reddetti[8]. Ayrıca İran bu savaşa resmen katılmadığı için Konferansa dahil edilmedi. Ancak Kafkaslar konusunun tartışılması durumunda, İran'ın

2 اخوان، صفا، ايران و جنگ جهاني اول (مجموعه مقالات سمينار) ، مركز اسناد و تاريخ ديپلماسي، چاپ اول، ۰۸۳۱ تهران، ص ۴۴۴

3 شماره سند ۶۴۵۱ كارتن ۶۶ پرونده ۷ به تاريخ ۳۲ صفر ۷۳۳۱ نامه ممتازالسلطنه به وزارت خارجه ايران، گزيده اسناد ايران و عثماني، جلد هفتم، ص: ۲۳۸

4 ايران درآستانه رويارويى با تمدن غرب تاريخ مقام ايران_كتاب دهم_موسسه پژوهشى و مطالعات فرهنگى تابستان۵۷۳۱ تهران، ۱۰۱

5 اولسون، ميليام جي، روابط ايران و انگليس در جنگ جهاني اول، ترجمه حسن زنگنه، نشر شيرازه،تهران۰۸۳۱، ص۸۸۳

6 Yonca Anzerlioğlu, **Nasturiler,** Ankara, 2000, s. 98.

7 اخوان، صفا، ايران و جنگ جهاني اول (مجموعه مقالات سمينار) ، مركز اسناد و تاريخ ديپلماسي، چاپ اول، ۰۸۳۱ تهران، ص ۹۴۴

8 اخوان، صفا، ايران و جنگ جهاني اول (مجموعه مقالات سمينار) ، مركز اسناد و تاريخ ديپلماسي، چاپ اول، ۰۸۳۱ تهران، ص ۱۵۴

da Konferansa alınabileceğine karar verildi[9]. Bu Konferansa Nesturiler de giremedi ve onların istedikleri toprak payı da sıcak karşılanmadı. Ancak Nesturi delegasyonu ayrı ayrı isteklerin şöyle bildirdiler:

İlk başta muhtariyet, daha sonra tam bağımsızlık; bu ülke sınırları: Musul; Diyarbakır'dan Van Gölü kuzeyine kadar; İran Azerbaycan'ın batı bölgesi; Urmiye ve Salmas kentlerini kapsamaktaydı[10].

Bu istek hem İran hem de Türkiye tarafından kesinlikle reddedildi[11].

İran'da konferanslarda olup bitenler merakla izlendi. Aydınlar ve özellikle Urmiye ve batı Azerbaycan'da yaşayan halk, Nesturilerin eylemlerini endişe ve tedirginlikle izliyorlardı[12]. Bu arada Ermeniler, Ermenistan konusunda da çaba sarf ediyor hayali ülke konusunda tartışmalar yaşanıyordu. Ermenilere göre büyük Ermenistan, İran Azerbaycan'ı; şimdiki Ermenistan ve Doğu Anadolu'da ABD himayesi altında kurulmalıydı[13]. Bu özel konuda İran kendi çıkarını Osmanlıya destekte gördü ve Milletler Teşkilatının kurulma arifesinde, Anadolu konusu tartışılırken Müslüman halkı çoğunlukta olan arazi Türkiye'ye verilsin diye bir öneride bulundu ki bu öneri Yunanlıları bir hayli kızdırdı[14].

3- Lozan Konferansı

Bu konferansa da İran dahil edilmedi, lakin Ermeniler ve Nesturiler kendi amaçları doğrultusunda çabalarını arttırmışlardı. Konferansa katılmak isteyen Nesturilerin bildirilerinde yine Azerbaycan'ın batı bölgesi Nesturi toprağı olarak belirtilmişti[15]. Nesturilerin talepleri, Ermenilerin istekleriyle İngiliz delegesi tarafından Lord Curzon'un konuşmasında 12 Aralık 1922'de resmen ortaya konuldu. İngilizler defalarca Nesturiler hakkında *'küçük müttefikimiz'* olarak konuşmuşlardır. Bu meseleye defalarca Türkiye heyeti karşı çıkıp Türkiye arazisinin bölünmez olduğunu vurgulamıştır.

9 اخوان، صفا، ایران و جنگ جهاني اول (مجموعه مقالات سمينار) ، مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسي، چاپ اول، ۰۸۳۱ تهران، ص ۱۵۴

10 Anzerlioğlu, **Nasturiler,** Ankara, 2000, s. 98.

11 Anzerlioğlu, **Nasturiler,** Ankara, 2000, s. 120.

12 انصاری، عبدالحسین مسعود، زندگی من و نگاهی به تاریخ معاصر ایران و جهان ، چاپ اول، ص ۷۹۲

13 انصاری، عبدالحسین مسعود، زندگی من و نگاهی به تاریخ معاصر ایران و جهان ، چاپ اول، ص ۷۹۲

14 زندفر، فریدون، ایران و جامعه ملل، تهران نشر شیرازه، چاپ اول ۷۷۳۱ ،ص ۲۰۱

15 Anzerlioğlu, **Nasturiler,** Ankara, 2000, s. 117.

Nesturiler daha önce taleplerini resmen Kasım 1922'de Lord Curzon'a bildirmişlerdi. Bu mektuba ek olarak, belgelerle Nesturilerin nasıl savaşa girdikleri ve birkaç önemli şahıslardan alınan tasdiknameler ABD delegesine verilmiştir. İngilizlerin ısrarıyla konu 13 Aralık 1923 toplantısına sevk edildi ve nihayet toplantıda azınlık kavramının hukuksal tanımı tespit edildi. Türkiye'nin çabaları esasında İngilizlerle ilişkisi iyi olan Nesturilerin talepleri konferansta reddedilince *'küçük müttefikimiz'* adı altında toplanan Nesturilerin durumu kötüye uğradı. Bu durumu anlayan Petros, İngilizlerden yüz çevirerek Türkiye'yle müzakereye girmek istedi. 6 Ocak 1923'te İngilizlerin konuşmasında Ermeni ve Nesturilerin kötü durumlarından bahsedilirken, Dr. Rıza Nur'un müttefiklere yönelik *'Bu adamların sefilliklerle yaşamalarına siz sebep oldunuz.'* yanıtı isabetli oldu.

Petros, Nesturilerin tamamıyla mağdur olacaklarını anlayarak bir taslakta yine Nesturi ülkesinin kurulmasına ısrar ederek kurulacak bu ülkenin İngilizlerin işgalinde olan Irak'la Türkiye arasında tampon bir bölge olacağını vurguladı. Ama İngilizlerin Ortadoğu siyaseti Nesturilerin aleyhine dönmüştü ve siyaset kulislerinde Nesturi devletinin kurulması durumunda Kürt devletinin kurulmamasına sebep olmayacağı konuşulmuştu. Nihayet Nesturilerin tüm çabalarına rağmen, Türkiye istediklerini galip ülkelerine kabul ettirdi[16]. Hiçbir toplantıda konuşma hakkı verilmeyen İran için önemli olan topraklarını kaybetmemesi olduğu için sonuçtan hoşnut olarak derin bir nefes aldı.

Zaman geçtikçe İran Devleti'nin, bölgeden kaçan Nesturilere genel af ilan etmesiyle mülteciler yavaş yavaş Urmiye ve Salmas'a geri döndüler. Birkaç sene sessizlikle yaşamayan Nesturiler yavaş yavaş normal yaşamlarına döndüler. Günümüzde, İran'ın tümünde Nesturi kökenli en fazla 20 bin kişi *'Asori'* adı altında yaşamaktalar.

16 Gabriele Yonan, **Asur Soykırımı.** Erlo Sever, Prence Yayınları, İstanbul 1999, s. 98.

KAYNAKÇA

1- اخوان، صفا، ايران و جنگ جهاني اول (مجموعه مقالات سمينار) ، مركز اسناد و تاريخ ديپلماسي، چاپ اول، 0831 تهران

2- انصاری، عبدالحسین مسعود، زندگی من و نگاهی به تاریخ معاصر ایران و جهان ، چاپ اول

3- زندفر، فریدون، ایران و جامعه ملل، تهران نشر شیرازه، چاپ اول 7731 ،ص 201

4- Anzerlioğlu, **Nasturiler,** Ankara, 2000

5- اولسون، ميليام جي، روابط ايران و انگليس در جنگ جهاني اول، ترجمه حسن زنگنه، نشر شيرازه،تهران0831

LOZAN KONFERANSI'NDA YABANCI SERMAYELİ İMTİYAZLI ŞİRKETLER MESELESİ VE SONUCU

Asaf ÖZKAN*

Özet

Osmanlı Devleti'nden herhangi bir işi yapmak üzere imtiyaz alarak sermaye yatıran yabancı sermayeli şirketler meselesi Lozan Konferansı'nın üzerinde en fazla durulan meselelerinden birisi olmuştur. Müttefik devletler bu şirket ve imtiyaz sahiplerini kendi uyrukları olarak gördükleri için haklarını savunmak ve anlaşma metninde bu meseleye yer vermek istemişlerdi. Buna karşın Türk Heyeti bu şirketlerin Osmanlı kanunlarına göre kurulduğunu, bu nedenle Osmanlı uyrukluğunu kabul ettiklerini iddia ederek uluslararası bir anlaşmada tartışılmasına karşı çıkmışlardı. Bunun yerine imtiyaz sahiplerinin sorunlarını Türk Hükümeti ile görüşerek çözmeleri gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Müttefik devletlerin de kabul etmesiyle imtiyazlı yabancı şirket temsilcileri Lozan Konferansı devam ettiği dönemde Ankara'ya gelerek imtiyaz sözleşmelerini yeni ekonomik duruma uydurmaya çalışmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Yabancı Sermaye, Yabancı Sermayeli İmtiyazlı Şirketler, Lozan Konferansı, İmtiyazlara Dair Protokol, Türkiye İktisat Kongresi.

* Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Oltu Meslek Yüksekokulu, asaf.ozkan@atauni.edu.tr

THE ISSUE OF PRIVILEGED COMPANIES WITH FOREIGN CAPITAL AND ITS CONCLUSION IN LAUSANNE CONFERENCE

Abstract

The issue of companies with foreign capitals which made investment being privileged by The Ottoman Empire in order to do any business was one of the top issues in Lausanne Conference. Since The Allied States regarded those privileged companies and investors to be from their nationalities they wanted to defend their rights and include this issue in the treaty. On the other hand, Turkish committee objected this issue to be discussed in an international conference claiming that those companies had been established according to the Ottoman laws so they had accepted the Ottoman nationality. They put forward the idea that the privileged companies should solve their problems by discussing them with Turkish Government instead. With the acceptance of Allied States, during the ongoing period of the Lausanne Conference, representatives of privileged foreign companies visited Ankara and tried to adjust privilege agreements to the new economic conditions.

Key Words: Foreign Capital, Privileged Companies With Foreign, Lausanne Conference, Protocol About the Privileges, Turkey Economy Congress.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılın başlarından itibaren ekonomik olarak gelişmiş devletlerin yarı-sömürgesi haline gelmesi sürecinde, kapitülasyonların yanı sıra 1850'lerden itibaren başlayan imtiyaz sisteminin de etkisi vardır.

İmtiyaz; bir idarenin özel bir kişi ile yaptığı, bir yatırım için verilen hakların ve tanınan önceliklerin bütününü ifade eden sözleşmedir. Osmanlı Devleti'nin özellikle kamu hizmetleri alanında uyguladığı bu sisteme göre; imtiyazı alan kişi veya şirket, kamu hizmetini kurarak, yararlananlardan ücret ya da bedel almak; masraf, kar ve zararı kendisine ait olmak koşuluyla, belli bir süre için işletmesini gerçekleştirirdi[1].

Osmanlı Devleti, imtiyaz verme sistemini özellikle su, hava gazı, tramvay, elektrik, telefon, demir yolu gibi kamu hizmetleri alanındaki eksikliklerin giderilmesi için tercih etmiştir. XIX. yüzyılın başlarından itibaren Avrupa ile

1 Bilmez Bülent Can, **Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923),** Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s. 38-39; Seda Örsten Esirgen, "Lozan Barış Görüşmelerinde İmtiyazlar Sorunu", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, XXVIII/83, Temmuz 2012, s. 89.

ilişkilerin sıklaşması ile birlikte bahsedilen konulardaki eksiklikler fark edilmiş, Osmanlı hükümetlerinin bu eksiklikleri giderme isteği ile Avrupalı sermayedarların yeni yatırımlar yapma arzusu çakışınca imtiyaz verme sistemi uygulanmaya başlamıştır[2].

Yabancı sermayedarların Osmanlı ülkesindeki imtiyaz kapma mücadelesi sırasında kendi hükümetlerinden kredi ve siyasi destek sağlama çabaları, imtiyazın verilme/alınma ve gerçekleştirilme süreçlerini devletlerarası bir platforma taşıyordu. Böylece konu sadece bir sermaye sahibinin Osmanlı ülkesinde yatırım yapması durumundan çıkıp gelişmiş devletlerin o bölgedeki rekabetine dönüşüyordu. Dolayısıyla imtiyazlar Osmanlı Devleti'nin yarı sömürge haline getirilmesinde önemli bir araç olmuşlardı[3].

1850'li yıllardan sonra başlayan imtiyaz sistemi ilk başta birtakım yönetmelik ve kararnamelerle yürütülürken, 23 Haziran 1910 tarihinde çıkarılan *"Menafi-i Umûmiyeye Müteallik İmtiyazat Hakkında Kanun"*la hukuki zemine oturtuldu[4].

Birinci Dünya Savaşı'na kadar ki dönemde Osmanlı ülkesinde dış borçlar dışındaki alanlara yaklaşık 75 milyon sterlin yabancı sermaye girişi olmuştu. Bu sermayenin üçte iki gibi büyük bir bölümü demir yolu şirketlerine bir bölümü ticaret, bankacılık, sigortacılık, limanlar ile su ve gaz gibi belediye hizmetlerine, yüzde on kadarı da madencilik, tarım ve sanayi gibi doğrudan üretim alanlarına yatırıldı[5].

Osmanlı Devleti'nden yeni kurulan Türk Devleti'ne devrolarak kalan yabancı sermaye yaklaşık 64,3 milyon sterlin (500 milyon lira) kadardı. Bu miktar, 7'si demir yolu ortaklığı, 6'sı maden çıkarma yetkisi, 23'ü banka, 12'si sanayi girişimi, 35'i ticaretle uğraşan ortaklık ve 11'i belediyelere hizmet veren ortaklıktan oluşan 94 firma arasında dağılmıştı[6].

---

2 Esirgen, "Lozan Barış Görüşmelerinde İmtiyazlar Sorunu", s. 89.

3 Can, **Chester Projesi**, s. 39-40.

4 Kanun hakkında geniş bilgi için bkz: Seda Örsten Esirgen, "II. Meşrutiyet Meclis Tutanaklarına Göre "Menafii Umumiyeye Müteallik İmtiyazat Hakkında Kanun"un Kabulü", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 60/4, 2011, s. 935-962.

5 Şevket Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914**, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 236.

6 Sefer Şener-Cüneyt Kılıç, "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Yabancı Sermaye", Bilgi Dergisi, Sayı: 16, 2008/1, s. 27-28.

Lozan Konferansı, her açıdan olduğu gibi ekonomik açıdan da TBMM Hükümeti'nin uluslararası arenada rüştünü ispat edeceği ve bağımsız bir ulus devlet olduğunun tescilleneceği bir platform olarak görülmekteydi. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin adeta muhasebesinin yapıldığı Lozan Barış Konferansı'nda doğal olarak Osmanlı Devleti tarafından verilmiş olan imtiyazlar da masaya getirilecektir.

Bu çalışmada Osmanlı Devleti tarafından verilmiş imtiyazların konferans sürecine etkisi, barış antlaşmasındaki yeri ve konferansın sonucunda TBMM Hükümeti'nin, yabancı sermayeli imtiyazlı şirketlerle yaptığı ikili görüşmeler sonucunda imzaladığı sözleşmeler ile Lozan Antlaşması'na ekli İmtiyazlı Şirketlere Ait Protokol ele alınacaktır.

1- Lozan Konferansı'nın İlk Döneminde İmtiyazlar

Milli Mücadele başarıyla sonuçlandırılıp 11 Ekim'de Mudanya Mütarekesi imzalanınca[7], İngiltere, Fransa ve İtalya'dan oluşan Müttefik Devletler, 27 Ekim 1922'de TBMM Hükümeti'ni barış konferansına katılmak üzere İsviçre'nin Lozan kentine davet ettiler. Alınan davet üzerine Lozan'a gidecek temsilcileri belirlemek için harekete geçen TBMM Hükümeti; 31 Ekim 1922 tarihli toplantısında, Mustafa Kemal Paşa'nın da isteği ile Mudanya Mütarekesi'nde Türkiye'yi başarıyla temsil etmiş olan İsmet Paşa'yı Sulh Heyeti Riyasetine, Sinop Mebusu Rıza Nur ve Trabzon Mebusu Hasan Bey'i de murahhaslıklara seçti[8].

Müttefik devletler tarafından 13 Kasım tarihi öngörülmüş olmasına rağmen birtakım nedenlerden dolayı konferans ancak 20 Kasım'da toplanabildi. İlk toplantısını 21 Kasım'da gerçekleştiren konferansta öncelikle bir nizamname belirlendi. Nizamnameye göre; İngiltere, Fransa ve İtalya davet eden ülkeler sıfatıyla konferans reisliğini dönüşümlü olarak yapacaklardı. Yine nizamnameye göre; konferansta çeşitli meseleler oluşturulacak üç komisyonda görüşülecekti. Bu hususta Lord Curzon'un başkanlığındaki birinci komisyon, ülkesel ve askeri konuları, İtalyan delegesi Eugenio Camillo Garroni'nin baş-

7 İsmail Soysal, **Tarihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945),** I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 69-74; İsmail Eyyupoğlu, **Mudanya Mütarekesi**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2002, s. 102-105.

8 **TBMMZC,** I/24, s. 334-335; Kemal Atatürk, **Nutuk**, II, 13. Baskı, İstanbul, 1973, s. 681-682; Kâzım Özalp, **Millî Mücadele (1919-1922)**, I, 3. Baskı, Ankara, 1988, s. 236-237.

kanlığı altındaki ikinci komisyon, Türkiye'deki yabancıların ve azınlıkların statüsü meselelerini, Fransız delegesi Camille Barrére başkanlığındaki üçüncü komisyon da mali ve ekonomik meseleleri ele alacaktı.[9].

Yabancı sermayeli imtiyazlı şirketler sorunu, konferansta esas olarak Malî ve İktisadî Meseleler Komisyonu'nun bir alt komisyonu olan İktisat Sorunları Alt Komisyonu'nda ele alınmasına rağmen, ilgili diğer komisyonlarda da yeri geldikçe söz konusu edilmiştir[10].

İmtiyazlar meselesi ilk olarak konferansın 1 Aralık 1922 tarihli oturumunda Müttefik devletler temsilcileri tarafından verilen bir tasarıyla gündeme geldi. "*Mallara, Haklara ve Çıkarlara, Borçlara ve Ticaret ve Hukuk Davalarında Sürelere İlişkin Hükümler"* başlıklı tasarıda, 1 Ağustos 1914 tarihinde Osmanlı egemenliği altında olan bir ülke ya da bölgede müttefiklerin uyruklarına veya müttefiklerin uyruklarınca denetlenen ortaklıklara (şirketler) ait olan malların, hakların ve çıkarların derhal hak sahiplerine iade edilmesi öngörülüyordu[11]. Tasarıdaki Müttefik uyruklarınca denetlenen ortaklıklar ifadesi bu ortaklıkların uyrukluk meselesini tartışmaya açıyordu. İktisadi Sorunlar Alt Komisyonu'nun Türk üyelerinden Tahir Bey, 2 Aralık'taki toplantıda bahsi geçen ortaklıkların uyrukluğunun nasıl saptanacağını sordu. Bu soruya karşılık Fransız üye M. Serruys; biri ana kurum kuramı, diğeri denetleme kuramı olmak üzere bu konuda iki kuram olduğunu; Türkiye'de yabancılar tarafından kurulmuş, Türk ortaklığı sıfatıyla kütüğe yazılmış ortaklıkların barış antlaşması ile yapılacak düzenlemede Türk uyrukluğunda değil kendilerini denetleyen yabancıların uyrukluğunda sayılması gerektiğini iddia ediyordu[12]. Komisyonun 4 Aralık tarihli toplantısında konuya ilişkin söz alan Türk temsilcisi Zekai Bey; Osmanlı ülkesinde iş gören bir Osmanlı ortaklığının her zaman irade-i seniyye ile onaylanması gereken kurucu belgeleri uyarınca Türkiye'de çalışma ayrıcalığından yararlandıklarını; bu kurucu belgeleri uyarınca da Türk tüzel kişilikleri haline geldiklerini; dolayısı ile Türk uyrukluğuna geçtikle-

9 Ali Naci Karacan, **Lozan Konferansı ve İsmet Paşa**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1943, s. 70-71; M. Cemil Bilsel, **Lozan, II**, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1998, s. 19; Soysal, **Siyasal Andlaşmalar**, I, s. 79; Salahi R. Sonyel, **Gizli Belgelerle Lozan Konferansı'nın Perde Arkası,** Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2006, s. 53.

10 Esirgen, "Lozan Barış Görüşmelerinde İmtiyazlar Sorunu", s. 91.

11 Seha L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler,** Tk:1, C III, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1972, s. 324.

12 Meray, **Lozan Antlaşması**, 1/III, s. 327.

rini ifade ederek tasarıdaki *"Müttefik uyruklarınca denetlenen ortaklıklar"* deyiminin metinden çıkarılması gerektiğini belirtti. Buna karşın hem İngiltere temsilcisi M. Fountain, hem de Fransa temsilcisi M Serruys, hükümetlerinin kendi vatandaşlarının haklarını ve çıkarlarını korumak zorunda olduğunu ileri sürdüler. Zekai Bey ise kurucu belgeleri ile Türk uyrukluğunu kendi özgür iradeleri ile kabul etmiş olan ortaklıkların haklarının Türk Hükümetince korunacağını, bunların haklarının yabancı hükümetler tarafından korunmasının kabul edilemeyeceğini ifade etti[13]. 9 Aralık'taki toplantıda ise Zekai Bey; Türk Hükümeti'nin, kendi uyruğu olarak saydığı imtiyazlı şirketlerin hukukunu, yabancı hükümetlerin korumasını ve bu konunun uluslararası bir antlaşmaya konu olmasını kabul etmeyeceğini belirtti. Ona göre barış antlaşmasına bir ülkenin kendi uyruklarıyla olan ilişkileri ile ilgili hükümler koymak o hükümetin egemenliğiyle bağdaşamazdı[14].

İsmet Paşa, konferansta Türkiye'deki yabancı sermayeli imtiyazlı şirketler dair tartışmalar hakkında Ankara'yı bilgilendirmek için 5 Aralık 1922'de bir telgraf gönderdi. İsmet Paşa telgrafında, Müttefiklerin yabancı sermaye ile kurulan ve hukuken Türk tabiiyetinde kabul edilen şirketlerin önce yabancı tabiiyetinde olmaları gerektiğini, ardından bundan vazgeçerek yabancı tebaanın zarar ve ziyanlarının tazmin ve bununla ilgili ilkelerin barış antlaşmasına geçmesi konusunda ısrarcı olduklarını, Türk Heyetinin karşı çıkışı nedeniyle konunun muallakta kaldığını ifade etmektedir. İsmet Paşa; bu konuda Fransa'nın ısrarcı olduğunu, İngiltere'nin Fransa'ya katıldığını, İtalya'nın ise arayı bulmaya çalıştığını bilgi olarak telgrafına eklemişti[15].

İktisat Sorunları Alt Komisyonu, 23 Aralık'ta İktisat ve Maliye Komisyonu'na o güne kadar alt komisyonda yapılan görüşmeler hakkında bir rapor sundu. Müttefik devlet temsilcileri ile Türk temsilcilerinin komisyonda görüşülen konular hakkındaki fikirlerinin özetlendiği rapora göre; imtiyazlı şirketler hakkında Türk tarafı, bunların Türk tebaası olması nedeniyle barış antlaşmasına konu olamayacağını hatta konferansta tartışılamayacağını ileri sürerken, Müttefik temsilciler; Osmanlı kanunları uyarınca kurulmuş olmalarına rağmen, sermayesinin çoğu Müttefik uyruklarına ait olan şirketlerin mallarının, haklarının ve çıkarlarının korunması noktasında antlaşma hükümleri-

13 Meray, **Lozan Antlaşması**, 1/III, s. 330-331.

14 Meray, **Lozan Antlaşması**, 1/III, s. 333.

15 Bilâl N. Şimşir, **Lozan Telgrafları, I, (1922-1923),** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990, s. 170.

nin diğer Müttefik tebaasına olduğu gibi bunlara da uygulanması gerektiğini iddia ediyorlardı[16].

Türk Heyeti Başkanı İsmet Paşa, yukarıda bahsedilen mali konulardaki görüşmeleri 31 Aralık'ta gönderdiği *"Heyet-i Vekile Riyasetine"* başlıklı telgrafında hükümete bildirme ve hükümetin görüşünü alma ihtiyacı duymuştu. İsmet Paşa telgrafında Müttefik devlet temsilcilerinin imtiyazlarla ilgili iddialarıyla Türk Heyetinin bu iddialara verdiği cevabı özetleyerek hükümetin mütalaasını soruyordu[17]. İsmet Paşa'nın bu telgrafına hükümet, 2 Ocak'ta verdiği cevapta Türk Heyetinin şirketlerle ilgili tutumunu uygun görmüştü[18].

Bu arada Müttefik devlet temsilcileri, imtiyazlar konusundaki tekliflerini içeren yeni bir tasarıyı İktisat Sorunları Alt Komisyonu'na sundular. Müttefiklerin teklifleri kısaca şu şekilde özetlenebilir:

- Osmanlı Hükümeti veya herhangi bir yerel makam tarafından 1 Ağustos 1914 tarihinden önce verilmiş imtiyazlardan yararlanmış olan Müttefik Devletler uyrukları ile müttefik çıkarlarının üstün olduğu şirketlerin, bu imtiyaz sözleşmelerinden doğan bütün hakları tümüyle kabul edilecektir.

Aynı zamanda Osmanlı Hükümeti ile Müttefik Devletler uyrukları arasında 1 Ağustos 1914'ten önce yapılmış ve yürürlüğe girmiş imtiyazlar da geçerli sayılacaktır. Yine imtiyaz sözleşmesi yapıldığı halde yürürlüğe girmemiş ama Müttefik devletlerle yapılmış uluslararası antlaşmalara konu olmuş imtiyazlar da geçerli sayılacaktır.

Her imtiyazın süresi 1 Ağustos 1914 tarihi ile bu antlaşmanın yürürlüğe gireceği tarih arasındaki zamana eşit bir süre için uzatılacaktır.

Bahsi geçen imtiyaz sözleşmeleri ve anlaşmaları yeni ekonomik koşullara uymazsa Türk Hükümeti ile imtiyaz sahipleri bunları gözden geçirerek yeni koşullara uydurulması için aralarında anlaşacaklardır.

Bu antlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihten itibaren bir yıl içerisinde imtiyaz sahipleri ile Türk Hükümeti arasında yeni koşullara uyum konusunda anlaşma sağlanamazsa, anlaşmazlık üç üyeden oluşturulacak hakemlik mahkemelerine sunulacaktır. Hakemlik mahkemesi biri Türk Hükümeti, biri imtiyaz sahiplerinin ya da bir Osmanlı ortaklığı söz konusu ise, sermayesinin çoğunluğuna

16 Meray, **Lozan Antlaşması**, 1/III, s. 383-384.

17 Şimşir, **Lozan Telgrafları**, I, s. 302-303.

18 Şimşir, **Lozan Telgrafları**, I, s. 311.

sahip olanların uyruğu bulunduğu devlet, diğeri de Milletler Cemiyeti Meclisi tarafından atanacak üç üyeden oluşacaktı.

- Gerek 1913'te Balkan Savaşları sonucu, gerekse bu antlaşma uyarınca Türkiye'den ayrılmış devletler, Türkiye'nin yerine geçmiş bulundukları için yukarıda bahsedilen Türkiye'nin yükümlülüklerinin hepsini yerine getireceklerdir.

- Müttefik Devletler Türkiye'den ayrılmış olan ülkelerde 1 Ağustos 1914'ten sonra Osmanlı Hükümeti tarafından verilmiş olan imtiyazları tanımak zorunda olmayacaklardır.

- Osmanlı Hükümeti tarafından, 1 Ağustos 1914'ten sonra Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan uyrukları yararına ya da bu uyrukların üstün çıkarları bulunan ortaklıklara verilmiş olan imtiyazlar hükümsüzdür[19].

Müttefik Devletler temsilcileri tarafından hazırlanan bu tasarının görüşülmesine İktisat Sorunları Alt Komisyonu'nun 28 Aralık 1922 tarihli oturumunda başlandı. Türk temsilcisi Zekai Bey, öncelikle Osmanlı Devleti'nin 29 Ekim 1914'te savaşa girdiğini dolayısıyla tasarıdaki 1 Ağustos 1914 tarihinin kabul edilemeyeceğini belirterek 1. madde için yeni bir teklif sundu. Türk heyetinin 28 Aralık'ta 1. madde için sunduğu karşı teklif; Osmanlı Hükümeti ile Müttefik Devletler uyrukları arasında yapılmış imtiyaz sözleşmeleri ile buna ekli antlaşmaların yürürlükte tutulacağını ya da taraflar ortaklaşa bir karara varırlarsa, bunların hükümlerinin değiştirilebileceğini; tarafların sözleşmelerin olduğu gibi bırakılması veya değiştirilmesi konusunda anlaşmaya varamamaları durumunda sözleşmelerde bulunan bu gibi anlaşmazlıkların çözümüne ilişkin hükümlerin uygulanacağını, sözleşmelerde bu gibi hükümler bulunmadığı takdirde de anlaşmazlıkların ülkede geçerli kanunlar uyarınca çözüleceğini öngörüyordu[20].

Türk Heyetinin sunduğu teklifte de görüldüğü üzere Türk tarafı 1 Ağustos 1914 tarihinin yanı sıra hakemlik mahkemesi kurulması konusuna da sıcak bakmıyordu. Komisyonun 29 Aralık'taki toplantısında yine konu ile ilgili tartışmalar yaşanmışsa da herhangi bir sonuca ulaşmak mümkün olmamıştır[21].

19 Meray, **Lozan Antlaşması**, 1/III, s. 397-399.
20 Meray, **Lozan Antlaşması**, 1/III, s. 387, 400.
21 Meray, **Lozan Antlaşması**, 1/III, s. 401-402.

İktisat Sorunları Alt Komisyonu'nda yapılan bu müzakerelerden sonra Müttefik Devletler temsilcileri tarafından bu komisyonda görüşülen bütün konular hakkında son tasarılar hazırlanarak 25 Ocak 1923'te İktisat ve Maliye Sorunları Komisyonu'na sunuldu[22]. Önceki tasarıya göre bir takım değişiklikler yapılmış olan yeni tasarı, İktisadî ve Malî Sorunlar Komisyonu'nun 27 Ocak'taki toplantısında ele alındı. Toplantıda Zekai Bey imtiyazlar konusunda Türk tarafının görüşlerini tekrar dile getiren bir açıklama yaptı. Tek tek maddeler üzerinde yaptığı açıklamalarda özetle Türk Temsilci Heyeti, öncelikle kendi uyruğu saydığı imtiyazlı şirketlere ait meselelerin barış antlaşmasına konu edilmesine karşı çıkarak TBMM Hükümeti'nin bu şirketlerle ikili görüşmeler yoluyla yeni ekonomik düzene adaptasyon konusunu halledebileceğini belirtiyordu. Ayrıca Müttefik tasarısında görülen anlaşmazlık halinde üçlü hakemlik mahkemesi kurulması önerisi de Türk Heyeti tarafından kesin bir dille reddedilerek anlaşmazlıkların mevcut sözleşmelerdeki hükümlere göre çözülmesi gerektiği vurgulanıyordu. Yine 30 Ekim 1918'den sonra İstanbul Hükümeti tarafından imtiyaz sahipleri ile yapılan sözleşmeler TBMM'nin kabul ettiği bir kanunla yok hükmünde sayıldığı için bu imtiyazların tanınması isteği reddediliyordu[23]. Diğer taraftan Meclis-i Mebusan tarafından onaylanmamış bulunan "*Régié"* imtiyazına dair yükümlülük altına girilemeyeceği ifade ediliyordu[24].

Konferanstaki Türk Heyeti, şirketlerle ilgili hususların barış konferansında görüşülmesini reddederken bir taraftan da bu durumu fiilen ortadan kaldırmak için hükümete yeni bir yol öneriyordu. Türk Temsilci Heyeti önerisinde; harp ve mütareke zamanlarında demiryolu gibi imtiyazlı şirketlere hükümet tara-

22 Meray, **Lozan Antlaşması**, 1/III, s. 118-121.

23 Burada bahsedilen kanun 7 Haziran 1920 tarih ve 7 sayılı "*16 Mart 1336 (1920) Tarihinden İtibaren İstanbul Hükümetince Akdedilen Bilcümle Mukavelât, Uhudât Vesairenin Keenlemyekûn Addi Hakkında Kanun" idi. Kanunun 1. Maddesi şöyleydi: ""İstanbul'un işgal tarihi olan 16 Mart 1336-1920'den itibaren Büyük Millet Meclisi'nin tasvibi haricinde İstanbul'ca akdedilmiş veya edilecek bilumûm muâhedât ve mukavelât ve ukudât ve mukarrerât-ı resmiye ve verilmiş imtiyazât ve maâdin ferağ ve intikalâtı ve ruhsatnameleri ile Mütareke'den (30 Ekim 1918) sonra akdedilmiş bilcümle muâhedât-ı hafiye ve doğrudan doğruya veya bilvasıta ecânibe verilmiş imtiyazât ve maâdin ferağ ve intikalâtı ile ruhsatnameleri keenlemyekündür".* (**Sicill-i Kavânîn**, I, İstanbul, 1926, s.6; **TBMMZC**, I/2, Ankara, 1981[3], s. 139-145).

24 Meray, **Lozan Antlaşması**, 1/III, s. 83-85.

fından el konulduğundan ve bu tür şirketlerin bir şekilde hesaplarının tasfiye edilmesi gerektiğinden bahsederek şirketlerin şimdiden Nafıa Vekâleti tarafından Ankara'ya davet edilerek hesaplarının görüşülmesini teklif ediyordu. Bu tutumun Lozan'daki Türk Temsilci Heyetinin elini güçlendireceğini ve Müttefik heyetlerinin taleplerinden vazgeçmelerini sağlayacağını belirtiyordu. Yine böylece isteyen şirketlerin mukavelelerinde de hükümetin gerekli gördüğü değişiklikleri yaptırabileceğini vurguluyordu.[25]. Heyetin bu teklifine 2 Ocak'ta cevap veren İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey; şirketlerin müracaat edecekleri makamın mukaveleleri gereğince sadece Türk Hükümeti olduğunu, ayrıca İzmir-Kasaba Demiryolu Hattı Müdür-i Umumisi Mösyö Delete'nin Hükümete müracaat ettiği halde konferans başladığı için taleplerini barış antlaşmasına geçirmek umuduyla Lozan'a gittiğini bildiriyordu. Yine de Rauf Bey'e göre şirketler isterlerse Ankara'ya gelmekte özgürdürler[26].

20 Kasım'da başlayan Lozan Konferansı'nda bazı konularda anlaşma sağlanmışsa da özellikle Musul, kapitülasyonların kaldırılması, Osmanlı borçları, İstanbul'un tahliyesi ve iktisadi meselelerde tarafların anlaşması mümkün olmadı. Üzerinde anlaşma sağlanamayan konulardan birisi de Türkiye'deki Müttefik tebaasına ait imtiyazlı şirketler meselesiydi. Konferans süreci ocak ayı sonlarına doğru çıkmaza girdi. 31 Ocak 1923'te Müttefik Devletler o güne kadar görüşülen konuları bir tasarı haline getirerek imzalamaları için Türk Heyetinin önüne koydular. Bu emr-i vakiyi kabul etmeyen İsmet Paşa tasarıyı imzalamayı reddetti. Yapılan tartışmalardan bir sonuç alınamadı ve konferans 4 Şubat 1923'te kesintiye uğradı[27]. Böylece Lozan Konferansı'nın ilk evresi kapanmış oluyordu. Konferansın kesintiye uğradığına dair TBMM'ye bilgi veren İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey'in imtiyazlar hakkında söylediği sözler, imtiyazlı şirketlerin barışın sağlanması konusundaki önemi hakkında önemli ipuçları vermektedir. Rauf Bey bu konuda yaptığı açıklamada şöyle diyecekti: *"... birtakım şirketlerin, bir takım bankaların hukukunu nameşru olan arzularını talep için sulh konferansı inkıtaa düçar olmuştur"*[28].

---

25 Şimşir, **Lozan Telgrafları**, I, s. 306-307.

26 Şimşir, **Lozan Telgrafları**, I, s. 312.

27 Konferansın kesilmesi süreci hakkında geniş bilgi için bkz: Karacan, **Lozan,** s. 194-200; Sevtap Demirci, **Belgelerle Lozan, Taktik-Stratejik-Diplomatik Mücadele 1922-1923,** (Çeviren: Mehmet Moralı), Alfa Tarih Yayınları, İstanbul, 2011, s. 111-124.

28 **Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları (TBMMGCZ),** III, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985, s. 1275-1276.

2- Konferansın Kesintiye Uğradığı Dönemde İmtiyazlar Meselesi

Lozan Konferansı'nın kesintiye uğradığı dönem aslında tarafların uzaktan uzağa diplomatik mücadeleye devam ettiği bir dönemdir. Bu dönemde TBMM Hükümeti, imtiyazlar konusunda önemli adımlar atmak ihtiyacı duymuştu. Konferanstaki imtiyazlar konusu sadece Osmanlı Devleti'nin vermiş olduğu bir takım imtiyazları TBMM Hükümeti'nin tanıyıp tanımaması meselesi değildi. Bu konu aynı zamanda Türkiye'nin yeni dönemde izleyeceği iktisadi politikada yabancı sermayeye bakışının da göstergesi olacaktı. Bunun bilincinde olan TBMM Hükümeti, İzmir'de bir Türkiye İktisat Kongresi toplanmasına öncülük etti[29]. 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında gerçekleştirilen Türkiye İktisat Kongresi'nde hem Gazi Mustafa Kemal Paşa hem de İktisat Vekili Mahmut Esat (Bozkurt) Bey, TBMM Hükümeti'nin yabancı sermayeye karşı olmadığına, hatta Türkiye'nin bağımsızlığını tehdit etmemek şartıyla savaştan yeni çıkmış ülkenin imarı ve refahı için yabancı sermayeye ihtiyacı olduğuna dair mesajlar verdiler[30].

Diğer taraftan TBMM Hükümeti aynı dönemde yeni imtiyazlar gündeme getirerek, yabancı sermayeye yönelik mesaj vermenin yanı sıra, müttefikler arasına ihtilaf sokma girişimlerinde de bulundu. Bu konuda en radikal adım II. Meşrutiyet yıllarında da uzun süre tartışılmasına rağmen bir türlü gerçekleşmeyen Chester projesinin 9 Nisan 1923'te TBMM'de onaylanmasıydı. Chester imtiyazı, ülkeyi kalkındırma arzusunun yanı sıra, imtiyazlar konusunda konferansta Türkiye'yi en fazla zorlayan Fransa'ya karşı TBMM Hükümeti'nin ABD'yi yanına çekme çabasıydı. Verilen imtiyazdan en fazla rahatsız olan ülke de Fransa olmuştu. Çünkü Fransızlar Chester imtiyazının kapsadığı Samsun-Sivas demir yolu hattının daha önce *"Régié Généralé des Chemins de Fer"* adlı Fransız şirketine verilmiş olduğunu iddia ediyorlardı. Aslında Fransızların bu iddiası bir yere kadar doğru idi. Samsun-Sivas demir yolu hattının yapımı 1914 yılında adı geçen Fransız şirketine verilmişti. Ancak verilen imtiyaz henüz Meclis-i Mebusan'da onaylanmadan I. Dünya Savaşı başladığı

29 Türkiye İktisat Kongresi'nde yabancı sermayeye yönelik verilen mesaj hakkında bkz: Beşir Hamitoğulları, "İktisadî Sistemimizin Oluşumunda Lozan Andlaşmasının Etkiler", **Lozan'ın 50. Yıl Armağanı,** İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1978, s. 177-185.

30 Türkiye İktisat Kongresi'nde Mustafa Kemal Paşa ve Mahmut Esat Bey'in yabancı sermaye hakkındaki görüşleri için bkz: Gündüz Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi İzmir-1923, Haberler-Belgeler-Yorumlar**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1981, s. 252-253, 263-264.

için gerçekleşmemişti. Konferansta da Fransızlar sözleşmenin yapıldığını dolayısıyla imtiyazın gerçekleştiğini iddia ederken Türk Hükümeti onaylanmadığı için bu imtiyazı kabul etmemekteydi. Taraflar arasındaki bu ihtilaf konferansın sonuna kadar devam edecektir. Sonuç olarak Fransa, Samsun-Sivas demir yolu hattı yapımı imtiyazı için sadece tazminat alabilecektir[31].

3- İmtiyazlı Şirketler Temsilcilerinin Ankara'ya Çağrılmaları ve Yapılan Görüşmeler

Lozan Konferansı 4 Şubat'ta kesilmesine ve heyetler ülkelerine dönmelerine rağmen, taraflar arasındaki iletişim kopmamıştı. İsmet Paşa ve Türk Temsilci Heyeti ülkeye döndükten sonra İcra Vekilleri Heyeti 7 Mart 1923'te toplanarak Müttefik devletlere verilecek bir nota ve yeni bir tasarı hazırladı. İmtiyazlar da dahil olmak üzere ekonomik hükümleri anlaşmadan çıkarmayı öngören tasarı 8 Mart'ta İsmet Paşa tarafından Müttefik devletlerin dışişleri bakanlarına gönderildi[32]. Müttefik devletlerden bu notaya henüz bir cevap gelmeden önce 23 Mart'ta TBMM Hükümeti İstanbul Murahhası Adnan Bey, Hariciye Vekâletine İstanbul'daki Fransız çevrelerinden edindiği izlenime göre Fransızların iktisadi meselelerin barış antlaşmasından ayrılmasına yönelik teklife sıcak bakmadıklarına, İngilizlerin ise Fransızları destekleyeceklerine dair bilgi verdi. Ayrıca Adnan Bey; şirketlerle ilgili meselelerin şirket temsilcileri ile halledilerek onlara meselenin kapandığına dair açıklama yaptırmanın uygun olacağını belirtmektedir[33].

Müttefik devletler dışişleri bakanlarının İsmet Paşa'nın kendilerine gönderdiği nota ve tasarıya karşı 28 Mart 1923'te gönderdikleri cevabî notada; Müttefik devletler için kendi uyruklarının ve sermaye yatırmış oldukları şirketlerin 1914 yılından bu yana kazanılmış haklarının korunması ve uğradıkları zararların giderilmesi kadar, yapılmış sözleşmelerin değişen ekonomik koşullara uydurulmasının da önemli olduğu belirtiliyordu. Yine konunun hızlı

---

31 Chester Projesi ve Fransızların itirazları hakkında bkz: Sina Akşin, "Kurtuluş Savaşında ve Lozan'da İngiltere ve Fransa İle İlişkiler", **Lozan'ın 50. Yıl Armağanı**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1978, s. 66-67; Can, **Chester Projesi,** s. 291-294; Erdal Açıkses-Rahmi Doğanay, **Amerika'nın Yüz Yıllık Ortadoğu Hayali Chester Projesi,** Fırat Üniversitesi, Elazığ, 2010, s. 140-147; Esirgen, "Lozan Barış Görüşmelerinde İmtiyazlar Sorunu", s. 99-100.

32 Meray, **Lozan Barış Konferansı**, Tk. 1, C IV, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, (Tarihsiz), s. 21-62.

33 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Vekaleti (HR), İstanbul Murahhaslığı (İM),** Dosya No: 17, Gömlek No: 122.

bir biçimde çözüme bağlanması için Müttefik devletlerin, kendi uyruklarına Türk Hükümeti ile görüşmelere girişmek üzere çağrıda bulundukları da ifade ediliyordu[34]. Türk Hükümeti ise bu notaya, 8 Nisan 1923'te İsmet Paşa'nın imzasıyla verdiği karşılıkla, imtiyaz sahiplerinin görüşmeye çağrıldığını ve bazılarıyla *"hakgözetir"* düzenlemelerin yapıldığını bildirdi[35].

Nitekim TBMM Hükümeti şirketler meselesini halletmek üzere 10 Nisan 1923'te bir kararname yayınladı. Kararname şöyleydi: *"Elyevm Türkiye hudud-ı millisi dâhilinde kalan yerlerdeki işler hakkında Harb-ı Umûmî'den evvel Osmanlı İmparatorluğu tarafından verilmiş olan bilumum şirketlerin mesail-i muallakasını selahiyettar vekillerinin müracaatlarında bittetkik hal ve intacına hükümetin amade bulunduğunun ilanıyla müracaat edenlerden müzakereye mübaşeret lüzumunun aidiyetine göre Maliye, Nafıa ve İktisat Vekâletlerine mezuniyet verilmiştir"*[36].

Türk Hükümeti'nin imtiyazlı şirketlerin görüşmeye davet edildiğine ve bazı haklı isteklerinin de yerine getirildiğine dair ifadesi, Müttefik temsilcilerini şaşırtmıştı. İsmet Paşa da 16 Nisan'da hükümete yazdığı telgrafla davetin ne zaman gerçekleştiğini sordu[37]. Bunun üzerine Rauf Bey 17 Nisan'da İsmet Paşa'ya gönderdiği telgrafla şirketlere yapılan tebligatın demiryolu şirketleri ile hükümet komiserlerine tebliğ ve 15 Nisan'da da gazetelerde neşredildiğini bildirdi[38].

İmtiyazlı şirketlere yönelik bu tebligatın ardından görüşmelerin nerede, ne zaman ve kimler tarafından yapılacağı konusu gündemi meşgul etmeye başladı. Tanîn gazetesindeki *"Mesail-i İktisadiyenin Müzakeresi"* başlıklı haberde

34 Meray, **Lozan Barış Konferansı**, Tk.1, C IV, s. 63-65.

35 Meray, **Lozan Barış Konferansı**, Tk. 1, C IV, s. 66-67. Ancak Başvekil Rauf Bey tarafından İstanbul Mümessili Adnan Bey'e gönderilen 22 Nisan tarihli telgrafta, yapılan davete rağmen, şirketler tarafından henüz bir müracaatın yapılmadığı belirtilmektedir. (**BOA, HR. İM**, D. No:18, G. No:54).

36 **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA),** Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 7.15.9-1.

37 **BCA**, 30.10/ 219.477.1-2.

38 **BCA**, 30.10/219.477.1-1. Nitekim 17 Nisan 1923 tarihli Tanîn Gazetesi'nde imtiyazlı şirketlere hitaben şöyle bir tebligat görülmektedir: "*Elyevm Türkiye hudud-ı millisi dâhilinde kalan yerlerdeki işler hakkında Harb-ı Umûmî'den evvel Osmanlı İmparatorluğu tarafından verilmiş olan bilumum şirketlerin mesail-i muallakasını selahiyettar vekillerinin müracaatlarında biltetkik ve intaca Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetince karar verilmiş olduğundan alakadaranın malumu olmak üzere keyfiyyet ilan olunur".* ("Ecnebi Şirketler Hakkında", **Tanîn**, 17 Nisan 1339/1923, No:186).

imtiyazlı şirketlerle alakalı meselelerin hükümet ve şirketler arasında doğrudan müzakeresinin kararlaştırılmış olmasına rağmen, müzakerenin ne zaman ve nerede olacağı hakkında herhangi bir bilgi alınamadığı bildirilmekteydi[39]. Esasen hükümet yaptığı tebligatta görüşmelerin Ankara'da yapılacağını duyurmuştu. Ancak şirket temsilcileri müzakerelerin İstanbul'da yapılmasını istiyorlardı[40]. TBMM Hükümeti İstanbul Murahhası Adnan Bey, hükümetin emri ile şirket temsilcilerine görüşmelerin Ankara'da yapılacağını tebliğ etti. Bunun üzerine İtilaf Devletleri Yüksek Komiserleri, Adnan Bey'e müracaat ederek görüşmelerin İstanbul'da yapılmasını, temsilciler için Ankara'ya gitmenin zor olacağını ifade etmişlerdi. Buna rağmen, hükümet geri adım atmamış ve işini halletmek isteyen şirket temsilcilerinin Ankara'ya gelmek zorunda olduğunu ilan etmişti[41]. Son olarak Rauf Bey'in 28 Nisan tarihli İsmet Paşa'ya yazdığı bilgilendirme telgrafından şirket temsilcilerinin Ankara'ya davet edildiği ve görüşmelerin Ankara'da yapılacağı anlaşılmaktadır[42].

TBMM Hükümeti'nin bu kararına yabancı basın da tepki gösteriyordu. Times gazetesinin konu ile ilgili yaptığı yorumda *"...müzakeratın Ankara'da icrasına Türkiye'nin bu kadar ısrardan maksadı galiba nüfuzlu ecânibin kendi ayağına gelmeye mecbur olduklarını Ankaralılara gurur ile göstermek ve bunları şehirde adeta birer köle gibi gezdirmektir"*[43] ifadeleri yer almaktadır. Buna karşın Akşam gazetesinde yapılan yorumda, şirket temsilcilerinin de diğer bütün vatandaşlar gibi vekâletlere giderek kendiişlerini halletmeleri oldukça normal karşılanıyordu[44]. Buradaki önemli nokta şuydu. Türk Hükümeti konferansın başından itibaren imtiyazlı şirketleri Türk uyruğu olarak kabul ettiğini ileri sürüyordu. Görüşmelerin Ankara'da yapılmasıyla şirketlere de özel muameleye tabi tutulmadan diğer vatandaşlar gibi davranıldığı vurgulanmış olacaktı.

Hükümet ile şirketler arasındaki ihtilaflar kısaca şirketlerin muamelelerini Türkçe yapmaları, mütarekeden sonra ya kendi kendilerine ya da İstanbul Hükümeti ile yaptıkları mukavele ve fiyat artırımı gibi işlemler, şirketlerde Türk memur istihdamı gibi başlıklar altında toplanabilir. Bu konuda özellikle Tele-

39 **Tanîn,** 18 Nisan 1339/1923, No:187.

40 **Akşam**, 21 Nisan 1339/1923, No:1646; **Tanîn**, 21 Nisan 1339/1923, No:190.

41 **BOA, HR.İM**, D. No:18, G. No:74.

42 Bilâl N. Şimşir, **Lozan Telgrafları, II, (Şubat-Ağustos 1923),** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s. 232-233.

43 **BCA**, 30.10/219.477.2-2.

44 **Akşam**, 24 Mayıs 1339/1923, No:1676.

fon, Reji, Elektrik, Tramvay, Terkos, Eastern Şirketleri ile Şark Demiryolları, Osmanlı Bankası ve Duyûn-ı Umûmiye ile sorunlar yaşanmaktaydı[45].

Bu şirketlerden telefon şirketi İngiliz sermayesi ile kurulmuştu. Telefon şirketine hükümet, I. Dünya Savaşı'ndan önce İstanbul'a telefon şebekesi yapması karşılığında 40 sene müddetle imtiyaz vermişti. Ancak savaş sırasında şirkete el konularak hükümet tarafından işletilmişti. Mütarekeden sonra şirket tekrar faaliyete geçmiş ve siyasi baskı ile Ali Rıza Paşa Hükümeti zamanında imtiyazına otuz sene ekleterek bu süreyi 70 seneye çıkarmıştı. Ayrıca şirketin ilk sözleşmesi gereğince *"hasılat-ı safiyenin"* yüzde 15'ini hükümete vermesi gerekirken bu miktar yüzde 7,5'a düşürülmüştü. Hâlbuki TBMM Hükümeti 1920 yılında yapılan ikinci mukaveleyi ilgili kanun gereğince kabul etmemişti. Durum şirkete bildirilince şirket, 1920 yılında yapılan sözleşmenin geçersizliğini kabul etmekle beraber mukaveledeki hususların dikkate alınmasını rica etmiş ve hükümetle müzakereye girişmiştir.

Diğer bir İngiliz sermayesi ile kurulmuş olan Aydın Demiryolları Şirketi ile hiç sorun yaşanmamıştı. Yunan işgali son bulup İzmir kurtarıldıktan sonra şirket yetkilileri hükümete müracaatla ilk mukaveleye uymayı, şirkette Türk ve Müslümanları istihdam etmeyi ve muamelelerinde Türkçe kullanmayı kabul ederek işlerine devam etmişlerdir.

Lozan Konferansı'nın başlangıcından itibaren imtiyazlı şirketler konusunda en fazla ısrarcı davranan ülke Fransa idi. Çünkü Osmanlı ülkesindeki yabancı yatırımların büyük bir kısmı Fransız sermaye sahiplerine aitti[46]. Fransız sermayesi ile kurulmuş önde gelen şirketlerden birisi de Reji Şirketi idi. Reji Şirketi ile hükümet arasındaki ihtilaflar, şirketin imtiyaz süresi, savaş yıllarına ait zarar ziyan talebi ve Maliye, Reji ve Duyun-ı Umûmiye arasında şirket hasılatının taksimi ile İstanbul ve Anadolu'daki reji idarelerinin birleştirilmesi olarak sıralanabilir. Esasında Reji Şirketi'nin, hal-i hazırda altı yıl daha imtiyaz süresi olmasına rağmen, bu karlı işi elden kaçırmamak için yukarıda sıralanan taleplerle imtiyaz süresini uzatmak istiyordu.

Dersaadet Elektrik Şirketi, mütareke döneminde İstanbul Hükümeti ile yeni bir mukavele yaparak elektriğin satış ücretini artırmıştı. Bu mukavele

45 **Akşam,** 21 Nisan 1339/1923, No:1646; **Tanîn**, 21 Nisan 1339/1923, No:190.

46 "1909/10-1911/12 yılındaki yabancı sermaye yatırımlarında 3.681.000 krş. ile Fransa, 2.869.000 krş. İle Almanya, 1.409.000 krş. İle İngiltere sıralanmakta, Fransa toplam yatırımların 3/7'sine sahipti". (Akşin, "İngiltere ve Fransa ile İlişkiler", s. 59.)

feshedilmiş sayıldığından dolayı fiyatların tetkiki için bir komisyon kuruldu. Komisyon yaptığı incelemeler neticesinde ücret artışı ile ilgili tarifeyi onaylayarak Ankara'ya bildirmiş ancak henüz bir cevap alınamamıştı. Şirket muamelelerinde Türkçe kullanmayı kabul etmişti.

Halkın en fazla alakadar olduğu Tramvay Şirketi, mütareke senelerinde hükümet kabul etmemesine rağmen, himayesinde bulunduğu general sayesinde iki defa ücret artırımına gitmişti. Ücret meselesi Şehremanetinde kurulan bir komisyonda incelenmesine rağmen, bir sonuç alınamamıştı. Şirket muamelelerinde Türkçe kullanmayı kabul etmişti.

İmtiyaz süresi iki sene içerisinde dolacak olan Osmanlı Bankası'nın hükümetten talepleri ise bu sürenin uzatılması ve Tevfik Paşa Hükümeti zamanında memur maaşları için verilmiş olan 500 bin liranın tanınması ile diğer bazı işleri içeriyordu. Hükümet ise şayet imtiyaz süresi uzatılırsa banka direktörlerinden birisinin Türk olmasını istiyordu.

Kadıköy Terkos Su Şirketi ile hükümet arasındaki ihtilaf, şirketin mütarekeden sonra hükümetten müsaade almadan işe el koyması ve ücretini artırması idi. Müzakerelerde bu konular görüşülecekti.

Şark Demiryolları Şirketi'ni işgal askerleri idare ettiklerinden ve hükümet müzakere için sivil memur bulamadığından dolayı bu şirketle müzakereler muhtemelen barışın imzalanmasından sonraya kalacaktı.

Fransız sermayesinin hakim olduğu en önemli şirketlerden birisi de Eastern Kablo Şirketi idi. İlk mukavelesine göre şirket sadece telgrafların muameleleri ile meşgul olacak, makinaların başında Türk memurlar bulunacaktı. Ancak mütarekeden sonra şirket idareye el koydu ve bu şartları bir kenara bıraktı. Makinaları hükümet memurlarından alarak kendi elemanları vasıtasıyla çalıştırdı ve hükümete de pay olarak bir şey vermedi. Müzakerede bu konular üzerinde durulacaktı[47].

Şirketlerle yapılacak müzakereler henüz başlamadan önce Müttefik devletlerin temsilcileri yaptıkları açıklamalarda Türk Hükümeti'ni baskı altına almaya çalışıyorlardı. Her fırsatta imtiyazlar konusunun imtiyazcıların olduğu kadar Türk Hükümeti'nin de menfaatine olduğunu vurguluyorlardı. Onlara göre; savaştan yeni çıkmış ve yeniden imar edilmesi gereken Türkiye'nin yabancı sermayeye ihtiyacı vardı. Bu nedenle Türkiye'nin sermaye sahiplerine

47 **Akşam**, 21 Nisan 1339/1923, No:1646.

güven telkin etmesi gerekiyordu. Bunun en kolay yolu da imtiyazlı şirketlerle yapılacak sözleşmelerdi. Ayrıca zaten barışın imzalanması kısmen de şirketlerle yapılacak görüşmelere bağlıydı[48]. Times gazetesinin yaptığı yoruma göre İngiliz sermayesini İngiliz müstemlekelerine veya diğer sair müstakil memleketlere yatırmak yerine Türkiye'ye yatırmanın makul hiçbir sebebi yoktu. Bu nedenle gazeteye göre; Türkiye'nin bu yatırımları çekme konusunda kanuni düzenlemeler yapması gerekiyordu[49].

TBMM Hükümeti, şirket temsilcilerinin Ankara'ya gelmeye başladıkları sırada yapılacak müzakerelerin yöntemine ilişkin, 10 Nisan 1923 tarihli şirketlerle müzakereye dair kararnameye ek olmak üzere 8 Mayıs 1923'te yeni bir kararname yayınladı. Kararname şöyleydi: *"Alelumum şirketler namına tekâlifte bulunmak ve müzakerata girişmek üzere gelecek olan şirket vekillerinin doğrudan doğruya işlerinin ait olduğu vekillerin yekdiğerinin mütalaası alınarak müzakerâtı idare etmeleri ve işlerin bu suretle Heyet-i Vekile'ye getirilerek intacına İcra Vekilleri Heyeti'nin 8.5.39 tarihli içtimaında karargir oldu*"[50].

Kararnameye göre her bir imtiyazlı şirket ilgili olduğu vekâlete başvuracaktı. İmtiyazlı şirketlerle müzakerelerin başlayacak olması ve şirket temsilcilerinin Ankara'ya gidişleri kamuoyunu da yakından meşgul etmekteydi. Hemen her gün gazetelerde şirketlerle yapılan müzakerelerle ilgili haberlere rastlanmaktaydı[51].

Şirket temsilcileri ile Ankara'da yapılan müzakereler sürerken Lozan Konferansı'nın ikinci dönemi bütün hızıyla devam ediyordu. Müttefik Devletler, şirketlerin TBMM Hükümeti ile görüşerek anlaşmalarına onay vermiş olmalarına rağmen, her fırsatta bu konuyu tekrar konferansın gündemine taşımaktan geri kalmıyorlardı. Öyle ki bu mesele konferansın sonlarına kadar tartışılmaya devam edecektir.

48 **Akşam**, 2 Mayıs 1339/1923, No:1656.

49 **BCA**, 30.10/219.477.2-2.

50 **Akşam**, 12 Haziran 1339/1923, No:1695.

51 "Şirketlerle Müzakere", **Akşam**, 10 Mayıs 1339/1923, No:1664; "Şirketlerle Müzakere Süratle Devam Etmektedir", **Akşam**, 23 Mayıs 1339/1923, No:1675; "Şirketlerle Müzakerât", **Akşam**, 1Haziran 1339, No:1684.

4- Konferansın İkinci Döneminde İmtiyazlar Sorunu ve İmtiyazlarla İlgili Protokol

TBMM Hükümeti bir taraftan şirket temsilcileri ile Ankara'da görüşmelere devam ederken diğer taraftan 23 Nisan 1923'te Lozan Konferansı tekrar toplandı. Konferansın ikinci döneminde imtiyazlar meselesi yer yer gündeme gelmişse de taraflar Ankara'da devam eden görüşmelerin sonucunu beklemeyi uygun görmüşlerdi. Ancak Mayıs ayının sonlarına doğru Ankara'daki görüşmelerden henüz somut sonuç alınamadığı görülünce Müttefik devletler Türk Heyetini sıkıştırmaya başladılar. Bu durum Türk Heyeti Reisi İsmet Paşa ile İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey'in yazışmalarında da rahatlıkla görülebilmektedir[52].

İmtiyazlı şirket temsilcileri Ankara'da yaptıkları görüşmelere dair hükümetlerini bilgilendirerek TBMM Hükümeti üzerinde baskı kurmalarını sağlamak istiyorlardı. Müttefik devletler temsilcileri de her fırsatta şirketlerle yapılacak görüşmelerin barışın imzalanması önündeki önemli engellerden biri olduğunu ve Türk Hükümeti'nin en kısa süre içerisinde bu işi sonuçlandırması gerektiğini belirtiyorlardı. Öyle ki İngiliz Temsilcisi Sir Horace Rumbold İstanbul'un tahliyesi meselesinin de şirketlerle yapılan müzakerelerin sonucuna göre ele alınacağını ifade etmişti[53]. Öte yandan Müttefik devletler temsilcilerinin hiçbir şekilde konferansın başındaki iddialarından taviz vermek niyetinde olmadıkları görülmektedir. İngiltere'nin İstanbul Yüksek Komiseri Vekili Henderson tarafından 18 Mayıs 1923'te TBMM Hükümeti'nin İstanbul Murahhası Dr. Adnan Bey'e hitaben yazılan mektup, bu konuda önemli detaylar içermektedir. Henderson mektubunda, konferansın yakında sonuçlanabileceğini bu nedenle hükümetinin şirketlerle yapılan görüşmelerin bu süreci uzatmaması gerektiğini düşündüğünü ifade ederek bu durumdan kaçınmak için Ankara'da şirketlerle yapılan müzakerelerde, çok fazla detaya inmek veya her bir şirketin sorunlarını ayrı ayrı görüşmek yerine genel hatların belirlenmesini öneriyordu. İngiliz temsilcisine göre; Türk Hükümeti dört genel ilkeyi kabul ederse bu sorun çözülmüş olacaktı.

Bu ilkeler şöyleydi:

1- Savaştan önce usulüne uygun olarak verilmiş olan imtiyazların kabulü;

52 Şimşir, **Lozan Telgrafları, II**, s. 331-334; 341, 394, 396-398 vd.

53 Esirgen, "Lozan Barış Görüşmelerinde İmtiyazlar Sorunu", s. 103-104.

2- Savaşın başından beri taraflar arasında sözleşmeler üzerinde yapılmış olan tadilatın kabulü;

3- Tarifelere zam, readaptasyon veyahut mevcut imtiyazların uzatılması gibi harp zararlarının tazminine yönelik taleplerin kabulü;

4- Örneğin altı aylık süre içerisinde uyuşulamazsa hakeme müracaat usulünün kabulü.

Şayet Türk Hükümeti bu esaslar çerçevesinde şirketlerle anlaşmak niyetini açıklarsa artık imtiyazlarla ilgili meselelerin antlaşmaya dahil edilmesine veya antlaşmanın imzalanmasının şirketler müzakerelerinin sonucunu beklemesine gerek kalmayacaktı[54].

TBMM Hükümeti ile anlaşamayan bazı imtiyazlı şirket temsilcileri, Ankara Hükümeti'nin iş görmekten aciz ve kendilerine sıkıntı yaşattığına dair kendi hükümetleri ve kamuoyları nezdinde propaganda yapıyorlardı. Temsilcilere göre TBMM Hükümeti'nin amacı yabancıları Türkiye'den atmaktı. Hâlbuki onlara göre, yabancıların yardımı olmaksızın tek bir adım atamayacak olan Türkiye'nin bu politikası, ölümü tercih etmekten başka bir şey değildi[55].

Esasen şirket temsilcileri ile yapılan görüşmelerin bu kadar uzamasının sebebi de bir anlamda Müttefik devletlerin tutumundan kaynaklanıyordu. Her fırsatta iktisadi meseleler çözüme kavuşturulmadan barışın imzalanamayacağını ifade eden Müttefik devletler, şirket temsilcilerine sizin işleriniz halledilmeden barış imzalanmayacaktır şeklinde güvence vermişlerdi. Bu güvence nedeniyle imtiyazlı şirketlerin temsilcileri, Necmettin Sadık Bey'in deyimiyle, *"herbiri kendisini şark sulhunda yegâne sahib-i kudret addediyor"*lardı[56].

Peyderpey Ankara'ya gelen şirket temsilcileri ile ilgili vekâletlerin temsilcileri Mayıs ayı boyunca görüşmelerini sürdürdüler. Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya gönderilen 23 Mayıs 1923 tarihli telgrafa göre o güne kadar 23 şirket görüşmek üzere hükümete başvurmuştu[57].

---

54 **BOA, HR.İM**, D. No:18, G. No:187.

55 **BCA**, 30.10/101.653.9-3.

56 Necmeddin Sadık, "Sulhu Muallakta Bırakan Meseleler", **Akşam**, 10 Mayıs 1339/1923, No:1664.

57 Şimşir, **Lozan Telgrafları, II**, s. 341. TBMM'nin İstanbul Murahhası Adnan Bey'in Hariciye Vekâletine bildirdiğine göre, Ankara'ya gelmesi gereken temsilci sayısı yaklaşık otuz beşti. (**BOA, HR.İM,** D. No:18, G. No:74).

Haziran ayının başından itibaren bazı şirketlerle müzakerelerin tamamlandığı ve yeni sözleşmelerin imzalandığı görülmektedir. Şirket temsilcileri ile ilgili vekâletlerin temsilcileri arasında yapılan görüşmeler müspet sonuçlanarak sözleşme imzalandığı takdirde yapılan sözleşmeler İcra Vekilleri Heyeti'ne sunuluyor ve burada yapılan görüşmeden sonra Hükümet Kararnamesi olarak yayınlanıyordu. Tespit edebildiğimiz kadarıyla, Haziran ayı başından Temmuz ayının ortalarına kadar Galata-Beyoğlu Tünel Şirketi[58], İzmir Liman ve Rıhtım Şirketi[59], Dersaadet Tramvay Şirketi[60], Derssadet Elektrik Şirketi[61], Dersaadet Telefon Şirketi[62], Üsküdar-Kadıköy Su Şirketi[63], Aydın Demiryolları Şirketi[64], Mudanya-Bursa Demiryolu Şirketi[65], Fenerler İdaresi[66], İzmir-Kasaba Demiryolu Şirketi ve Reji Şirketi[67] ile yapılan sözleşmeler hükümet tarafından onaylanarak yürürlüğe girmiştir.

Yapılan bütün müzakerelere rağmen, şirketlerin çoğu ile ihtilaflar halledilmişken, Armstrong-Vickers Şirketi, Régie Générale des Chemins de Fer ve Turkish Petroleum Company ile anlaşmaya varılamamıştı. Bu şirketlerle olan ihtilaflar yeniden konferansın gündemine taşındı ve diğer şirketlerle anlaşılmış olmasına rağmen, konferans bu üç şirketin rüçhan hakkı konusunda mutabakata varamadı. Yapılan görüşmeler üzerine taraflar, Türk Hükümeti ile anlaşmaya varamamış şirketlerin de sorunlarını halledecek biçimde, antlaşmadan ayrı olarak ek bir protokol hazırlama konusunda mutabık kaldılar. Böylece antlaşmanın imzalanması önündeki engellerden biri daha ortadan kalkmış ve 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan Barış Antlaşması imzalanmıştır[68].

Lozan Barış Antlaşması'na ek olarak aynı gün taraflar arasında imtiyazlı şirketler hakkında bir de protokol ve beyanname imzalandı. 24 Temmuz 1923'te imzalanan *"Osmanlı İmparatorluğu Memâliki'nde İta Edilmiş Bazı İmtiyazata Dair Protokol ve Beyanname"* başlıklı protokolün 1. maddesi-

58 **BCA**, 30.18.1.1/7.19.19-1.

59 **BCA**, 30.18.1.1/7.20.1-1.

60 **Düstur**, (8 Mart1339/1923-29 Temmuz 1339/1923), III/4, Milliyet Matbaası, İstanbul, 1929, s. 114-118.

61 **Düstur**, III/4, s. 118-122.

62 **Düstur**, III/4, s. 107-113.

63 **Düstur**, III/4, s. 124-126.

64 **BCA,** 30.18.1.1/7.24.1-1; **Düstur**, III/4, s. 129-130.

65 **Düstur**, III/4, s. 126-128.

66 **Düstur**, III/4, s. 131-134.

67 **Düstur**, III/4, s. 102-106.

68 Esirgen, "Lozan Barış Görüşmelerinde İmtiyazlar Sorunu", s. 106-109.

ne göre; Müttefik devletler uyrukları ile Osmanlı Devleti arasında 29 Ekim 1914 tarihinden önce yapılmış olan bütün imtiyaz mukaveleleri ve sözleşmeler geçerli kalacaktı. 2. maddeye göre Armstrong-Vickers Şirketi ile Osmanlı Hükümeti arasında 1913-1914 yıllarında yapılmış olan doklar, tersaneler ve gemi yapımı konusundaki imtiyaz sözleşmesi Türk Hükümeti'nin isteği ile durdurulmuştur. Taraflar bu sözleşmenin koşullarında değişiklik veya eşdeğer sözleşmeler yapılması için görüşmeler yapacaklardır. Barış antlaşmasından itibaren altı aylık süre içerisinde anlaşma mümkün olmazsa 5. madde gereğince oluşturulacak bilirkişiler anlaşmayı sağlayacaklardır.

Antlaşmanın yürürlüğe girmesinden itibaren altı aylık süre içerisinde Régié Générale des Chemins de Fer Şirketi'ne 1914 yılında verilmiş olan Samsun-Sivas demir yolu hattı yapımı ve işletilmesi ile ilgili imtiyaz herhangi bir sebepten yenilenmezse Türk Hükümeti bu şirkete eşdeğerde bir imtiyaz vermeyi yükümlenmiştir. Çıkabilecek anlaşmazlıkta 5. maddede öngörülen bilirkişiler devreye girecektir. Yine de anlaşma mümkün olmazsa Türk Hükümeti Samsun-Sivas demir yolu yapımı için bilirkişilerin belirleyeceği zarar giderim miktarını şirkete ödemeyi kabul etmiştir.

5. maddeye göre; barış antlaşmasının yürürlüğe girmesinden itibaren bir yıllık süre içerisinde şirketlerle Türk Hükümeti anlaşamazlarsa, gerek hesaplaşmaya gerekse imtiyazların yeni ekonomik koşullara uydurulmasına ilişkin konularda bu bir yıllık sürenin sona ermesinden itibaren iki aylık zaman içerisinde seçecekleri iki bilirkişinin vereceği kararı kabul edeceklerdir. Şayet seçilen bilirkişilerin kararı da taraflardan herhangi biri tarafından kabul edilmezse bu sefer İsviçre Federal Hükümeti, Bayındırlık Dairesi Başkanınca I. Dünya Savaşı'na katılmamış ülkeler tebaasından oluşan üç kişilik bir çizelge içerisinden seçilecek bir üçüncü bilirkişiye başvurulacaktır.

6. maddeye göre; yapıldığı halde uygulamaya geçmemiş imtiyaz sözleşmeleri barış antlaşmasının yürürlüğe girmesinden sonraki altı ay içerisinde imtiyaz sahibinin başvurması halinde iptal edilecektir. Bu sözleşme ile ilgili imtiyaz sahibinin yapmış olduğu harcamalar karşılığında 5. maddede zikredilen bilirkişilerce belirlenecek miktar, zarar giderimi olarak imtiyaz sahibine ödenecektir.

Protokolün 9-12. maddeleri Osmanlı Devleti'nden ayrılan ülkelerdeki Müttefik devletler uyruklarına ait imtiyazları düzenliyordu. Buna göre Türkiye'nin imtiyazlara dair protokolde kabul etmiş olduğu şartları, Osmanlı Devleti'nden ayrılmış ülkeler de kabul etmiş sayılacaklardı[69].

69 **Sicill-i Kavânîn**, I, İstanbul, 1926, s. 294-299; Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, I, s. 204-209.

SONUÇ

Lozan Konferansı'nda her anlamda tam bağımsızlık amaçlayan TBMM Hükümeti'nin, son döneminde yarı-sömürge haline gelmiş olan Osmanlı Devleti'nin iktisadi kayıtlarından kurtulması gerekiyordu. Kapitülasyonların yanı sıra bu kayıtlardan birisi de Osmanlı Devleti tarafından yabancı sermayedarlara verilmiş imtiyazlardı.

İmtiyazlar meselesi bir boyutu ile TBMM Hükümeti'nin yabancı sermayeye bakış açısıyla ilgiliydi. Cumhuriyet'in ilk yıllarında uygulanacak olan yarı-liberal ekonomik modelin ilk işaretleri Lozan Konferansı sırasında verildi. TBMM Hükümeti, bir taraftan yabancıların ve azınlıkların ekonomi üzerindeki tahakkümünü kırmak isterken diğer taraftan savaştan çıkmış ülkenin kalkınması ve yeniden imarı için yabancı sermayeye olan ihtiyacın farkındaydı. Bu nedenle yabancı sermayesiyle kurulmuş imtiyazlı şirketler tümüyle reddedilmedi. Bunun yerine Osmanlı Devleti'nin savaştan önce verdiği imtiyazlar, şirketlerle yapılan ikili görüşmelerle yeni döneme uyarlanarak kabul edildi. İkili görüşmelerde anlaşmak mümkün olmayan şirketler için de Lozan Barış Antlaşması'na ek olarak bir protokol imzalandı. Şirketlerle yapılan sözleşmelerde en önemli hususlardan birisi bu şirketlerden muamelelerini Türkçe yapmaları ve yabancı ve gayr-i Müslim çalışanların yerine Türklerin çalıştırılmasının istenmesiydi[70]. Böylece TBMM Hükümeti imtiyazlarını tanımak zorunda kaldığı şirketleri daha kolay denetleyebilecekti. Ayrıca savaştan yeni çıkmış ve ekonomisi kötü olan ülkede Türk vatandaşların içinde bulunduğu ekonomik sıkıntı, işsizlik bir nebze çözülebilecekti.

1930'lu yıllara kadar Osmanlı'dan devralınan bu şirketler varlıklarını devam ettirdikleri gibi yeni yabancı sermayeli şirketlerin kurulması da teşvik edildi. Ancak 1930'lu yıllardan itibaren imtiyazlı şirketlerin yavaş yavaş millileştirilmeye başlandığı görülmektedir. Ancak bu millileştirme süreci salt milliyetçi kaygılarla yapılmamıştır. Bunun yanında dünyada yaşanan ekonomik buhran, liberal ekonomik modelin iflası ve Türkiye'de geçilmeye başlanan devletçi ekonomik model de millileştirme sürecinde etkili olmuştur. Yabancı sermayeli şirketlerin millileştirilme süreci 1950'li yıllara kadar devam etmiştir[71].

---

70 Bu konuda geniş bilgi için bkz: Murat Koraltürk, **Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 229-244.

71 Yahya S. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950),** Yurt Yayınları, Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara, 1986. s. 176-178.

KAYNAKÇA

A- ARŞİVLER

1- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, Hariciye Vekaleti (HR), İstanbul Murahhaslığı (İM), Dosya No: 17, Gömlek No: 122.

BOA, HR. İM, D. No:18, G. No:54.

BOA, HR. İM, D. No:18, G. No:187.

BOA, HR. İM, D. No:18, G. No:74.

2- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 7.15.9-1.

BCA, 30.10/219.477.1-1.

BCA, 30.10/ 219.477.1-2.

BCA, 30.10/219.477.2-2.

BCA, 30.10/101.653.9-3.

BCA, 30.18.1.1/7.19.19-1.

BCA, 30.18.1.1/7.20.1-1.

BCA, 30.18.1.1/7.24.1-1.

B- GAZETELER

"Ecnebi Şirketler Hakkında", **Tanîn**, 17 Nisan 1339/1923, No:186.

Tanîn, 18 Nisan 1339/1923, No:187.

Tanîn, 21 Nisan 1339/1923, No:190.

Akşam, 21 Nisan 1339/1923, No:1646.

Akşam, 2 Mayıs 1339/1923, No:1656.

"Şirketlerle Müzakere", **Akşam**, 10 Mayıs 1339/1923, No:1664.

"Şirketlerle Müzakere Süratle Devam Etmektedir", **Akşam**, 23 Mayıs 1339/1923, No:1675.

"Şirketlerle Müzakerât", **Akşam**, 1 Haziran 1339, No:1684.

Akşam, 12 Haziran 1339/1923, No:1695.

C- RESMİ YAYINLAR, HATIRALAR, TELİF ESERLER

AÇIKSES, Erdal – DOĞANAY, Rahmi, **Amerika'nın Yüz Yıllık Ortadoğu Hayali Chester Projesi,** Fırat Üniversitesi, Elazığ, 2010.

AKŞİN, Sina, "Kurtuluş Savaşında ve Lozan'da İngiltere ve Fransa İle İlişkiler", **Lozan'ın 50. Yıl Armağanı,** İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1978. (55-67).

BİLSEL, M. Cemil, **Lozan, II**, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1998, s. 19; SOYSAL, Siyasal Andlaşmalar, I.

CAN, Bilmez Bülent, **Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923),** Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

DEMİRCİ, Sevtap, **Belgelerle Lozan, Taktik-Stratejik-Diplomatik Mücadele 1922-1923**, (Çeviren: Mehmet Moralı), Alfa Tarih Yayınları, İstanbul, 2011.

Düstur, (8 Mart1339/1923-29 Temmuz 1339/1923), III/4, Milliyet Matbaası, İstanbul, 1929.

ESİRGEN, Seda Örsten, "II. Meşrutiyet Meclis Tutanaklarına Göre "Menafii Umumiyeye Müteallik İmtiyazat Hakkında Kanun"un Kabulü", Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 60/4, 2011. (ss. 935-962).

ESİRGEN, Seda Örsten, "Lozan Barış Görüşmelerinde İmtiyazlar Sorunu", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 28/83, Temmuz 2012. (ss. 87-114).

EYYUPOĞLU, İsmail, **Mudanya Mütarekesi**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2002, s. 102-105.

HAMİTOĞULLARI, Beşir, "İktisadî Sistemimizin Oluşumunda Lozan Andlaşmasının Etkiler", **Lozan'ın 50. Yıl Armağanı,** İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1978. (164-188).

KARACAN, Ali Naci, **Lozan Konferansı ve İsmet Paşa**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1943.

Kemal Atatürk, **Nutuk, II**, 13.Baskı, İstanbul, 1973.

KORALTÜRK, Murat, **Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

MERAY, Seha L., **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler**, Tk:1,

C III, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1972.

MERAY, Seha L., **Lozan Barış Konferansı**, Tk. 1, C IV, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, (Tarihsiz).

Necmeddin Sadık, "Sulhu Muallakta Bırakan Meseleler", **Akşam**, 10 Mayıs 1339/1923, No:1664.

ÖKÇÜN, Gündüz, **Türkiye İktisat Kongresi İzmir-1923,** Haberler-Belgeler-Yorumlar, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1981.

ÖZALP, Kâzım, **Millî Mücadele (1919-1922), I**, 3. Baskı, Ankara, 1988.

PAMUK, Şevket, **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914**, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

SAKAL, Fahri, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yabancı Sermayeli Şirketlerde Dil Kavgası", XIV. Türk Tarih Kongresi, (Ankara:9-13 Eylül 2002), Kongreye Sunulan Bildiriler, Cilt:II, Kısım:II, Ankara, 2005. (ss. 1081-192).

Sicill-i Kavânîn, I, İstanbul, 1926.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, I/2, 3. Baskı, Ankara, 1981.

SOYSAL, İsmail, **Tarihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945), I,** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

ŞENER, Sefer-KILIÇ, Cüneyt, "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Yabancı Sermaye", Bilgi Dergisi, Sayı: 16, 2008/1. (ss. 22-49).

ŞİMŞİR, Bilâl N., **Lozan Telgrafları, I, (1922-1923**), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.

ŞİMŞİR, Bilâl N., **Lozan Telgrafları, II, (Şubat-Ağustos 1923)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, I/24, Ankara (Tarihsiz).

TEZEL, Yahya S., **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950),** Yurt Yayınları, Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara, 1986.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları (TBMMGCZ), III, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985.

LOZAN VE SONRASINDA ADAKALE MESELESİ

Feyza KURNAZ ŞAHİN*

Özet

Bu çalışmada, Tuna Nehri üzerinde yer alan Adakale Adası'nda yaşayan Türklerin Lozan Anlaşması'nda gündeme gelmeleri ve sonrasındaki gelişmeler değerlendirilecektir. Araştırma, esas olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi, TBMM Zabıt Cerideleri, dönemin gazeteleri ve telif eserlere dayandırılmaktadır. Çalışmanın amacı Tuna Nehri'nde bulunan ve çoğunluğu Türk olan Adakale'nin Lozan Anlaşması öncesindeki durumunu ortaya koymak, ardından Lozan Konferansı'nda ele alışını ve anlaşmada nasıl bir statüye bağlandığını irdelemektir. Keza adanın Lozan sonrasındaki durumuna ve akıbetine ışık tutmak çalışmanın diğer amacını oluşturmaktadır**.**

Adakale, Tuna Nehri üzerinde bugünkü Romanya topraklarında bulunan ve yaklaşık 500 yıl Türk egemenliğinde kalan bir ada idi. Ada, stratejik bir noktada bulunduğundan dolayı Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında rekabet sebebi olmuştur. Osmanlı Devleti'nin 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından bölgedeki topraklarını kaybetmesi ada için sıkıntıların başlangıcı olmuştur. Berlin Anlaşması'nda Adakale'nin durumu konuşulmadığı için ada Osmanlı idaresinde kalmaya devam etmiştir.

Adakale Meselesi, Lozan Konferansı sırasında 16. maddenin 3. fıkrasının görüşülmesi sırasında gündeme gelmiştir. İsmet Paşa, adanın Türk nüfusuna sahip olması nedeniyle Türkiye'nin ada üzerindeki egemenlik hakkını savunmuştur. Ancak Lozan Anlaşması ile ada Romanya'ya bırakılmıştır. Adakale'nin Türk idaresinden çıkmasından sonra da adada bulunan Türkler, dinî ve millî kimliklerini muhafaza etmişlerdir.

---

* Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölüm Başkanlığı, Afyonkarahisar/Türkiye e-posta: fsahin@aku.edu.tr

1967'de Romanya ve Yugoslavya, Tuna Nehri üzerinde ortaklaşa bir baraj yapmayı planlamışlardır. Bu nedenle adadaki Türklerin Romanya'nın diğer şehirlere yerleşmeleri gündeme gelmiştir. Ancak Adakale Türkleri, Türkiye'ye göç etmeyi arzu etmişler. 1967'de Türkiye ile Romanya arasında yapılan görüşmeler sonucunda Adakale Türklerinden yaklaşık 500'ü Türkiye'ye göç etmiş, Romanya'da kalan çok azı ise Köstence ve Bükreş'e yerleştirilmişlerdir. Barajın 1972'de tamamlanmasının ardından ada sular altında kalmış, önemli bir Türk kültürü maalesef yok olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Adakale, Lozan Barış Anlaşması, İsmet Paşa.

ADAKALE ISSUE IN LAUSANNE AND ITS AFTERMATH

Abstract

In this study, it was searched that how the Turks who were lived in Adakale Island on Tuna River became a current issue in Lausanne Conference and the incidents after that. The research is essentially based on the documents of Prime Ministry Ottoman Archives, Official Records of The Grand National Assembly of Turkey, the newspapers of the era and other reconciled works.The purpose of this project is not only to clarify the condition of the Adakale Island Turks who constitute the majority of the island but also how the participants of Lausanne Conference discussed the ıssue of this small society and at the end, how they concluded the status of them. Besides, to light up the condition of island after Lausanne Conference is the other purpose of the Project.

Adakale Island, which was situated on Tuna River, current Romanian lands, was under the sovereignty of Ottoman Empire for nearly 500 years. It became a reason of rivalry between Ottoman Empire and Austria because of its strategical importance. After Ottoman Empire lost its lands of that zone because of 1877-1878 Ottoman-Russian War, the people of the island started to face problems. The island continued to be under Ottoman sovereignty for a while, since participants did not discussed about the status of the island in Berlin Agreement.

Adakale became a current issue while the partipicants were discussing the 16/3 item in Lausanne Conference. Ismet Pasha saved Turkey's sovereignty rights on the island, as the population of the island was Turk. But the island was given to Romania after Lausanne Conference. Even after the Turkish sovereignty finished on the island, people went on keeping their religious and national identities.

In 1967, Romania and Yugoslavia planned to establish a partnership to make a dam on Tuna River. So that it became a current issue that the Turks of

island had to move to other cities of Romania. But Adakale Turks preferred moving to Turkey. But in 1967, after the negotiations finished between Turkey and Romania, number of 500 Turks moved to Turkey and remaining small minority settled in Bucurest and in Köstence. After the dam was built in 1972, Adakale remained under water and unfortunately an important example of Turkish culture became absent.

Keywords: Adakale, Lausanne Peace Treaty, Ismet Pasha.

1) Lozan Anlaşması Öncesinde Adakale

Adakale; Tuna Nehri üzerinde, Transilvanya Alpleri ile Balkan Dağlarını bağlayan Banat Dağları arasında, Demirkapı Boğazı'nın 4 km. gerisinde, Orşova şehrinin aşağı kısmında yer alan, 1500 metre uzunluğunda ve 2 hektar genişliğinde bir adadır. Tuna Nehri'nin ormanlarla kaplı dik yamaçları arasında bulunan ada[1], bugünkü Romanya toprakları içinde yer almakta idi. Ada nehir ticaretini kontrol eden stratejik bir noktada bulunmaktadır ve uzun yıllar boyunca Türk nüfusun ağırlıklı olduğu bir demografik yapıya sahip olmuştur.

Adakale farklı zamanlarda değişik adlarla anılmıştır. Örneğin Avusturya-Macaristan halkı adaya Yeni Orşova ya da Orşova adası ismini vermiştir. Bunun yanında "Demirkapı geçidi yakınlarındaki müstahkem küçük ada" olarak da adlandırmışlardır. Habsburglar ise adaya imparator VI. Karl adına Karlfried (ya da La Carolina) adını vermişlerdir[2]. Osmanlılar ise adayı Adakale olarak adlandırmışlardır. Nitekim Adakale 18. yüzyıla ait belgelerde, "Adakalesi[3]" nadiren "Ada Kala[4]", "Bera-yı İhtiyat Adakalesi"[5], "Ada-i Kebir[6]"

1 Besim Darkot, "Adakale", **İslam Ansiklopedisi**, C I, MEB. Yay., İstanbul, 1977, s. 124; Mehmet Önder, "Romanya'da Sulara Gömülecek olan bir Türk Kasabası: Adakale", **Türk Kültürü**, S 54, (Nisan 1967), s. 427; Ahmet Hazarfen, "Adakale", **Tarih ve Toplum**, (Aralık 1998), C 30, S 180, s. 38; Raşit Çavaş, "TBMM Gizli Oturum Tutanakları ve Lozan Konferansı Tutanaklarına Göre Adakale'nin Romanya'ya Verilmesi Tartışması", **Toplumsal Tarih**, C 13, S 78, (Haziran 2000), s. 4.

2 Eugenia Popescu-Judetz, **Adakale**, (Yay. Haz. Bülent Aksoy), Pan yay., İstanbul, 2006, s. 15-16.

3 **BOA**, C.AS., nr. 1110/49165; **BOA**, HAT, nr. 715/34130, 28 Eylül 1813.

4 Popescu-Judetz, **a.g.e.**, s. 15-16.

5 **BOA**, HAT, nr. 337/19294, 12 Aralık 1814.

6 **BOA**, A.MKT.MHM, nr. 366/68; **BOA**, C.AS, nr. 1007/44070, 1738'de de bu adla anıldığı belge mevcuttur. Bkz. **BOA**, C.AS, nr. 650/27336.

gibi değişik adlarla anılmıştır. Nihayet adanın resmi Türkçe adı "Adakale" olmuştur. Bu isim Romence'de "Ada-Kaleh" olarak ifade edilmiştir[7].

Osman Devleti'nin aşağı Tuna bölgesinde nüfuz elde etme çabası adanın kaderini etkilemiştir. Osmanlı Devleti, bu bölgede bulunan Fethislam Kalesi ve Tuna'nın kuzey kıyılarında bulunan Orşova Kalesi ile birlikte Adakale'nin Osmanlı yönetiminde kalmasına özel bir önem vermiştir. Bu müstahkem mevkiler Osmanlı gemilerinin Tuna'yı aşarak Belgrat'ın yukarısına doğru yol alabilmesi için önemli idi. Diğer bir ifade ile Adakale, Tuna'da ilerleyen savaş gemileri için son derece önemli bir Osmanlı nehir üssü, askeri güçler için korunaklı bir geçiş noktası, dolayısıyla bölgedeki savunma hattının önemli bir parçasıydı[8]. Özellikle 1521'de Osmanlıların Belgrat'ı ele geçirmesiyle ada Avusturya ve Osmanlı Devleti arasında bir rekabet alanı olmuş, savaşların sonucuna göre iki devlet arasında sürekli el değiştirmiştir. Ada üzerindeki bu rekabet uzun yıllar devam etmiştir.

Ada, bir yandan Osmanlı-Avusturya rekabetine sahne olurken, bir yandan da özellikle XVIII. yüzyılın başlarında Tuna'nın her iki kıyısında faaliyet gösteren isyancıların, nehir korsanlarının ve siyasi mültecilerin sığınak yeri haline gelmiştir. Kale komutanları yağmacı çetelere karşı sıkı tedbirler almışlar, ancak tehlikeyi tam anlamıyla engelleyememişlerdir[9].

Öte yandan bölgede yöneticilik yapan kişilerin başına buyruk davranışları da adanın asayişini bozmuştur. Adada bulunan askerlerin maaşlarının gecikmesi bunun en önemli sebeplerinden birisidir. Zira maaşlarını zamanında alamayan askerler bölgede isyan çıkarmışlardır. Nitekim bu hususta zaman zaman bölge yöneticilerine uyarılar gönderilmiştir. Örneğin 11 Haziran 1813 tarihli belgeden anlaşıldığı üzere Sadrazam Hurşit Ahmet Paşa mührüyle bölge kaymakamına bir tahrirat gönderilerek Adakale Muhafızı Recep Ağa ile maiyetindeki askerlerin birikmiş maaşlarının verilmesi istenmiştir[10]. Bu istekler daha sonraki dönemlerde de tekrarlanmıştır. Örneğin Sadrazam ve Serdar-ı Ekrem Ahmet Paşa tarafından gönderilen tahriratta, Recep Ağa ve emrindeki askerlerin iki yıl boyunca maaş alamadıkları, Nemçe'den aldıkları zahirenin fiyatının yüksekliğinden dolayı sıkıntı yaşadıkları bildirilmiş, bu nedenle ma-

7 Popescu-Judetz, **a.g.e.**, s. 15-16.

8 Popescu-Judetz, **a.g.e.**, s. 18.

9 Popescu-Judetz, **a.g.e.**, s. 25-26.

10 **BOA**, HAT, nr. 724/34463.

aşlarının ivedilikle ödenmesi gerektiği üzerinde durulmuştur[11]. Ancak maaş ödemelerinde yaşanan aksaklıklar askerlerin isyan etmesine neden olmuş, bir süre sonra Recep Ağa bölgedeki silahlı çeteleri desteklemeye başlamıştır. Bunun sonucunda bölgede eşkıyalık artmıştır.

Recep Ağa'nın bölgede çıkarmış olduğu isyan kısa sürede büyümüştür. Bunun üzerine Hariciye Nezareti duruma müdahale etmiştir. Recep Ağa yakalanarak 1814'te idam edilmiştir. Onun vefatından sonra yerine Mustafa Paşazade Derviş Bey muhafızlığa getirilmiştir[12]. Ancak Recep'in kardeşleri kaleye kapanarak muhafızı tanımadıklarını ilan etmişler, Eflak taraflarında eşkıyalık hareketlerine girişmişlerdir. Bunun üzerine Hariciye Nezareti Belgrat Muhafızı Süleyman Paşa'ya emir göndererek, bu kişilerin adadan ihraç edilmesi ve memleketleri olan Yakova'ya gönderilmeleri için Eflak voyvodası ile görüşülmesi talimatını vermiştir[13]. Gelişmelerin ardından Recep Ağa'nın kardeşleri 2 Aralık 1815'te Tırhala Mutasarrıfı Veli Paşa aracılığıyla isyanlarına son vereceklerini duyurmuşlardır[14]. Bu meyanda Veli Paşa'nın çalışmaları sonucunda kardeşler Adakale'yi teslim ederek, himaye istemişlerdir. Teslim olmaları sonucunda himayeleri kabul edilmiş, kale mühimmat ve cephanesiyle Muhafız Derviş Bey'e teslim edilmiştir[15]. Böylece Recep Ağa'nın kardeşlerinin çıkardığı isyan bastırılmıştır.

XIX. yüzyıl adanın geleceği açısından önemli değişimlerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Zira Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda nüfuz kaybetmesi, Adakale'nin kaderini etkilemiştir. 1830 yılında Sırbistan'ın yarı bağımsız olması ve ardından 1867'de Türk garnizonlarının Sırp kalelerinden kesin olarak çekilmesi adanın Türk toprakları ile olan bağlantısını kısıtlamıştır[16]. Keza, yüzyılın ikinci yarısındaki siyasal olaylar ve anlaşmalar adanın geleceğinde belirleyici olmuştur. Örneğin 1856 Paris Anlaşması ile Tuna Nehri'ndeki ulaşım serbest olmuş, ulaşımın anlaşmada imzası olan devletlerden kurulacak bir komisyon tarafından yönetilmesi kararlaştırılmıştır[17]. Bu şekilde Adakale,

11 **BOA**, HAT, nr. 987/41793.

12 **BOA**, HAT, nr. 283/16903; Coşkun Alptekin, "Adakale", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C 1, İstanbul, 1988, s. 341.

13 **BOA**, C.HR, nr. 44/2161.

14 **BOA**, HAT, nr. 1226/47897.

15 **BOA**, HAT., nr. 722/34405.

16 Darkot, a.g.m., s. 124; Önder, a.g.m., s. 427; Hazarfen, a.g.m., s. 38; Çavaş, a.g.m., s. 4-5.

17 Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-1994)**, 4. Baskı, Filiz Kitabevi Yay., İstanbul,

Avusturya-Macaristan, Sırbistan ve Beyliklere sınır teşkil etmiştir. Ada, Osmanlı hâkimiyeti altında olmakla birlikte üç devletin arasında sıkışıp kalmıştır. Bu nedenle adanın Osmanlı toprakları ile bağlantısının sınırlanması idari anlamda sıkıntılara yol açmıştır.

Adanın Tuna Nehri'ne hâkim bir noktada olması onun her dönemde önemli bir üs olmasını sağlamıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sırasında da ada bu önemini korumuştur. Nitekim İngiliz gazeteleri adanın bu özelliği ile ilgili haberler aktarmışlardır. Örneğin The Manchester Guardian 19 Mayıs 1877 tarihli nüshasında, Türklerin elinde bulunan Adakale ve burada bulunan kalenin son derece önemli olduğu belirtilmiş, Romanya'ya ait olan tren istasyonunun tam karşısında bulunması nedeniyle topların istasyonu tehdit ettiğine vurgu yapılmıştır[18]. The New York Times gazetesi ise Tuna Cephesi'ndeki savaşlarda Adakale'nin takviye edilmesine özel bir önem verildiğini, Adakale'de yapılan hazırlıklarla Tuna cephesini kontrol etmenin mümkün olduğunu, bu nedenle Rusların adadaki hareketliliği dikkatli bir şekilde takip ettiklerini bildirmiştir[19].

Adakale savaş sırasında yapılan propaganda haberlerine de konu olmuştur. Nitekim The Manchester Guardian ve The Scotsman gazetelerinin 13 Eylül 1877 tarihli nüshasında Romanya Prensi Charles'in iddialarına yer verilmiştir. Charles tarafından kamuoyuna açıklanan iddialara göre; Adakale'deki kaleden bölgede bulunan kasaba ve şehirlere atılan toplarla şehirler bombalanmış, bu nedenle bölgede yaşayan Hristiyanların güvenliği kalmamıştır[20].

1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin sonuçları ada için önemli bir dönüm noktası olmuştur. Zira bu savaşın ardından Osmanlı Devleti Balkanlardaki topraklarının büyük bir bölümünü kaybetmiş, buna bağlı olarak ada ile bağlantıları tamamen kesilmiştir. Nitekim 1878'de Ayastefanos Anlaşması ile adanın tahliyesi kararlaştırılmıştır[21]. Muahede imzalanmadan evvel adanın diğer devletlerin

---

1995, s. 205.

18 "The Russo-Turkish War Campaign On The Danube", **The Manchester Guardian**, 19 Mayıs 1877, s. 7.

19 "The European Campaign: The Servian Position The Danube Navigation", **The New York Times**, 30 May 1877, s. 1.

20 "Proclamation By Prince Charles", **The Manchester Guardian**, 13 September 1877, s. 5; "Roumania And The War Proclamation By Prince Charles", **The Scotsman**, 13 September 1877, s. 5.

21 **BOA**, HR.TO., nr. 497/51.

saldırısına maruz kalmaması için Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında yapılan görüşmeler sonucunda ada Avusturya Macaristan birliği tarafından ilhak edilmiştir[22]. Adanın ilhakı hususunda Viyana Sefareti haberdar edilmiş, ilhakla ilgili esaslar bildirilmiştir. Buna göre; Osmanlı askerleri Adakale'den tahliye edilecek ve geçici olarak Avusturya müfrezesi tarafından işgal edilecektir. İlhak bir ay sürecek, bu süre boyunca ada askersiz kalmayacaktır. Avusturya adada bulunan askeri malzemeleri depozito suretiyle alacak, süre bitiminde Osmanlı Hükümeti'ne teslim edecektir[23]. Bu meyanda Mayıs 1878'de adanın tahliye işlemleri başlamış, bunun için adaya gemi gönderilmiştir[24].

Avusturya'nın Adakale'yi ilhakı İngiliz basınında da haber olmuştur. The Manchester Guardian gazetesinin verdiği bilgiye göre Osmanlı Hükümeti, Rus tehlikesine karşı Avusturya'yı Adakale'yi geçici olarak işgal etmesi için davet etmiştir[25].

Adanın tahliye edilmesi sonucunda halkın problem yaşamaması için bazı tedbirler alınmıştır. Bu nedenle Hariciye Nezareti ada halkının ihtiyaçlarının dikkate alınması ve menfaatleri korunması için tedbirler alınmasını istemiştir. Memurların adadaki hizmetlerine devam etmeleri için gecikmiş maaşlarının ödenmesi yoluna gidilmiştir. Örneğin Rüştiye Mektebi mualliminin 235 kuruş olan maaşının ivedilikle ödenmesi istenmiştir[26]. Keza, halkın resmi işlerini rahatlıkla halledebilmesi için Orşova'ya bir memur tayin edilmesi kararlaştırılmıştır[27]. İlhaktan sonra da Osmanlı Devleti'nin ada üzerindeki hukuki varlığının devam etmesini sağlamak amacıyla müdür tayin edilmeye devam edilmiştir[28]. Bu meyanda adada; bir müdür, bir naip, bir öğretmen, dört jandarmadan oluşan memurlar bulundurulmuştur. Ayrıca ada ahalisi tarafından müntehib bir idare heyeti de oluşturulmuştur. Ada halkı ilhaktan önce elde etmiş olduğu bazı ayrıcalıkları kullanmaya devam etmiştir. Bu meyanda daha evvelden

22 **BOA**, HR.SYS., nr. 2470/48; **BOA**, HR.SYS., nr. 1/12; **BOA,** HR.HMŞ.İŞO, nr. 181/43, s. 1-4.

23 **BOA**, HR.TO., nr. 497/52; **BOA**, HR.TO., nr. 497/51; **BOA**, HR.HMŞ.İŞO., nr. 181/10.

24 **BOA**, HR.SYS., nr. 1/8.

25 "The Eastern Question The Congress Increased Russian Armaments", **The Manchester Guardian**, 25 May 1878, s. 7.

26 **BOA**, HR. TO., nr. 109/34.

27 **BOA**, HR.SYS., nr. 1/12; **BOA,** DH.MKT., nr 1326/58.

28 **BOA**, HR.SYS, nr. 1/24; **BOA**, HR.SYS, nr. 1/23.

olduğu gibi tekâlif-i emiriyeden muaf tutulmuştur. Ada Hariciye Nezaretine bağlı olup, idari problemlerini Viyana Sefareti aracılığıyla çözmüştür[29].

Bilahare Ayastefanos Anlaşması geçerliliğini kaybetmiş, adanın geleceğinin Berlin Anlaşması'nda şekillendirilmesi söz konusu olmuştur. Ancak Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile Romanya ve Sırbistan krallıkları hudutlarının düğüm noktasında bulunan adanın geleceğinin ne olacağı hususu Berlin Anlaşması müzakereleri sırasında unutulmuştur. Bu sebepten Adakale, Osmanlı hâkimiyetinde kalmaya devam etmiştir[30]. Fakat bu tarihten sonra adanın siyasi mukadderatı ve idaresi farklılık arz etmiştir. Ada askeri olarak Avusturya-Macaristan varlığına sahne olurken, idari olarak da Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmıştır. Böylece Adakale'de özel bir yönetim oluşmuştur[31].

Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda hızlı bir şekilde nüfuz kaybetmesine paralel olarak adanın yönetiminde sıkıntılar artmaya başlamıştır. Zira adanın ilhak edilmesinden sonra Osmanlı Devleti, Avusturya ile muhatap olmak zorunda kalmıştır[32]. Nitekim ilerleyen süreçte Avusturya-Macaristan ada üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışmış, 1896'da Tuna'nın ıslah çalışmalarının ardından ilk Tuna vapurunun boğazdan geçmesi sırasında Adakale'ye Avusturya bayrağı çekmek istemiştir. Fakat Osmanlı Devleti buna tepki göstermiş, Adakale üzerindeki hükümranlık hakkından vazgeçmemiş, hatta buraya nahiye müdürü ve hakim göndermiştir. Salnamelerde ada Türk toprağı olarak kaydedilmiştir[33].

Ancak bu tarihten sonra adanın idaresinde yaşanan sıkıntılar artarak devam etmiştir. Adanın merkeze uzak olması idari anlamda zorluklara sebebiyet vermiştir. Örneğin adanın 1908 yılındaki seçimlere katılması hususunda hangi vilayete bağlı olarak seçimlere iştirak edeceği hususu gündeme gelmiştir. Viyana Sefareti durumu Hariciye Nezaretine bildirmiştir. Hariciye Nezareti ise bu hususta Dâhiliye Nezaretini haberdar etmiştir. Yazışmalar neticesinde sorun 23 Eylül 1908'de Meclis-i Vükela gündemine alınmıştır. Meclis-i Vükela, Adakale ahalisinin seçimlere katılmasının uygun olacağını, ancak herhangi bir vilayetle irtibatı olmaması ve Hariciye Nezaretine bağlı olması nedeniyle

29 **BOA**, MV. nr. 120/81; **BOA**, BEO, nr. 3408/255584; Yılmaz Çetiner, "Şu Bizim Rumeli, Bir Tarih Sulara Gömülüyor", **Cumhuriyet**, 9 Kasım 1966, 43. Yıl, S 15187, s. 5.

30 **BOA**, HR.SYS., nr. 2470/48; **BOA,** HR.HMŞ.İŞO, nr. 181/43, s.1-4. Ayrıca bkz. Darkot, a.g.m., s. 124; Hazarfen, a.g.m., s. 38.

31 **BOA**, HR.SYS., nr. 3/9.

32 **BOA**, HR.SYS., nr. 1/38, s. 1-2.

33 Darkot, a.g.m., s. 124.

Dersaadet seçimlerine iştirak etmesinin münasip olacağına karar vermiştir. Bu sırada ada nüfusunun yaklaşık 500 olduğu anlaşılmıştır[34].

Adanın coğrafi konumundan kaynaklanan dezavantajları da idari anlamda bazı sıkıntılara neden olmuştur. Bunlardan en önemlisi baharın gelmesiyle Tuna'nın sularının yükselmesi sonucunda oluşan su baskınları ve salgın hastalıklar idi. Örneğin 1879'da Adakale su baskınına uğramıştır. Bu sebepten Adakale felaketzedelerine iane amacıyla Adakale memurları bin florin talep etmişlerdir[35]. Su baskınlarının şiddetli olduğu dönemlerde ada geçici olarak tahliye edilmek zorunda kalmıştır[36]. Bu gibi durumlarda ada halkı Osmanlı toprağı olan başka bir yerde geçici olarak iskân ettirilmiştir[37].

Yaşanan problemler nedeniyle ada halkı zaman zaman Osmanlı topraklarına göç talebinde bulunmuştur. Örneğin 20 Eylül 1887 tarihli bir belge Adakale ahalisinden yaklaşık 60 hane Osmanlı topraklarına göç etmek istemişler ve bölge yöneticilerine başvurmuşlardır. Ancak ahalinin bu istekleri burada bulunan görevliler tarafından reddedilmiştir. Hatta bu isteklerinden dolayı hakaret gördüklerini iddia etmişlerdir. Bunun üzerine olay Hariciye Nezaretine intikal etmiştir[38]. Nezaret, göç etmek isteyenlere gerekli kolaylığın sağlanması için bölge yöneticilerine talimat göndermiştir[39]. Benzer istekler daha sonraki dönemlerde de tekrarlanmıştır. Örneğin 28 Nisan 1905 tarihli bir belgeden anlaşıldığı üzere, Adakale'ye önceden yerleştirilmiş olan Rumeli Türklerinden 27 hanenin 18 hanesi Adakale'den göç etmek istediklerini Adakale Müdürlüğüne bildirmişlerdir. Ahalinin bu arzusu Hariciye Nezaretine iletilmiştir. Nezaret göç etmek isteyenlere müsaade edilmesi hususunda karar vermiştir. Bunun üzerine ada müdüriyeti hicret etmek isteyenlerin masraflarının karşılanması için Nezaretten üç bin kuruşun acilen gönderilmesini talep etmiştir[40].

Adada iki başlı bir yapının varlığı karmaşa yaratmıştır. Avusturya-Macaristan Hükümeti'nin ada üzerindeki keyfi hareketleri Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakmıştır. Örneğin 1881 tarihinde Avusturya-Macaristan Devleti adada nüfus sayımı yapmak için harekete geçmiştir. Bu durum Osmanlı ku-

34 **BOA**, MV. nr. 120/81; **BOA**, DH.MKT., nr. 2628/20; **BOA**, BEO, nr. 3408/255584; Çetiner, "Şu Bizim Rumeli…", s. 5.

35 **BOA**, HR.TO., nr. 132/88.

36 **BOA**, HR.SYS., nr. 1/40.

37 **BOA**, HR.SYS., nr. 1/40.

38 **BOA,** DH.MKT., nr. 1448/115; **BOA**, DH. MKT., nr. 1478//72.

39 **BOA,** DH.MKT., nr. 1478/72.

40 **BOA**, BEO, nr. 2565/192375.

rumları arasında uzun bir yazışmaya sebep olmuştur. Bu tarihlerde Adakale Müdürü olan Bekir Efendi tarafından 3 Ocak 1881'de Viyana Sefaretine gönderilen yazıda, Adakale'de bir nüfus sayımı yapılacağını dair ada kumandanından istihbarat aldığını ifade ederek, bu durumda ada ahalisinin ve yönetiminin nasıl davranması gerektiği hususunda emir beklediklerini bildirmiştir. Bu yazı üzerine Viyana Sefareti, Bekir Efendi'ye bir tahrirat göndermiş, yazıda Ada halkının Osmanlı tebaasından olması nedeniyle Sefaretten emir almadıkça nüfus sayımına iştirak etmemesi gerektiği hatırlatılmıştır. Bilahare Viyana Sefareti 17 Ocak 1881'de Hariciye Nezaretine göndermiş olduğu bir telgrafla durumu bildirmiş ve meselenin halledilmesi için nezaretten talimat beklediklerini ifade etmiştir[41].

Öyle anlaşılıyor ki, Avusturya Macaristan Devleti nüfus sayımı yapmak için adaya bir komiser, mevki kumandanı ve bir kâtipten oluşan heyet göndermiştir. Komisyona, ada ahalisinin Osmanlı tebaasından olması nedeniyle, nüfus sayımı yapamayacakları bildirilmiştir. Bunun üzerine heyet konuyla ilgili rapor tutarak adadan ayrılmıştır[42].

Avusturya-Macaristan Hükümeti ile Adakale hususundaki çekişme daha sonraki yıllarda da devam etmiştir. Özellikle Balkan Savaşları'nın ardından ada, Londra Anlaşması'na dayandırılarak Avusturya-Macaristan tarafından yeniden ilhak edilmiştir[43]. İlhaktan sonra 12 Mayıs 1913'te Lougos Valisi adayı ziyaret ederek işgalin haklı gerekçelerini Adakale müdürüne kabul ettirmeye çalışmıştır. Adakale müdüriyetine gidilerek burada bir emirname okunmuştur. Bu emirnamede Avusturya-Macaristan ordusunun 1878 senesinde adayı bir müfreze asker ile işgal ettiği, hükümet ve ahaliden buna itiraz gelmediği, müdür, naip ve diğer memurların adada ikamet etmesine izin verildiği belirtilmiştir. Keza Avusturya-Macaristan Hükümeti'nin işgalinin tamamen haklı gerekçelere dayandığı, Balkan Savaşları'ndan sonra yapılan anlaşmalar gereğince Osmanlı Devleti'nin Midye-Enez hattının batısında kalan toprakları terk ettiği, bu nedenle işgalin mecburi olduğu savunulmuştur. Ancak Adakale Müdürü bu işgali tanımadığını belirterek, Avusturya Hükümeti'nin bu tutumunun tamamen keyfi ve haksız olduğunu vurgulamış, Adakale'nin statüsünün farklılık arz ettiğini belirtmiştir[44].

41 **BOA**, HR.SYS., nr. 1/33, s. 12-12/2-14.

42 **BOA**, HR.SYS., nr. 1/33, s. 14.

43 **BOA**, HR.SYS., nr. 3/15, s. 1-4; **BOA**, HR.SYS., nr. 2470/48; **BOA,** HR.HMŞ. İŞO, nr. 181/43, s. 1-4.

44 **BOA**, HR.SYS., nr. 3/9.

Adakale'nin Avusturya tarafından ilhak edilme çabası İngiliz Büyükelçilik raporlarına da yansımıştır. İstanbul'daki maslahatgüzar H. D. Beaumont tarafından Sir L. Malet'in talebi doğrultusunda hazırlanan ve Sir Edward Grey'e sunulan 1913 Türkiye raporuna göre, Adakale Adası Avusturya Macaristan tarafından 12 Mayıs 1913'te savaş hakkı ile bağlantılı olarak ilhak edilmiştir. Esasen 1716'da Macaristan ordusu burayı Türklerden almıştı. Fakat 1738'de ada tekrar Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. 1878'den beri Avusturya-Macaristan tarafından askeri işgal altında olmasına rağmen ada daima Türk Hükümeti'nin bir parçası olarak kabul olmuştur ve Türk Hükümeti'nin parlamentosuna milletvekili göndermiştir. Türk Valisi Şerafettin Efendi Avusturya-Macaristan'ın ilhak protokolünü imzalamayı reddetmiş ve protesto altında emekli olmuştur[45].

Adanın Avusturya Macaristan tarafından ilhak edilmesi Osmanlı Devleti tarafından üzüntüyle karşılanmış ve ilhakla ilgili olarak söz konusu devlet yetkilileriyle görüşülmüştür. Örneğin 15 Mayıs 1913'te Peşte Baş Şehbenderi Hikmet Bey tarafından Viyana Sefiri Hüseyin Hilmi Paşa'ya gönderilen telgrafta, Adakale'nin işgali üzerine Macaristan Meclis Başkanı Lukacs ile yaptığı görüşmenin ayrıntıları verilmiştir. Hikmet Bey yazısında, Lukacs'ın Macaristan Hükümeti'nin Adakale'yi işgalinde keyfi davranmadığını, Balkan Savaşları sırasında Avrupalı büyük devletlerin kabul ettiği prensiplere göre adanın işgal edildiği görüşünde olduğu bilgisini vermiştir. Kendisinin ise Lukacs'a cevaben işgalin savaş nedeniyle gerçekleştiğini ancak şimdi adanın harp işgallerinden kurtulması gerektiğini söylediğini, Lukacs'ın ise Adakale işgalinin tamamen tedbir amaçlı yapıldığını, sulh konferansında adada daha evvelki şartlara dönülmesi kararı verilmesi durumunda adayı terk edebilecekleri cevabını verdiğini bildirmiştir[46].

Yine bununla ilgili olarak Viyana Sefiri Hüseyin Hilmi Paşa, 19 Mayıs 1913'te Hariciye Nezaretine gönderdiği telgrafta Adakale'nin ilhakı ile ilgili olarak Kont Berhtold ile yaptığı görüşmenin ayrıntılarını beyan etmiştir. O, telgrafında Hariciye Nezareti nezdinde girişimlerde bulunduğunu, bu şekilde Osmanlı Devleti'nin meseleye önem verdiğinin Avusturya tarafından anlaşıldığını belirtmiştir. Hüseyin Hilmi Paşa, Berhtold ile yaptığı görüşmede, Macaristan Başvekilinin 20 Mayıs 1913'te adanın ilhakını Meclis-i Mebusan'da

45 **The National Archives UK**., FO, nr. 881/10523, Turkey Annual Report, 1913, s. 7.

46 **BOA**, HR.SYS., nr. 3/10.

duyuracağını haber aldıklarını, Osmanlı Hükümeti olarak bunun sonraya bırakılması gerektiği düşüncesinde olduklarını Berhtold'a söylemiştir. Kont Berhtold ise cevaben Macaristan Meclis-i Mebusanı'nın bu hususta nasıl bir karara varacağını bilemediğini, ancak Hariciye Nezaretinin izni olmaksızın meclisin ilhaka karar veremeyeceğini ifade etmiştir. Bunun üzerine Hüseyin Hilmi Paşa, Adakale'nin Osmanlı toprağı olduğunu, bu toprağın cebren alınmasının mümkün olamayacağını, meselenin maddi değil, manevi açıdan önemli olduğunu vurgulamıştır. O, devamla Adakale'nin ilhakı ile ilgili Avusturya'nın mutedil olması gerektiğini, aksi halde Osmanlı kamuoyunda Avusturya'ya karşı nefret tohumlarının atılacağını, hatta Tanin'de bu durumla ilgili eleştiriler dahi yapıldığını hatırlatmıştır[47].

Bu görüşmenin olumlu sonuç verdiği ifade edilebilir. Nitekim Hüseyin Hilmi Paşa 19 Mayıs 1913'te göndermiş olduğu telgrafa ekli olarak 27 Haziran 1913'te yeni bir tahrirat göndermiştir. Söz konusu yazıda, Macaristan Başvekilinin 20 Mayıs'ta meclis gündemine getireceği söylenen Adakale'nin ilhakı meselesinin gündeme alınmadığı, Başvekilin bu hususla ilgili herhangi bir beyanat vermediği bildirilmiştir. O, Kont Berhtold ile yaptığı görüşmenin dikkate alındığı ve işe yaradığı düşüncesindedir. Ancak Hüseyin Hilmi Paşa, bu durumun geçici olduğunu, Avusturya-Macaristan Hükümeti'nin ilhak fikrinden vazgeçmediğini hatırlatmıştır. Hatta Budapeşte ve Viyana gazetelerinden aldığı haberleri referans göstererek, Macaristan Adliye Nazırının Adakale ile ilgili bir kanun layihası hazırladığı ve sonbaharda bu layihanın meclis gündemine geleceği bilgisini vermiştir[48].

Öyle anlaşılıyor ki, Osmanlı Devleti bu konuda Avusturya ile uzun süre çekişme içinde olacaktır. Zira Avusturya Macaristan Hükümeti'nin adadaki keyfi davranışları anlaşma şartlarını da aşmış durumdadır. Nitekim bu görüşmelerden sonra II. Balkan Savaşı'nın ardından Edirne'nin kurtarılması ile Londra Anlaşması yürürlükten kalkmış, bu meyanda Adakale meselesi tekrar gündeme gelmiştir[49]. Osmanlı Hariciye Nezareti 5 Eylül 1913'te Viyana sefiri Hüseyin Hilmi Paşa'ya gönderdiği talimatta Edirne'nin istirdadı üzerine Londra Protokolü'nün yürürlükten kalktığını, bu nedenle Avusturya-Macaristan Hükümeti'nin Adakale'yi ilhakı ile ilgili sebebinin de kalmayacağını,

47 **BOA**, HR.SYS., nr. 3/14, s. 3.
48 **BOA**, HR.SYS., nr. 3/14.
49 **BOA**, HR.SYS., nr. 3/15, s. 1-4.

Londra Anlaşması hükümlerinin düştüğünü belirterek konuyla ilgili elçilik nezdinde teşebbüste bulunulmasını istemiştir[50].

Bunun üzerine Viyana Sefiri Hüseyin Hilmi Paşa, Avusturya Macaristan Hariciye Nezareti nezdinde teşebbüse başlamadan önce konunun ayrıntılarını değerlendirmek için 24 Ekim 1913 tarihinde Hariciye Nezaretine bir yazı göndermiştir. Yazıda, meselenin siyasi boyutu ve yapılan çalışmalar ayrıntısı ile anlatmıştır. Hüseyin Hilmi Paşa, ilk olarak Edirne'nin Bulgaristan'dan alınması sonucunda Londra Anlaşması'nın bazı maddelerin tadil edilmesinin gündeme geldiğini, ancak bu durumun Avrupalı büyük devletlerle görüşülmesi sonucunu doğuracağını, Adakale meselesinin ise büyük devletleri uyandıracak ehemmiyette olmadığını savunmuştur. O, ikinci olarak Macaristan Hükümeti'nin Adakale'yi işgal ederken bunu Londra Anlaşması'na dayandırmadığını, ilhakın başka sebeplerinin olduğunu, dolayısıyla Londra Anlaşması'nın yürürlükten kalkmış olması durumunda bile Macaristan Hükümeti'nin bu ilhaka son vermeyeceği düşüncesini taşıdığını belirtmiştir. İlhak kararının haksızlığına değinen H. Hilmi Paşa Adakale'deki Osmanlı varlığının korunması için daha farklı çözüm yollarının bulunması gerektiğini savunmuştur. Üçüncü olarak Avusturya ve Macaristan hükümetlerinin parlamentolarında henüz ilhakın resmen ilan edilmediğini, ancak bununla ilgili ön çalışmalar yapıldığını bildirmiştir. Bu meyanda Avusturya Hükümeti parlamentosunda bu hususun henüz görüşülmediğini, Macaristan Hükümeti'nde ise başbakanın ilhakı Meclis-i Mebusan'da tebliğ edeceği sırada kendisinin gönderdiği telgraf üzerine meselenin Kont Berhtold tarafından askıya alındığına işaret etmiştir.

Esasen daha evvel Peşte Baş Şehbenderi Hikmet Bey, Adakale'nin geri alınması ile ilgili yapılacak girişimlerde Avusturya'dan maddi ve manevi tazminat talep edilmesi gerektiğini bildirmiş idi. Ancak Hüseyin Hilmi Paşa, bu görüşe itiraz ederek adada Osmanlı varlığının devam ettiğini, ada idaresinin Osmanlı memurları tarafından yürütüldüğünü hatırlatmış ve maddi talepte bulunmanın Devlet-i Aliye'nin haysiyetine yakışmayacağını savunmuştur[51].

Peşte Baş Şehbenderliğinin Viyana Sefaretine gönderdiği 10 Eylül 1913 tarihli yazısında, Avusturya Macaristan Hükümeti'nin Adakale'yi Londra Protokolüne dayandırarak Sırbistan'ın işgalini engellemek için ilhak ettiğini hatırlatmıştır. Bununla birlikte Bab-ı Âli'nin protokolü feshetmek için Avrupalı devletlere müracaat etmesinin önem arz ettiğini, bu şekilde adada Osmanlı as-

50 **BOA**, HR.SYS., nr. 3/15, s. 1-4.

51 **BOA**, HR.SYS., nr. 3/15, s. 2-3.

keri varlığının yeniden oluşacağını, Avusturya'nın Adakale'yi ilhakıyla ilgili hiçbir sebebin kalmayacağını beyan etmiştir. Avusturya'dan maddi ve manevi tazminat istenmesinin adayı müşkül durumdan kurtaracağı görüşü de savunulmuştur[52]. Anlaşıldığı üzere Viyana Sefareti ile Peşte Baş Şehbenderliği bu hususta ihtilafa düşmüşlerdir.

Birinci Dünya Savaşı koşulları adanın mevcut sıkıntılarını artırmıştır. Esasen 1917 yılında Viyana'da toplanan Tuna Konferansı sırasında Osmanlı Devleti ada üzerinde hâkimiyetini kabul ettirmiş idi. Bu noktadan hareketle Avusturya-Macaristan Devleti de Osmanlı Devleti'nin ada üzerindeki hukukunu tanımıştır. Ancak Mondros Mütarekesi'nin hemen ardından Sırplar adaya asker çıkarmışlardır. Bu sırada ada müdürü olan Kudret Bey, bu oldubittiyi önlemek için en yakın Fransız kumandanlığına başvurarak adada düzeni sağlamak için yeterli derecede jandarma bulunduğunu, Sırp birliklerine ihtiyaç olmadığını bildirmesi üzerine 33 günlük işgalin ardından Sırplar adayı terk etmek zorunda kalmışlardır. Bu olaydan sonra Fransız kıtaatı adanın Macaristan'a nazır mahallerini bir süre işgal altında bulundurmuştur. Bu noktada Kudret Bey'in güvenlikle ilgili verdiği teminat sonrasında Fransız birlikleri adadan çekilmiştir. Bilahare ada Ağustos 1919'da bir Rumen Müfrezesi tarafından işgal edilmiştir. Romenler adada hâkimiyet kurmaya çalışmışlar, jandarmaların ellerinde bulunan silahlara el koymuşlar, adaya giriş ve çıkışlarda vesika esasını getirmişlerdir. Bir süre sonra Transilvanya valisi adaya gelerek burada bulunan memurları azletmiş, ada ileri gelenlerinden Mustafa Hamit Efendi'yi müdür olarak tayin etmiştir. Bu sırada ada müdürü olan Kudret Bey, adanın tahliyesi için Bükreş'e gitmiş ancak başarılı olamamıştır. Bu sırada meclis-i idare ve belediye, kadı, imam vekili, müezzin vekili, muallim ve diğer memurlar vazifelerine devam etmişlerdir. Ancak Osmanlı jandarmalarından silahları alınmış, adanın asayişi Romen jandarmalar tarafından yapılır hale gelmiştir[53].

Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Adakale'nin yönetimi ile ilgili bazı değişiklikler yapılması düşünülmüştür. Esasen 26 Mayıs 1918 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nden İdare-i Umum Vilayet Müdüriyeti'ne gönderilen bir yazıda Hariciye Nezareti tarafından idare edilen Adakale Nahiyesi'nin 1917 yılının başından itibaren İstanbul Vilayetine bağlamış dolayısıyla adanın

52 **BOA**, HR.SYS., nr. 3/15, s. 4.

53 **BOA**, HR.HMŞ.İŞO., nr. 181/42, s. 4-7.

yönetimi Dâhiliye Nezareti'ne devredilmiştir[54]. Ancak bu durum zaman içinde bazı problemlere neden olmuştur.

Nitekim adanın beş ayrı devletle sarılmış olması idare, iaşe ve merkezle olan münasebetlerde sıkıntı yaratmıştır. Bunun üzerine Osmanlı Hükümeti adayı sorunsuz olarak yönetmek için çözüm yolları aramıştır. Nitekim Adakale Müdürü tarafından 11 Şubat 1919'da Dâhiliye ve Hariciye Nezaretlerine gönderilen tahriratta adanın yönetiminde zorluklar yaşandığı dile getirilmiştir. Söz konusu yazıda, nahiyenin beş ayrı devletin sınırları arasında olduğu, bu nedenle hemen her gün idare, iaşe ve merkezle olan haberleşme ve münasebetlerinde birçok zorluk yaşandığı belirtilmiştir. Keza, müdürlük tarafından çözülemeyecek problemlerin merkeze bildirilmesinin uzun sürdüğü, takip edilen bürokratik basamakların fazla olduğu ifade edilmiştir. Mektupta adanın eskiden beri idaresi ile ilgilenen yegâne kurumların Viyana Sefareti ve buna bağlı Budapeşte Baş Şehbenderliği olduğu ancak bir yıl önce adanın Dâhiliye Nezareti'ne devredilmesi ile bu makamların meselelerle çok alakadar olamadıklarını, bu durumun ise problemlere yol açtığına dikkat çekilmiştir. Adakale Müdürü, idarenin daha önce olduğu gibi Hariciye Nezaretine bağlanmasını talep etmiştir[55].

Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti Müsteşarı tarafından 29 Mart 1919'da Hariciye Nezaretine gönderilen tahriratta adanın yönetiminde yaşanan sıkıntılar ayrıntısıyla anlatılmıştır. Buna göre, Adanın beş ayrı yabancı devletle sınır teşkil etmesi adanın idare, iaşe ve merkezle olan münasebetlerinde ciddi sıkıntılar yaşatmaktadır. Adanın merkeze uzaklığı, müracaat edilecek makamların çokluğu, kırtasiye işlerinin artmasına neden olmuştur. Ayrıca Adakale'nin idaresi ile uzun yıllar ilgilenen Viyana Sefareti ile Budapeşte Baş Şehbenderliğinin, Adakale'nin Dahiliye Nezareti'ne devredilmesinin ardından idaresi ile ilgili inisiyatif alamamışlardır. Bu nedenle meselelerin haddinden fazla uzadığı ifade edilmiştir. Yazıda, adanın refahının sağlanması, haberleşmenin sağlanması, idari ve siyasi olarak yönetiminin aksamaması için tekrar Hariciye Nezaretine bağlanmasının uygun olacağı bildirilmiştir[56].

Hariciye Nezareti durumu değerlendirmiştir. 10 Nisan 1919'da Dahiliye Nezaretine gönderilen bir yazıda, içinde bulunulan durum nedeniyle söz konusu zorlukların halledilmesi için Adakale Müdüriyeti'nin Hariciye Nezare-

54 **BOA**, DH.EUM.KLU., nr. 16/63.

55 **BOA**, HR.SYS., nr. 3/29, s. 3; **BOA**, DH.İ.UM., nr. 10-2/2-39.

56 **BOA**, HR.SYS., nr. 3/29, s. 2; **BOA**, DH.İ.UM., nr. 10-2/2-39.

ti'ne bağlanmasının mümkün olacağı dile getirilmiştir[57]. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Umur-u İdariye Müdüriyet-i Umumiyesine durumu bildirerek Adakale Müdüriyeti'nin tekrar Hariciye Nezareti'ne bağlanmasına bir mâni olmadığı beyan edilmiştir[58].

Birinci Dünya Savaşı koşulları Adakale memurlarını da olumsuz yönde etkilemiştir. Memurlar geçim sıkıntısı içine girmişlerdir. Örneğin 3 Eylül 1919 tarihinde Adakale Müdürlüğünden Köstence Baş Şehbenderliğine gönderilen mektupta, Adakale'nin Rumenler tarafından işgal edilmesinin bazı sıkıntılara neden olduğu, Adakale Müdürü Ferit Bey dahil olmak üzere adada bulunan yaklaşık 30 memurun bir yıldır maaş alamadıkları, etraftan para bulmaya çalıştıkları, hatta adadaki bazı ileri gelenlerin memurlar için iane toplamaya başladıkları bildirilmiştir. Keza memurların içinde bulunduğu kötü durumdan kurtulmaları için kısa süre içinde bir miktar para gönderilmesinin şart olduğu ifade edilmiştir[59]. Bunun üzerine Köstence Baş Şehbenderliği 31 Eylül 1919'da memurların içinde bulunduğu zor durumu ifade eden tahriratı Hariciye Nazırı Reşid Paşa'ya bildirmiştir[60].

Adada savaşın getirmiş olduğu zor koşullar yaşanırken siyasi geleceği de belirsiz bir hal almaya başlamıştır. Nitekim Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra 4 Haziran 1920'de yapılan Trianon Anlaşması ile Romanya Transilvanya'nın tamamını ele geçirmiştir. Keza Avusturya ile de 10 Eylül 1919'da yapılan anlaşma ile Romanya Erdel, Bukovina Temeşvar ve Banat Avusturya'ya bırakılmıştır[61]. Adakale zaten savaş sırasında Romanya tarafından işgal edilmiştir. Bu bölgelerin Romanya'ya geçmesi adanın da Romanya'ya verilmesini gündeme getirmiştir. Ancak Türk Devleti bu durumu kabul etmemiş, adadaki Osmanlı varlığı devam etmiştir[62].

Esasen savaş sırasında Romanya'nın Adakale'yi işgali yabancı basında da haber olmuştur. Nitekim The Times of İndia Gazetesi, Romanya'nın Birinci Dünya Savaşı sırasında Orşova'nın karşısında bulunan Adakale'yi işgal ettiğini, böylece Tuna trafiğini tamamen kontrol altına aldığını duyurmuştur[63]

57 **BOA**, HR.SYS., nr. 3/29.
58 **BOA**, HR.SYS., nr. 3/29, s. 2.
59 **BOA**, HR.SYS, nr. 3/30, s. 1-3.
60 **BOA**, HR.SYS, nr. 3/30, s. 2.
61 Uçarol, **a.g.e.**, s. 511-512.
62 Darkot, a.g.m., s. 124; Çavaş, a.g.m**.**, s. 5; Alptekin, a.g.m., s. 341.
63 "Comples Isolated Bouchavesnes Taken Greek Crisis; New Premier's Views", **The Times Of India**, 15 September 1916, s. 7.

Adakale meselesinin Versay Anlaşması sırasında da konu olduğu ifade edilmektedir. Bu husus basına da yansımıştır. Örneğin Cumhuriyet Gazetesi adanın Versay Anlaşması'nda nasıl hatırlandığını İllüstrasyon Gazetesi muharririnden naklen şu şekilde aktarmıştır;

"Tuna sahilinde ve Romanya toprağında, Adakale karşısında Orşova ile Turnuseverin arasında, kalın kaputuna sarınmış bir Rumen askeri nöbet bekliyordu. Saat günün doğacağı zamandı ve soğuktu. Rumen neferi Adakale'den açılan bir kayığın yavaş yavaş kendi istikametine doğru geldiğini gördü. Biraz sonra kayık yanaşmıştı. Kayıktan ihtiyar ve fesli bir adam çıktı. Bu ihtiyar kürküne sımsıkı sarılmış, elinde bir kağıt tutuyordu. O civar halkının hepsi Rumence bildiklerinden ihtiyar da zararsız bir Rumence konuşuyordu ve nöbetçiye şunları söyledi. -Dostum beni Adakale'deki ahali seçip buraya gönderdi. Akşam toplandık, adamızın Romanya'ya verilmesinin bizim için birçok cihetlerden daha münasip olacağına karar verdik. Ne yapalım, Evvelce Osmanlı idik, şimdi o koca devlet yıkıldı, sonra Avusturya işgaline uğradık, bugün onlar da uzaklarda kaldı. Sırbiye ile Romanya'dan biz, sizi istiyoruz.

Gazetenin aktardığına göre nöbetçi asker Adakaleli Türkü bağlı olduğu subaya götürmüştür. Burada bir protokol imzalanmış, Adakalelilerin istekleri Bükreş'e buradan da Paris Sulh Konferansı'na gönderilmiştir. Sulh Konferansı'ndaki murahhaslar Adakale'nin görüşülmesinin unutulduğunu fark etmişler ve adayı Romanya'ya vermişlerdir[64]. Ancak bununla ilgili bağlayıcı bir hüküm bulunmadığından Adakale Türk toprağı olarak kalmaya devam etmiştir.

Bu gelişmelere paralel olarak Romanya Hükümeti adanın yönetimini iyice sahiplenmiştir. Nitekim adayı işgal ettikleri sırada atamış oldukları Mustafa Efendi bir süre sonra istifa etmiştir. Romenler bunun yerine yine ada eşrafından olan Hayri Hasan Efendi'yi müdür olarak tayin etmişlerdir[65]. Keza ada ahalisini askerliğe tabi tutmak istemiş ise de bu durumun adada hoşnutsuzluğa sebep olacağı görüldüğünden uygulamadan vazgeçilmiştir[66].

Adakale'nin statüsü ile ilgili belirsizlik Osmanlı makamları arasında da yazışma konusu olmuştur. Nitekim 21 Mart 1922 tarihinde Maliye Nezaretinden Hariciye Nezareti'ne gönderilen yazıda Adakale'nin Osmanlı toprak-

64 "Muahedelerde Daima Unutulan Ada", **Cumhuriyet**, 29 Kânunuevvel 1933/29 Aralık 1933, 10. Sene, Nr. 3467, s. 5.

65 **BOA**, HR.HMŞ.İŞO., nr. 181/42, s. 4-7.

66 **BOA**, HR.HMŞ.İŞO., nr. 181/42, s. 4-9.

larında olup olmadığı, Sevr Anlaşması Layihasında adaya dair kayıt bulunup bulunmadığı sorulmuştur. Bunun üzerine Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği tarafından Maliye Nezaretine bir rapor gönderilmiştir. Bu raporda adanın hukuki statüsü ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Rapora göre, Adakale Ayastefanos Antlaşması gereğince tahliye olmuş ve bu anlaşmanın imzalanmasından evvel başka bir devlet tarafından saldırıya uğramaması için Osmanlı Devleti ile Avusturya-Macaristan arasındaki bir sözleşme üzerine geçici olarak anılan devlet tarafından işgal edilmiştir. Ancak Berlin Anlaşması'nda Adakale herhangi bir devlete verilmemiş, Osmanlı Devleti ada üzerindeki hukukunu devam ettirmiştir. Avusturya Macaristan Hükümeti, Balkan Harbi esnasında adayı ilhak etmiş, ancak Osmanlı Devleti buna şiddetle karşı çıkmıştır. Avusturya'nın ilhakına rağmen Osmanlı Devleti'nin ada üzerindeki hukuku muhafaza edilmiştir. 1917 yılında Viyana'da görüşülen Tuna Konferansı'nda Avusturya-Macaristan Hükümeti burayı almaktan feragat etmiştir. Sevr Anlaşması ile de Adakale'nin mevcut durumu değişmemiş, herhangi bir devlete verilmemiştir. Anlaşmanın 27. maddesi Osmanlı Devleti'nin Avrupa'da Yunanistan ile olan hududunu göstermekle birlikte, söz konusu maddede Adakale'nin statüsüyle ilgili herhangi bir ibare yer almamıştır. Dolayısıyla ada Osmanlı Devleti hâkimiyetinde kalmaya devam etmiştir. Esasen Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra Adakale Sırbistan birlikleri tarafından işgal edilmiş idi. Ancak Sırp birlikleri kısa sürede çekilmiş, ada Fransızlar tarafından işgal edilmiştir. Bilahare Paris Konferansı neticesinde Fransızlar da adadan ayrılmıştır. Ardından Romanya birlikleri adayı işgal etmiştir. Romenlerin bu hamlesi Osmanlı Devleti tarafından izlenmiş, hükümet buraya hemen yeni bir yönetici atayarak ada üzerindeki hâkimiyet hakkının devam ettiğini göstermiştir. Bunun yanında adadaki memurlardan olan imam, mektep muallimesi, diğer memurlar ile idari teşkilatta meclis-i idare, meclis-i belediye hizmetlerine devam etmişlerdir. Romen Hükümeti tarafından adada askeri hizmet tesis edilmeye çalışılmış ise de Osmanlı Devleti buna meydan vermemiştir. Raporun sonunda, adanın Avusturyalılar, Sırplar, Romanyalılar, Fransızlar tarafından işgal edilmesine rağmen mevcut zamana kadar Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altında kaldığına, adanın hiçbir devletin muhiti altına verilmediğine, hükmü kalmamış Sevr Anlaşması'nda bile adanın başka devletlere terk edilmediğine vurgu yapılmıştır[67].

67 **BOA**, HR.SYS., nr. 2470/48; **BOA,** HR.HMŞ.İŞO, nr. 181/42, s. 1-4.

Adakale halkı TBMM'nin kuruluşunun ardından meclisle olan ilişkilerini de sıkı tutmaya çalışmıştır. Nitekim Meclisin açılışının ardından, Türk Hükümeti'nin bir parçası olarak meclisi tanıdıklarını, Dâhiliye bütçesine dâhil olmak istediklerini dile getirmişlerdir. Bu meyanda Edirne Mebusu Mehmed Şeref Bey aracılığıyla seslerini duyurmaya çalışmışlardır. Adakale Türk Halkı "*Bizi bütün muahedeler bıraktı. Biz daima Türk ve Müslüman kaldık. Bütün muharebelerde biz daima Türk hukukunu müdafaa ettik ve Türk'ün burada şanlı hatırasını yaşatan üç beş yüz Müslüman aileyiz. Binaenaleyh zaten bütçeye dahil idik. Esasen biz Türk Hükümeti'nin eczasındanız. Bizi de unutmayın"* mesajını vermişlerdir.

Bunun üzerine Edirne Mebusu Mehmed Şeref Bey 20 Haziran 1921 tarihinde Adakale'nin Dâhiliye bütçesine katılması için bir takrir vermiştir. Takrirde şu ifadeler yer almıştır *"Türk yaratılmış ve daima Türk kalmaya azmetmiş bir ufacık adamız vardır. Bütün muahedelerde ismi unutularak Tuna'nın coşkun sularına Türk tarihinin azametli varlığını terennümeden Adakale mümessilleri Adanın ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ni tanıdıkları cihetle orada mevcut bir müdür, üç jandarma, bir hâkim, üç muallim, iki muallime, bir imam, bir müezzinin Dâhiliye bütçesine ithal ve kabulüyle Türk'ün bu şerefli hatırasını yaşatmanızı teklif ve rica ederim*". Mesele mecliste ivedilikle görüşülmüş ve Muvazene-i Maliye Encümenine havale edilmiştir[68]. Ancak meselenin encümenlerden döndüğüne dair bir veri bulunmamaktadır.

Adanın bu tarihlerdeki nüfusu, tamamı Türk olmak üzere 150 aileden oluşan yaklaşık 700 kişi idi[69]. Adadaki Türkler geçimlerini tütün ekimi, Tuna Nehri'nde yaptıkları kayıkçılık, balıkçılık, vapurlarda kahvecilik, adayı ziyaret eden turistlere Türk tütünü ve hediyelik eşya satarak sağlamakta idiler[70].

2) Lozan Konferansı'nda Adakale Meselesi

Bilindiği gibi Lozan Anlaşması, Osmanlı İmparatorluğu'nu tasfiye ederek, ardından ulusal bir devletin kuruluşunu onaylayan bir anlaşmadır. Ancak bu kolay olmamıştır. Çünkü Lozan'da tartışılan meseleler birkaç yıl içerisinde ortaya çıkmış meseleler değildi. Nitekim Mustafa Kemal Atatürk'ün Büyük Nutku'nda ifade ettiği gibi "*Lozan sulh masasında söz konusu edilen sorunlar üç dört senelik yeni devreye ait ve sınırlı kalmıyordu. Yüzyıllık hesaplar gö-*

68 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, C 10, İçtima Senesi 2, 40. İçtima, (20.6.1337), s. 425-426.

69 Darkot, a.g.m., s.124; Hazarfen, a.g.m., s. 38-39.

70 Darkot, a.g.m., s.124; Hazarfen, a.g.m., s. 38-39.

rülüyordu. Bu kadar eski bu kadar karışık bu kadar mülevves (pis, mundar) hesapların içinden çıkmak, elbette, o kadar basit ve kolay olmayacaktı[71]''.

Nitekim Adakale meselesi de Mustafa Kemal'in ifade ettiği yüz yıllık meselelerden birisi idi. Uzun yıllar Türk yönetiminde kalan Adakale'nin statüsü 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra değişmiş, burada özel bir yönetim oluşmuş idi. Bu meyanda yüz yıllık sorunların çözüldüğü Lozan'da Adakale Meselesi de görüşülmüştür.

Çalışmamızı ilgilendiren Adakale daha önce de ifade edildiği gibi Berlin Anlaşması'nın hazırlanması sırasında unutulunca Türk yönetiminde kalmıştır. Fakat adanın Türk topraklarıyla bağlantısının kopmuş olması, Avusturya'nın işgaline uğraması adanın statüsü ile ilgili soru işaretlerini artırmıştır. Ancak Adakale halkı yaşanan sıkıntılara rağmen Türkiye ile bağlarını koparmamıştır.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında adaya Romanya'nın hâkim olmaya çalışması başlı başına bir sorun teşkil etmiştir. Savaş sırasında Adakale Romenler tarafından işgal edilmiş, bu işgal savaştan sonra daha da belirgin hale gelmiştir. Öte yandan bölgeye atanan yöneticilerin başına buyruk davranışları yönetimde zafiyet oluşturmuştur. Nitekim bu husus eski Adakale Müdürü Şerafettin Bey'in 20 Eylül 1920 tarihli raporunda ifade edilmiştir. Söz konusu raporda, Dâhiliye Nezareti tarafından adaya gönderilen müdürün Almanya'ya giderek burada ticaret yapmaya başladığı ve kendisinden haber alınamadığı bildirilmiştir. Bu nedenle ada halkı adaya yeni bir müdür atanmasını talep etmiştir[72]. Adanın mukadderatının ne olacağı soruları da bu dönemde ciddi şekilde sorgulanmaya başlamış, adanın geleceği ile ilgili belirsizlik halkın hoşnutsuzluğuna neden olmuştur. Söz konusu güçlüklere rağmen halk, Romenlere karşı mesafeli durmuş, adada Osmanlı himayesinin devam etmesini istemiştir[73].

Nitekim Lozan Konferansı'ndan hemen önce 14 Kasım 1922'de Adakale Müdür Vekili Osman Niyazi Efendi TBMM'ye bir telgraf çekerek Adakale memurlarının Büyük Millet Meclisi'ne olan saygılarını dile getirmiştir. Telgraf 9 Aralık'ta meclis genel kurulunda okunmuştur. Telgrafın içeriği şu şekildedir: *''Türklüğün harimi iffetine ayak atmak cüretini tecrübeye kalkışan deni düşmanı tard ve tenkil maksadı mübecceliyle zuhur ve inkişaf eden Mücahedei*

71 Kemal Atatürk, **Nutuk**, C II, 1920-1927, MEB. Yay., İstanbul, 1993, s. 701-702.
72 **BOA**, HR.HMŞ.İŞO., nr. 181/42, s. 2.
73 **BOA**, HR.HMŞ.İŞO., nr. 181/42, s. 2.

Milliyenin bidayetinden bu güne kadar yürekleri yalnız Misak-ı Millinin ümit ve temenni husuliyle çarpan Adakale memurini Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti İstanbul vilayetine merbut bir nahiyeye mensubolduklarını tebşir eden 15, 16, 17, 18 Rebiyülevvel 1341 ve 5,6,7,8 Teşrinisani 1338 ve 5/2, 8/3, 1874,24/5 numaralı tahriratı vilayetpenahileri üzerine kendilerine bugünü gösteren Cenabı Halika karşı zanubezemini şükür ve mahmedet oluyorken mazlum ve mağdur Türklükle beraber bütün Alemi islamın yüzünü güldüren bu inkılabı akdes önünde hürmetlerle eğilir ve mukaddes Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ne kemali sadakat ve ubudiyetle arzı biy'at eyler ol babda. 14 Teşrinisani 1338 Adakale Müdür Vekili Kadı Osman Niyazi[74] *".*

I. Lozan Konferansı'nın toplandığı sıralarda 27 Kasım 1922'de İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey, İsmet Paşa'ya bir telgraf göndererek, Adakale'nin Berlin Anlaşması ile Türkiye'ye bırakıldığını hatırlatmış tamamen Türk olan ada üzerindeki Türk egemenliğine zarar gelmemesi için çalışılmasını bildirmiştir. Keza gönderilen bu telgrafa ekli olarak 29 Kasım tarihli telgrafında Adakale hakkında Amasya Mebusu Ömer Lütfi ve arkadaşlarının Büyük Millet Meclisi'ne verdikleri önergeyi göndermiştir[75]. Ancak Lozan Konferansı'nın ilk döneminde Adakale meselesi gündeme gelmemiştir.

Öte yandan Lozan görüşmeleri sürecinde Adakale meselesi ile ilgili Meclis genel kurulunda da çeşitli görüşler paylaşılmıştır. Lozan Konferansı'ndaki barış teklifleri Meclis genel kurulunda müzakere edilirken Adakale meselesi gündeme gelmiştir. Bu meyanda 3 Mart 1923 tarihli Meclis gizli oturumunda İsmet Paşa hudut ve arazi meselelerini açıklamıştır. Anlaşmanın 16. maddesinde yer alan adalarla ilgili "hudut haricinde kalan yerlerdeki hukukumuzdan feragat edilmesi" prensibini meclis oturumunda sunmuş ve maddenin son şeklini hatırlatmıştır. Bu sırada Amasya Mebusu Ömer Lütfi Bey "*bu madde ile Adakale'yi yazdınız mı?... Bu madde ile onu bırakıyor musunuz?"* sorusunu yöneltmiştir. Bu soru üzerine İsmet Paşa "*bütün hukukumuzdan feragat…*" cevabını vermiştir[76].

TBMM'de Lozan Konferansı'ndaki sulh tekliflerinin görüşülmesine 5 Mart 1923'te de devam edilmiş, Adakale meselesi bu oturumlarda da günde-

74 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, C 25, İçtima Senesi 3, 153. İçtima, (9.12.1338), s. 278-279.

75 Sabahattin Özel, "Tuna'da Bir Türk Adası "Adakale", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, Yıl 1, S 1, 2002, s. 244. (227-250); Çavaş, a.g.m., s. 6.

76 **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, Devre 1, C 4, İçtima Senesi III, 3. İnikat, 3 Mart 1339(1923), s. 70.

me gelmiştir. İzmit mebusu Süleyman Sırrı Bey Berlin Anlaşması ile Türkiye'den kopan yerler için hudutların çizildiğini, ancak Adakale'nin Türk toprağı olarak kaldığını dolayısıyla bu topraktan feragat edilmemesi gerektiğini ifade etmiştir. Şayet Adakale gibi toprak parçalarından vazgeçilmek zorunda kalınır ise büyük devletlerin durumu göz önünde bulundurarak Türkiye'ye başka haklar vermesi gerektiğini savunmuştur[77].

6 Mart 1923 tarihli toplantıda Kütahya mebusu Cemil Bey, ikinci madde olan sınırlarla ilgili görüşünü bildirirken Türkiye'ye iade edilmesi gereken bazı hudutların büyük devletler tarafından alınmasını eleştirmiştir. Bu hususta bir soru yönelterek Misak-ı Milli hudutları dışında kalan Adakale'nin Türkiye'nin elinden alınacağına meclisin dikkatini çekmiştir. Cemil Bey, barış anlaşmasının imzalanmasından sonra da Adakale meselesinin olabileceğini ve buradaki hâkimiyet hakkımızın hakeme havale ettirilmek suretiyle ortaya çıkarılabileceğini savunmuştur. O, sulh projesi ile çizilen hudutlar haricinde kalan ancak Türk idaresini isteyen arazi halkının Türkiye halkından sayılması için bir madde konulması gerektiğini de ifade etmiştir [78].

II. Lozan Konferansı'nın yaklaştığı dönemde Adakale'de Romenlerin keyfi davranışları artmaya başlamıştır. Örneğin 9 Mart 1923'te Dâhiliye Nezareti'nden gelen emre göre Osmanlı İdaresinde bulunan Adakale Nahiye Müdüriyeti'nin güvenliğini tehdit eden durumlar olduğu haberler alınmış, bunun üzerine Dâhiliye Nezareti buradaki emniyet ve asayişi sağlamak için bölgeye bir onbaşı ve dört erden oluşan bir jandarma birliği göndermiştir. Ancak bir süre sonra Adakale'nin Romenler tarafından işgal edilmesi nedeniyle söz konusu jandarma birliğine saldırıldığı ve ellerinde mevcut bir sandık cephane, sekiz demir karyola, iki telefon makinesi, muhtelif mobilya, Adakale ahalisine ait olup askeri depoda muhafaza edilen av tüfekleri ve mavzerlerin müsadere edildiği haberi alınmıştır. Bu olay üzerine Türkiye silahların iadesini ve jandarmaların müşkül durumunun giderilmesini Romanya Hükümeti'nden talep etmiştir[79]. Ancak Romanya bu hadiseyi kabul etmemiştir. Nitekim 12 Mart 1923 tarihli olup Adnan Bey tarafından Hariciye Nezareti'ne gönderilen şifreli telgrafta, Adakale'deki Türk Jandarmaları ile Romanya memurları arasında herhangi bir olay olmadığı, jandarmaların silahlarının alınmadığı, dört

77 **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, Devre 1, C 4, İçtima Senesi III, 5. İnikat, 5 Mart 1339(1923), s. 114.

78 **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, Devre 1, C 4, İçtima senesi III, 6. İnikat, 6 Mart 1339(1923), s. 186-187.

79 **BOA**, HR.İM., nr. 71/79.

seneden bu ana kadar adada Türk Hükümeti idaresinin mevcut olmadığının Romanya Heyet-i Murahhasasından bildirildiği haber verilmektedir[80].

Bu sırada İstanbul Valisi tarafından TBMM Hükümeti İstanbul Siyasi Temsilcisi'ne gönderilen 21 Nisan 1923 tarihli yazıda müsadere edilen silahların iade edilmemiş olması nedeniyle valilik tarafından yeniden cephane gönderilmesi durumunda bunların da müsadere edilme ihtimali olduğu hatırlatılmıştır. Mevcut şartla altında jandarmaların zor durumda kalmaması için cephanenin iadesi hususunda gerekli girişimin yapılması talep edilmiştir[81].

Söz konusu yazıdan bir hafta sonra 27 Nisan 1923'te Türkiye Adnan Bey aracılığıyla Romanya Sefareti'ne sert bir nota vermiştir[82]. Romanya ile yaşanan bu gerginlik İngiliz basınına da yansımıştır. The Manchester Guardian Gazetesi; Ankara Hükümeti'nin Berlin Anlaşması ile Türkiye'ye bırakılmış olan Tuna'daki Adakale Adası'nda Türk memurlarına Romen Hükümeti tarafından gösterilen muameleye karşı sert bir protesto mesajı gönderdiği haberini vermiştir[83].

Bu tartışmaların ardından Lozan Konferansı'nın ikinci dönemi başlamış ve İsmet Paşa Lozan'a intikal etmek için yola çıkmıştı. İcra Vekilleri heyeti reisi Rauf Bey, 19 Nisan 1923'te Dersaadet Murahhaslığı Vekâletine İsmet Paşa'ya iletilmek üzere bir telgraf çekmiştir. Bu telgrafta Adakale Müdürü Firuz Bey'in memuriyet yerine hareket etmemesini bildirmiş ve Adakale'nin durumundan bahsetmiştir. Telgraf şu şekildedir;

"Atideki şifrenin İsmet Paşa Hazretlerine takdimi

Madde 1-Adakale hadisesi hakkında bu babdaki dosya tedkik edilerek yeniden Romanya Murahhaslığı nezdinde teşebbüsat icrası ve neticenin sûr'atle iş'arı ve o ana değin elyevm İstanbul'da bulunan Adakale Müdürü Firuz Bey'in mahal-i me'muriyetine hareket etmemesi lüzumunun mumailyhe tebliği.

Madde 2-Adakale'nin vaz'iyyeti elyevm şöyle muhakeme edilmelidir. Harb-i Umûmide Romanyalılarla münferid musâlaha akd ettiğimizden ada Romenler tarafından fi'len ve kâlen işgal edilmemiş idi. Münferid musâlahadan sonra aramızda resmen hâl-i harb hâsıl olmamıştır. Şu halde statüko devam ediyor demektir.

80 **BOA**, HR.İM., nr. 17/40.

81 **BOA**, HR.İM., nr. 71/79.

82 **BOA**, HR.İM., nr. 18/76.

83 "Turkish Island On The Danube", **The Manchester Guardian**, 16 April 1923, s. 6.

Madde 3-Bu mes'eleyi İsmet Paşa hazretlerine arz ve îzâh buyurmanızı rica ederim efendim[84]".

Hüseyin Rauf Bey 30 Nisan 1923'te de İsmet Paşa'ya bir telgraf çekerek Adakale'de memurlarla ilgili yaşanan sıkıntının sonucunu kendisine bildirmiştir. Rauf Bey, söz konusu telgrafta *"Adakale mes'elesi hakkında bugün Romanya sefiri ile görüştüm ve bir nota tevdi' ettim. Adakale ahalisinin bizim me'murları istemediğini cevâben söyledi ise de bunun vaki'olamayacağını ifade ettim. Me'murînimizin azîmeti için hükümetine telgrafla mürâcaat edeceğini söyledi. Bir iki güne kadar cevâba intizârediyorum"* demektedir[85]. Görüldüğü gibi TBMM Hükümeti Adakale'ye memur atamayı sürdürmüş, Rauf Bey Adakale'de Türk hâkimiyetinin devam ettiğini hatırlatmıştır.

Adakale meselesi, Lozan Konferansı'nın birinci döneminde gündeme gelmemiştir. Söz konusu mesele ilk kez 8 Mart 1923'te anlaşma tasarısında Türkiye tarafından istenilen değişiklikler kapsamında gündeme taşınmıştır. Konferansın ikinci döneminde Türk karşı tekliflerinde "Adakale Adacığı'nın Türkiye'nin egemenliği altında tutulması" istenmiştir. Bu meyanda 25 Nisan 1923 Çarşamba oturumunda hudutlar ve arazi meseleleri görüşülürken Adakale'nin Türkiye'ye verilmesi teklifini öngören 16. maddenin son fıkrası üzerinde müzakereler cereyan etmiştir[86]. Türk tarafı Meis ve Adakale'yi istemiştir. Meis Adası İtalyanlar için Adakale ise Romanya için oldukça önemli bir hususstu. Bu nedenle Lozan Konferansı'nda söz konusu iki ada için görüşmeler ve tartışmalar şiddetli oldu.

Oturum başkanlığını yapan İngiliz Heyeti Baştemsilcisi Sir Horace Rumbold, Türk karşı teklifleri arasında yer alan Adakale Adacığı'nın Türkiye'nin egemenliği altında tutulmasını öngören 16. maddenin son fıkrası ile ilgili görüşmeleri açmıştır. Rumbold, mutad olduğu üzere durumu fiili ve hukuksal açıdan aydınlatmak için bir not okumuştur. Bu notta, adanın Berlin Anlaşması'nda unutulduğuna dikkat çekmiştir. Ayrıca 1 Ağustos 1914 tarihinden itibaren bir "katma bildirimi" üzerine Macarlar tarafından işgal edildiğini ifade etmiştir. Rumbold adanın hukuki durumunu açıklarken, 17 Mayıs 1913 tarihli

84 **BOA**, HR.İM., nr. 71/79; Bilal Şimşir, **Lozan Telgrafları (Şubat-Ağustos 1923)**, C II, TTK Yay., Ankara 1994, s. 198; Çavaş, a.g.m., s. 7-8.

85 Şimşir, **a.g.e.**, C II, s. 244.

86 **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, Takım II, C I, Kitap I, Çev. Seha L.Meray, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara,1969, s. 18-19.

Londra Anlaşması'nın 2. maddesi gereğince Türkiye'nin, Midye-Enez sınırının batısında kalan topraklar üzerindeki bütün haklarını ve sıfatlarını Balkan devletlerine bıraktığını belirtmiştir. Ancak Londra Anlaşması'nın onaylanmaması üzerine bilahare Türkiye'nin bu anlaşmanın ifade edilen hükmünü Bulgaristan ile 16-29 Eylül 1913 tarihli İstanbul Anlaşması'nın 1. maddesiyle, Sırbistan ile imzaladığı 1-4 Mart 1913 tarihli İstanbul Anlaşması'nın 1. maddesiyle ve Yunanistan'a karşı 1-14 Kasım 1913 tarihli Atina Anlaşması'nın 15. maddesiyle doğruladığını ifade etmiştir[87]. Bu bilgileri dikkate alarak bir değerlendirme yapan Rumbold, Türkiye'nin Adakale üzerindeki bütün haklarını ve sıfatlarını olgusal ve hukuksal yönden 1 Ağustos 1914'te yitirmiş olduğu sonucuna varmıştır[88].

Anlaşılacağı üzere Rumbold adanın Türklere bırakılmasından yana değildir. Hatta O, fıkrayı okuduğunda hayretlere düştüğünü dile getirmiştir. Adanın Türkiye'ye verilmesinin pratikte dahi mümkün olamayacağını, adanın Berlin Anlaşması sırasında unutulduğunu, daha sonra burayı Macarların işgal ettiğini, Londra, İstanbul ve Atina konferanslarında Türk tarafının kendilerine teklif edilen hudutlar dışında kalan Avrupa toprakları üzerindeki hâkimiyetlerinden vazgeçtiklerini ısrarla hatırlatmıştır[89].

Rumbold'dan sonra söz alan Romanya Baştemsilcisi M. Diamandy, ilk olarak Adakale için konferansın önemli çalışmalarının kesintiye uğramasından üzüntü duyduğunu ifade etmiştir. Diamandy, Türk karşı teklifinde adanın Türk egemenliğinde kalması talebinin kendilerini şaşırttığını, Tuna üzerinde bulunan bir adanın Türkler tarafından istenmesine anlam veremediklerini belirtmiştir[90]. Diamandy konuşmasında, Romanya Hükümeti'nin bu meseleyi okurken öncelikle imla yanlışı zannettiğini, bilahare Türklerin meseleyi kapsamlı bir şekilde bilmediklerine kanaat getirdiklerini ifade etmiştir. O, açıklamasında Adakale'nin coğrafi ve fiziki yapısından bahsetmiş, bilahare tarihsel geçmişine değinmiştir. Bu meyanda adanın XVIII. yüzyıl boyunca Avusturya ile Türkiye arasında önemli bir rekabet alanı oluşturduğuna dikkat çekmiştir. O, Orşova'ya sahip olan gücün Adakale'ye de sahip olduğunu, 1877-1878 Savaşı'ndan sonra toplanan Berlin Kongresi'nde, Avrupa'nın bu kesiminin

87 **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, Takım II, C I, Kitap I, s. 19.

88 **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, Takım II, C I, Kitap I, s. 19.

89 Ali Naci Karacan, **Lozan Konferansı ve İsmet Paşa**, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay., Maarif Matbaası, İstanbul, 1943, s. 255.

90 **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, Takım II, C I, Kitap I, s. 19; Karacan, **a.g.e.**, s. 255-256.

hukuksal statüsünün değiştiğini, Osmanlı İmparatorluğu'nun Tuna'dan kesin olarak uzaklaştırıldığını ifade etmiş ve Adakale sorununun ise unutulduğunu belirtmiştir. Adakale meselesine değinilmemesinin bir unutkanlık sonucu olduğunu savunan Diamandy, şunları ifade etmiştir; "*belirtmek gerekir ki bu soruna yalnız anlaşmada değinilmemekle kalmamış, üstelik konferanstaki görüşmeler sırasında hiçbir temsilci, -Osmanlı temsilcisi bile- bu sorunu ortaya atmamıştır; oysa Osmanlı Temsilcisi, bu kongrede, başlıca ilgili durumundaydı"*[91]. O, adanın Avusturya ile Türkiye arasında daima bir mesele olarak kaldığına dikkat çekmiştir. Diamandy, adanın 1878'de bir Avusturya garnizonu tarafından işgal edildiğini, Berlin Anlaşması'ndan önce yapılan Reichstadt Anlaşması ile Bosna ve Hersek yönetiminin Avusturya'ya bırakıldığını, 1913'te ise adanın tamamen Macar yönetiminde kaldığını, Osmanlı Hükümeti'nin ise bu olanlar karşısında protestoda bulunmamasının dikkat çekici olduğunu dile getirmiştir. I. Dünya Savaşı sırasında silah bırakışmasına kadar Avusturya-Macaristan birliklerince işgal edilen Adakale'de Türk silahlı kuvvetinin görülmediğini savunmuştur. 1919 Paris Barış Konferansı'nda adanın ülkesel durumunun belirlendiğini[92], adanın Romanya'ya ait olduğunun tebliğ edildiğini belirtmiştir[93] O, bununla ilgili bir belge sunmuştur. Bu belge şu şekildedir;

"*Barış Konferansı Genel Sekreterlik"*

Paris, 4 Ağustos 1919

Sayın Başkan,

Geçen Temmuzun 20'nci günü, Ortak ve Müttefik Devletler Yüce Meclisi, Tuna üzerinde, Orsova yakınında bulunan Ada-kale adasını Romanya'ya vermeyi kararlaştırmışlardır. Aynı zamanda Sırp-Hırvat-Sloven Temsilci Heyetine de ileteceğim bu kararı, bilgisine sunmakla onur duyarım"[94].

Diamandy, Türk tarafının Adakale meselesini, konferansın ilk döneminde, Lozan'da yapılan ve ülkesel sınırlamalara ilişkin görüşmeler sırasında,

91 **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, Takım II, C I, Kitap I, s. 19-20; Karacan, **a.g.e.**, s. 255-256.

92 **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, Takım II, C I, Kitap I, s. 19; Karacan, **a.g.e.**, s. 255-256.

93 Karacan, **a.g.e.**, s. 255-256.

94 **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, Takım II, C I, Kitap I, s. 20-21.

genel oturumlarda, komisyonlarda, yarı resmi görüşmelerde dile getirmemesini eleştirmiştir. Hatta İsmet Paşa'nın Bükreş'ten geçişi sırasında Romanya Hükümeti'nin temsilcileriyle görüştüğünü, ancak bu temaslar sırasında Adakale'den bahsetmediğini dile getirmiştir. Adakale ile ilgili bu esinlenmenin yurda döndükten sonra olduğunu, Romanya'nın Türkiye'ye hemen karşılık vermediğini, çünkü o sırada Anayasa değişiklikleri yapmakta olduğunu hatırlatmıştır[95].

Öte yandan Romanya, Türk tarafının isteğinin devletler hukuku açısından bir temele dayanmakla beraber, uygulama açısından mümkün olmadığı görüşünü de dile getirmiştir. Zira Romanya'nın Tuna üzerindeki sınırı coğrafi şartlara göre tespit edildiğinden Adakale Adası sınırın kuzey kısmında kalmış ve bu sınır nehir üzerinden çizilmiştir. Bu durumda Türk Devleti'nin Romanya sınırını ihlal etmeden ada üzerinde egemenliğini kurmasının mümkün olmadığı savunulmuştur[96]. Diamandy, adanın Türkiye'ye ait olmasında ameli müşkülat bulunduğunu ifade ederken şunları dile getirmiştir; "*Biliyorsunuz ki bizim hududumuz Tuna'nın garp hudududur. Ada bu hududun şimalindedir. O halde bizim hududumuzu ihlal etmeden bu adayı nasıl alabilirsiniz? Sonra İsmet Paşa Bükreş'ten geçerek Ankara'ya avdet etti. Bükreş'te Hariciye Nazırımızla görüştü. Fakat adaya dair bir şey söylemedi. Doğrusu düşündük, bu hususta maksadı araştırdık, olsa olsa bu Türkiye'nin Avrupa'da bir müstemleke siyaseti takibine başlanması olabilir, dedik. Bununla beraber siz ada üzerindeki ihtirazı kaydınızı muhafaza edin, biz de adayı muhafaza edelim!"*[97].

Romanya Temsilcisi Diamandy, "Türkiye adaları ele geçirerek, Avrupa'da bir sömürge imparatorluğu kurmanın ilk adamlarını mı atıyor?" sorusunu yönelterek konferanstakileri etkilemeye çalışmıştır. Ayrıca O, Türk tarafının ortaya attığı iddiaların ilk tasarı hükümlerine yeni ve esaslı değişiklikler getirdiğini, Müttefik Devletlerce İsmet Paşa'ya 29 Mart tarihinde sunulan ve Lozan Konferansı'nın ikinci döneminin temel yasasını oluşturan mektubun şartlarına da aykırı olduğunu savunmuştur. Bütün bunların sonucunda Diamandy, Türkiye'nin Adakale üzerindeki egemenlik iddiasının Lozan görüşmelerine konu olamayacağını ve Türk tarafının bu talebinin reddinin gerekli olduğunu dile getirmiştir[98].

95 **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, Takım II, C I, Kitap I, s. 21.
96 **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, Takım II, C I, Kitap I, s. 22.
97 Karacan, **a.g.e.**, s. 256.
98 **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, Takım II, C I, Kitap I, s. 22.

Adakale ile ilgili Sırp görüşünü Yugoslavya Hükümeti Temsilcisi M. Yovanovitch dile getirmiştir. O, Rumbold'un açıklamasına ve Diamandy'nin Adakale'de Türk egemenliğini reddeden sözlerine tümüyle katıldığını ifade etmiştir. Buna ek olarak Türkiye'nin bu adadaki egemenliğini Birinci Dünya Savaşı'ndan önce yitirdiğini, bu sorunun Tuna üzerindeki sınırları henüz saptanmamış olan Romanya ile Sırp-Hırvat-Sloven devletini ilgilendirdiğini belirtmiştir. Keza, Türk sınırından bir hayli uzakta, başka bir devletin karasularında yer alan bir adacığa Türkiye'nin el atmak istemesinin şaşırtıcı olduğunu dile getirmiştir. Sırp-Hırvat-Sloven Temsilci Heyeti, Türk isteğini "yok ve öne sürülmemiş" saymıştır[99]. Yovanovitch ayrıca anlaşmanın 22. maddesine atıfta bulunarak Türklerin daha önce yapmış oldukları anlaşmalara riayet edeceklerine söz verdiklerini, daha evvelki anlaşmalarda bu adayı verdikleri halde bu meselenin tekrar gündeme getirilmesine anlam veremediklerini ifade etmiştir[100].

Romanya ve Yugoslavya temsilcilerinin ardından söz hakkı alan İsmet Paşa konuyla ilgili açıklamalarda bulunmuştur. İsmet Paşa, Adakale üzerinde Türk egemenliğinin her zaman tanınmış olduğuna vurgu yapmıştır. O, "*Ada-Kale'nin, Berlin Anlaşmasında unutulmuş olduğu söylenemez, bu ada, başka devletlere verilmemiş olduğuna göre, ada üzerinde Türk egemenliğinin olduğu gibi süregitmiş olması da doğaldır. Bu sorunu kesip atacak bir başka kanıt daha vardır; iki üç hafta önce, Ankara Hükümeti, adaya yeni bir Türk memuru göndermiştir; bunu yaparken de İstanbul'daki Romanya temsilcisiyle işbirliğinde bulunulmuştur. Her halde, Türkiye'nin emperyalizm gütmesi söz konusu değildir*" ifadesini kullanmıştır. İsmet Paşa Bükreş'te bulunduğu sırada bu konunun dile getirilmemesine dair Romanya temsilcisinin eleştirisine de yanıt vermiştir. O, bu açıklamada, görüşmelerde Adakale sorunu ortaya atılmamasının nedeninin bu meselenin Romanya ile Türkiye arasında var olan dostça ilişkileri bozabilecek nitelikte olmamasından kaynaklandığını belirtmiştir[101]. İsmet Paşa, son söz olarak "*Adanın ahalisi Türktür ve Türk hâkimiyetinde kalmak arzusundadır. Bu hususta hakkımızı muhafaza ediyorum*"[102] ifadesini kullanmıştır.

99 **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, Takım II, C I, Kitap I, s. 22-23.

100 Karacan, **a.g.e.**, s. 256.

101 **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, Takım II, C I, Kitap I, s. 23; Karacan, **a.g.e.**, s. 256.

102 Karacan, **a.g.e.**, s. 256.

M. Diamandy, İsmet Paşa tarafından ifade edilen bu görüşlere itiraz ederek, Romanya'nın İstanbul'daki temsilcisinin Adakale'ye gitmek üzere başvuran kişiye vize verdiğini kabul etmiştir. Ancak O, bu kimseye adaya değil yalnız Romanya'ya giriş ve burada oturma izninin verildiğini hatırlatmıştır. Bilahare kişinin Adakale'ye giderek kendisinin Ankara Hükümeti'nce gönderilen kadı olduğunu söylemesi üzerine Romanya makamlarının buna çok şaşırdığını ve görevlinin Ankara'ya dönmesi gerektiği kendisine bildirilmiştir. Diamandy, Romanya'nın adayı elinde tuttuğunu yinelemiştir.

Tarafların ortaya koyduğu görüşlerin ardından İngiliz temsilcisi Sir Horace Rumbold, Müttefik Devletlerin görüş birliği içerisinde Türk karşı teklifini reddettiklerini dile getirerek 19. maddenin son fıkrası üzerinde yapılacak tartışmayı açmıştır. İsmet Paşa bu maddeyle ilgili çekincesini bildirmiştir. Türk Heyeti bu maddeye, seçme hakkına ilişkin bir paragraf eklenmesini teklif etmiştir. İngiliz Heyeti bu isteğe soğuk bakmamış, belli ölçülerde yerine getirilebileceğini belirtmiştir. Bunun üzerine İngiliz Heyeti bu hususta yazı komitesine sunulmak üzere Türk Temsilci Heyeti'ne bir madde tasarısı vermeyi düşünmüştür[103].

Anlaşıldığı üzere İsmet Paşa Adakale için ısrarcı olmuştur. Esasen bununla ilgili hukuki dayanak noktaları da mevcut idi. Ancak Türkiye'nin Adakale ile toprak bağının kalmaması, daha önceki anlaşmalara dayanılarak ilhak edilmesi, konferansın birinci döneminde meselenin görüşülmemesi egemenlik iddiasını zorlaştırmıştır. Nitekim İsmet Paşa Adakale meselesinin görüşüldüğü oturumdan sonra Vekiller Heyeti Başkanlığına çektiği telgrafta Adakale hususunda Türk tarafının isteklerinin reddedildiğini bildirmiştir[104].

Öyle anlaşılıyor ki, İsmet Paşa Türkiye'nin Adakale'yi gözden çıkarması gerektiğini anlamıştı. Bu noktada Ankara'nın onayını almasının ardından Adakale'yi pazarlık kozu olarak kullanmaya karar vermiştir. Nitekim Selahi Sonyel'e göre oturumların ardından İsmet Paşa 28 Mayıs'ta İtilaf Devletlerinin delegeleriyle yaptığı özel görüşmede Trakya sınırının Meriç ırmağının ortasından başlaması ve Ege Denizi'ndeki Tavşan Adaları'nın Türkiye'ye verilmesine karşılık Adakale ve Meis'le ilgili Türk isteklerinden vazgeçebileceklerini bildirmiştir[105].

---

103 **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, Takım II, C I, Kitap I, s. 23-24; Karacan, **a.g.e.**, s. 256.

104 Şimşir, **a.g.e.**, C II, s. 218; Özel, a.g.m., s. 248.

105 Salahi R. Sonyel, **Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı**, C III, TTK Yay., Ankara, 2008, s. 1989.

Öte yandan, İsmet Paşa hatıratında Adakale Meselesi ile ilgili olarak İstanbul Hükümeti eski vezirlerinden Mustafa Reşit Paşa'nın kendisini Lozan görüşmeleri sırasında ziyaret ettiğini bildirmektedir. Bu ziyareti sırasında eski vezirin konferansla ilgili fikirlerini belirttiğini, bu vesile ile Adakale ile ilgili teferruatlı bilgiler verdiğini ifade etmektedir. Eski vezirin verdiği bilgilere göre Adakale'nin Berlin Anlaşması'nda unutulmasının ardından birçok güçlük ortaya çıkmıştır. Zira ada coğrafi konum itibarıyla Türk idaresinde kalmaya müsait değildir. Mustafa Reşit Paşa, Adakale meselesinden dolayı konferansın kesintiye uğramasının doğru olmayacağı düşüncesini ifade etmiştir[106].

Görüşmenin devamını İsmet Paşa hatıratında şu şekilde anlatmıştır. "*Kendisine konferansın inkıtaını nereden çıkardınız, belki ikna edip alacağım dedim. O da bunun imkânı yok, çok ısrar ediyorsunuz, diyordu. Böyle bir vaziyette sulh müzakerelerinin kesilmesi ihtimali onu endişeye sevketmiş ve ikaz etmeyi vazife saymıştır… Demek istiyordu ki, konferansın birinci safhasında arazi talepleri meyanında bunun söylenmediğini, şimdi ilk defa ortaya atıldığını ileri sürerler ve cevap verirlerken, beni güç durumda bırakırlar. Adakale meselesinden ikinci konferansta bahsedişim, onun da dikkatini celbetmiş ve benim bununla uğraşmamı doğru bulmamıştı. Adakale üzerinde hak iddia ederken, müdafaa tarzımın, bu sebeple konferansı inkıtaa sevk edecek bir manzara ve kanaat uyandırdığını belirtmektedir. Adakale münakaşalarının İstanbul Hükümeti'nin eski Londra mümessilinin üzerinde bile böyle ciddi bir tesir yapmış olduğunu gördüm*[107]*"*.

Lozan Barış Konferansı'nın 4 Haziran 1923 günlü Sir Horace Rumbold'un başkanlığında gerçekleşen toplantısı sırasında Adakale'nin kaderi belirlenmiş oldu. Bu toplantıda Rumbold, Türk Temsilci Heyeti'nin Adakale'ye ilişkin değişiklik teklifini geri almak eğiliminde olduğunu sanmaktadır. İsmet Paşa ise bu hususta Romanya temsilcileri ile anlaşabileceği umudunu taşıdığını söylemiştir. Rumbold, bir özel toplantıda İsmet Paşa'nın değişiklik teklifini geri çekmeyi kabul ettiği izlenimini almış idi. General Pelle ve M. Montagna'da aynı izlemi almışlardır. İsmet Paşa, bu konuda hiçbir yüküm altına girmemiş olduğunu, konferansa çağıran temsilci heyetleri başkanlarının, bu konuda edinmiş oldukları izlenimin ancak üzüntü verici bir yanlış anlamadan

106 İsmet İnönü, **İsmet İnönü'nün Hatıraları Büyük Zaferden Sonra Mudanya Mütarekesi ve Lozan Antlaşması II**, Cumhuriyet Yay., İstanbul, 1998, s. 21-23.

107 İnönü, **a.g.e.**, s. 23-24.

doğmuş olabileceğini ifade etmiştir. Bununla birlikte Türk Temsilci Heyeti, barışın kurulabilmesi olanağını sağlamak üzere, bir fedakârlıkta bulunmağı ve Adakale Adası'na ilişkin çekincesini geri almayı kabul etmiştir[108].

Görüşmeler neticesinde Adakale meselesi Lozan Anlaşması ile tam bir çözüme ulaşmış, adanın siyasi ve hukuki statüsündeki belirsizlik ortadan kaldırılmıştır. Bu meyanda Lozan Anlaşması'nın 16. maddesi Türkiye'nin ada üzerindeki egemenliğine son vermiştir. Bu madde şu şekildedir; *Türkiye işbu Anlaşmada belirtilen sınırlar dışında bulunan topraklar üzerindeki ya da bu topraklara ilişkin olarak, her türlü haklarıyla sıfatlarından ve egemenliği işbu anlaşmada tanınmış adalardan başka bütün öteki adalar üzerindeki her türlü haklardan ve sıfatlardan vazgeçmiş olduğunu bildirir; bu toprakların ve adaların geleceği(kaderi) ilgililerce düzenlenmiştir ya da düzenlenecektir. İş bu maddenin hükümleri, Türkiye ile sınırdaş olan ülkeler arasında komşuluk durumları yüzünden kararlaştırılmış ya da kararlaştırılacak olan özel hükümlere halel vermez"*[109]. 1923'te Adakale'nin son müdürü Firuz Bey olmuştur[110]

Görüldüğü gibi Lozan'da masaya yatırılan Adakale meselesi ile ilgili görüşmelerde Türkiye yalnız kalmıştır. Lozan Konferansı ile adanın siyasi durumunun ne olacağı hususu tartışılmış ve adanın Romanya'ya ilhakına karar verilmiştir. Türk tarafının Adakale ile ilgili taleplerinden vazgeçmesinin haklı gerekçeleri bulunmakta idi. Zira 1878 yılından itibaren adanın Türk toprakları ile sınırı ve bağlantısı kalmamıştı. Bunun yanında Avusturya-Macaristan Devleti'nin işgaline uğramış bu devletin ada üzerindeki keyfiyeti engellenememiş idi. Keza ada merkeze uzak olduğu için idari anlamda sıkıntılar yaşamış, ia-

108 **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, Takım II, C I, Kitap I, Konferansın İkinci Dönemine İlişkin Tutanaklar İle Belgeler (23 Nisan ve 24 Temmuz 1923), Çev. Seha L. Meray, II. Baskı, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2001, s. 152-153.

109 *Muahedede musarrah hudutlar haricinde kain bilcümle arazi üzerinde ve bu araziye müteallik ve kezalik işbu muahede ile üzerlerinde kendi hakkı hakimiyeti tanınmış olan adalardan gayrı cezireler üzerinde –ki bu arazi ve cezirelerin mukadderatı alakadarlar tarafından tayin edilmiş veya edilecektir –her ne mahiyette olursa olsun haiz olduğu bilcümle hukuk ve müstenidatından feragat ettiğini beyan eyler. İşbu maddenin ahkâmı mücaveret münasebetiyle Türkiye ile hemhudut memleketler arasında takarrür etmiş veya edecek olan ahkâmı hususiyeyi ihlal etmez*". Bkz. **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, Takım II, C II, Konferansta İmzalanan Senetler (30 Ocak ve 24 Temmuz 1923), Çev. Seha L.Meray, II. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 6-7; **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre II, C 1, İçtima Senesi 1, 7. İçtima (21.8.1339), s. 115.

110 **BOA**, HR.İM., nr. 77/28.

şesinin sağlanması ve yazışmaların uzun sürmesi birçok sorunu beraberinde getirmiştir. Türkiye'nin Lozan Konferansı'nda Adakale hususunda elini zayıflatan en önemli hususlardan birisi de meselenin Birinci Lozan Konferansı'nda gündeme getirilmeyişi olmuştur.

Öte yandan, Adakale meselesi, TBMM genel kurulundaki bazı tartışmalar sırasında da gündeme gelmiştir. Bazı milletvekilleri 16. maddeye itiraz etmişlerdir. Adakale için yapılan bu maddenin Ankara İtilafnamesi'ne zarar verdiği üzerinde durmuşlardır. Örneğin 21 Ağustos 1923 tarihli meclis oturumunda Mersin Mebusu Niyazi Bey, bu görüşü savunanlardandır. O, 16. maddede yer alan "haklardan feragat" hususunun esasen Ankara İtilafnamesi'ndeki şartları zayıflattığına değinmiş, Hatay'la ilgili olarak Türk tarafının haklarının olduğunu dile getirmiştir[111].

Yine 18 Ekim 1923'te gerçekleşen Meclis genel kurulunda "Mübadele ve İmar Müdüriyeti Umumiyesi Teşkilat Kanunu" müzakere edilirken Tunalı Hilmi Bey, mübadele için alınacak tedbirlerin görüşülmesi esnasında Adakale meselesini dile getirmiştir. O, Türkiye'nin insana ihtiyaç duyduğunu, Tuna'da ve Adakale'deki yüz küsur Türk ailesinin gelmesi gerektiğini ifade etmiştir. Tunalı Hilmi Bey, bunların "Anadolu'nun Tuna'sı olan Sakarya kıyısında" ya da başka bir adada bir Anadolu köyü kurmasını istemiştir[112].

3) Lozan Anlaşması Sonrasında Adakale

Lozan Anlaşması ile Adakale'nin Romanya'ya verilmesi adanın kesin statüsünü belirlemiş oldu. Bu tarihlerde adada yaklaşık yüz elli Türk ailesi ve bine yakın Türk bulunmakta idi[113]. 1934 yılında Tuna'dan batıya doğru gezi yapan ve bu gezi yazılarını gazetede yayınlayan Cumhuriyet gazetesi yazarı İsmail Habip Bey adada yaklaşık iki yüz ev ve yaklaşık bin Türk nüfusu olduğunu bildirmiştir[114].

Adanın yeni statüsü bazı değişiklikleri zorunlu kıldı. Romen Devleti burada sınır muhafız karakolu ve başında bir teğmenle temsil edildi. Ayrıca Romen

111 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre II, C 1, İçtima Senesi 1, 7. İçtima (21.8.1339), s. 231.

112 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre II, C 2, İçtima Senesi 1, 35. İçtima(13 Teşrinievvel 1339), s. 627-628

113 "Muahedelerde Daima Unutulan Ada", **Cumhuriyet**, 29 Kânunuevvel 1933/29 Aralık 1933, 10. Sene, Nr. 3467, s. 5.

114 İsmail Habip, "Tuna Kıyılarında Adakale'den Geçerken", **Cumhuriyet**, 1 Eylül 1934, 11. Sene, Nr. 3708, 1 Eylül 1934, 11. Sene, Nr. 3708, s. 5.

Hükümeti'ne bağlı bir naip, Türk okulunda bir Türkçe öğretmeni, bir imam ve bir müezzin bulunuyordu[115]. 1931 yılında Kral Karol, Adakalelilere bazı imtiyazlar verdi. Bunlar adada gümrüksüz mal satılması imtiyazı, askerlikten ve vergiden muafiyeti, Tuna vapurlarında kahvecilik tekeli idi. Esasen ada halkı Osmanlı yönetiminde iken de bu imtiyazlara sahip olmuştu, ancak Birinci Dünya Savaşı sırasında bu haklarını kullanamamışlardır[116].

Öte yandan adanın Romanya'ya bırakılmasından sonra adanın ekonomisinde de bazı değişiklikler yaşanmıştır. Zamanla adadaki nehir trafiği artmış, kayıklar ve düzenli vapur seferleri ve motorlu tekneler yaygınlaşmıştır. Kaçakçılık Romen sınır muhafızlarının teşviki ve halkın ilgisiyle gelişmiştir. Orşova'ya gelen turistler için Adakale oldukça çekici bir yer olmuştur[117]. 1930'lu yıllarda Adadaki Türklerin önemli geçim kaynakları hamallık ve balıkçılık idi[118]. Ayrıca belirtildiği üzere vapurlarda alaturka kahve satma ayrıcalığı Adakalelilere verilmiştir[119]. Daha ziyade balıkçılıkla uğraşan ada halkı zamanla ekonomik sıkıntıya düşmüştür. Bilahare adada ufak bir sigara ve trikotaj fabrikası kurulmuştur. Bu fabrikalarda genellikle eşler birlikte çalışarak aylık 600-700 ley maaşla geçimlerini sağmaya çalışmışlardır[120]**.**

İkinci Dünya Savaşı'nın yaklaşması adayı olumsuz etkilemiştir. Adakale Türkleri bu yıllarda Türkiye'ye dönmek için talepte bulunmuşlardır. Örneğin 29 Eylül 1937 tarihli Cumhuriyet gazetesinde bu husus dile getirilmiştir. Gazetedeki habere göre Romanya Adakale'sinde yaşayan halk daha evvel Türkiye'ye gelmek için girişimlerde bulunmuştur. Ancak yanıt alamayınca meseleyi araştırmak için gazeteye mektup yazmışlardır. Bu mektupta, "*600 nüfustan ibaret Türk kütlesi ana vatana hicret etmek için 1936 yılında usul üzere Sıhhiye ve İçtimai Muavenet Vekâletine müracaat ettik, netice-i müracaatımızı Bükreş elçiliğimize sorduk, Vekâletten cevap alınca size bildireceğiz dediler. Fakat şimdiye kadar hiç ses sada çıkmadı ve hepimiz inkisari hayale uğradık.*

Müracaatımızın sükutla mukabele görmüş olması burada müessis Müslüman Anonim Şirketi'nin başında bulunanların teşebbüs ve icraatına hamledi-

115 Popescu-Judetz, **a.g.e.**, s. 29-30.

116 Çetiner, "Şu Bizim Rumeli…", s. 5.

117 Popescu-Judetz, **a.g.e.**, s. 30.

118 "Hem Nalına Hem Mıhına, Viva Atatürk!", **Cumhuriyet**, 29 Temmuz 1937, 14. Yıl, S. 4745, s. 3.

119 İsmail Habip, a.g.m., s. 5.

120 Çetiner, "Şu Bizim Rumeli…", s. 5.

yoruz. Çünkü 929-930 seneleri zarfındaki ana yurda göç etmek teşebbüsümüzü de akamete uğratan bunlardır.

Halkımız garsonluk, vapur hizmetleri ve balıkçılık yaparlar ve tamamile müfit birer unsur olabilecek tiptedirler. Tam hicret zamanıdır. Civarımız Türklerinin mazhar oldukları hicret işine bizlerin de katıştırılmamızı ve bu işin Tuna'nın senelik ve mutad su baskınına uğratılmadan yapılmasını yalvarırız[121]" denilmektedir. Ancak Adakale halkının bu girişimleri sonuçsuz kalmıştır.

İkinci Dünya Savaşı yılları adanın kaderini değiştirmiştir. Tuna Nehri üzerindeki seferler Alman denetimi altına girmiştir. O yıllarda ada adeta gizli kalmış, dış dünya ile ilişkisi kesilmiştir. Ancak Almanya'nın Müttefiklere yenilmesi Balkanlarda birçok değişime neden olmuş, Kızıl Ordu Doğu Avrupa'yı ele geçirmiş, Sovyetler işgal edilen ülkelerde hâkimiyet kurmuştur. Romanya, Sovyetlerin önderliğindeki Doğu bloğuna bağımlı hale gelmiştir. Yugoslavya'nın Sovyet bloğundan kopup bağımsızlığını ilan etmesi Romanya ve Yugoslavya'nın ilişkilerinde gerginlik yaratmıştır. Bunun sonucunda Romanya'nın Banat bölgesinde bulunan Sırplar Yugoslavya'ya göçe zorlanmıştır. Sonraki on yıl içerisinde Romanya Adakale'yi ziyaretçilere kapalı ilan etmiştir[122]. Yaşanan siyasi çalkantılar sebebiyle Adakale zor durumda kalmıştır. Nitekim bu süreçte adalılara tanınan bazı imtiyazlardan vazgeçilmiş, 1938'de adalılar için orduya hizmet mecburi hale getirilmiştir[123].

Öyle anlaşılıyor ki Adakale Romanya'ya geçtikten sonra da tam anlamıyla sahiplenilmemiş, İkinci Dünya Savaşı'nın olumsuz koşulları da adanın yalnızlığını artırmıştır. Nitekim adanın bu durumu Türk basınına da yansımıştır. Cumhuriyet gazetesinde adanın sahipsizliğine vurgu yapılarak adaya giden gıda maddelerinin azlığına dikkat çekmiştir. Adakale'de yaşanan sel baskınları nedeniyle binaların sık sık onarımına ihtiyaç duyulduğu ancak Romanya Hükümeti'nin onarım için yeterli tahsisat ayırmadığı bilgisine yer verilmiştir. Bunların yanında adaya herhangi bir saldırı durumunda ada halkının kendisini savunacak kuvvetten yoksun olduğu ifade edilmiştir. Nitekim adanın son dönemlerde yaşadığı en büyük sorunun bu hususta olduğuna dikkat çekilmiş, Romanya üzerinden gelen Rus askeri kuvvetlerinin adanın sevk ve idare açısından stratejik önemini kavrayarak buraya bir Rus garnizonu yerleştirdikleri

121 "Halk Sütunu, Adakale Türklerinin Dileği", **Cumhuriyet**, 29 Eylül 1937, 14. Yıl, S 4806, s. 8.

122 Popescu-Judetz, **a.g.e.**, s. 30.

123 Popescu-Judetz, **a.g.e.**, s. 29-30.

bildirilmiştir. Habere göre, Rus askerler bağlar ve bahçeleri tahrip etmişler, eşyaları yağmalamışlar, erkekleri imha etmişler ve kadın ve kızları zor durumda bırakmışlardır[124].

Adakale Türkleri bu durum karşısında aciz kalmıştır. Rus askerlerine karşı güvenliklerini korumak için bazı girişimlerde bulunmuşlardır. Romanya Hükümeti sorunun halledilmesi için yeterli çaba göstermemiştir. Bunun üzerine ada halkı Berlin Muahedesi'ni imza eden devletlere başvurmuştur. Ancak bu girişimden bir sonuç alınamamıştır. Bilahare Birleşmiş Milletler Teşkilatı'na başvurmuşlar ancak buradan da kendilerine dönüş olmamıştır. Girişimlerden sonuç alamayan Adakale Türkleri umutsuzluğa düşmüşler ve "*korunmanız ve intikamınızın alınması artık Allah'a kaldı"* sözleriyle kaderlerine razı olmak durumunda kalmışlardır[125].

Adakale halkının yaşamış olduğu bu sıkıntılar Türk basınında üzüntüyle karşılanmış ve adanın kaybedilmesi eleştirilmiştir. Nitekim İsmail Habib Sevük, Cumhuriyet'te kaleme aldığı yazıda Adakale'nin Lozan'daki statüsünü eleştirmiştir. Sevük bu konuda şunları ifade etmiştir "*Büyük Harpten sonra sanki o kırk yıllık yanlışı düzelttiler. Hiçbir düzeltme bundan yanlış olamaz. Kırk yılın bir ucunda mukaddes bir unutma, diğer ucunda mel'un bir düzeltme. Cihan Harbinden iki misli büyüyerek çıkan şişman Romanya'ya üç harmanlık ada ne verdi? O dünya savaşında coğrafyasının yarısı giden biz. Arap kıtalarından çok, o adacığa yandık. Onların kazancı hiç, bizim kaybımız derin. Türkte kalmayan Tuna, Tuna'da kalan o ada ile bize bağlıydı. Etten ve kandan bir bağ. Sızımızda kesilen bir damar acılığı var"*[126].

Adakale Adası ile ilgili duygusal yazılar basında peydepey yayınlanmıştır. Örneğin İsmail Habib Sevük, Adakaleliler için "Gurbette Millet" tabirini kullanmıştır[127]. Yine O, adayı yârinden ayrı düşen bir kişiye benzetmiş, *"Yârinden ayrı düşen ada bayraksız vatan parçası. Ne yapalım artık adın bayrağındır. İki yüz evdeki bin Türk, hala aralarında bir yabancı yok; biri binken bini bir gibi; lakin gurbette millet. Hafızalarımız bu adayı Tuna gibi kucaklasın. Burası orasıdır. Ağyar unuttuğunu hatırladı, yar unutacak mı? Nisyan ki*

124 A.H.R., "Dünyada Neler Oluyor, Adakale Faciaları", **Cumhuriyet**, 30 Ocak 1948, 24. Yıl, S 8426, s. 2.

125 A.H.R., "Dünyada Neler Oluyor…", s. 2.

126 İsmail Habip, a.g.m., s. 1, 5.

127 İsmail Habip, a.g.m., s. 1, 5.

makberlerin en sefilidir"![128] şeklinde açıklamalarda bulunmuştur. Hatta adayla ilgili bir şiiri okuyucularıyla paylaşmıştır. Şiirde şu satırlar yer almaktadır;

Şu adadan gelip geçtim

Acı tatlı suyun içtim

Ben yârimden ayrı düştüm

Selamet kal şirin ada[129]

Adakale, Türk kültürünün uzun yıllar boyunca yaşadığı bir coğrafya olmuştur. Burada bulunan Türkler dillerini, gelenek ve göreneklerini yıllar boyunca korumuşlardır. Bu nedenle Adakale zengin Türk kültürünün örnekleri ile dolu olmuştur. Bunlardan birisi de Adakale masallarıdır. Macar bilim adamı Dr. Kunos, Adakale Türklerinden dinlenerek topladığı 19 masalı yayınlamıştır. Bu araştırma 1946'da Necmi Seren tarafından Macarcadan tercüme edilmiş, Ahmed Halid Kitabevi tarafından basılmıştır[130].

Görüldüğü gibi Adakale'nin Romanya'ya verilmesinin ardından Türkiye'ye dönüş fikirleri tartışılmaya başlanmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın ağır koşulları adada yapılan ticareti engellemiş, tarım yapılmaması halkı zor durumda bırakmıştır. Savaş koşulları nedeniyle ada halkına tanınan imtiyazların kaldırılması da sıkıntıları artırmıştır. Adanın kaderi daha sonraki yıllarda değişmiş, Demirkapı sahasında yapılacak olan baraj asırlarca Türk yaşayan Adakale'yi dünya haritasından silecektir[131].

4) Adakale'nin Sular Altında Kalışı

1960'lı yıllara gelindiğinde Adakale Türk kimliğinden fazla bir şey kaybetmemiş idi. Türklerin yaşadığı Adakale'de yaklaşık yüz ev vardı ve toplam nüfus 500 kadardı. Burada yaşayan Türkler ekseriyetle birbirlerine akraba idiler. Evlenmeler kendi aralarında olmuş, başka milletlerle evlenmeler gerçekleşmediği için akrabalık bağları kuvvetlenmiştir. Bu durumun sonucu olarak dillerinden dinlerinden ve adetlerinden hiçbir şey kaybetmemişlerdir. Adanın

128 İsmail Habip, a.g.m., s. 1, 5.

129 İsmail Habip, a.g.m., s. 1, 5.

130 "Adakale Türk Masalları", **Cumhuriyet**, 22 Ağustos 1946, 23. Yıl, S 7909, s. 1; "Adakale Türk Masalları", **Cumhuriyet**, 23 Ağustos 1946, 23. Yıl, S 7910, s. 1. Bu masal kitabının 27 Ağustos, 3 Eylül ve 4 Eylül 1946 tarihlerinde de tanıtımının yapıldığı görülmektedir. Ayrıca bkz. Hazarfen, a.g.m., s. 39; Alptekin, a.g.m., s. 341.

131 "Tarihten Bir Yaprak Unutulan Ada", **Milliyet**, 4 Aralık 1963, s. 3.

küçük olması sosyal bağları geliştirmiş, herkesin birbirini tanıdığı, komşuluk bağlarının sıkı olduğu bir ortam söz konusu olmuştur[132]. Öte yandan ada halkı birtakım zorluklarla da baş etmek zorunda kalmıştır. Adakale Türklerinin 1960'lardaki en önemli sorunu eğitim idi. Adada dört sınıflı bir ilkokul dışında eğitim kurumu bulunmuyordu. Ancak bu okula da öğretmen bulmak zordu. Türk yönetiminde oldukları dönemde Türkiye'den öğretmen gönderilirken, Romanya yönetimine geçtikten sonra adaya yeterli sayıda öğretmen verilmemiştir. Çocuklarını okutmak isteyenler şehre göndermek zorunda idiler. Bu durum ada halkını ekonomik olarak sıkıntıya sokmuştur[133].

Adakaleli Türkler, Türkiye ile olan bağlarını da sıcak tutmuşlardır. İstanbul'dan ve Türkiye'nin diğer bölgelerinden gelen haberlere duyarlılık göstermişler, spor müsabakaları dolayısıyla Romanya'ya gelen Türk kafilelere büyük ilgi göstermişlerdir. Örneğin 1963'te Milliyet gazetesinde çıkan bir haberde Fenerbahçe-Petrojdi maçını seyretmek için Romanya'da bulunan Türklerin Ploeştiye akın ettiklerini, Adakale kasabasında oturan Türklerin İstanbul'da oynanan lig maçlarını radyodan dinlediklerini ve çocuklarına Birol, Suat, Şenol, Metin ve diğer futbolcuların isimlerini verdikleri ifade edilmiştir[134].

Adakale Türkleri mevcut sorunlarla boğuşurken 1963 yılında Adakale'nin sular altında kalacağı söylentileri ortaya çıkmıştır. Nitekim Adakale'nin geleceğinin ne olacağı Türk basında tartışılmaya başlamıştır. Hatta ada ile ilgili gezi yazıları yazılarak Türk kamuoyu bu konuda bilinçlendirilmiştir.

Örneğin Milliyet bu konuda şunları yazmıştır "*Adakale için Demirkapı barajının suları silip götürme tehlikesi arzetmemiş olsaydı Adakalelilerin orada kalmalarını gönül isterdi, fakat tarih boyunca Türk zaferlerini tatlı mırıltılarla terennüm eden Tuna'nın kucağındaki son Türk toprağına karşı yaptığı ihaneti de biz unutmayacağız. Adakale Tuna'dan silinse de tarihimizden silinmeyecektir. Bunu da Adakalelilere göstereceğimiz şefkatle ispat edeceğiz"*[135].

Yine Cumhuriyet gazetesi yazarı Yılmaz Çetiner, Romanya gezisinden izlenimlerini aktarırken Adakale'ye geniş bir yer vermiştir. Adakale ve sakinleri ilgili gezi yazıları kaleme alarak Adakale meselesini gündemde tutmayı başarmıştır. Yazar kaleme aldığı yazısında Adakale'den Tuna'nın ortasında asırlardır Türklerin yaşadığı bir küçük ada olarak bahsetmiştir. *"İki sahilin birbi-*

132 Çetiner, "Şu Bizim Rumeli…", s. 5; Önder, a.g.m., s. 428.

133 Çetiner, "Şu Bizim Rumeli…", s. 5.

134 "Türkler Ploeşti'ye Akın Ediyor", **Milliyet**, 16 Ekim 1963, s. 7.

135 "Tarihten Bir Yaprak Unutulan Ada", **Milliyet**, 4 Aralık 1963, s. 3.

rinden en fazla uzaklaştığı yerde geniş bir havuz meydana gelmişti… Ve tam ortada suya çizilmiş duygulu bir tabloyu andıran adacık… Meşhur Adakale görünüyordu… Nazlı hassas bir silüetti bu! Hepsi aynı hizada büyüyen ağaçların arasından, ince yapılı beyaz bir minare. Tuna boylarının bugün belki son Türk hatırası olarak yükseliyor. Bu güzel tabloya ayrı bir ihtişam katıyordu… Bütün nazlılığına bütün narinliğine ve hassasiyetine rağmen ne büyük kudrete sahip ki, Adakale asırlardır "Alman Dağından gürül gürül akıp gelen önünde hiçbir gücün duramadığı Tuna'ya hem de meydanın en geniş olduğu yerde tek bir kırıntısını kaptırmadan karşı koyuyordu".

Yazar Adakale'de yaşayan Türklerden de övgüyle bahsetmiştir. "*Adakale böyle de Adakaleli Türk başka mı? Her ikisinin kaderi beraber örülmüştü sanki! Birincisi Tuna'nın hiddetine Tuna'nın yanından akıp geçen şiddetine karşı koyarken… İkincisi dört tarafını kuşatan üç devletin, hatta haçlıların bitip tükenmeyen saldırılarına, tazyiklerine göğüs germişti! Tıpkı Tuna'ya kırıntısını kaptırmayan Adakale gibi, Adakaleli de varlığını ve şahsiyetini asırlardır koruyarak*"[136].

Öte yandan Yılmaz Çetiner, Adakale ve Adakale Türklerinin asırlardır kimliklerini kaybetmeden kalabilmelerine şaşırmıştır. Gezi sırasında izlenimlerini aktaran yazar, Adakalelilerin çok candan ve misafirperver olduklarını, hele misafir İstanbul'dan Türkiye'den olunca artık oturacak yer, ikram edecek nesne bulamadıklarını dile getirmiştir. Adakale'nin minyatür bir kasaba görünümünde olduğunu, adanın sağında ve solunda Romanya Komünist Partisi'nin dövizlerinin görüldüğünü, bütün yazıların Romence olmasına rağmen, etrafında tatlı bir Türkçe'nin konuşulduğunu ifade etmiştir. Adanın Romanya hudutları içinde 1800 metre uzunluğunda ve 400 metre eninde küçük bir köy olduğunu, XV. asırda Rumeli fütuhatı sırasında Türklerin buraya girdiğini ve burada kale inşa ettiklerini belirtmiştir. Daha sonraki savaşlarda harap olan kalenin 1716'da Avusturyalılar tarafından inşa edildiğini ve üs olarak kullanıldığını hatırlatmıştır. 1739'da Belgrat Anlaşması imzalanınca Adakale tekrar Osmanlıların eline geçmiştir. Bu dönemde kale etrafına Anadolu'dan ve Rumeli'nin diğer bölgelerinden muhacirler getirilerek yerleştirilmiştir. Yarım asır boyunca ada halkı huzur içinde yaşamıştır. Ancak daha sonra Avusturya'nın saldırısına maruz kalmıştır. Türkiye ve Avusturya arasında süren bu mücadelenin ardından 1790'da Adakale, Türklerin elinde kalmıştır. Türklerin

136 Yılmaz Çetiner, "Tuna'nın Ortasında Asırlardır Türklerin Yaşadığı Bir Küçük Ada: Adakale", **Cumhuriyet**, 8 Kasım 1966, 43. Yıl, S 15186, s. 5.

Balkanlardaki topraklarını hızla kaybetmelerine karşın Ada Türk kalmaya devam etmiştir. Berlin Anlaşması sırasında unutulan ada Avusturya ve Romanya hudutları arasında bir Türk adası olarak kalmıştır. Bu şekilde 1920 yılına kadar statüsü belli olmamıştır. Yılmaz Çetiner bu çelişkili durumu "*1920 yılına kadar kalbi Türk, diğer uzuvları Avusturya ve Romen melezi bir gövde, Avrupa'nın ortasında yattı durdu* !"sözüyle açıklamıştır[137].

Adakale Türklerinin en büyük endişesi adanın sular altında kalması durumunda Türklerin Romanya'da dağılarak kaybolmaları idi. Cumhuriyet gazetesinde yer alan haberde bu endişe ada sakinlerinin ağzından dile getirilmiştir. Adakaleliler bu hususta şunları ifade etmişlerdir; "*Bu gidişle bizim çocuklarımız da Gagavuz olacak? Adakale sulara gömülünce bizler Romanya'da şuraya buraya dağılacağız… Hâlbuki asırlardır hep beraberiz! Kızlar Gagavuz Türkleriyle evlenecek.. Oğlanlar ya Rumen ya da Gagavuz kızı alacak… Adakaleli nesli tükenecek.. İşte buna yüreğimiz dayanamıyor*" [138].

Görüldüğü gibi Adanın baraj suları altında kalması ada sakinlerini sıkıntı ve üzüntüye boğmuştur. Bu dönemde Adakalelilerin hisleri Türk basınında geniş yer bulmuştur. Cumhuriyet'te bu hususta bir örnek aktarırken yaşlı bir Adakaleli kadının "*Öleceğini bildiğimiz hastanın başucunda vakit ve saatin gelmesini bekleyen insanlar gibiyiz"* ifadesine yer vermiştir[139].

Adakele'nin sular altında kalacağı söylentileri TBMM gündemini de meşgul etmiştir. Nitekim Çanakkale Milletvekili A. Nihat Akay, Romanya'da yaşayan Türklerin baraj inşaatı sebebiyle yerlerini terk edecekleri hakkında basında yayınlanan haberlerin doğru olup olmadığına dair Dışişleri Bakanlığının yazılı olarak cevaplaması için soru önergesi vermiştir[140]. Dışişleri Bakan Vekili N. Yetkin, 12 Haziran 1964'te bu soruya yazılı olarak cevap vermiştir. O, Yugoslavya ve Romanya hükümetlerinin müşterek olarak Tuna üzerinde Demirkapılar mevkiinde bir hidroelektrik santrali ve büyük bir baraj inşasına karar verdiklerini ifade etmiştir. Baraj inşa edildiğinde Tuna üzerinde bulunan ve tamamen Türklerden oluşan Adakale Adacığı'nın sular altında kalacağını doğrulamış, Adakale'nin boşaltılması gerektiğini belirtmiştir. N. Yetkin açıklamasında adanın boşaltılmasına ve barajın inşaatına Ağustos 1964'te başla-

137 Çetiner, "Tuna'nın Ortasında…", s. 5.

138 Çetiner, "Şu Bizim Rumeli…", s. 5.

139 Çetiner, "Şu Bizim Rumeli…", s. 5.

140 **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem 1, C 30, Toplantı 3, 105. Birleşim, (15.6.1964), s. 524.

nacağını, bu maksatla Romanya Hükümeti'nin 1963 yılı Ekim ayında Adakale sakinlerinden Romanya içinde hangi mevkilerde iskân edilmek istediklerini sorduğunu, Adakalelilerin yeniden iskân edilmeleri nedeniyle yapılacak masraflara Yugoslavya Hükümeti'nin de aile başına 3000 dolar nispetinde yardım yapacağını bildirmiştir[141]. Nitekim Adakale Türklerinin adayı terk etmeleri durumunda maddi kayıplarını karşılamak amacıyla Yugoslavya Hükümeti, Romen Hükümeti emrine baraj için tahliye edilen her ev ve bahçe karşılığı 3000 dolar vermiştir[142].

Bununla birlikte Dışişleri Bakanlığının yazılı açıklamasında, Adakale halkının büyük çoğunluğunun planlandığı şekilde Romanya'nın diğer şehirlerine yerleşme fikrine sıcak bakmadıkları da dile getirilmiştir. Zira adadaki Türklerin Rumenler arasında dağılıp kaybolmaktansa Türkiye'ye göç etmek istedikleri ve bu isteklerini Bükreş Büyükelçiliğine duyurdukları ifade edilmiştir. Bu vesileyle Dışişleri Bakanlığının yapmış olduğu tespitte adada 160 aileyi teşkil eden 1000 ile 1200 Türk'ün yaşadığı bilgisi verilmiştir[143].

Adakale halkının Türkiye'ye göçmen olarak gelme istekleri Dışişleri Bakanlığı ile İmar ve İçişleri Bakanlıkları tarafından olumlu karşılanmış ve bunun Bükreş Büyükelçiliğine iskânsız göçmen olarak gelmek isteyenlere vize verilmesi talimatı verilmiştir. Ancak Büyükelçilik müracaat edenlerin tamamının Türkiye'ye serbest göçmen olarak gelmek istediklerini bildirmiştir. Bunun üzerine Adakale Türklerinin serbest göçmen olarak gelme taleplerinin karşılanması için ilgili bakanlıklar tarafından çalışmalar başlatılmıştır. Örneğin İmar ve İskân Bakanlığı iskânlı göçmen olarak gelmesi iktiza edebilecek kişiler olabileceğini göz önünde bulundurarak bir planlama yapma gereği duymuştur. Bu meyanda gelenlerin planlı yerleştirilmesi için 1965 yılı bütçesine ödenek konulmasını talep etmiştir. Ayrıca göç talebinde bulunanların sayısını ve mesleklerini tespit etmek için Bükreş Büyükelçiliğinden bilgiler istenmiştir. Keza akademililerin Türkiye'ye göç edebilmesi için Romanya Hükümeti'nin müsaadesinin alınması gerektiği için bu hususta gerekli olan çalışmaların başlatılması hususunda Bükreş Büyükelçiliğine talimat verilmiştir[144].

141 **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem 1, C 31, Toplantı 3, 119. Birleşim, (3.7.1964), s. 534-535; Çetiner, "Şu Bizim Rumeli…", s. 5.

142 Çetiner, "Şu Bizim Rumeli…", s. 5.

143 **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem 1, C 31, Toplantı 3, 119. Birleşim, (3.7.1964), s. 534-535.

144 **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem 1, C 31, Toplantı 3, 119. Birleşim, (3.7.1964), s. 534-535.

Adakale Türklerinin geleceği ile ilgili hükümetin attığı adımlar basın tarafından takip edilmiştir. Konuyla ilgili olarak Milliyet'te yer alan haberde Türk Hükümeti'nin Bükreş Büyükelçiliği aracılığıyla adalılardan isteyenlerin Türkiye'ye gelebilecekleri haberini kamuoyuyla paylaşmıştır. Yine gazetede verilen haberde ada sakinlerinin bu kararı olumlu karşıladıkları hatta "kurtuluş" olarak telakki ettikleri dile getirilmiştir. Nitekim gazete 130 hanelik bir kafilenin Türkiye'ye gelmek için hazırlandıkları bilgisini vermiştir[145].

Öte yandan Türkiye'ye gelecek olan Adakale Türklerinin uygun yerlere yerleştirilmesi hususu da kamuoyunda tartışılmıştır. Örneğin Milliyet gazetesi Adakalelilerin sanayi bölgelerinde iskân edilmesinin doğru olacağı görüşünü savunmuştur. Bu şekilde yurdun kaynaklarından kendi gelirlerine göre istifade etmeleri sağlanmış olacaktır. Dolayısıyla onların büyük şehirlere yerleştirilmelerinin daha anlamlı olacağı vurgulanmıştır[146].

Türk kamuoyu Adakale Türklerinin Türkiye'ye dönmeleri hususuna ilgi ile yaklaşmıştır. Hatta Cumhuriyet gazetesi bu konu üzerine özellikle eğilmiş ve 1966 yılından itibaren gelişmeleri kamuoyuna duyurmuştur. Asırlarca Türklüğünü kaybetmeyen ve toplu halde yaşayan dini adetlerini muhafaza eden Adakale Türklerinin Anavatana dönmeleri için adeta kampanya yürütülmüştür. Buradaki Türklerin birbirlerine kenetlendiği, hepsinin bir şekilde birbirine akraba oldukları, Romanya'nın çeşitli yerlerine dağılmak zorunda kalacakları, bunun yerine Türkiye'ye dönmek istedikleri ifade edilmiştir[147].

Yaklaşık iki yıl devam eden çalışmaların ardından 1967 yılında Romanya ve Türkiye bu konuda bir anlaşmaya varmışlardır. Nitekim Cumhuriyet gazetesi 15 Eylül 1967 tarihli nüshasında 500 Adakaleli Türk'ün Anavatana dönmeleri için Romen Hükümeti tarafından izin verildiği haberi verilmektedir. Haberde ayrıca Türklerin isteklerinin dikkate alındığı, Romanya ile Türkiye arasındaki görüşmelerin olumlu sonuçlanması ile Türklerin "serbest göçmen" olarak Türkiye'ye gelmelerinin önünün açıldığı duyurulmuştur[148]. Bunun sonucunda ilk kafile Ekim 1967'de gelmiştir. 500 göçmenin gelişi 1967 yılının sonuna kadar tamamlanacaktır. Göçmenler Türkiye'de bulunan akrabalarının yanına yerleştirilmiştir. Bu göç sırasında göçmenler Romanya Hükümeti'nden

145 "Tarihten Bir Yaprak Unutulan Ada", **Milliyet**, 4 Aralık 1963, s. 3.

146 "Tarihten Bir Yaprak Unutulan Ada", **Milliyet**, 4 Aralık 1963, s. 3.

147 Yılmaz Çetiner, "Adakale'deki Türkler Yurda Getiriliyor", **Cumhuriyet**, 15 Eylül 1967, 44. Yıl, S 15492, s. 1-7.

148 Çetiner, "Adakale'deki Türkler…", s. 1-7.

herhangi bir hak talebinde bulunmayacakları yasal düzenlemelerde belirtilmiştir[149].

Adakale'nin sular altında kalmasından sonra da Adakale halkıyla olan bağlantılar koparılmamıştır. 1970 yılında Cumhuriyet gazetesi yazarı Said A. Terzioğlu, Romanya Hükümeti'nin davetlisi olarak gittikleri yerlerdeki izlenimlerini aktarırken Köstence ziyaretinden bahsetmiştir. Köstence'de Halk Konseyi Başkanı ve Köstence Müftüsü Yakup Hacı Mehmed'i ziyaret etmişlerdir. Burada müftüye Adakale Türklerinin durumu sorulmuştur. Toplulukta bulunan bir başka Türk bu soru karşısında heyecanlanmış ve "*Adakale boğuldu*" ifadesini kullanmıştır. Yazar müftünün anlattıklarından yola çıkarak Adakale'nin "boğulduğunu", buradaki Türklerin başka yerlere nakledildiğini, adanın baraj gölünün ortasında kaldığını ve sadece adanın camisinin minare kısmının görülebildiğini, müftünün ifadesiyle Romenlerin de adanın kaybından üzüntü duyduklarını ifade etmektedir. Adakale'nin turistik açıdan önemli olduğunu vurgulayan yazar adanın yeniden canlandırılması için çalışmalar yapıldığını bildirmiştir. Adakale'den 15-20 km uzakta bulunan Simyan Adası'nın Adakale'ye benzetilmek istendiğini, Romen Hükümeti'nin Türkleri buraya nakletmek istediğini, bu şekilde Adakale'nin ihya edilmeye çalışıldığı bilgisini vermiştir. Ancak Adakale Türklerinin bu hususta küskün olduklarını, yeni adaya gitmek istemediklerini, Romenlerin de bu sebepten turizm gelirlerinin düştüğünü dile getirmiştir. Adakale'deki Türklerin eski Türk ananelerini yaşatmaları kahveleriyle, lokantalarıyla, lokum fabrikalarıyla ve eski tip evleriyle turizme katkı sağladıklarını dile getirmiştir[150].

SONUÇ

Adakale, XVII. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti ile Avusturya arasındaki muharebelerde kilit noktası olmuştur. İki devletin Tuna Nehri coğrafyasında hâkimiyet kurmak için rekabet etmeleri adanın önemini artırmıştır.

XIX. yüzyılın başlarında ada daha çok isyancıların akınına uğramıştır. Özellikle nehir korsanlarının barınağı haline gelmiştir. Bu dönemde Fethislam ve Adakale Muhafızı olan Recep Ağa'nın ayaklanması Osmanlı yönetimini oldukça uğraştırmıştır. Bilahare XIX. yüzyılın ikinci yarısında adanın kaderi

149 "Adakale'deki Türklerin İlk Kafilesi Geldi", **Cumhuriyet**, 15 Ekim 1967, 44. Yıl, S 15522, s. 1.

150 Said A. Terzioğlu, "Romenler Turizm Hamlesi İçinde Bulunuyor", **Cumhuriyet**, 24 Nisan 1970, 46. Yıl, S 16429, s. 5.

değişmiştir. Osmanlı Devleti'nin 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'yla Balkanlardaki nüfuzunu önemli ölçüde kaybetmesi, Adakale'nin hukuki statüsünü de etkilemiştir. Nitekim Avusturya adayı ilhak etmiş, Adakale'de özel bir yönetim oluşmuş, Avusturya kuvvetlerinin himayesinde Osmanlı Devleti'ni temsil eden ortak bir idare kurulmuştur. Ancak Berlin Anlaşması sırasında Adakale meselesi görüşülmemiş, bu nedenle adadaki Osmanlı varlığı devam etmiştir.

Ada, Lozan Anlaşması'na kadar Osmanlı toprağı olarak kalmıştır. Lozan Konferansı'nda İsmet Paşa, Adakale'deki Türk varlığından dolayı ada üzerindeki Türk hâkimiyeti için ısrarcı olmuştur. Esasen bu meselede hukuki dayanak noktaları da bulunmakta idi. Lozan Konferansı ile adanın siyasi durumunun ne olacağı hususu tartışılmış ve adanın Romanya'ya ilhakına karar verilmiştir. Adakale meselesinde Türkiye yalnız kalmıştır. Esasen Türk tarafının Adakale ile ilgili taleplerinden vazgeçmesinin haklı gerekçeleri bulunmakta idi. Zira 1878 yılından itibaren adanın Türk toprakları ile sınırı ve bağlantısı kalmamıştı. Bunun yanında Avusturya-Macaristan Devleti'nin işgaline uğramış anılan devletin ada üzerindeki keyfiyeti engellenememiş idi. Keza ada, merkeze uzak olduğu için idari anlamda sıkıntılar yaşamış iaşesinin sağlanması ve yazışmaların uzun sürmesi birçok sorunu beraberinde getirmiştir. Öte yandan Türk tarafının bu bölgedeki haklarından vazgeçtiğini bildiren anlaşmaların varlığı da bahane edilmişti. Türkiye'nin adaya sahip olmasının fiziki şartlar bakımından imkânsız olduğu açıktı. Türkiye'nin Lozan Konferansı'nda Adakale hususunda elini zayıflatan en önemli hususlardan birisi de meselenin Birinci Lozan Konferansı'nda gündeme getirilmeyişi idi.

Adakale Türkleri, Lozan sonrası dönemde adada kendilerini yalnız hissetmişlerdir. Zira Lozan Anlaşması'ndan sonra Adakale ve Adakale Türklerinin problemleri gündemde kalmaya devam etmiştir. Öyle anlaşılıyor ki Adakale, Romanya'ya geçtikten sonra Romanya tarafından da tam anlamıyla sahiplenilmemiştir. Adaya giden gıda ve diğer ihtiyaç maddelerinin azlığı, olası bir saldırıda kendisini savunacak ve koruyacak kuvvetten yoksun olması adadaki Türkleri endişelendirmiştir. Nitekim 1936'da Adakale Türkleri, Türkiye'ye dönmek için birtakım girişimlerde bulunmuşlar ancak kesin sonuç alamamışlardır. İkinci Dünya Savaşı koşulları adayı ve adada yaşayan Türkleri sıkıntıya sokmuştur. Savaş koşullarından dolayı ada içine kapanmış, ticaret yapılamaz hale gelmiştir. Tuna'nın Alman denetimi altında tutulması nedeniyle ada izole olmuştur. Bilahare Romanya üzerinden gelen Rus askeri kuvvetleri adanın sevk ve idare açısından stratejik önemini kavrayarak buraya bir Rus garnizonu

yerleştirmişlerdir. Rus askerler bağlar ve bahçeleri tahrip etmişler, eşyaları yağmalamışlar, erkekleri imha etmişler ve kadın ve kızları zor durumda bırakmışlardır. Romanya Hükümeti, Adakale Türklerine tanıdığı bazı imtiyazları da zamanla kaldırmıştır. Bu olumsuz koşullar nedeniyle Adakale Türkleri Türkiye'ye dönme isteklerini mütemadiyen tekrarlamışlardır. Fakat bu girişimler kısa sürede sonuç vermemiştir. Bununla birlikte Türkiye ile kültürel bağlarını devam ettirmişlerdir.

Adakale, 1967'de Romanya ve Yugoslavya'nın Tuna Nehri üzerinde ortaklaşa yaptıkları barajın 1972'de tamamlanmasının ardından sular altında kalmıştır. Romanya Hükümeti, adadaki Türk nüfusunu ülkedeki diğer şehirlere yerleştirme kararı almıştır. Ancak Adakale Türklerinin büyük çoğunluğu Romanya'da dağılarak kimliklerini kaybetmektense Türkiye'ye göç etmeyi arzu etmişlerdir. 1967'de Türkiye ile Romanya arasında yapılan görüşmeler sonucunda Adakale Türklerinden isteyenlerin Türkiye'ye göç edebilecekleri kararı çıkmıştır. Bu karar doğrultusunda yaklaşık 500 Türk anavatana getirilmiştir. Romanya'da kalanlar ise Köstence ve Bükreş'e göç etmişlerdir. Böylece Tuna Nehri'nin tam ortasında bulunan Adakale'nin sular altında kalmasıyla önemli bir Türk kültürü de yok olmuştur. Zira Adakale Tuna'da Türk kültürünün yaşatıldığı önemli bir coğrafya olmuştur.

KAYNAKLAR

1.Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA),

A.MKT.MHM, nr. 366/68.

BEO, nr. 2565/192375; nr. 3408/255584; nr. 3408/255584.

C.AS, nr. 1007/44070; nr. 650/27336; nr. 1110/49165.

C.HR, nr. 44/2161.

DH. MKT., nr. 1478//72.

DH.EUM.KLU., nr. 16/63.

DH.İ.UM., nr. 10-2/2-39.

DH.MKT., nr 1326/58; nr. 1448/115; nr. 1478/72; nr. 2628/20;

HAT, nr. 1226/47897; nr. 283/16903; nr. 337/19294; nr. 715/34130; nr. 724/34463; nr. 987/41793; nr. 722/34405.

HR. TO., nr. 109/34.

HR.HMŞ.İŞO, nr. 181/43; nr. 181/10; nr. 181/42.

HR.İM, nr. 17/40; nr. 18/76; nr. 71/79; nr. 77/28.

HR.SYS, nr. 1/23; nr. 1/24; nr. 3/30; nr. 2470/48; nr. 1/12; nr. 1/24; nr. 1/33; nr. 1/38; nr. 1/40; nr. 1/8; nr. 2470/48; nr. 3/10; nr. 3/14; nr. 3/15; nr. 3/29; nr. 3/9.

HR.TO. nr. 132/88; nr. 497/51; nr. 497/52.

MV. nr. 120/81.

The National Archives UK.

FO, 881/10523, Turkey Annual Report,1913, s. 1-41.

2.Resmî Yayınlar

Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem 1, C 30, Toplantı 3, 105. Birleşim, (15.6.1964).

Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem 1, C 31, Toplantı 3, 119. Birleşim, (3.7.1964).

TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C 4, İçtima Senesi III, 3. İnikat, 3 Mart 1339(1923).

TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C 4, İçtima Senesi III, 5. İnikat, 5 Mart 1339(1923).

TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C 4, İçtima senesi III, 6. İnikat, 6 Mart 1339(1923).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, C 10, İçtima Senesi 2, 40. İçtima, (20.6.1337).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, C 25, İçtima Senesi 3, 153. İçtima, (9.12.1338).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre II, C 1, İçtima Senesi 1, 7. İçtima (21.8.1339).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre II, C 2, İçtima Senesi 1, 35. İçtima (13 Teşrinievvel 1339).

3. Gazeteler

"Adakale Türk Masalları", **Cumhuriyet**, 22 Ağustos 1946, 23. Yıl, S 7909, s. 1.

"Adakale Türk Masalları", **Cumhuriyet**, 23 Ağustos 1946, 23. Yıl, S 7910, s. 1.

"Adakale'deki Türklerin İlk Kafilesi Geldi", **Cumhuriyet**, 15 Ekim 1967, 44. Yıl, S 15522, s. 1.

A.H.R., "Dünyada Neler Oluyor, Adakale Faciaları", **Cumhuriyet**, 30 Ocak 1948, 24. Yıl, S 8426, s. 2.

"Comples Isolated Bouchavesnes Taken Greek Crisis; New Premier's Views", **The Times Of India**, 15 September 1916, s. 7.

ÇETİNER, Yılmaz, "Adakale'deki Türkler Yurda Getiriliyor", **Cumhuriyet**, 15 Eylül 1967, 44. Yıl, S 15492, s. 1-7.

ÇETİNER, Yılmaz, "Şu Bizim Rumeli, Bir Tarih Sulara Gömülüyor", **Cumhuriyet**, 9 Kasım 1966, 43. Yıl, S 15187, s. 5.

ÇETİNER, Yılmaz, "Tuna'nın Ortasında Asırlardır Türklerin Yaşadığı Bir Küçük Ada: Adakale", **Cumhuriyet**, 8 Kasım 1966, 43. Yıl, S 15186, s. 5.

"Halk Sütunu, Adakale Türklerinin Dileği", **Cumhuriyet**, 29 Eylül 1937, 14. Yıl, S 4806, s. 8.

"Hem Nalına Hem Mıhına, Viva Atatürk!", **Cumhuriyet**, 29 Temmuz 1937, 14. Yıl, S 4745, s. 3.

İsmail HABİP, İsmail, "Tuna Kıyılarında Adakale'den Geçerken", **Cumhuriyet**, 1 Eylül 1934, 11. Sene, Nr. 3708, s. 1, 5.

"Muahedelerde Daima Unutulan Ada", **Cumhuriyet**, 29 Kânunuevvel 1933/29 Aralık 1933, 10. Sene, Nr. 3467, s. 5.

"Proclamation By Prince Charles", **The Manchester Guardian**, 13 September 1877, s. 5.

"Roumania And The War Proclamation By Prince Charles", **The Scotsman**, 13 September 1877, s. 5.

"Tarihten Bir Yaprak Unutulan Ada", **Milliyet**, 4 Aralık 1963, s. 3.

TERZİOĞLU, Said A., "Romenler Turizm Hamlesi İçinde Bulunuyor", **Cumhuriyet**, 24 Nisan 1970, 46. Yıl, S. 16429, s. 5.

"The Eastern Question The Congress Increased Russian Armaments", **The Manchester Guardian**, 25 May 1878, s. 7.

"The European Campaign: The Servian Position The Danube Navigation", **The New York Times**, 30 May 1877, s. 1.

"The Russo-Turkish War Campaign On The Danube", **The Manchester Guardian**, 19 Mayıs 1877, s. 7.

"Turkish Island On The Danube", **The Manchester Guardian**, 16 April 1923, s. 6.

"Türkler Ploeşti'ye Akın Ediyor", **Milliyet**, 16 Ekim 1963, s. 7.

4. Diğer Eserler

ALPTEKİN, Coşkun, "Adakale", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C 1, İstanbul, 1988, s. 340-341.

ATATÜRK, Kemal, **Nutuk**, C II 1920-1927, MEB. Yay., İstanbul 1993.

ÇAVAŞ, Raşit, "TBMM Gizli Oturum Tutanakları ve Lozan Konferansı Tutanaklarına Göre Adakale'nin Romanya'ya Verilmesi Tartışması", **Toplumsal Tarih**, C 13, S 78, (Haziran 2000), s. 4-12.

DARKOT, Besim, "Adakale", **İslam Ansiklopedisi**, C I, MEB. Yay., İstanbul, 1977, s. 124.

HAZARFEN, Ahmet, "Adakale", **Tarih ve Toplum**, (Aralık 1998), C 30, S. 180, s. 38.

İNÖNÜ, İsmet, **İsmet İnönü'nün Hatıraları Büyük Zaferden Sonra Mudanya Mütarekesi ve Lozan Antlaşması II**, Cumhuriyet Yay., İstanbul, 1998.

KARACAN, Ali Naci, **Lozan Konferansı ve İsmet Paşa**, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay., Maarif Matbaası, İstanbul, 1943.

Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler, Takım II, C I, Kitap I, Çev. Seha L.MERAY, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1969.

Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler, Takım II, C II, Konferansta İmzalanan Senetler (30 Ocak ve 24 Temmuz 1923), Çev. Seha L.Meray, II. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.

ÖNDER, Mehmet, "Romanya'da Sulara Gömülecek olan bir Türk Kasabası: Adakale", **Türk Kültürü**, S 54, (Nisan 1967), s. 422-433.

ÖZEL, Sabahattin, "Tuna'da Bir Türk Adası "Adakale", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, Yıl 1, S 1, 2002, s. 227-250.

POPESCU-JUDETZ, Eugenia, **Adakale**, (Yay. haz. Bülent Aksoy), Pan Yay., İstanbul, 2006.

SONYEL, Salahi R., **Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı**, C III, TTK Yay., Ankara, 2008.

ŞİMŞİR, Bilal, **Lozan Telgrafları (Şubat-Ağustos 1923)**, C II, TTK Yay., Ankara, 1994.

UÇAROL, Rifat, **Siyasi Tarih (1789-1994)**, 4. Baskı, Filiz Kitabevi Yay., İstanbul, 1995.

EKLER

Harita-1 Adakale'nin Tuna Nehri Üzerindeki Konumu

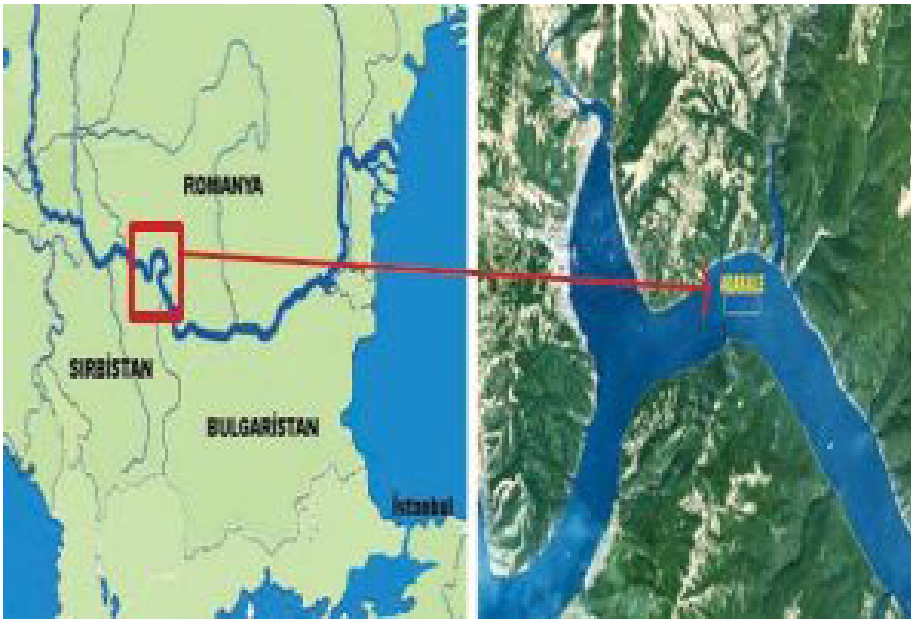

Resim-1 Adakale'nin Görünümü

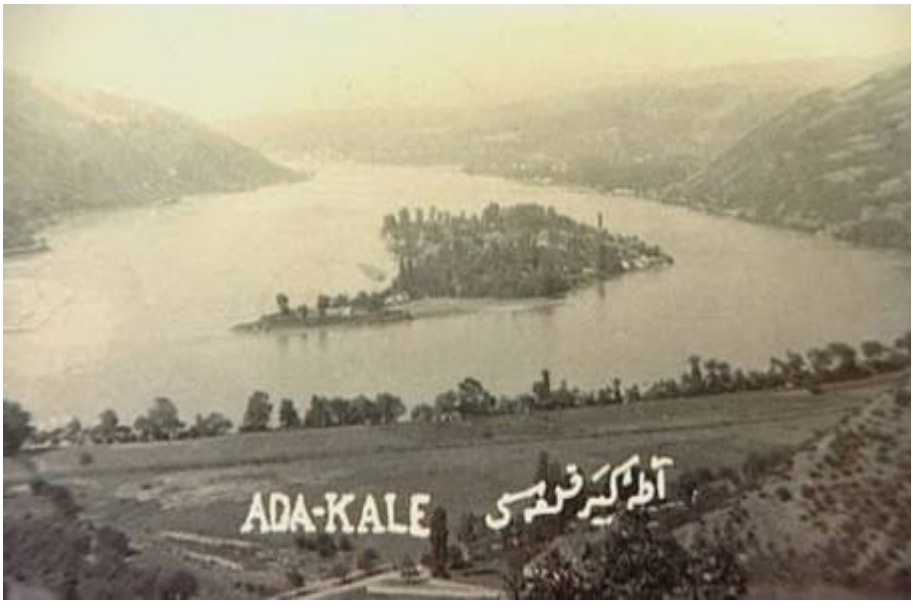

Belge-1 1878 Yılında Adakale'nin Tahliye Edilmesi Hakkında Belge

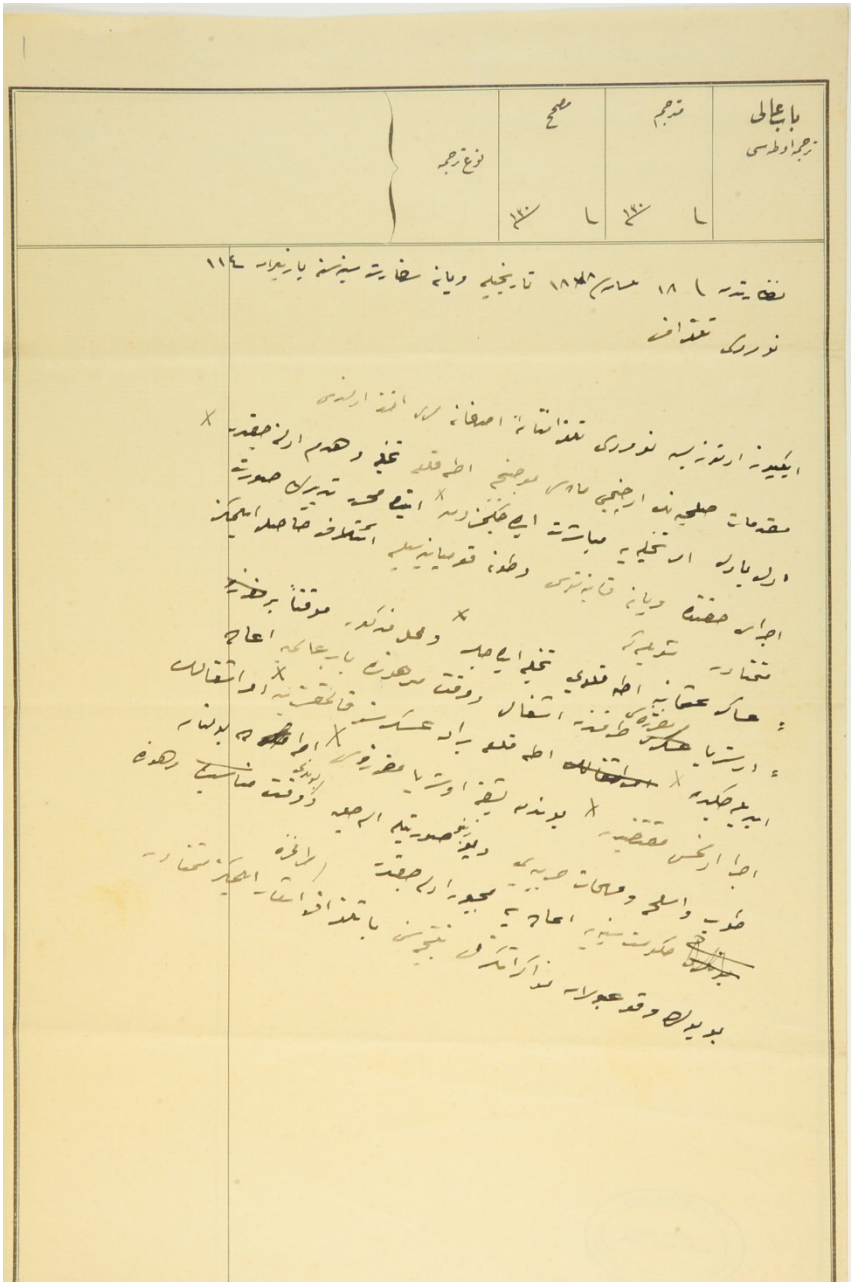

BOA, HR.TO., nr. 497/51.

Belge-2 İkinci Lozan Konferansı Öncesinde, Adakale Meselesi Hakkında Rauf (Orbay) Bey'in İsmet (İnönü) Paşa'ya Gönderdiği Telgraf

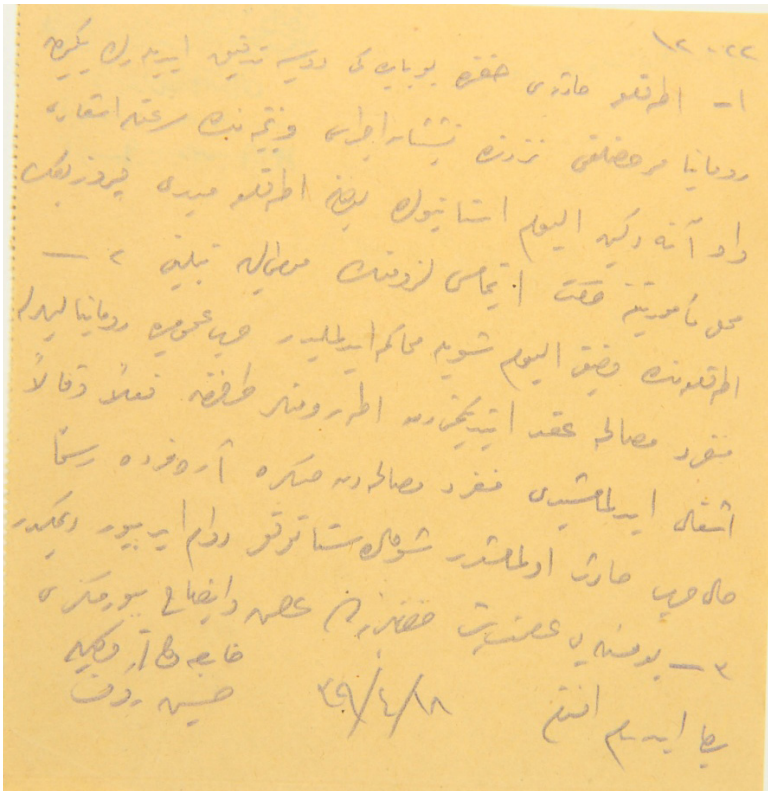

BOA, HR.İM., nr. 71/79.

İSMET İNÖNÜ'NÜN CUMHURBAŞKANLIĞININ İLK YILINDA HALKEVLERİNDE LOZAN ANTLAŞMASI YILDÖNÜMÜ KUTLAMALARI

Hamit PEHLİVANLI*

Özet

Lozan Antlaşması'nın Türk tarihindeki yeri önemlidir. Osmanlı Devleti'nin resmen yıkıldığının tescilidir. Aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti'nin de bağımsız yeni bir devlet olarak dünya devletlerince kabulünü sağlayan bir antlaşmadır. Dolayısıyla antlaşmaya yeni Türk Devleti çok önem vermektedir. Bunu da çeşitli kutlama programları ile göstermektedir. İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı oluşunun ilk yılında (1939'da) Lozan Antlaşması'nın yıldönümü dolayısıyla kutlamalar yapılmıştır. Ancak 1939 yılı kutlamaları öncekilerden farklıdır. Bunda, İsmet İnönü'nün Lozan heyetinin başında olarak antlaşmayı imzalayan kişi olmasının etkili olduğu şüphesizdir. Halkevleri aracılığı ile yapılan kutlamaların çok abartıldığı görülmektedir. Bu kutlamalarda İsmet İnönü'ye methiyeler dizilmekte ve yaptıkları mübalağalı bir şekilde çeşitli etkinliklerde dile getirilmektedir. Daha sonraki yıllarda kutlamaların gösterişsiz olduğu dikkat çekmektedir. Bu kutlamaların mübalağalı olmasında İsmet Paşa'nın cumhurbaşkanlığına seçilmesinin etkisi olduğu muhakkaktır. Ancak kutlamalardaki üslup dikkat çekicidir. Cumhuriyet Halk Partisi yetkililerinin kutlamaları bu kadar abartmasında yeni cumhurbaşkanının "*gözüne girme*" duygusunun etkili olduğunu rahatça söyleyebiliriz. Bilhassa Halkevleri ve Halk odalarındaki konuşma metinlerinde bu durum açıkça görülmektedir.

Anahtar kelimeler: Lozan Antlaşması, Lozan kahramanı, İsmet İnönü, Mustafa Kemal, Ebedi Şef, Milli Şef, Halkevleri.

---

* Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

Abstract

Lausanne Peace Treaty has a very important place in Turkish History. It is the proof that the Ottoman Empire officially collapsed. It is also the treaty of Turkey Republic's adoption as a state by the whole countries. Therefore, the new Turkish State gives much importance and proves this importance by several celebration programmes. In the first year of President İsmet İnönü (1939), anniversary of the Lausanne Peace Treaty was celebrated. However the celebrations of 1939 was different from the previous ones. Herein, it is doubtlessly effective that İsmet İnönü was the person who signed the treaty as the president of Lausanne delegation. It is observed that the celebrations organised by Halkevleri (Community Centers) was exaggerated so much. In that celebration, İsmet İnönü was rhapsodized, and was expressed extravagantly what he did in various activities. In subsequent years it was noteworthy that the celebration was unpretentiously. In those celebrations, reason of the exaggeration was doubtlessly, İsmet Pasha was elected as a president. However, the celebration styles are remarkable. We can easily say that the feeling of "curry favor" of the new President was effective why the Republican Party's (CHP) officials was exaggerated the celebrations. It can obviously seem in the speeches and conversations especially in the Halkevleri (Community Centers) and Halk Odaları (Community House).

Key words: Lausanne Treaty, Hero of Lausanne, İsmet İnönü, Mustafa Kemal, Eternal Chef, National Chef, Halkevleri.

GİRİŞ

Lozan Antlaşması'nın imzalanmasının yıldönümlerinde devlet adamları arasında birtakım tebrik telgrafları gönderildiği[1], resmi kurumlarda kutlamalar yapıldığı bilinmektedir. Mustafa Kemal'in İnönü'ye gönderdiği kutlama telgrafı olarak arşivde 24.7.1930 tarihli bir belgeye rastlıyoruz. Dört satırlık kısa bir telgraftır.[2] Halkevlerinin 1932'de açılışından sonra da Lozan ve diğer önemli günlerle ilgili halkevlerinde programlar yapılmaya devam edilmiştir. Ancak, Lozan Antlaşması'nın 16. yıldönümü kutlamalarına özel bir önem verildiği açıktır. 1939 yılı kutlamaları İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçilmesinden sonraki ilk kutlamadır. Bu kutlama, "*Türk Milleti'nin bahtına ne parlak bir bürhandır ki (delil) Lozan'ın 16. Yıldönümünü, Lozan kahramanının milli şefliği altında kutluyor*" şeklinde değerlendiriliyor. 16. kutlama yılında

1 **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, 490.01.979.796.1-325.

2 **BCA**, 030.01.6.13.2.

"*Lozan Kahramanı*" nın Cumhurbaşkanı makamında olması Türk Milleti'nin talihli olduğunun açık bir delili olarak kabul ediliyor.[3] Lozan Antlaşması'na çok büyük değer atfedilmekte ve "*dünya sulhu, bu büyük devletlerin bizimle anlaşması ile mümkün olabilecekti. Yalnız bu, mücadelenin ne kadar çetin olacağını göstermeye yeter.*"[4] Günün gazetelerinde hadise böyle aktarılırken Halkevlerinde de bu anlayışa uygun kutlama programları yapılmıştır. Biz bu tebliğimizde İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçildiği 1939 yılında Halkevlerinde yukarıdan gelen talimatla yapılan özel kutlamalar üzerinde duracağız.

Cumhuriyet Arşivi'ndeki Halkevleri belgelerine bakıldığında 1939 öncesi ve sonrasında Lozan Antlaşması yıldönümü kutlamalarına ait çok az sayıda belge bulunmaktadır. İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçilmesinden sonraki ilk kutlama yılı olan 24 Temmuz 1939 tarihinde ise belgeler birden çoğalmaktadır. Bundan da anlaşılacağı üzere bu sene Lozan kutlamalarına, antlaşmayı imzalayan heyetin başkanı olan yeni Cumhurbaşkanı'ndan dolayı özel bir önem verilmiştir. Merkezden gönderilen talimatlardan kutlamaların canlı geçmesi için özel bir gayret sarf edildiği anlaşılmaktadır. İl, ilçe ve köylerde ki Halkevi ve halk odalarında kutlamalar için özel bir gayret sarf edilmekte, geniş çaplı kutlama programları yapılmaktadır. Uzun uzun konuşma metinleri talimat gereği merkeze gönderilmiştir. Metinler dışında kutlama programlarının listesi ve bazı Halkevi şubelerinin matbu davetiyeleri de yine merkeze gönderilenler arasındadır. Ayrıca gazetelerde de Lozan kutlamaları ve Hatay'ın anavatana katılışı ile ilgili haberler ve yazılar yer almaktadır. "*24 Temmuz Lozan Günü*" olarak kutlanmaktadır.[5] Daha sonraki yıllara ait kutlamalarla ilgili arşivde çok fazla belgeye rastlanmamaktadır. Hatta bazı yıllarda özellikle 1946'dan sonra rastlanan bazı belgelerde kutlamaların sönük geçtiğinden de şikâyet edilmektedir. Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) düşüşe geçtiği yıllarda bu rağbetin azalması da dikkat çekicidir. Belgelerden anlaşıldığına göre 1939 yılı kutlamalarından on sene sonra yazılan bir raporda Lozan kutlamalarına rağbetin azaldığı görülmektedir. Örneğin Çanakkale Halkevi'nin gönderdiği rapor bu hususu üzüntü ile dile getirmektedir. Çanakkale Halkevi Başkanı Ali Niyazi Sarıdal, 8 Ağustos 1949 tarihli yazısında üzüntüsünü şöyle dile getirmektedir: "*gereği nispetinde yazılan ilân ve yazılan davet tezkerele-*

3 **Ulus**, 24 Temmuz 1939, s. 3.

4 **Ulus**, 24 Temmuz 1939, s. 3.

5 **Ulus**, 23 Temmuz 1939, s. 1-3; **Akşam**, 26 Temmuz 1939, s. 4.

rine rağmen, halktan ancak 20-30 kişi ile Müstahkem Mevki Komutan Vekili General Remzi Atasoy ve Milli Eğitim Müdürü Tevfik Biken'den maada hükümet erkânından kimse gelmemiş ve bu duygusuzluk sebebini tayinde tereddüt edilmiş olduğunu esefle arz eyler saygılarımı sunarım."[6]

I-KUTLAMA GEREKÇESİ:

Lozan Antlaşması'nın yıldönümünü kutlama gerekçesi, 14 Haziran 1939 tarihli CHP Genel Sekreterliği tarafından Halkevi başkanlığına yazılan bir tamimde şöyle açıklanmaktadır: *"Lozan'ın Dumlupınar'ı kazananlar tarafından başarılmış bir diplomasi zaferi olduğu malumdur. Türk Milleti'nin, istiklâlini ve Türk Devleti'nin itibarını bu muahede ile dünyaya tanıtmış ve tasdik ettirmiş bulunduğu da herkesçe bilinen bir hakikattir. ..Saltanat ve Millete hıyanetin eseri Mondros ve Sevr ile Cumhuriyet ve Millete hizmetin eseri Lozan arasında yapılacak bir mukayese, her yurttaşta bizdeki intibaı ve alâkayı uyandırmak için en güzel vesiledir. İnkılâplarımız, ideallerimiz ve icraatımız etrafında halka tesirli telkinlerde bulunmak için fırsatlar icat etmek ve hele mevcut fırsatlardan tam ve zamanında faydalanmak mevkiinde olan halkevlerimizde bu büyük ve tarihî gün dolayısı ile de toplantı ve konuşma tertibi lüzumu meydandadır".*[7] Bu tamime ek olarak gönderilen bir yazıda da "*24 Temmuz Lozan yıldönümünün, hareketli ve canlı bir programla kutlanmasının esbabının teminini ve neticenin bildirilmesini rica ederim*"[8] denilmektedir. Bir başka yazıda da aynı konuya değinilmekte ve "*Lozan'ı kutladığımız 24 Temmuz'da Montrö'yü de kutlamaktayız. Yine bu geleneğe devam edilmelidir. Türk istiklâl ve egemenliğinin iki önemli belgesi olan bu iki antlaşmanın değerini ve büyüklüğünü her yıl olduğu gibi bu yılda aydınlarımız halkevlerinde ve halkodalarında halka anlatacaklar ve bu iki siyasî anıtla Türk Milleti'nin neler kazandığını açıklayacaklardır*"[9] şeklinde talimat verilmektedir. Lozan, *"hayat ve istiklâl*"[10] demektir. Dolayısıyla bunun kıymeti halka anlatılacaktır.

II-KUTLAMALARDA KULLANILACAK KAYNAKLAR:

Merkezden gönderilen talimatlarda, kutlamalar sırasında hazırlanacak konuşma metinlerinde hangi kaynaklardan yararlanılacağı bildirilmiştir. Bu kay-

6 **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, 490. 01. 979.796.1-57.
7 **BCA**, 490.01.4.21.19.1-1.
8 **BCA**, 490.01.4.21.19.3.
9 **BCA**, 490.01.5.26-29. 1.
10 **Ulus**, 24 Temmuz 1939, s. 3; **Cumhuriyet**,25 Temmuz 1939, s. 1, 9.

naklar şunlardır: Nutuk, Ankara Halkevi yayınlarından "*Lozan*" isimli kitap, "*Tarih IV"*, "*Ülkü Dergisi*" Ağustos ve Temmuz nüshaları.[11] Ayrıca bulunabilirse Prof. Cemil Bilsel'in "*Lozan*" kitabı.[12] Yusuf Hikmet Bayur'un *"İnkılâp Dersleri"*, Etem Menemencioğlu'nun "*Devletler Umumi Hukuku"*, Ali Naci Karacan'nın *"Lozan Konferansı ve İsmet Paşa*" isimli eserleri ve Ahmet Şükrü Esmer'in "*Montrö*" (Konuşmalar Sayı: 2) isimli konuşması.[13] Konuşmacılara, konuşmalara hazırlıklı olmaları, konuşmaların gelecek kalabalığın anlayış seviyesine göre olması, ders mahiyeti almaması, heyecanlı ve ölçülü bir şekilde olması tembihlenmektedir.[14] Merkezden gönderilen yukarıdaki talimatlardan, kutlamaların canlı geçmesi için özel bir gayret sarf edildiği anlaşılmaktadır. İller ve ilçelerdeki halkevleri ile köylerdeki halk odalarında kutlamalar için özel bir gayret sarf edilmekte, geniş çaplı kutlama programları yapılmaktadır.

III-KUTLAMA PROGRAMLARI:

Kutlama programları için bazı halkevleri matbu davetiyeler bastırmış ve genel merkeze birer nüsha örnek de gönderilmiştir. Ayrıca kutlamalar sırasında çekilen fotoğraflar da merkeze ulaştırılmıştır.[15] Kutlama programları bütün halkevlerinde genellikle şöyle olmuştur:

Birçok yerde şehir bandosunun İstiklâl Marşı'nı çalması ve saygı duruşu ile programlar başlatılmıştır.[16] Şiirler okunmuştur. Genellikle Atatürk manzumesi[17] ve İnönü manzumesinin[18] okunması ile devam edilmiştir. Lozan Sul-

11 **BCA**, 490.01.979.796.1-29.

12 **BCA**, 490.01.4.21-19-2.

13 **BCA**, 490.01.5.26-29.

14 **BCA**, 490.01.5.26-29.

15 **BCA**, 490.01.979.796.1-54, 74, 92, 100, 103, 131, 153, 157, 163, 228 (Ör. Kırklareli, Ordu, Bafra, Mersin, Manisa ve Çorum Halkevi davetiye gönderirken, Nevşehir, Bafra, Hopa, Tarsus ve Ordu Halkevi de kutlamalar sırasında çekilen fotoğrafları göndermiştir.)

16 **BCA**, 490.01.979.796.1-9,30, 65, 97, 131, 139,140, 200, 212, 228, 234, 241, 247, 249, 250, 251, 259, 260, 268, 276, 277, 282, 292, 303, 311, 320; 490.01.23.114.2.

17 **BCA**, 490.01.979.796.1-9, 12, 40, 249, 251, (Vezirköprü'de Mehmet Emin tarafından yazılan "*Zafer"* isimli manzume Atatürk büstü karşısında Halkevi kitapsaray kolundan Cavit Altıok tarafından okunmuştur. Düzce'de Basri Gocul, Naciye Akgöl ve Atilla Algüloğlu, Bor'da Ziya Nur ve Mahmut Erdem şiirler okumuştur.

18 **BCA**, 490.01.979.796.1-9,24, 40, 54, 301, 303 (Vezirköprü'de İnönü şiirini Abdullah Öncel okumuştur. Kırklareli Halkevi'nde Hatay'a dair Ali Coşkun tarafından bir şiir okunmuştur.)

hu ile ilgili konferanslar verilmiştir.[19] Radyo konserleri ve programları yayınlanmış, mahalli konserler verilmiştir.[20] Halkevi sporcuları tarafından spor

19 **BCA**, 490.01.979.796.1-9, 17-23, 24, 25, 29, 30, 31, 35, 38,39-45, 46, 49-53, 62-63, 65-67, 69-73, 76-91, 95, 97, 101-102, 117-120, 124-126, 128, 130, 131, 132, 140, 145, 146, 147, 152, 154-156, 159, 160, 164, 184, 192, 193, 204, 221, 225, 228, 234, 239, 240, 241, 242, 244, 247, 249, 253, 261, 263, 264-267, 271, 272, 273, 276, 277, 280, 282, 284-285, 286-288, 290, 292, 302, 303, 310, 311-315, 317-319. Vezirköprü'de konuşmacı Şakir Atıcıdır. Tören Park Gazinosu'nda saat 21'de icra edilmiştir. Eskişehir'de Lise edebiyat öğretmeni Cemal Duru, Perşembe Halkevi'nde Nahiye Müdürü Ertuğrul Süer ve Ziya Önal, halkevi başkanı Şükrü Soyerman *"Lozan*" isimli günün anlamı ile ilgili konuşmalar yapmışlardır. Kars'ta Lise edebiyat öğretmeni Tarhan Toker ve mahkeme üyelerinden Mehmet Ali Özataç, Bozkır Dereköy Halkevi başkanı Behçet Kaynak, Kırklareli'nde Başöğretmen Vefik Sözen ve N. Rizvanoğlu konferans vermiştir. Atabey Halkevi'nde Öğretmen Lütfi Kutlu, Akhisar'da Ortaokul Müdürü Ekmel İzdem. Iğdır Halkevi'nde Ortaokul Tarih öğretmeni Hüseyin Gültekin. Çorum'da gençlerden Şevket eker ile Lise tarih öğretmenlerinden Sıdıka Tanyolaç konferans vermiştir. Tokat Halkevi'nde Ortaokul tarih-coğrafya öğretmeni Halis Asarkaya, Ordu Halkevi'nde Alaettin Benal ve Sıtkı Can, Mersin Aslanköy Halkevi'nde İstanbul Tıp Fakültesi öğrencilerinden Cafer Yıldıran, Çermik Halkevi'nde İsmail Özaşkan, Şebinkarahisar'da Behzat Avşar, Manisa'da Esat Cankar ve Basri Oskay, İzmir Karşıyaka'da öğretmen Kemal Alanbay. Muğla Halkevi'nde Cavit Aker, Hopa Halkevinde Ortaokul tarih-coğrafya öğretmeni Mustafa Alev, Doğanbey Halkevi'nde Mehmet Akın., Bolu Halkevi'nde Mustafa Mengü ve Muallim Tarık Ziya Işıtman, Bafra Halkevi'nde Kemal Kitaplı, İbrahim Uyanık, Mersin Halkevi'nde Rıza Tolungüç İzmir'de Öğretmen Reşit Gürol, Avukat Murat Çınar ve lise talebesi Şükrü Tunçel, Silifke Halkevi'nde öğretmen Fazıl Soyal, Gürün Halkevi'nde CHP hatibi Osman Canbay, Adıyaman Halkevi'nde Refik Dikmen, Denizli Sarayköy Halkevi'nde Hakim Rifat Korkut, Tarsus Halkevi'nde Fikri Ünlü, Bergama Halkevi başkanı Avukat Haluk Ökeren, Aydın Halkevi'nde öğretmen Hikmet Şölen, Yalvaç Halkevi'nde Ortaokul Müdürü Nurettin Tuna, Bor Halkevi'nde öğretmen Fuat Mengi, Fethiye'de öğretmen İzzet Kamil Akgül, Kandıra'da Doçent Dr. Nihat Erim, Çankırı'da ortaokul tarih öğretmeni Rifat Gürses, Bartın'da Rıza Polat, Karaman'da ortaokul tarih öğretmeni Hulusi Göktürk, Keskin'de maarif memuru Refet Kandemir, Amasya'da ortaokul tarih-coğrafya öğretmeni İzzet Nihat Orlu, Mahmudiye'de İbrahim Kemal, Eyüp'te ilkokul öğretmeni Hakkı Özerdem ile lise öğrencisi Adnan, ilkokul öğrencisi Neriman, Afyon'da Zeki Eler, Ceyhan'da Avukat Kamil Tekerek, Karapınar'da Mahmut Oral birer konferans vermişlerdir.); 490.01.23.114.2.(Kırşehir'de Halkevi Başkanı Sırrı Kardeş, Korkuteli'nde Hâkim Muavini Memduh Öktem ve öğretmenlerden Tahir Dağyar, konferans vermiştir.)

20 **BCA**, 490.01.979.796.1-9, 12, 31, 76, 123, 131, 200, 237, 241, 242, 244, 246, 249, 259, 292, 302. (Mesela Aydın Halkevi tarafından düzenlenen kutlama programında verilen müzik konserinde seslendirilen parçalar şunlardır: "*Tuna dalgaları*", "*Acem tango*", "*Siyah Gözler*", "*Milli Şarkı*".)

gösterileri yapılmıştır.[21] Bazı yerlerde filmler gösterilmiştir.[22] Mahallî ve millî oyunlar oynanmıştır.[23] Deniz eğlenceleri[24] ve sazlı-sözlü kır eğlenceleri tertip edilmiştir. [25] Halkevleri, halkodaları, parti binaları ve belediye binaları Türk Bayrağı, CHP bayrağı ve fenerlerle donatılmıştır.[26] Halk davul ve zurnalar eşliğinde halkevlerine davet edilmiş[27], millî saz takımı ile zeybek havaları çalınmış, raks yapılmış, halk türküleri söylenmiştir.[28] Tiyatro oyunları sahnelenmiş[29], güreşler[30] ve futbol müsabakaları yapılmıştır.[31]

IV-KONUŞMACILARIN MESLEKİ DAĞILIMLARI:

Halkevlerindeki Lozan Antlaşması'nın yıldönümü kutlamalarına çeşitli meslek gruplarından konuşmacılar katılmıştır. Bunlar arasında birinci sırayı öğretmenler almaktadır. 100 civarında halkevinde yapılan kutlamalara katılan öğretmen ve diğer meslek erbabının dağılımı şöyledir:

İlkokul, ortaokul ve lise öğretmenleri 26 kişi, hükümet tabibi 1 kişi, tıp öğrencisi 1 kişi, hâkim 2 kişi, avukat 3 kişi, kaymakam 2 kişi, hâkim muavini 1 kişi ve doçent 1 kişi (Doç.Dr. Nihat Erim-Kandıra Halkevi) olmak üzere toplam 37 kişi konferansçı tespit edilebilmiştir. Bunların dışında programda konferans verildiği belirtilen ancak konuşmacının adı ve konuşma metni olmayan halkevleri de bulunmaktadır.

---

21 **BCA**, 490.01.979.796.1-24(Örneğin Gaziantep Halkevi'nde piramit hareketleri yapılmıştır.)

22 **BCA**, 490.01.979.796.1-24. (Gaziantep Halkevi'nde Gaziantep kurtuluş bayramına ait film gösterilmiştir.)

23 **BCA**, 490.01.979.796.1-76, 128, 140, 234, 260, 277, 282.

24 **BCA**, 490.01.979.796.1-30, 282.

25 **BCA**, 490.01.979.796.1- 30, 40, 212.

26 **BCA**, 490.01.23.114.2; 490.01.979.796.1-40, 46, 56, 95, 100, 123, 127, 129, 146, 160, 184, 192, 212, 225, 228, 234, 237, 244, 246, 247, 249, 253, 261, 277, 282, 290, 301, 307, 310, 311, 317, 320.

27 **BCA**,490.01.23.114.2. 490.01.979.796.1-40, 317.

28 **BCA***;*490.01.979.796.1-40, 131, 140, 146, 192, 228, 283, 302, 311.

29 **BCA***;* 490.01.979.796.1-54, 77, 121, 145, 146, 184, 193, 206, 237, 249, 250, 261, 272, 276. (Kırklareli halkevi temsil kolu tarafından "*Fener Bekçileri*" isimli bir perdelik facia ile "*Soyulan Hırsız*" isimli bir perdelik komedi sahnelenmiştir. Çorum Halkevi'nde "*Köy Muallimi*", Beşiktaş ile Doğanbey Halkevi'nde "*Yarım Osman*", Hopa Halkevi'nde "*Kanun Adamı*", "*İstiklal*", Niğde Halkevinde "*Uyanış*" , Akdağmadeni Halkevi'nde "*En Büyük Eseri*", Sındırgı Halkevi'nde "*Himmetin Oğlu*" , Bor Halkevi'nde "*Karagün Dostu*" ve "*Mahçuplar*", Havza'da "*Kahraman*" , Bartın'da "*Bir Cesaret Rekoru*-komedi" , Karaman'da "*Mavi Yıldırım*" adlı bir oyun sahnelenmiştir.)

30 **BCA**, 490.01.979.796.1-192.

31 **BCA**, 490.01.979.796.1-237.

V- KONUŞMALARDA ÜZERİNDE DURULAN ÖNEMLİ HUSUSLAR:

Hemen hemen bütün konuşmalarda emperyalist devletler üzerinde durulduktan ve ülkenin içeriden ve dışarıdan düşürüldüğü duruma vurgu yapıldıktan sonra üç hususun öne çıkarıldığı görülmektedir. Bu hususlar aşağıda tek tek örneklerle açıklanacaktır.

A-Osmanlı Hanedanına Düşmanlık ve Hakaret

Bu konuda hemen hemen bütün konuşmacılar birbirinden haberdarmış gibi Osmanlı hanedanına hücum etmektedir. Konuşmalarda hakaretin dozu oldukça yüksektir. Hatta bazen konuşmacılar terbiye sınırlarını zorlamakta ve sınırlar dışına da taşmaktadır. II. Abdülhamit için "*sersem Hamit*", "*saray baykuşları*", "*İtilaf devletlerinin uşaklığı mertebesine inmişler*", "*padişah ile vezir bu arz ettiğim ağır ve kederli durum içinde çırpınmasına bakmayarak ecdat yadigârı olan memleketin düşman ayakları altında çiğnenmesinden acı duymayarak yalnız kendi rahatlıklarını koruma sevdasına düştüler*", "*kahrolsunlar, başta sakıt Vahdettin ve melunlar, hainler*.." gibi. Bu ve benzeri suçlamaların yapıldığı halkevleri ve konuşmalarla ilgili olarak şu örnekler verilebilir:

Konya Bozkır Dere Halkevi'nde 23 Temmuz 1939 tarihinde yapılan kutlamalarda konuşma yapan Başkan Behçet Kaynak çok geniş bir zaman diliminin değerlendirmesini yaparak konuşmasında sık sık Osmanlı düşmanlığı yapmıştır. Konuşmasının bir yerinde sözü II. Meşrutiyet'in ilânına getirmiş ve şöyle devam etmiştir: "*Sersem Hamit yaptığı bir toplantıda meşrutiyetin ilânından başka bir çare kalmadığını ve ileride düşürecekleri bir fırsatta 1293'te (1876) olduğu gibi istibdadı yeniden kurmak hülyasına düştüler. Ve bu gün için fırsat kollamaya başladılar. Meşrutiyeti ilân edenlerin başlarını nasıl tuzlayacakları ve canavarca didik didik parçalama hülyası ile geceli gündüzlü çalışmışlardır*."[32] "*Padişahlık endişede, saray elden gidiyor. Millette, somuracak (emilecek) kan kalmamış, en iyisi İtilaf Devletleri ile elbirliği edip, millet ebedî bir mahva sürükleninceye kadar bir müddet daha sarayın altınlarını kemirmekti diyorlardı. Bu alçakça fikirlerini tatbik ederken zaman kaybetmeden korkuyorlar.*"[33] Gürün Halkevi'nde Osman Canbay tarafından verilen konfe-

32 **BCA**, 490. 01. 979.796.1-109.

33 **BCA**, 490.0.1. 979.796.1-117.

ransta "*Lozan onu (Sevr) yırtmış onu saray baykuşlarının yüzüne atmıştı*"[34] ifadesi kullanılmaktadır. Akdağmadeni Halkevi'nde yapılan konuşmada da "*Sultan ve onu temsil edenler sultanın tac ve tahtını, velev ki zahiri olsun, kurtarmak kastıyla İtilaf Devletlerinin uşaklığı mertebesine inmişler ve sefil bir ihtirasla Türk vatanını parça parça bir halde dağıtmışlardı"*[35] ifadelerine yer verilmiştir. Göksun Halkevi'nde yapılan konuşmada hatip Fahri Önder şunları söylemiştir: "*bu sırada devletin başında padişah vezirle bu arz ettiğim ağır ve kederli durum içinde çırpınmasına bakmayarak ecdat yadigârı olan memleketin düşman ayakları altında çiğnenmesinden acı duymayarak yalnız kendi rahatlıklarını koruma sevdasına düştüler. Düşmanlarla birleştiler. Bununla kalmayarak yurt içinde milletin şeref ve istiklâlini düşünen iyi fikir vatanseverleri yer yer dağıttılar, Anadolu'ya fesat soktular, milleti birbirine kırdırmak için çalıştılar*."[36] Keskin Halkevi Başkanı Refet Kandemir de yaptığı konuşmada şunları söylemiştir: "*Mondros Mütarekesi ve Sevr Muahedesiyle Türk vatanını ve kuvvetini düşmanların paylaşmasına terk eden sultanlar, yalnız şahsını ve tahtını düşünmekle meşguldü. Ordunun elinden silahı alınmış, Türk Milleti başsız, ümitsiz bir hale gelmişti."*[37] Mahmudiye Halkevi'nde konuşan İbrahim Kemâl, Osmanlı hanedanını lanetleyerek *"kahrolsunlar, başta sakıt Vahdettin ve melunlar, hainler*"[38] şeklinde konuşmasına devam etmiştir. Konuşmalarda, bu ve benzeri hakaretlerin birçok örneği sergilenmiştir. Ancak konuşmalardan birisi ise gerçekten terbiye sınırlarını zorlamaktadır. Ceyhan Halkevi'nde Avukat Kâmil Tekerek çok ağır ifadelerle ve tarihî gerçeklere uymayan ırkçı, kin ve nefret dolu şöyle bir konuşma yapmıştır: *"harp etmeye tâkatı kalmayan bir millet, iflas etmiş bir hazine, İtilaf ordularına mukavemet edemezdi. Bu vaziyet karşısında cariyeleriyle zevk ve eğlenceden mahrum kalan sultanlar murahhaslarına İtilaf devletlerinin bütün isteklerini kayıtsız ve şartsız kabul etmelerini emretmişti. Köle yaşayan ve köle ölecek olan bu ikbal düşkünü murahhaslar efendilerinin emirlerini kabulde tereddüt etmediler. Vatanı düşmana terk eden sultanlar Türk değildi. Osmanlı sülalesinin inkıraz bulduğu kadınlar saltanatı devrinde valide sultan unvanını alan Rum halayıkları şuradan buradan tatmini ihtirasat için tedarik ettikleri piçlerine şehzade unvanı vermişlerdi. Vatanı feda edenlerde bu şehzadelerin ahvadları idi. Yur-*

34 **BCA**, 490. 01. 979.796.1-205.
35 **BCA**, 490. 01. 979.796.1-207.
36 **BCA**, 490. 01. 979.796.1-215.
37 **BCA**, 490. 01. 979.796.1-278.
38 **BCA**, 490. 01. 979.796.1-288.

du, kanı Türk olmayanlar, damarlarında Türk kanından zerre bulunmayanların emirlerini itirazsız kabul etmek suretiyle düşman eline terk etmişlerdi."[39] Gerçekten de bu sözler karşısında insan söyleyecek bir söz bulamamaktadır. Hiçbir tarihi gerçekle uyuşmayan bu sözler o zamanki toplum mühendisliğinin ne seviyelerde yapıldığının acı bir örneğidir. Bafra Halkevi'nde Kemal Kitaplı tarafından verilen konferansta da "*Millet esasen harpten yorgun düşmüş, bitkin, yoksuz bir halde idi. Memleketi harbe sürükleyenler kaçmışlar, hilafet ve saltanat makamını işgal eden zat ise yalnız kendi mevkiini, her ne pahasına olursa olsun muhafaza edebilmek için en şerefsiz ve namussuzca çarelere başvurmaktan çekinmiyordu…bu paçavrayı imza edenler Türk kanından olmayan bedbahtlardır"* [40] diyerek padişahı Türk soyundan olmamak, namussuzluk ve şerefsizlikle itham etmiştir. İzmir Halkevi'nde Avukat Murat Çınar da konuşmasında "*Yalnız saray saltanatı bir gün daha uzatmak bahasına devletin, milletin haysiyetini düşman ayaklarına seren padişah onlara yaranmak, için Mustafa Kemal'i ölüm cezasına mahkûm etti* "[41] diyerek padişahı haysiyetsizlik ve işbirlikçilikle suçlamıştır. İzmir'de öğretmen Reşit Gürol "*tacından, tahtından başka bir endişesi ve düşüncesi olmayan müstereddi saltanat idaresi de her türlü melanet vasıtalarını ele alarak düşmanlarımızla el birlik etmişti*"[42] diyerek padişahı aşağılamıştır. Akdağmadeni Halkevi Başkanı Haşim Tatlı tarafından verilen konferansta ise Osmanlılara şöyle hücum edilmiştir: "*sultan ve onu temsil edenler sultanın taç ve tahtını, velev ki zahiri olsun kurtarmak kastı ile İtilaf devletlerinin uşaklığı mertebesine inmişler ve sefil bir ihtirasla Türk vatanını parça, parça bir halde dağıtmışlardı*."[43]

B-Ebedî Şef Atatürk

Bu hususta hemen hemen bütün konuşmacılar fikir beyan etmektedirler. Ancak kısaca Atatürk ile ilgili sözlerden sonra İsmet Paşa'yı tasvire koyulmaktadırlar. Atatürk, "*Allahın arslanı*", "*ebedî şef*", "*tunç çehreli, arslan yeleli kurtarıcı*" gibi sıfatlarla anılmıştır. Atatürk ile ilgili farklı bir değerlendirmeyi ise Keskin Halkevi Başkanı Refet Kandemir yapmıştır: *"Bugünü yaratan Büyük Ataya ve onun yüksek direktiflerini Lozan sulh masasında muvaffakiyetle neticelendiren milli şefimiz İsmet İnönü'ye bin hürmetler ve yüz bin şükran-*

39 **BCA**, 490.01.979.796.1-313
40 **BCA**, 490.01.979.796.1-154, 155.
41 **BCA**, 490.01.979.796.1-165.
42 **BCA**, 490.01.979.796.1-169.
43 **BCA**, 490.01.979.796.1-207.

lar… tarihte meşhur Napolyon Fransız İhtilalinden nurunu alan bir yıldız gibi parladı ve ebediyetin karanlıklarında söndü. Fakat ata ne Fatih, ne İskender idi. Onlar kudret ve kahramanlıklarını, yalnız cengâver ruhlarında gösterdiler. Fakat Atatürk bir güneşti ki, asırların birer harikası olarak yetiştirdiği Temürlenkler, Cengizler, Yıldırımlar onun yanında nurunu güneşten alan yıldızlar kadar sönük kaldı."[44] Ceyhan Halkevi'nde Ahmet Tekerek Atatürk ile ilgili şöyle konuşmuştur: "*sultanların bagi, eşkıya dedikleri o tunç çehreli, arslan yeleli kurtarıcı..sarsılmaz azmi ile önüne gelen her türlü maniaları tepeledi. Hilafet ordularını darmadağın etti. Başladığı istiklâl savaşını zaferle bitirdi*."[45] İstanbul Tıp Fakültesi'nden Cafer Yıldıran'ın sözleri *"19 Mayıs 1919 Samsun ufuklarında nurlu ışıkları ile milleti düşmüş olduğu felaket uykusundan uyandırıp ana kurtuluş ve zafer yolunu gösteren bir deha doğuyor… Bütün düşmanları ile padişahlığın gözlerini kamaştırıp kalplerini durduran Türkün unutulmaz kurtarıcısı Mustafa Kemal'dir. Anavatanın dört bir yandan Sivas, Erzurum kongrelerinde o nurlu kafanın yanına bütün vatanperver başlar koşuyorlar güneşe koşar gibi…Orduda tam bunu yapacak bir tek kişi Allahın aslanı o Gazi Mustafa Kemaldi….ondaki kafa karşısındakilerin yanında bir güneş idi. Ey bu milletin kurtarıcısı, Türklüğün ebedi şefi Atatürk, nur ol. "*[46]şeklindedir. Bafra Halkevi'nde verilen bir konferansta da şunlar dile getirilmiştir: "*Şu anda yaşamaya ve ebedileşmeye doğru olan bu hayati dönümü tahakkuk ettiren milli şefe en büyük şükranlarımızı sunarken, varlığımızın yaratıcısı ve mukadderatımızın öncüsü ebedi şef Atatürk'ün manevi huzurunda hürmetle eğiliriz.*"[47] Gürün Halkevi'nde Osman Canbay verdiği konferansta "*Türkün öz sinesinden yükselen bir ses haykırdı: Türklük ölmedi, ölmeyecek. Dünyalar durdukça yaşayacak, Tarihleri deviren Türk esir olmaz. Türkün bağrından yükselen bu ilahi haykırışa biz (ebedi şef) diyoruz. Hatırası için bir dakika susalım*"[48] şeklinde duygularını ifade etmiştir. İzmir'de Avukat Murat Çınar "*kalbini ve imanını yalnız milletinin damarlarında dolaşan asil kana bağlamaya ve o kanın bir gün harikalar yaratacağına inanan Mustafa Kemal paşalık rütbesini padişahın suratına fırlatarak milletinin başına geçti*"[49] diyerek Mustafa Kemal'in millet için makam ve rütbeye ihtiyaç duymadığını ifade etmiştir.

---

44 **BCA**, 490.01.979.796.1-278.
45 **BCA**, 490.01.979.796.1-314.
46 **BCA**, 490.01.979.796.1-117, 118, 119, 120.
47 **BCA**, 490.01.979.796.1-159.
48 **BCA**, 490.01.979.796.1-205.
49 **BCA**, 490.01.979.796.1-165.

C-Millî Şef İsmet İnönü

24 Temmuz 1939'da Lozan'ın 16. yıldönümü kutlamalarında yazılan yazılarda, yapılan konuşmalarda İsmet İnönü'ye büyük vasıflar yüklenmektedir. Konuşmacılar "*milli şef"*, "*değişmez şef*", "*sulh cephesinin Lokman hekimi*", "*büyük diplomat*", "*er meydanında eşsiz kumandan, siyaset alanında emsalsiz bir diplomat*", *"ak saçlı zafer kartalı, yüce millî şef"*, "*milletin makus talihini yenen kahraman, faziletkâr, civanmert millî şefimiz İsmet İnönü*" gibi birçok sıfatlarla İsmet İnönü'yü anmaktadırlar. İnönüsüz bir millî mücadeleden bahsedilemeyeceği dile getirilmektedir. Ankara Halkevi'nde büyük bir kutlama töreni tertip edilmiştir. Halkevinin önünde toplanan halka Hıfzı Oğuz Bekata hitap etmiştir. Bekata, konuşmasında Türk milletinin büyüklüğüne işaret ettikten sonra Lozan ile Sevr'i mukayese etmiştir. Konuşmasında özetle Sevr paçavrasını galip devletlerin suratına fırlatan Türk iradesinin, Lozan sulh şartlarını dikte etmek için değil, büyüklüğünü bir daha bütün dünyaya tanıtan Türk milletinin muahedeyi dikte ettirmek için gittiğini ve Lozan'da büyük siyasi bir zafer kazandığını söylemiştir. Gazetelerdeki yoruma göre bu konuşma ile Bekata *"Ebedî Şef Atatürk ve Lozan kahramanı Millî Şef İnönü için halkın yüksek ve asil tezahürlerine vesile olmuştur.*"[50] Bekata'dan sonra Naşit Uluğ kürsüye çıkmış ve "*harp kahramanı İnönü'nün, masa başında geçecek daha çetin bir mücadele için seçilişindeki ve zaferin ve Lozan'ın ortaya çıkardığı Türk hükümetinin ilk başbakanlığına getirilişindeki hikmeti*" izah etmiştir.[51] Halkevlerinde yapılan konuşmalarda bazen mübalağanın zirveye çıktığı da görülmektedir. Mesela Eskişehir'de Lise Edebiyat Öğretmeni Cemal Duru, İsmet İnönü'yü edebiyatçı üslubu ile şöyle tarif ediyor: "*İsmet İnönümüze asırlarla çarpışmak gibi ağır, asırların kökleştirdiklerini söküp atmak gibi güç bir vazife verilmişti. Kahramanımız bu vazifenin ağırlığını biliyordu. Ve bu vazifeyi bilerek de almıştı. Biliniyor ki bu vazife ancak ve yalnız İsmet İnönü tarafından başarılabilir… İnönümüz asırları yendi, asırları devirdi, karşılarına geçip oturduğu cihan devletleri gibi hür ve müstakil bir devlet, aynı haklara ve aynı salahiyetlere sahip bir devlet olduğumuzu o cihan devletlerine kabul ve tasdik ettiren bir zaferle, yeni bir İnönü zaferi kazanarak ve milletimizin*

50 **Ulus**, "Ankara Halkevinde Lozan'ın 16ncı Yıldönümü Güzel Bir Törenle Kutlandı", 25 Temmuz 1939, s. 1,6; **Cumhuriyet**,25 Temmuz 1939, s. 1, 9; **Akşam**, 24 Temmuz 1939, s. 1, 10; **Akşam**, 25 Temmuz 1939, s. 1, 12.

51 **Ulus**, 25 Temmuz 1939, s. 6; **Cumhuriyet**, 25 Temmuz 1939, s. 1, 9; **Akşam**, 25 Temmuz 1939, s. 1, 12.

makûs talihini bir daha yenerek yurdumuza döndü."[52] Eskişehir Halkevi'nde yapılan törende yapılan bu konuşmada İnönü'nün yaptıkları en üst perdeden ifade edilerek milli mücadelenin başarısı adeta ona mal edilmiştir. Hatip konuşmasında şunları söylüyor: "*İsmet İnönümüz, İnönü zaferini yaratmamış olsaydı ne Sakarya'yı alkışlayabilirdik, ne de Dumlupınar'ı. İsmet İnönümüz, Lozan zaferini yaratmasaydı ne cumhuriyete kavuşabilirdik ne de bu güzel günlere*."[53]

Vezirköprü Halkevi'nde yapılan toplantıda Şakir Atıcı isimli hatip konuşmasında Lozan'a kadar olan tarihî gelişmeleri özetledikten sonra, Atatürk'ün önderliğinde Türk İstiklâli'nin kurtarıldığını anlatmıştır. Konuşmasının devamında şunları söylemiştir*: "Türk istiklâli fiilen kurtulmuştur. Fakat bunu bütün dünyaya tanıtmak lazımdı. Sevr'in kara metni ile iptal edilmek istenen Türk istiklâlini bütün dünyaya teslim ettirilmek lazımdı. Atatürk'ün en büyük silah arkadaşı İstiklâl seferinin Garp Cephesi Komutanı İsmet İnönü, harpte olduğu gibi Lozan'da bütün dünyanın en meşhur siyasi adamları ile karşı karşıya, Türk hukukunu müdafaa ederek Türk'ün istiklâlini, ecnebi imtiyazlardan da kurtararak şanla ve şerefle tanıttı ve imza ettirdi.*"[54] İnönü, Atatürk tarafından kazanılan İstiklâli dünyaya kabul ettiren kişi ve Atatürk'ün en büyük silah arkadaşı olarak ilan edilmektedir. Hatip, Lozan Antlaşması'na yüksek bir mana yükleyerek "*bütün dünya sulhu ona dayanmıştır. Lozan, Türkün dünya barışını tutan desteğidir. O destek İsmet İnönü'nün, Türk Milleti'nin ve onun ordusunun kuvvetli elindedir. Var olsun İsmet İnönü, yaşasın cumhuriyet*"[55] diyerek konuşmasını bitiriyor.

İpsala Halkevi'nde yapılan merasimde de *"Kara yaprak*" olarak tavsif edilen Sevr'e atıfta bulunularak bir özeti verildikten sonra konuşmacı İpsala Merkez İlkokulu Öğretmeni Hamdi Sayın sözlerinin bir yerinde şöyle söylemektedir: *"Bilirsiniz ki Mudanya'da Yüksek Cumhurbaşkanımız İnönü'nün kılınç tutmakta mahir olan eli, kaleme de hâkim olduğuna cihanı inandırdı. Bu iman ile başlayan devir, tarihimizde emsaline rastlanmayan siyasi zaferimiz Lozan'ı doğurdu. Kılınçla kurtarılan zafer, İnönü'nün mübarek şahsında 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan'da siyasi bir zafer şeklinde yüksek kudretini*

52 **BCA**, 490.01.979.796.1-21, 22.
53 **BCA**, 490. 01. 979.796.1-23.
54 **BCA**, 490. 01. 979.796.1-11.
55 **BCA**, 490. 01. 979.796.1-11.

tecelli ettirdi."[56] İsmet İnönü'nün büyük bir diplomat olduğunu ifade ettikten sonra bu fikrini teyit için Atatürk'ün çektiği bir telgraftan alıntı da yapmıştır. Atatürk'ün "*millet ve hükümetin zatı âlilerine tevcih etmiş olduğu bu yeni vazifeyi de muvaffakiyetle itmam buyurdunuz. Memlekete bir silsile müfit hizmetlerden ibaret olan ömrünüzü bu defa da tarihî bir muvaffakiyetle tetvic(taç giydirme) ettiniz. Uzun mücadelelerden sonra vatanımızın sulh ve istiklâle kavuştuğu bu günde parlak hizmetiniz dolayısıyla zât-ı âlinizi müteşekkirâne tebrik eder, gözlerinizden öperim kardeşim*"[57] dediğini aktarmaktadır.

Bayburt Halkevi'nde konuşma yapan Doktor, konuşmasında Lozan ve İsmet İnönü hakkında şunları söylemektedir: *"..Atatürk büyük zaferde görülen kudretini, başarmak kabiliyetini , Mudanya Mütarekesi'ndeki muvaffakiyetini takdir ettiği İsmet İnönümüzü Lozan heyetine baş murahhas yaparak kendi düşünce ve kararlarının yer bulacağından katiyen emin olmuştur*." [58] Burada Atatürk'ün İsmet Paşa'yı seçmekle ne kadar isabetli davrandığını ifade ederken İnönü'nün de hem askerî, hem de diplomatlık başarısına vurgu yapılmaktadır.

Korkuteli Halkevi'nde hâkim muavini Memduh Öktem yaptığı konuşmada Hatay meselesine değinmiş, olayların tarihî seyrini ortaya koyduktan sonra konuşmasını "*bizi bugüne kavuşturan Ebedi atamıza ve milli şefimize candan binlerce minnet ve şükranlar!*" diyerek bitirmiştir.[59] Bu konuşmadan sonra öğretmenlerden Tahir Dağyar konuşma yapmıştır. Konuşmasında Sevr'e kadar geçen olayların bir hülasasını yaptıktan sonra şunları söylemiştir: "*Ebedi atamız, en yakın silah arkadaşı İnönü kahramanı İsmet Paşa'yı murahhas olarak Mudanya'ya göndermişti. Türk istiklâl tarihine sonsuz kahramanlıklar kaydettiren ve er meydanında eşsiz bir kumandan olduğu kadar, siyaset alanında da hakiki bir diplomat olan İsmet Paşa azim ve iradesi ile ve atasından aldığı ilhamla bu mütarekeyi Türk Milleti'nin lehine 11 Teşrin-i evvel 1922 tarihinde Mudanya'da muvaffakiyetle başarmıştı. İtilaf Devletleri ile Lozan'da yapılacak sulh müzakerelerine yine bu eşsiz kahraman, emsalsiz diplomat İsmet Paşa tensip edilmişti… İsmet İnönü bütün dünya diplomatları arasında yalnız başına tam sekiz ay er meydanında olduğu gibi kalem savaşında, fikir savaşında da çetin mücadelelerden sonra milletinin şan ve şerefi ile mütenasip bir*

56 **BCA**, 490. 01. 979.796.1-15,16.
57 **BCA**, 490. 01. 979.796.1-15,16.
58 **BCA**, 490. 01. 979.796.1-27.
59 **BCA**, 490. 01. 979.796.1-35.

sulh yaparak muzafferan yurduna dönmüştü…Bize bu mutlu günü gösteren ak saçlı zafer kartalı yüce milli şefimize sonsuz şükran ve saygılar."[60]

Dereköy Halkevi'nde hatibin konuşmasında Lozan'a yüklenen anlam şu şekilde dile getirilmektedir: "*Baylar bayanlar bugün 24 Temmuz'dur, Lozan günüdür. Türkün ilk tarih çağlarından beri esir olmadığı ve haşre kadar müstakil yaşaması için özgürlük günüdür. Bugünü yaratan Türklüğün benliğini yücelten ve Türklüğü esaretten kurtaran yaşama vesikasının alındığı ve onaylandığı gündür. Dünyadaki hür devletlere eşit bir devlet haline gelmeğe sebep olan ve zorla üç asırdan beri Türklüğü her dakika ezen, zayıflatan, yargıya vurduğu son yumruk ile Türklüğü tarih sayfalarında bir varmış bir yokmuş diye söylenecek kadar kıymetsiz ve Türk haysiyet ve şerefini kirletmek isteyen Avrupa'nın imha siyasetine vasıta olan ve Türkiye'nin kanını tufeyli olarak emen padişahlık beliyyesini (belasını) tasallutunu baltalayan milli şefimizin kurtuluş savaşında bulunduğu ödevler sırasıyla şunlardır… Lozan Konferansı 21 teşrinisani 1922'den 24 Temmuz 1923 tarihine kadar devam etti. Bugün işte o gündür. Bugün Türklüğün ve Türk varlığının ikinci Ergenekonu'dur.* "[61] Yine konuşmanın bir yerinde Atatürk'ün ölümü ile halkın kalbinde meydana gelen boşluğu "*yerine geçirdiğimiz şefimiz yurdun koruyucusundan kalan boşluğu tam doldurmuş ve bugünün Avrupa derdine ve sulh cephesinin lokman hekimi milli şefimiz İsmet İnönü'dür. Atanın kurduğu yolda ve atanın yurdu emanet ettiği Türk gençliğinin yüce kuvvetine dayanan milli şefin ve yurt koruyucusu yavuz İsmet İnönü'nün verdiği teminatla dünya barışçıları 12 Haziran'dan beri fasılasız neşe içerisindedirler. Türk dostluğundan ve Türk sevgisini kazanan milletler ne bahtiyardır. 20. Asrın birinci yarısı bu zamanından sonra Türk asrı, Türk sevgi muhabbetini kazanma çağı dense yeridir. Yaşasın milli şef İsmet İnönü, yaşasın Türk ordusu, yaşasın Türk gençliği.*"[62]

Ermenek Halkevi hatibinin konuşmasında Ebedi Şef Atatürk'e atıfta bulunulmaktadır. Burada onun memleketin kurtarılışındaki dehasından bahsedildikten sonra O'nu en iyi anlayan kişinin İsmet Paşa olduğuna vurgu yapılmaktadır. Dolayısıyla Lozan'a murahhas seçilmesindeki esas sebebin de bu olduğuna dikkat çekilmekte ve şöyle denilmektedir: "*Atatürk'ün yüksek direktifleri ve İsmet Paşa'nın parlak zekası ve yüksek iradesi ile konferans tamamıyla arzularımız dahilinde nihayete ermiştir. Lozan konferansı ile Türk*

60 **BCA**, 490. 01. 979.796.1-37,38.
61 **BCA**, 490. 01. 979.796.1-41, 44.
62 **BCA**, 490. 01. 979.796.1-45.

Milleti tamamen müstakil bir devlet oluyordu"[63]. Aynı konuşmada tarihi bir mukayese yapılmakta ve Lozan başarısı dile getirilmektedir. Bu cümleler şöyledir: "*Mondros Türk Milletinin elini kolunu bağlama, Sevr idam idi. Lozan ise ebedi yaşama hakkıdır. Tarih, Mondros ve Sevr'i kabul edenleri, Lozan'ı başaranları hiçbir zaman unutmayacaktır*."[64]

Kırklareli Halkevi'nde yapılan kutlamalarda konuşmacı Ahmet Mithat Okulu Öğretmeni Vefik Sözen Hatay'ın kurtuluşunu dile getirmiş ve "*Atatürk'ün yakın mesai arkadaşı, onun başladığı her işi en kısa zamanda tatbikat sahasına götüren Milli Şef İnönü yeni terakki hamleleri ile vatanın kudret ve heybetini artırırken Hatay davasını da Atatürk'ün bıraktığı noktadan alarak hedefe ulaştırdı*"[65] diyerek bu konuda da İsmet Paşa'ya bir pay çıkartmıştır. Kırklareli Halkevi Hatibi Neşet Rizvanoğlu da halka hitaben yaptığı konuşmasında Lozan'ı şöyle değerlendirmektedir: "*Bugün ki Türk İstiklali aziz ölü Atatürk'ün yılmaz iradesi, Milli Şef İsmet İnönü'nün masa siyaseti, Türk Ulusu'nun yılmaz azmi gibi üç unsurun bir tek eseridir*."[66]

Atabey Halkevi'ndeki kutlamalarda Öğretmen Lütfü Kutlu bir konuşma yapmış ve şunları söylemiştir: "*Harp sahasında kazandığı zaferi sulh masasında da kazanan milli şefi tazimle ve şükranla analım…Lozan kısaca ifade edilmek istenirse hayat ve istiklâl demektir. Türk kuvveti Sultanların ve nedimlerinin elinde Mondros'a ve Sevr'e indirilmişti. Türk kuvveti Atatürk'le, Milli Şefin ve kıymetli arkadaşlarının elinde Mudanya ve Lozan'a kadar yükseltildi. Bu mesut günü anarken onun büyük muzafferine minnet ve şükranlarımızı tekrarlayalım. Yaşasın istiklal ve cumhuriyetimiz.*"[67]

Akhisar Halkevi'nde Ortaokul Müdürü Ekmel İzdem bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında I. Dünya Savaşı ve İstiklal Harbi ile ilgili geniş bir özet yaptıktan sonra Lozan Antlaşması'nı ele almıştır. Diğer kutlama konuşmalarından farklı olarak Lozan görüşmelerinin kesintiye uğramasını iç siyasete bağlamıştır. Konuşmasının bir yerinde "*bir aralık ikinci grubun bazı çocukça hareketlerinden Türk milli tesanüdünün zaafa uğrayacağını umdular ve müzakere keserek memleketlerine döndüler. Türk Milletinin haysiyet ve istiklaline aykırı düşen bütün teklifleri şiddetle reddeden büyük diplomat İsmet İnönü*

63 **BCA**, 490. 01. 979.796.1-47,48.
64 **BCA**, 490. 01. 979.796.1-48.
65 **BCA**, 490. 01. 979.796.1-51.
66 **BCA**, 490. 01. 979.796.1-53.
67 **BCA**, 490. 01. 979.796.1-62,63.

Romanya yolu ile Türkiye'ye avdet ediyor. Meclis seçimi yenileniyor, milletin mütenasit olduğu sabit oluyor. Bunun üzerine aynı devletler müzakerelerine tekrar başlamasını rica ediyorlar."[68] Konuşmanın devamında Montrö, Hatay ve Lozan'la birlikte üç bayramı kutladıklarını ifade ettikten sonra "*bu üç bayramında, milletin makus talihini yenen kahraman, faziletkar, civanmert Milli Şefimiz İsmet İnönü'nün birer muvaffakiyet eseri olduğunu düşünmek cumhuriyet vatandaşlarına hudutsuz bir haz veriyor"* [69] diyerek İnönü'ye methiyeler dizerek bitiriyor.

İstanbul Tıp Fakültesi'nden Cafer Yıldıran'ın konuşmasındaki sözleri şöyledir: " *Onun kalemi kılıcından keskindi. Ey İsmet İnönü onu yazan ellerin nur olsun. Ey Milli Şef İsmet İnönü ömrün uzun olsun, yaşa, yaşa, bin yaşa..*"[70] Karşıyaka Halkevi'nde Başöğretmen Kemal Alanbey konuşmasında şunları söylemiştir: "*İnkılap mücadelemiz içinde ilk zafer, şimdi başbuğumuz bulunan İsmet Paşa'nın nurlu fakat çelikten eliyle kazanılmıştır…İşte inkılâp mücadeleleri içinde yükselen İsmet İnönü yeni Türk hükümetinin ülkülerini temsil etmek hususundaki siyasi rolleriyle milli tarihimizin en şerefli zaferlerini kazanmıştır… Mudanya ve Lozan İnönü kahramanının milletine hediye ettiği mukaddes birer armağandır…İsmet Paşanın mücadele hayatında iki İnönü olduğu gibi, münakaşa ve zaferinde de iki Lozan oldu. İsmet İnönümüzün asil ve nurlu başını çevreleyen ruhu gibi beyaz tacını harp meydanlarından daha ziyade Lozan aklaştırmış ve ona ebedi bir hale-i şeref vermiştir*."[71] Bafra Halkevi'nde verilen bir konferansta şunlar dile getirilmiştir: "*Şu anda yaşamaya ve ebedileşmeye doğru olan bu hayati dönümü tahakkuk ettiren Milli Şefe en büyük şükranlarımızı sunarken..*"[72] Mersin Halkevi'nde öğretmen Rıza Tolongüç şunları söylemiştir: "*Bu zafer savaş yaylalarında ordularını zaferlerden zaferlere koşturan Milli Şef İsmet İnönü'nün Türkün muazzam tarihine altun harflerle kaydettiği bir sulh zaferidir…bugün burada 16. Yılını kutladığımız bu zafer İnönü'nün mukaddes elleri ile tarihe yazıldı. ..Ey Türk buna emin ol ki bu zafer nesilden nesile, tarihten tarihe intikal ederken senin ulu isminle beraber onu yaratanların ismi tarihleri silinmeyen bir ayeti olarak kalacaktır.*"[73] Kandıra Halkevi'nde Doçent Nihat Erim "*..bütün işgal ettiği mevkiler-*

68 **BCA**, 490. 01. 979.796.1-66,67.
69 **BCA**, 490. 01. 979.796.1-66, 67.
70 **BCA**, 490. 01. 979.796.1-120.
71 **BCA**, 490. 01. 979.796.1-134-138.
72 **BCA**, 490. 01. 979.796.1-159.
73 **BCA**, 490.01.979.796.1-161.

de zekası, temizliği ve yorulmak bilmez gayretleriyle halkın her tabakasının en derin sevgi ve saygı hislerini kazanmıştır... bizlere düşen en birinci vatan vazifesi bunca tecrübelerden alnı açık olarak çıkmış Milli Şefimize tek bir vücut gibi bağlı kalmaktır...Milli Şefin izinde ve emrinde daima ileri giderek muasır medeniyet seviyesinin üstüne çıkacağız"[74] sözleri ile onu methetmiştir. Gürün Halkevi'nde konuşan hatip İnönü için şunları söylüyor: "*Dört yıl sonra bu tanrısal tek bir ses on yedi milyonluk bir kütle halinde Lozan şehrinde medeniyet dünyası huzurunda bütün benliği ile tecelli etti. Bugün başımızda bulunan Milli Şefimiz, göz bebeğimiz, cumhurbaşkanımız İsmet İnönü orada kendilerine has bir şiddet-i azim ve deha ile bütün davalarımızı hak ve ispat etti. Gururlu medeniyet dünyası da bu hakka boyun eğdi*."[75] Akdağmadeni Halkevi'nde konuşan Haşim Tatlı şöyle diyor: "*Kılıcı ve harp talihini kendine ram eden büyük bir kumandanın Lozan'da sulh masasını da kendine hizmet ettirdiği günün yıldönümüdür*."[76] Adıyaman Halkevi'nde Refik Dikmen'in yaptı konuşma şöyledir: "*İsmet İnönü her dereden su getirmesini bilen Avrupa'nın yıllanmış diplomatlarıyla çetin bir mücadeleye girişti. Türklüğün menfaatini uzak ve yakından tehdit eden gizli ve açık her teşebbüs ve teklifi, zeki ve cesur hamlelerle, sarsılmaz bir irade ile karşıladı. Avrupa'nın önüne yıkılmaz, aşılmaz, canlı, şanlı bir set gibi göğüs gerdi.*"[77] Mahmudiye Halkevi başkanlığında Hatip İbrahim Kemal şöyle konuşmuştur: "*Yoktan dünyaları fethedecek ordular meydana çıkararak bunların kumandanlığına da mefkure ortağı ve can ciğer arkadaşı milli kahramanımız İsmet İnönü geçti.*"[78] Mahmut Tekerek, İnönü için şöyle söylüyor: *"Lozan'da Milli Şef İsmet İnönü öne gelen her türlü haili bertaraf etti. Her türlü mukavemeti kırdı. Yurda sultanların kurdukları bütün teşekkül ve müesseseleri dağıttı. Ve Türkü yabancı unsurlardan temizledi. Her engeli kılıç temizler diyerek bir zaman tetkike bile lüzum görülmeden kabul edilen Sevr'i parçaladı.*"[79] Karşıyaka Halkevi'nde Başöğretmen Kemal Alanbey konuşmasında şunları söylemiştir: "*Aziz kardeşlerim inkılap mücadelemiz içinde ilk zafer, şimdi başbuğumuz bulunan İsmet Paşa'nın nurlu fakat çelikten eliyle kazanılmıştır. I. Ve II. İnönü zaferleri Türk ihtilalinin temel taşlarıdır. ..eski yeni hiçbir savaş gösterilemez ki bizim İnönülerimiz*

74 **BCA**, 490.01.979.796.1-266-267.
75 **BCA**, 490.01.979.796.1-205.
76 **BCA**, 490.01.979.796.1-207.
77 **BCA**, 490. 0. 979.796.1-221.
78 **BCA**, 490.01.979.796.1-288.
79 **BCA**, 490.01.979.796.1-314.

kadar harikalı olsun. İşte inkılâp mücadeleleri içinde yükselen İsmet İnönü, yeni Türk hükümetinin ülkülerini temsil etmek hususundaki siyasi rolleriyle milli tarihimizin en şerefli zaferlerini kazanmıştır…Mudanya ve Lozan, İnönü kahramanının milletine hediye ettiği mukaddes birer armağandır. İsmet İnönü Lozan'da, İnönü'nde, Sakarya'da, Dumlupınar'da vuruştuğu kadar vuruştu. Cenkleştiği kadar cenkleşti."[80] Adıyaman Halkevi'nde Refik Dikmen yaptığı konuşmada şunları söylemiştir: "*Türklüğün menfaatini uzak ve yakından tehdit eden gizli ve açık her teşebbüs ve teklifi zeki, cesur hamlelerle, sarsılmaz bir irade ile karşıladı. Avrupa'nın önüne yıkılmaz, aşılmaz, canlı, şanlı bir sed gibi göğüs gerdi. Bütün ısrarlara karşı direndi.*"[81] Tarsus Halkevi'nde konuşan avukat Fikri Ünlü şöyle söylüyor: "*Ebedi Şefle yan yana yürüyerek milli savaşı akıllara hayret verecek bir sürat ve muvaffakiyetle sona erdiren ve yeni Türkiye Cumhuriyeti devletini siyasi sahalarda büyük zaferlere isal eyliyen Milli Şef İnönü'ne sonsuz minnet ve şükran.'*"[82]

SONUÇ

Lozan Antlaşması yıldönümlerinin daha önceleri de kutlandığı bilinmektedir. Her sene yıldönümlerinde gazetelerde haberler çıkmakta, halkevlerinde konferanslar verilmek suretiyle Lozan kutlanmaktadır. Ancak Atatürk'ün ölümünden sonra 1939 yılında İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı olmasıyla birlikte Lozan'ın farklı bir şekilde kutlandığını görüyoruz. Türkiye'nin en ücra köşelerindeki halkevi ve halk odası şubelerinde kutlamalar yapılmaktadır. Cumhuriyet Arşivi'nde bu seneye mahsus diğer yılların aksine 300'ün üzerinde belgeye rastlanmaktadır. Parti yönetimi 1939 yılı Lozan kutlamalarına ayrı bir önem atfetmekte ve kutlamaların en iyi şekilde yapılması için talimatlar vermektedir. Bu sene kutlamalarda yapılan konuşmalarda Atatürk'ten çok İnönü ön plana çıkarılmaktadır. Ona methiyeler dizilmektedir. Zekâsından, dehasından, komutanlık kabiliyetinden bahsedilmektedir. Lozan'da eksik bırakılan hiçbir konuya değinilmemektedir. Ne Boğazlar, ne Musul-Kerkük, ne de Hatay gündeme getirilmektedir. Konu ile doğrudan alakası olmamakla beraber Osmanlı padişahlarına hakaretler yağdırılmakta, Osmanlı "*belasını*" kaldıran kişi olarak Millî Şef gösterilmektedir.

80 **BCA**, 490.01.979.796.1-134, 138.
81 **BCA**, 490.01.979.796.1-221.
82 **BCA**, 490.01.979.796.1-233.

Daha sonraki yıldönümleri ile ilgili tek tük belgeye rastlanması, hatta 1949 yılında kutlama programlarına resmî zevatın bile doğru dürüst katılmamasından üzüntü ile şikâyet edilmesi, 1939 yılına partinin ayrı bir önem verdiğini göstermektedir. Cumhurbaşkanlığına seçilen İsmet Paşa'ya bir jest yapma hatta açıkça bir "*yağ çekmeden*" bile söz etmek mümkündür. Lozan daha öncede Lozan'dı. 1939 öncesi ve sonrasında çok az kutlama programına rastlanması bunun ispatı sayılabilir. Parti genel merkezinden idare edilen kutlama programlarının 1939 yılının aksine daha sonraki yıllarda sönük geçmesi bunun bir göstergesidir. Partiye gönderilen konuşma metinlerinin ekserisinde ciddi bir tarihi bilgi, tahlil ve yorumdan ziyade hamasi, duygusal sözler ve özellikle İsmet Paşa'ya övgüler yer almaktadır. Bu da o zaman ki iktidarda olanların hadiseyi, gerçek anlamda anlamak ve anlatmaktan ziyade, parti başkanına, yeni cumhurbaşkanına karşı bağlılıklarını ispatlayacak, onun gözüne girebilmek için bir vesile olarak kullandıklarını göstermektedir.

KAYNAKLAR

I- ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA):

490.01.979.796.1-325.

030.01.6.13.2.

490. 01. 979.796.1-57.

490.01.4.21.19.1-1.

490.01.4.21.19.3.

490.01.5.26-29. 1.

490.01.979.796.1-29.

490.01.4.21-19-2.

490.01.5.26-29.

490.01.5.26-29.

490.01.979.796.1-54, 74, 92, 100, 103, 131, 153, 157, 163, 228

490.01.979.796.1-9,30, 65, 97, 131, 139,140, 200, 212, 228, 234, 241, 247, 249, 250, 251, 259, 260, 268, 276, 277, 282, 292, 303, 311, 320; 490.01.23.114.2.

490.01.979.796.1-9, 12, 40, 249, 251,

490.01.979.796.1-9,24, 40, 54, 301, 303

490.01.979.796.1-9, 17-23, 24, 25, 29, 30, 31, 35, 38,39-45, 46, 49-53, 62-63, 65-67, 69-73, 76-91, 95, 97, 101-102, 117-120, 124-126, 128, 130, 131, 132, 140, 145, 146, 147, 152, 154-156, 159, 160, 164, 184, 192, 193, 204, 221, 225, 228, 234, 239, 240, 241, 242, 244, 247, 249, 253, 261, 263, 264-267, 271, 272, 273, 276, 277, 280, 282, 284-285, 286-288, 290, 292, 302, 303, 310, 311-315, 317-319.

490.01.23.114.2.

490.01.979.796.1-9, 12, 31, 76, 123, 131, 200, 237, 241, 242, 244, 246, 249, 259, 292, 302.

490.01.979.796.1-24.

490.01.979.796.1-76, 128, 140, 234, 260, 277, 282.

490.01.979.796.1-30, 282.

490.01.979.796.1- 30, 40, 212.

490.01.23.114.2; 490.01.979.796.1-40, 46, 56, 95, 100, 123, 127, 129, 146, 160, 184, 192, 212, 225, 228, 234, 237, 244, 246, 247, 249, 253, 261, 277, 282, 290, 301, 307, 310, 311, 317, 320, .

490.01.23.114.2. 490.01.979.796.1-40, 317.

490.01.979.796.1-40, 131, 140, 146, 192, 228, 283, 302, 311.

490.01.979.796.1-54, 77, 121, 145, 146, 184, 193, 206, 237, 249, 250, 261, 272, 276.

490.01.979.796.1-192.

490.01.979.796.1-237.

490. 01. 979.796.1-109.490.0.1. 979.796.1-117.

490. 01. 979.796.1-205.

490. 01. 979.796.1-207.

490. 01. 979.796.1-215.

490. 01. 979.796.1-278.

490. 01. 979.796.1-288.

490.01.979.796.1-313

490.01.979.796.1-154, 155.

490.01.979.796.1-165.

490.01.979.796.1-169.

490.01.979.796.1-207.

490.01.979.796.1-278.

490.01.979.796.1-314.

490.01.979.796.1-117, 118, 119, 120.

490.01.979.796.1-159.

490.01.979.796.1-205.

490.01.979.796.1-165.

490.01.979.796.1-21, 22.

490. 01. 979.796.1-23.

490. 01. 979.796.1-11.

490. 01. 979.796.1-15,16.

490. 01. 979.796.1-27.

490. 01. 979.796.1-35.

490. 01. 979.796.1-37,38.

490. 01. 979.796.1-41, 44.

490. 01. 979.796.1-45.

490. 01. 979.796.1-47,48.

490. 01. 979.796.1-51.

490. 01. 979.796.1-53.

490. 01. 979.796.1-62,63.

490. 01. 979.796.1-66,67.

490. 01. 979.796.1-66, 67.

490. 01. 979.796.1-120.

490. 01. 979.796.1-134-138.

490. 01. 979.796.1-159.

490.01.979.796.1-161.

490.01.979.796.1-266-267.

490.01.979.796.1-205.

490.01.979.796.1-207.

490. 0. 979.796.1-221.

490.01.979.796.1-288.

490.01.979.796.1-314.

490.01.979.796.1-134, 138.

490.01.979.796.1-221.

490.01.979.796.1-233.

II- GAZETELER

Ulus, 24 Temmuz 1939, s. 3.

Ulus, 23 Temmuz 1939, s. 1-3.

Akşam, 26 Temmuz 1939, s. 4.

Cumhuriyet, 25 Temmuz 1939, s. 1, 9.

Ulus, "Ankara Halkevinde Lozan'ın 16ncı Yıldönümü Güzel Bir Törenle Kutlandı", 25 Temmuz 1939, s. 1,6.

Akşam, 24 Temmuz 1939, s. 1, 10.

Akşam, 25 Temmuz 1939, s. 1, 12.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN KURULUŞU VE LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI'NDAN ÖNCE VE SONRA SIRP, HIRVAT VE SLOVEN KRALLIĞINDA MÜSLÜMANLARIN DURUMU

Redžep ŠKRİJELJ (Recep ŞKRİYEL)*

Özet

Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı'nın kuruluşuyla Balkanlar'da Güney Slavları bir araya getiren devlet birliği kurulmuştur ki varlığının 10 yılı boyunca (1918-1929) bir zamanki Batı Rumeli topraklarındaki Müslümanların durumunu iyileştirmek için hiçbir zaman varlık göstermemiştir. İşgalci Hristiyan askerlerine katılmamak ve Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye, Avusturya-Macaristan ve Almanya ittifakı güçlerinde gönüllüler olarak yer almaları daha sonra Krallığın Hristiyan olmayan nüfusuna (Türk, Arnavut, Boşnak, Pomak vs.) karşı şiddetli teröre, cinayetlere, intikama ve politik baskıya sebep olmuştur. Sırp-Karadağlı nüfusunun Sancak, Kosova ve Makedonya topraklarına yerleştirilmesi Müslümanların ekonomik durumlarını zorlaştırıp, kişisel ve aile güvenlikleri açısından da korkulara yol açmıştır. Müslüman mülklerine el koyup sonradan aynılarını yeni yerleştirilmiş ailelere dağıtarak Türkiye'ye göç ettirilmelerinin gibi direkt baskılar uygulanmıştır.

* Yeni Pazar Devlet Üniversitesi (Državni Univerzitet Novi Pazar), Sancak, Sırbıstan Cumhuriyeti

1919 yılında Güney Sırbistan Müslümanlarını savunmak amacıyla kurulan ve daha sonra politik parti olarak faaliyet gösteren cemiyet (İslam Muhafaza-i Hukuk Cemiyet-i) tehlike altında olan bu halklarının durumunu pek değiştirmemiştir. Müslüman direniş hareketinin komitacı ve diğer aktiviteleri Sancak'taki Müslüman nüfusuna karşı düzenlenen zulümleri durdurmakta yeterli olmamıştır: 1919 (Plav-Gusinye bölgesi), 1921 (Peşter yaylası), 1922 (Starçeviçe) ve 1924 (Şahoviçe ve Vraneş) katliamları Krallık tarafından desteklenen Sırp-Karadağlı birlikleri tarafından düzenlenmiştir. Baskılar Güney Sırbistan'ın diğer bölgelerinde devam etmiştir ki Üsküp'te politik baskı ve terörden yana Müslüman ve Türk halkını zorunlu şekilde Anadolu'ya doğru göçe uğratan metodlar bile kullanılmıştır. 'Cemiyet' örgütü başkanı Ferhad Bey-Draga'nın Sancak Müslümanları üzerinde düzenlenen katliamlara ve Üsküp'teki görkemli Burmalı Camii'nin yıkılmasına karşı tepki göstermesinden sonra iki dilde çıkan Türk-Boşnak dergisi 'Hak' yasaklanarak, kısa bir zaman sonra SHS Krallığı'nın güney bölgelerindeki Müslüman nüfusunu bir araya getiren ve savunan tek parti 'Cemiyet' bile kapatılmıştır. Bu olaylar Müslüman nüfusu üzerindeki baskıyı daha da arttırmıştır ki aynısı, Lozan Barış Antlaşması (1923) ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra göç edip güvenli sığınaklarını muhacirlikte bulmaya çalışmıştır. SHS Krallığı Antlaşmayı imzalamayıp Türkiye ile özel sözleşme imzalamış olduğu anılmaya değer. Nedenleri demokrat karşıtı, laik olmayan ve Müslüman düşmanı devlet rejiminde aramak lazım ki aynısı Yugoslav Krallığı (1929-1941) boyunca bile terörü durdurmayarak Müslüman muhacir dalgalarını teşvik ettirmeye devam etmiştir.

Anahtar kelimeler: Lozan Antlaşması, Türkiye Cumhuriyeti, Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı, Müslümanlar, muhacirler, Cemiyet, Sancak, Şahoviç ve Vraneş katliamları, Üsküp, Burmalı Camii, „Hak" dergisi vs.

GİRİŞ

Batı'nın *Drang nach Osten* yayılma ve egemenlik planları ve komşu devletleri tarafından toprakları çalınması hedeflenen yüzyıllarca eski ümitleri arasında yırtılmış, Batı Rumeli toprakları XX. yüzyılın başlangıcında, uluslararası karşıtlıkların çözümlemesini ve uygun milletlerarası ve demokratik istikrarın kurulmasını bekleyen Gordion düğümüne dönüşmüştür. Bu seferberliğin geç planlarına göre Osmanlı Devleti topraklarının jeostratejik durumu önem kazanmaya başlamıştır. Geri çekilmesinden sonra Osmanlı Hükümeti 1912 ve 1923 yılları arasında bu toprakların ağır demografik Osmanlısızlaşma sürecini durdurmak için her yöntemi denemiştir. İmparatorluğun canlandırılma-

sı ve sonuçta yeniden yapılanması için gösterilen arzulara rağmen gerçekler, eski topraklarda kalan Müslüman-Türk nüfusunun zor durumunu ve kadere terk edilmişliğini göstermiştir. Yeni fethedilmiş ('işgal edilmiş') bölgelerde meydana gelen durum Müslümanların çoğunlukta olduğunu apaçık belli etmiştir. Kovulmuş Müslüman nüfusu bütünlük sağlayamayan ailelerde, temel devlet yardımı ve koruma alamayarak yaşamaya devam etmiştir. Daha ciddi örgütlenmenin imkânsızlığı ve ekonomik yorgunluğu kaderine kapılmaları, Osmanlı Devleti dışında hayatta kalma mücadelelerini sürdürmeleri için temel bariyer olmuştur. Nüfus, daha Osmanlı Devleti iktidarı başlangıçlarından beri hasım ilişkide olan yeni Hristiyan egemenine alışmak zorunda kalmıştır. Müslümanların genel olarak silahsızlaştırılması sırasında yerel soylular da topraklarının, bunların özel devlet eylemleri vasıtasıyla Hristiyan nüfusa dağıtılmasıyla bunlarda kaybetmiştir. Kişisel hislere kapılan Karadağlılar ve Sırplar Müslümanlardan intikam alabilmek için komşularına karşı art niyetlerini ve zorbalığını kanuna karşı eylemlerle ve yaptıkları zulümle göstermişlerdir. Kuşkusuz bu işlemlerde iki Krallığın (Sırbistan ve Karadağ) merkez hükümet desteğini almışlardır.

Gücün kötüye kullanılmasıyla, ağır ve acımasız düşmanlıklarla ve her ulusun kendi devletinde yaşaması hedeflendikçe, Müslüman nüfusu Rumeli'de (Balkan'da) kurulan yeni Hristiyan devletçiklerinde kendi akıbetine terkedilmiş bir azınlığa dönüşmüştür. Gördükleri zorlama metotları, açık düşmanlık ve çatışma hislerini uyandırmıştır. Yeni iktidar çoğunlukta olan nüfus için özel yer istemiştir. Birkaç yüzyıl süren Osmanlı iktidarı altındaki Rumeli kültürleri kaynaştığı bu noktanın tam örneği olurken, bu topraklar Osmanlı sınırlarından çıkınca Avrupalılaşması kademeli olarak başlatılmıştır. Bu toprakların tarihi milli romantizm ve mitoloji tarafından etkilenince, çokkültürlük bu hızlandırılmış sürecin kurbanı olmuştur. Mevcut kültür ve dini farklara karşı belirli tolerans yetersizliği duygusundan ötürü modernleşme fiyatı bayağı artmıştır. Kendi devlet-hukuk simasını değiştiren Rumeli (Balkan) orijinal ruh ve tarihini kaybetmeye başlayınca Avrupa'nın kötü ve sonuçsuz 'kopyasına' dönüşmüştür. (B. Jezernik)

Andığımız alan Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra çeşitli ulusal devletçiklerin kurulduğu bir araziye dönüşmüştür. Bunlardan biri de birçok yıl süren inisiyatiften sonra Belgrad'da 1 Aralık 1918 tarihinde kurulan Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı'dır ki böylece kapsadığı topraklar bitirilmemiş devrim süreçlerinin ve ilgilerin çatışma alanına dönüşmüştür. İçinde, Osmanlı iktidarı

altındaki çöküşün ve beşyüzyıllık karanlık hakkındaki önyargılar artarak ortada kalan Müslüman nüfusuna 'Türk suçu' iftira edilmesi başlamıştır. Bir sürü olgu baskı ve terör metodlarının uygulandığını ispatlayarak, Müslüman muhacirlerin zorunlu göçü toprakların tamamının etnik açıdan şekil değiştirmesine oldukça etki ettiğini göstermektedir. Yeni kurulan Krallık nüfusunun çoğunluğu Müslüman komşularına karşı sürdürdükleri mücadelelerini 'haç ve onurlu özgürlük için' sloganlarıyla gerçekleştirerek, Güney Sırbistan'da (Sancak, Kosova, Makedonya) güvenliklerini tehlikeye atarak buralarda hayatta kalmalarını zorlaştırmışlardır.

Kendi eğitim geleneklerini kastederek, Ortodoksluk ve Kiril alfabesi dışında seyrekleştirilmiş Müslüman toplumun geleneksel eğitimini korumak için ilgi göstermemişlerdir. Kendi değerlerini koruyan ve yabancı değerlerine saygı gösterdiğini iddia eden bir devlet için bu çok kötü bir imajdı. Uluslararası derecede yükümlülük kabul etmesine rağmen Krallık, hayat akışları Hristiyan olmayan nüfusun politik kültür ve ihtiyaçlarını karşılayamadığını kanıtlamıştır. SHS Krallığı, dinlerin ve kültürlerin kaynaştığı bu yüzeyde intikam ve terörden öte hiçbir farklı ve isabetli politikalara doğru eylem yapmaya çalışmamıştır. Olgulara göre bu sorun uzun yıllar boyunca devam etmiştir. Çoğunlukta olan halkın çelişkin yayılmacı farkındalığı, yeni işgal ettikleri topraklardaki Müslümanları fethedilmiş esirler olarak görerek insan hayatlarına, din farklarına ve özel mülke saygı göstermek için hiçbir şekilde yükümlülük almamıştır.

I. *Yeni Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı'ndaki Müslümanların durumu*

Balkanlar'da (Rumeli'de) önceden başlatılan Osmansızlaştırma süreci, nüfusun öldürülmesi ve kovulması Türk Osmanlı devletinin Avrupa ülkesi olarak ortadan kaldırılmasını hedeflemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması Balkanlar'da büyük etnik değişikliklere sebep olmuştur. Bu süreçte nicelik açısından Balkan Müslümanlarının Anadolu'ya doğru dağıtılması ön plana çıkmıştır.

Vardar Banlığı alanı bir transit bölge konumuna gelmiştir ki nüfusun durumunu ve göç etme motiflerini anlatmak esas olmuştur. Devlet politika mekanizmalarının ve göç etme koşullarının açığa çıkarılması gerekir. Müslümanların dağıtılması demir yolu ve deniz yollarından oluşan geniş ağla kolaylaştırılmıştır ki bunlar, kara ve deniz üzerinden Anadolu'nun geniş düzlüklerine ve

bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin Avrupa bölgelerine doğru uzanmaktaydı. Müslümanların komite hareketi yardımcıları olarak yaftalanmaları, SHS Krallığının Makedonya, Kosova ve Sancak bölgelerini 'yatıştırma' isteklerini ortaya çıkarmıştır. Zaman geçtikçe alanda çeşitli şekilde pasif direniş gelişmeye başlamıştır. Bu çeşit çalışmalar güvenlik kurumlarının yetkileriyle uyumsuz olduğu için jandarma teşkilatının nüfus arasındaki itibarının ihlal edilmesiyle sonuçlanmıştır. Bütün jandarma güçlerinin üçte ikisinin 'Güney Sırbistan' (Makedonya, Kosova ve Sancak) bölgesinde mevcut olması bir sürü nedenden ötürü uyumsuzdur. Belgrad'daki hükümet durumu iyi bilmesine rağmen bütün gelişmeleri sessizce onaylamıştır. Başbakan Stoyan Protiç'in Meclisteki konuşmasına göre devlet tam savaş durumunda değil, yarı-savaş durumundaydı.[1] Devletin plansız şekilde idare edilmesi, Kosova'da aynı yerleşim yerinde barınan nüfusun aynı haklardan yararlanmadığı görülmüştür. Vardar Banlığının üzücü sosyal durumu ihmal edilerek, 'Müslüman nüfusun yüksek doğum oranından' bahsedilirken şiddet, cinayet ve terör hakkında hiç bahsedilmemiştir.[2]

Küçük emlaklardaki ilkel evler, bölgeye ait olan içerden evlenme olgusu, geleneksel giyinme tarzı ve beslenme adetleri yeni tarzlara karşı İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasına kadar değişmeden devam etmiştir. Yıkılmış Sancak, Kosova ve Makedon çarşısından gelen görüntüler geleneksel ve modern arasındaki çatışmayı ve değişimi; yeni politik, ekonomik ve kültürel gerçekler arasındaki şehrin 'kentsel gelişimini' yakından göstermiştir.

Belli oluyor ki SHS Krallığı'ndaki dar görüşlü siyasetçiler özgürlüğü ve eşitliği eşitsizlikle, kardeşliği ise intikamcı katliama dönüştürmüştür. Memurlar ve yargı kurumları Sırplara davrandıkları gibi ve Müslümanlara karşı aynı şekilde davranmamışlardır. Müslümanlar; "Biz ayrıcalık istemiyoruz, ama yine de küçümseme ve ihmale maruz kalmaya dayanamayız. Diğer dinlerin de yaşadığı adaleti ve eşitliği istiyoruz."[3] demişlerdir.

Kişisel ya da mülk güvenliği söz konusu olmamıştır. Hiç kimsenin devlet hukuk gücüne veya yetkisine güveni kalmamıştır. Feodal yapılanmanın ortadan kaldırılmasıyla Müslümanların büyük bir kısmı gelir kaynağını kaybet-

1 Bakınız: *Историја грађанских странака у Југославији*, с. I, Београд 1952, 357-58.

2 Ivo Banjac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Globus, Zagreb 1988., 147.

3 SHS Krallığı Başbakanlığına Müslüman Reisi Ibrahım Maglayliçin yazılı şikayeti, 1919.

miştir ve çoğunluğu zanaat ve ticaretle uğraşmaya başlamıştır. Doğal ürünler üzerinde gelişen ekonomiyle ve gelişmemiş derecede olan ticaretle toplam nüfusun yüzde biri uğraşmıştır.[4] Yeni devlet, Müslümanların hayatlarını sosyal, ekonomik ve kültürel gelişimini canandırmaya çalışmamıştır. 1918 yılı sonbaharında (Ekim-Aralık), Eski Sırbistan'daki askeri-polis rejimi, Makedonya ve Eski Sırbistan'daki askeri birliklerine gıda sağlamak için yerel nüfustan talep ve ağır iş, haciz etme yetkisinde bulunmuştur.[5] Halk arasında işgal döneminde hayatın daha kolay olduğu rivayetleri yayılmıştır.[6] Büyük sayıda Müslüman yargılanmadan kirli ve soğuk odalara kapatılmıştır.

Yeni devlet uluslararası anlaşmaları imzalayarak Müslümanların dini haklarını gözetme yükümlülüğünü kabul etmesine rağmen, büyük sayıda vakıf mülkün kamulaştırılması için alınan tedbirlerden sonra Müslümanların yeni düzendeki ekonomik durumu gittikçe zayıflatılmıştır. SHS Krallığının kurulmasıyla Müslüman soyluların sahip olduğu toprağın ele geçirilmesi ve yağmalanması başlatılmıştır: 'mülk soyulup yakılınca, bir sürü ağa ve bey ailesi hizmetçileriyle birlikte öldürülmüştür'.[7] Bu yağmalama Sırp köylüleri (serfleri) tarafından düzenlemiştir. Çünkü bunlar çiftçi olarak işledikleri toprakların kendilerine ait olduğuna inanıyorlardı. Bildiğimiz gibi, serfler toprak kiracıları olup, gerçek sahipleri ise ağalar ve beylerdi.[8]

İslam dinine ait bütün nüfusun durumu çok belirsiz ve zordu. Sırbistan ve Karadağ'ın 1912 ve 1913 yıllarında ele geçirdiği yeni topraklarda Türklerin sayısı 200-300.000 arasında iken Arnavutların sayısı 600.000 civarındaydı. Şehirlerde yaşayan nüfusun bir bölümü aileleriyle Türkçe konuşunca, Müslümanların diğer kısmı (Sancak, Gora ve Torbeş bölgeleri) ağırlıklı olarak Slav dillerini konuşmuştur. Yeni kurulan yönetim mekanizması bu millet için yabancı ve yolsuz olarak görülerek, Müslümanlara karşı nefret yetiştiriliyordu.

Sancak, Kosova ve Makedonya'dan ziyade yeni Krallık'ta büyük sayıda Müslüman yaşamıştır. Yeni Güney Slav Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı sadık

4 Ејуп Мушовић, *Тутин и околина* (Tutın ve civari), ЕИ САНУ, Београд 1985., 71-83.

5 Богумил Храбак, *Стање у Вардарској Македонији у јесен и зиму 1918*, Историјски гласник, бр. 4/, Београд 1966., 25.

6 *Историја Албаније, Косова и Метохије* (кратки преглед), Београд 1969, 9.

7 Milan Gakovic, *Rješavanje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini 1918-1921*, Prilozi Instituta za istoriju radnickog pokreta, br. 6, god. VI, Sarajevo, 1970., 21.

8 Mustafa Imamović, Kemal Hrelja, Atif Purivatra, *Ekonomski genocid nad bosanskim Muslimanima*, Mag, Sarajevo, 1993., 46.

olmayan ve parçalayıcı etken olarak saydığı Arnavut nüfusundan kurtulmaya çalışmıştır ki bu şekilde sömürgeleştirmeye kolayca yeni toprak sağlayabileceğini düşünmüştür. Birçok doğrudan ve dolaylı tedbirden sonra kararsız Müslüman göç etmeleri için ikna etmeye çalışılmış ki, bu amaçla SHS Krallığının (Yugoslavya) devlet kurumları kullanılmıştır. Büyük beklentiler içinde olan propaganda kurbanı Müslümanlar hızlıca Türkiye'ye doğru göç etmişler, Türkiye'de uyum sağlamaları ile büyük sorunlara sebep olmuştur.

Beyanlara göre tanınan Müslüman hakları yeni devlet içinde yavaşça silinmeye başlamıştır. Ortodoks Karadağlı ve Makedon halklarının yanısıra, Türkler, Arnavutlar, Boşnaklar, Pomaklar, Roma ve Krallığın diğer Müslümanları özel milli statüsünü kaybederek durumları gittikçe zorlaşmaya başlamıştır.

1918 yılından sonra Sırp-Karadağlı nüfusu Müslüman hemşerilerine karşı sahte, genelde evlerinde gizlice silah sakladıkları yönünde suçlamalarda bulunmaya başlamışlardır. Yeni Pazar'da 1919 ve 1923 yılları arasında 334 Müslüman mahkum edilmiştir ki, bunların 128'i bir ila yirmi yıl arasında hapis cezası almıştır. Böylece korkular artınca, Vidovdan Anayasası'nın (1921) getirilmesinden sonra affedilmişlerdir.

Nüfusa yardım veya destek yerine, 'Seniçe Konferansı'na (1917)' katılan Sancak önderlere eziyet başlatılmıştır ki sanıklar vatana ihanet üzerinde yargılanmıştır.[9] Bütün Sancak şehirlerin belediye başkanlarının katıldığı konferansta bölgenin Bosna topraklarına bağlanması ve içindeki şehirlerin özyönetimi üzerinde karar alınmıştır. Bu istekler karşılanmadığı takdirde katılımcılar Sancak için bağımsız yönetim kuracakları veya bu bölgeden göç edecekleri tehdidinde bulunmuşlardır.[10] Bunun üzerine hükümet bu katılımcılara karşı mahkeme düzenlemiştir. Hatta bunlardan birileri öldürülmüş (İbrahim Bey Kayabegoviç, İbrahim Bioçak, Selim Bey Yusufoviç, Nurko Meşiç) ya da arananlar listesine yazılmıştır.[11] Yugoslav Reis-ul-Uleme'si İbrahim Efendi Maglayliç'in ısrarı sonucu olarak Kral 1921 yılında getirdiği kararnameyle bu politik duruşmayı sonlandırmıştır.[12]

9 Dušan S. Stanić, *Nedovršeni proces kao istorijski dokument o planovima bivše Austrije u pogledu Sandžaka*, „Pravda", 27-30. aprila 1940.

10 Kıyaslayınız: Arhiv Srbije, Vojnogeneralni Guverman, 1917, 18-738.

11 Asim Vrcić, *Ubistvo predsjednika Selim-efendije Jusufovića i Nurka Mešića*, Zbornik Sjenice, br. 15-16, Sjenica 2013,265-268.

12 Arhiv Jugoslavije, *Kraljevski ukaz*, br. 6671, 17. 2. 1921.

Bu durum Müslümanlara ve Türklere ait olan herşeye karşı varolan önyargılardan ve nefretten ötürü çok zor düzeliyordu. Bu düşmanlıkların en büyük sebeplerinden biri Sancak bölgesinden zorla seferber edilen Gönüllülerin (Đurumlije) Avusturya-Macaristan askerinin yanında mücadeleye Osmanlı Türk birlikleri içinde Birinci Dünya Savaşı sırasında Yakındoğu ülkeleri ve uzaklardaki Galiçya arasındaki cephelere gönderilmeleriydi. [13]

Çözülmemiş güvenlik durumu ve politik gücün kötüye kullanılması 1919 yılının Şubat ayında Müslüman-Arnavut nüfusun Plav-Gusinye bölgesi ve Rugova bölgesinde ayaklanmasına sebep olmuştur.[14] Müslüman nüfusunun zor durumunu anlatmak için 11 Ağustos 1919 yılında, SHS Krallığın Başbakanı Luba Davidoviç'e muhtıra gönderilmiştir. İçeriğinde devlet jandarmaların yardımından hiçbir şekilde yararlanamayan halkın soygun ve terörden korunması ve kovulan nüfusun evlerine geri dönüşünün sağlanması istenmiştir.[15] Bu şekilde Müslümanların statüsü, milli doğrulanması ve Krallıktaki diğer halklarla eşit konuma getirilmesi hedeflenmiştir. [16] Bu muhtıra Başbakana 1919 yılında Yugoslav Müslüman Örgütü (JMO) tarafından iletilmiştir.

Müslümanlar üzerinde sürdürülen terör, intikam ve sürgün yeni rejim tarafından 1918-1926 yılları arasında gittikçe artan komite-kaçak hareketi faaliyetleriyle aklanmaya çalışılmıştır: 'Halkın büyük bölümü cahildir. Adalete de adaletsizliğe de aynı şekilde dayanıyor, fakat artık dayanamayacağını görünce kanuni haktan faydalanamayınca kolay şekilde ellerine silah alıp hükümetten ayrılınca kendine haz vermeye başlıyor...[17] 'SHS Krallığı'nın tüm vatandaşlarının dini ve milli farklılıklarından yana kayıtsız temel demokratik özgürlük ve eşitliği garantisi' ne kadar tekrarlanmış olsa da, 28 Haziran 1921 yılında kabul edilen Vidovdan Anayasası'na kadar pratik uygulanmaya girmeden sadece kağıtta bir yazı olarak kalmıştır.

13 Redžep Škrijelj, *Amanet sandžačkih đurumlija sa Galicije*, Almanah, br. 51-52, Podgorica 2011, 349-355.

14 Mustafa Memić, *Plav i Gusinje u prošlosti*, Beograd 1989, 227.

15 Hakija Avdić, *Genocid nad Muslimanima u Donjem Kolašinu*, Stocholm 1997, 120-122.

16 Atif Purivatra, *Nacionalna koncepcija Jugoslovenske muslimanske organizacije*, t. IV, Beograd 1969, 141-143.

17 Biyelo Polye il komutanının 6 Şubat 1922 tarihinde İçişleri Bakanlığına gönderdiği röportaj no. 53, 45

II. *Güney Sırbistan'da Müslümanların durumu ve Cemiyet partinin kuruluşu*

Balkan Savaşları sırasında nüfusun göç ettirilmesiyle etnik olarak temiz sınırların sağlanması arzuları belli olmuştur. 1911 yılında Rumeli'de mevcut olan Müslüman nüfusunun sadece 38% kalınca, 600.000 muhacir öldürülmüştür. Balkan'da kurulan yeni Hristiyan ülkelerinin hepsi 'kendine ait Müslüman azınlıklarını benimseyerek bu nüfus içinde Osmanlı İmparatorluğu'nun kalıntısını görmüştür. Balkan Savaşları (1912/1913) ve Birinci Dünya Savaşı Rumeli'nin (Avrupa-i Osmani) birbiriyle muhalif birçok küçük devlet tarafından parçalanmasıyla sonuçlanmıştır.[18] Balkanlarda kurulan birçok ülke yanında Sırbistan da yeni kazandığı toprakları ganimet olarak görmüştür. Birçok hakkı inkar edilen Sancak, Kosova ve Makedonya'da yaşayan Sırp olmayan nüfus, kültürel ve milli açıdan asimile edilmesi[19], kovulması ve öldürülmesi gereken özel bir gurup olarak muamele görmüştür.

Bu tür politika Müslümanların her türlü direnişlerle karşılaşmıştır.[20] Bunun yanısıra SHS Krallığının (1929 yılından beri Yugoslavya Krallığı) 1918 yılında kurulmasından önce yeni bağlanan topraklardaki halkların tam eşitliği ve kültür özerkliği garanti edilmiştir. Savaştan sonra açıklanan Sırp sömürge kurma ve terör tedbirleri o zamanki Üç Vilayet'teki (Vilayet-i Selase) İpek, Prizren, Vuçitırn, Priştine, Kaçanik, Üsküp, Kalkandelen, Gostivar, Kumanova, Köprülü, Koçan, İştip, Ustrumca, Radoviş, Manastır, Prilep, Kavadar, Valadnova, Doyran ve Gevgeli şehirlerinde ve yakınlarındaki yerlerde yaşayan Türkleri[21] bu yerleri terk edip göç etmelerine teşvik etmiştir.[22] İyimser duyurulara rağmen Türk ağalık ve beyliklere Kuzey Dalmaçya, Lika, Voyvodina ve Güney Morava vadisinden türeyen Sırp askeri gönüllüleri ve topraksızları sömürülmüştür.[23] Ovçe Ovası, Bregalniça, Üsküp Ovası, Babuna havzası ve Pelagonya'da[24] terk edilen Türk muhacir evlerine sınır dışı edilen Sırp aileleri

18 Fikret Karčić, *Istočno pitanje*: paradigma za historiju muslimana Balkana u XX. vijeku, Tuzla 2000., 15.

19 Dimitrije Bogdanović, *Knjiga o Kosovu*, Beograd 1990, 237.

20 Iz istorije Albanaca, Beograd 1969, 189.

21 Jovan Trifunovski, *O Turcima u Makedoniji*, Geografski pregled, X, Sarajevo 1966, 140.

22 *Istorija makedonskog naroda*, c. III, Beograd 1970, 30.

23 M. Lutovac, *Migracije i kolonizacije u Jugoslaviji u prošlosti i sadašnjosti*, Београд 1978, 19.

24 Александар Апостолов, *Колонизацијата во прилепско меѓу двете светски војни*; Годишен зборник, бр. 4, Филозофски факултет, Скопје 1978, 64.

taşınmıştır. Aynı duruma giren, Krallık rejimi tarafından Türkler olarak muamele edilen Torbeş, Boşnak, Arnavut[25] ve diğer nüfus korku ve dehşet içinde komşularıyla beraber evlerinden ayrılmaya başlamıştır.

Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı'nın kurulmasıyla Sancak, Kosova ve Makedonya'yı kapsayan yeni fethedilmiş topraklarda, Müslümanların politik eylemde bulunmaları için uygun koşullar sağlanmamıştır. Hükümetin başına gelmek için mücadele radikal başbakan Nikola Paşiç ve Demokrat Luba Davidoviç arasında sürdürülmüştür. İki taraf bile destekçilerini Müslüman seçmenleri arasında aramıştır ki oy alabilmeleri için seyrekçe imtiyaz yapmaya hazır olmuşlardır. Müslümanlar bu nedenlerden ötürü iktidarda olan rejime güvenemeyince oy hakkını da kullanmamıştır. Boykot etme sebeplerinden biri Sancak ve bazı Gora köylerindeki Müslümanlara Muhammed dinine ait Sırplar olarak muamele edilmesiydi.[26] Bazı bölgelerde ise 'Türk elemanı' olarak belirlenince iki kuvvetli politik akımın yanısıra (radikal ve demokrat, R.Ş.), Türk temsilcileriyle bir çeşit Türk örgütün kurulması üzerinde müzakerelerde bulunmuşlardır.[27] Müslüman çerçevelerinde daha iyi şekilde örgütlenme ihtiyacından ötürü bu dine ait olan hakların durumunun iyileştirilmesi için mücadele edecek uygun politik partinin kurulması girişimi başlatılmıştır.

Bu şartlarda Müslümanlar daha ciddi sağlamlaştırma ve milli belirlenme çabalarında bulunmuşlardır. Bu çabalar ise Üsküp'te 1919 yılın 18 ila 23 Aralık[28] günlerinde düzenlenen Güney Sırbistan Müslümanları Üçüncü Kongresi ile sonuçlanmıştır. Müslüman örgütü cemiyet tesislerinde düzenlenen kongre aynı adı taşıyan partinin kurulması için sağlam ideolojik temel oluşturmuştur. Boşnakların yeni kurulan devletteki gündeme gelen en önemli sorunları da söz konusuydu. Program ve fikir kavramları içindeki sorunlardan ziyade muhacirlerin milli sorunu, onların yeniden vatanlarına geri dönmeleri ve sahip oldukları fakat savaş durumundan ötürü terk ettikleri toprak mülkün geriye verilmesi de tartışılmıştır.[29] Kongre tarafından 12 ilden (Bregalniça, Kumano-

25 J. Trifunovski, *Albansko stanovništvo u Makedoniji*, Beograd 1988, 100.

26 Istorijski Arhiv „Ras" Novi Pazar, *Gimnazija Novi Pazar*, inv. Br. 15-16.

27 Milovan Sekulić, *Rezultati skupštinskih izbora u Raškom okrugu u periodu ograničenog parlamentarizma*; Novopazarski zbornik, br.22, ZM „Ras", Novi Pazar 1998, 169.

28 Глиша Елезовић, *Трећи Конгрес организације муслимана Јужне Србије*, Јужна Србија, књ. I, бр.4, Скопље, 01.05. 1922, 154-155.

29 Мустафа Мемић, *Мелахета Хоџић-Дедовић у револуцији и НОБ-у*, Збор. Сјенице, бр. 3-4, Сјеница 1988, 72.

va, Üsküp, Kalkandelen, Berane, Kavadar, Ohri, Manastır, Zveçan, Kosova, Priyepole ve Ras, ki daha geç Prizren ve Taşlıca illerinden temsilcilerin katılabileceği mümkünüyeti de açık bırakılmıştır) gönderilen temsilcilerden Merkez Konsey kurulmuştur.[30] Birkaç liderden ziyade (Necip ve Ferhat Draga, Akif Haciahmetoviç, Çenan Ziya), adlar arasında daha geç zamanlardaki SHS Krallığının güney bölgelerindeki Müslümanların örgütlenmesi ihtiyacından ötürü kurulan cemiyet örgütü üyelerinin adları pek anılmıyor. Cemiyet, 1920 yılında düzenlenen Anayasa kurucu seçimlerine kadar güney Müslümanların siyasi ve sınıf ilgilerini temsil eden kültürel örgütü olarak faaliyet göstermiştir. Bazıları tarafından 'Türk milli partisi' olarak adlandırılıyordu ve aslında ilk adı "*İslâm Muhafaza-i Hukuk Cemiyet-i* (Müslüman hakları muhafaza örgütü) idi.

1920 yılının ortasından beri Cemiyet "*Cenubi Serbiya müslüman teşkilati*" (Güney Sırbistan Müslüman örgütü) adını taşıyan teşkilat siyasi partiye dönüşmüştür, ki Türk ve Arnavut bölgelerinde faaliyet gösterip Makedonya, Kosova ve Sancak bölgesinde yaşayan Müslüman nüfusunun siyasi varlığı için mücadele ediyordu. Parti yönetimi başlangıçta Sırp Radikal Parti'nin üst kademeleriyle bağlıydı ki bu parti kendi hedefleri için Müslüman oylarını kötüye kullanmıştır. Bundan ötürü yeni kurulan parti yaşadığı ilk günlerinde Müslüman seçmenlerin bir bölümünün güvenini kaybetmiştir.

III. *SHS Krallığında 'Güney Sırbistan' Müslümanları (1918-1923)*

Sırp Krallığı Sloven, Hırvat ve Sırp Devletiyle birlikte birleşmiş Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı'nı kurunca bütün Güney Slav halkları için beraberce yaşayabilecekleri bir vatana dönüşeceği anlamında beklentiler olmuştur. Fakat gerçekte, SHS Krallığının kurulması Sırp burjuvazisi tarafından egemenlik politikasının gelişimi ve geniş halk kitlelerinin sosyal ve milli açıdan ezilmesinin korkunç öyküsünde devamı sağlamıştır. Yeni devlet birliğinin heterojen yapısı üç çeşit çözülmemiş varoluşsal sorunlardan sarsılmıştır (milli, sosyal ve tarım). Güney Sırbistan'ın bütün 'hassas' yerlerinde çok sayıda jandarma istasyonu inşa edilmiştir. Bunların sayısı okul ve sağlık kurumlarından fazlaydı.

1918 yılından sonra Hristiyan Sırp-Karadağlı nüfusu komşularına karşı, genelde silah hakimiyeti üzerinden iftiralarda bulunmaya başlamıştır. Belgrad haftalık dergisi 'Republika, 1921 yılın 23 Şubat tarihinde şu korkunç haberi içeren manşet ile yayına çıkmıştır: "Güney Sırbistan Katliamları" ki arada şu

30 Политика, Београд, јануар (1. и 16.) 1920, 2.

sözler de anılıyor: 'Güney Sırbistan'ın her yerinden korkunç sesler geliyor. Bütün Müslüman nüfusunun kaçak olduğu ilan ediliyor ve kaderleri polis katiplerinin ve jandarma çavuşlarının merhametine bırakılıyor. Bütün köyler yakılıp yıkılıyor, aileler ise kesiliyor. Bütün Güney Sırbistan katiplerimiz, polis amirlerimiz, jandarmalarımız ve devlet adamlarımız kana susamış ve delirmiş yeniçeri çeyizine dönüşmüştür." [31]

1919 ve 1923 yılları arasında 334 Müslüman mahkum edilmiştir, ki bundan 128 kişi yirmi yıla kadar hapis cezası almıştır. Bu durum korkuları arttırmıştır fakat Vidovdan Anayasası'ndan sonra genel af ilan edilmiştir.[32] Sancağa, düzen sağlamak amacıyla, SHS Krallığı rejimi tarafından 1921 ve 1923 yılları arasında Müslüman nüfusunu katleden ve soyan adı çıkmış Kosta Peçanats yollamıştır. [33] En büyük katliamlar Plav'da (19 Şubat 1919), ki burda 450 Arnavut ve Boşnak sivili öldürülmüştür, [34] Peşter'in (1921) Ugo, Doliçe, Tuzinye ve Jitniçe köylerinde 50 kişi öldürülerek ve Starçeviçe (11 Temmuz 1922) köyünde 30 insan öldürülerek işlenmiştir. [35]

Devletteki durumun büyük imajı Türk gazetesi 'Hak' tarafından tanımlanıyor ki 3 Eylül 1921 tarihli sayıda uyarıyor: 'Gerçekten Sancak'taki umutsuz durum bütün güney Sırbistan'da yaygın, fakat Meclis'te ve milletvekillerinde anlayış ve cürret olsaydı şimdiki bakan bay Pribiçeviç oradaki durumdan sorumlu tutulup hapise atılırdı. İki yıl boyunca bu beyefendi bakanlıkta dolanıyordu, ve üç yıldır İç İşleri Bakanlığını ellerinde tutan arkadaşları sonuçta bütün polisi, jandarmayı ve askeri ele geçirip, devlet muhafazası kanunuyla, tutuklamalarla utanç sergilediler. Bunun yanısıra hepsi kendilerini korusun diye Kosta Peçanats'a ellerini uzattılar. Pribiçeviç'in bize sergilediklerinden öte iflas ve utanç düşünemeyiz. Kosta'nın arkadaşları kaçaklarla mücadele etmek için ormanlara gitmiyor fakat çarşılarda milletten paralarını ödünç alıyorlar, hayvanlarını talep ediyorlar, arabalarını alıyorlar, kadınlarını hapise götürüyorlar ki bunların hepsi Pribiçeviç'in polisi tarafından gözardı ediliyor

31 Safet Bandović, *Iseljavanje muslimana iz Sandžaka*, Ključanin, Sarajevo 1991. 28-29.

32 Мијо Радовић, *Хроника Новог Пазара у Ноб-у*, књ. 1, пр. Бр. 3.

33 Fikret Sebečevac, *Duga Poljana i okolina*, Novi Pazar 1993, 68.

34 Mustafa Memić, *Plav i Gusinje u prošlosti*, Prosveta, Beograd 1987, 225-226.

35 Hakija Avdić, *Položaj muslimana u Sandžaku*, Ključanin, Sarajevo 1991,107-109;

ve asıl amaç bugün Sancak'ta gördüğümüz kaosun her yere yayılmasıdır... Ras ilindeki güvenlik durumu gittikçe kötüleşiyordu.'[36] Fakat Müslüman nüfusu yeni Krallıkta da sağlamlaşma ve milli teyit için tedbirler almıştır. Bu çabalar Güney Sırbistan Müslümanlarının yazdıklarına göre 1919 yılının 18 ila 23 Aralık ayı günlerinde Üsküp'te düzenlenen Üçüncü Kongresi ile sonuçlanmıştır.[37]

Ülkedeki durum gittikçe daha bileşik şekil alınca ortaya temel sorunların çözümlenmesi için daha başlangıçta olunduğunun izlenimi çıktı. Hırvat gazetesi 'Slobodni dom'un yazılarına göre: 'Makedonya'daki hükümet köprü, ev, demiryolu, okul inşaatıyla uğraşmayınca jandarmalar şimdiye kadar 742 kişiyi öldürmüştür. Kültür adına Sırp Yönetimi 132 köyü yıkınca, 55.068 kişiyi dağlara kovmuştur'.[38]

Makedonya'yı birçok kişi vadedilmiş toprak[39] olarak gördüğü için ekonomi, kültür ve eğitim açısından daha iyi gelişebilen Üsküp'e yerleşiyorlardı. Muhacirler başka istikametlere doğru hareket edince Üsküp'te zaman geçiriyorlardı. Andığımız bilgilere göre dışarıdan kaynaklanan sürekli göç hareketleri Müslümanların hedefledikleri ve çözüm olarak gördükleri Türkiye'ye doğru uzanan yolları üzerinden gerçekleşiyordu.[40] 'Üsküp ve Çevresi Tarihi' kitabında 'Glasnik' gazetesinin 2 Mayıs 1921 tarihinde yayınladığı sayıda Üsküp Belediyesi'nde bu dönemde 29.740 erkek, 35. 967 kadın, 9. 617 ev ve toplam 65.707 nüfusun mevcut olduğu iddia ediliyor.[41]

Müslümanlar, siyasi partilerinin yirminci yılların ortasına doğru yasadışı ilan edilmesiyle önemli derecede sarsılmıştır ve sonuç olarak din eğitimi veren liselerin birçoğu kapatılmıştır. Din adamlarının politikleşmesi ile ve devletin din işlerine karışmasıyla İslam dini topluluğun özgürlüğünün azaltılması ve göç etme düşüncelerinin gelişmesine doğrudan etki etmiştir.

36 Hak, Balkan dergisinin 228. sayısının 'Suç kimde' başlığıkli haberini iletmiştir. (Bakınız: Из Санџака, Хак, год. II, бр. 4 -218, Скопље, субота 3. септембра 1921. 1.)

37 *Трећи Конгрес организације муслимана Јужне Србије*, Јужна Србија I, бр.4, Скопље, 01.05. 1922, 154-155.

38 Slobodni dom», Zagreb br.17, Zagreb, 17. 05. 1922.

39 Антун Мелик, *Проблем наше унутрашње колонизације*, Летопис Матице Српске, с. 303, Нови Сад 1925, 177.

40 Redžep Škrijelj, *Bošnjaci rožajskog kraja u Republici Makedoniji*, Rožajski zbornik, br. 10, Rožaje 2001, 167.

41 Salih Asim, Üsküb tarihi ve civari, Halil Kâzım Matbaasi, Üsküb (16 Safer 1351) 17.Haziran 1932, 25. (Osmanlıca).

'Güney Sırbistan' halkı Türk milletinin bağımsızlık mücadelesini heyecanla takip etmiştir. 1919 yılı Mayıs ayından 1922 yılın Ekim ayına kadar süren bu mücadeleye bu bölgeden bir sürü gönüllü asker katılmıştır. Yugoslav basını 1922 yılının Ekim ayında İzmir'deki gelişmelerin detaylı röportajını yayınlamıştır.[42] En büyük şöhreti Türk milletinin özgürlük mücadelesinin önderi Mustafa Kemal Paşa yaşamıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin zaferi Boşnaklar tarafından coşkuyla karşılanmıştır ki Atatürk ve Türk ordusunun zaferi, 'Kur'an'dan güzel kitap yok' halk türküsünde övülmüştür. [43] Lozan Barış Antlaşması (24 Temmuz 1923) ve Türk Cumhuriyeti'nin kuruluşu (29 Ekim 1923) Bosna'dan Makedonya'ya kadar her kamu yerinde ve kahvehanesinde kutlanmıştır. Kemalizm reformları[44] (saltanatın, hilafetin ve şeriatın kaldırılması), giyim tarzı reformları (fes ve ferece yasağı), iki cinsin de eğitimi zorunluluğu, Batı modeline göre yapılandırılan modern yargı sistemi, tek eşlilik, Harf devrimi ve devletin laiklik üzerinde kurulması Müslümanların muhafazakar toplumu içinde güvensizlikle kabul edilmiştir. Bu durumu en fazla etkileyen milli bilincin yüksek derecede olmasıdır ki ardından Türkiye Cumhuriyeti'nin Batı tipi laik temeller üzerinde kurulması 'İslamiyeti milli duygunun ayırılmaz unsuru olarak kabul etmiştir.'[45] Bu tedbirler çok uluslu ve çok dinli Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü tecrübesi sonucu olarak ve yeni Türk devletinin etnik açıdan homojen devlet birliği olarak inşa edilmesi ilkesi üzerinde kurulması isteğinden doğmuştur.

---

42 Belgrad dergileri 'Politika', 'Pravda', 'Vreme', Zagreb dergisi 'Obzor', Saraybosna dergisi 'Pravda', Üsküp dergileri 'Hak' ve 'Rehber', Türk Kurtuluş Savaşı ve Türkiye Cumhuriyeti kurulması üzerinde büyük sayıda bilgi ve haber yayınlamışlardır.

43 Omer Pobrić, *Sevdah nadahnut životom… slobodom*, 1996. Şarkı böylece tercüme edilir.:

"Din ve iman aşkına
Ya şehri Ramazan aşkına
Kur'an-ı Kerim'den güzel kitap yok
İslam'dan temiz din yoku
Bir baharın beş Nisanında
Yüce Kemal'den ferman geldi
Yunan sınırındaki Edhem-Paşa'ya
Türk askerinin hazır olduğunu dedi"

44 Mirjana Teodosijević, *Mustafa Kemal Ataturk u jugoslovenskoj javnosti*, Beograd, 1998, 157–158.

45 E. Konel, *Sveto rimsko carstvo islamskog naroda*, "Književne novine", br. 892, Beograd 15. IX. 1994.

IV. *Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra SHS Krallığı Müslümanları*

İstanbul ile ilişkilerin canlanması (1920), 'Kemalist akımın' güçlenmesi ve cemiyet milletvekillerinin Radikallerle ve Demokratlarla oynadıkları koalisyon oyunları bu partinin siyasetindeki ilk üç yılı simgelemiştir. Kenan Ziya ve Arnavut akımı lideri Ferhat Draga arasındaki anlaşmazlık, gizlenemeyen rekabet ve siyasi teşhircilik partinin yetkisini ve gücünü etkilemiştir. Siyasal ve güvenlik durumunun belirsizliği, Makedon Türklerinin üstünlüğü ve tarım sorunun çözülmemişliği nüfusu gittikçe etkileyince cemiyetin halktaki itibarını zayıflatmıştır. Türkiye'deki devrimci gelişmeler Müslümanların durumunun değişmesini teşvik etmeyince, bu hal 1923 yılının 18 Mart tarihinde düzenlenen Meclis seçimlerinden sonra daha da kötüleşmiştir. Seçim sonuçları cemiyet içindeki Arnavut akımının Makedon Türk akımı üzerindeki galibiyetini göstermiştir.

Türkiye'ye doğru göç eğilimi, muhacir statünün kolayca belirlenmediği ve Türkiye'deki durumun cazip olmadığı hakkındaki söylentilerden ötürü geçici bir süre için durdurulmuştur. SHS Krallığı içindeki milli azınlıklar sorunu 1924 yılında Güney Sırbistan'daki Türk ve Arnavut sorununa indirgenmiştir. Türk sorununun hala şekil almadığı düşüncesi yaygındı. Yugoslavya'da hayatını devam ettirecek veya Türkiye'ye göç edecek Türk nüfusunun sayısı belli olmamıştır. 'Türk milli elemanın ise asırlarca Türk devleti sınırlarıyla birlikte hareket ettiği'[46] fark edilmiştir.

Pasaportlar ve göçmen vizeleri parasal spekülasyonlarla satın alınabilmiştir ki Müslümanların yoksul kesimi umudunu kesmiştir. Göçün zorlaştırılması Makedonya'dan Türkiye'ye göçün pasaportsuz yapılabileceği hakkında yanlış söylentilerden de kaynaklanmıştır, ki büyük sayıda Muhacir ailesi mülkünü satıp Makedonya'ya doğru hareket etmiştir.[47] Bu sebeplerden nüfusun bir bölümü Kosova ve Makedonya'da kalmıştır.[48] Göç süreci Türk hükümetin giriş vizelerini vermeyi reddettiği için geçici bir süre içinde durdurulmuştur.[49] İslamiyet ruhu içinde gelişen milletin devlete karşı gösterdiği sadakat davranışı

46 Pokret, god. I, br. 10, Beograd, 6. IV. 1924, 1.

47 Petrit Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, Beograd 2000, 323.

48 Hakija Avdić, *Genocid nad Muslimanima u Donjem Kolašinu*, Stokholm, 1997, 174-176.

49 Ž Avramovski, *Prilog pitanju istorije Albanije u periodu između dva svetska rata*. Gjurmime albanologjike 3, Prištinë (1966), 124-125.

Krallık'taki Müslümanların durumunun iyileşmesini etkilememiştir,[50] sonuçta akıbeti 'Türk suçu' ilkeleri üzerinde belirlenerek bu gurubun toplumun uçlarına doğru bastırılması devam etmiştir.

28 Nisan 1924 tarihinde getirilen kararnameyle Üsküp'te 'I. Aleksandar Büyük medresesi' kurulmuştur [51] ve Makedonya, Kosova, Sancak, Karadağ ve Bosna-Hersek'in bazı bölümülerinde yaşayan Müslümanların daha kaliteli eğitim alabilmeleri için fırsata dönüşmüştür.

Karadağ yönetimi 9 ve 10 Kasım 1924 tarihlerinde Sancak köyleri Şahoviçe (Tomaşevo) ve Vraneş'te (Pavino Polye) düzenledikleri soykırım derecesine yakın katliam SHS Krallığı sınırları içinde yaşayan bütün Müslümanları korkutmuştur.[52] Öldürülenlerin sayısı farklı kaynaklara gore 350 ila 1500 arasındaydı. [53]

Bu görülmemiş katliamı Üsküp'teki Müslüman liderleri protesto etmiştir. Bu sırada, iki yazıdan ötürü, Üsküp 'Hak'[54] gazetesi de kapatılmıştır. Birinci yazı Sancak'taki kanlı olaylardan bahsedip ikinci yazı ise Üsküp'teki Osmanlı-İslam mimarisinin simgesi olan 'Burmalı Cami'nin'[55] yıkılmasını tartışıyor (17.11.1924.).[56] Yayıncılık yasağı 12 Aralık 1924 tarihinde 'devlet karşıtı metinlerden' ötürü ilan edilince seçim terörüne yardım olarak getirilmiştir. Hükümetin bu kararı güney bölgelerde yaşayan Müslümanlarda ve muhalefette dehşet uyandırmıştır.

Korkunç katliamlar, cinayetler, tutuklamalar, araştırmalar ve rejimin tehlike altında olan Müslümanları koruyan komitelere karşı mücadelesi Türk Devrimi'nin başarısı ve Türk Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra bile durduru-

50 Fikret Karčić, *"Istočno pitanje": paradigma za historiju muslimana Balkana*, u: Muslimani Balkana: "Istočno pitanje" u XX. vijeku, Tuzla 2000, 30-32.

51 Службене новине, бр. 148, Скопје, 2. јули 1924. 3.

52 Milovan Djilas, *Land Without Justice* (An Autobiography of his youth), Methuen & Co. Ltd., London 1958, 176-183.

53 "Pravda", no. 258, četvrtak 18.novembar 1924. 2; Montenegrinian herald, no. 68, monday 15. December 1924, 6;

54 ***Hak,*** politik örgütü Cemiyet'in Üsküp'teki yayın organıymış. Başyazarı Üsküp'lü Hasan Sabri'dir. Gazete beş yıl boyunca (1920-1924) yayıncılık etkinliği yapmıştır. Türk ve Boşnak dilinde 897 sayı yayınlanmıştır. Kongre kararı ardında 19. Ocak 1920 tarihinde yayınlanmaya başlamıştır. Hedefi SHS Krallığı Anayasası üzerinde Müslüman haklarını korumakmış.

55 Politika, 17. XI. 1924, 2.

56 Redžep Škrijelj, *Skopska Burmali džamija* (Zaboravljeni objekti islamske kulture), Preporod, br. 12 / 380, Sarajevo, 15. juna 1986, 28

lamamıştır. İktidar, Cemiyet partisinin siyasi lideri, Ferhat Bey Draga'yı bu olayları protesto ettiği için tutuklayıp yargılamıştır.[57] 1924 yılında düzenlenen Şahoviçe katliamından sonra hayatta kalan nüfus Aşağı Kolaşin bölgesini terkedip genelde Türkiye'ye doğru hareket etmiştir.[58] Göç Brodarevo ve Akova bölgesindeki Grançarevo, Komarane, Ravna Riyeka köylerini kapsamıştır.[59] Bu göçmenler Türkiye'ye gidebilmek için gerekli yol belgelerini Üsküp'te alabilmiştir. [60]

Müslümanlara karşı terörün artmasıyla güney bölgelerdeki durum gittikçe kötüleşmiştir. Rejim kontrolü altında olan terörist guruplar Müslümanlara karşı sürdürdükleri terörlerine devam etmişlerdir. Zengin vatandaşlara ölüm tehditleri gönderiliyordu. Korku ve yoksulluk içinde sürdürülen dayanılmaz hayat, Müslümanların göçünü teşvik eden en önemli sebep olmuştur. Ekonomik olarak daha güçlü olan Makedonya Türk nüfusu, Türkiye'ye doğru göçünü XX. yüzyılın ortasına kadar devam ettirmiştir. Bu tür gelişmeler bazı yerlerin demografik yapısını kökten değiştirmiştir.

SONUÇ

Sırp, Hırvat ve Sloven (Yugoslavya) Krallığı, Balkanlar'da birçok ülkesine benzer birbirinden farklı halkların ve kültürlerin birlikte yaşadığı mozağiydi. Osmanlı döneminin Balkan merkezlerine benzeyen şehirleri tam din, dil ve kültür karışımlarıydı. Fakat tarihsel açıdan eşsiz Rumeli (Avrupa-i Osmani) toprağı malesef birbirlerine karşı düşmanca davranan ve iletişim kurmayan küçücük devletler tarafından bölünmüştür.

Bu coğrafi sınırlarda bulunan Müslümanlar, toplumsal statülerinden bağımsız olarak geçmiş döneme ait Osmanlı yönetimiyle haksız şekilde bağdaştırılmış ve böylece bu çözülmez intikamcı bir ortam içinde hapsedilmişlerdir. Feodal sistemin ortadan kaldırılmasıyla Kosova, Sancak ve Makedonya'daki Müslüman toprak sahiplerinin 60% gelir kaynaklarını kaybedince iki çözüm arasından birini seçmek zorunda kalmıştır: ticaretle veya zanaatlerle uğraşmaya başlamak veya Türkiye'ye göç etmek. Çöken Sancak, Kosova ve Makedonya çarşıları geleneksel ve modern arasındaki çelişkiyi ve sızmayı göstererek, yeni siyasi, ekonomik ve kültürel gerçeklerin inşa ettiği kentsel gelişimi

57 AJ, 14-76-257; ASANU, No. 13316/103, Ferad beg Ali Draga, str. 1–3.

58 Milisav Lutovac, *Etničke promene u oblastima Stare Raške*, Glas SANU, CCCVII, Beograd 1978, 219.

59 Hakija Avdić, Genocid nad Muslimanima… 176.

60 Üsküp'te Sancak muhacirleri Boşnak Mahallesi, Karadak Mahallesi, Payko Mahallesi, Bit Pazarı, Dükkancık ve Tophane semtlerine yerleşmiştir.

ve şehir işlemesi görüntülerini göstermektedir. Devlet, planlanmış tarım reformu ve sömürge kurmakla 'Vardar Banlığın bunaltıcı sosyal görüntüsünü' değiştirmeyi düşünmüştür.

'Müslüman nüfusunun ortalama üzerinde olan doğum oranından' ötürü bu nüfusun tümüne karşı etnik istikrarın[61] kurulması ihtiyaç olarak görünmüştür. Çözüm Sırp ve Karadağ nüfusu sayısının arttırılması mümkünüyetinde ve devlet paylarına karşı çalışan ve eylem gösteren güçlerin etkisizleştirilmesinde aranmıştır.[62] Sırp siyasi, eğitim, askeri ve ekonomik sistemin her unsurunun kullanıldığı bu bileşik milliyetsizleştirme ve asimilasyon programlarına rağmen istenen hedefe ulaşılamamıştır.[63]

Sözde içsel istikrar, yörede gelecekte dostluk ilişkileri ve barış için planlanan nüfus mübadelesi teriminin, SHS Krallığı örneğinde Balkanların küçük devletlerindeki milletlerin topyekün etnik temizliği için bir yumuşatma olarak kullanıldığı kanıtlanmıştır. Nüfus mübadelesi için yapılan antlaşmalar, daha sonra kastettiği insanların büyük ızdırabına sebep olmuştur. Bunun kanıtı Türk Cumhuriyeti'nin 1923 ve 1938 yılları arasında Müslüman nüfusunun yaşadığı komşu ve Balkan ülkeleriyle yaptığı nüfus mübadelesi ve muhacir kontenjanlarını yurtiçine kabul etme antlaşmaları sonuçlarında izlenebilir. Bu çeşit sürgün ve sürgün edilenlerin geriye dönmelerini hiçbir şekilde azulamayan politika, Türkiye'nin etnik ve yerel çözünmesinin devamını getirerek Rumeli nüfusunun başlatılan varoluşsal devamsızlığını durdurmuştur. Lozan Barış Antlaşması, Rumeli'de yaşayan milletin ızdırabını kestirip yeniden canlanan Türkiye tarafından ilgileri ve hayatta kalmaları koruma altına alınacağı üzerinde umutları da doğmuştur. SHS Krallığı ve Türkiye'nin 1925 yılında ilişki kurdukları günden beri iki ülke tarafından Müslümanların bir bölümünün planlı göçü üzerinde konuşmalar başlatılmıştır. Güney bölgelerde yaşayan Müslümanların daha iyi ve daha mutlu hayat için artan umutları, Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı'nın sürekli işkence ve baskı politikası durmayınca memnuniyetsizliğin artırışına sebep olup yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ne doğru göçü daha da şiddetlendirmiştir.

---

61 Ђорђе Крстић, *Колонизација у Јужној Србији*, Сарајево, 1928, 1; Богдан Лекић, Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1918-1941, Службени гласник, Београд, 2002, 197-198.

62 Миленко С. Филиповић, *Етничке прилике у Јужној Србији*, у: Споменица двадесетпетогодишњице
Ослобођења Јужне Србије 1912-1937, Скопље, 1937, 431.

63 *Историја на македонскиот народ*, Скопје 2008,226.

LOZAN BARIŞ KONFERANSI'NDA SAĞLIK İŞLERİ KOMİSYONU'NUN ÇALIŞMALARI VE SONUÇLARI

Hüsnü ÖZLÜ*

Özet

Lozan Antlaşması Osmanlı Devleti'ni tasfiye eden ve onun üzerine çağdaş yeni bir ulusal devletin kurulmasını onaylayan temel bir belgedir. Bu antlaşma ile yüzyıllardır devam eden sorunlar ve hesaplar görülmüş, Türk ulusunun bağımsızlığı ve egemenliği tescillenmiştir.

Lozan Barış Konferansı'nda ele alınan temel sorunların yanı sıra, tartışılan konulardan biri de konferansa katılan devletler ve Türkiye'nin sağlık sorunlarına ilişkin uygulayacağı program ve hükümleri içermektedir. Bu konuya ait alt komisyonun raporları doğrultusunda tartışılan en önemli konu ise Türkiye'nin bütün kıyıları, boğazlar ve sınırlarında görev yapacak sağlık hizmetlerinin yönetimiyle ilgili olan hususlardır. Konferansta, Lozan Barış Konferansı öncesinde İstanbul'da faaliyette bulunan "İstanbul Meclis-i Kebir-i Sıhhiyesi"nin (İstanbul Yüksek Sağlık Meclisi) görev ve sorumlulukları ile bu sorumlulukların Lozan'da oluşturulan ve beş yıl süre ile İstanbul'da görev yapacak olan "Sağlık Komisyonu"na devri tartışılmıştır. Ayrıca "Hac İşleri Eş Güdüm Komisyonu"nun faaliyetleri ile bulaşıcı ve salgın hastalıklara karşı alınan önlemler sağlık alt komisyonunu tartıştığı konulardır. Tüm bu konular kapitülasyonlar çerçevesinde ele alınmış ve Türkiye'nin menfaatleri yönünde karar çıkması sağlanmıştır.

Bu bildiriyi hazırlamamdaki maksat; Lozan Konferansı'nda sağlık sorunları ile ilgili yapılan görüşmeler, tartışmalar ve alt komisyonların çalışmalarını, Lozan Konferansı'na ait tutanak, belgeler çerçevesinde ele almak ve analiz yapmaktır.

Anahtar Kelimeler: Lozan Barış Antlaşması, Salgın Hastalıklar, Sağlık Komisyonu, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti, İstanbul Yüksek Sağlık Meclisi.

* Dr., Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı, ATAREM Genel Sekreteri, husnuozlu@hotmail.com

RESEARCHES AND RESULTS OF HEALTH AFFAIRS COMMISSION AT LAUSANNE PEACE CONFERENCE

Abstract

Lausanne Agreement is a basic document which refines Ottoman Empire and approves foundation of a new contemporary and national state instead of it. Ongoing problems and calculations had been observed with this agreement for centuries and independence and dominance of Turkish nationality was registered.

Another issue as well as basic problems which were discussed at Lausanne Peace Conference includes programs and regulations which would be applied Turkey and other states over health issues. The most important issue, which is discussed according to reports of sub-commissions over health problem, is about administration of health services which will serve in Turkey's all coasts, bosphoruses and borders. At conference, duties and responsibilities of Istanbul Supreme Health Service which had served in Istanbul before Lausanne Peace Conference, and transfer of these responsibilities to "Health Commission" which would serve in Istanbul for 5 years were discussed. In addition, precautions against contagious and epidemic diseases with the help of "Pilgrimage Affairs Coordination Commission" were also the issues discussed by the sub-commissions. All these issues were discussed within the scope of capitulations and tried to be decided on behalf of Turkey.

Purpose of this paper is to discuss and analyze negotiations, meetings and works of sub-commissions over health problems gathered at Lausanne Conference within the frame of reports, documents of Lausanne Conference.

Keywords: Lausanne Peace Conference, Epidemic Diseases, Health Commission, Health and Social Assistance Department, Istanbul Supreme Health Assembly.

GİRİŞ:

Osmanlı Devleti'nde sağlık hizmetleri 19'uncu yüzyıla kadar "Hekimbaşılık" kurumu tarafından yönetilmiştir. (Bayat, 1999:1-4) 1871'de çıkarılan "İdare-i Umumiye-i Tıbbiye-i Mülkiye Nizamnamesi" ile Hekimbaşılığın yetkileri sınırlandırılmış, illerde sıhhiye müfettişlikleri, ilçelerde ise memleket tabiplikleri kurulmuştur. Osmanlı Devleti döneminde bulaşıcı hastalıklarla örgütlü mücadele 1800'lü yıllarda başlamış 1838 yılında II. Mahmut'un emriyle karantina için ilk defa "Meclis-i Tahaffuz" adıyla bir meclis oluşturulmuştur. Bu meclis Meclis-i Tahaffuz-ı Ula (Yüksek Karantina Meclisi) ve Meclis-i

Tahaffuz-ı Sanı (Yüksek Karantina Bürosu) olmak üzere teşkilatlandırılmıştır. Bu meclis, Akdeniz'den gelen yolcuların İstanbul'a gelmeden evvel Çanakkale'de sağlık kontrolünden geçirildiği ve gerekli tedbirlerin alındığı bir merkez açmıştır. Bu merkez, görevlilere Akdeniz tarafından gelecek imtiyazlı veya imtiyazsız her gemiye karantina konulması, bu gemilerde bulunan istisnasız herkesin aynı kayda tabi tutulması, karantina sonunda da kendilerine bir vesika verildikten sonra İstanbul'a gitmelerinde bir sakınca bulunmadığının bildirilmesi, hatta emri dinlemeyenlere zor kullanılması ve karantinadan kaçarak İstanbul'a gelecek gemilerin tekrar boğaza iade edilmesi talimatını vermiştir. Ülkenin her tarafı için bir "Karantina Talimatnamesi" düzenlenerek dağıtımı yapılmıştır. Karantina ilk defa Rusya'da ortaya çıkan kolera hastalığı nedeniyle Osmanlı Limanlarına gelen gemilere karşı uygulanmıştır. 1831 yılında İstanbul Boğazı'nda uygulanan karantina ilk ciddi uygulamadır. (Sarıyıldız, 1996:6)

1839 yılında Meclis-i Tahaffuz-ı Ula, Meclis-i Umuru Sıhhiye adını almış, meclisin ilk işi Türkiye ve İstanbul Limanı hakkında bir tüzük yapmak olmuş, 26 maddeden ibaret olan bu tüzükte, gemilerin zorunlulukları, şüpheli veya bulaşık gemiler ve karantina sırasında uyulacak kurallar açıklanmış, 8 Nisan 1840'ta da karadan gelecek olanlar için ayrı bir tüzük çıkarılmıştır. (Sarıyıldız, 1996:6) Hudud ve sahillerden giren ve beynelmilel ticaret ve nakil vasıtalarıyla bulaşan salgın hastalıklara karşı memleketi korumak üzere Sağlık ve Sosyal Yardım Vekâletine bağlı olarak çalışan "Hudut ve Sahiller Sıhhat Umum Müdürlüğü" 1840 senesinde kurularak, Avrupa'yı Şarktan gelecek salgınlara karşı korumağa çalışan "Beyne'l-milel Karantina Meclisi" teşkil edilmiştir. (Şahsuvaroğlu, 1953:166)

Meclis-i Umuru Sıhhiye 1914 yılında kaldırılmış yerine bağımsız Türk doktor ve bilim adamlarının yönetiminde Hudut Sıhhiye Müdüriyeti kurulmuştur. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İstanbul, İtilaf Devletleri tarafından işgal edilince 1918 yılında çoğunluğu yabancılardan oluşan Beyne'l müttefikin Sıhhiye Kontrol İdaresi kurulmuştur. 1923 yılında İstanbul geri alındıktan sonra Beyne'l müttefikin Sıhhiye Kontrol İdaresi dağıtılmış ve Lozan Antlaşması'ndan sonra yerine "İstanbul Limanı ve Boğazları Sıhhiye Müdüriyeti" kurulmuştur. 1924 yılında bu müdüriyetin adı "Hudut ve Sevahil Sıhhiyesi Müdüriyeti Umumiyesi" Hudut ve Sahiller Sağlık Genel Müdürlüğü olarak değiştirilmiştir.

Avrupa devletleri 19'uncu yüzyılın ikinci yarısına doğru Hicaz bölgesinde başlayan ve özellikle hac mevsimlerinde kolera hastalığının hacılar arasında şiddetli tahribat yapması üzerine harekete geçmişler ve Hicaz'ın sıhhi işlerine müdahalede bulunmuşlardır. Bu arada Hicaz'daki şartları dikkate alan Osmanlı Devleti, Hicaz sıhhiye teşkilatını kurmaya çalışmış ve hac mevsimlerinde kutsal topraklarda birkaç ay vazife yapacak şekilde İstanbul'dan sağlık komisyonları gönderme kararı almışlardır. Salgın sırasında sıhhiye meclisi 15 Eylül 1846 tarihli oturumunda 1867 yılında yürürlüğe girecek olan Kolera Nizamnamesi'nin yerine bir talimat hazırlamış, ardından milletlerarası sağlık konferanslarının ilki olan Birinci Paris Sıhhiye Konferansı toplanmıştır. Salgın hastalıkların Kızıldeniz üzerinden ve hacılar vasıtasıyla yayıldığı tezi ortaya atılınca, Kızıldeniz'deki sıhhi muhafaza yani karantina konusu Avrupa siyasetinin odak noktalarından biri olmaya başlamıştır. Salgın dalgalarının arka arkaya gelmeye başlamasıyla milletlerarası dikkat Mekke haccına karşı önleyici bir hareketin gerekliliği üzerinde yoğunlaşmaya başlamıştır. (Sarıyıldız, 1996:13-15) Bulaşıcı hastalıklarla mücadele kapsamında batılı devletler genel sağlık için gerek görülen bazı karantina tedbirlerinin düzenlenmesi için 1851 yılında Paris'te toplanmıştır. Bu toplantıda karantina hastalıkları veba, kolera ve sarıhumma ile sınırlandırılmıştır. Aynı toplantıda karantina süresi tüm ülkeler için 15 gün olarak belirlenmiştir.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde, sağlık konusunda da yeterli bilimsel çalışma ve kamu hizmeti sağlanamamıştır. Bu nedenle sıtma, verem, veba, tifüs, kolera, çiçek, frengi, trahom v.b. hastalıklar yüz binlerce insanın ölümüne yol açmıştır. Bulaşıcı bir göz hastalığı olan ve tedavi edilmediği zaman körlüğe yol açabilen trahom, özellikle Güney, Güneydoğu ve Doğu Anadolu'da yaygın olarak görülmekte, önemli bulaşıcı ve salgın hastalıklardan olan verem, kolera, çiçek, tifüs kuduz ve zaman zaman ortaya çıkan veba salgınları çok sayıda can kaybına sebep olmaktadır.(Çelik, 2009:287) Bu dönemde salgın hastalıkların temel nedeni kanalizasyon eksikliği, beslenme yetersizliği, temizlik sorunu gibi yaşam koşullarındaki olumsuz şartlardır. (Arı, 2009:108-109)

Sağlık konusundaki en önemli sorunlardan biri de göç olgusudur. Osmanlı Devleti toprak kaybettikçe, sınırları içinde ve dışında göçler yaşanmış, özellikle Balkanlar'da yaygınlaşan komitecilik hareketleri sonucunda bu süreç hızlanmıştır. Türkiye, Osmanlı Devleti'nden pek çok konuda olduğu gibi, göçler konusunda da önemli bir tarihsel miras devralmış, her göç dalgası bu

sürece katılmak zorunda kalan insanlar için büyük bir yıkım getirmiştir. Lozan'da imzalanan Türk ve Rum Mübadele Antlaşması uyarınca, Batı Trakya dışındaki Yunanistanlı Müslümanlarla, İstanbul dışındaki Türkiyeli Ortodokslar zorunlu olarak mübadele ettirilmiştir. Bu süreçte Türkiye, gelecek göçmenler için hem deniz yolculukları sırasında, hem de Türkiye'ye getirilmelerinden sonraki dönemde, sağlık sorunlarıyla ilgili önlemler almıştır. (Arı, 2009:108-109)

Osmanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin devraldığı sağlık kurumları ihtiyacı karşılayamaz durumdadır. Bu dönemde 3 devlet hastanesinde 950 yatak, 6 belediye hastanesinde 635 yatak, 45 özel idare hastanesinde 2450 yatak, 32 özel, yabancı ve azınlık hastanesinde 2402 yatak kapasitesi olup 554 doktor görev yapmaktadır. (Sarı-Kurt, 2009:1)

Millî Mücadele yıllarında doktor, hemşire, eczacı, ilaç, hastane, yatak ve cerrahi müdahale aletlerinin eksikliği çok hissedilmiştir. Doktor ihtiyacı önceleri Anadolu'ya geçen doktorlarla karşılanmaya çalışılmış, Kızılay ekipleri içinde Anadolu'ya geçirilen doktorlar, çoğu kez yanlarında tıbbi malzeme ve ilaç getirmişlerdir. 1920 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kurulması ile birlikte ilk Bakanlar Kurulu'nda 2 Mayıs 1920 tarih ve 3 nolu yasa gereğince Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı)'ni kurmuştur. (Çelik, 2009:288)

Bir taraftan Millî Mücadele devam ederken diğer taraftan Türkiye Büyük Milleti Meclisi'nin kurulmasıyla beraber, bütçeler hazırlanmaya başlanmış, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ilk bütçesi 1920 yılında yapılmıştır. Yapılan bu ilk bütçelerde savaş ortamından dolayı büyük pay milli savunmaya ayrılmış, sağlık harcamaları ise genel gider bütçesine nazaran çok düşüktü kalmıştır. Bu bütçede genel gider 63.018.354 lira olup sağlık harcamaları için ayrılan ödenek ise sadece 613.141 liradır. 1920 yılında sağlık harcamaları genel gider bütçenin sadece %0,972'lik kısmını teşkil etmektedir. 1921 yılı bütçesinde yıllık ödenek ve gelir miktarı belirtilmemiştir. 1922 yılı bütçe giderleri 100.979.210 lira olup sağlık harcamaları ise 948.578 liradır. Sağlık Bakanlığı bu ödeneğin sadece 620.030 lirasını harcamıştır. 1922 yılı sağlık harcamalarına ayrılan ödenek ise genel gider bütçesinin %0,939'luk kısmını kapsamaktadır. 1923 gider bütçesi, 144.802.262 lira olup sağlık harcamalarına ayrılan ödenek ise 1.449.619 liradır. Sağlık bakanlığı bu ödeneğin ise sadece 1.016.216'sını kullanmıştır. 1923 yılı sağlık harcamaları ödeneği ise genel gider bütçesinin % 1'lik kısmını teşkil etmektedir. (Üçüncü, 2009:121)

Cumhuriyetin ilanından hemen sonra 30 Ekim 1923'te kurulan Birinci İnönü Hükümeti'nin programında sağlık işleriyle ilgili özel maddeler bulunmamaktadır. Aynı şekilde İkinci (4 Mart 1925), Üçüncü (5 Kasım 1927) ve Altıncı (7 Mart 1935) İnönü Hükümetleri programlarında da sağlık konularına yönelik özel maddeler bulunmamaktadır. Dördüncü (2 Ekim 1930) ve Beşinci (9 Mayıs 1931) İnönü Hükümetlerinin programlarında ise sağlıkla ilgili olarak salgın hastalıklarla mücadele edileceği ve sağlıkla ilgili mücadelenin her zorluk altında devam ettirileceği belirtilmektedir. (Kayam, 2009:89)

Bu dönemde salgın hastalıklarla mücadele de önemli sağlık harcamaları arasında yer almıştır. Bunlar arasında trahom, frengi, sıtma ilk sırada yer almaktadır. Özellikle sıtma ile mücadele 1924 yılında ciddi anlamda başlatılmış, Sağlık Bakanlığı 9 Ekim 1924 tarihinde sıtma ile mücadele raporu hazırlamıştır. (B.C.A., 030.10/177-219-4) Yapılan çalışmalar neticesinde 2 Kasım 1924 tarihinde sıtma ile mücadele kanun tasarısı çıkarılmıştır. (B. C.A., 030.18/01.01/011-50-12) Yine aynı tarihte sıtma mücadelesi ödeneği hakkında kanun tasarısı, (B.C.A.,030.18/01.01/011-50-18), sıtma mücadelesi için kinin hakkında kanun tasarısı (B.C.A.,030.18/01.01/011-50-16), sıtma küçük sıhhiye memurları hakkında kanun tasarısı çıkarılmıştır. (B.C.A., 030.18/01.01/011-50-14)

Cumhuriyet dönemine gelindiğinde 3 Mayıs 1920'de "Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti" (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı) kurulmuş ve ilk Sağlık Bakanı Dr. Adnan Bey (Adıvar) olmuştur. Cumhuriyetin ilanından sonra ise ilk Sağlık Bakanı olarak Dr. Refik Bey (Saydam) görev yapmıştır. Bu dönemde toplumda çok yaygın olan sıtma, frengi, trahom gibi bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadele etmek amacıyla kanunlar çıkarılmış ve uygulamaya geçirilmiştir.

1 Mart 1923'te, Mustafa Kemal Paşa'nın Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 4'üncü toplanma yılı açış konuşmasında sağlık konusuna şu sözleri ile dikkat çekmektedir: *"...Memleketin sağlık durumu Allah'a şükür sevindirici bir durum göstermektedir. Sağlıkla ilgili çalışmalarımızın önemli bir kısmı salgın hastalıkların tehdidi* ve *yayılmasının önlenmesine ayrıldı. Bu tip hastalıklardan yalnız çiçek* ve *tifüs bazı bölgelerde sınırlı olarak yayılmış ise de zamanında alınan* ve *devam edilen korunma tedbirleriyle önlenmişlerdir. Memleketin büyük bir kısmının düşman tarafından harabeye çevrildiği* ve *halkın*

çoğunluğunun derin bir sefalete düşürüldüğü, içeriden dışarıya ve *dışarıdan içeriye sürekli göçlerin devam ettiği, mevcut durum karşısında bu gibi hastalıkların görülmesi çok şaşkınlık yaratmamalı, görüldükleri yerde süratle yok edilmesinde gösterilen başarı memnuniyetle karşılanmalıdır…*

Salgın ve bulaşıcı hastalıklara karşı insanları koruma konusunda büyük hizmetleri görülen aşıların hazırlaması ile uğraşan hıfzıssıhha kurumumuz üstün bir başarı ile çalışmalarını sürdürmekte ve hastalıklarla savaşta yararlı hizmetler vermektedir.

... Kapitülasyonların kaldırılması sonucu uluslararası bir yönetim olmaktan çıkarılıp bugün doğrudan doğruya bakanlığın şubelerinden biri haline gelen eski sağlık hizmetleri de, en güç şartlar altında devralınmış olmakla birlikte başarıyla yönetilmektedir.

...Salgın hastalıklar kadar önemli ve hatta ülkemizde bunlardan daha çok insanın ölümüne neden olan sıtma, frengi ve vereme karşı da önlemler alınmasından geri durulmuyor… Sıtma hastalığının kökünden kazınması için tek çare olan bataklıkların kurutulması ve arazi ıslahı konusunda şehir ve köylerin sağlık koruma şartlarının tamamen ıslahına şartlar uygun olur olmaz başlamak bayındırlık ve sağlık işlerimizin en kaçınılmaz ve önemli/erinden biri olacaktır. Frengi mücadelesi her yerde aynı şekilde devam etmektedir.. (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 2006:485-486) Bu sözlerden de anlaşılacağı üzere cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren sağlık konusu ülkenin en önemli ve hassas bir alanı olarak değerlendirilmektedir. Çıkarılan kanun ve kararnameler bunun en önemli resmi belgeleridir.

Lozan Konferansı'nda Sağlık İşleri Alt Komisyonu'nun Çalışmaları

Mustafa Kemal Paşa, 13 Ağustos 1923'te Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ikinci döneminin açılışında yaptığı konuşmada*; "Doğrusu dört yıllık İstiklal Savaşımız, milletimizin şanına yaraşır bir barış ile sonuçlanmıştır. Lozan'da imzalanmış olan antlaşmanın, yüce kurulunuzun onayına sunulduğunda, her anlamda hür ve bağımsız olarak mutlu bir çalışma alanına girmiş olacağız. Elde edilen mutlu sonucun korunmasında Lozan Antlaşması'ndan ayrılan meselelerin kesin olarak sonuçlandırılmasında ve milletin huzur ve refahını sağlayacak verimli çalışmalarda tam başarıya erişmesini bütün kalbimle dilerim."* sözleri ile Lozan Konferansı'nın önemini açıklamaktadır. (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 2006:559-560)

Yine Mustafa Kemal Paşa'nın 27 Eylül 1923'te Neue Freie Preese muhabirine verdiği ve Hakimiyet-i Milliye Gazetesi'nde yayınlanan demecinde Lozan barışının önemini şu sözleri ile açıklamaktadır: "*Lozan barışı geneli bakımından bizi hoşnut ediyor. Biz bu anlaşmaya tümüyle uyacağız. Buna rağmen şunu söylemekten kendimizi alamayız ki daha düşmanlarımız vardır ve bu tasarlananların gerçekleştiğini sonradan Avrupa kavimlerinin belleklerinde oluşan Türkiye'ye uygun yeni bir eğilim ile görmek istiyoruz. Çözümlenmemiş meseleler için dostça çözüm biçimleri bulunacağını ümit ediyoruz. Uzak bir gelecekte değil yakın bir gelecekte şimdiye kadar çözümlenmeyen meselelerin kesin olarak çözüm yoluna yaklaştığını görmek istiyoruz."*(Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 2006:572) Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasından sonraki süreçte bu konuşma ve demeçlerle bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından önemi vurgulanan barış şartları çok zorlu aşamalardan sonra imzalanmıştır.

Bu zorlu süreçte Lozan Konferansı'na katılan devletler, arzu ettikleri antlaşmayı Türkiye'ye onaylatabilmek için Türk delegasyonuna çeşitli baskılar uygulamışlardır. İlk aşaması 1922 yılının 13 Kasım'ında başlatılması gereken Konferans, 20 Kasım 1922'de açılmıştır. (Karacan, 1993:66) Resmi çağrıya uyarak Lozan'a 11 Kasım 1922'de varan Türk delegasyonu, konferansın önceden belirlenmiş tarihi olan 13 Kasım tarihinde toplanmadığını görünce sert bir tepkide bulunmuştur. Delegasyon Başkanı İsmet Paşa (İnönü), konferansa katılması öngörülen büyük devletlere birer nota vererek barışı geciktirmenin doğurabileceği tehlikelere dikkatleri çekmiştir. Ayrıca gazetecilere verdiği demeçte *"Biz müttefiklerin sözüne inanıp, hareket halinde bulunan ordularımızı durdurduk ve barış yapmak için buraya geldik. Fakat burada kimseyi bulamadık"* demiş ve Avrupa kamuoyuna durumu iletmiştir. (Hamitoğulları, 1978:172-173)

Lozan Konferansı, iki aylık müzakerelerden sonra İtilaf Devletleri delegelerinin sundukları Türk Devleti'nin bağımsızlığına aykırı şartları içeren tasarılar nedeniyle 4 Şubat 1923'te kesilmiştir. (Altuğ, 1978:30) Lozan Konferansı Başdelegesi İsmet Paşa'nın müzakerelere ilişkin Başbakanlığa gönderdiği raporlardaki kriz ve görüşmelerin kesilmesi ihtimalleri, Başbakanın 21 Aralık 1922 tarihli telgrafı ile Genelkurmay Başkanlığına bildirilmiş, bu telgrafı alan Genelkurmay Başkanlığı, Batı Cephesi ve ordu birliklerine gönderdiği aynı tarihli genelgede konferans müzakerelerinin kritik bir devreye girdiğini belirttikten sonra, *"Ordunun her an harekete hazır bulundurulması için ihtiyaçlarının hızla tamamlanmasını, subay izinlerinin geçici olarak kaldırılmasını"*

emretmiştir. (Türk İstiklal Harbi, 2'inci Cilt, 6'ncı Kısım, 4'üncü Kitap, İstiklal Harbinin Son Safhası,(18 Eylül 1922-1 Kasım 1923, 1969:160)

Lozan'dan Ankara'ya gelerek 1 Ocak 1923 tarihinde meclisin gizli oturumunda Lozan görüşmeleri hakkında bilgi veren Hasan (Saka) Bey, konferanstaki gelişmeler ve konferansın işleyişi ile ilgili kapsamlı bir bilgi aktarımında bulunmuştur. Hasan Bey bu toplantıda ele alınan sorunlar ile ilgili bilgi verirken, bir taraftan hükümetin görüşlerini almak ve konferansa aktarmak, diğer taraftan da işleyişle ilgili bilgileri milletvekillerine bildirmek üzere Ankara'ya geldiğini açıklamış, konferansta üç büyük komisyonun kurulduğunu ve bunların altında da alt komisyonların çalışacağını ve yaptıkları çalışmaları anlatmıştır. (Arıkan, 2005:69)

Lozan Konferansı'nın ikinci döneminde de birinci dönemde olduğu gibi üç ayrı komisyon oluşturulmuş, Rumbold başkanlığındaki birinci komisyon adli rejim konusunda, Pelle başkanlığındaki ikinci komisyon maliye ve sağlık konularında, Montagna başkanlığındaki üçüncü komisyon ise ekonomik konularda çalışmalara başlamıştır. (Sonyel, 2006:177)

Lozan Konferansı'nda Sağlık İşleri Alt Komisyonu ilk toplantısını 20 Aralık 1922'de yapmıştır. Bu ilk toplantıya; Amerika Birleşik Devletleri'nden Dr. Blue, İngiltere'den Dr. Clemow, Fransa'dan M. De Navailles, İtalya'dan Dr. Senni, Yunanistan'dan M. Dendramis, Japonya'dan M. Oshida, Romanya'dan M. Contzesco, Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'ndan M. Georgevitch, Türkiye'den Rıza Nur Bey, Dr. Nihad Reşad Bey temsilci olarak katılmış ve toplantının sekreterliğini ise Fransa'dan M. Lagarde yapmıştır. (Meray, 2001:439)

Lozan görüşmelerinde sağlık alanındaki tartışmaların temelini oluşturan ana konu, İstanbul Yüksek Sağlık Meclisi'nin tekrar görev başı yapması konusudur. Bu teşkilatın kuruluşu kısaca şöyledir: 1838 yılında Akdeniz ve Karadeniz'den İstanbul'a gelecek gemilerin kontrolü için oluşturulan karantina teşkilatına bir süre sonra doktor olmadığı gerekçesi ile Viyana'dan Doktor Minas getirilmiştir. Doktor Minas kısa süre içerisinde bir karantina nizamnamesi hazırlayarak çalışmalara başlamış ve oluşturduğu komisyona yabancı hekimleri alarak bu teşkilatın kısa süre sonra Avrupalı devletlerin kontrolüne geçmesine ve sonrada kapitülasyonların oluşmasına vesile olmuştur. Zira bir süre sonra bu teşkilatta 4 Osmanlı üyesine karşılık 14 Avrupalı üye görev yapmaya başlamıştır. "İstanbul Meclis-i Kebir-i Sıhhiyesi" (İstanbul Yüksek Sağlık Meclisi) bu şekilde kurulmuştur. (Sarıyıldız, 1996:13-10)

Müttefik Devletler 22 Aralık 1922 tarihli sıhhiye tâlî komisyonunun toplantısında İstanbul'da mevcut Beyne'l-milel Sıhhıye Komisyonunu daha ağır şekilde teklif etmişlerdir. Biz ilgasında ısrar ettik. Onlar mutavassıt bir istihale devresi bulmak lüzumunu dermiyân ettiler." sözleri ile sağlık komisyonunda İstanbul'daki komisyonun görevlerine yönelik müttefik temsilcilerinin ısrarı bildirilmektedir. (Şimşir, 1990:268)

Sağlık Komisyonu Başkanı M. Barrere, yaptığı ilk konuşmasında; Osmanlı Hükümeti'nin, 1839 yılından beri Türkiye'nin ve Avrupa'nın salgın hastalıklara karşı korunmasını ticaret ve gemiciliğin çıkarlarına dokunmaksızın etkin bir biçimde sağlayacak bir rejimin kurulması için bir takım devletlerle anlaşmaya girişme durumunda kaldığını, böylece İstanbul Yüksek Sağlık Meclisi kurulduğunu, bu meclisin Türk sağlık yönetimiyle iş birliği içinde Boğazlardaki, Türkiye'nin kıyılarındaki ve sınırlarındaki sağlık tesislerini ve bu tesislerde görevli sağlık personelini, savaşa gelinceye kadar yönettiğini, savaşın İstanbul Yüksek Sağlık Meclisi'nin ortadan kalkmasına yol açtığını, salgın hastalıkların girişini önleyen iki kapıdan biri olan İskenderiye Karantina Meclisi'nin kaldığını belirtmiştir. M. Barrere, ister eski meclis yeniden kurulsun, isterse onun yerine yeni bir örgüt konsun, bu işle teknik komite olarak toplanacak olan uzmanlarının görevlendirilmesini gerekli gördüğünü ve bu hususun komisyon üyelerine teklif edileceğini belirtmiştir. (Meray, 2001:439)

10 Ocak 1923 tarihli oturumda müttefikler adına Fransa temsilcisi M. De Navailles, Teknik Komitenin, Türk Temsilci Heyeti'nin hazırlanan tasarıyı reddetmesini anlayamadığını ifade etmiştir. M. Barrere, bu oturumda siyasal yetkileri olmayan ve kapitülasyon kurumlarıyla herhangi bir ilişkisi bulunmayan sadece tıbbi nitelikte bir komite kurulmasını öngördüklerini ifade etmektedir. (Bilsel, 1933.156)

Bu toplantıda Türk Temsilci Heyeti'nin Sağlık İşleri Komisyon Başkanı Rıza Nur Bey, Türk Hükümeti'nin, iç işlerine Müttefik Devletlerce bir karışma anlamına gelecek olan bir Uluslararası Komite'nin kurulmasının kabul edilemez olduğunu bildirmiştir.

M. Barrere, müttefiklerin istediklerinin, salgın hastalıklara karşı korunma gibi her şeyden önce insancıl bir konuda, Türkiye'den istenebilecek güvencelerden en azı olduğunu belirtmiş, savaşın başlangıcına kadar, İstanbul Yüksek Sağlık Meclisi'nde temsil edilen devletlerin, kendilerini olduğu kadar

Türkiye'yi de ilgilendiren bir konuda, Türkiye ile kardeşçe işbirliği yaptığını, teklif edilen rejimin bir kapitülasyon rejimi olmadığını, bu rejimin teknik düşüncelere dayandığını, Türk Temsilci Heyeti bunu reddetmesi halinde alt-komisyonun yapabileceği tek şeyin, sorunun incelenmesini Milletler Cemiyeti ile Uluslararası Sağlık Kurumu'na göndermek olacağını belirtmiştir. (Meray, 2001:439)

Bu durum karşısında Rıza Nur Bey, Türkiye'nin; Paris'te 17 Ocak 1912'de imzalanmış, Uluslararası Sağlık Sözleşmesine, afyon konusunda 23 Ocak 1912'de La Haye'de imzalanmış sözleşme ile 1914 tarihli ek Protokole, kadın ticaretinin önlenmesine ilişkin 18 Mayıs 1904, 4 Mayıs 1910 ve 30 Eylül 1921 tarihli sözleşmelere, müstehcen yayınların yasaklanmasına ilişkin 4 Mayıs 1910 tarihli sözleşmeye katıldığını da Milletler Cemiyeti'ne bildirmenin yerinde olacağını söylemiştir.

Türkiye, müttefiklerin tekliflerinde yalnız bir Uluslararası Sağlık Komitesi kurulmasına ilişkin hükümleri reddetmektedir. Türkiye'nin bu tutumu, Türk Hükümeti'nin Boğazların sağlık yönünden denetimi sorumluluğunu üzerine almanın kendisince mümkün olduğu görüşüne dayanmaktadır. Gerçekten Türk Hükümeti'nin elinde Avrupa'da bulunanlar kadar değerli bir sağlık personeli vardır.

İtalya temsilcisi M. Senni, Türkiye'nin kendi seçeceği üç doktorun, Boğazların sağlık yönünden korunmasında işbirliği yapmalarını, bir yabancı karışımı anlamına gelmeyeceğini, boğazların sağlık bakımından korunmasının yalnız Türkiye'yi değil, Akdeniz'e kıyısı olan bütün devletleri de çok yakından ilgilendirdiği dolayısıyla bu yabancı doktorların görev alabileceğini belirtmiştir. M. Senni, yeni Türkiye'nin bütün ülkesinde özellikle Boğazlarda, etkin bir sağlık savunması örgütleyebilmek için gerekli teknik personeli bir gün içinde toplayabileceğini, sekiz yıllık savaş süresinde hem paraca hem de insanca kaynaklarını tüketmiş bulunduğu için, Türkiye'nin böyle bir örgütü kurmasının güç olduğunu ifade etmiştir. (Meray, 2001:442)

Müttefikler ayrıca, yeni sağlık örgütünün işe koyulabilmesi için yüksek meclis yerine, Türk doktorlarıyla iş birliği etmekle görevli bir Doktorlar Komitesi teklif etmektedirler. Çok kısa bir süre için öngörülen ve görevi de salt bilimsel olan bu iş birliği, yabancı devletler temsilcilerince değil, Türkiye'nin de katıldığını zaten bildirmiş bulunduğu uluslararası büyük sağlık örgütle-

rini temsil edecek üyelerce sağlanacaktır. Bu komite, Türkiye'ce gemilerin gidiş-gelişlerine uygulanacak ve hiç bir ülkenin istememekte olduğu sağlık vergilerini kabul ettirmek bakımından, sağlık yönetimine daha büyük bir güç verecektir. (Meray, 2001:442)

Rıza Nur Bey, Türk Hükümeti'nin böyle bir komitenin kurulmasını antlaşma ile yükümlenmesinin, kapitülasyona eş nitelikte bir yüküm olacağı kanısında olduğunu söylemiştir. Lozan'da genel görüşme sırasındaki karantina konusu çok tartışmalı geçmiştir. Görüşmelerdeki bu tartışmayı Doktor Rıza Nur anılarında şu şekilde aktarmaktadır; *"Bize, sizde hekim yoktur. Bu iş mühimdir. İnsanidir. Yalnız Türkiye'nin değil, bütün Avrupa'nın sıhhati mevzuubahistir. Memleketiniz kapıdır. Meşhur kolera salgınları İstanbul ve sizin sahilleriniz ile Avrupa'yı istila etmiştir." dediklerinde şu cevabı verdim. "Türkiye'de çok muktedir hekim vardır. Herhangi Avrupa milletinin hekimleriyle Türk hekimlerini imtihanla mukayeseye hazırım ve bunu burada bütün âleme karşı resmen söylemeye cesaret ediyorum. Hekimlerimizle iftihar ederiz."*(Nur, 1991:242)

M. Barrere'ye göre, incelenen sorun siyasal bir sorun değil, bilimsel ve insancıl bir sorundur. Türkiye'nin Paris'teki Kamu Sağlığı Uluslararası Kurumu'na katılmış bulunan otuz iki devletle iş birliğinden kaçınması gariptir. Dünya kamuoyunu temsil eden bu devletler, Türk Temsilci Heyetine yapılmış tekliflerin, daha altına inilmesi kamu sağlığı için çok tehlikeleri olacak, bir en alt sınır olduğunu düşünmekte görüş birliği içinde bulunmaktadırlar.

Yunanistan temsilcisi M. Dendramis, M. Barrere'nin sözlerine tümüyle katıldığını söyleyerek, Boğazlardan geçecek gemilerden çoğu, önce Yunan limanlarına uğradıklarından, boğazların sağlık açısından savunulmasının etkin olarak örgütlenmesiyle, Yunanistan'ın pek ilgili olduğunu belirtmiştir.

Romanya temsilcisi M. Contzesco, Türk Temsilci Heyeti'nin, kendisine biçimi bakımından haksız olarak bir kapitülasyon yükümü gibi görünen bir yüküm altına girmekten duyduğu nefreti anlamaktadır. M. Contzesco, Boğazlar Komisyonu'nun iç yönetmeliğinin boğazların sağlık açısından korunmasını bir noktaya kadar sağlayabileceğini düşünmektedir. Boğazlar'ın sağlık açısından korunmasına Romanya özel bir önem vermektedir, çünkü Tuna'ya giren gemilerden çoğu önce bu geçitleri aşmakta ve çoğu zaman da salgın hastalıklara bulaşmış ülkelerden gelmektedir. M. Contzesco, yapmış olduğu teklif kabul edilirse, Boğazlar Komisyonu'nda elbette tıp alanından uzmanla-

rın bulunması gerekeceğini belirtmiştir. Teklifinin sağlayacağı yarar, önce de söylediği gibi Türkiye'nin güçlükle kabul edecek göründüğü uluslararası özel bir örgüt kurulması gereğini ortadan kaldırmaktadır. (Meray, 2001:443)

Rıza Nur Bey, Türk Temsilci Heyeti'nin, Romanya temsilci heyetince yapılmış teklifin incelenmesinden çekinmediğini ve kabul ettiğini bildirmiş olduğu hükümlere katılmış olmaktan vazgeçmediğini söylemiştir. Rıza Nur Bey, Türk Temsilci Heyeti'ni öteki temsilci heyetlerinden ayıran özelliğin bir ilke sorunu olduğunu söylemiş ve Türk Hükümeti'nin, kendi ülkesinin bir parçasının sağlık açısından örgütlenmesinin, uluslararası bir komitenin yönetimine bırakmayı hiç bir biçimde kabul edemeyeceğini belirtmiştir. (Nur, 1991:243)

Lozan'daki bir başka Türk delegesi olan Nihad Reşad Bey, Müttefik devletlerin öne sürdükleri tekliflere Türkiye'nin karşı çıkışının alınganlıklar yüzünden olmadığını belirtmiş, Türk Temsilci Heyeti'nin tutumunu destekleyen nedenlerin çok daha güçlü olduğunu, Türkiye'nin tıp bakımından içinde bulunduğu durumun gerçekten eski durumundan farklı olduğunu ifade etmiştir. Türkiye'nin, Akdeniz bölgesinin sağlık açısından savunulmasını örgütleme sorumluluğunu, hiçbir tehlikeye yol açmaksızın üzerine alabileceğini, Türkiye'nin bilimsel alanda Batı ülkeleriyle iş birliğinde bulunmayı da hiç reddetmediğini, bu bakımdan Türkiye kendi tıp okulunu geliştirmek için Paris Tıp Fakültesi'nden birçok profesörün gönderilmesi için Fransız Hükümeti'ne başvurduğu ve bu isteğin yerine getirildiği, ancak böyle bir işbirliği ile Türk ülkesinin bir parçasında, yabancılarca ve bunların denetimi altında bir sağlık örgütü kurulmasının özü bakımından birbirinden ayrı şeyler olduğunu belirtmiştir. Bu kapsamda Türk Hükümeti, kamu sağlığının korunmasına ilişkin bütün uluslararası sözleşmelere katılmayı kabul etmektedir. Ancak, Türk Hükümeti ülkesinin tümü üzerinde sağlık açısından bir koruma örgütü kurma sorumluluğunu yalnız kendi başına üzerine alabileceğini savunmaktadır. (Meray, 2001:445)

Başkan, Türkiye'nin bütün kıyılarında ve sınırlarında sağlık hizmetlerinin yönetimiyle görevli olmak üzere, eski İstanbul Yüksek Sağlık Meclisi'nin yeniden kurulmasını öngören bir tasarıyı müttefik devletler adına komisyona sunmuştur. Türk Temsilci Heyeti, bu tasarıyı kabul edemeyeceğini bildirerek, eski meclisin kaldırılmasını ya da Türkiye dışına çıkartılmasını ve sağlık işlerine ayrılmış fonlardan bir bölümünün memurların emeklilik ödeneklerine

ayrılmasını, geri kalan fonların sağlık kurumları yaratmak üzere Türkiye'nin Sağlık İşleri Bakanlığına verilmesini öngören bir karşı tasarı sunmuştur. (Meray, 2001:100)

Müttefik Devletler delegeleri bu karşı tasarıyı, müttefiklerin kabul edemeyeceğini Türk temsilcilerine bildirmiştir. Gerekçe olarak ta bu karşı tasarının, Milletler Cemiyeti Sağlık Komitesi ile Kamu Sağlığı Uluslararası Kurumu'nun görüş birliği içinde belirtmiş oldukları görüşlere doğrudan doğruya aykırı düştüğünü bildirmişlerdir. Ayrıca, Türk kıyılarının ve özellikle Boğazlar'ın yarattığı tehlikenin gerçek ve gitgide artan nitelikte olduğu, görüşmeler sırasında belirtilmiştir. Bir yandan Kafkasya, Orta Asya, İran ve Sibirya demiryolları şebekelerinin, yakın bir gelecekte çok gelişeceklerini ifade eden müttefikler, öte yandan son sekiz yıl boyunca hacıların sayısı bir hayli azalmış olduğundan Hac'ca gitmek üzere pek çok sayıda Müslüman'ın barışın yapılmasını beklemekte olduklarını ifade etmişlerdir. Bu yüzden, barış yapılınca Türkiye'den ve özellikle Boğazlardan geçecek hacılar ile her zamanki öteki yolcuların büyük bir akını başlayacağını, bunların kamu sağlığı için tehlike yaratacaklarını, dolayısıyla Avrupa'nın kaygılarının haklı olduğu dile getirilmiştir. (Meray, 2001:100)

Bu dönemde Boğazlar ve Süveyş Kanalı bulaşıcı hastalıkların Doğu'dan Avrupa'ya kolaylıkla girebildiği iki deniz yoludur. Süveyş Kanalı'nın sağlık açısından savunulmasına ilişkin tedbirler uluslararası sağlık sözleşmeleriyle çok ayrıntılı olarak saptanmış ve bunların uygulanmasıyla İskenderiye'de bulunan bir Sağlık İşleri Karma Meclisi görevlendirilmiştir. Boğazlar için benzer tedbirler alınması daha da zorunludur. Bu tedbirlerin, eskiden olduğu gibi İstanbul'da bulunan bir Sağlık İşleri Karma Meclisi'nce uygulanması talep edilmektedir.

Müttefik temsilcilerinin İstanbul Yüksek Sağlık Meclisi'nin görevlerini devam ettirmesi önerisine karşı, Türk Temsilci Heyeti Türkiye'nin iyi yetişmiş ve sağlık savunmasını herkesi memnun bırakacak biçimde sağlamaya yetenekli bir hekim kadrosu olduğunu, Türk hekimlerinin, birçok yıldan beri öğrenimleri için Paris'e, Viyana'ya ve Avrupa'nın başka başkentlerine gitmekte olduklarını ve bu hekimler arasında iyi bakteriyologlar ve sağlık konularında öteki ulusların uzmanlarından aşağı kalmayan uzmanlar bulunduğunu ifade etmiştir. (Nur, 1991:242)

Bu konudaki görüşmeler sırasında, Sağlık İşleri Yüksek Meclisi'nde yabancı temsilcilerin bulunmasının 1839'a kadar gittiği, bunun kapitülasyonlar rejiminin zorunlu bir sonucu olduğu, devletlerin bu meclise padişahın çağrısı üzerine temsilciler gönderdikleri ve son olarak da Türkiye'nin o tarihte sağlık hizmetlerini yönetmeye yetenekli hekimleri olmadığı belirtilmiştir. Türk temsilcilerine göre, durum değişmiş kapitülasyonlar ortadan kalkmış, Türkiye yeter sayıda ve kıyılarla sınırların sağlık açısından savunulmasını sağlayacak yetenekleri olan hekimlere sahip duruma gelmiştir.

Bu sorunları incelemekle sağlık işleri alt-komisyonunca görevlendirilmiş olan teknik komite Türkiye'nin de kabul edebileceği nitelikte bir formül bulmaya çalışmıştır. Müttefik temsilciler bu istekten esinlenerek, birtakım tavizlerde bulunmuşlardır. Bu yüzden, tasarının, Türk Temsilci Heyeti'nin kabul edilmez saydığı noktalar, Türk Temsilci Heyeti'nin kabul edebildiği noktalar olmak üzere ayırarak, incelenmesine karar vermişlerdir. (Meray, 2001:101) Doktor Rıza Nur anılarında *"İstanbul'da beyne'l-milel sıhhi bir komisyon ihdasına çok uğraştılar. Kabul etmedim. Bunu Beyrut'ta, daha sonra İskenderiye'de yapmak istediler, onlara bile yanaşmadım"* sözleri ile komisyona olan tavrını anlatmaktadır. (Nur, 1991:243)

Türk Temsilci Heyetince kabul edilmeyen maddelerin başında; görevi boğazlar sağlık hizmetlerini beş yıllık bir süre için yönetmekle sınırlı olacak bir Boğazlar Sağlık Komitesi kurulmasına ilişkin öneri gelmektedir. Kurulması önerilen bu komite, dört üyeli olacak, bu üyelerden biri komiteye başkanlık edecek bir Türk doktor, öteki üyeler de üç ayrı uyruklukta, gene doktor üç uzman olacaktı. Türk üye dışındakiler Milletler Cemiyeti Sağlık Komitesi ile Kamu Sağlığı Uluslararası Kurumu'nun birlikte düzenleyecekleri ve sekiz kişilik bir çizelgeden Türk Hükümeti'nce seçileceklerdi. Bu son teklif söz konusu uzmanların, bağlı oldukları devletlerin ya da hükümetlerin değil, daha çok uluslararası bilimin ve koruyucu hekimliğin temsilcileri olacağını belirtmek üzere yapılmıştı. Uzmanların ödenekleri, sağlık vergilerden elde edilecek gelirlerden verilecek, bu ödeneklerin tutarı Milletler Cemiyeti Sağlık Komitesi'nce saptanacaktı. Ayrıca, Boğazlar Komitesi, kendi statülerini ve Boğazlar sağlık personelinin statüsünü hazırlayacak ve bütçesini de düzenleyecekti. Türk Hükümeti, bu bütçede belirtilen giderleri bütün Türkiye limanlarında ve Boğazlarda alacağı sağlık vergileri gelirlerinden gerekli göreceği ödeneği ayırarak karşılayacaktı. Son olarak komite, uluslararası sağlık sözleşmelerine uygun davranarak, Boğazlar için bir sağlık yönetmeliği çıkarmakla da

görevliydi. Bu yönetmelik, gemiler için salt sağlıkla ilgili düşüncelerin haklı kılmayacağı gecikmeler yaratmayacak biçimde, boğazlardan geçişe ilişkin hükümler kapsayacaktı. (Meray, 2001:101) Türkiye'nin egemenlik haklarına müdahale anlamına gelen ve kapitülasyon olarak değerlendirilebilecek bu hükümler ret edilmiştir.

Türk Temsilci Heyetince kabul edilen maddelere gelince; Türk Bayrağı ile yabancı bayraklar arasında ayırım gözetmeksizin bütün gemilere ve Türk uyruklarına uygulananlarla aynı koşullar içinde yabancı devletlerin uyruklarına tek ve aynı tarife uygulanacaktır. Bu hükmün gerekli olduğu son zamanlarda, İstanbul'da ayırım gözetici bir sağlık tarifesinin uygulanmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu tarifeye göre, yabancı gemiler tonilato başına 5 kuruş ödemek zorunda kaldıkları halde, Türk gemileri tonilato başına 2 kuruş ödemektedirler.

Türk Hükümeti'ni, görev dışı bırakılmış sağlık personelinin, sağlık fonlarından alınacak bir tazminata olan haklarına ve sağlık memurlarıyla eski memurlarının ve bunların hak sahiplerinin kazanılmış müktesep bütün haklarına saygı göstermekle yükümlü kılmaktadır. Bu maddede Türk Hükümeti'nin son zamanlarda Müslüman olmayan bütün sağlık memurlarını hiç bir zarar gideri ödemeksizin işten çıkartması yüzünden gerekli görülmüştür. Komisyon, zorunlu olarak (Almanya, Avusturya ve Macaristan dışında), daha önce Sağlık İşleri Yüksek Meclisi'nde temsilci bulunduran devletlerin temsilcilerinden oluşacaktır. Çünkü nerede kullanılacağının saptanması gereken fonları bu devletlerin uyrukları sağlamış bulunmaktadır. Bu Tasfiye Komisyonu, barışın yapılmasından sonra İstanbul'da ve yalnız yukarıda sayılan sorunların çözüme bağlanması için gerekli süre boyunca toplanacaktır. Türk Temsilci Heyeti'nin isteği üzerine bu maddeye aşağıdaki cümle eklenmiştir: (Meray, 2001:102)

"Yukarıda belirtilen hakların sağlanmasından sonra genel yedek fonlardan artacak para, Türkiye'nin gerek Boğazlar'daki gerekse Boğazlar dışındaki sağlık işlerine ayrılacaktır."

Türk Temsilci Heyetince kabul edilen bir başka madde de, hac işleri konusunda bir Sağlık İşleri Koordinasyon Komisyonu kurulması konusunu içeren maddedir. Bu komisyonda, Türkiye sağlık hizmetleriyle, İskenderiye Deniz İşleri Sağlık ve Karantina Meclisi'nin birer temsilcisi bulunacaktır. Ayrıca kabul edilen tasarıya göre, bir yandan yukarıda adı geçen eşgüdüm komisyonu ile öte yandan, Milletler Cemiyeti Sağlık Komitesi ve Kamu Sağlığı Uluslararası Kurumu arasında karşılıklı ilişkileri düzenlenmektedir. Bu maddenin

ikinci fıkrası, Türkiye'deki sağlık hizmetleri yönetimi ile yukarıda adı geçen uluslararası iki büyük örgüt arasında benzer ilişkiler kurmuş olacaktı. Ancak, Türk Temsilci Heyeti bu teklifi reddettiği için söz konusu fıkra metinden çıkartılmıştır. Bununla birlikte Müttefik Devletler temsilcileri bu gibi ilişkilerin yakın bir gelecekte kurulması dileğinde bulunmuşlardır.

Tasarıda Türkiye, 1912 tarihli Uluslararası Sağlık Sözleşmesi'ni onaylamayı yükümlenmektedir. Ancak, bu sözleşmenin 54'üncü, 88'inci ve 90'ıncı maddelerine çekince öne sürebilecektir. Ayrıca Türkiye, afyon sözleşmesiyle, kadın ticaretinin bastırılmasına ve açık-saçık müstehcen yayınların önlenmesine ilişkin sözleşmelere katılmayı da yükümlenmektedir. Bununla birlikte Türk Temsilci Heyeti afyon konusunda kesin cevabını ileride bildirme hakkını saklı tutmuştur. (Meray, 2001:102)

İsmet Paşa'nın 8 Mart 1923 tarihinde Lozan Konferansı'na çağrıcı devletlerin dışişleri bakanlarına Ankara'dan gönderdiği mektupta; "Boğazlarda bir sağlık komitesi kurulması ve bu komitenin yetkileri konusunda 129'uncu ve 130'uncu maddelerde birtakım fıkralar dışında kabul edilmiştir denilmektedir. (Turan, 2003:111) Ayrıca Türkiye'nin Avrupalı uzman hekimler arasında seçerek, sınırlarının sağlık açısından yönetimine atamak niyetinde olduğu üç danışman, bu yönetime önemli hizmetlerde bulunabileceği belirtilmektedir. (Şimşir, 1994:168) Bu konu Lozan tutanaklarında; "*Türkiye hükümetinin beş senelik bir müddet için hudud-ı sıhhıye idaresine müşavir olarak üç mütehassıs Avrupalı tabip tayin edeceğini beyan ederler. Bu tabipler Türk memuru olacaklar ve sıhhiye vekiline bağlı bulunacaklardır."* şeklinde geçmektedir. (Lozan Sulh Muahedenamesi, 1923:136)

Lozan Barış Konferansı'nda imza altına alınan "Lozan Sulh Muahedenamesi"nde sağlık sorunları ile ilgili hükümler şu şekilde karara bağlanmıştır. (Lozan Konferansı, 1.cilt, 1925:238)

129'uncu madde ile İstanbul Yüksek Sağlık Meclisi kaldırılmıştır. Türkiye kıyılarının ve sınırlarının sağlık işlerinin düzenlenmesi ile Türk yönetimi görevlendirilmiştir. Bu tasfiye işlemi için bir komisyon kurulmuş ve bu konuda özel bir çalışma başlatılmıştır. EK-1 (B.C.A., 030.18/01.016/70-2) Bu komisyona delege olarak İstanbul Hariciye mümessili Nusret Bey atanmıştır. (B.C.A., 030.18/01.012/63-10) İstanbul Yüksek Sağlık Meclisi'ne ait ihtiyat akçesinin tahsisi ve idarenin kesin tasfiyesine yönelik esaslar belirlenmiş ve uygulamaya konulmuştur. EK-2 (B.C.A., 080.18/01.015/51-19) Ancak bu tas-

fiye işlemi uzun yıllar devam etmiş, 1929 yılına gelindiğinde bile hak sahiplerine para dağıtma işleminin sürdüğü belgelerden anlaşılmaktadır. (B.C.A., 030.18/01.02/3-22-5)

130'uncu madde de Türk Bayrağı ile yabancı bayraklar arasında hiçbir ayırım yapılmaksızın, bütün gemilere ve Türk uyruklarıyla yabancı devletlerin uyruklarına, aynı şartlar altında, oranları ve şartları hak gözetir olması gereken, bir tek ve ayni tarifesi uygulanacaktır hükmü yer almaktadır. 131'inci madde de ise Türkiye, açıkta kalmış olan sağlık memurlarının, eski İstanbul Yüksek Sağlık Meclisi'nin fonlarından bir tazminat alma haklarını ve bu meclisin sağlık memurları ve eski sağlık memurlarıyla bunların hak sahiplerinin kazanılmış bütün öteki haklarını tanımağı yükümlenir. Bu haklara, eski İstanbul Yüksek Sağlık Meclisi yedek fonlarının kullanımına verilecek yöne, eski sağlık yönetiminin mali ve yönetsel bakımlardan kesin tasfiyesine ilişkin bütün sorunlarla, bunlara benzer ya da bunlarla bağlantılı bütün sorunlar bir özel komisyonca çözümlenecektir. Bu komisyon; Almanya, Avusturya ve Macaristan dışında İstanbul Yüksek Sağlık Meclisi'ne katılan devletlerden her birinin birer temsilcisinden kurulacaktır. Gerek yukarıda belirtilen tasfiye ve gerek bu tasfiyeden sonra artacak paraların ne yönde kullanıma ayrılacağına ilişkin bir sorun yüzünden bu komisyon üyeleri arasında anlaşmazlık çıkarsa, komisyonda temsil edilen devletlerden her birinin Milletler Cemiyeti Meclisi'ne başvurmağa hakkı olacaktır; Milletler Cemiyeti Meclisi'nin kararları son ve kesin olacaktır hükmü yer almaktadır. (Lozan Konferansı, 1.cilt, 1925:238)

132'inci madde de Türkiye ile Kudüs ve Hicaz Hac yolculuklarının ve Hicaz demiryolunun denetiminde ilgili bulunan devletler, uluslararası sağlık sözleşmeleri uyarınca, uygun düşen tedbirleri alacaklardır. Bu tedbirlerin uygulanmasında tam bir tekdüzen sağlamak amacıyla, bu devletlerle Türkiye hac yolculuklarına ilişkin sağlık işleri için bir eşgüdüm komisyonu kuracaklardır. Bu komisyonda Türkiye sağlık servisleriyle, denizciliğe ilişkin sağlık ve karantina işleri İskenderiye Meclisi temsil edilmiş olacaktır. Bu komisyon, ülkesinde toplanacağı devletin rızasını önceden almak zorunda olacaktır hükmü yer almaktadır. 132'inci madde ise hac işleri düzenlenmiştir. Hac İşleri Eşgüdüm Komisyonu'nun çalışmalarına ilişkin raporlar, Milletler Cemiyeti Sağlık Komitesi'yle, Kamu Sağlığı Uluslararası Kurumu'na ve haclarla ilgili olup da raporları isteyecek her ülkenin hükümetine gönderilecektir. Komisyon, Milletler Cemiyeti'nce, Kamu Sağlığı Uluslararası Kurumu'nca ya da

ilgili hükümetlerce, kendisine sunulacak her konu üzerinde görüşünü bildirecektir hükmü yer almaktadır. (Lozan Konferansı, 1.cilt, 1925:238)

Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Türkiye Cumhuriyeti Devleti sağlık alanında cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren çalışmalara başlamış, özellikle bulaşıcı hastalıklarla mücadele konusunda önemli tedbirler almıştır. Bu kapsamda; Sağlık Bakanı Doktor Refik Bey'in verdiği bilgilere göre, 1924 yılında, 336 sağlık çalışanı işe alınmıştır. Bunlardan 160'ı doktor, 106'sı ise hastaneler ve diğer sağlık kuruluşlarında çalıştırılacak hizmetlilerdir. 1924 yılında 150 dispanser yapılmış ve bunların 100 tanesi çalışmaya başlamıştır. Yatılı tıp öğrenci yurdu açılmış ve 100 öğrenciyle çalışmaya başlamıştır. Yine dört numune hastanesi faaliyete geçmiştir. Sivas ve İstanbul' da birer küçük sağlık memuru okulu açılmıştır. Ebelik için çeşitli vilayetlerden toplanan ilkokul mezunu hanımlardan 25 kişilik bir grup İstanbul'da eğitime başlamıştır. 1924 yılında salgın hastalıklarla mücadelede büyük atılımlar yapılmıştır. 2,5 ton miktarında kinin vilayetlere dağıtılmıştır. Bir verem sanatoryumu açılmıştır. (Üçüncü, 2009:124)

Dr. Refik Saydam Cumhuriyetin ilk yıllarında yaptırdığı çalışmalar neticesinde ülkenin sağlık alanındaki ihtiyaçlarını 1925 yılında şu şekilde tespit edilmiştir; Devletin sağlık örgütünü genişletmek, doktor sayısını artırmak, numune hastaneleri açmak, ebe yetiştirmek, sağlık memuru yetiştirmek, doğum ve çocuk bakımevi açmak, verem sanatoryumu açmak, sıtma mücadelesi yapmak, frengi ve öteki sosyal hastalıklarla mücadele etmek, trahom ile mücadele etmek, sağlık-sosyal örgütlenmeyi köylere kadar götürmek, sağlık-sosyal yasalarını yapmak, "Türkiye Cumhuriyeti Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi"ni kurmak ve "Hıfzıssıhha Mektebi"ni açmak. (Aydın, 2002:183-192) İşte Cumhuriyetin ilk yıllarında bu belirlenen hedeflere ulaşmak adına politikalar izlenmiş ve çalışmalar yapılmıştır.

1924 yılında gider bütçesinin toplamı 140.433.369,80 lirayı bulmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk bütçesi olan 1924 yılı bütçesinde sağlık harcamaları ise 2.968.331 liradır. 1925 yılı bütçesi Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde 9 Mart 1925 yılında müzakere edilmiştir. Müzakerede 1924 yılında sağlık alanında yapılanlar Sağlık Bakanı Refik Bey tarafından anlatılmıştır. 1925 yılı bütçesinde Refik Bey, bakanlığa verilecek paranın miktarı ne olursa olsun elde ihtiyacı giderecek memur olmadığı takdirde bunun bir anlamı olmayacağını dile getirdikten sonra, doktor, sağlık memuru, ebe yetiştirilmesine önem ve-

rilmesi gerektiğini belirtmiştir. 1925 yılı bütçesindeki sağlık harcamaları, son beş yılın en yüksek tutarını teşkil etmektedir. Türkiye sağlık istatistiklerine göre 1925 yılında sağlık harcamalarının genel bütçe giderlerine oranı %2.64 'tür. 1926 yılı bütçesinde sağlık harcamaları 3.649.005 lira olmuş bir önceki yıla göre 1.211.120 liralık büyük bir düşüş yaşanmıştır. 1926 yılı genel bütçede toplam gider ise 190.103.544 lira olmuştur. Bu yılın sağlık harcamalarının genel gider bütçesine oranı ise %1.91'dir. (Üçüncü, 2009:130)

Sonuç

Türk Temsilci Heyeti barış görüşmeleri süresince, her konuda ısrarlı ve kararlı tutumunu sürdürmüş, bir dönem kesintiye uğramasına rağmen barış antlaşması ortak metin olarak 24 Temmuz 1923'te imzalanmıştır. Boğazlar, Hatay ve Musul sorunları daha sonra çözümlenmek üzere ertelenmiş bunların dışında kalan sorunlar ise genel olarak Türkiye'nin politikaları doğrultusunda çözümlenmiştir. Bu süreçte elde edilen başarılarda siyasi irade ve kararlılığın yanında alınan askerî önlemler ve bu önlemlerin özellikle Boğazlar ve Trakya'da uygulanması, ayrıca başta İngilizler olmak üzere tüm müttefiklere hissettirilmesi etkili olmuştur. Lozan'da meydana gelen olumsuz gelişmeler sürecinde Türk ordusu hazırlıklarını yaparken bir taraftan da müttefik orduları hazırlıklarına hız vermişler ancak hiçbir zaman yeni bir savaşı göze alamamışlardır. Türk ordusu ise her an savaşa girecekmiş gibi hazırlık yapmış ve bunu tüm dünyaya hissettirmiştir.

Mustafa Kemal Paşa, Lozan Antlaşması'nın 10'uncu yıl dönümünde 24 Temmuz 1933'te Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi'ne verdiği demeçte şunları söylemektedir; *"Lozan Antlaşması, Türk milleti aleyhine, yüzyıllardan beri hazırlanmış ve Sevr Anlaşmasıyla tamamlandığı sanılan, büyük bir yok etme girişiminin ortadan kaldırılması anlamına gelen bir belgedir. Osmanlı dönemine ait tarihe eşi geçmemiş bir siyasi eseridir."* (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 2006:806) Bu değerlendirme Lozan Antlaşması'nın önemini ve değerini özetlemektedir.

Gerçektende bu antlaşma genç Türkiye Devleti'nin, İtilâf Devletleri'ne karşı hukukî ve siyasal olarak elde ettiği kazanımlarını tescil ettirdiği bir antlaşmadır. İtilaf Devletleri, Türklerin fiili olarak elde ettikleri başarıları tanımışlar, aynı zamanda tam bağımsızlığını, diğer devletlerle eşitliği ve ulusal egemenliğini kabul etmişlerdir. İşte bu konuda ele alınan en önemli husus kapitülasyonlar meselesi ve bu çerçevede uygulanan sağlık kontrolü uygu-

lamasıdır. Lozan Antlaşması ile Türk sınırlarında uygulanan kontrol ve takip unsurları aşama aşama kaldırılmış ve uygulama Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kontrolüne geçmiştir.

Lozan Barış Konferansı'nda sağlık konusundaki uygulamanın ve dolayısıyla kapitülasyonların devamı için Avrupalı devletler ısrar etmiş ve bu ısrarlarında da gerekçe olarak; bulaşıcı hastalıkların kaynağının doğu ülkeleri olduğu, bu hastalıkların yayılmasında haccın önemli bir sebep olduğu, İstanbul'un Avrupa'nın doğudan giriş kapısı olduğu, sağlık uzmanları konusunda Türkiye'nin Avrupa'ya muhtaç olduğu gibi gerekçeleri ileri sürmüşlerdir. Ancak ileri sürülen bu gerekçeler Lozan'daki Türk heyeti tarafından belirtilen tezlerle geçersiz hale getirilmiş ve bu konu Türkiye'nin lehine çözümlenmiştir.

Lozan Antlaşması'nda sağlık alanında varılan mutabakattan sonra Cumhuriyetin ilanından itibaren sağlık konusunda çok önemli gelişmeler yaşanmış ve özellikle bulaşıcı hastalıklarla mücadelede büyük atılımlar gerçekleştirilmiş, kısa sürede eskisine göre oldukça iyi bir seviyeye gelinmiştir. Öncelikle bu alanda büyük bir eğitim-öğretim seferberliğine başlatılmış, halkın sağlık açısından da bilinçlendirilip aydınlanması sağlanmaya çalışılmıştır. Böylece Cumhuriyet yönetiminin diğer birçok konudan önce başlattığı "sağlıkta değişim ve dönüşüm" hareketleri kısa zamanda sonuç vermiş ve bütün Türkiye'de halk sağlığına yönelik çalışmalar başarıyla sürdürülmüştür.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri:

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu.

B.C.A., 030.18/01.016/70-2.

B.C.A., 030.18/01.012/63-10.

B.C.A., 080.18/01.015/51-19.

B.C.A., 030.18/01.02/3-22-5.

B.C.A., 030.10/177-219-4.

B.C.A., 030.18/01.01/011-50-12.

B.C.A., 030.18/01.01/011-50-18.

B.C.A., 030.18/01.01/011-50-16.

B.C.A., 030.18/01.01/011-50-14.

Kitap ve Makaleler:

ALTUĞ, Yılmaz, "İsmet İnönü ve Lozan", **Lozan'ın 50. Yıl Armağanı**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, İstanbul, 1978.

ARI, Kemal, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Yaşanan Göç Olayları ve Sağlık Hizmetleri", **Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi (1920-1938)**, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İzmir, 2009.

ARIKAN, Zeki, "Lozan Görüşmeleri ve Türkiye Büyük Millet Meclisi", **80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyum Bildirileri**, 6 Ekim 2003, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2005.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2006.

AYDIN, Emre, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluş Yıllarında Sağlık Hizmetleri", **Ankara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Dergisi**, S 31, Ankara, 2002.

BAYAT, Ali Haydar, **Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını, Ankara, 1999.

BİLSEL, Cemil, **Lozan**, 2. Kitap, İstanbul, 1933.

ÇELİK, Kemal, "Atatürk Dönemi C.H.P. ve Hükümet Programlarında Sağlık", **Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi (1920-1938)**, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İzmir, 2009.

HAMİTOĞULLARI, Beşir, "Lozanla İlgili İncelemeler, İktisadi Sistemimizin Oluşmasında Lozan Antlaşması'nın Etkileri", **Lozan'ın 50. Yıl Armağanı**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, İstanbul, 1978.

KARACAN, Ali Naci, **Lozan Konferansı ve İsmet Paşa**, Ankara, 1993.

KAYAM, Cevahir, "Hükümet Programları ve Bütçe Rakamları Işığında Atatürk Dönemi Sağlık Politikaları", **Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi (1920-1938)**, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İzmir, 2009.

Lozan Konferansı, 1'inci Cilt, Matbaayı Ahmed İhsan ve Şirkası, 1925 (1341).

Lozan Sulh Muahedanamesi, Mukavelat ve Senedat-ı Saire, İstanbul,1923 (1339).

MERAY, Seha L., **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler**, Birinci Takım, Cilt 3, Üçüncü Komisyon'un Tutanakları ile Raporları, Yapı Kredi Yayını, İstanbul, 2001.

NUR, Rıza, **Lozan Hatıraları**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1991.

SARI, Nil - KURT, Ümit Emrah, "Millet İçin Memleket ve Örnek Olarak Numune Hastaneleri", **Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi (1920-1938)**, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İzmir, 2009.

SARIYILDIZ, Gülden, **Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1996.

SONYEL, Salahi, **Gizli Belgelerle Lozan Konferansı'nın Perde Arkası**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2006.

ŞEHSUVAROĞLU, Bedii, **İstanbul'da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız**, İstanbul Fetih Derneği Neşriyatı, S 21, İstanbul, 1953.

ŞİMŞİR, Bilal, **Lozan Telgrafları, Türk Diplomatik Belgelerinde Lozan Barış Konferansı**, C 1, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1990.

ŞİMŞİR, Bilal, **Lozan Telgrafları, Türk Diplomatik Belgelerinde Lozan Barış Konferansı**, C 2, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1994.

TURAN, İlhan, **İsmet İnönü, Lozan Barış Konferansı Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj, Anı ve Söyleşileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2003.

Türk İstiklal Harbi, 2'inci Cilt, 6'ncı Kısım, 4'üncü Kitap, İstiklal Harbi'nin Son Safhası, (18 Eylül 1922 - 1 Kasım 1923), Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Yayını, Ankara, 1969.

ÜÇÜNCÜ, Uğur, "Cumhuriyetin İlk Beş Yılında Sağlık Harcamaları", **Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi (1920-1938)**, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İzmir, 2009.

EK-1

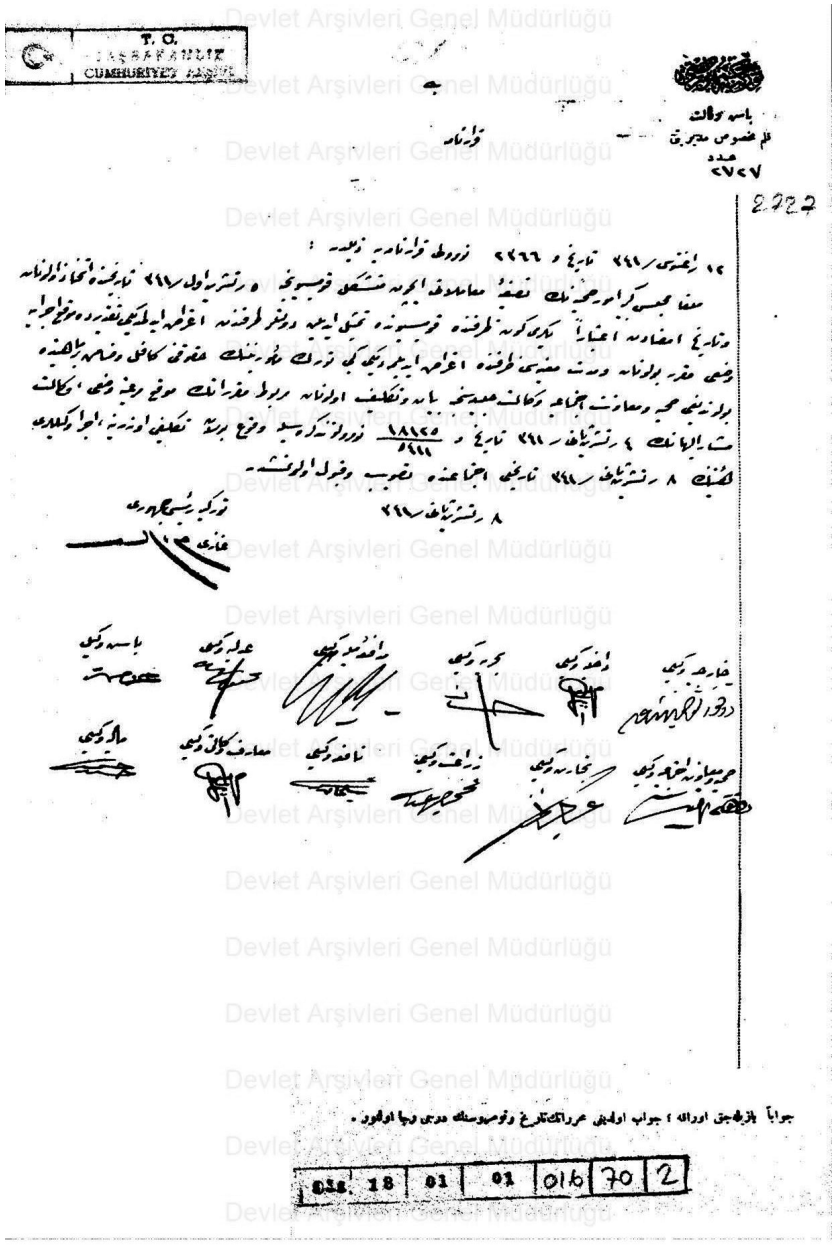

Fon No: 30 18 1 1 - Kutu No: 16 - Dosya No: 70 - Sıra No: 2

"İstanbul Meclis-i Kebir-i Umuru Sıhhiyesi"nin tasfiyesi için kurulan özel komisyonca hazırlanan kararın yürürlüğe konması.

EK-2-a

"İstanbul Meclis-i Kebir-i Umuru Sıhhiyesi"nin tasfiyesine dair tespit edilen esaslar.

EK-2-b

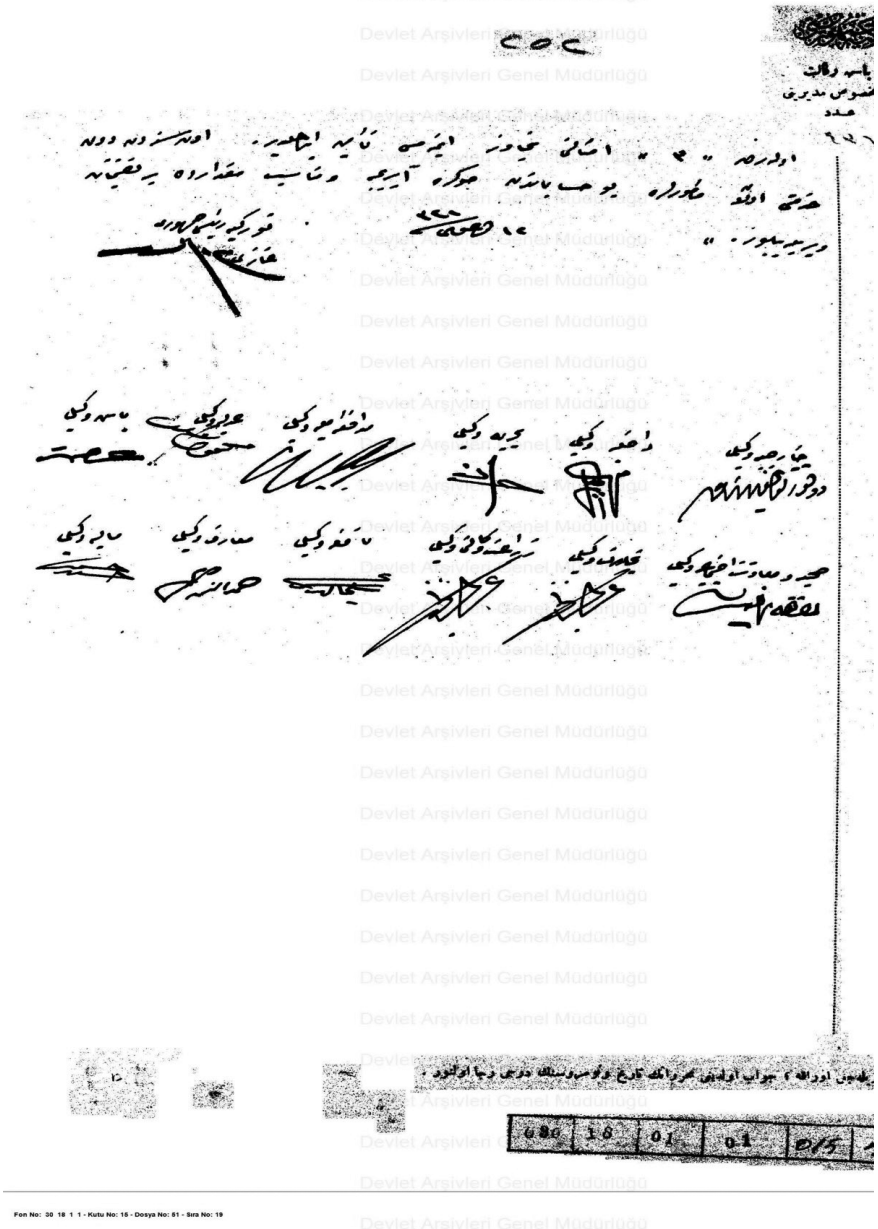

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

Fon No: 30 18 1 1 - Kutu No: 18 - Dosya No: 81 - Sıra No: 19

"İstanbul Meclis-i Kebir-i Umuru Sıhhiyesi"nin tasfiyesine dair tespit edilen esaslar.